

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושישה, התשס"ד

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר־אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ד

סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

מאמרים

	יצחק אבישור	דפוסי סגנון ולשון המשותפים לשירת האזינו ולספרות אוגרית
7		
213	זאב בן-חיים	"וַיֵּתֶא ראשי עַם" (דברים לג, כא)
59	משה בר-אשר	משקל פָּעוּל בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו
291	גרשון ברין	הסדרן והמסָדֵר
	רבקה הלוי	"שותק לו האדון": תפקודיו של המבנה "פועל ל- כינוי חוזר לנושא" בעברית של ימינו
113		
87	דוד הנשקה	"היוצא לדרך": על דר־משמעות ועל תוצאותיה
	אליקים וייסברג	הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד הבבלי (א)
243		
233	דב זלוטניק	גרסאות שונות במשנה
103	רפאל יצחק (זינגר) זר	בן-אשר ורשימת ההומונימים "תריך בתרי לישנין"
219	יהונתן יעקבס	צמדי מילים המעצבים מידה כנגד מידה במקרא
237	חיים א' כהן	קְצוֹת־
	גלילה מור	תצורה ומשמעות בלשונו של מאיר שלו על פי "רומן רוסי"
355		
	עדינה מושבי	כיצד להבחין בין מילים מכלילות לבין מילים פוליסמיות בעברית של המקרא: עיון בפועל ביקש
31		
297	יוסף עופר	הפרדת הניקוד הטברני מטעמי המקרא
	מנחם קיסטר	"אשחה בכל לילה מטתי ... עששה מכעס עיני"
49		
	מיכאל רזיק	(תה' ו, ז-ח): מילי מקרא ופרשנותן הקדומה
315		
283	דניאל שפרבר	המילים העבריות בפירוש לפרקי אבות לאנשל לוי מילים יווניות קשות בספרות רבנית מאוחרת

מן העבודה במילון ההיסטורי

	אהרן ברבריאן	"תגרי סימטא" ו"אבן הלקח": עיון נוסף
145		בלקסיקוגרפיה תלמודית
	מרדכי מישור	זריות בתצורת הפועל: ד. צורות עתיד וציווי
381		חלומות בפועלי ל' הפועל גרונית

ביקורות

157	מרדכי מישור	חיבור רביהיקף על תולדות הדקדוק העברי בספרד
159	שמואל פסברג	ספר היובל לפרופ' משה פיאמנטה
163	צמח קיסר	על מהדורת התאג' "תורה קדומה"

הערות ותגובות

	יצחק אבישור	"כלי חמס מכלתיהם" (בר' מט, ה): קריאה חדשה
389		בכתוב והבהרת הקללה לשמעון ולוי
199	עוזי אורנן	על תחיית העברית
201	יהושע בלאו	למען הדיוק (תשובה לעוזי אורנן)
171	ישראל בן-דוד	עוד על צורות העתיד כהיותן במקרא
395	רון כוזר	על "הרהורים על תחיית העברית"
405	אשר לאופר	תעתיק פונטי של עברית מדוברת
197	מרדכי מישור	עוד למשמעות השם שווא
417	ניסן נצר	כיסוח
387	שמואל פסברג	"הבה נתחכמה לו" (שמות א, י) = 'בואו נשלוט עליו'
419	אלישע קימרון	על גלגול צורות העתיד בעברית הקדומה
193	דניאל שפרבר	חקרי מילים וגרסאות

423	ספרים שנחקלו במערכת

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושישה, חוברת ראשונה ושנייה
התשס"ד

ירושלים התשס"ד

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ד

הפקה: ליזה מוהר

סֵדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר־אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ס)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושישה, חוברת א-ב, התשס"ד

תוכן העניינים

מאמרים	
יצחק אבישור	דפוסי סגנון ולשון המשותפים לשירת האזינו ולספרות אוגרית
עדינה מושבי	כיצד להבחין בין מילים מכלילות לבין מילים פוליסמיות בעברית של המקרא: עיון בפועל ביקש
מנחם קיסטר	"אשחה בכל לילה מטתי [...] עששה מכעס עיני"
משה בר-אשר	(תה' ו, ז-ח): מילי מקרא ופרשנותן הקדומה
דוד הנשקה	משקל פֶּעוּל בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו
רפאל יצחק (זינגר) יר	"היוצא לדרך": על דו־משמעות ועל תוצאותיה
רבקה הלוי	בן-אשר ורשימת ההומונימים "תרין בתרי לישנין"
	"שותק לו האדון": תפקודיו של המבנה "פועל + ל- + כינוי חוזר לנושא" בעברית של ימינו
מן העבודה במילון ההיסטורי	
אהרן ברבריאן	"תגרי סימטא" ו"אבן הלקח": עיון נוסף בלקסיקוגרפיה תלמודית
ביקורות	
מרדכי מישור	חיבור רב-היקף על תולדות הדקדוק העברי בספרד
שמואל פסברג	ספר היובל לפרופ' משה פיאמנטה
צמח קיסר	על מהדורת התאג' "תורה קדומה"
הערות ותגובות	
ישראל בן-דוד	עוד על צורות העתיד כהיותן במקרא

193	חקרי מילים וגרסאות	דניאל שפרבר
197	עוד למשמעות השם שְׁוּא	מרדכי מישור
199	על תחיית העברית	עוזי אורנן
201	למען הדיוק (תשובה לעוזי אורנן)	יהושע בלאו

I

תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ד"ר עדינה מושבי, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905

פרופ' מנחם קיסטר, החוג לתלמוד, המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905

פרופ' משה בראשר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905

פרופ' דוד הנשקה, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
מר רפאל יצחק (זינגר) זר, מפעל המקרא, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905

ד"ר רבקה הלוי, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905

מר אהרן ברבריאן, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
פרופ' שמואל פסברג, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר"ה צופים, ירושלים 91905

ד"ר צמח קיסר, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 111, ירושלים 92223

פרופ' דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

פרופ' עוזי אורנן, המחלקה למדעי המחשב, הטכניון, חיפה 32000

פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92345

דפוסי סגנון ולשון המשותפים לשירת האזינו ולספרות אוגרית

1. המקבילות בין הספרות הכנענית והמקרא

המקבילות בין ספרות אוגרית והמקרא עוררו תשומת לב משחר חקר האוגריתית. ציון המקבילות והדיון בהן היה לרוב באופן מכליל: מצד אחד נלקח כל הקורפוס של ספרות אוגרית, ומן הצד האחר הובאו הקבלות לדיון מכל הקורפוס של ספרי המקרא. לעתים אף הורחב הקורפוס האוגריתי וכלל את השרידים מן הספרות הכנענית, את הכתובות הפניקיות, את מכתבי אלעמרנה ואף את דברי פילון מגבל שנשתמרו ביוונית. גם הקורפוס של ספרי המקרא הורחב בתגליות האפיקורפיות של הכתובות העבריות מארץ ישראל מימי הבית הראשון וכלל כתובים מן הספרות העברית הבתר-מקראית מימי הבית השני, כמו משלי בן סירא ומגילות מדבר יהודה, ואף מן התלמוד. אנו עדים להתייחסויות שונות של חוקרים בתחום זה: היו שהרחיבו והגזימו בהקבלות, היו שדחו אותן מכול וכול והיו שקיבלו הקבלות מסוימות ודחו אחרות שאין להן בסיס לשוני, סגנוני או ספרותי, ואין זה ענייננו במסגרת זאת.¹

2. המקבילות בין יחידות ספרותיות מהמקרא וספרות אוגרית

לצד ההקבלות המכלילות שבקורפוס המורחב של כל ספרות אוגרית ושל כל ספרי המקרא נידונו גם הקבלות בין יצירות ספרותיות מקראיות מוגדרות לבין ספרות אוגרית, כמו מזמור כט שבתהלים,² ספר תהלים בכלל³ וספר משלי.⁴ האסכולה של דהוד הרחיקה לכת בהקבלות אלה והיו שפרסמו ספרים על זיקתם של ספרי מקרא שונים (איוב, משלי, קהלת, צפניה, נחום, הושע, יחזקאל כו-כח ועוד) לכתבי אוגרית.⁵

1. ראה בעיקר קאסוטו, 1951; קאסוטו, 1972; קאסוטו, 1979; ליונשטם, 1980; ליונשטם, 1992; אבישור, 1984; אבישור, 2002. ראה גם את שלושת הכרכים של המקבילות בין ספרות אוגרית והמקרא 1, 2, 3 RSP ואת הביקורות על כרכים אלה: ליונשטם, 1980, עמ' 473-495; ליונשטם, 1992, עמ' 395-423; דה מור ולוגט, 1974; אבישור, 1975.
2. גינזברג, 1936, עמ' 129-130.
3. פטון, 1944.
4. סטורי, 1945.
5. ראה פירוט במה שכתוב על אסכולה זו וספריה אצל אבישור, 1975.

בנושא זה דנתי בהרחבה וצינתי שיש זיקה מיוחדת של יצירות מקראיות מוגדרות, אם קטנות אם גדולות, לספרות אוגרית. למשל, דנתי בזיקתו הלשונית והסגנונית של ספר הושע לספרות אוגרית,⁶ בזיקתה הסגנונית של מגילת שיר השירים לספרות אוגרית,⁷ בזיקתו של פרק ג של משלי לספרות הכנענית,⁸ ובייחוד בזיקה של מזמורים בודדים הן מספר תהלים, כמו מזמור כט, והן מספרים אחרים במקרא, כמו חבקוק ג, ושל קטעים המנוניים בשירת המזמורים לספרות אוגרית.⁹ את זיקתן המובהקת של יצירות אלה לספרות אוגרית ולספרות הכנענית בכלל הסברתי בכך, שכל הנראה יצירות אלה רובן ככולן נוצרו בצפון הארץ ובעיקר בממלכת הצפון, הקרובה אל הכנענים ואל ספרותם, והן מצאו את דרכן אחרי חורבן שומרון אל ממלכת יהודה ואל המקרא.¹⁰ בין יתר היצירות המקראיות שזיקתן לספרות אוגרית בולטת צינתי גם את שירת האזינו.¹¹

3. המקבילות בין שירת האזינו (דברים לב) וספרות אוגרית

שלושה מחקרים מזכירים מקבילות בין שירת האזינו וספרות אוגרית. בשני מחקרים, מחקריהם של מורן ושל קרייגי, נידונות הקבלות כאלה כחלק ממחקר הדן בנושא מקיף יותר, ואילו מחקרו של סגרט מוקדש לנושא הנידון. מאמרו של מורן, "הערות מספר על שירת משה",¹² כולל שלוש הערות ושתיים מהן קשורות למקבילות מספרות אוגרית. הערה אחת דנה בפסוק ב ואחרת דנה בחלקו הראשון של פסוק יג ובזיקתם של הפסוקים האלה לכתובים מקבילים בספרות אוגרית.

במאמרו "ספר דברים ומחקר האוגריתית" ייחד קרייגי פרק בן תשעה עמודים לנושא "זוגות מילים מקבילות בדברים ל"ב".¹³ קרייגי ציין שמחקריו של דהוד על צמדי המילים המשותפים לספרות אוגרית ולמקרא, המצויים בשני הכרכים הראשונים של RSP, דנים במקומות שונים בצמדים המשותפים לדברים לב ולספרות אוגרית. הוא העיר הערות אחדות על הצמדים המשותפים שהציע דהוד וניסה להוכיח שאין שום ייחוד במה שדהוד מכנה "צמד משותף", משום שיש צמדים

6. אבישור, 1972; אבישור, 1975א.

7. אבישור, 1974.

8. אבישור, 1972, עמ' 36–50.

9. אבישור, 1989; אבישור, 1994.

10. ראה במחקרי הנזכרים לעיל. על מורשת ישראל הצפונית בתנ"ך ראה בייחוד גינוברג, 1982.

11. ראה למשל אבישור, 1975א, עמ' 469–470, הערה 12.

12. מורן, 1962.

13. קרייגי, 1977, עמ' 162–169 (קרייגי מסתמך על דהוד, 1972 ועל דהוד, 1975, והוסיף על זה

דהוד, 1981).

הנמצאים בשפות שמיות אחרות, כמו אכדית וערבית, ובשפות לא שמיות, כמו מצרית, ומזה אין להסיק דבר. קרייגי שלל מכול וכול את שיטת דהוד ולא ייחס חשיבות לכך שאכן יש צמדים חשובים המשותפים לאוגריתית ולמקרא ובכלל זה בדברים לב ובספרות אוגרית, ושיזיקתם הספרותית אינה מוטלת בספק. רק על חלק מהם עמד דהוד וחלק זה מקובל על הרוב המוחלט של חוקרי האוגריתית והמקרא. בביקורתו על דהוד הביא קרייגי צמדים מהערבית שאינם זהים מבחינה אטימולוגית לאוגריתית ולעברית המקראית, ועל כן אין בהם כדי לסתור את קיומם של צמדים הזהים מבחינה אטימולוגית ובעלי זיקה ספרותית מובהקת.

לאחרונה פרסם סגרט מאמר שכותרתו זהה לכותרת של מחקרי הנידון, "שירת משה ושירת אוגרית"¹⁴. במחצית הראשונה של המאמר לא אמר סגרט דבר על הקבלות כלשהן בין שירת משה לשירת אוגרית ובמחצית השנייה הוא דן בזיקתם של שלושה פסוקים מן השירה לכתבי אוגרית, ולמעשה אף באחד מהם אין חידוש. סגרט מציין, בעקבות קאסוטו, שארבע המילים בפסוק ב המציינות גשם – טל, מטר, שעירים ורביבים – נמצאות גם באוגריתית. עוד מציין סגרט שהצמד ימות-שנות והצמד עולם – דור נדוד (פסוק ז) נמצאים באוגריתית. שני צמדים אלה צוינו על ידי עשרות חוקרים משחר חקר האוגריתית ועד ימינו (ראה פירוש להלן). סגרט אומר ששני הצמדים שמע-האזן, שמים-ארץ (פסוק א) נמצאים באוגריתית, וגם בזה אין כל חידוש, שהרי חוקרים רבים הזכירו גם אותם לפני זמן רב. במאמרו של סגרט אין אזכור של חוקרי המקבילות ואין מקבילות חדשות משלו.

במקומות שונים ציינתי את זיקתה המובהקת של שירת האזינו לכתבי אוגרית, בייחוד בצמדי מילים משותפים אך גם בתופעות סגנוניות שונות.¹⁵ להלן אדון במקבילות מכל שירת האזינו לספרות אוגרית, גם באלה שכבר הוזכרו במחקר ובכלל זה מחקריי, וגם במקבילות המועלות כאן לראשונה. יתר על כן, ריכוזן של המקבילות, מיונן ואפיונן כדפוס סגנון שונים יסייעו לנו לראות את תפוצתן ואת תפוצתן. ראייה כוללת של המקבילות במלוא היקפן יש בה לסייע הן לקביעת זמנה של שירת האזינו והן לקביעת מקום חיבורה. הדיון להלן ייעשה לפי סדר פסוקי השירה.

3.1 שמע-האזן, שמים-ארץ

האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי (לב, א)

הצמדים שמע-האזן ושמים-ארץ הם צמדים טריוויאליים ונמצאים בטקסטים רבים,

14. סגרט, 1998. לאזכור כתובים אוגריתיים בזיקה לפירוש שירת האזינו ראה גם סנדרס, 1996.

15. בדוני בזיקה שבין צמדי המילים האוגריתיים והמקראיים ציינתי את מספר הצמדים המשותפים בשירת האזינו ומניתי שישה-עשר; ראה אבישור, 1984, עמ' 440 הערה 5. חזרתי ודנתי בנושא זה בהרחבה באבישור, 1994. וראה אבישור, 1984, במפתח.

הן מקראיים, הן אוגריתיים והן בשפות אחרות, אך אני מביאם כאן בשל שתי תופעות. ראשית, שני צמדים אלה, המשותפים לשירת האזינו ולספרות אוגרית והנמצאים בחרוז אחד, הם תופעה אופיינית לשירת האזינו וכדוגמתם יש בה לא מעט (ראה פירוט להלן). שנית, בשל ריבוי המקבילות בין שירה זו ושירת אוגרית יש להחשיב גם את הצמדים האלה. הצמד שמע-האזן הפותח יחידת דיבור חגיגית זו, ובמקרה שלנו את השירה כולה, ידוע כצמד פותח טקסטים עתיקים במקרא, כמו שירת דבורה:

שמעו מלכים האזינו רִזְנִים (שופ' ה, ג)

וכן הוא פותח את נבואת ישעיהו:

שמעו שמים והאזיני ארץ כי ה' דִּבֶּר (יש' א, ב)

בחרוז זה נמצאים שני הצמדים המופיעים בחרוז שבשירת האזינו: שמע-האזן, שמים-ארץ. גם באוגריתית מופיע הצמד כפותח דיבור חגיגי:

שמע מע לכרת ת'ע אשתמע ותקע' אֲדַנְ¹⁶ (KTU 1.16 VI : 41-42)

משמע: שמע נא כרת השוע / השמע (לעצמך) והקיצה (העירה) אוזן.
המקבילה המדויקת לכתוב האוגריתי היא בפסוק:

יעיר לי אֶזֶן לשמע כלמודים (יש' נ, ד)

ברם נוסחאות הדיבור משתנות ומתגוונות.

הצמד שמים-ארץ שכיח מאוד גם בכל השפות השמיות העתיקות: אוגריתית, פניקית, ארמית ואכדית.¹⁷

3.2 טל-מטר, שעירים-רביבים, טל-רביבים

יערף כמטר לקחי תִּזַּל כטל אמרתי
כשעירם עלי דשא וכרכיבים עלי עשב (לב, ב)

שלושת הצמדים משותפים לשירה זו ולאוגריתית.

3.2.1 טל-מטר

יערף כמטר לקחי תִּזַּל כטל אמרתי

הצמד נמצא במקרא עוד פעמיים בלבד:

הָרִי בַגְלָפֶּעַ

16. ראה הופמן, 1977, עמ' 158-169; ליונשטם, 1992, עמ' 230-239; סגרט, 1998, עמ'

707-709; אבישור, 1984, עמ' 425-426.

17. ראה אבישור, 1984, עמ' 603-604.

אל טל ואל מטר עליכם

ושדי תרומת (שמ"ב א, כא)¹⁸

היש למטר אב או מי הוליד אגלי טל (איוב לח, כח)

הצמד השמני שבעברית מופיע בצורה פועלית באוגריתית:

תמטר בקט' טל יטלל לע'נבמ (I 1.19 KTU : 41-42)

משמע: ימטר בקיץ / טל יטלל לפרות.¹⁹

הצמד נמצא בצורה שמנית גם בארמית: "טלא ומטרא".²⁰

3.2.2 שעירים-רביבים

כשעירים עלי דשא וכרביבים עלי עשב (לב, ב)

קאסוטו הציע לראות צמד יחידאי זה שבמקרא, שעירים-רביבים, כצמד משותף למקרא ולאוגריתית:²¹

בל טל בל רבב בל שרע תהמתמ (II 1.19 KTU : 44-45)

משמע: אל טל אל רביב / אל שעירי תהומותיים.

קאסוטו הניח שיש כאן שיכול אותיות, אם במקרא ואם באוגריתית, שרע-שער.²² מורן דן בפירוט בשעירים בזיקה לגשמים בארץ ובזיקה לשרע האוגריתי והביע הסתייגות מפירושו של קאסוטו בשל הקשיים שההקבלה הזאת מעוררת.²³ ליונשטם ביקר את דהוד²⁴ שקיבל את הצעתו של קאסוטו.²⁵ אני מניתי את הצמד המשותף הזה בצמדים המסופקים.²⁶ לעומת זאת, סגרט קיבל את דעתו של קאסוטו.²⁷

3.2.2 טל-רביבים

הצמד בחרוז מרובע זה נקרה רק עוד פעם אחת במקרא בחרוז דר-צלעי:

כטל מאת ה' כרביבים עלי עשב (מיכה ה, ו)²⁸

18. על פסוק זה בזיקה לקללת האדמה על מות אקתה בספרות אוגרית ראה RSP 1, עמ' 56-58; ליונשטם, 1992, עמ' 3; וייאט, 1998, עמ' 296.
19. לזיקה בין טל ומטר (הגשמים) והפרות ראה אבישור, 1984, עמ' 551 הערה 2.
20. על הצמד המשותף לשלוש שפות אלה ראה אבישור, 1984, עמ' 551.
21. ראה קאסוטו, 1951, עמ' 77, 79; אבישור, 1984, עמ' 431.
22. ראה קאסוטו, שם, שם.
23. מורן, 1962, עמ' 320-322; סניית', 1975.
24. דהוד, 1972, מס' 519.
25. ליונשטם, 1980, עמ' 492.
26. אבישור, 1984, עמ' 431.
27. סגרט, 1998, עמ' 705-707.
28. על הצמד המשותף ראה קאסוטו, 1951, עמ' 79; גבירץ, 1963, עמ' 86; אבישור, 1984, עמ' 363.

באוגריתית נמצא הצמד בתקבולת כפולה של חרוזים דו-צלעיים:

טל שממ שמן אַרצ²⁹ רכב [ר] כב ערפת³⁰
טל שממ תסכה [ר] תסכה כבכבמ (II 1.3 KTU : 39–41)

משמע: טל שמים שמן ארץ / רכיב רוכב ערכות / טל שמים יסכוהו / רכיב יסכוהו כוכבים.

אמנם ההקבלה בצלע הראשונה היא טל שמים – שמן ארץ, אך מרכיב עשוי להקביל למרכיב אחר גם בפנים הצלע וגם בצלע מול צלע. בחרוז העברי מצאנו ארבעה נרדפים, טל-מטר ורביבים-שעירים, אך הרחבת שלושה נרדפים לארבעה כדי להשיג איזון במקצב של חרוז מרובע או של שני חרוזים דו-צלעיים ידועה מן המקרא.³¹ מכל מקום, זיקתו של פסוק ב בשירת האזינו לכתובים אוגריתיים אינה מוטלת בספק.

3.3 צדיק-ישר

אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא (לב, ד)

הצמד צדיק-ישר, הבא כאן בצימוד של איחוי מקושר³² ובמעמד של תואר, שכיח מאוד במקרא הן בצורתו השמנית והן בצורתו הפועלית. הצמד נמצא באוגריתית בתקבולת:

אַת' צדקה ליפק מתרח'ת ישרה (I 1.14 KTU : 12–13)

משמע: אשת צדקו ימצא / ארושת ישרו.

השמות צדק וישר מופיעים גם כשמות אלים באוגרית.³³ הצמד מצוי גם בכתובות פניקיות כתארים למלך (גם במקרא ה' מכוונה "מלך"):

כמלכ צדק ומלכ ישר לפנ אל גבל קדשמ [הא] (KAI 4 : 6–7)

משמע: כי מלך צדיק ומלכ ישר לפני אלי גבל הקדושים הוא.³⁴

29. על הזיקה בין צלע זו לכתוב העברי "מטל השמים ומשמני הארץ" (בר' כז, כח והשווה גם שם, לט) ראה ג'נוברג ומיילר, 1934, עמ' 248; ג'נוברג, 1936, עמ' 63; קאסוטו, 1951, עמ' 28, 79–78; גבירץ, 1963, עמ' 36; אבישור, 1984, עמ' 608–609.

30. על הכינוי רכב ערפת לבעל ועל הכינוי המקביל רוכב בערכות (תה' סח, ה) ראה ליונשטם, 1980, עמ' 413–418.

31. ראה אבישור, 1979ב, עמ' 382–383; אבישור, 1984, עמ' 628–629.

32. על איחוי מקושר כדרך צימוד ראה אבישור, 1984, עמ' 91–138.

33. על הצמד המשותף כולל שמות האלים ראה ליונשטם, 1964, עמ' 180–182; ליונשטם, 1980, עמ' 211–212; אבישור, 1972, עמ' 40; אבישור, 1984, עמ' 545–546.

34. ראה בפירוט אבישור, 1979א, עמ' 51–53.

3.4 אב-כונן, קנה-כונן

בחרו אחד מן השירה (בחלקו השני של פסוק ו) נתלכדו, ככל הנראה, שני צמדים משותפים לאוגריתית ולמקרא:

הלא הוא אביך קנך הוא עשך ויכננך (לב, ו)

ובאוגריתית:

ליצח ת'ר אל אבה אלמלכ דיכננה (V 1.3 KTU : 35-36)

משמע: יקרא שור אל אביהו / אל המלך אשר יכוננהו.
בחרו העברי ובחרו האוגרית בא הצמד כשני כינויים לאלוהות, בעברי ככינוי לה' אלוהי ישראל ובאוגרית ככינוי לאל אבי האלים.³⁵

בחרו העברי נמצא עוד צמד שכדוגמתו נמצא באוגריתית, קנה-כנן:

למ כקנינ על[מ] כדרד[ר] דיכננ³⁶ (III 1.10 KTU : 5-6)

משמע: כי קונינו לעולם / כי לדור ודור אשר יכוננו.
גם כאן בא הצמד ככינוי לאלוהים, ובשל קיטוע הטקסט אין לדעת אם הכוונה לבעל או שמא אין אלה אלא דברי בעל על אביו שהכינויים הקודמים מוסבים אליו.³⁷ הצמד השני בחרו, על[מ]-דרד[ר], גם הוא משותף לאוגריתית ולמקרא ואף הוא נמצא בסמיכות לפסוק העברי האמור (ראה להלן).

3.5 יום-שנה, עולם – דור ודור

זכר ימות עולם בינו שנות דר ודר (לב, ז)

בחרו זה, כמו בחרוים הקודמים, שני צמדים המתארים זמן: ימות-שנות, עולם – דור ודור. צמדים אלה משותפים בראש ובראשונה למקרא ולספרות הכנענית ואף לשפות שמיות שונות, כמו ארמית ואכדית.

הצמד הרגיל והנפוץ במקרא הוא יום-שנה וברבים ימים-שנים. כאן בא הצמד בצורת הריבוי הנקבי ימות-שנות, ודווקא צורה זו היא המצויה בספרות הכנענית הקדומה ללהגיה השונים: אוגריתית, פניקית ועמונית. אמנם כל אחד ממרכיביו של הצמד בא בצירוף סמיכות, ימות עולם – שנות דור ודור, אך התיי"ו שבימות ובשנות

35. על הצמד העברי והאוגרית המשותף ראה גינזברג ומיזלר, 1934, עמ' 248 הערה 15; גינזברג, 1936, עמ' 18; קאסוטו, 1951, עמ' 27, 85; שמידט, 1966, עמ' 23; אבישור, 1984, עמ' 340-341.

36. על הצמד המשותף ראה קאסוטו, 1951, עמ' 28, 35; אבישור, 1984, עמ' 399.
37. ההשלמות לחרוז שונות. החרוז הועתק לעיל לפי השלמות גינזברג (ANET, עמ' 141-142) שנתקבלו ב-CTA (עמ' 50). דרייור השלים "כקני על[מ] ימל[כ]" (דרייור, 1956, עמ' 116) וההשלמה נתקבלה על ידי רין (1996, עמ' 362). ב-KTU העתיקו את הטקסט: "למ כ קני על x [x] כדרד[ר] ד יכננ[ן]" (KTU, עמ' 32). לעניין הצמד אין ההשלמות משנות דבר.

אינה מורה רק על סמיכות, אלא משקפת את הצורה העתיקה, בייחוד של שנת, שכן מצאנו נסמך של יָמִים – יָמִי (כגון בר' ה, ה), נסמך של שָׁנִים – שָׁנִי (כגון בר' כג, א) ונסמך של *שָׁנוֹת – שָׁנוֹת (כגון מש' ג, ב).
באוגריתית נמצא הצמד ימת-שנת:

לימת שפש וירח ונעם שנת אֵל (1.108 KTU : 26–27)

משמע: לימות שמש וירח / ונועם שנות אל.

מצאנו גם את הצורות יממ-שנת:

[אַלַּמ] תעִירַכ תשלמכ תעזזכ אֵלַפ יממ ורבת שנת בעד עלמ (5–2 : 1019 UT)

משמע: האלים ינצרוך יתנו לך שלום ויתנו לך עוז אלף ימים ורבוז שנים עד עולם.
הצמד בצורה זו נמצא גם בפניקית: "ותחוו ותארכ ימו ושנתו" (9–8 : 10 KAI),
משמע: ותחייהו ותאריך ימיו ושנותיו, וכן "ארכ יממ ורב שנת" (6–5 : II A 26),
משמע: אורך ימים ורוב שנים.

הצמד נמצא גם בכתובת עמונית, אחד הדיאלקטים הכנעניים, בצורות ימת-שנת:

יגל וישמח בימת רבמ ובשנת רחקת³⁸

משמע: יגיל וישמח / בימים רבים / ובשנים רחוקות.

הצמד יום-שנה נמצא גם בארמית ובאכדית.³⁹

הצמד השני, עולם – דור ודור, הנמצא כאן, שכיח במקרא וניתן למצאו גם באוגריתית:

קח מלכי עלמכ דרכת דת דרדרכ⁴⁰ (10 : IV 1.2 KTU)

משמע: תקח מלכותך לעולם / שלטונך לדור ודור.

3.6 בני ישראל – בני אל

בהנחל עליון גוים	בהפרידו בני אדם
יַצֵּב גְּבֻלַּת עַמִּים	למספר בני ישראל
כי חֵלַק ה' עִמּוֹ	יעקב חבל נחלתו (לב, ח-ט)

פסוקים אלה, המתארים את בחירת ישראל על ידי ה' בימי קדם, זכו לפרשנות ענפה בשל היותם יסוד מוסד בתפיסת התהווה האמונה הישראלית. לפי הפירוש המסורתי משמע הכתוב הוא, שבשעה שנתן עליון, הוא ה', נחלות לכל הגוים, נתן גם לישראל נחלה בהתאם למספרם (לפי פירוש זה עמים הם שבטים, שבטי ישראל). יש

38. הטקסט פורסם אצל זיידן ותומפסון, 1973, עמ' 115–140.

39. על הצמד בשפות השמיות ראה אבישור, 1979, עמ' 68–70; אבישור, 1984, עמ' 601–603.

40. על הצמד בעברית, באוגריתית ובארמית ראה בפירוט אבישור, 1984, עמ' 551–554 ושם ביבליוגרפיה.

בפרשנים המסורתיים הרואים כאן רמז לסיפור דור הפלגה (בר' יא). כשהנחיל עליון את הגויים, שמספרם שבעים כמספר בני ישראל יורדי מצרים (בר' מו, כז), הפרידם והפיצם על פני הארץ וקבע את גבולותיהם לארצותיהם, ואילו את ישראל הוא לקח לנחלתו שלו. בני ישראל שקולים אפוא בעיני ה' כנגד אומות העולם כולן. במחקר החדש של המקרא הוצע לגרוס "בני אל" במקום "בני ישראל". לגרסה זו יש עדות בתרגום השבעים ובקטעים עבריים מקומראן, ולאור זה הוצעו פירושים חדשים לכתוב.⁴¹ לדעת המפרשים, השינוי ל"בני ישראל" נעשה מתוך שיקולים תאולוגיים, כדי לדרחות את התפיסה העולה מפירוש הכתובים בגרסה הראשונה. לפי פירוש זה, כאשר האל עליון, הידוע לנו מכתובות ספירה וכן מהמסורות של פילון מגבל,⁴² חילק את העמים והציב להם גבולות בארצותיהם, הוא נתנם לשלטון בני אל שמספרם שבעים. על שבעים בני אל ובני אשרה ידוע לנו מכתבי אוגרית, והצירוף בני אל שכיח באוגריתית ובכתובות הפניקיות.⁴³

מכאן שכל אל קיבל את נחלתו, ובחלקו של ה' נפל עם ישראל והיה לחבל נחלתו. תפיסה זו, שמשממע ממנה שעליון וה' הם אלים נפרדים, עוררה מחלוקת בקרב פרשנים: יש הרואים בפסוק ח נטע זר מן המיתולוגיה הכנענית שנשתרבו לכאן ולפיכך מציעים לחבר את פסוק ז לפסוק ט, ויש המקיימים את פסוק ח ואת רצף הכתוב וטוענים שהמשורר שילב בכוונה תחילה מסורת חיצונית על חלוקת העמים ואחר כך העמיד נגדה את מסורת ישראל, שלפיה ישראל היא חבל נחלתו של ה'. מאוחר יותר פורש השם עליון ככינוי לה' ומשום כך תיקנו את הגרסה בני אל לבני ישראל.⁴⁴

מכל מקום, זיקתו של הכתוב בפסוקים אלה למסורות הכנענים המשתקפת בספרות אוגרית, בכתובות הפניקיות ובדברי פילון מגבל אינה מוטלת בספק. הפולמוס בין האמונה הישראלית לבין אמונת הכנענים משתקף בבירור.

3.7 ארץ מדבר – תהו

ימצאֵהוּ בארץ מדבר וכתהוּ יָלַל יִשְׁמֵן (לב, י)

המילה תהו בפסוק זה, הבאה בהקבלה לארץ מדבר, באה באוגריתית באותה

41. עניין זה נידון בהרחבה על ידי חוקרים. ראה בייחוד את הדיונים אחרי תגלית כתבי קומראן: סקיהן, 1954, עמ' 12; רינטר, 1955, עמ' 42. על הכינוי בני אל בספרות הכנענית בזיקה לבני אל / בני אלים / בני אלהים במקרא ראה קוק, 1964, עמ' 22–47; אבישור, 1979, עמ' 133–134; אבישור, 1989, עמ' 52–53.

42. על אל עליון ככנענית, בארמית ובמקרא, כולל הפסוק הנידון ראה ליונשטם, 1980, עמ' 390–404.

43. ראה בהערה 41.

44. על נחלת ה' ראה ליונשטם, 1987, ושם ביבליוגרפיה.

משמעות. בכתוב אוגריתי אחד נמצאת תהו במשמע 'מדבר': "נפש לבאִם תהו" (KTU 1.5 I: 14-15), שאינו אלא "נפש לביאה למדבר".⁴⁵ יתרה מזו, צירוף הסמיכות ארץ מדבר נמצא באוגריתית בצורת "ארץ דבר" (KTU 1.6 II: 19-20; VI: 6, 29), ואין ההבדל אלא בתוספת מ"ם התצורה במדבר שבעברית כנגד דבר שבאוגריתית, תופעה המוכרת מצורות כגון קדש-מקדש, עין-מעין⁴⁶ ועוד.⁴⁷

3.8 יעיר

כנשר יעיר קנו על גזליו ירחף (לב, יא)

על גיזרון הפועל יעיר ומשמעותו חלוקות הדעות. יש שגזרו אותו משורש עו"ר במשמעות 'לעורר', היינו הנשר מעורר את קנו, את בני ביתו, ברחפו מעליהם, ויש שגזרו את הפועל משורש ער"ה במשמעות 'לערוך, להריק, להעביר מכלי לכלי'.⁴⁸ באוגריתית נמצא השורש ע"י"ר במשמעות 'לשמור, לנצור',⁴⁹ ולפי זה משמעות הכתוב הוא שהנשר שומר את קנו. לדעתי, פירוש זה עדיף.

3.9 רכב על במתי ארץ, ארץ – שדה

ירבכהו על במותי ארץ ויאכל תנובת שְׂדֵי (לב, יג)

הכתוב "רכב על במתי ארץ" מתבאר היטב לאור מקבילו האוגריתי, בייחוד לאור הכתוב: "ועל לט'ר [מג]דל / רכב ת'כממ חמ[ת]" (KTU 1.4 II: 21-22), שתרגומו: ועלה על גב המגדל / רכב על שכם החומה. במה מקבילה כאן לט'ר, מילה שכיחה באוגריתית במשמע 'גב', כמו בכתוב המתאר את חבישת החמור והכנתו למסע:

עדב גפנ אַתנתה

יחבק קדש ואמרר

ישתנ אַת'רת לבמת ער

ליסמסמת במת פחל⁵⁰ (KTU 1.4 IV: 7-9)

משמע: סידר אוכפי אתונותיו / יחבק קדש ואמרר / ישית את אשרה על גבי העיר / על טוב גב החמור.

45. ראה קאסוטו, 1972, עמ' 221.

46. ראה אבישור, 1977, ב, עמ' 135.

47. לדעת דהור יש כאן צמד משותף ארץ-מדבר – ארץ-דבר (דהור, 1972, עמ' 122). אמנם במקרא יש צמד ארץ-מדבר בתקבולת במקומות מספר, אך באוגריתית אין צמד הבא בתקבולת מלבד הצירוף הנידון.

48. ראה בפירושים לכתוב זה.

49. ראה רייני, 1971, עמ' 11-15; ליונשטט, 1972, עמ' 67-70; אבישור, 1984, עמ' 432-433.

50. קאסוטו הושווה את הביטוי הזה לכתוב בהושע: "ואני עברתי על טוב צוארה" (הושע י, יא); ראה קאסוטו, 1951, עמ' 29; קאסוטו, 1972, עמ' 38, 251.

מורן הקביל את הכתוב "רכב על במתי ארץ" לא רק לכתוב האוגריתי הראשון, אלא גם לכתובים העבריים: "רכב על עב קל" (יש' יט, א), "השם עבים רכבו" (תה' קד, ג), "לִרְכֵב בְּשָׁמִי" (תה' סח, לד) ו"לרכב בערבות" (שם, ה). את הכינוי האחרון השווה גם לרכב ערפת⁵¹ באוגריתית. מכל מקום, בצלע הראשונה של חרוזו יש מקבילה לצירוף "רכב על כמה" ופירוש המילה במה הוא 'גב' כמו באוגריתית. משמעות הכתוב היא אפוא: האל הביא את עמו והושיבו במקומות הגבוהים בארץ, דהיינו בחלק ההררי של ארץ כנען. משמעותו הראשונית של הביטוי הוא הרכבה על גב הבהמה, ומכאן, לאחר שקיבל משמעות מופשטת יותר, פירושו כל מקום גבוה.

בחרוז זה נמצא גם צמד המילים ארץ-שדה:

וירכבהו על במותי ארץ ויאכל תנובת שדי (לב, יג)

הצמד שכיח במקרא, למשל בתקבולת פנים הצלע⁵² (תה' עח, יב).

תקבולת הצמד ארץ-שדמ נקריית באוגריתית שתיים-עשרה פעמים, למשל:

כל ע'ר לכבד ארץ כל גבע לכבד שדמ⁵³

משמע: כל הר בתוככי ארץ / כל גבעה בתוככי שדות.

3.10 חלב-חמאה, דם ענב, שתה חמר

3.10.1 חלב-חמאה

הצמד מצוי בשירה בתקבולת פנים הצלע:

חמאת בקר וְחָלֵב צֶאן עִם חֶלֶב כְּרִים (לב, יד)

ראה גם בתקבולת של חרוז דר-צלעי:

מים שאל חלב נתנה בספל אדירים הקריבה חמאה (שופ' ה, כה)

באוגריתית בא הצמד בטקסט פגום, אך הופעת הצמד ברורה:

טב(?) [ג]ד בחלב אַננח' בח'מאַת (KTU 1.21 : 14)

משמע: ...גדי(?) בחלב / צמח אננח' בחמאה.⁵⁴

51. מורן, 1962, עמ' 323-326.

52. על תקבולת פנים הצלע ראה בפירוט אבישור, 1974א, עמ' 52-59; אבישור, 1984, עמ' 56-63; ווטסון, 1994, עמ' 104-191.

53. על הצמד ראה אבישור, 1984, עמ' 353.

54. על הצמד המשותף לאוגריתית ולמקרא ראה שם, עמ' 360-361, ושם ביבליוגרפיה. על זיקתו של החרוז לכתוב "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שם' לד, כו ועוד), ראה RSP I, עמ' 29-32;

קרייגי, 1977, עמ' 156-160.

3.10.2 דם ענב

ודם ענב חשתה חָמַר (לב, יד)

הצירוף דם ענב או דם ענבים (בר' מט, יא) נדיר, ואלה שני הצירופים היחידים שבמקרא. באוגריתית מצויים צירופים קרובים, כמו דם זת (ראה KTU 1.114 : 31) במשמעות 'שמן', ודם עצם במשמעות 'עסיס'. על הקרבה בין הצירופים העבריים והאוגריתיים תוכיח התקבולת הנמצאת בספרות המקראית ובספרות האוגריתית, יין – דם ענב(בים).⁵⁵ במקרא מופיעה התקבולת בטקסט קדום, בברכת יעקב ליהודה:

כָּבֶס בִּינ לְבוּשׁוֹ וּבָדֵם עֲנָבִים סוּתָה (בר' מט, יא)

ובאוגריתית בשני חרוזים המשלימים זה את זה:

[תשתי כ]רפנמ ינ [ובכס ח'רצ דמ] עצמ (KTU 1.4 III : 43–44)

משמע: ישתו גביעי יין / בכוס חרוץ דם עצים.

שת[י] בכרפנמ ינ בכל(ס) ח'רצ דמ עצמ⁵⁶ (שם IV : 36–38)

משמע: שתי בגביעים יין / בכוס חרוץ דם עצים.

3.10.3 שתה חמר

המילה חמר הנמצאת רק עוד פעם אחת במקרא (יש' כז, ב) נחשבה לארמיזם בעברית המקראית, כיוון שחמרא היא המילה השכיחה והרגילה בארמית (ראה דנ' ה, פסוקים א, ב, ד, כג; עד' ו, ט; ז, כב). ברם מציאותה של חמר באוגריתית מעידה שבעברית אין היא ארמיזם, אלא מילה עתיקה המשותפת לשפות השמיות הצפון-מערביות.⁵⁷ לצירוף העברי שתה חמר השווה את הצירוף האוגריתי "ושתי בח'מר ינ" (KTU 23 : 6–7), משמע: ושתו מחמר יין.

3.11 ילד-חול

צור יִלְדָּךְ תְּשִׁי ותשכח אל מחללך (לב, יח)

הצמד ילד-חול נמצא גם באוגריתית במבנה של איחוי לא מקושר:

ח'ל לד

אכלמ תברכ

ולד עקמ (KTU 1.12 I : 25–27)

55. על הצמד המשותף ראה גינזברג, 1936, עמ' 29; ליונטשטם ובלאו, 1960, ערך "דם"; אבישור, 1984, עמ' 367.

56. באכדית נמצאים צירופים דומים עם המילה dāmu ("דם") בזיקה לעצים, במשמעות 'עסיס', כמו dam qān tabi ("דם הקנה הטוב"), dām gišmāri ("דם התמר"). ראה אבישור, 1984, עמ' 367. ראה גם VI 1.17 : 5–6.

57. על ח'מר כמילה שמית צפון מערבית ראה HAL, עמ' 317.

משמע: חילי לדי / אוכלים יברכוך / ולדי עקקים.
 הצמד נמצא במקרא בכתובים נוספים וכן בפניקית: חל ולד (27 KAI ; 27), חיל ולדה, וכן באכדית.⁵⁸

3.12 ארץ ויבול

צירוף של ארץ ויבול נמצא בפסוק כב:

כי אש קדחה באפי	ותיקד עד שאול תחתית
ותאכל ארץ ויבולה	ותלהט מוסדי הרים

הצמדת ארץ ליבול מצויה פעמים אחדות במקרא, כגון "ונתנה הארץ יבולה" (ויק' כו, ד, והשווה שם, כ), וכן "הארץ תתן יבולה" (יש' לד, כז, והשווה כח, יב). הצירוף נמצא גם באוגריתית בכתוב: "יבל אַרצ ופר עצמ" (II 1.5 KTU : 5-6), משמע: יבול ארץ ופרי עצים.⁵⁹

3.13 רשף

רשף הנזכר בכתוב "מזי רעב ולחמי רשף" (לב, כד) ידוע כאלוהות כנענית הן מאוגריתית והן מפניקית. רשף נחשב בעיני הכנענים כאלוהי הדבר המביא מגפות, ממש כפי שבא זכרו כאן. בכתובות הפניקיות הוא מזוהה עם אפולון היווני ובמקורות אחרים עם נרגל הבבלי, ושניהם ידועים כמביאי מגפת הדבר.⁶⁰ יש שדנו בפועל הסמוך לרשף, לחם, כפועל השכיח בכנענית במשמעות 'אכל', היינו 'אכולי רשף' בדומה לצירוף הקודם לו, מזי רעב, שאף הוא נתפרש לאור הפניקית כ'מצוצי רעב'.⁶¹

3.14 אויב-צר

לולי כעס אויב אגור פן יִנְכְרוּ צרימו (לב, כז)

הצמד אויב-צר שכיח במקרא הן כשם והן כפועל. הצמד השמני בא במבנה של איחוי מקושר, כמו "צר ואויב" (איכה ד, יב; אס' ז, ו ועוד), בתקבולת כמו אויב-צר (תה' פא, טו) ובתקבולת אויב-צורר (תה' קמג, יב). בפרוזה מופיע הצירוף במבנה משולב של שם ופועל: "ואַיְכַתִּי אַת אִיבִיךָ וַצְרִיךָ" (שמ' כג, כב),

58. ראה אבישור, 1984, עמ' 588.

59. על צמד הביטויים המשותף לאוגריתית ולמקרא ראה אבישור, 1979, עמ' 148-149; אבישור, 1984, עמ' 609.

60. על רשף ראה ליונשטם, 1976; פולקו, 1976; אבישור, 1989, עמ' 112-113; לפינסקי, 1995, עמ' 179-188; אבישור, 2000, עמ' 192.

61. ראה גרינפלד, 2001, עמ' 785-788. על לח"ם במקרא ובאוגריתית ראה גינזברג, 1973, עמ' 134.

ובתקבולת של צרה-אויב, כמו באוגריתית, בתהלים נד, ט: "כי מכל צרה הצילני ובאיבי ראתה עיני".

באוגריתית נמצא הצמד בדמות אב-צרת (אויב-צרה) ארבע פעמים, למשל:

מג אב יפע לבעל צרת לרכב ערפת⁶² (III 1.3 KTU : 37-38)

משמע: מי האויב יופיע לבעל / צרה לרוכב ערבות.

כן נקרה הצמד בחרוז המפורסם שבו התקבולת אב-צרת:

הת אבכ בעלמ

הת אבכ תמח'צ

הת תצמת צרתכ⁶³ (IV 1.2 KTU : 8-9)

משמע: עתה אויבך, בעל / עתה אויבך תמחץ / עתה תצמית צרתך.

3.15 אחד-שנים, אלף-רבבה: תקבולת מספרים

איכה ירדף אחד אלף ושנים יניסו רבבה (לב, ל)

בפסוק זה משולבים שני צמדי מספרים: אחד-שניים ואלף-רבבה. ההקבלה אחד-שניים או אחת-שנים מצויה עוד ארבע פעמים במקרא (יר' ג, יד; תה' סב, יב; איוב לג, יד; מ, ה). ההקבלה אלף-רבבה מצויה עוד ארבע פעמים, שלוש מהן בסדר אלף-רבבה (שמ"א יח, ז; כא, יב; כט, ה; מיכה ו, ז; תה' צא, ז) ופעם אחת בסדר הפוך: רבבה-אלף (דב' לג, יב). פעם אחת נמצא הצמד גם בצורת פועל: "צאוננו מאלופות מרבבות בחוצותינו" (תה' קמד, יג).

התקבולת מצויה גם בארמית המקראית בצורה מכופלת:

אלף אלפים ישמשונה ורבו רבון מן קדמוהי יקומון (דנ' ז, י')

הצמד אלף-רבב מצוי באוגריתית כמה פעמים, למשל:

יצק כספ לאלפמ ח'רצ יצקמ לרבבת⁶⁴ (I 1.4 KTU : 26-28)

משמע: יצק כסף לאלפים / חרוץ יצק לרבבות.

הקבלות אלה של אלף-רבבה משמעותן הקבלות של שלמות ואין הן הקבלות של מספרים, כפי שהראיתי במקום אחר.⁶⁵

62. על הצמד אויב-צרה ראה קאסוטו, 1972, עמ' 45; פטון, 1944, עמ' 33; גבירץ, 1963, עמ' 37-38; אבישור, 1984, עמ' 344-346 (שם ביבליוגרפיה מפורטת).

63. על החרוז האוגריתי ומקבילו במקרא (תה' צב, י') ראה אבישור, 1989, עמ' 152-163, ושם ביבליוגרפיה. על מבנה חרוז זה ומקביליו בעברית ובאוגריתית ראה אבישור, 2002.

64. על הצמד אלף-רבבה ראה קאסוטו, 1951, עמ' 27; קאסוטו, 1972, עמ' 47; רות, 1962; גבירץ, 1963, עמ' 14-25; ליונשטם, 1980, עמ' 267-269; הרץ, 1970, עמ' 122-123; דהוד, 1972, עמ' 114; אבישור, 1977, עמ' 38-39; ווטסון, 1984, עמ' 149-144.

65. ראה אבישור, 1981, עמ' 1-9.

3.16 וה' הסגירם

אם לא כי צורם מכרם וה' הסגירם (לב, ל)

הצירוף אל הסגיר ביד אויב נמצא בכתובת אשמנעזר הפניקית: "ויסגרנם האלנם הקדשם" (KAI 14 : 9), משמע: ויסגרום האלים הקדושים.⁶⁶

3.17 גפן-שדמה

כי מגפן סדם גפנם ומשדמת עמרה (לב, לב)

הצמד מופיע במקרא בעוד שני מקומות בלבד. פעם אחת הוא מופיע בסדר הפוך של המרכיבים שלעיל, "כי שדמות חשבון אָמַלל גפן שְבָמָה בעלי גוים הלמו שרוקיה" (יש' טז, ח), ופעם נוספת ההקבלה מופיעה בחרוז מרובע (חב' ג, יז).⁶⁷ באוגריתית נמצא הצמד פעם אחת:

יזברננ זכרמ גפנ

יצמדננ צמדמ גפנ

ישקל שדמתה כמ גפנ (KTU 1.23 : 9-11)

משמע: יזמרנו זימור הגפן / יצמדנו צימוד הגפן / יפיל שדמתו כמו גפן. בצלע האחרונה המילה שדמת (שדמה) מופיעה בחרוז זה בזיקה לגפן, זיקה של שם ודימוי,⁶⁸ וצלע זו מקבילה לשתי הצלעות הראשונות בחרוז.⁶⁹

3.18 תנין-פתן

חמת תנינם יינם וראש פתנים אכזר (לב, לג)

הצמד נמצא במקרא עוד פעם אחת בלבד (תה' צא, יג). באוגריתית הוא נמצא בצורה ברורה רק פעם אחת:

לאשתבמ תננ אשתמלה מח'שת בת'נ עקלתנ⁷⁰ (KTU 1.3 III : 40-41)

משמע: חסמתי תנין [...] / מחצתי פתן עקלתון. המילה פתן מופיעה כאן ועוד חמש פעמים בלבד בשירה המקראית (יש' יא, ח; תה' נח, ה; צא, יג; איוב כ, יד-טז), וחלו עליה חוקי מעתק ההגאים הארמי ולא העברי. באכדית המילה המקבילה היא bašmu, בחילוף נ-מ, ואילו פתן מופיעה

66. ראה אבישור, 1979א, עמ' 90-91.

67. על הפסוק בזיקה לאוגריתית ראה אבישור, 1989, עמ' 133-136.

68. על זה ראה אבישור, 1984, עמ' 243-251.

69. על הצמד המשותף ראה שם, עמ' 411-412.

70. על הצמד ראה שם, עמ' 440.

בחילוף ב-פ. המילה הצפויה בעברית המקראית היא בשן או בשם, ואכן היו חוקרים שמצאוה במקרא (תה' סח, כג).⁷¹

3.19 מחץ

מחצתי ואני ארפא (לב, לט)

הפועל מחץ נדיר במקרא והוא מצוי רק בשירה העתיקה: בשירת דבורה (שופ' ה, כו), במשלי בלעם (במ' כד, ח), בברכת משה (דב' לג, יא), בשירת דוד (שמ"ב כב, לח; תה' יח, לט), בחבקוק (ג, יב), בשני מזמורי תהלים (סח, פסוקים כב, כד; קי, פסוקים ה, ו) ובאיוב (ה, יח; כו, יב). קאסוטו ציין ש"במקרא בא הפועל מחץ ט"ו פעמים ומהן י"ב פעמים בעניין השמדת רהב או בכלל השמדת הרשעים [...] בשלוש הפעמים הנותרות (דב' לב ט; יש' ל, כ; איוב ה, ח) בא הפועל הנידון בביטויים שייכים למושג מחוץ ורפוא, שגם הוא בלי ספק מסורתי".⁷² מכל מקום, הפועל מחץ השירי והנדיר במקרא משותף לאוגריתית ולשירת האזינו.

3.20 נשא יד אל השמים

כי אשא אל שמים ידי ואמרתי חי אנכי לעלם (לב, מ)

הצירוף נשא יד אל השמים נמצא בפסוקו ובמקומות נוספים במקרא (שמות ז, ח; במ' יד, ל; יח' כ, פסוקים ה-ו, טו ועוד) ויש לו מקבילה באוגריתית:

שאַ ידכ שַמַּמ דבַח לַת'ר אַבַּכ אַל (KTU 1.14 II: 22-24)

משמע: שא ירך לשמים / זבח לשור אביך אל.

יש לציין שיש הבדל דק בין הביטוי העברי לאוגריתי, הבדל המראה על התפתחות במשמעות הביטוי. באוגריתית בא הביטוי לציין עשיית תנועה בשעת התפילה, דהיינו להתפלל, והשווה לזה את הביטוי נשא יד בכתוב:

שמע קול תחנוני בשועי אליך

בנשאי ידי אל דביר קדשך (תה' כח, ב)

מתפילה עבר הביטוי לציין שבועה, כמו בפסוקו, והשווה לכך את הביטוי בספרות האכדית qāta našu.⁷³

71. ראה אולברייט, 1951, עמ' 27. יש לציין שהצמד בשירת האזינו מתורגם באונקלוס תניינא-פתני (ראה שפרבר, 1959).

72. קאסוטו, 1972, עמ' 41.

73. השווה אבישור, 1982.

3.21 יד-חרב

אם שנותי ברק חרבי ותאחז במשפט ידי (לב, מא)

הצמד נמצא עוד פעמים מספר במקרא, כגון

ואתנם ביד צריהם ויפלו בחרב כולם (יר' לט, כג)

אריק חרבי תורישמו ידי (שמ' טו, ט)

באוגריתית נמצא הצמד פעמיים, בצו ובביצועו:

יד בצע תשלח חרב בבשר תשתג⁷⁴

(KTU 1.15 IV: 24–25, הביצוע שם V: 7–8)

היינו: יד בקערה תשלח חרב (סכין) בבשר תשיתנה.

3.22 דם-שאר

אשכיר חצי מדם וחרכי תאכל בשר

מדם חלל ושביה מראש פרעות אויב (לב, מב)

בחלקו הראשון של חרוז זה בא הצמד דם-בשר ואילו בחלקו השני באה הקבלה בנוסח המסורה מדם-מראש. נראה שהראשון שעמד על כך שיש לתקן את מראש למשאר היה ראובן ב-1898⁷⁵ וחזר על כך באופן בלתי תלוי גינזברג ב-1955. התיקון יוצר צמד, דם-שאר, המקביל במשמעותו לצמד הקודם שבתחילת החרוז, דם-בשר. יתר על כן, הצמד דם-שאר נמצא עוד פעם אחת במקרא (יר' נא, לה) ופעם אחת באוגריתית:

תספא שארה לבל חרב תשת דמה לבל כס (UT 19, 2372)

משמע: תאכל שארו ללא חרב תשתה דמו ללא כוס.

ההקבלה בין החרוז האוגריתי לבין זה המקראי אינה בצמד דם-שאר בלבד, אלא גם בפועל אכל ובשם חרב המשותפים להם. יתר על כן, גם תשת מקבילה מבחינה עניינית לאשכיר, ונמצא שההקבלה בין שני החרוזים נרחבת יותר.⁷⁶ יצוין שהצמד הנדיר במקרא ובאוגריתית, שכיח בספרות האכדית.⁷⁷

3.23 וכפר אדמתו עמו (לב, מג)

כתוב זה עורר קשיים מהבחינות הלשונית, הסגנונית והעניינית והוצעו הצעות שונות לתקנו ולפרשו. הצעתו של גינזברג לתיקון טקסט זה הסתמכה על האוגריתית.

74. על הצמד המשותף ראה אבישור, 1984, עמ' 363–364.

75. ראה P. Ruben, JQR 11 (1898), עמ' 444.

76. על הצמד המשותף ועל החרוז הנידון, על הצעת התיקון ומחקרי המתקנים ראה אבישור, 1984, עמ' 565–566, 679–680.

77. ראה שם, עמ' 665–666.

גינזברג טען שבשל הפועל כפר, במקום השם אדמת צריך להיות מבחינת העניין דמעת או תיבה נרדפת, ולכן הוא הציע להגיה אדמעת במקום אדמת על פי אדמעת בלשון אוגרית, *edmia* בלשון סוקוטרי.⁷⁸

חיזוק להצעת גינזברג, הן מבחינה לשונית הן מבחינה עניינית, מצאתי בקטעים מעלילת נרגל וארשכיגל שנתגלו באלעמרנה. שם כתוב *Nergal išamēma ana qabāša* (EA 357: 85–86) *isbasima unaššaқи dīmtaša ikappaar* החזיקה נשקה וכפר דמעותיה". האל נרגל מתרצה לאלה ארשכיגל ומנחם אותה במחותו את דמעותיה; כך גם כאן: ה' מתרצה אל עמו ומוחה את דמעתו.⁷⁹

ד. דברי סיכום

המקבילות הלשוניות והסגנוניות בין שירת האזינו והספרות האוגריתית שהבאתי לעיל עשויות לבוא (א) בצמדים (עשרים במספר): שמע-האזן, שמים-ארץ, טל-מטר, שעירים-רביבים, טל-רביבים, צדיק-ישר, אב-כונן, קנה-כונן, יום-שנה, עולם - דור ודור, ארץ-שדה, חלב-חמאה, ילד-חול, אויב-צר, אחד-שנים, אלף-רבבה, גפן-שדמה, תנין-פתן, יד-חרב, דם-שאר;⁸⁰ (ב) בצירופים או בכיטויים (תשעה במספר): בני ישראל - בני אל, ארץ מדבר, רכב על במתי, דם ענב, שתה חמר, וה' הסגרים, יכול ארץ, נשא אל שמים ידו, וכפר אדמת עמו; (ג) במילים מיוחדות (שבע במספר): תהו, יעיר, חמר, רשף, מחץ, מזי, לחם. כמו כן נרמזים במקבילות אלה אמונות ודעות, שמות אלים וכינויים הנמצאים בספרות הכנענית וזכרם עולה משירה זו. הקבלות משותפות אלה מלמדות לא רק על זיקה בין ספרות כנען והמקרא, אלא גם מסייעות בקביעת זמן חיבורה של שירת האזינו, השנוי במחלוקת בקרב החוקרים.

המסורת מייחסת את חיבור שירת האזינו למשה, והשירה באה במסגרת נאומי הפרדה של משה מישראל בערכות מואב ערב הכניסה לכנען. ברם בשירה נזכרות כניסת ישראל לכנען ועבודתם לאילילים שם, ואין כיום חוקר מקרא המייחס את חיבור השירה למשה. עם זאת אין אחדות דעים באשר לזמן חיבור השירה. ייחסו לה זמנים שונים החל בתקופת השופטים וכלה בתקופת הפילוג בין השומרונים ליהודים אחרי החורבן, דהיינו החל במאה השנים-עשרה לפסה"נ ועד המאה החמישית לפסה"נ. רבים מן החוקרים ניסו לזהות את המכונים בשירה "לא עם" ו"גוי נבל" (פסוק כא) בכנענים וייחסו את השירה לתקופת השופטים; אחרים זיהו אותם

78. גינזברג, 1955, עמ' 3.

79. ראה בפירוט אבישור, 1977, עמ' 11–13.

80. ואפשר להוסיף גם שני צמדים טריוויאליים המשותפים לאוגריתית ולמקרא: אכל-שתה (דב' לב, לח), ראה אבישור, 1984, עמ' 579–580; חיה-מות (דב' לב, ט), ראה אבישור, 1984, עמ' 550.

בארמים, והיו שסברו שאלה הם האשורים (המאה השמינית לפסה"נ) או הבבלים (המאה השישית לפסה"נ) ואף השומרונים (המאה החמישית לפסה"נ). חוקרים ציינו גם תיאורי רקע, אידאות ואף ענייני לשון וסגנון כנתונים העשויים לסייע לתיארוך השירה. מי שטען לתקופת השופטים ציין שבסקירה ההיסטורית שלאחר קורות ישראל במדבר מוזכרים רק הכניסה לארץ כנען, כיבוש וההנאה מפרייה, וזהו אפוא האופק ההיסטורי של מחבר השירה. מי שטען לתקופת הארמים הוסיף שיש זיקה ומגע מילולי בין דברים לב, לו, ובין מלכים ב יד, כו. עוד נאמר שתיאור הפורענות בשירת האזינו תואם את התיאורים של נביאי התקופה, עמוס וישעיהו. הטוענים לתקופה האשורית הוסיפו שהתיאורים בשירה תואמים את זמן חורבן שומרון. מי שטענו לתקופה הבבלית הוסיפו שהשירה יצאה מחוגי נביאי הנחמה שירמיהו נלחם נגדם. על פי לשונה וסגנונה ועל פי אמונות המשתקפות בה נראה שהשירה עתיקה. דווקא היעדר הזיהוי המוגדר של העם המוזכר בה עשוי להעיד על היותה אקטואלית ושימושית בתקופות שונות: ייתכן שמוצאה של השירה וזמן חיבורה בתקופת השופטים והיא הותאמה בשינויים מוצריים לנסיבות בתקופות שונות, בדומה לדרך התפתחותה של שירת המזמורים בפולחן הישראלי.

לשונה של שירת האזינו היא לשון השירה העברית העתיקה ופרקים ממנה משובצים בתורה ובנביאים ראשונים, כמו ברכת יעקב (בראשית מט), שירת הים (שמות טו), משלי בלעם (במדבר כג-כד), ברכת משה (דברים לג) ושירת דבורה (שופטים ה). לשון זו מאופיינת בצורות דקדוקיות עתיקות, בהתרופפות מילות היחס שבתחבירה ובאוצר מילים מיוחד הכולל מילים נדירות ופיוטיות. עם זאת יש לשירת האזינו ייחוד לשוני הבא לידי ביטוי ביצירת צירופים מיוחדים. יתר על כן, דפוסי לשון וסגנון המשותפים לשירת האזינו וללשון הכנענית וספרותה עשויים לבסס את הדעה בדבר קדמות חיבורה של השירה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

א. מחקרים

- אבישור, 1972 = "אבישור, "הזיקה הלשונית והסגנונית בין ספר הושע וספרות אוגרית", בית מקרא מח (תשל"ב), עמ' 36-50
- אבישור, 1974 = "אבישור, "לזיקה הסגנונית בין שיר השירים וספרות אוגרית", בית מקרא נט (תשל"ד), עמ' 508-525
- אבישור, 1974 = "אבישור, צמדי המילים במקרא ומקביליהם בשפות השמיות של המזרח הקדמון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1974
- אבישור, 1975 = "אבישור, "בקורת על הספר *Ras Shamra* L. R. Fisher, *Parallels*, 1, Rome 1972, קרית ספר נ (תשל"ה), עמ' 133-140
- אבישור, 1975 = "אבישור, "בקורת על: *W. Kuhnigk, Nordwestsemitische Studien zum Hoseabuch*, Rome 1974, קרית ספר נ (תשל"ה), עמ' 469-476

- אבישור, 1977 = י' אבישור, סמיכויות הנרדפים במליצה המקראית, ירושלים תשל"ז
 אבישור, 1977א = י' אבישור, "מילים וצירופים מהמקרא לאור מקביליהם
 באכדית", שנתון למקרא וחקר המזרח הקדום ב (תשל"ז), עמ' 11-19
 אבישור, 1977ב = י' אבישור, "נוספות לדברים ל"ג, כח", בית מקרא סח (תשל"ז),
 עמ' 133-136
 אבישור, 1979א = י' אבישור, כתובות פניקיות והמקרא, שני כרכים, ירושלים,
 תשל"ט
 אבישור, 1979ב = י' אבישור, "שלשות מלים קבועות במקרא ובשפות השמיות
 הקדומות", ספר פרופ' חמ"י גבריהו: מחקרים במקרא ובמחשבת ישראל,
 בעריכת ב"צ לוריא, ב, ירושלים 1979, עמ' 379-407
 אבישור, 1979ג = י' אבישור, "צמדי ביטויים משותפים לספרות המקראית ולספרות
 הכנענית", ספר שלום סיון, בעריכת א' אבן-שושן ואחרים, ירושלים 1979, עמ'
 147-161
 אבישור, 1981 = י' אבישור, "תקבולת המספרים במקרא ובספרות המזרח הקדמון",
 דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, עמ' 1-9
 אבישור, 1982 = י' אבישור, "הרמתי ידי", ספר בראשית, עולם התנ"ך, בעריכת מ'
 ויינפלד, רמת-גן 1982, עמ' 106-107
 אבישור, 1984 = Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literatures*, Alter Orient und Altes Testament, 210,
 Neukirchen-Vluyn 1984
 אבישור, 1989 = י' אבישור, עיונים בשירת המזמורים העברית והכנענית, ירושלים
 תשמ"ט
 אבישור, 1994 = Y. Avishur, *Studies in Hebrew and Ugaritic Psalms*, =
 Jerusalem 1994
 אבישור, 1994א = י' אבישור, "שירת האזינו", ספר דברים, עולם התנ"ך, בעריכת
 מ' ויינפלד, תל-אביב 1994, עמ' 234-247
 אבישור, 2000 = Y. Avishur, *Phoenician Inscriptions and the Bible*, Tel-
 Aviv-Jaffa 2000
 אבישור, 2002 = י' אבישור, החזרה והתקבולת בשירה המקראית והכנענית, תל-
 אביב 2002
 אולברייט, 1951 = W. F. Albright, "A Catalogue of Early Hebrew Lyric
 Poems (Psalms 68)", *Hebrew Union College Annual* 23 (1950-1951), pp.
 1-39
 גבירץ, 1963 = S. Gevirtz, *Patterns in the Early Poetry of Israel*, Chicago =
 1963
 גינזברג, 1936 = ח"א גינזברג, כתבי אוגרית, ירושלים תרצ"ו

- גינזברג, 1955 = ח"א גינזברג, "סיום שירת האזינו (דברים לב, לד-מג)", תרביץ כד (תשט"ו), עמ' 1-3
- H. L. Ginsberg, "Ugaritico-Phoenicia", *Journal of Ancient Near Eastern Society* 5 (1973), pp. 131-147
- H. L. Ginsberg, *The Israelian Hertiage of Judaism*, New York 1982
- H. L. Ginsberg and B. Maisler, "Semitised = 1934 גינזברג ומיזלר, "Hurrians in Syria and Palestine", *Journal of Palestine Oriental Society* 14 (1934), pp. 243-267
- J. C. Greenfield, "Al Kanfei Yonah": *Collected Studies of* = 2001 גרינפילד, *J. C. Greenfield on Semitic Philology*, ed. S. Paul, M. E. Stone and A. Pinnick, 2 vols., Brill-Jerusalem 2001
- J. C. de Moor and P. van der Lugt, "The Spectre of = 1974 דה מור ולוגט, "Pan-Ugaritism", *Bibliotheca Orientalis* 31 (1974), pp. 3-26
- M. Dahood, "Ugaritic-Hebrew Parallel Pairs", *RSP*, 1, = 1972 דהוד, Rome 1972, pp. 71-382
- M. Dahood, "Ugaritic-Hebrew Parallel Pairs", *RSP*, 2, = 1975 דהוד, Rome 1975, pp. 1-39
- M. Dahood, "Ugaritic-Hebrew Parallel Pairs", *RSP*, 3, = 1981 דהוד, Rome 1981, pp. 1-206
- G. R. Driver, *Canaanite Myths and Legends*, Edinburgh = 1956 דרייוור, 1956
- הופמן, 1977 = י' הופמן, "לשימושן של שתי 'נוסחאות פתיחה' בלשון המקרא", תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 157-180
- הרן, 1970 = מ' הרן, "דגם המספר המודרג לצורותיו ויחסו אל הדפוסים הפורמאליים של התקבולת", תרביץ לט (תשל"ל), עמ' 109-136
- W. G. E. Watson, *Classical Hebrew Poetry*, Sheffield 1984 = 1984 ווטסון, W. G. E. Watson, *Traditional Techniques in Classical Hebrew Verse*, *Journal for the Study of the Old Testament: Supplement Series*, 170, Sheffield 1994
- N. Wyatt, *Religious Texts from Ugarit*, Sheffield 1998 = 1998 וייאט, P. Winter, "Der Begriff Söhne Gottes im Moselied", = 1955 וינטר, *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 67 (1955), pp. 40-50
- F. Zayadine and H. O. Thompson, "The Ammonite = 1973 זיידין ותומפסון, "Inscription from Tell Siran", *Berytus* 22 (1973), pp. 115-140
- ליונשטם, 1964 = ש"א ליונשטם, "הערות לתולדות המליצה המקראית", ספר

- סגל: מוגש לכבוד הפרופ' משה צבי סגל על-ידי חבריו ותלמידיו..., בעריכת י"מ גרינץ ו' ליור, ירושלים 1964, עמ' 180–187
- ליונשטם, 1972 = ש"א ליונשטם, "מי מפחד מפני השיטה הבלשנית", לשוננו לו (תשל"ב), עמ' 67–70
- ליונשטם, 1976 = ש"א ליונשטם, הערך "רשף", אנציקלופדיה מקראית, ז, ירושלים 1976, עמ' 437–441
- S. E. Loewenstamm, *Comparative Studies in Biblical and Ancient Oriental Literatures*, Alter Orient und Altes Testament, 204, Neukirchen-Vluyn 1980
- ליונשטם, 1987 = ש"א ליונשטם, "נחלת ה'", מחקרים במקרא יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, בעריכת ש"א ליונשטם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 149–172
- S. E. Loewenstamm, *From Babylon to Canaan: Studies in the Bible and its Oriental Background*, Jerusalem 1992
- ליונשטם ובלאו, 1960 = ש"א ליונשטם ו' בלאו, אוצר לשון המקרא, א, ירושלים תש"ך
- E. Lipinski, *Dieux et déesses de l'univers Phénicien et Punique*, Leuven 1995
- W. L. Moran, "Some Remarks on the Song of Moses", = *Biblica* 43 (1962), pp. 317–326
- S. Segert, "Song of Moses and Ugaritic Poetry", *Studien zum Alten Testament und zum Alten Orient: Festschrift für O. Loretz*, ed. M. Dietrich and I. Kottsieper, Münster 1998, pp. 701–711
- C. I. K. Story, "The Book of Proverbs and Northwest Semitic Literature", *Journal of Biblical Literature* 64 (1945) pp. 319–337
- P. Sanders, *The Provenance of Deuteronomy* 32, Leiden = 1996
- N. H. Snaith, "The Meaning of שְׁעִירִים", *Vetus Testamentum* 25 (1975), pp. 116–117
- P. W. Skehan, "A Fragment of the Song of Moses (Deut. 32) from Qumran", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 136 (1954), pp. 12–15
- W. J. Fulco, *The Canaanite God Rešep*, New Haven 1976
- J. H. Patton, *Canaanite Parallels in the Book of Psalms*, = 1944
Baltimore 1994

- קאסוטו, 1951 = מ"ד קאסוטו, האלה ענת, ירושלים 1951
- קאסוטו, 1972 = מ"ד קאסוטו, ספרות מקראית וספרות כנענית, א, ירושלים תשל"ב
- קאסוטו, 1979 = מ"ד קאסוטו, ספרות מקראית וספרות כנענית, ב: פרקים נוספים, ירושלים תשל"ט
- קוק, 1964 = G. Cooke, "The Sons of (the) God(s)", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 76 (1964), pp. 22–47
- קרייגי, 1977 = P. C. Craigie, "Deuteronomy and Ugaritic Studies", *Tyndal Bulletin* 28 (1977), pp. 155–169 (= D. L. Christensen, *A Song of Power and the Power of Song*, Winona Lake 1993, pp. 109–122)
- רות, 1962 = W. M. W. Roth, "The Numerical Sequence X/X+1 in the OT", *Vetus Testamentum* 12 (1962), pp. 300–311
- רין, 1996 = צ' וש' רין (עורכים), עלילות האלים: כל שירות אוגרית, פילדלפיה 1996
- רייני, 1971 = א"פ רייני, "השיטה הבלשנית הלואי וינצורה", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 11–15
- שמידט, 1966 = W. H. Schmidt, *Königtum Gottes in Ugarit und Israel*, Berlin 1966
- שפרבר, 1959 = א' שפרבר, כתבי הקודש בארמית, א, לידן 1959
- HAL = E. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, 1, Leiden 1967

ב. טקסטים

- ANET = J. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*³, Princeton 1969
- CTA = A. Herdner, *Corpus des Tablets en Cuneiformes Alphabétiques*, Paris 1963
- KAI = H. Donner and W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, 1–3, Weisbaden 1962–1964
- KTU = M. Dietrich, O. Loretz, and J. Sanmartin, (eds.), *Die Keilalphabetischen Texte aus Ugarit*, Alter Orient und Altes Testament, Neukirchen-Vluyn, vol. 1: 1976; vol. 2: 1995
- RSP = L. R. Fisher (ed.), *Ras Shamra Paralles*, Rome, Vol. 1: 1972; Vol. 2: 1975; Vol. 3: 1981
- Ugaritica V = J. Nougayrol, E. Laroche, C. Virolleaud and C. F. A. Schaeffer, *Ugaritica V*, Paris 1968
- UT = C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965

כיצד להבחין בין מילים מכלילות לבין מילים פוליסמיות בעברית של המקרא: עיון בפועל "ביקש"

1. הקדמה

נושא ההבחנה בין מילים פוליסמיות לבין מילים מכלילות תופס מקום מרכזי הן בסמנטיקה מילונית הן במילונאות. כשנדמה שמילה היא בעלת שני מובנים, עולה השאלה אם יש לראותם כמשמעויות נבדלות, או שמא מוטב לכלול את שניהם תחת משמעות אחת, רחבה יותר. יש מילים שלהן כמה שימושים קרובים, וכל שימוש מכון לרפרנט מסוג אחר. לדוגמה, הפועל אכל משתמע כלעיסה בקשר לבשר, כמציצה בקשר לממתק, וכשתייה כאשר הוא מתקשר במרק. עקרונית, אפשר לחשוב על אכל כעל מילה פוליסמית, ולראות בכל שימוש שלה משמעות נפרדת. לחלופין, אפשר לראות את המילה כבעלת משמעויות כללית אחת המשתנה על פי ההקשר, כלומר על פי סוג הדבר הנאכל. קביעת הגבול בין פוליסמיה לבין הכללה במקרים כאלה מסובכת, ובייחוד בלשון שאינה לשון חיה, כמו העברית המקראית.

על פי רוב מילונאים אינם נוקטים גישה שיטתית לבעיית הפוליסמיה וההכללה, ולעתים קרובות קשה להצדיק את החלוקה למשמעויות בערך מילוני. קלר ובאומגרטנר, למשל, מפרשים את הפועל ביקש כדלקמן: ¹ to discover, to find; (2) to try to possess, to demand, to require, to request; (3) to search for, to call on, to consult.

לפי חלוקת הערך נראה שיש לפועל שלוש משמעויות ולכל אחת מהן כמה וריאציות. אולם כמה מן הווריאציות האלה כה מרוחקות זו מזו עד שאי אפשר לחשוב עליהן כעל דוגמאות של משמעות אחת כללית. בהתעלם מן המשמעויות המסופקת find ב-(1), בעייתי הוא השילוב של request, demand, require ב-(2), שהם כולם פעלים תלת-ערכיים, עם try to possess שהוא פועל דו-ערכי. ב-(3) מובאות במשולב משמעויות הנבדלות מאוד זו מזו: search for, שהוא פועל של מאמץ, נכלל בקבוצה אחת עם consult, שהוא פועל המציין מעשה דיבור.

* מחקר זה הוא הרחבת סעיף בעבודת גמר שנכתבה בהדרכת פרופ' ריצ'רד שטיינר בישיבה יוניברסיטי בניו יורק בשנת 1992. אני אסירת תודה לפרופ' שטיינר על הערותיו המסייעות במחקר זה. אני מודה גם לשני הקוראים האנונימיים על הערותיהם החשובות.

1. קלר ובאומגרטנר, א, עמ' 152.

מאמר זה מבקש להציג גישה שיטתית ואמפירית להבחנה בין מילה פוליסמית לבין מילה מכלילה בעברית המקראית. גישה זאת התפתחה מתוך עיון בפועל, אבל היא הולמת גם את שם העצם ואת שם התואר. אנו נטען שבמקרים רבים ניתן להבחין בין מילה פוליסמית לבין מילה מכלילה על פי היחסים הפרדיגמטיים של כל שימוש במילה.² נדגים את השיטה באמצעות הפועל ביקש במובנו המקראי.

2. מילה פוליסמית לעומת מילה מכלילה: הבחנה מוחלטת או מדורגת?

במאמר זה ננקוט את שיטת הסמנטיקה הסטרוקטורלית של פרדיננד דה סוסיר, כפי שהיא משתקפת בספריהם של ליונס ושל קרוז. על פי גישה זו, משמעות המילה מוגדרת על פי קבוצת היחסים ההקשריים שלה, כלומר על פי היחסים בין המילה הנדונה לבין מילים אחרות בלשון.³ על בעיית הפוליסמיה אומר קרוז:

אחת הבעיות העיקריות של הסמנטיקה המילונית היא ריבויים לכאורה של השימושים הסמנטיים בצורת מילה יחידה (באותה סביבה תחבירית). אין ספק כי שימוש מגוון כזה הוא הכלל ולא היוצא מן הכלל. המשמעות של כל צורת מילה שונה במידה מסוימת בכל הקשר שבו היא מופיעה.⁴

קרוז אומר שלמרות זאת לא כל השתנות סמנטית היא פוליסמיה. יש להבדיל בין בִּרְרָה הקשרית (contextual selection) לבין אפנון הקשרי (contextual modulation). בִּרְרָה היא בחירה של אחת המשמעויות המובחנות של מילה פוליסמית, ואילו אפנון הוא השפעת ההקשר על משמעות אחת כללית. האפנון הוא "על פי רוב רצוף וגמיש מטבעו", ואילו הִבְרָרָה "מתקדמת בדילוגים ולא ברציפות".⁵ אפשר לראות אפנון הקשרי כהכללה המתחזה לפוליסמיה, או כ"פוליסמיה מדומה תלוית-הקשר" (context-dependent pseudo-polysemy), כדברי ריצ'רד שטיינר.⁶

2. בדיון להלן משמעות אפשרית של מילה מוגדרת בתור "שימוש" של המילה, ובדיקה תוכיח אם מדובר במשמעות נבדלת אם לאו.

3. ליונס, בלשנות תאורטית, עמ' 443; ליונס, סמנטיקה, עמ' 231–233. קרוז כותב ש"משמעות המילה משתקפת בשלמותה ביחסים ההקשריים שלה" (קרוז, סמנטיקה, עמ' 16; כל המובאות מן המקורות הביבליוגרפיים תורגמו על ידי). לסקירה מעודכנת של הגישות השונות בסמנטיקה ראה סוברן.

4. קרוז, סמנטיקה, עמ' 50–51.

5. שם, עמ' 52.

6. ראה שטיינר, סעדיה, עמ' 288; שטיינר, מילת חיבור, עמ' 249–267. על הבלבול בין הפוליסמיה לבין ההכללה ראה פלמר, עמ' 101; ויינרייך, מבנה, עמ' 203 הערה 53; ויינרייך, חקירות, עמ' 322.

הקושי הוא, כמובן, להבדיל בין בַּרְה לבין אפנון. בלשנים סטרוקטורליים נוטים לצמצם את הפוליסמיה ולראות השתנות הקשרית כאפנון, אלא אם כן אפשר להוכיח כי מדובר בפוליסמיה. לצורך זה הם משתמשים בעיקר במבחנים המנצלים את האינטואיציה של דובר ילידי.⁷ מבחן הזהות, לדוגמה, מסתמך על העובדה ששתי משמעויות נבדלות של מילה אחת אינן יכולות לשמש באותו משפט אלא אם כן מדובר במשחק מילים. למשל, אם נשתמש במבחן זה כדי לקבוע כי שני שימושיה של המילה port, 'נמל' וגם 'סוג של יין', הם בבחינת משמעויות שונות, ניווכח באי-בהירותו של משפט כגון At midnight the ship passed the port, and so did the bartender.⁸

אם כן, לפי השיטה הסטרוקטורלית, אף שההשתנות של משמעות המילה נראית בלתי מוגבלת, ניתן להבחין בדרך כלל ביחידות משמעות מובחנות ויציבות.⁹ קרוז מודה שבמקרים מסוימים, ובייחוד בהרחבות מטפוריות של משמעויות (כמו השימוש במילה mouth לשם תיאור פתח של בקבוק או של מערה), מוטב לראות את ההשתנות המשמעות כרצף של משמעויות בלתי נבדלות. בכל זאת, הוא כותב, ההבחנה בין פוליסמיה לבין הכללה מוצדקת בגלל "הדוגמאות הברורות לאין ספור גם של פוליסמיה וגם של הכללה".¹⁰

הבלשנות הקוגניטיבית מספקת גישה חלופית, שאין בה הבחנה מוחלטת בין פוליסמיה לבין הכללה, ולפיכך אין הבדל חד בין בַּרְה לבין אפנון. חרארץ כותב ש"ההבחנה בין הכללה לבין פוליסמיות איננה יציבה; מה שנראה כמשמעות נבדלת בהקשר מסוים הופך בהקשר אחר להכללה בעלמא".¹¹ תוגי מציג את הפוליסמיה כתחום בלתי מוגדר בתוך רצף שבקצהו האחד המילה המכלילה (לקסמה אחת בעלת משמעות אחת), ובקצהו האחר המילה ההומונימית (שתי לקסמות בעלות שתי משמעויות).¹² תוגי טוען שיש מילים רבות שמשמעויותיהן נפרדות אך גם מחוברות, ולכן קשה, ואולי בלתי רצוי, להחליט אם הן מכלילות או פוליסמיות.¹³ הגישה הקוגניטיבית הזאת מובילה באופן טבעי, כפי שכותב חרארץ, לתאוריה קיצונית של סמנטיקה מילונית, הגורסת כי מילים אינן בעלות משמעויות מובחנות בבירור. במאמר שכתב קרוז כעשר שנים אחרי שכתב את ספרו "סמנטיקה מילונית" הוא מציג גישה שהיא מעין פשרה בין הגישה הסטרוקטורלית לבין הגישה הקוגניטיבית.

7. לדיונים על מבחני האינטואיציה ועל סוגים אחרים של מבחני הפוליסמיה ראה צוויקי וסדוק; קרוז, סמנטיקה, עמ' 54–65; חרארץ, חידות ההכללה.
8. ראה קמפסון, עמ' 123–138; חרארץ, פוליסמיה, עמ' 3227.
9. קרוז, סמנטיקה, עמ' 71.
10. שם, עמ' 83 הערה 19.
11. חרארץ, חידות ההכללה, עמ' 224.
12. תוגי, דר-משמעות. לדיונים נוספים ראה קרופט; סנדרה; תוגי, ראיות לשוניות; קריקנו וזוודה.
13. ראה הדין של תוגי בשימושים המגוונים של הפועל paint (תוגי, דר-משמעות, עמ' 276–277).

קרוז מעיר שההבחנה המסורתית החדה בין פוליסמיה לבין הכללה מטעה, ומילה עשויה לעמוד על רצף שתחמומו נע בין משמעות שאינה נבדלת כלל לבין משמעות נבדלת לגמרי.¹⁴ יש בדבריו הסכמה חלקית לשיטה הקוגניטיבית המתוארת לעיל אך גם הסתייגות ממשית. יש לשים לב שבתיאור של קרוז פוליסמיה עומדת בקצה הרצף ולא בתווך, כמו בדימוי של תוגי. קרוז גורס אפוא כי נוסף לאזור גבולי של משמעויות "נבדלות למחצה"¹⁵ אפשר למצוא בקצות הרצף קטגוריות מובחנות ומוחלטות, ובקצוות אלה אפשר לראות הבדל חד בין בִּרְה לבין אפנון.

במאמר זה ננסה להבחין בין פוליסמיה מוחלטת לבין הכללה מוחלטת, קטגוריות אשר יש להן, כפי שכתב קרוז ב"סמנטיקה מילונית", תפוצה רבה בלשון. למרות זאת, אין לשכוח כי יש גם מקרים גבוליים, ויש להבחין בין הדרגה של נבדלות המשמעויות במישור התאורטי לבין היכולת של מבחנים לשוניים לגלות נבדלות זו למעשה. כשמבחן הפוליסמיה אינו מצליח להכריע אם שני שימושים של מילה הם נבדלים אם לאו, אפשר להסביר את הדבר בכך שהמבחן נכשל או בכך שמדובר במשמעויות נבדלות למחצה.

נפנה עתה לשאלה של המבחנים המתאימים לזיהוי הפוליסמיה בעברית המקראית.

3. מבחנים עקיפים לפוליסמיה

חקירת הפוליסמיה בשפה שאינה חיה כמו העברית המקראית כרוכה בבעיות מיוחדות. מבחני הפוליסמיה המסתמכים על אינטואיציה של דובר ילידי הם חסרי ערך אלא אם כן מדובר במקרים פשוטים, וזאת בגלל הקושי הכרוך בקביעת קבילותם ואי־קבילותם של משפטי המבחן. בלית בררה אנו נאלצים להסתמך על "אמצעים עקיפים",¹⁶ כלשונו של קרוז, להבחנת הפוליסמיה. על שיטה כזאת ממליץ ויינרייך, המתבסס על הצעתו של קורילביץ': מילה היא בעלת שתי משמעויות, א₁ וגם א₂, אך ורק אם קיימת בלשון מילה ב, בעלת משמעות ב₁, שהיא נרדפת לא₁, ולא לא₂.¹⁷ גרסה אחרת של מבחן זה מותנית בקיום מילה שהיא האנטונים של א₁, ולא של א₂. כפי שהעיר קרוז, מהימנות מבחני הסינונים והאנטונים, בניסוחם האמור, לקויה.¹⁸

14. קרוז, פוליסמיה, עמ' 36.

15. שם, עמ' 38.

16. קרוז, סמנטיקה, עמ' 54.

17. ויינרייך, חקירות, עמ' 412. ויינרייך מציין כי הסינונים חייבים להיות לקסמות פשוטות, בניגוד לביטויים, "היות שתמיד ייתכנו ביטויים מרובי מילים שמשמעותם שווה לתת־משמעויות נבדלות בלתי מוגדרות של מילים יחידות (כגון לאכול אוכל מוצק = אכול₁; לאכול נזול = אכול₂)". ראה גם צרפתי, סמנטיקה, עמ' 86–88; צרפתי, עברית, עמ' 86.

18. קרוז, סמנטיקה, עמ' 57.

אף בהיעדר פוליסמיה אמתית ייתכן שיש למילה במשמעות א₁ סינונים אשר אינו קביל למשמעות א₂, וכך הוא כאשר ההגבלות הקולוקציונליות (collocational restrictions) של הסינונים חזקות יותר מן ההגבלות של המילה א₁.¹⁹ לדוגמה, המילה thin היא בעלת אותה משמעות בצירוף a thin woman ('אישה רזה') ובצירוף a thin tree-trunk ('גזע עץ דק'). למרות זאת, המילה thick היא אנטונים רק לשימוש השני. לכאורה, על המילה thick חלה הגבלה המונעת בעדה מלכוון לבני אדם – מלבד השימוש המטפורי במשמעות 'אטום', 'קשה'.²⁰ אם כן, ניתן לומר שאפשר לזהות סינונים ואנטונים נבדלים גם בשימושים השונים של מילים מכילות.

גרסה אחרת של מבחני הפוליסמיה מחפשת ראייה להכללה במקום ראייה לרב-משמעות: אם אותו סינונים או אנטונים מתאים לשני שימושים של המילה, המילה מכילה ולא רב-משמעית. קרוז מעיר כי אותו רעיון מופרך מצוי גם במבחן הזה: המילה עדיין יכולה להיות רב-משמעית אם הסינונים או האנטונים רב-משמעיים באותה מידה.²¹ דוגמה לכך היא שם התואר thin, שלו שתי משמעויות: האחת 'דק', כבצירוף a thin tree trunk, והאחרת 'דליל', כבצירוף a thin soup. למרות זאת, האנטונים של שתי המשמעויות הוא thick. המסקנה היא כי thin אינה חד-משמעית דווקא, אלא כי thick היא דר-משמעית. מצב כזה נוצר, כנראה, מתוך תהליך שספן מכנה אותו "מטפורה אנלוגית":²² כאשר אחת משתי מילים נרדפות בשפה מפתחת משמעות חדשה על ידי תהליך של הרחבה מטפורית, עשויה האחרת לרכוש את אותה המשמעות הנוספת בדרך ההיקש.

4. מבחן היחסים הפרדיגמטיים

הבעיה העיקרית במבחני הפוליסמיה הנזכרים לעיל נעוצה בתלותם בסינונים או באנטונים יחיד. מבחנים אלה עשויים להיות בלתי מהימנים בגלל תכונות סמנטיות אידיוסנקרטיות של המילה. ברצוננו להציע כי הפוליסמיה וההכללה תיקבענה על ידי המערכת הגדולה ביותר של יחסים פרדיגמטיים, בכלל זה סינונים ואנטונים.²³ אופיו המקיף של המבחן מונע ממקרים מטעים – שבהם מילים

19. קרוז מגדיר הגבלות קולוקציונליות כהגבלות שרירותיות, כגון ההגבלה שלפיה נושא הביטוי האנגלי to kick the bucket (לבעוט בדלי = להתפגר) יהיה בן אדם. בניגוד להגבלות קולוקציונליות, הגבלות בחירה (selectional restrictions) הן הגבלות הנחוצות הגיונית, כגון ההגבלה שהמושא של שתי יהיה נוזל (קרוז, סמנטיקה, עמ' 278–279).

20. תודתי נתונה לפרופ' ריצ'רד שטיינר על שהזכיר לי את השימוש האחרון של המילה thick.

21. קרוז, סמנטיקה, עמ' 57.

22. ספן, עמ' 67.

23. שתי מילים עומדות ביחס פרדיגמטי כשהן מנוגדות או כשהן בנות החלפה במבנה מסוים.

דומות רוכשות רב-משמעות דומה – מלפגוע במהימנותו. אף שתופעה זאת אינה נדירה, היא מקרית בדרך כלל והיא חלה על מילים יחידות ולא על קבוצות שלמות של סינונימים ואנטונימים. בדומה, הגבלות קולוקציונליות מיוחדות אינן חלות על רוב הסינונימים והאנטונימים.

מחירה של מהימנות רבה יותר של מבחן היחסים הפרדיגמטיים לעומת מבחן הסינוניים/אנטונים הוא, כמובן, יתר קושי ביישומו. כדי לקבוע אם מילה היא רב-משמעית יש לרשום את כל שימושיה בהקשריהם השונים ולהשוותם. לכל שימוש עורכים קבוצות של סינונימים ואנטונימים משלו ובוחרים את ההסבר הפשוט והחסכוני ביותר לדפוס התפוצה של הסינונימים והאנטונימים. ההסבר ברור כאשר הקבוצות המשוות זהות כמעט לחלוטין או נבדלות כמעט לחלוטין. דפוסי תפוצה מורכבים יותר עשויים להיות קשים יותר להסבר. כשהקבוצות המשוות זהות במחציתן ונבדלות במחציתן, ייתכן שלפנינו שימושים על הגבול בין פוליסמיה לבין הכללה במישור התאורטי.

כאשר הממצאים מהסינונימים ומהאנטונימים מצביעים בכיוונים שונים, לדוגמה, קבוצות הסינונימים זהות ואילו קבוצות האנטונימים נבדלות, מסתבר שהבלבול נובע מקורפוס בלתי מספק של דוגמאות ואין הוא משקף גבולות תאורטית. בהיעדר נתונים נוספים אנו נאלצים לחפש ראיות כדי להכריע לצד הסינונימים או לצד האנטונימים. נדון בדוגמה כזו בהמשך.

נפנה עתה לסוגיית הגדרת הסינונימיות והאנטונימיות לצורך מבחן היחסים הפרדיגמטיים. יש שני מיני סינונימים: סינונימים מדויקים (הנקראים לפרקים קוגניטיביים) שהם מילים המתנהגות באותו אופן מבחינה תחבירית, המניבות משפטים בעלי התניות-אמת זהות, וסינונימים-מקורבים, היוצרים משפטים בעלי התניות-אמת שונות ואינם זהים דווקא מצד התחביר.²⁴ חוקר המשתדל להבחין בין סינונימים מקורבים לבין סינונימים מדויקים בלשון שאינה חיה עלול להסתבך בהיעדר האינטואיציה של דובר ילידי. למרבה המזל, לצורך מבחן היחסים הפרדיגמטיים, אחת היא אם הסינונימים מדויקים אם מקורבים. נסתפק בהגדרה רחבה של הסינונימיות כמילים בעלות אותה משמעות, או כמעט בעלות אותה משמעות, הניתנות להחלפה בקבוצת הקשרים רחבה. זהות תחבירית אינה נחוצה.

למשל, בצירופים שמלה ירוקה ושמלה כחולה, ירוקה וכחולה עומדות ביחס פרדיגמטי זו לזו (פלמר, עמ' 67–68).

24. הגדרות אלה לקוחות מקרוז, סמנטיקה, עמ' 88. ראה גם הדיון על סינונימיות אצל ליונס, עמ' 444–450. סינונימים קוגניטיביים עשויים להתאפיין בהגבלות קולוקציונליות שונות (ראה הערה 19 לעיל), ולכן *fat* ו-*thick* הם סינונימים, על אף שאין *thick* משמש לגבי אנשים. יישומו של המונח "סינונימיות מוחלטת" מוגבל מזה של המונח "סינונימיות קוגניטיבית". סינונימים מוחלטים הם בעלי יחסים הקשריים זהים, כלומר בעלי אפשרות החלפה בכל ההקשרים. בניגוד לסינונימיות קוגניטיבית, שהיא תופעה שכיחה, קיום הסינונימיות המוחלטת מוטל בספק (קרוז, סמנטיקה, עמ' 270; ליונס, עמ' 448).

המונח אנטונימיה, בשימוש הנפוץ, כולל את כל סוגי הניגוד, ואילו בלשון מקצועית הוא מוגבל לסוג מסוים של ניגוד (ראה להלן). למרות זאת, כל סוגי הניגודים מועילים לצורך מבחן היחסים הפרדיגמטיים.²⁵ יחסי הניגוד כוללים אנטונימיה, הפך והשלמה. במובן הצר, אנטונימים הם הפכים הניתנים לדירוג, כמו ארוך: קצר, טוב: רע וחם: קר. הפכים שהם זוגות כגון על: תחת, בעל: אישה מאופיינים על ידי יחס המרה מסוים: אם א מעל ב, אזי ב תחת א; אם א הוא בעלה של ב, אזי ב היא אשת א וכו'. משלימים הם שתי מילים החוצות תחום מושגי לשניים, כך ששלילת האחד רומזת על אישור זולתו, כגון רווק: נשוי, זכר: נקבה, חי: מת. ניגודים פועליים הם בדרך כלל הפכים או משלימים. קרוז מעיר על משלימים פועליים:

תכונה מעניינת של משלימים פועליים המבדילה אותם מן התואריים היא שהתחום שבו פועלת ההשלמה ניתן להבעה על ידי פריט לקסיקלי יחיד, שהוא עצמו עומד בהיפוך מובהק לאחד ממרכיבי הזוג המשלים. נעיין בזוג obey: disobey (ציית: המרה את פיו). הפועל command (ציווה) מכשיר את הקרקע להופעת המשלים. דוברים רבים חשים ביחס של ניגוד (ולא של השלמה כמובן) בין command ו-obey.²⁶

במילים אחרות, פעלים משלימים יוצרים לעתים קרובות שלישייה עם המילה הקובעת את תחום ההשלמה, למשל, ציווה: ציית: המרה את פיו, נולד: חי: מת, כיוון: קלע: החטיא. שני הפריטים האחרונים בכל שלישייה הם משלימים, ואילו הראשון מנוגד במידת-מה לשני או לשלישי, כגון הפך (נולד: מת), גירוי-תגובה (ציווה: ציית), או ניסיון-הצלחה/כישלון (כיוון: קלע). קרוז מכנה את היחס הזה יחס מספק (satisfactive), מונח שאנו נאמץ אותו כאן. נשתמש בו בנוגע ליחס בין הפועל הקובע את התחום לבין כל אחד משני המשלימים: ציווה: ציית וגם ציווה: המרה את פיו הם אפוא זוגות מספקים.

5. סוגיית עיון: הפועל המקראי "ביקש"

נדגים עתה את שיטתנו בשימושים העיקריים של הפועל ביקש במקרא בבניין פיעל ופועל.²⁷ ביקש הוא פועל שלו כמה שימושים דומים מבחינה תחבירית, וכל אחד מתכוון לרפרנט מסוג אחר,²⁸ למשל ביקש איש, ביקש נחלה, ביקש דעת, ביקש רעה

25. הדיון להלן על עניין הניגוד מבוסס על ליונס, סמנטיקה, עמ' 460–470 ועל קרוז, סמנטיקה, עמ' 197–242.

26. קרוז, סמנטיקה, עמ' 201.

27. לניתוח קודם של ביקש ראה רובינשטיין. כפי שרובינשטיין מציין, גישתו התחבירית מונעת בעדו מלהבחין בין משמעויות הנקרות במבנים תחביריים זהים.

28. דיונונו מוגבל למשמעויות המבוססות בעברית המקראית הקלאסית, להוציא משמעויות

וכו'. כמה משמעויות נבדלות מופיעות ברשימה זו? האם ההבדל בין ביקש איש לבין ביקש דעת היא תוצאה של אפנון או של בִּרְה הקשרית? כפי שנראה, מבחן היחסים הפרדיגמטיים מספק לנו תשובות ברורות לשאלות אלה.

6. ביקש – השתדל למצוא: שימוש מוחשי

השימוש השכיח של ביקש הוא 'השתדל למצוא', למשל:

1. ויבקֶשְׁהוּ ולא נמצא (שמ"א י', כא).
2. ויאמרו אליו הנה נא יש את עבדיך חֲמִשִּׁים אנשים בני חיל ילכו נא ויבקשו את אדניך (מל"ב ב, טז).

ביקש במובן 'השתדל למצוא' קשור בשני ארגומנטים – נושא ומושא ישיר. המושא הישיר הוא צירוף שמני תמיד. בפעולת החיפוש הטיפוסית, האגנט תר אחר ישות מוחשית אשר מקומה לא נודע. מרכיב התנועה הכרוך בפועל ביקש ברור על פי היחסים הסינטגמטיים של הפועל, אשר מצוי לעתים קרובות בצירופים הכוללים פועלי תנועה, כגון הלך, יצא, עלה וירד, למשל:

3. וילך לבקש את דוד ואנשיו על פני צורי היעלים (שמ"א כד, ב).
4. וירד אל מדבר זיף ואתו שלשת אלפים איש בַּחֲוֵרֵי יִשְׂרָאֵל לבקש את דוד במדבר זיף (שמ"א כו, ב).
5. ויעלו כל פלשתים לבקש את דוד (שמ"ב ה, יז).

חיפוש המובע על ידי ביקש מסתיים בהצלחה, לכאורה, כאשר האגנט מאתר את הישות הנדרשת; חיפוש זה נגמר בכישלון כאשר האגנט נואש מלמצוא אותו. מטרת החיפוש עשויה להיות ראיית הנדרש, ניהול שיחה עם הנדרש,²⁹ השגת הנדרש,³⁰ הריגתו³¹ וכדומה.

סינונימים מדויקים של ביקש במובן 'השתדל למצוא' הם דרש וחיפש. דרש מתחלף בביקש, למשל:

6. נִפְצְצוּ צִאֲנֵי וַאֲיֵן דֹּרֶשׁ וַאֲיֵן מִבְקֶשׁ (יח' לד, ו).

מאוחרות, כגון 'ביקש' (במובן של request) ו'רצה'. אף על פי כן נכלול בדיון גם דוגמאות מאוחרות, התואמות את השימוש המקראי הקלאסי. בנוסף, אין ענייננו בשימושים הקשורים בדת, שבהם המושא הוא אלוהים, נביא, התורה או מצוות, כי ביקש הוא בעל מגוון של משמעויות מיוחדות בהקשרים אלה. כן לא נדון במקרים נדירים ממש, כגון 'עמד לפני עשייה' (בר' מג, ל) ובשימוש של ביקש בניבים כגון ביקש פני, ביקש מיד וכו'.

29. למשל, בר' לו, טו.

30. למשל, שמ"א ט, ג.

31. למשל, יהו' ב, כב.

בפסוק להלן חיפש מתחלף בביקש:

7. אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה (מש' ב, ד).

סינונים מקורב של ביקש הוא רדף. כמה הבדלים סמנטיים בין רדף לבין ביקש: (א) שלא בדומה לביקש, רדף משמש גם כשהאגנט יודע את מקומו של הנרדף; (ב) הפעולה המסומנת על ידי רדף אינה מסתיימת בהצלחה עם ראיית הנדרש, אלא כאשר האגנט משיג את הנרדף (ובנסיבות מסוימות תופש אותו). שתי המילים שונות גם בהגבלות הקולקציונליות שלהן: בשימושו המוחשי, רדף מקבל רק חי כמושא ישיר, מה שאין כן ביקש המוחשי. כמובן, שני הפעלים נבדלים גם מבחינה תחבירית: ביקש מקבל השלמה של מושא ישיר, ואלו רדף מקבל השלמה של מושא עקיף, כפי שמצריכה מילית היחס אחרי. למרות הבדלים אלו, יש חפיפה ממשית במובני הפעלים והם עשויים להתחלף זה בזה בהקשרים מסוימים, כגון (8) ו-(9).³² יש לשים לב להופעת חיפש עם ביקש ועם רדף להלן:

8. ויאמר שאול [...] והיה אם ישנו בארץ וחפשתי אתו בכל אלפי יהודה. וילך שאול ואנשיו לבקש וַיִּגְדּוּ לדוד וירד הסלע וישב במדבר מעון וישמע שאול וירדף אחרי דוד מדבר מעון [...] וישב שאול מִרְדֵּף אחרי דוד (שמ"א כג, כא-כח).

9. ויקח שאול שלשת אלפים איש בחור מכל ישראל וילך לבקש את דוד ואנשיו על פני צורי היעלים [...] ויאמר דוד לשאול [...] אחרי מי יצא מלך ישראל אחרי מי אתה רֹדֵף (שמ"א כד, ב-יד).

סינונים מקורב נוסף של ביקש הוא ראה. אלה מתחלפים זה בזה (10):³³

10. יאמר נא אדננו עבדיך לפניך יבקשו איש ידע מגנן בכנור [...] ויאמר שאול אל עבדיו ראו נא לי איש מיטיב לנגן והביאותם אלי (שמ"א טז, טז-יז). כמנוח שמציין מאמץ, לביקש במובן 'השתדל למצוא' יש יחסים מספקים עם מצא, מן הסוג ניסיון: הצלחה/כישלון, בדומה לכיוון: קלע: החטיא:³⁴

11. וימצאוהו איש והנה תעה בשדה וישאלהו האיש לאמר מה תבקש, ויאמר את אחי אנכי מבקש הגידה נא לי איפה הם רעים. ויאמר האיש נסעו מזה כי שמעתי אמרים נלכה דִּתְּנֶנָּה וילך יוסף אחר אחיו וימצאם בִּדְתָן (בר' לז, טו-יז).

הכישלון מצוין על ידי לא מצא או על ידי אין, כבמובאות הבאות:

12. העניים והאביונים מבקשים מים וְאֵין (יש' מא, יז).

32. לדוגמה נוספת של חילוף השווה שמ"א כו, ב לעומת כו, יח.

33. לדוגמה נוספת, השווה מל"ב ו, יג לעומת ו, יט.

34. לדוגמאות נוספות ראה שמ"א ט, ד; י, כא; שמ"ב יז, כ; מל"ב ב, יז; יש' מא, יב; יר' ה, א.

13. ויאמר דוד שאול אליו ואל נערו אָן הלכתם, ויאמר לבקש את האתונות, ונראה כי אֵין ונבוא אל שמואל (ש"א י, יד).
14. חי ה' אלהיך אם יש גוי וממלכה אשר לא שלח אדני שם לבקשך ואמר אֵין, והשיב את הממלכה ואת הגוי כי לא ימצאכה (מ"א יח, י).
- בסיכום, הסינונימים המדויקים של ביקש במובן 'השתדל למצוא' הם חיפש ודרש, הסינונימים המקורבים הם רדף וראה, והאנטונימים המספקים הם מצא ואין.

7. אפנון הקשרי: השימוש המופשט של "ביקש" במובן 'השתדל למצוא'

נוסף לשימוש במובן המוחשי 'השתדל למצוא', ביקש מציין גם חיפוש אחר דבר מופשט, כמו תכונה.³⁵ חיפוש מופשט שונה מחיפוש מוחשי כיוון שאין מדובר בתנועה דווקא, ונקודת סיומו אינה מסומנת על ידי ראיית הדבר הנדרש. השימוש המופשט של ביקש מצוי בתדירות הרבה ביותר בשירה, אך מזדמן גם בפרוזה. שמות מופשטים המזדמנים כמושא של ביקש כוללים דעת, חכמה, רצון, אהבה, תואנה, כהונה, עוון, ענווה, צדק וכזב, כפי שיודגם להלן:³⁶

15. מה תיטבי דרך לבקש אהבה (יר' ב, לג).
16. לב נבון יקנה דעת ואזן חכמים תבקש דעת (מש' יח, טו).
17. אתה תבקש לך גדלות, אל תבקש (יר' מה, ה).

ברור שחלה כאן הרחבה מטפורית של המובן המוחשי של ביקש. מטפורות רבות בנויות על סטייה או על אי־קבילות סמנטית.³⁷ סטייה זו מפרה במידה רבה את הגבלות הבחירה של הפועל בארגומנטים שלו.³⁸ למשל, המטפורה He drank in the sunshine (הוא הערה לתוכו את אור השמש) מפר את ההגבלה האומרת שמושא הפועל שתה חייב להיות נוזל. כך אפשר להסביר את מקור השימוש המופשט של ביקש כמטפורה המפרה את ההגבלה שלפיה המושא חייב להיות רפרנט מוחשי.

ככל שהמטפורה משמשת בשימוש רחב יותר, הסטייה שבה הולכת ונעלמת והיא מכונה מטפורה מתה.³⁹ מאחר שהשימוש המופשט של ביקש קשור במגוון רחב של

35. בהיות הישות המופשטת מצב, ביקש עשוי לציין 'השתדל להביא לידי'. מקרים אלה נדונים בסעיף 7.

36. לדוגמאות נוספות ראה במ' טז, י; שופ' יד, ד; יר' ב, לג; ה, א; מה, ה; נ, כ; צפ' ב, ג.

37. לוי, עמ' 419; קרוז, סמנטיקה, עמ' 42. שטרן מעיר שהסבר הסטייה אינו מתאים לחלק גדול מן המטפורות ולכן אין בו די כתאוריה כללית של המטפורה (שטרן, עמ' 4). לדיונים נוספים בעניין זה ראה ספן; גוטלי.

38. על הגבלות בחירה לעומת הגבלות קולוקציונליות ראה הערה 19 לעיל.

39. לקשיים בהבחנה בין מטפורות חיות לבין מטפורות מתות ראה רבין.

שמות מופשטים ומזדמן בשירה וגם בפרוזה כאחת, סביר להניח שלפנינו מטפורה מתה, הקבוצה זה כבר כמשמעות רגילה.⁴⁰ אך נשאלת השאלה, האם ההרחבה המטפורית יצרה משמעות נבדלת או רק הגדילה את היקף המשמעות המקורית של ביקש? במילים אחרות, כלום יש לביקש משמעויות נבדלות בצירופים ביקש אתונות וביקש חכמה, או שמא ההבדל רק תוצאה של אפנון הקשרי? לזכות הגישה הראשונה אפשר לטעון שהתכונות הסמנטיות השונות של שני המושאים מראות שמדובר בשתי משמעויות נפרדות: על הראשון מוטלת הגבלת היקרות עם מושא מוחשי, ועל השני מוטלת הגבלת היקרות עם מושא מופשט. טענה זו מבוססת על דעה מוקדמת: מסתבר גם ששני השימושים כלולים תחת משמעות אחת מכלילה, המאפשרת קיומם של שני סוגי המושאים.⁴¹

נבדוק עתה את הנבדלות בין השימוש המוחשי לבין השימוש המופשט בעזרת מבחן היחסים הפרדיגמטיים. בעיוננו תחילה בסינונימים, נראה כי דרש הוא סינונים לשימוש המוחשי והמופשט, כגון (18) ו־(19). ב־(19) דרש מתחלף בביקש ושניהם מופיעים במובן מופשט:

18. שִׁבַּר זָרוּעַ רָשַׁע, וְרַע תִּדְרוֹשׁ רָשָׁעוּ בֹל תִּמְצָא (תה' י, טו).

19. כִּי תִבְקֹשׁ לְעֹנִי וּלְחֹטְאֵי תִדְרוֹשׁ (איוב י, ו).

הפועל רָדַף בא בשימוש מופשט המזדמן עם השמות המופשטים צֶדֶק וצִדְקָה:⁴²

20. צֶדֶק צֶדֶק תִּרְדֹּף (דב' טז, כ).

21. רָדַף צִדְקָה וְחֹסֵד יִמְצָא חַיִּים צִדְקָה וְכִבּוֹד (מש' כא, כא).

חיפש, הסינונים השלישי של ביקש במשמעות 'השתדל למצוא', אינו מזדמן עם מושא מופשט, אבל כדאי להעיר כאן כי חיפש במובן 'השתדל למצוא' נקרא במקרא כולו פחות מעשר פעמים ולכן אין לייחס חשיבות רבה להיעדר השימוש המופשט בו. אשר לניגודים, לשימוש המופשט של ביקש יש אותם הפכים מספקים כלשימוש המוחשי. המספק החיובי הוא מצא, המזדמן בחופשיות עם מושאים מופשטים, למשל:⁴³

22. הָאֱלֹהִים מֵצָא אֶת עֲבֹדֶיךָ (בר' מד, טז).

40. המטפורה המתה עשויה לקום לתחייה בשירה, דוגמת יר' ב, לג (מובאה 15 לעיל).

41. זאת בניגוד ללנדאו הגורסת כי ניתן להבחין בין משמעויות נבדלות של פועל בעזרת בחינת הסוג הסמנטי של השלמות הפועל בכל שימושו: "המושא במשפט הוא האלמנט ההקשרי המספיק וההכרחי להתניית המשמעויות השונות" (עמ' 53).

42. לדוגמה נוספת ראה יש' נא, א.

43. ראה גם יר' ב, ה; כג, יא; הר' יב, ט; תה' י, טו; איוב לב, ג (השווה מש' יד, ו עם ביקש); מש' ב, ה (השווה מש' טו, יד ואיוב י, ו עם ביקש); ג, יג; ו, לג; ח, פסוקים ט, יב, לה; טז, כ; יז, כ; יח, כב; יט, ח; כא, כא; כד, יד.

23. פן תאמרו מצאנו חכמה (איוב לב, יג).
24. משכיל על דבר ימצא טוב ובוטח בה' אשריו (מש' טז, כ).
- חיפוש מופשט בלא תוצאה מסומן על ידי לא מצא או אין, כמו בחיפוש מוחשי. יש לציין כי מושאי החיפוש ב'-(25) וב'-(26), עוון וחכמה, זהים למושאים של מצא ב'-(22) וב'-(23) לעיל:
25. בימים ההם ובעת ההיא נאם ה' יבקש את עוון ישראל ואיננו ואת חטאת יהודה ולא תמצאינה (יר' נ, כ).
26. בקש לץ חכמה ואין (מש' יד, ו).
- בסיכום, לביקש בשימוש המופשט והמוחשי יש שני סינונימים משותפים, דרש ורדף, ושני מספקים משותפים, מצא ואין. אף שהיה רצוי להוסיף סינונימים ואנטונימים לרשימה זאת, נוכל לטעון בוודאות סבירה כי מדובר כאן בהכללה ולא בפוליסמיה.

8. "ביקש" במשמעות 'השתדל להביא לידי'

- כאשר המושא של ביקש הוא שם עצם מופשט המציין מצב, כמו רעה, טוב או שלום, מובנו של הפועל הוא בדרך כלל 'השתדל להביא לידי'.⁴⁴ למשל:
27. הנה דוד מבקש רעתך (שמ"א כד, ט).
28. ועתה יהיו כנבל איביך והמבקשים אל אדני רעה (שמ"א כה, כו).
29. אבקשה טוב לך (תה' קכב, ט).
- כפי שראינו לגבי השימוש המופשט בפועל ביקש במשמעות 'השתדל למצוא', מסתבר שגם השימוש שלפנינו הוא הרחבה מטפורית של המובן המוחשי של ביקש, הקבועה זה כבר כמשמעות רגילה. קבענו קודם לכן שהשימושים של ביקש בזוג הצירופים ביקש צאן וביקש עוון הם בבחינת אפנון הקשרי. כמו כן ניתן לראות את הצירופים ביקש צאן וביקש שלום כאפנון של משמעות מכלילה, 'השתדל למצוא'.⁴⁵
44. לשמות רעה וטוב יש שימושים אחדים, בהם המציניים תכונה, פעולה, אירוע או מצב. רק שימוש האחרון מקושר לביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי'. איננו נוקטים עמדה אם שימושיהם של רעה וטוב מצביעים על פוליסמיה או על הכללה. לדוגמאות נוספות של השימוש במשמעות 'השתדל להביא לידי' ראה במ' לה, כג; שמ"א כד, ט; כה, כו; מל"א כ, ז (דוגמה דר'משמעות); תה' לד, טו; עא, יג; קכב, ט; אס' ט, ב. מעניין כי הפועל במשמעות 'השתדל להביא לידי' מזדמן רק ואך בבינוני או בציווי.
45. שימוש 'השתדל למצוא' ו'השתדל להביא לידי' מזדמנים על פי רוב בהקשרים המוציאים זה את זה, אך יש מקרה אחד שבו ביקש במשמעות 'השתדל למצוא' מקבל מצב כמושאו: "ובקשו שלום ואין" (יח' ז, כה). נדירות מקרה זה פירושה כי למעשה השימוש של 'השתדל להביא לידי' הוא תלוי הקשר.

לחלופין, אפשר לטעון שהמרחק בין המשמעויות של הזוג השני גדול יותר מהמרחק בזוג הראשון, כי בביקש שלום המבקש רוצה ליצור מצב חדש ולא למצוא משהו שכבר קיים. ראוי אפוא לבדוק את נבדלות המשמעויות בעזרת מבחן היחסים הפרדיגמטיים. כפי שנראה, המבחן מניב תוצאות מורכבות ומעניינות.

אחד הסינונימים המשותפים לביקש במשמעות 'השתדל למצא' ולביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' הוא הפועל דרש, המופיע במובאות להלן. יושם לב לדמיון בין הצירוף דרשי רעתי ב³⁰ (30) לצירוף מבקשי רעתך ב³¹ (27) לעיל.⁴⁶

30. וינקשו מבקשי נפשי ודרשי רעתי (תה' לח, יג).⁴⁷

31. לא תדרש שלמם וטבתם כל ימיך לעולם (דב' כג, ז).

32. דרשו טוב ואל רע למען תחיו (עמ' ה, יד).

רדף, שהוא סינונים אחר של ביקש במשמעות 'השתדל למצוא', הוא סינונים גם לשימוש של ביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי'. רדף מזדמן פעם אחת עם טוב ופעם אחת עם שלום, בהתחלפו בביקש במובאה השנייה:

33. ומשלמי רעה תחת טובה ישטנוני תחת רדפי טוב (תה' לח, כא).

34. סור מרע ועשה טוב בקש שלום ורדפו (תה' לד, טו).

העובדה שלביקש במשמעות 'השתדל למצוא' ולביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' שני סינונימים משותפים תומכת במסקנה כי לפנינו מילה מכלילה. ואולם בבדיקתנו את המספקים של שני השימושים, נגיע לידי מסקנה הפוכה דווקא. המספק החיובי של ביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' עשויה להשתמע כ'הביא לידי'. כשנחפש מילה במשמעות הזאת, נמצא כי המספק של ביקש במשמעות 'השתדל למצוא', מצא, לעולם אינו מופיע במשמעות זו בעברית המקראית הקלאסית. כל מקום שהמושא של מצא הוא מצב, פירושו של הפועל הוא מציאת מצב שכבר קיים ולא הבאה לידי מצב חדש. ניתן לראות זאת כשמנסים להחליף את עשה במשמעות 'הביא לידי' (ראה עוד על זה להלן) במצא בהיקריות מסוימות. ההחלפה משנה תמיד את משמעות המשפט, כפי שנראה להלן:⁴⁸

35. מצא אשה מצא טוב (מש' יח, כב).

השווה: מצא אשה עשה טוב.

36. כי לא מצאתי כך רעה מיום באך אלי עד היום הזה (שמ"א כט, ו).

השווה: כי לא עשיתי כך רעה.

46. לדוגמאות נוספות של דרש במשמעות 'השתדל להביא לידי' ראה יר' כט, ז; לח, ד (עם מילת היחס ל-); מש' יא, כז.

47. ביקש בפסוק זה הוא חלק מהניב ביקש נפש, שפירושו 'השתדל להרוג'.

48. לדוגמאות נוספות ראה יר' ו, טז; כג, יא; מה, ג; מש' טז, כ; יז, כ; רות א, ט; שה"ש ח, י.

במקום מצא, המספקים החיוביים של ביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' הם הביא, נתן ועשה, וכולם קשורים לשמות המציניים מצבים. עשה הוא בעל התפוצה הרבה ביותר, בעוד שהביא מזדמן רק עם רעה (מלבד צירוף יחידאי בירמיהו לב, מד), ונתן מזדמן רק עם שלום. למשל:

37. אם תעשה עמנו רעה (בר' כו, כט).

38. ונתתי שלום בארץ (וי' כו, ו).

39. לכן הנני מביא רעה אל בית ירבעם (מל"א יד, י).

לביקש במשמעות 'השתדל למצוא' ולביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' יש מספקים שליליים שונים. אין, המספק השלילי של ביקש במשמעות 'השתדל למצוא', אינו קביל לשימוש כמספק לביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי', כפי שנראה במשפט הבלתי קביל להלן:

40. *ויבקש אל דוד רעה ואין.

העולה מדיוננו כי הממצאים מצביעים בכיוונים שונים: לביקש במשמעות 'השתדל למצוא' ולביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' סינונימים משותפים אך מספקים שונים. אם נטען כאן כי מדובר בבִּרְרָה הקשורת, יהא עלינו להניח כי הסינונימים דרש ודרך רב־משמעיים הם כדיוק כפי שביקש הוא רב־משמעי. מאידך גיסא, כאשר אנו רואים את 'השתדל להביא לידי' כאפנון הקשרי של 'השתדל למצוא', עלינו להסביר את העובדה שלשני השימושים קבוצות מספקים נפרדות.

במקרה הזה, קבוצות האנטונימים, הגדולות יותר מקבוצות הסינונימים, מכריעות לצד הפוליסמיה. אם נניח שמילה מכלילה לפנינו, הרי לא ייתכן שהגבלות קלוקציונליות אידיוסינקרטיות מביאות לידי מצב שבו כל המספקים החיוביים והשליליים של 'השתדל למצוא' אינם הולמים בעבור 'השתדל להביא לידי' ולהפך. לעומת זאת, אם נניח שמילה פוליסמית לפנינו, לא יקשה להסביר את שני הסינונימים המשותפים לשני השימושים כדוגמה של מטפורה אנלוגית. כנראה, דרש ודרך, שהם סינונימים של ביקש במובן של 'השתדל למצוא', פתחו דרך המטפורה משמעות נוספת, 'השתדל להביא לידי', כפי שעשתה ביקש.

המשמעות של ביטויים כגון מצא רעה, שבו הפועל מצא מושלם על ידי מושא שהוא מצב, שומטת את הקרקע מתחת לרגליו של הסבר האפנון. אם שמות המציניים מצבים מאפננים את ביקש במשמעות 'השתדל למצוא' לביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי', היינו מצפים שאותם שמות ישנו את המשמעות של מצא להביא לידי. למעשה, כפי שראינו, מצא לעולם אינו בא בשימוש כזה; מצא רעה אין פירושו 'הביא לידי רעה'. נסיק כי ביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' וביקש במשמעות 'השתדל למצוא' הם שתי משמעויות נבדלות.

9. משמעות נבדלת: "ביקש" במשמעות 'השתדל'

ביקש מתפרש לפעמים כ'השתדל לבצע פעולה', או רק כ'השתדל', כבדוגמאות להלן:

41. וישמע פרעה את הדבר הזה ויבקש להרג את משה (שם' ב, טו).

42. ויהי בדרך במלון ויפגשוהו ה' ויבקש המיתו (שם' ד, כד).

המשלים של ביקש במשמעות 'השתדל' הוא פסוקית ובה צורת המקור המוצרכת לפי בחירה על ידי מילת יחס ל-⁴⁹ לעומת זאת, המשלים של ביקש במשמעות 'השתדל למצוא' ושל ביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי' עשוי להיות אך ורק צירוף שמני. מסתבר שהבדל תחבירי זה בין 'השתדל' לבין יתר השימושים דורש פירוש פוליסמי. מבחן היחסים הפרדיגמטיים מוודא כי 'השתדל' הוא משמעות נבדלת. לביקש במשמעות 'השתדל' אין אותם סינונימים של השימושים האחרים של ביקש, כמוצג להלן:

43. ויבקש שלמה להמית את ירבעם (מל"א יא, מ).

44. זיחפש/זיירדש/זיירדף שלמה להמית את ירבעם.

חיפש, דרש ורדף לעולם אין משמעותם 'השתדל' ואין להשלים בפסוקית. מבנים כגון (44) ייתכנו, אך פירושם שונה לחלוטין מזה של (43), מאחר שצורת המקור בו משמשת תיאור תכליתי, וב- (43) המקור מתפקד כמשפט מושא. לביקש במשמעות 'השתדל' יש סינונימים מעטים מלבד ניסה, המשמש רק בדברים ד, לד ואולי גם שם כח, נו. מאחר שמשמעות זו נדירה, אין היא עשויה לשמש במבחן היחסים הפרדיגמטיים.

המספקים של ביקש במשמעות 'השתדל למצוא' אינם המספקים של ביקש במשמעות 'השתדל', כמוצג במשפטים המחוברים להלן:

45. *ויבקש שלמה להמית את ירבעם ו(לא) מצא המיתו.

46. ויבקש שלמה להמית את ירבעם ואין.

למרות קבילותו הדקדוקית הגמורה של (46) אין פירושו ששלמה לא הצליח להרוג את ירבעם אלא שהוא לא מצאו, ולכן ואין אינו משמש כמספק של ויבקש שבפסוקית הקודמת.

במקום מצא ואין, המספקים של ביקש במשמעות 'השתדל' הם האישור והשלילה של הפועל בפסוקית המשלימה, כמודגם ב-(47). כמוכן, מבנה כזה אינו אפשרי במשמעויות 'השתדל למצוא' ו'השתדל להביא לידי'.

47. ויבקש שלמה להמית את ירבעם וימת אותו / ולא המית אותו.

49. פעלים המשמשים כמשלימים של ביקש במשמעות 'השתדל' הם עבר, הלך, הדיח, בא והרג.

יכול הוא מספק־מקורב של ביקש במשמעות 'השתדל',⁵⁰ אבל לא של ביקש במשמעות 'השתדל למצוא' או של ביקש במשמעות 'השתדל להביא לידי'. ההבדל בין שני השימושים מודגם על ידי המשפטים (49) ו־ (50) שאינם קבילים לעומת (48) הקביל:

48. ויבקש שאול להמית את דוד ולא יכול המיתו.

49. *ויבקש שאול את דוד ולא יכול אותו.⁵¹

50. *ויבקש שלמה שלום ולא יכול שלום.

לסיכום, יחסיו הפרדיגמטיים של השימוש 'השתדל' שונים לחלוטין מאלה של שתי משמעויותיו האחרות של ביקש, דבר המלמד בבירור על נבדלות משמעות 'השתדל'.

10. סיכום

בלשנים מבחינים בין מילה פוליסמית לבין מילה מכלילה בעזרת מבחני אינטואיציה, אך מבחנים אלה אינם מועילים בחקירת לשון אשר אין לה דוברים ילידיים, כגון עברית מקראית. העולה ממחקרנו כי ניתן להבדיל בין מילה פוליסמית לבין מילה מכלילה בעברית המקראית באמצעות מבחן היחסים הפרדיגמטיים. בשל אופיו המקיף מבחן זה מדויק יותר ממבחני הסינונים והאנטונים שמתאר ויינריך. באמצעות בחינה של תפוצת ריבוי הסינונים והאנטונים אנו נמנעים מללכת שולל אחר פוליסמיה בלתי מובחנת או אחר הגבלה קולוקציונלית ייחודית בסינונים או באנטונים מסוים. יישום המבחן בביקש המקראית מלמד על שלוש משמעויות של הפועל: 'השתדל למצוא' שמשלימו הוא שם מוחשי או מופשט, 'השתדל להביא לידי' שמשלימו שם עצם המציין מצב, ו'השתדל' שמשלימה אותו פסוקית ובה מקור. מורכבות ההוכחה הפרדיגמטית במקרה של 'השתדל להביא לידי' מדגישה את החשיבות של שקילת כל היחסים הפרדיגמטיים בהבחנת משמעויות. אף שדפוס הסינונים במקרה זה נוטה להצביע על כך שהשימוש 'השתדל להביא לידי' הוא אפנון הקשרי של 'השתדל למצוא', מספר גדול יותר של אנטונים נפרדים לשני השימושים מגלה כי הם בעצם משמעויות נבדלות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

גוטלי = A. Goatly, *The Language of Metaphors*, London 1997
 ויינריך, מבנה = U. Weinreich, "On the Semantic Structure of Language",

50. ראה למשל בר' יג, ו' שמ' מ, לה.

51. כמובן, 'ולא יכל לו' אפשרי במשפט הזה (השווה בר' לב, כו), אך כאן הפירוש שונה, והיינו 'לא היה מסוגל לגבור עליו'.

- Universals of Language*², ed. J. H. Greenberg, Cambridge 1966, pp. 114–171
- U. Weinreich, “Explorations in Semantic Theory”, = חקירות ויינריך, *Current Trends in Linguistics*, 3, ed. T. A. Sebeok, The Hague 1966, pp. 395–477
- D. Geeraerts, “Polysemy”, *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, ed. R. E. Asher, Oxford 1994
- D. Geeraerts, “Vagueness’s Puzzles, Polysemy’s Vagaries”, *Cognitive Linguistics* 4 (1993), pp. 223–272
- S. R. Levin, “Metaphor: Metaphor in Literature”, *International Encyclopedia of Linguistics*, ed. B. Bright, New York 1992, pp. 419–422
- J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, = ליונס, בלשנות תאורטית, Cambridge 1968
- J. Lyons, *Semantics*, 2 vols., Cambridge 1977 = ליונס, סמנטיקה
לנדאו ר' לנדאו, פרקים בסמנטיקה עברית, רמת-גן תשל"ד
סוברן ת' סוברן, “סמנטיקה – שרשים וענפים”, בלשנות עברית 50–51 (תשס"ב), עמ' 67–93
- D. Sandra, “What Linguists Can and Can’t Tell You about the Human Mind: A Reply to Croft”, *Cognitive Linguistics* 9 (1998), pp. 361–378
- ספן = ר' ספן, החלוקה הריטורית-לוגית של מעתקי המשמעות, ירושלים תשמ"ג
פלמר = F. R. Palmer, *Semantics*², New York 1981
- A. M. Zwicky and J. M. Sadock, “Ambiguity Tests and How to Fail Them”, *Syntax and Semantics*, 4, ed. J. P. Kimball, New York 1975, pp. 1–36
- צרפתי, סמנטיקה = גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח
צרפתי, עברית = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, אסופות ומבואות בלשון, ה, ירושלים תשס"א
- H. Cuyckens, and B. A. Zawada, “Introduction”, = חקיקנו וזוודה, *Polysemy in Cognitive Linguistics: Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference, Amsterdam 1997*, Amsterdam 2001, pp. ix–xxvii
- L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 5 vols., Leiden 1994
- R. Kempson, *Semantic Theory*, Cambridge 1977 = קמפטון

- D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge 1986 = קרוז, סמנטיקה
- D. A. Cruse, "Polysemy and Related Phenomena from a פוליסמיה =
Cognitive Linguistics Viewpoint", *Computational Lexical Semantics*,
ed. P. Saint-Dizier and E. Viegas, Cambridge 1995, pp. 33–49
- W. Croft, "Linguistic Evidence and Mental Representations", = קרופט
Cognitive Linguistics 9 (1998), pp. 151–173
- רבין = ח' רבין, "היתכן סמנטיקה עברית?" בית מקרא 7 (תשל"ב), ב, עמ' 17–27
- E. Rubinstein, "'Causation' and 'Volition' as Semantic רובינשטיין =
Components of Verbs: A Study of the Biblical Verb *bqš*", *Israel*
Oriental Studies 6 (1976), pp. 122–130
- R. C. Steiner, "Saadia vs. Rashi: On the Shift from = שטיינר, סעדיה
Meaning-Maximalism to Meaning-Minimalism in Medieval Biblical
Lexicology", *Jewish Quarterly Review* 88 (1988), pp. 213–258
- R. C. Steiner, "Does the Biblical Hebrew = שטיינר, מילת חיבור
Conjunction *w* Have Many Meanings, One Meaning, Or No
Meaning At All?", *Journal of Biblical Literature* 119 (2000), pp.
249–267
- J. Stern, *Metaphor in Context*, Cambridge Mass. 2000 = שטרן
- D. Tuggy, "Ambiguity, Polysemy and Vagueness", = תוגי, דר-משמעות
Cognitive Linguistics 4 (1993), pp. 273–290
- D. Tuggy, "Linguistic Evidence for Polysemy in the = תוגי, ראיות לשוניות
Mind: A Response to William Croft and Dominiek Sandra", *Cognitive*
Linguistics 10 (1999), pp. 343–368

“אשחה בכל לילה מטתי [...] עששה מכעס עיני” (תה' ו, ז-ח): מילי מקרא ופרשנותן הקדומה

א

יִנְעָתִי בְּאַנְחָתִי, אֲשַׁחָה בְּכָל לַיְלָה מִטָּתִי, בְּדַמְעָתִי עֲרָשִׁי אֲמָסָה, עֲשֹׂשָׁה מִכְעַס
עֵינַי, עֲתָקָה בְּכָל צוֹרְרִי (תה' ו, ז-ח).

מה פשוטה של התיבה אשחה במקומנו? נראה לי שאין המילה גזורה לא מן השורש העברי שח"י (שָׁחָה),¹ לא ממקבילו הארמי סח"י (סָחָא),² וגם לא מן השורש שי"ח,³ אלא מן השורש שח"י (או שו"ח), כשי"ן ימנית. בדיאלקטים ארמיים שונים השורשים שו"ח ושח"י (שָׁחָא) עניינם המסה. מובן זה מתועד יפה בסורית,⁴ וכפי שהראה ליברמן, ואחריו סקולוף,⁵ גם בארמית ארץ-ישראלית; כך מתרגם תרגום נאופיטי את ונמס (שמ' טז, כא) במילים "הוה שיח", ובאחת הגרסאות של איכה רבה אנו מוצאים "ובשרך שחי" (איכה רבה א, לא [על איכה א, ה]).⁶ בעברית של לשון חז"ל: "נשלדו דמעו מלאכי השרת עליה [=על הסכין] ושחה" (בראשית רבה נו, ז [עמ' 603]);⁷ "הרתית גופו והיה שוחה כשעוה" (תנחומא בוכר, תולדות טו).

1. כדעת רש"י, בעקבות מנחם בן סרוק.
2. כך תרגום השבעים. בימי הביניים השווה אבן ג'נאח את המילה שבפסוקנו לשורש הארמי סח"י, טבילה ולא שְׁחָה (יונה אבן ג'נאח, כתאב אלאצול, מהדורת א' נויבאור, אוקספורד 1875, עמ' 713 [ובתרגום לעברית: ספר השרשים, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו, עמ' 506]). ראה גם אבן עזרא בפירושו לפסוק.
3. ראה הערה 10 להלן.
4. R. Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, 2, Oxford 1901, עמ' 4089.
5. ש' ליברמן, "שש מלים מקהלת רבה", ספר זכרון לגדליהו אלון, בעריכת מ' דורמן, ש' ספראי ומ' שטרן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ל, עמ' 227-235 (=ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 500-501); M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan-Baltimore 1990, עמ' 540, 544.
6. ראה פ' מנדל, מדרש איכה רבתי: מבוא, ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 130. לעניות דעתי קשה לראות בפועל זה ראיה לארמית המזרחית של נוסח א של איכה רבה, שכן בספרות חז"ל הפועל מופיע דווקא בארמית מערבית ובמקורות ארץ-ישראליים, כפי שמעידים המקורות שמנדל מביא.
7. המאמר שמביא ליברמן ממדרש הגדול בראשית כב, יב (מהדורת מרגליות, עמ' שנה) וממדרש התפץ הוא עיבוד של המימרה בבראשית רבה; ראה הערת מרגליות.

במובן מושאל⁸ משמש פועל זה גם במקרא, בפסוק "וחשיח עלי נפשי" (איכה ג, כ). אני מציע אפוא לגזור את המילה אשחה משורש זה, שעניינו כאמור המסה, וההתאמה בין הצלעות של התקבולת תהיה מושלמת: "אשחה בכל לילה מטתי, בדמעתי ערשי אמסה". את המילה אשחה צריך לקרוא אֶשְׁחָה, בשי"ן ימנית.⁹ תרגום תהלים למקום זה, "אמלל בצערי בכל ליליא על שיוויי", מתרגם כאילו כתוב אֶשְׁיַחָה. אם נניח שכתוב כזה עמד לנגד עיניו של המתרגם, גרסה כזו (בשי"ן ימנית!) יכולה להיות וריאנט, הגוזר את המילה שלפניו לא מן השורש שח"י, אלא מאחיו, השורש שו"ח. כפי שראינו, שני השורשים מתחלפים בארמית. ואולם לאור בידודו של התרגום, מסתבר יותר שלנגד עיני בעל התרגום עמד הפסוק "כי אמרתי תנחמני ערשי, ישא בשיחי משכבי" (איוב ז, יג) והוא קירבם זה לזה.¹⁰ להלן נראה עדות לכך שבימים קדומים הרבה לתרגום תהלים קירבו את שני הפסוקים.

ב

"עששה מכעס עיני". הפועל עשש מצוי במקרא בעוד מזמור אחד: "עֲשֹׁשָׁה בכעס עיני נפשי ובטני [...] כשל בעוני כחי וְעֲצָמִי עֲשִׂשׁוּ" (תה' לא, י-יא). הפרשנות הקדומה לפועל משורש עש"ש רבגונית למדי, ויש שהיא מחלקת בין שלוש היקרויותיו של הפועל במקרא.

1. תרגום השבעים תרגם את שלוש ההיקרויות של הפועל במקרא בפועל אחד: כולן מיתרגמות כצורת סביל של הפועל *ταράσσω* ('להיות מבולבל').
2. הפשיטתא מתרגמת את שני המופעים בפרק לא "אתדלח", שמשמעו דומה לזה של הפועל היווני; בתהלים ו, ח הפשיטתא מתרגמת "כאבת", אולם המילה עתקה שבצלע השנייה מתורגמת "אתדלחת" (פועל שמשמעויותיו דומות בין השאר לאלו

8. מובנים מושאלים דומים קיימים גם בסורית ובארמית ארץ-ישראלית (הערה 4 לעיל).
9. לאחר שכתבתי דברים אלו, ראיתי שעל עצם ההקבלה, שנעלמה מן המילונאים ומן הפרשנים, עמד פין במילוננו (ש"י פין, האוצר: אוצר לשון המקרא והמשנה, ד, ורשה תרע"ג, עמ' 531). בערך "שחה" הפעיל הוא אומר: "ובארמית יורה הפועל שיח, שוח [כך במקור!]; היות נמס, צער־ליעססען, וחם השמש נמס (שמ' טז כא), ת"י ושיח, ומקבל אל הכפל: בדמעתי ערשי אמסה". ואולם מן ההשוואה לסורית עולה כי אין ספק שהשורש הארמי היה שו"ח בשי"ן ימנית, ושורש זה אינו קשור לשורש שח"י (שהשורש המקביל לו בארמית הוא סח"י). יפה ראה אפוא פין את ההקבלה בין שימוש הלשון הארמי לזה שבפסוק, אולם מבחינה לשונית יש לסדר את הערכים במילון המקראי אחרת: הקריאה לאור הסורית והניקוד שבנוסח המסורה אינם יכולים להתקיים כאחד.

10. כך מגיחים בפסוק F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, עמ' 967, ערך "שיח".

של הפועל היווני *(απαύσσω)*, ואולי נעתק פועל זה מן הצלע הראשונה לשנייה. תופעה דומה הראיתי במקום אחר בפשיטתא: בדברים לב, כד מתרגמת הפשיטתא את רשף במילים "רוחתא בישתא", ואת קטב מרירי במילה "טירא". אין ספק שעיקר המסורת התרגומית הפוכה: רשף תורגמה במילה "טירא", וקטב ב"רוחתא בישתא" (השווה אונקלוס למקום ופשיטתא לחבקוק ג, ה ולאיוב ה, ז).¹¹

מאחר שהתרגומים *απαύσσω* ו"אתדלח" אינם פשט הכתובים וגם אינם נובעים מפרשנות עניינם והקשרם של הפסוקים, סביר להניח שהם משקפים מציאות לשונית כלשהי, הוראה בלתי ידועה של השורש עש"ש בעברית, שמא ואולי אחיהם העברי של השורשים הערביים عَشَّ, عُثِّي, שעניינם גם להיות מבולבל ומעורב.¹²

3. תרגומיהם המגוונים של עקילס וסימכוס (במידה שאפשר לשחזר אותם) מעידים כמדומה על מבוכה בפירוש הפועל.¹³

4. הפירוש חָשַׁף מתועד בוולגטה לפסוקנו (ולתהלים לא, י) *caligavit*, משום שבפסוקים אלו הפועל עשש קשור לעין, אבל בתהלים לא, יא מיתרגמת המילה *contabuerunt* ('הלך וכלה').

5. מסובך המצב בתרגום תהלים. עששה מתורגם "חשכת" בתהלים ו, ח. בפרק לא, י-יא חלוקים כתבי היד של התרגום: חלקם מתרגמים עששה, עששו במילים "חשכת", "חשכו", וחלקם במילים "בלאת",¹⁴ "בלו" (וצורות דומות אחרות של שורש בל").¹⁵ אפשר לשער שהפועל ניתרגם בכל מקום במילים משורש חש"ך, ותרגום זה נשתנה משום שבתהלים לא, יא קשה לפרש את המילה לשון חושך, וייתכן שהתרגום משורש בל"י מושפע מן התרגום בצלע השנייה של תהלים ו, ח (תרגום עתקה). מכל מקום, בגרסות תרגום תהלים ניכרות אותן מסורות תרגומיות ואותם מגיעים פרשניים שפעלו בפשיטתא.

שני גורמים פעלו להיווצרותו של הפירוש עשש = חָשַׁף. מצד אחד פעלו כאן שיקולים פרשניים, היינו התאמתו של ההקשר בתהלים ו, ח ובתהלים לא, י למשמע

11. M. Kister, "Some Observations on Vocabulary and Style in the Dead Sea Scrolls", *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, eds. T. Muraoka and J. F. Elwolde, Leiden 2000, עמ' 152.

12. ראה E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1987, עמ' 1465.

13. F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt*, Oxford 1875, עמ' 93, 133. חלק מן התרגומים נראים כקשורים למוכן המיוחס לפועל בתרגום השבעים ובפשיטתא (ראה L. Delekat, "Zum hebräischen Wörterbuch", *Vetus Testamentum* 14 [1964] עמ' 52-55), אולם חוסר העקיבות בתרגום המילה בתרגומים אלו אומר דרשני.

14. הגרסה כלאת (לא, י; ראה הערה 15 להלן) נראית טעות גרפית של בלאת = בלת.

15. ראה במהדורה לפסוקים אלה: E. White, *A Critical Edition of the Targum of Psalms: A Computer Generated Text of Books I and II*, Ph.D. Dissertation, McGill University, Montreal 1988.

זה וההקבלה בין האמור שם, "עששה מכעס עיני", לפסוק "וַתִּכָּחַ מִכַּעַשׁ עֵינֶיהָ" (איוב יז, ז), ומצד אחר פעל כאן שיקול לשוני, כלומר מציאותו של שורש ארמי עש"ש שעניינו חושך (מתועד בארמית ארץ-ישראלית נוצרית ושומרנית).¹⁶ ואולם מתרגמים, פרשנים ומילונאים – החל מן הוולגטה והתרגום – נרתעו מלפרש עששו בתהלים לא, י לפי הוראה זו.¹⁷ כפי שנראה ביתר הרחבה להלן, רש"י העניק למסורת זו סמך אטימולוגי אחר: "לשון עששית [...] כאלו הוא רואה דרך זכוכית שכנגד עיניו".

פרט לגיזרון שהבאנו זה עתה הוצעו בימי הביניים ובעת החדשה כמה אטימולוגיות לפועל עשש, בעיקר בהשוואה לשורשים ערביים שונים.

1. דוד בן אברהם אלפאסי, בן המאה העשירית, קושר את המילה למילה הערבית עשא, שפירושה 'ערב' וגם 'עיוורון לילה'.¹⁸
2. חכמי לשון חדשים קשרו (בצורות שונות) את הפועל אל השורש הערבי غش, שעניינו 'היה מועט, חלש, קלוקל', ולשם הגזור משורש זה בערבית غش/غشية, 'מוגלה'.¹⁹

16. F. Schutthess, *Lexicon Syropalestinum*, Berlin 1902, עמ' 153; א' טל, מילון הארמית של השומרונים, ב, לידן 2000, עמ' 668. לדעתי אפוא השליטה כאן מסורת הפירוש הוראה של השורש עש"ש בארמית, שאינה הוראתו המקורית בהיקריותו במקרא, והשווה דלקט (הערה 13 לעיל). פייטן אשכנזי, שמעון בר' יצחק, אומר: "דמותו לא חזים סתרו כעשש" (א"מ הברמן, פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, ברלין-ירושלים תרצ"ח, עמ' קפט), כלומר, סתרו בחושך (על דרך תה' יח, יב). כלום נוצר שם העצם עשש = חושך מן הפירוש לפועל עשש שבפסוקנו? הוראת השם עשש בפיוט אחר, קדום יותר, מסופקת (ראה ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 346). לחומר זה הגעתי בזכות התייעוד שבמפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. ספק גדול אם שם העצם עשש הנוכח בפיוט אחד (א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תש"ט, עמ' 4760) אכן משמעו 'חושך'. לדעת אלדר פירוש המילה 'עששיות', 'נרות' (א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ב: ענייני תצורה, עדה ולשון, ה, ירושלים תשל"ט, עמ' 80; אני מודה לד"ר ח"א כהן שהפנה את תשומת לבי לדין זה).

17. אצל חלק מגדולי החוקרים החדשים הביא הדבר להגהות בפסוקים. אמנם אפשר למצוא קשר סמנטי בין חושך לחולשה ולרזון בארמית ארץ-ישראלית (השווה חשיך שמוכנו, בין השאר, יר'ה' ["עד דשמינא אחשר, חשיכא מיית", איכה רבה ג, כ]; ראה מנדל [הערה 6 לעיל, עמ' 131]). אף על פי כן נראה לי שעדיף לאחוז בגיזרון המיוסד על שימוש לשון ידוע בערבית (כפי שאנסה להציע להלן) מלהניח מעתק סמנטי אפשרי, אך בלתי מיוסד.

18. "ולנא עש עשא וט'למה' והו מא ינאל אלנאס וקת אלמאסא פלא ינט'רו צ'ו אלסראג' והו מן כת'רה' אלג'ין [=אלג'יט']". תרגום: "ויש לנו 'עש' במובן עיוורון לילה וחושך, והוא מה שפוגע באנשים בזמן הערב ואין הם רואים את אור המנורה, וזאת מרוב רוגז" (כתאב ג'אמע אלאלפאט', מהדורת סקון, ב, פילדלפיה תש"ה, עמ' 435).

19. J. D. Michaelis, *Supplementum ad lexica hebraica*, Göttingen 1792, pp. 1980–1981; M. Lambert, "Notes Exégétique", *Révue des Études Juives* 39 (1899),

3. גזניוס ניסה לקשר את הפועל עם השורש הערבי עִשׂ ('היה צנום, חלש'),²⁰ ופירסט מעלה בנוסף גם אפשרות לקשר פועל זה עם הפועל הערבי עִסא ('התייבש, החשיך').²¹
4. אהרליך קושר את המילה בכל הופעותיה בתהלים לשורש הערבי עִס, 'לסייר בלילה', ומכאן: 'להיות חסר שינה'.²²
5. אחרים כורכים אף הם שורש זה עם השורש עש"ש הארמי במובן חושך²³ או בהוראה של התעבות, העולה לכאורה מתרגום סימכוס.²⁴
6. הצעה שחזרה והועלתה הייתה להבין את הפועל עשש כצורה גזורה שם מן עש, הפרפר המזיק לבגדים ולמזון. כך גרסו רבים מחכמי ימי הביניים,²⁵ ומן הראשונים שבהם רס"ג, שתרגם את תהלים ו, ח ואת תהלים לא, י בפועל הערבי עִשׂ, הגזור מן השם עִשׂ = עש, ואת תהלים לא, יא בפועל תסֹס, שעניינו 'אכול סס, עש' (בערבית

pp. 302–303; G. R. Driver, "Difficult Words in the Hebrew Prophets", *Studies in Old Testament Prophecy Presented to Prof. H. Robinson*, ed. H. H. Rowley, L. Köhler) Edinburg 1950, עמ' 66–67. בשיטה זו הולך המילון של קוהלר ובאוגרטר L. Köhler, and W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1958, עמ' 748.

20. W. Gesenius and L. B. Drach, *Catholicum lexicon hebraicum et chaldaicum in Veteris Testamenti libros*, Paris 1863, עמ' 492–493 (אטימולוגיה זו מוצעת כאן לצד השורש הערבי עִשׂ).

21. J. Fürst, *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch über des Alte Testaments*,³ Leipzig 1876, 2, עמ' 195 (לצד האטימולוגיה מן השורש הערבי עִשׂ).

22. ראה A. B. Ehrlich, *Die Psalmen übersetzt und erklärt*, Berlin 1905, עמ' 12, 66. לשיטתו הוא מתרגם "ועצמי עששו" (תה' לא, יא): meine Gesundheit zerstört durch schlaflosigkeit ('בריאותי נהרסה בחוסר שינה'). אין צריך להעיד על הדוחק שבכך.

23. B. Jacob, "Christlich-Palästinisches", *ZDMG* 55 (1901), p. 142; W. Gesenius and F. Buhl, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*,¹⁷ Leipzig 1921, p. 627; L. Köhler, W. Baumgartner and J. J. Stamm, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2, Leiden 1995, עמ' 898 (המעדיף אטימולוגיה זו על האטימולוגיה במהדורה קודמת [הערה 19 לעיל] מן הערבית עִשׂ).

24. כך דלקט (הערה 13 לעיל), אבל כבר הערתי לעיל שתרגומי ההקספלה משקפים מבוכה יותר משהם משקפים מסורת תרגום יציבה. יתרה מזו, הסברו של דלקט נסמך על התרגום "אתעבית" בסיר-ההקספלה, המתרגם את תרגומו של סימכוס ἐφλεμαίμεν, ואולם לפועל זה יש הוראות אחרות, אלי קרובות יותר לענייננו.

25. כך מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת צ' פליפובסקי, לונדון 1854, עמ' 139, ערך "עש", וראה פירוש רש"י לתהלים ו, ח ולא, יא; ר' יהודה חיוג', ספר פעלי הכפל, בתוך: שלושה ספרי דקדוק, מהדורת י"ב נוט, לונדון תר"ל, עמ' 114; רד"ק, ספר השרשים, מהדורת ביזנטל-לברכט, ברלין 1874, עמ' 281.

'סוס';²⁶ כמה חוקרים מודרניים אף הם גרסו כך. ואולם ככל שראיתי נדחתה הצעה זו מפני חברותיה החדשות יותר.²⁷

הבאתי בפירוט את האטימולוגיות שהציעו מלומדים, פרשנים וחכמי לשון, כדי להראות את פיתוליה ונפתוליה של הלקסיקוגרפיה. יש שהאטימולוגיה נתלית במסורת פרשנית, ואין כמעט שורש ערבי הקרוב בעיצוריו לשורש העברי עש"ש שלא עלה כאפשרות לגירון. לא מעטות מן האפשרויות תואמות את ההקשרים המקראיים, בגוון זה או אחר (לעתים בשינוי סמנטי כלשהו). הקישור לשם עש המקראי אינו סביר יותר מכמה הצעות אחרות. המנסה לעמוד על עיקרו של הפועל עשש עומד ותוהה ואינו יודע איזו דרך יבור לו.

והנה, עיון בערך אחר במילון הערבי יש בו לחזק במידה רבה את ההצעה לראות בפועל עשש פועל גזור שם מן עש (מס' 6). איש הלשון והמילונאי א-זמח'שרי (בן המאה השלוש-עשרה) מביא ציור למי שכלה מצער: *سوس عظمي ودود لحمي*, כלומר: אכל את עצמותיי כעש ואת בשרי כתולעת.²⁸ לאור ראייה זו נראה לי מסתבר ביותר שהוראתו של הפועל בכל מופעיו היא 'להתפורר, לבלות',²⁹ והתפיסה הקושרת את הפועל עשש לעש נראית לי מאוששת ביותר.

26. תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רס"ג, מהדורת י' קאפח, 'ירושלים תשכ"ו, עמ' סא, קב ובחילופי גרסאות שם. קאפח מתרגם את הפועל עֲתָת בתהלים ו, ח "חשכו" (עמ' סא), ולפי דבריו "עת' הוא כמו 'גת' שהרבה מוכנים לה, מהם כליון חולשה והפסד, או דמיעה ונוזילת לחה מחמת מכה" (עמ' קא-קב). ואולם התרגום "חשכו" נראה שהוא תלוי במסורת פירוש אחרת, ואילו הקישור בין השורש עֲתָ לשורש גֻּחַ אינו מוצדק לפי מיטב ידיעתי. נמצא שרס"ג תרגם בשני פעלים, האחד גזור מן עת', 'עש', והשני גזור מן סוס, 'סס'. השאלה מדוע גיוון רס"ג את תרגומו מטרידה; וראה עוד להלן, הערה 28.

27. הגירזון מן עש מצוי בשני המילונים החשובים: W. Gesenius and F. Buhl, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*¹³, Leipzig 1899 (ראה הערה 23 לעיל); BDB (הערה 10 לעיל), עמ' 799. ואולם במהדורה השבע-עשרה של מילון גוניוס-בול כבר אין הצעה זו נזכרת כלל, ותחתיה מובאת האטימולוגיה מן עש"ש בארמית נוצרית (הערה 23 לעיל), ובלשון שמא האטימולוגיה הקושרת שורש זה לשורש הערבי גֻּחַ. לשון אחר, הצעותיהם של למברט ויאקוב (הערה 19 לעיל) דחו במילון זה את האטימולוגיה מן עש שהייתה רווחת למדי בתולדות הפרשנות. גם מהדורות קודמות של גוניוס ומילונו של פירסט מעידים על מסורת הגזירה מן עש (ערבית עֲתָ) לצד גזירות חדשות יותר (ראה הערות 20, 21 לעיל). גונקל מהסס בין עשש בהוראה 'חֲשֹךְ', הכרוך בהגהת הטקסט בתהלים לא, יא כחוזק יד, לבין הפירוש מן עש, בערבית עֲתָ (H. Gunkel, *Die Psalmen*, Göttingen 1926, עמ' 23, 133).

28. *وسوس عظمي ودود لحمي من ذاك إذا تهالكت غمًا (الزمخشري، أساس البلاغة، القاهرة 1922, עמ' 466, ומשם הובא במילונו של ליין [הערה 11 לעיל], עמ' 1465). האם תרגם כך רס"ג את הפסוק כדי לקרב את הלשון אל מה שהיה מוכר לו מן הספרות הערבית?*

29. בהמשך הפסוק נאמר על העין "עתקה בכל צוררי", כלומר העין כאילו בלתה מיושן (השווה

ג

במגילת ההודיות אנו קוראים:

[כי אפפוני] משברי מות ושאל על יצועי. ערשי בקינה תשא, [מטתי] בקול
אנחה. עיני כעש בכבשן ודמעתי כנחלי מים (ט, ד-ה).³⁰

שני הפסוקים המקראיים שנזכרו לעיל, תהלים ו, ז-ח ואיוב ז, יג, השפיעו על
עיצובן של שורות אלו. המילים "ערשי בקינה תשא" אינן אלא פרפרזה של "ישא
בשיחי משככי", ויש להבינן: ערשי תשמע ותסבול את אנחותיי.³¹ נראה שגם בעל
ההודיות קרא "אשיחה בכל לילה מטתי", כקריאתו וכפירושו של התרגום לפסוק זה,
וכך נקשר הפסוק בתהלים לפסוק באיוב. החידה הגדולה בקטע זה של ההודיות היא
כיצד לפרש את המילים "עיני כעש בכבשן". ליכט כותב על מילים אלו:

"עיני כעש בכבשן" – מחוסר משמעות וכנראה משובש. הקל שבתיקונים
האפשריים הוא לקרוא "עיני כעשה בכבשן" (כלומר: כעסה), אולם המשפט
המתקבל מתיקון קל זה עדיין סתום ומתפרש רק בדוחק, מתוך ההנחה
שנרמזו כאן מליצות מקראיות [...]. עיני נתמלאה דמעות כאילו ניתנה בעשנו
של כבשן. ואפשר שהיה כתוב כאן "עיני כעשן בכשן" (כמו בשמות יט, יח)
היינו: סבלה מעשן הכבשן [...] אמנם בתמונה זו יחסר פועל אבל אפשר
לומר שהוא כלול ב"תשא" של השורה הקודמת. אפשר לחזק טענה זו
בתיקון קל נוסף: "עיני בעשן בכשן" [...] מצד אחר, יש לשקול את
האפשרות שדווקא "כעש" עיקר, ושביסוד הדברים הונחה המליצה "עיני
עששה מכעש" (לפי תהלים ו, ח; מזמור זה הוא ביסודה של הפסקה כולה;
"כעש" בסיין כמו איוב יז, ז ועוד), ושתיבת "עששה" נשמטה מחמת דמיונה
ל"כעש" ותיבת "בכבשן" נוספה לאחר מכן מתוך ניסיון מוטעה של תיקון.³²
רוב החוקרים אכן הגיהו "כעשן בכבשן".³³ קימרן שיער בהיסוס שהנו"ן נשמטה

לשימושי השורש عتق בערבית). קל לקשר את התמונה של התפוררות העין עם תמונת בליית
(השווה לתרגום עש"ש בשורש הארמי בל"י במקצת הנוסחים של תרגום תהלים, כאמור
לעיל).

30. ההשלמות אינן בטוחות. להשלמות שונות ראה S. Holm-Nielsen, *Hodayot: Psalms from Qumran*, Aarhus 1960, עמ' 160 הערה 88.

31. כך פירש לנכון ליכט (י' ליכט, מגילת ההודיות, ירושלים תשי"ז, עמ' 143). אבל מתרגמים
רבים תרגמו כאילו היה כתוב "תשא קינה"; למשל: F. Garcia Martinez and E. J. C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, Leiden 1998, p. 183; "utters a
lamentation", G. Vermes, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, Middlesex
1998, עמ' 281. זו דוגמה מאלפת המלמדת לא רק על עצמה.

32. ליכט (הערה 31 לעיל), עמ' 143.

33. למשל A. Th. Gaster, *The Dead Sea Scriptures*, New York 1956, p. 169, 219 n. 4.

כאן (כמו למע [=למען], הודיות ד, יא).³⁴ ועדיין אין הדימוי "עיני כעשן בכבשן" מובן וטבעי כל צורכו.³⁵ אחדים קיימו את הקריאה "כעש בכבשן" ופירשו עש כזחל המשחית בגדים.³⁶ ואולם מה מעשיו של עש בכבשן? יש שסברו שאולי יש כאן זכר למשל להרס מוחלט,³⁷ ויש שסברו שאולי הכוונה לשם עצם שעניינו מוגלה (ערבית غليظة).³⁸ הולם-נילסן סבר שאפשר לקיים את הנוסח שלפנינו ושיש כאן לשון קצרה: עיני יודעות כעש (כעס, כלומר סבל) כמו בכבשן,³⁹ והמליצה עשויה לפי תהלים ו, ח. מתרגומו של ורמש עולה שהגיה כאש (או כיוצא בו) תחת כעש.⁴⁰ אין צריך לומר עד כמה דחוקים כל הפתרונות, אלו המקיימים את הנוסח שלפנינו ואלו המגיהים אותו.⁴¹

צדקו ליכט והולם-נילסן שקשרו את המליצה לתהלים ו, ח, אולם אין כל קשר בין התיבה כעש למילה מכעס שבפסוק בתהלים, כהצעתם, אלא שהמילה הקשה בפסוק המקראי, עששה, נתפרשה למשורר כפועל הגזור משם העצם עש: העין דומעת כמו עש בכבשן, כלומר כגוש מתכת הניתך בכבשן, כפי שנראה מיד.

Dupont-Sommer, *Le Livre des Hymnes découvert près de la mer Morte (1QH)*, *Semitica* 7 (1957), p. 69 n. 9; idem, *La Bible: Ecrits Inter-testamentaires*, 1, Paris 1987, p. 269; J. Carmignac and P. Guilbert, *Les textes des Qumran*, 1, Paris 1961, p. 243 n. 70; F. Garcia Martinez and E. J. C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls*, Study Edition, Leiden 1998, עמ' 183.

34. E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, § 28 עמ' 143.200.
35. ראה פירושו של ליכט (הערה 31 לעיל). הצעתו שמילים אלו הן לשון קצרה למשפט "עיני תשא כעש בכבשן" אינה מתקבלת על הדעת, שכן לפי הצלעות הקודמות היה צריך להיות: "עיני תשא ב-ח", ו-ח חייב להיות ביטוי מביטויי צערו של המחבר הסובל (כמו קינה, קול אנחה).

36. J. Maier, *Die Texte vom Toten Meer*, Basel 1960, 1, p. 97; 2, p. 101 ("Motte im offen"); M. Wise, M. Abegg and E. Cook, *The Dead Sea Scrolls: A New Translation*, San Francisco 1996, עמ' 384 ("a moth in a furnace").

37. כך בהיסוס (בלשון One could imagine) הולם-נילסן (הערה 30 לעיל), עמ' 160 הערה 89.
38. ולנשטיין מתרגם "my eyes are like a moth in a kiln", אבל בהערות מעיר על האפשרות להבין עש לשון מוגלה ולתרגם: "my eyes are like pus produced in a kiln" (כעקבות מחקר של דרייבר [הערה 19 לעיל]); ראה M. Wallenstein, *The NEZER and the*, Submission in Suffering Hymns from the Dead Sea Scrolls, Istanbul 1957, עמ' 14, הערה 206. אף בלשון המקרא הוראה זו מסופקת ביותר.

39. תרגומו: "mine eyes smart as in a melting furnace" (הולם-נילסן [הערה 30 לעיל], עמ' 145).

40. ורמש (הערה 31 לעיל) מתרגם "כעש בכבשן" "like fire in the furnace". כנראה פירש שהעיניים צורבות כאש.

41. בהתקנה של המילון ההיסטורי ללשון העברית הושארה המילה כעש במקום זה במגילות בלא יתוח, בסימן שאלה.

כאמור, רש"י מפרש את המילה עששה בתהלים ו, ח כך: "לשון עששית: עין שמאורה כהה ודומה לו כאלו הוא רואה דרך זכוכית שכנגד עיניו". הוא מעניק בכך אטימולוגיה למסורת הפרשנית המתועדת בין השאר בתרגום תהלים, שבה מתפרש עש"ש 'חֲשֵׁן': לדעת רש"י הוראה זו של המילה גזורה משם העצם עששית.⁴² והנה, למילה עששית יש משמעות נוספת בלשון חכמים, והיא גוש, ובעיקר מטיל מתכת, כגון "עששית של ברזל".⁴³ הצורות עששית, עששיות מצויות בעיקר בתלמוד הבבלי; בשאר ספרות חז"ל⁴⁴ אנו מוצאים בדרך כלל עשת, עשתות.⁴⁵ בספר הרזים (התקופה הביזנטית, כנראה ארץ ישראל) מצינו את צורת היחיד עשש.⁴⁶ סגל העיר על השורש עש"ש: "ואולי ממנו גם 'עֲשֵׂת', 'עֲשׂוֹת', והת[י]ו[ן] סמן נק[בה]".⁴⁷ לפי הצעה זו, עש יהיה צורת הזכר של עֲשֵׂת.⁴⁸ בלשון המקרא אנו מוצאים "ברזל עֲשׂוֹת" בין פריטי מסחרה של צור (יח' כז, יט). הצורה עֲשׂוֹת אפשר שהתפרשה למחבר ההודיות כלשון רבים, כפי שהתפרשה בתרגום ליחזקאל;⁴⁹ עש תוכל להיות אפוא (להבנת מחבר ההודיות) צורת היחיד של עשות. המילים "עיני כעש בכבשן" אינן אלא פיתוח פירושי-פיוטי למילים המקראיות "עששה [...] עיני", עששה היינו נמסה, הפכה נוזל, כמו מטיל מתכת הניתך בכבשן,⁵⁰ כאמור בהמשך הדברים בהודיות: "ודמעתי כנחלי מים". המילה עששה בכתוב המקראי נתפרשה אפוא לבעל ההודיות לשון המסה (כמתכת הניתכת ונמסה בכבשן), בהמשך לאמור בסוף הפסוק הקודם: "בדמעתי ערשי אמסה".

42. כלום קישור זה לעששית הוא פרי רוחו של רש"י או שמא הוא תלוי במסורת פרשנית קודמת לו?
43. תוספתא כיפורים (יומא) א, כ (מהדורת ליברמן, עמ' 228).
44. "עשתות זהב" נזכרות גם במגילת הנחושת א, 5; ב, 4 (J. T. Milik, *Les 'Petites Grottes'*).
45. *de Qumran, Discoveries in the Judaean Desert, III, Oxford 1962*, עמ' 284, 286). ראה על חילוף נוסח זה גם ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה"גניזה", ירושלים תרפ"ט, עמ' 99. וראה עוד להלן, הערה 46.
46. ספר הרזים, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ז, עמ' 85 (הרקיע השני, שורה 82). ראה גם בהערותו של מרגליות, שם. גם למראה מקום זה הגעתי בזכות מפעל המילון ההיסטורי.
47. מ"צ סגל בהוספותיו למלון הלשון העברית הישנה והחדשה לאליעזר בן-יהודה (הערה 16 לעיל), עמ' 4760, הערה לשורש ז.עשש.
48. על דרך פח ופחת, דָּלַת וכןגדה "דָּל (שפתי)" (תה' קמא, ג).
49. "ברזל עשות" מתורגם בתרגום הארמי "ערקין [או: עדיקין] דברזל". רש"י ור' יוסף קרא מפרשים ביחזקאל "ברזל עשות" – "עששיות של ברזל". ראה גם פירוש רבינו חננאל לשבת קנד ע"ב, מהדורת ד' מצגר ור' שטרנברג, ירושלים תשנ"ה, עמ' שו-שז; פירוש הגאונים למסכת טהרות, מהדורת י"נ אפשטיין, ירושלים תשמ"ב, עמ' 20.
50. גם הכתוב "יִפְרֹתָ אִישׁ וְחָמֵס קָעֵשׁ חָמוֹדוֹ" (תה' לט, יב) יכול להתפרש לבעל ההודיות: המסת חמודותיו של איש כמו עש, מטיל מתכת, הנמס בכבשן (לפי זה, שלא לפי פשט הפסוק בפירושו הרגיל, האיש מדומה לעש, והשורש מס"י ראוי להתכת המטיל, כשימוש בשאר פסוקי המקרא).

* * *

למדנו מכאן לא רק לקיים את הטקסט בהודיות ככתבו, אלא גם על קיומה של מילה נדירה, עש, במובן של מטיל מתכת, וגם על הפירוש האטימולוגי-מדרשי שנתן בעל ההודיות למילה הנדירה עששה, ומהבנה זו אנו מתעשרים בכמה ענייני לשון, פרשנות וספרות. אין לדעת אם המילה עש מילה מלומדת היא (גזורה מן עשות שביחזקאל כז, יט), או שמא נוצרה בלשון בדרך טבעית וחיה. מכל מקום הסמכתה של מילה זו לפועל עשש בתהלים ו, ח היא על דרך הפרשנות למילה קשה שפירושה נעלם ככל הנראה כבר מעדי הפרשנות הקדומים ביותר. מטולטלין הם שבילי פרשנות המקרא, ואנו רואים בזה איך יכולים נתיבי הפרשנות להוביל את בעל ההודיות ואת רש"י באותו כיוון. ההיכרות עם נתיבו של רש"י סייעה בידינו לשחזר את נתיבו הדומה של בעל ההודיות.

משקל פֿעול בלשון המשנה ומה שמסתעף ממנו

להדסה אחותי תמיך
(ח' באב תשי"ז – ט"ז באלול תשס"ג)
המאור שכבה

הערות מבוא

1. בתוך התיאור השיטתי של דקדוק לשון המשנה על פי כתבי היד קאופמן (=ק) ופרמה ב דה־רוסי 497 (=פ) ועל פי עדים אחרים, שאני עסוק בו, ניתן מקום חשוב לתצורת שם העצם, שכן החטיבה הזאת בדקדוק לשון חז"ל לא נחקרה עדיין חקירה של ממש. אחת המטרות היא להעמיד את כלל משקלי השם כשהם מוצגים בזה אחר זה, על פי הממצאים בכל אחד משני כתבי היד הנזכרים, עם השוואה נרחבת לממצאים בעדים נוספים ובכללם כתבי היד פרמה א דה רוסי 138 (=פא), קמברידג' (על פי הוצאת ו"ה לו = לו), פריז 329–328 (=ספ), הדפוס הראשון של המשנה (נפולי רנ"ב/1492 = ד"ר) ודפוס ליורנו (תרע"ט, תרפ"ט = ליורנו) מכאן, וכתב יד אנטונין לסדר טהרות (=א), על פי המהדורה הפקסימילית של א"י כץ, גנזי משנה), מסורות הניקוד הבבלי (=נ"ב על פי ייבין) ושני כתבי היד הידועים מתימן: כתב היד לסדר מועד (=ת מועד; מהדורת י"ל נחום, חולון תשל"ו), כ"י ירושלים Heb° 4 1336 (=ת, תימן), ועמם גם עדים נוספים, כגון הגרסות המשוקעות בפירוש הגאונים לסדר טהרות מהדורת ר"נ אפשטיין והגרסות המשוקעות בערוך.

2. הממצאים מכתבי יד ק ופ שתיאורנו מושתת עליהם נבדקו בדרך שיטה לכל פרטיהם ופרטי פרטיהם בכל אחד מן השמות הכלולים במשנה. כמובן, לא ראיתי להציג את כל מראי המקום בתיאור המוצע. בהצגת הנתונים המשווים שהובאו מעדים אחרים נקטתי דרך אחרת: ברוב השמות הבאתי את כלל הנתונים, אבל בשמות אחרים (בעיקר שמות המצויים במקרא), הגם שבדקתי את כלל הממצאים הנוגעים להם בעדים האחרים, לא ראיתי להעמיס את נתוניהם בעבודתי, שכן על פי רוב אין בהם כדי להוסיף דבר לתיאור המשקל.

* חברי, ד"ר מרדכי מישור וד"ר חיים א' כהן, קראו נוסח ראשון של המאמר והעירוני כמה הערות חשובות. תודתי נתונה להם בזה.

3. התיאור השיטתי של משקלי השם מעלה שורה של עניינים בפרטים ובכללים. הדברים הנוגעים לפרטים – והם רבים מאוד – יש מהם עניינים הדורשים בירור פילולוגי כדי לקבוע את צורתו המדויקת של שם מן השמות בהקשר מסוים; ויש מהם עניינים הנוגעים לתצורתו של שם מסוים: בכתב יד אחד הוא עשוי להשתייך למשקל א, בכתב יד אחר למשקל ב ובכתבי יד אחרים למשקל ג, כגון השם חפוי שבפר הוא תמיד פֶּעוּל (חפוי), ובק פעמים שהוא פֶּעוּל (חפוי) ופעמים שהוא פֶּעוּל (חפוי), או השם סרוד שבק הוא סְרוד ובנ"ב סְרוד ובפר סְרוד.

4. ויש עניינים בעלי היבט כולל, כגון הנטייה להמיר משקל אחד במשקל אחר, המוצאת את ביטוייה בכמה שמות על פי הממצאים בעדים אחדים, כמו חילופי פֶּעוּל בפֶּעוּל או בפֶּעוּל. עניינים מן הסוג הזה מצריכים לעתים תיאור משולב של משקלים אחדים בשל נקודות המגע הרבות ביניהם. וכבר הצגתי את הפרשה הזאת בעיונים אחרים.¹ סוגיה כוללת מסוג אחר נוגעת לדרכי גלגוליהם של שמות מן המקרא שנקרו בלשון המשנה לעומת גלגוליהם של שמות שהופעתם הראשונה היא בלשון חז"ל. ואף שיש להפריד היטב בין השמות שהם מעין מובאות מן המקרא לשמות מקראיים הממשיכים לחיות גם בלשון חז"ל, בעיקרו של דבר אלו ואלו מופיעים במשנה כמעט תמיד כצורתם במקרא. וגם לשאלה הזאת נדרשתי במקום אחר.²

5. הבירור הזה יתמקד במשקל פֶּעוּל. תחילה אבוא להציג את הממצאים ואגע בכל פרט הנוגע לשם מן השמות, ואחר כך אבוא לדון בעניינים שיש להם היבט כוללני. בזה וגם בזה יתלבן עניינו של המשקל המתואר ויתבררו קווים הנוגעים לפרטים השונים הכלולים בו ולסוגיות הכוללות המתחייבות מתיאורו.

משקל פֶּעוּל

הערות מקדימות

6. א. ב-7§ להלן מובאים כלל השמות שנמצאו במשקל פֶּעוּל, תחילה מן ק ואחר כך מן פ. השמות שלא נקרו במקרא צוינה עיגולית לפנייהם, כגון גְּדוּד לעומת חֲפָי; הראשון, שנמצא במקרא, אין לידו כל סימן; השני, שאינו נמצא במקרא, באה לפניו עיגולית.

ב. בהצעת הממצאים מכ"י ק, כאשר מדובר בנתונים שנקרו רק בק² (הדפים בסוף סדר טהרות שהועתקו ונוקדו בידי סופר אחר), הערתי על פרט זה בסוגריים, כגון לְבוּשׁ (2־7).

1. ראה בראש, תשס"ד [פֶּעוּל], 7§, עמ' 84; בראש, תשס"ד [תצורה], §§17–19.

2. ראה שם, 7§.

ג. בהצגת הנתונים ויתרתי כמעט תמיד על סימון ציון הרפה על אותיות בג"ד כפ"ת. במובאות מן נ"ב הסבתי את הניקוד הבבלי לניקוד טברני.
ד. אף שבדיקתי מיוסדת על כלל הממצאים בק ובפר, לא הבאתי את כל מראי המקום אלא בשמות שחשבתי שהדבר הכרחי.
ה. לפי שנקודת המוצא בתיאורי היא סינכרונית, גם שמות ממוצא יווני וממוצא לטיני שנשתלבו בתצורה העברית מובאים במשקל זה (כפי שאני עושה בתיאורם של כל המשקלים האחרים).

הצגת המצאי בק ובפר

7. ק: גְּבוּל, גְּדוּד, זָבוּב, זָכוּר, חָפוּי, פְּדוּמִים (קֶ7) – עצים ועליהם מסמרים או ווים, פְּלוּב, פְּלוּם, פְּסוּי, אֶפְרוּב – מלאך, בֶּפְרוּב/אֶפְרוּב – מין ירק, פְּשׁוּת – שַׁעַר, לְבוּשׁ (קֶ7), נְעוּרִים, סְחוּס, סְרוּד – כלי לישה, פְּטוּר, פְּסוּל, קָרוּם, שְׁבוּת, שְׁפּוּד, שְׁפּוּי – נסורת עצים, שְׁתוּת, תְּחוּם, תְּנוּךְ.
אָבוּס/אָבוּס (וגם אָבוּס), אָלוּל, אָלוּם (< אָלוּס קֶ7) – מין צמח, אָמוּם, אָמוּרִין/אָמוּרִין – חלקי הקרבנות הנשרפים, אָרוּס – כלי זמר.
פר: זָבוּב, חָפוּי, פְּדוּמִים, פְּלוּב, פְּלוּם, פְּסוּי, פְּשׁוּת, לְבוּשׁ, נְעוּרִים, פְּטוּר, פְּסוּל, שְׁפּוּד, תְּלוּי, תְּנוּךְ.
אָבוּס, אָלוּם, אָימוּן (=אָמוּם שהובא לעיל מן ק),³ אָרוּס.

הערות

8. א. כלל השמות במשקל פֿעול משתי הרשימות שלעיל מגיע ל-32. בק כלולים 31 שמות; השם תְּלוּי שנמצא בפר שקול בק במשקל פֿעול (תְּלוּי). בפר כלולים 18 שמות בלבד במשקל זה; השמות גְּבוּל, גְּדוּד, זָכוּר, אֶפְרוּב, סְחוּס, שְׁבוּת, שְׁפּוּי, שְׁתוּת, תְּחוּם; אָלוּל, אָמוּרִין (בסך הכול 11 שמות) אינם מתועדים בפר לפי שאינם נקרים בסדר טהרות. שלושה שמות – בֶּפְרוּב/אֶפְרוּב, סְרוּד, קָרוּם – שקולים בפר במשקלים אחרים.

ב. השמות נְעוּרִים, אָמוּרִין/אָמוּרִין נוטים תמיד בצורת הרבים בלבד (plurale tantum); שיוכם למשקל פֿעול ביחיד הוא מסברה בלבד. השם פְּדוּמִים נקרה במשנה כולה פעמיים בצורת הרבים בלבד, ואפשר שצורת היחיד שלו היא פְּדוּם ולא פְּדוּם.

ג. השמות שעיצורם הראשון הוא אל"ף הובאו כאן גם כאשר תנועת האל"ף היא צירי, לפי שצירי זה נתפרש לנו כחלופה של חטף-סגול או של חטף-פתח.⁴ אך אפשר שבחלק מן השמות אין הצירי עומד תמורת חטף.

3. ראה להלן בערכו ב־9.30.

4. ראה להלן בפירוט הנתונים ב־§§9.27–9.32 וכן §21.

פירוט הממצאים ב־ק ובפר והשוואה לעדים אחרים

9. הרי פירוט הנתונים:

9.1 גבול. השם נקרה במשנה בנטיית היחיד: בְּגִבּוּלָה, בְּגִבּוּלִי (ק עבודה זרה ג, ד), וברבים: וּבְגִבּוּלִין (ק, שבת א, יא), בְּגִבּוּלִים (ק שקלים ז, ג). צורות היחיד בנפרד גבול, שהובאו בדפוסים (כלאיים ג, א x4; ג, ב) ובמסורת תימן (קיסר, עמ' 237), שקולות בק במשקל פועל: גֻּבַּל, וכן הוא בפא ובעדים נוספים (על פי רוב בלא ניקוד!) לרבות כמה קטעי גניזה: גובל (ראה זק"ש על אתר וקיסר שם).

9.2 גָּדוּד. נזדמנה רק הופעה אחת במשנה כולה (נסמך ברבים): גָּדוּדִי (ק בבא מציעא ז, ט).

9.3 זָכוּב (נפרד; ק אבות ה, ה), הַזְּכוּבִים/הַזְּכוּבִין (ק/פר פרה ב, ג).

9.4 זָכוּר. מסורת ק חלוקה בניקוד צורת היחיד בנפרד: הַזְּכוּר (סנהדרין ז, ד x2) לעומת הַזְּכוּר (שם ח, ז; במקום אחד [כריתות א, א] גרס ק: הַזְּכָר כנגד הזכור שבעדים אחרים). צריך לומר כי במקרא מצויה רק הצורה צמודת הכינוי זְכוּרָה (שם כג, יז ועוד), זְכוּרָה (דב' כ, ג); זו עשויה גם לזכור וגם לזָכוּר בנפרד. בנ"ב מביא ייבין (עמ' 916) מלשון חז"ל כמה הופעות של זָכוּר ופעם אחת זָכוּר (הקמץ מחוק). יצוין כי פא ולו גורסים הזכור (בלא ניקוד, x4; בשלוש הופעות בסנהדרין שם ושם ובכריתות א, א כנרמז לעיל). פס וליוורנו מנקדים בכל ארבע ההופעות הַזְּכוּר.⁵ יצוין כי כ"י ת גורס הַזְּכוּר (x3: בסנהדרין ז, ד x2 ובכריתות שם; קיסר, עמ' 239), אבל פעם אחת: הַזְּכָר (סנהדרין ח, ז).

9.5 חָפּוּי. ק: חָפּוּי (נפרד; כלים כו, ו ועוד x2), חָפּוּי (נסמך; שם טז, ז), חָפּוּי (שם כב, ו), חָפּוּי (שם כב, ד, ז ועוד x3), אבל גם חָפּוּי (עדויות א, יא; ב, ח – יושם נא לב שהמילה כתובה בלא יו"ד אחרי החי"ת; משקל פֻּעֵל נכתב בק כמעט תמיד בכתיב מלא, ביו"ד). פר קורא תמיד צורת פֻּעֵל: חָפּוּי (נפרד; כלים כו, ו ועוד x2), חָפּוּי (נסמך; שם טז, ז), חָפּוּי (שם כב, ו, ז, י), חָפּוּי (שם כב, ד ועוד x2). וכן עולה מן ההופעות המנוקדות בכ"י פא: חָפּוּי (נסמך; כלים טז, ח בפתח במקום בחטף־פתח), חָפּוּי (שם כב, ד), חָפּוּי (שם שם, ו). גם כאן בכל הופעותיו כתוב השם בלא יו"ד אחרי החי"ת בפא: חָפּוּי (נפרד; כגון כלים כו, ו). בנ"ב מצאנו חיפוי/חָפּוּי אבל גם חָפּוּי (=חָפּוּי). פס כותב את השם לעתים בכתיב חסר ולעתים בכתיב מלא ביו"ד אחרי החי"ת ותמיד ניקדו על משקל פֻּעֵל: חָפּוּי (נפרד; שם כו, ו ועוד x2), חָפּוּי (עדויות א, יא; ב, ח), חִפּוּי/חִפּוּי (כלים כב, ד, ה, ו, ז ועוד).⁶ גם ליוורנו ות ניקדו בכל מקום חָפּוּי.

5. אעיר כי אין רואים דגש ביו"ן בפס, ובסנהדרין ח, ז היא מנוקדת בפתח (פס מחליף כידוע פתח בקמץ).

6. במקום אחד ניקד פס חָפּוּי. זו צורה המכוונת לכאורה לחָפּוּי (בפתח כנגד חטף־פתח), אבל אין הדבר כך; המעתיק־הנקדן גילה כאן את דעתו שלא הבין כלל את ההקשר וכיוון בניקודו שלו

9.6 פְּדוּם. הַפְּדוּמִים/הַפְּדוּמִין (פר כלים יג, ז; טבול יום ד, ו). אלו שתי ההופעות היחידות של שם זה במשנה, וכן גורס ק² הַפְּדוּמִין (טבול יום ד, ו). כך גורס גם פא בהופעה המנוקדת: הַפְּדוּמִים (כלים יג, ז). בהופעה היחידה שנקתה בק חלוקות מסורות הסופר והנקדן: הסופר כתב הכידומים (כלים שם) – כתיב זה עשוי לכידומים, פידומים או פידומים, ושמא יש לקרוא פידומים בכתיב מלא לציון השווא. הנקדן קורא הַפְּדוּמִים, וכיוון בזה לצורת הרבים של פְּדוּם (בדומה לאֲדוּם אֲדוּמִים). פס גורס בהופעה הראשונה הַפְּדוּמִים (כלים) – צורה במשקל פֻּעוֹל, ובהופעה השנייה גרס הַפְּדוּמִין (טבול יום) – צורת הרבים של פְּדוּם; ת קורא פְּדוּמִין (x2), אבל קיסר (עמ' 295) מביא עדויות לצורות פְּדוּמִין, פְּדוּמִין ממסורות תימן. ליוורנו קורא הַפְּדוּמִין/הַפְּדוּמִים, שהיא צורת הרבים של פְּדוּם בקמץ מתקיים.

ויש להעיר כי יש עדים המביאים צורה ברי"ש: הכרומים/הכרומין (פא במשנת טבול יום, לו בשתי ההופעות וד"ר בכלים). הגרסה בדל"ת בק, בפר ובאחרים נתמכת היטב מכתב היד של פיה"ג לסדר טהרות (אפשטיין, פיה"ג, עמ' 33): הכדומים,⁷ והיא נראית עיקר. לסיכום נציין את מוצקותה של פְּדוּמִים/פְּדוּמִין שנתמכת בידי שלושה עדים – פר, ק² ופא (בהופעה המנוקדת).

9.7 פְּלוּב. השם נזדמן פעם אחת במשנה: וְהַפְּלוּב (ק/פר כלים כג, ה); קריאה חריגה מצויה בליוורנו: וְהַפְּלוּב, שלא כניקוד המקרא.⁸

9.8 פְּלוּם. פְּלוּם (ק פאה ד, ג; מנחות יא, ח ובכל מקום; פר נגעים ד, יא ובכל מקום), מְפָלוּם (פר כלים כב, י; כד, א–טז x16. וכן הוא בפא, בלו, בד"ר ובפס בכל ההופעות האלה [בשלושת העדים הראשונים בלא ניקוד]; בהופעה שבפרק כב גורס הדפוס הראשון מכלו [=מכלום]). גם ק גורס על פי רוב מְפָלוּם (טהור מְפָלוּם / טהורה מְפָלוּם) ברוב ההופעות בכלים פרק כד (כך הוא במשניות א, ב, ג, ד, ו, ז, ח, ט, יא, יב, יג טו). אבל בארבע הופעות נכתב ונוקד מְפָלוּם (כב, י; כד, ה, יד, טז), ובהופעה אחת נכתב כולם אך נוקד פְּלוּם: כָּלוּם (בבא קמא ג, ט). מציאותם של הכתיבים כולום, כולם באיגרת אוקספורד d. 69, במדרש תנחומא ובפנקס הלכות ארצישראלי רומזת להגייה של הכ"ף בחטף-קיבוץ או בחטף-קמץ k^ulūm/k^olūm כפי ששיער מרדכי מישור.⁹

לצורת בינוני פעול חפוי ולא לשם עצם. והרי פרטי הדברים: "מפני שהוא נותנה מצידו חפוי. האלה והקשת והרומח הרי אלו טהורין" (כלים טז, ח). שיעורו של המשפט במשנה הוא: 'מפני שהוא נותנה מצדו, חפוי האלה והקשת...'; חפוי הוא שם נסמך להאלה. הטלת הנקודה אחרי חפוי בפס מלמדת שהמעתיק-המנקד לא הבין את המשפט ואין כל ערך לעדותו כאן. וגם משגה זה הוא פרט המלמד על טיב מסירתו של מעתיק פס (ראה בראשון, תש"ם [איטליה], פרק ב § 58–53).

7. והעיר שם אפשטיין על גרסת ספר המליצה: כרומים.

8. ראה הערה 73 להלן.

9. ראה מישור, עמ' 261–262. כידוע, בסורית של ארץ ישראל מצאנו חלופות כתיב והגייה

9.9 פְּסוּי. השם הזה מנוקד על פי רוב בק במשקל פֶּעוּל: הַפְּסוּי (פרה יב, י), פְּסוּי (נסמך; כלים יב, ג ועוד), פְּסוּי (נסמך; שם טז, ז ועוד). ברבים: הַפְּסוּיֹת < הַפְּסוּיֹת(ת)¹⁰ (כלים יד, ג), פְּסוּיִי (שבת יז, ח הופעה א) וכן פְּכִי(י)סוּיִי (שבת שם הופעות ב–ג; הנקדן מחק את היו"ד פעמיים). הדוגמה האחרונה מעידה שמסורת הסופר גרסה כאן פִּסוּי וכך עולה ממסורות הסופר והנקדן בשני מקומות נוספים: הַפְּסוּיִי (שבת ד, ב), וְכֹסוּיִן¹¹ (תמיד ז, ב). וכן מצאנו במסורת הנקדן לבדו: פְּסוּי/ פְּסוּי (נפרד; מנחות ה, ח), כְּסוּי (נסמך; עדויות ג, ח, אין רואים חיריק בכ"ף ולא שוורק בווי"ו). פר גורס בקביעות צורות במשקל פֶּעוּל: הַפְּסוּי (פרה יב, י x2), פְּסוּי (נסמך; כלים ב, ה x3 ועוד x8), הַפְּסוּיֹת (כלים יד, ג = ק לפני התיקון).

החומר המשווה תומך בשתי הצורות – פְּסוּי וגם פְּסוּי. בנ"ב ייבין (עמ' 917) מציין פְּסוּי וגם פְּסוּי/כְּסוּי שתוקנו לכְּסוּי; ובכ"י א המילה נקרתה שלוש פעמים והיא כתובה כתיב חסר: הכְּסוּי (פרה יב, י x2) ומנוקדת פעם אחת: "כְּסוּי המחם" (פרה שם). גם בפא המילה כתובה תמיד כתיב חסר – כְּסוּי. במקומות המנוקדים מצאנו פְּסוּי/כְּסוּי (נסמך יחיד; כלים ב, ה; יד, ו), פְּסוּיִי (שבת יז, ח x2), וברבים הַפְּסוּיִים (שם יד, ג = ק לאחר התיקון). לעומת זאת פס גורס תמיד פְּסוּי/כְּסוּי (למשל מנחות ה, ח x2 פרה יב, י),¹² הַפְּסוּיִין (כלים יד, ג). ליוורנו גורס גם הוא תמיד פְּסוּי בכל מקום. לעומת זאת, בת (קיסר, עמ' 247) מצאנו תמיד פְּסוּי (למשל מנחות ה, x2), הַפְּסוּיִין (כלים יד, ג). במקרא נדמנה רק צורת הנסמך: "כְּסוּי עור תחש" (במ' ד, ו, יד); זו עשויה לכְּסוּי או לכְּסוּי בנפרד,¹³ אבל לא מצאנו עדות לכְּסוּי בנפרד.

9.10 א. פְּרֹב. "יושב הַפְּרֹבִים" (ק ברכות ז, ג וכן הוא בפא).¹⁴ לפנינו ביטוי מקראי (שמ"א ד, ד; שמ"ב ו, ב; מל"ב יט, טו; יש' לז, טז) שנשתבץ במטבע של תפילה (הזימון לברכת המזון) במשנת ברכות.

9.11 ב. פְּרֹב/אֶכְרֹב (=מין ירק). ק גורס: פְּרֹב (נפרד; תרומות י, יא), בְּכָרֹב (נדרים ג, י), הַפְּרֹב (כלאים א, ג; אין רואים שווא בכ"ף), הַפְּרֹב (נדרים ו, י; יש כאן חולם

לכלום, כגון כולום, כולים, כולם (ראה פרטי הדברים בספרו של שוואלי המצוטט בעהרה 113 להלן וכן ספרי, מחקרים בסורית של ארץ ישראל: מקורותיה מסורתיות ובעיות נבחרות בדקדוקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 445–491; וראה להלן § 127ד. ואין מקום להצעתו של קיסר (עמ' 247 ובייחוד עמ' 265) המקיים את הקריאה פוֹלָם כגרסה של ממש.

10. נקל לראות שהניקוד הראשון בכתב היד היה הַפְּסוּיֹת; הטלת חיריק מתחת ליו"ד, הסבת הווי"ו השנייה לנו"ן סופית ומחיקת התי"ו נעשו במועד מאוחר, בלא שנמחקו החולם שהיה על הווי"ו השנייה והקו לציון הרפה על התי"ו.

11. טעה הסופר וכתב וי"ו (אחרי הכ"ף) במקום יו"ד.

12. נעיר כי בשבת (ד, ב) גרסו פא ופס הַפְּסוּת (כנגד הכיסי בק).

13. ראה להלן § 118, הערה 75.

14. בדפוסי המשנה מופיע הביטוי "יושב הַפְּרֹבִים" פעמיים, לעומת כתבי היד המקיימים אותו רק פעם אחת (ראה זק"ש על אתר).

[בולט] ושוורוק [דהוי] כאחד). בשתי הופעות נמצאת צורה באל"ף פרוסתית: אָכְרוֹב (שביעית ט, א; ערלה ג, ז). גם ליוורנו גורס פְּרוֹב בכל מקום במשנה. לעומת זאת ק'2 גורס צורה בווי"ו חלומה: אָכְרוֹב (עוקצין א, ד x2), בָּאָכְרוֹב (שם ב, ז), וכן גורס פר בשלוש ההופעות האלה. גם בנ"ב "רי"ש על פי רוב חלומה" (יבין, עמ' 1073): פְּרוֹב וגם אָכְרוֹב. ומצאנו שם פְּרוֹב/אָכְרוֹב (מיעוט גמור!), פעם אחת מצאנו פְּרוֹב < פְּרוֹב ופעם אחת פְּרוֹב. והעיר שם יבין אל נכון כי גם פא גורס פְּרוֹב/אָכְרוֹב (שתי הצורות משמשות במידה שווה); כן ציין שבכתב יד תימני לשביעית (ט, א) מצא פְּרוֹב, ולמעשה זו הגרסה גם בכ"ו בשלוש ההופעות שבמסכת עוקצין: פְּרוֹב (=פְּרוֹב; כתב יד זה אינו מציין על פי רוב דגשים). יצוין כי אפשריין (פיה"ג, עמ' 1249) הביא צורות באל"ף פרוסתית – אכרוב – גם מן התלמוד הירושלמי. כידוע, זו מילה שאולה מיוונית, κράμβη; נשלה בה התנועה הסופית ושני העיצורים השפתיים נתלכדו ל-b: krahb. העיצור השפתי זימן בתהליך של אסימילציה תנועה שפתית: krob (פְּרוֹב) או תנועה שפתית מובהקת: krub (פְּרוֹב).

9.12 פְּשׁוֹת (=שָׁעַר או פתילים על גבי צמחים או על גבי עורו של תינוק¹⁵). שם זה מופיע במשנה כולה פעמיים. פר: "פְּשׁוֹת שֶׁלְקִישׁוֹת וְהַנֶּץ שֶׁלָּהּ [...] טמיהא" (עוקצין ב, א); "פְּשׁוֹת שֶׁלְקָטָן לֹא מִטְמָא וְלֹא מְטַמָּא"¹⁶ (מקוואות ט, ד). גם ק (מקוואות) וגם ק'2 (עוקצין) קוראים פְּשׁוֹת. וכך מצאנו גם בא (מקוואות), כן הוא בת ובליוורנו,¹⁷ וכך הוא – בלא ניקוד – בפא, בלו,¹⁸ ברמב"ם (קאפח) וכד"ר. היעדר ה"ו"ד אחרי הכ"ף יש בו כדי לרמוז שבעתיים שבעדים אלו (פא, לו) תנועת הכ"ף לא הייתה חיריק. בנ"ב הביא יבין (עמ' 1060): "פְּשׁוֹת" (עוקצין). פס מביא שתי קריאות: פְּשׁוֹת (מקוואות), פִּישׁוֹת²⁰ (עוקצין). אפשר שפְּשׁוֹת של פס = פְּשׁוֹת בנ"ב.²¹ אעיר כי מילון בן-יהודה הביא את הערך "פְּשׁוֹת" כנראה על יסוד דפוסי ליוורנו ומנטובה;²² אף הוא ציין שם את הממצאים בסורית ובארמית בבלי

15. "כְּשׁוֹת [ש]לְקָטָן פ' כשם שיש לקושות (=לקישות) כשות ששמו בטיית זגב אלכייאר (=זָגֵב الخيال) כך יש לקטון כשות" (אפשריין, פיה"ג, עמ' 123 והערות 29–30 שם).

16. פְּשׁוֹת משמש בנקבה ("והנץ שלה [...] טמיהא") ומשמש בזכר ("לא מִטְמָא וְלֹא מְטַמָּא").

17. וכבר הביא מילון בן-יהודה את עדות ליוורנו והוסיף לה את עדות דפוס מנטובה שגם הוא גורס פְּשׁוֹת. וכך ניקוד ילון, מן הסתם בעקבות ק.

18. במקוואות מנוקד בלו ניקוד חלקי: כשות.

19. אני מתקשה להבין מדוע הביא יבין את השם הזה עם השמות במשקל פְּעוֹת בעלי "ות סופית, המציינת שמות מופשטים, כגון פְּרוֹת, גְּלוֹת, טָאעוֹת. יצוין כי במאגר הנתונים של המילון ההיסטורי לא הכריעו בגיזרונה של המילה.

20. האם ניקוד זה בפס משקף גרירה אחרי השם התוכף: (כשות <) "פִּישׁוֹת שֶׁלְקִישׁוֹת"? אך ראה הערה 24 להלן.

21. שכן פס מחליף כידוע פתח בקמץ.

22. ראה הערה 17 לעיל.

(כשואתא).²³ דברים מבוססים יותר מובאים במילונו של סוקולוף לארמית הבבלית בערך "כשואת". הוא הביא שם כשואת בארמית בבלית, כשואת בסורית, כישואת במנדאית ו־כְּשֻׁוֹת בערבית. צורות אלו תומכות בקריאה פְּשֻׁוֹת בשווא בעברית ובארמית כנגד התנועה הקצרה u שבערבית.²⁴

9.13 לְבוּשׁ. וְהַלְבוּשׁ (ק' 2/פר עוקצין א, ב) +.²⁵

9.14 נְעוּרִים. יְמֵי הַנְּעוּרִים (ק' 7/פר נידה ה, ז) +.

9.15 סְחֹס. שתי דרכי קריאה מוסר נקדן ק': [ו]הֶסְחֹסִים (פסחים ז, יא), אבל הֶסְחֹס²⁶ בווי"ו חלומה (בכורות ו, א) +. ושמא השורוק בצורת הרבים הוא בשל מעבר התנועה ה מהברה סגורה מוטעמת להברה פתוחה לא־מוטעמת (כמו מְתוֹק/מְתוֹקִים). גם פא מביא וְהֶסְחֹסִין (פסחים שם). בצורת היחיד נוקדה בפא רק הסמ"ך: הֶסְחֹס. ומעין זה מצאנו בפס': וְהֶסְחֹסִים (פסחים), אבל הֶסְחֹס (בכורות). ליוורנו קורא ביחיד צורה במשקל בינוני פְּעוּל: הֶסְחֹס, וברבים גם הוא גורס וְהֶסְחֹסִים. זו צורה המתפרשת יפה כצורת הרבים של משקל פְּעוּל שהובאה בדפוס זה כצורת היחיד, אבל בת הֶסְחֹס (בכורות). הגרסה הסחוס, הסחוסין (בלא ניקוד) נמצאת גם בלו ובד"ר.

הצורה הסחוס היא גלגול של חסחוס שאנו מוצאים בירושלמי, למשל קידושין א, ב (נט ע"ד x2). וכתב הערך בערך "סחס" (אחרי שהביא את הצורות הסחוס/הסחוסים): "ובנוסחאות דידן כתוב חסחוס". המילה נשאלה כנראה מן הארמית חסחוס (תרגום יונתן לעמוס ג, יב,²⁷ תרגום של פֶּדֶל), חֶסְחֹסָא²⁸ בסורית. 9.16 סְרוּד. סְרוּד (נפרד; ק' כלים טו, ב) +. גם בפא ובליורנו מנוקד סְרוּד,²⁹ אך פר מנקד סְרוּד. בנ"ב ("יבין, עמ' 907) ובת: סְרוּד. קיסר (עמ' 283) ציין עדות לסְרוּד (ולניקודים נוספים).

9.17 פְּטוּר. הַפְטוּר (ק', פר נגעים א, ג ועוד כ־20 x בנגעים), ופְטוּרוֹ (ק' זבחים יג, ז x2). במקומות אחדים נשתבש נקדן ק' וקרא צורות אחרות: "קְרוּב לַפְטוּר מן החובה" (הוריות א, ב), "מימין פְטוּר ממין חובה" (כריתות א, ד).³⁰ מן ההקשר ברור

23. וכן רמז שם לממצא בערבית.

24. בסוף הערך מביא שם סוקולוף עדויות לתנועה ב־i בהברה הראשונה: כישואת.

25. הסימן + כאן ובכל מקום להלן מכוון לציין שהובאו כל הופעותיו של השם במשנה.

26. במקום זה רואים בבירור שבתחילה נכתב בק' הכחוס, ואחר כך הוסבה הכ"ף (בידי מי?) לסמ"ך (לעניין זה ראה מ' אלטבאואר, "גלגולי משמעות", לשוננו לעם ט (תשי"ח), ב, עמ' 57–58).

27. במהדורת שפרבר מצויות הצורות חֶסְחִיס/חֶסְחֹס. נראה כי הניקוד חֶסְחֹס הוא העומד ברקע הניקוד חֶסְחֹס בהמרת החי"ת בה"א.

28. זה הניקוד המובא במילונו של ברוקלמן.

29. בפס נשמטה הפסוקית שהשם הזה מופיע בה; יש שם דילוג מחמת הדומות ("דף שלנחתומין [...] סרוד שלנחתומין"; המעתיק דילג מן שלנחתומין [א] אל שלנחתומין [ב]).

30. קוטשר (תשל"ז, עמ' קכ) העיר על השיבוש בשתי המשניות הללו.

שהסופר כיוון לצורה פֶּטוּר כמו בכל ההופעות האחרות של השם.³¹ גם א גורס הפֶּטוּר (נגעים ג, ג; ז, ג ועוד כמה פעמים), וכן מצאנו בקטע גניזה שפרסם כ"ץ (עמ' קסז): הפֶּטוּר (נגעים א, ג הופעה א). גם פס גורס תמיד פֶּטוּר (למשל שם). בנ"ב מצאנו פֶּטוּר וגם פֶּטוּר וגם פֶּטוּר (יבין עמ' 448). בפא במקומות המועטים שנוקדו מצאנו פֶּטוּר. בת מנוקד תמיד פֶּטוּר (למשל נגעים א, ג x3); גם ליוורנו ניקד פֶּטוּר (ראה למשל שם), ויש שגם הוא טעה וניקד פֶּטוּר ליד חוֹבָה (שבועות ח, ו x4; הוריות א, ב; כריתות א, ד).

9.18 פֶּסוּל. ק מנוקד כמעט תמיד פֶּסוּל (נפרד; פסחים ח, ו ועוד x8), הפֶּסוּל (זבחים ח, ג), פֶּסוּלוֹ (שם ט, ב ועוד x2), בפֶּסוּלוֹ³² (מקוואות ג, ג), פֶּסוּלָה (פרה ד, ד x2), פֶּסוּלָן (זבחים יג, ד), פֶּסוּלִי³³ (שם ט, ג). בשני מקומות ניקד (בטעות) על פי משקל פֶּעוּל: "שלא יביא[והו] לידִי פֶּסוּל" (פסחים ח, ו), "שנימצא בו פֶּסוּל" (מידות ה, ה) על יד "שלא נמצא (נימצא) פֶּסוּל" (פעמיים במשנה זו ממש). בכר יש תפוצה משלימה בין שתי צורות: פֶּעוּל בצורת הנפרד – פֶּסוּל (כלים י, ד; פרה ד, ד; מקוואות ג, א x2), פֶּעוּל בצורה צמודת הכינוי – פִּסּוּלָה... פִּסּוּלָה (פרה ד, ד), בפִּסּוּלוֹ (מקוואות ג, א; ג, ב; ג, ג).³⁴ אולי לא מיותר להעיר שבמשנת פרה ד, ד, ובמשנת מקוואות ג, א נקרו הצורות פִּסּוּלָה, בפִּסּוּלוֹ ליד הנפרד פֶּסוּל. דבר זה מלמד על יציבות ההבחנה בין שתי החלופות בכתב יד פר.

א גורס לעולם צורה בכתב חסר יו"ד אחרי הפ"א, ובמקומות המנוקדים מצינו אצלו: פֶּסוּל... פֶּסוּל... בפֶּסוּלוֹ³⁵ (מקוואות ג, א). וכן: פֶּסוּל... פֶּסוּלָה³⁶ (פרה ד, ד), בפֶּסוּלוֹ (מקוואות ג, ב), בפֶּסוּלוֹ³⁷ (שם ג, ג). גם פא גורס תמיד צורה בכתב חסר יו"ד אחרי הפ"א, ובמקומות המנוקדים הוא גורס פֶּסוּל (שביעית ח, ז; פסחים ח, ו x2; יומא א, א – במשנה זו השווה אינו ברור דיו), ואף בפס מנוקד תמיד פֶּסוּל (כגון שביעית פסחים שם).³⁸ גם בנ"ב מצאנו פֶּסוּל, פֶּסוּלִי³⁹ (יבין, עמ' 916). והעיר שם יבין כי במסורת מצא פֶּסוּל, פִּסּוּל (=פֶּסוּל) וכך מצאתי אני בשתי

31. נעיר כי קוסובסקי הביא באוצר לשון המשנה שתי הופעות נוספות של פֶּטוּר (תרומות א, ה),

אך נקדן ק גורס אל נכון: "ולא מן החייב על הפֶּטוּר ולא מן הפֶּטוּר על החובה"; וכן ניקד פא.

32. אין מקום להניח שהכתב מכון כאן לצורה פֶּסוּלוֹ מן פֶּסָל; טעות היא שטעה הסופר במקומה של הווי"ו והנקדן תיקנו כדבעי.

33. הסופר כיוון לכינוי הנסתרים en- (ראה קוטשר, תשל"ז, עמ' תנג-תנד).

34. נעיר כי בדפוסים במשנת מקוואות (ב, ב) מצוי הנוסח: "לעולם הוא בפסולו" (הובא על ידי קוסובסקי באוצר לשון המשנה). כתבי היד ק, פא, פר וא גורסים: "לעולם הוא בטומאתו".

בפס יש צירוף של שתי הנוסחאות: "לעולם הוא בטומאתו ובפסולו".

35. כך הוא (בשורוק בווי"ו האחרונה).

36. המפיק בה"א נדבק לקמץ שבאות הקודמת לה.

37. ראה הערה 35 לעיל.

38. בהופעה אחת לא נוקדה המילה בכ"י פס (זבחים י, ז).

39. ראה הערה 33 לעיל.

ההופעות בת למועד (פסחים ח, ו x2; יומא א, א) ובת בסדרים קדשים וטהרות (x22). גם בליוורנו מצאנו פסול (כגון שביעית ח, ז), בפסולו (מקוואות ב, ב). וכן קוראת מסורת אשכנז כפי שהעלה כהן (תשנ"ט, עמ' 270–271).

9.19 קרום. ק מנקד בכל מקום קרום (נפרד/נסמך; חולין ג, א; ג, ד ועוד x2; נגעים א, א x2 ועוד).⁴⁰ וכן ניקד פס בכל מקום: קרום (חולין ג, א ועוד), פקרום... ופקרום⁴¹ (נגעים ז, ב). ליוורנו מקיים קרום רק בצורת הנסמך: פקרום (נגעים א, א x2), ופקרום... פקרום (שם ז, ב), אבל בנפרד ניקד קרום בכל מקום (חולין ג, א; ג, ב; נגעים ט, ב; מקוואות ט, ד).

בפר לעומת זאת שקול השם הזה בקביעות במשקל פֻעול: קרום (נפרד; נגעים ט, ב; ט, ד), פקרום (נסמך; שם א, א x2 ועוד). וכן הוא בכ"י א במקומות המנוקדים: קרום (נגעים ט, ב), ופקרום (מקוואות ט, ד), ופקרום⁴² (נגעים ז, כ); כן הוא בנ"ב. ייבין (עמ' 907) מביא חמש עדויות ומעיר (שם, הערה 104) כי גם במסורת ר"ש חלומה. אמור מעתה, העדים מן המסורת המערבית (איטליה: ק ופס) גורסים קרום,⁴³ לעומת זאת העדים מן המזרח (פר, א, נ"ב ותימן) גורסים קרום.

9.20 שבות. כל 12 הופעותיו של השם במשנה הן בסדר מועד. ק גורס תמיד שבות (שבת י, ו; עירובין י, ג ועוד x10). כגרסת ק כך גם גרסת פא, פס וליוורנו בכל מקום. בנ"ב (ייבין, עמ' 1055 הדוגמה האחרונה) ובכ"י תימן לסדר מועד מצאנו שבות (עירובין י, טו; פסחים ו, ב), וכן ציין קיסר (עמ' 289).

9.21 שפוד. ק גורס על פי רוב צורות במשקל פֻעול: שפוד (פסחים ז, א; אהלות א, ג + x2), הַשְפּוֹד (עבודה זרה ה, ב + x3), בַּשְפּוֹד (אהלות א, ג), אבל בשתי הופעות הוא גורס: שפוד (כלים ה, ה), בַּשְפּוֹדִים (סוכה א, ח) בווי"ו חלומה: פֻעול. פר גורס לעולם צורה במשקל פֻעול: בַּשְפּוֹד... הַשְפּוֹד (אהלות שם, שם ועוד x3). גם פא נוקט במקומות המנוקדים על פי רוב שפוד (פסחים ז, א; ז, ב), הַשְפּוֹד (כלים ה, ב), בַּשְפּוֹדִים (סוכה א, ח), אבל במקום אחד יש ניקוד אחר (כלים ז, ג): הַשְפּוֹד או הַשְפּוֹד (בחולם ושורוק כאחד). בנ"ב (ייבין, עמ' 916) יש דוגמה אחת: השפוד. בפיוט האשכנזי רשם אלדר (עמ' 280): שפוד (שלוש עדויות) ליד שפודין (הפ"א דגושה?). ייבין (שם, הערה 137) רשם ממסורת תימן שפוד וגם שפוד, שפודין (בקיום הקמץ), אך קיסר (עמ' 255) מביא רק שפוד, שפודין. פס גורס על פי רוב שפוד (פסחים ז, א; ז, ב; זבחים יא, ז ועוד x5), אבל גם בַּשְפּוֹד (בבא קמא ח, א; איני רואה דגש בפ"א), הַשְפּוֹד (עבודה זרה ה, יב; הפתח בַּשִּׁין דהוי). האם מדובר בצורה שפוד (בלא ציון הדגש באות פ"א)? ליוורנו מנקד כמעט תמיד שפוד (פסחים

40. אעיר כי לא מצאתי צורה מנוקדת בפא.

41. יושם נא לב לניקוד בפס כאן: ופקרום (ולא ופקרום).

42. בכתב היד השווה של הקו"ף הוסט אל מתחת לכ"ף, צמוד לחיריק.

43. אבל ליוורנו האיטלקי גורס כאמור קרום בנפרד.

ז, א; ז, ב ועוד x7), בִּשְׁפֹדִין (סוכה א, ח), אך במקום אחד בִּשְׁפֹד (בבא קמא ח, א).

כללו של דבר, שְׁפֹד מתועדת היטב (ק, פר, פא, נ"ב, פס, פיוט אשכנזי, תימן⁴⁴), שְׁפֹד מתועדת אך מעט בעדים הנאמנים (ק, פא? ובעד משני: ליוורנו). צורות אחרות – שְׁפֹד, שְׁפֹד, שְׁפֹד – עולות טיפין טיפין מכאן ומכאן.

9.22 שְׁפֹי. המילה הזאת נקריית במשנה כולה פעם אחת ויחידה: "מועלין בעצים ואין מועלין לא בשפוי ולא בנויה" (מעילה ג, ח).⁴⁵ ק גורס בִּשְׁפֹי. הכתיב בשפוי (בלא יו"ד אחרי השי"ן) נמצא בפא, בלו, בד"ר ובפס (גם בכתב יד זה אין המילה מנוקדת). ליוורנו גורס בִּשְׁפֹי⁴⁶ וכן תימן (בלא ציון של הדגש בשי"ן ובפ"א).

9.23 שְׁתֹות. ק מנקד על פי רוב שְׁתֹות (תרומות ד, ז; בבא מציעא ג, ח; ד, ג; בבא בתרא ז, ג הופעה ב, ⁴⁷ אבל שְׁתֹות (כתובות יא, ה x2). בפא בהופעות המנוקדות שְׁתֹות (תרומות שם; כתובות שם x2), שְׁתֹות (בבא בתרא ז, ג), וכן מצאנו בפס בכל מקום שְׁתֹות (למשל תרומות שם; בבא מציעא ד, ג). זה הניקוד בנ"ב (יבין, עמ' 916, מביא שלוש עדויות), כך הוא בת (למשל בבא מציעא ג, ח; ד, ג, וכן ציין קיסר, עמ' 257) וכן הוא בדפוס ליוורנו (למשל תרומות שם, ובכל מקום).

9.24 תְּחוּם. ק מנקד בכל מקום תְּחוּם (נפרד, פסחים ו, א; נסמך, עירובין ה, ה), תְּחוּמָה (מכות ב, ז). וזה הניקוד המתועד בכל העדים המנוקדים: פא (למשל שבת כג, ג ועוד x14) וכן בפס, בליוורנו, בנ"ב (יבין, עמ' 916) ובכ"ז ת בכל מקום (למשל מכות ב, ז; וכן הביא קיסר, עמ' 257). חריג אחד ויחיד נמצא בפא בווי"ו חלומה: לְתַחוּמָה (נדרים ז, ה), וכבר העיר טור סיני בערך "תחום" במילון בן-יהודה על הניקוד תְּחוּמִין בקטע גניזה למשנה. הניקוד בווי"ו שרוקה הוא ניקוד המילה בארמית, למשל תְּחוּם (תרגום אונקלוס לבראשית י, ט), תְּחוּמָא (שם לר, ד) וכן הוא בסורית: תְּחוּמָא; זו מילה שנשאלה לארמית ולעברית מן האכדית tahūmu.⁴⁸

9.25 תְּלוּי. פר: לְתֹלִי⁴⁹ (נפרד; כלים טו, ד), וְתֹלִי (נסמך; כלים יב, ו ועוד x5), הַתְּלוּיִן (שם טו, ד). גם פס גורס פעם אחת תְּלוּי⁵⁰ (נפרד; שבת ח, ב), אבל בהופעה השנייה גרס פס לְתֹלִי (כלים טו, ד). וזו צורת הנסמך (!) שנקרתה בפס x6: וְתֹלִי/

44. וכן ניקדו ילון וקוסובסקי.

45. ופירש הר"ח אלבק: "בשפוי – בנסורת עצים; בנויה – בנוסח אחר: בנביה, בנמיה: בעלים שנשרו". קוסובסקי מביא את השם הזה בשורש שפ"ה (=שפ"י) הנדרף לשו"ף, שעניינו קצוץ, החלק, גרד, הקצע'.

46. וכן ניקדו קוסובסקי וילון.

47. בהופעה א במשנה זו אין רואים בבירור את הניקוד בווי"ו, אך נראה שיש שם שורוק.

48. ראה קוטשר, תשל"ב, עמ' 66 וכן סוקולוף, מילון [ארמית א"], בערכו.

49. בתוך המשפט "והעשוי לְתֹלִי טהור".

50. בתוך המשפט "כדי לעשות תלוי לנפה ולכברה"; בדפוסים (ראה קוסובסקי) תְּלָאי; ומעין זה במשנה זו גם בליוורנו: תְּלָאי (=תְּלָאי; ראה בראש, תש"ם [איטליה], עמ' 47 § 1–3).

וְתִלְוִי/מִתְלִי⁵¹ (כלים יב, ו; טו, ד x5) מתוך היקש לנפרד (בדומה לשְלִיח־ציבור, מִתְנֻת־כהונה ואחיותיהן). עדות לצורה תְּלִי נפדר נמצאת גם בדפוס ליוורנו: לְתִלְוִי (כלים טו, ד)⁵² וכך הוא שם בצורת הנסמך (כלים טו, ד): מִתְלִי (x2), וְתִלְוִי (x3), אבל במקום אחד גרס בנסמך תְּלִי (כלים יב, ו). גם בתימן מצאנו לְתִלְוִי (נפרד; כלים טו, ד)⁵³, מִתְלִי... ותִלְוִי (נסמך; כלים שם).⁵⁴ וכבר ציין את הדבר קיסר (עמ' 259) על פי כל העדים שהביא ממסורת תימן.

ק גורס צורה במשקל פְּעוּל: תְּלִי בשתי ההופעות של צורת הנפרד (שבת ח, ב; כלים טז, ד)⁵⁵, אבל בנסמך, כצפוי, תְּלִי (עדויות ג, ט ובכל ההופעות האחרות). ברבים הסופר גרס התלוי (כלים טו, ד) והנקדן תיקן לקרוא: הִתְלִין (ת). גם פא גורס תְּלִי (נפרד; שבת ח, ב)⁵⁶, תְּלִי (נסמך; טו, ד x3).

9.26 תְּנִיף. השם הזה נמצא במקרא בצירוף תְּנִיף אֶזֶן (כגון שם' כט, כ; ויק' יד, ד). צירוף זה מובא במשנה כצורתו: תְּנִיף אֶזֶן (ק/פר נגעים יד, ט). משנה זו בנגעים מדברת על "תְּנִיף אֶזֶן הַמִּטְהָר הימנית" שבפסוק הנזכר מויקרא. לא מצאתי פרט בעל עניין בעדים האחרים הדורש הערה.

9.27 אָבוּס/אָבוּס/אָבוּס. ק: אָבוּס (נפרד; כלים כ, ד), הָאָבוּס (נגעים יב, ד), וכמו במקרא: הָאָבוּס (שבת כ, ג), הָאָבוּס (נדרים ד, ד). פ: אָבוּס (כלים שם), הָאָבוּס (נגעים שם). בא מצויה רק הופעה אחת: הָאָבוּס (נגעים שם). בפא מצאנו הָאָבוּס (שבת שם), אֵיבוּס (כלים שם), הָאָבוּס (נגעים שם), אבל הָאָבוּס (נדרים שם). בפס מצאנו: הָאָבוּס (שבת שם), הָאָבוּס (נדרים שם), הָאָבוּס (נגעים שם), אבל אָבוּס (כלים שם). בשל חילופי קמץ / פתח / חטף-פתח בפא ובפס אין להכריע האם כיוונו לצורה אָבוּס או לצורה במשקל הבינוני הפעול אָבוּס. ת (כלים ונגעים שם) וליוורנו (בכל ארבע ההופעות): אָבוּס/הָאָבוּס. נעיר כי לו גורס צורות בלי יו"ד: אָבוּס/הָאָבוּס (שבת כלים ונגעים), ופעם אחת ביו"ד: הָאָבוּס (נדרים). בד"ר כל ארבע ההופעות כתובות בכתיב חסר: אָבוּס/הָאָבוּס.

9.28 אָלוּל. ק: אָלוּל (ראש השנה א, ג וכן הוא בכל מקום)⁵⁷, ויש עדות לניקוד אָלוּל

51. (א) בכלים (יב, ו) אין חיריק ביו"ד. (ב) אנו מוצאים כאן חילופי פתח/קמץ כמקובל בפס.

52. בשבת ח, ב גרס ליוורנו כאמור (בהערה 50) תְּלִי.

53. כ"י ת לסדר מועד גרס תִּלְוִי והמילה נשארה בלא ניקוד, אך נכתב על גביה (במועד מאוחר?) תְּלִי.

54. ויש להעיר כנגד ייבין (עמ' 917) שהביא בנ"ב את תְּלִי במשקל פְּעוּל. שתי הדוגמות שהוא מצטט הן צורות נסמך "בתִּלְוִי ראש תְּלִי רומה", ומהן אין ראייה שצורת הנפרד הייתה תְּלִי ולא תְּלִי.

55. יצוין שבדפוסים מצויה כאן הצורה לְתִלְוִי.

56. בכלים טו, ד גרס פא צורת מקור: לְתִלְוִי ("העשוי לתלות טהור").

57. בתענית ד, ה (ז) המילים "בעשרים באלול בני עדין בן יהודה" נוספו בגיליון ק ביד אחרת (האם זו ידו של ק², שהעתיק את הדפים האחרונים שחסרו בק²?), ונוקד שם בְּאָלוּל (ניקוד אופייני לק²).

בת (קיסר, עמ' 232; עיין שם), ומצוי גם שם התואר: הָאֱלֹלִיין (בכורות ט, ה). עדות ברורה לחילוף של חטף בתנועה מלאה (צירי) באל"ף בְּשֵׁם זה עולה מן הכתיב אילול בכתובת עין גדי.⁵⁸ גם כאן ידוע היטב המוצא האכדי של המילה: *elūlu*.⁵⁹ 9.29 אֵלוֹם (אָלוֹם) – מִין צמח. השם נקרה פעם אחת במשנה כולה: וְהָאֵילֹם (פר טבול יום א, ה); כן הביא ייבין (עמ' 916) מן נב וכך מובא ברמב"ם (קאפח) בלא ניקוד. וזו גרסת ק"2 (אלא שנשתבש וכתב סמ"ך):⁶⁰ וְהָאֵילֹם.⁶¹ גם לו טעה וגרס: והאילום בסמ"ך. פא, פס, ד"ר ונ"א ברמב"ם (קאפח): והאלום.⁶² כתיב זה נוקד בשני עדים בחטף-פתח / שווא נע: וְהָאֵלוֹם⁶³ (ליוורנו), וְהָאֵלוֹם (ת); וכבר ציין זאת קיסר (עמ' 233). אפשטיין (פיה"ג, עמ' 137) הביא את הגרסאות והאילום/והאלום והעיר על הנוסחאות (הנכונות) במ"ם סופית. בעיקר חשוב פירושו של הגאון שם: "ופי[רשון]⁶⁴ מלוח ולש[ון]⁶³ יוני הוא שניצוק עם המלח". בהערות 7–8 שם הפנה אפשטיין לאיוב ל, ד: "הקוטפים מלוח עלי שיח" ולצורה בתרגום השבעים *ἄλιμα* המכוונת לצורת הנומיניטיב *ἄλιμος*. בסורית מצויה הצורה אֱלִימוֹן.⁶⁵ הווה אומר: *ἄλιμος* היוונית נתקטפה הברתה הסופית – < אלים – ותנועת i הפכה בה ל-u בהשפעת העיצור השפתי התוכף אָלוֹם. חטף באל"ף מתממש כידוע גם כ-/e/: אָלוֹם, ויש שהתנועה נכתבת כתיב מלא: אילום.

9.30 אָמוֹם/אִימוֹן. אמום/אימון הוא "דפוס במידת הכלים וצורתן שהאומנין משתמשין בו להעמיד את הכלים על מדתם וצורתם" (קסובסקי). מילה זו נמסרת בכתבים שונים ובניקודים שונים בכל כתיבי היד של המשנה. ק: "וְאָמוֹם שלגודלי מצנפות [...] וְאָמוֹם של עושי סבות" (כלים טז, ז), וְאָמוֹם (ואפשר שכתוב כאן וְאָמוֹם; כלים כו, ד), וְהָאֵימוֹן (שם כג, א), וְהָאִימוֹן (מקוואות י, ב). פר: וְהָאָמוֹם (כלים טז, ז x2), וְהָאָמוֹם (שם כו, ד), אבל וְהָאִימוֹן (כלים מקוואות י, ב) בווי"ו שרוקה. ברור כי הצורה בסמ"ך היא שיבוש; קיומן של צורות בנו"ן לעומת הצורות במ"ם מבטלות את ערכה של הגרסה בסמ"ך. בא נתקיימה צורה אחת: והאִימוֹן (מקוואות שם). בפא יש בידינו כמה צורות מנוקדות: וְהָאָמוֹם (כלים כו, ד), וְהָאָמוֹם (כלים טז, ז); בהופעות אחרות אין ניקוד (מלא): וְהָאָמוֹם (כלים שם שם), וְהָאָמוֹם (שם כג, א), והאִימוֹן (מקוואות שם). בפס רוב ההופעות מנוקדות

58. ראה נוה, כתובת 70 שורה 5, עמ' 106–107.

59. ראה סוקולוף, מילון [ארמית א"], על אתר.

60. זו מילה זרה והעיצור השלישי שלה הוא מ"ם ולא סמ"ך (ראה להלן בהמשך דברינו).

61. הסמ"ך מובחנת היטב מן המ"ם הסופית וגם סומנה בקו על גביה כדי להבדילה מן המ"ם (דבר

זה אינו ידוע לקיסר, עמ' 234 הערה 41).

62. פס ניקד ניקוד חלקי (את המובן מאיליו!): וְהָאֵלוֹם.

63. וכן ניקד ילון.

64. השלמתי את הקיצורים.

65. אפשטיין, פיה"ג, מפנה לבר בהלול.

בווי"ו שרוקה: וְהָאָמוֹס... וְאָמוֹס (כלים טז, ז), וְהָאָמוֹס (שם כג, א), הָאָמוֹס (שם כו, ד), אבל וְהָאָמוֹס (מקוואות שם). אנו רואים כי גם מעתיק פס כתב (x3) סמ"ך במקום מ"ם. בת מנוקד בחמש ההופעות אָמוֹס (=אָמוֹס), כפי שכבר העיר קיסר (עמ' 235). וכך מנוקד ארבע פעמים בליוורנו: אָמוֹס,⁶⁶ אבל פעם אחת גרס אָמוֹס (ההופעה השנייה בכלים טז, ז).

הערות: א. המקבילה הסורית אָמוֹמָא תומכת תמיכה איתנה בצורה אָמוֹס (ק x1; פא וכך בת בליוורנו x4) או אָמוֹן בחילופי מ"ם/נו"ן בסוף המילה. ברור כי הצורות בסמ"ך – בק ובפס – שיבוש העתקה הן של המ"ם בסוף המילה. מותרים אנו להניח כי אָמוֹן/אָימוֹן (פר, א) הן חלופות הגייה של אָמוֹס/אָמוֹן.

ב. הצורות בווי"ו חלומה (בק, בפר ובאחרים) שוקלות את השם במשקל פָּעוּל. ג. כלום הניקוד אָמוֹס (ק, ליוורנו) מלמד על שקילות השם במשקל פָּעוּל, או שמא אָמוֹס לפנינו בחילופי קמץ / חטף-פתח? אך החילופים האלה אינם אופייניים לשני עדים אל.⁶⁷

9.31 אָמוֹרִין/אָמוֹרִין. בק שולט הניקוד של האל"ף בחטף-סגול: הָאָמוֹרִין (זבחים יג, ד), אָמוֹרִי... אָמוֹרִי (פסחים ו, ה), אָמוֹרִי (זבחים ב, ב x4, ועוד x3), אָמוֹרִיָּהם (יומא ו, 5), (ו)אָמוֹרִיָּה (זבחים ד, ד), וְאָמוֹרִיָּה⁶⁸ (שם יג, ה), אבל מצאנו גם בָּאָמוֹרִין... בָּאָמוֹרִין... בָּאָמוֹרִין (מעילה א, ד) באל"ף צרויה. וניכר בכיורור כי בהופעה הראשונה במשנת מעילה (א, ד) חטף-סגול תוקן לצייר!

בנ"ב ציין ייבין (עמ' 919): אל"ף "על פי רוב צרויה גם בהתקדמות הטעם: הָאָמוֹרִין, אָמוֹרִי, אָמוֹרִי", אף הוסיף כי בספרא עד עמ' קטז על פי רוב אל"ף חרוקה אָמוֹרִין ומעמ' קלג צרויה אָמוֹרִין (והעיר שם כי הניקוד אָמוֹרִין אינו מלמד שהשם שקול במשקל קטול). והוסיף שם עוד כי גם בתימן אל"ף צרויה: אָימוֹרִים. נעיר כי פא כותב כמעט תמיד אימוֹרִין/אימורי וכו' ביו"ד אחרי אל"ף, וניקד אָימוֹרִי⁶⁹ (x3 פסחים ו, ה), אָימוֹרִי⁶⁸ (סוכה ה, ז), אָימוֹרִיָּהם (יומא ו, ז).⁷⁰ פס כותב את התיבה בקביעות ביו"ד ומנקד את האל"ף בצירי או בסגול, כגון אָימוֹרִי (פסחים ו, ה), בָּאָימוֹרִים (מעילה א, ד x3). גם ליוורנו מנקד תמיד אל"ף צרויה (רק לעתים נוקט כתיב חסר כגון אָמוֹרִיָּה – יומא ו, ז). העיקר לענייננו היא מסורתו של נקדן ק, המנקד את משנתו בניקוד טברני מוקפד למדי, שנוקט על פי רוב אָ (אָמוֹרִים, אָמוֹרִי וכו'); נראה לי כי במקום שנקט אָ יש לראות בניקוד זה חילוף של אָ.

66. ויתרתי כאן על הבאת ה"א הידיעה ווי"ו החיבור.

67. ספק זה אמור גם באשר לניקודים בפס: וְהָאָמוֹס/וְהָאָמוֹס (>וְהָאָמוֹס, וְהָאָמוֹס).

68. ברור כי אין הכתיב בהופעה זו רומז לצורה אחרת, אלא שיבוש הוא שנשתבש הסופר במקומה של הווי"ו שאחרי המ"ם, והנקדן חיקנו.

69. השמטתי אותיות שימוש שבאו לפני הצורות הללו.

70. אעיר כאן כי בלו הכתיב חסר יו"ד בדרך כלל, אך יש גם מעט צורות ביו"ד אחרי האל"ף.

9.32 אָרוס. כלי הזמר ארוס נקרה במשנה שלוש פעמים. ק נוקט: וְהָאָרוֹס... הָאָרוֹס (כלים טו, ו x2), אבל הָאָרוֹס (סוטה ט, יד); פר: וְהָאָרוֹס... הָאָרוֹס (כלים שם); פא מנקד כאן: וְהָאָרוֹס/הָאָרוֹס ובסוטה הוא גורס האירוס (בלא ניקוד). פס מנקד רק בסוטה: הָאָרוֹס, אבל בכלים גורס: והארוס... הארוס (בלא ניקוד). ליוורנו (x3) ות (x2 בכלים) אָרוס. צריך לציין שאין לבנות על ניקודו של פא הגורס אָרוס כדי ללמוד ממנו כי האל"ף חטופה, שכן הלה מחליף סגול וצירי בחטף-סגול אהדדי. הניקוד אָרוס (ליוורנו ותימן) עשוי לחזק את הסברה שלפנינו צורה במשקל פֻּעוֹל, שכתבי היד ק ופר ניקודה בתשלום דגש (אָרוס), וליוורנו ותימן ניקודה בחיריק באל"ף בלא תשלום דגש (אָרוס). אך אפשר ששני אלה לא הייתה בידם מסורת מהימנה בקריאת המילה, והלכו אחרי הכתיב המלא וקראו אָרוס, ואילו גרסת ק ופר (אָרוס) משקפת חלופה של אָרוס. תיקן. נעיר שגזרונה של המילה אינו מחזור (ראה מילון בן-יהודה בערכו).

שמות שבמקרא ושמות שאינם בו

10. כבר ציינתי במקום אחר כי קו בולט בתצורת השם בלשון המשנה הוא ההבדל הברור בין השמות המצויים במקרא לשמות שלא נקרו בו והופיעו לראשונה בלשון חכמים. השמות מן המקרא נמסרים ברובם (כמעט כולם) בעדי הנוסח כצורתם במקרא בכתבם ובניקודם. לעומת זאת אלו שלא נקרו במקרא, מקצתם הם שמות שיש לעתים קשיים בקביעת צורתם הכתובה (כלומר הטקסט העיצורי שלהם), ויש צורך בבירור פילולוגי כדי לקבעה לדיוקה. ורובם של השמות שלא נקרו במקרא, העדים חלוקים באשר לצורתם המנוקדת.⁷¹ ויש שהעדים מספקים שתיים, שלוש וארבע חלופות לשם אחד, ופעמים ששתי חלופות ויותר לשם אחד מצויות בכתב יד אחד, ואתה תוהה אם לפנינו חלופות המשקפות צורות קדומות ומקוריות שהילכו זו בצד זו (במקומות שונים, כפי חכמים שונים או בבתי מדרש שונים?) בהיות לשון חז"ל לשון חיה, או שמא רק אחת מהן מקורית (ואיזו היא הצורה המקורית?) ויתר הצורות הן מימוש אפשרי של הכתיב הנתון במשנה, ולפיכך אפשר שצמחו בתהליך המסירה בימי הביניים. אבוא לפרט את דבריי לאור הנתונים שהוצגו ממשקל פעול.

11. מקרב 32 השמות הנמצאים ברשימה (לעיל §§7-9) 12 שמות נמצאים במקרא.⁷²

71. ראה בראש, תשס"ד [תצורה], §7.

72. השמות שאינם במקרא צוינו כאמור (ב§6 לעיל) בעיגולית לידם, ואלו שבמקרא הובאו בלא כל סימן לידם. דרך אגב אעיר כי מתוך 31 השמות שנמצאו בק (ראה לעיל §§7-8) במשקל פֻּעוֹל ציין קיסר מכתב יד זה (עמ' 264-266) רק 12, לפי שנקודת המוצא שלו הייתה מסורת תימן.

תשעה מתוך ה-12 – אָלוּל, גָּבּוּל, גָּדוּד, זָבוּב, פְּלוּב,⁷³ אֶפְרוּב, לְבוּשׁ,⁷⁴ נְעוּרִים, תְּנוּף – אינם מצריכים כל הערה; כצורתם במקרא כך צורתם במשנה. השלושה הנותרים מצריכים הערות קצרות: השם זָכוּר שנודמן במקרא בצורה צמודת כינוי בלבד – זְכוּרָה, זְכוּרָה – נחלקו המסורות בלשון המשנה, אם צורת הנפרד שלו היא זָכוּר או זְכוּר (ק מציע את שתי הצורות). השם פְּסוּי שנקרה במקרא רק בצורת הנסמך – "פְּסוּי עוֹר תַּחֲשׁ" (במ' ד, פסוקים ו, יד) – מופיע בחלק מן העדים בצורת הנפרד פְּסוּי,⁷⁵ ויש עדויות לצורה פְּסוּי במשקל פֻּעוֹל (ק מכיר את שתי הצורות: במסורת הכתיב ובמסורת הניקוד!). השם השלישי, אָבוּס, מנוקד בלשון חז"ל במסורת ק: אָבוּס/אָבוּס ליד אָבוּס, אבל בשם זה אין לדבר על הבדל בין משקלו של השם בלשון המקרא במסורת טבריה ובמסורת בבל (אָבוּס) למשקל המשתקף בניקודים אָבוּס/אָבוּס שמצאנו בכ"י ק של המשנה; ההבדל ביניהם הוא בדרך הגייתו של השווא/החטף באל"ף (התחילית): תנועה חטופה או צירי.

12. כמעט כל 20 השמות האחרים (אלו שלא נקרו במקרא) – העדים חלוקים בקריאתם. נציין תחילה כמה פרטים הנוגעים לתבנית העיצורית של השמות. למשל, ליד הכתיב הכדומים/הכדומין מצאנו כתיב בלא וי"ו – הכדמין (כך גרס פס בהופעה במסכת טבול יום); וראוי לציין במיוחד את הכתיב הכרומים/הכרומין ברי"ש (שנמצא בכמה כתבי יד טובים ובכללם פא). דומה שאין לפקפק בעדיפותה של הצורה הכתובה בדל"ת העולה מהעדים הנאמנים (וראש לכולם ק, פו וכתב היד של פירוש הגאונים לסדר טהרות). לעומת זאת הכתיב הכידומים (שנמצא פעם אחת בק!); אינו חד-משמעי. כלום מכונן בו לאחד מן המשקלים פֻּעוֹל, פֻּעוֹל או פֻּעוֹל או לצורה פִּידוּמִים בכתיב מלא של השווא? השם האלוּס/האילוס שנמצא פעם אחת במשנה (טבול יום א, ה) נקרה לידו הכתיב האלוּס (ל' 2, 7). אין ספק שהכתיב בסמ"ך הוא תולדת שיבוש (ס < ס). אלו שקיימו את הצורה במ"ם שמרו על המבנה העיצורי המקורי – ἄλιμος (אלימון בסורית). אבל יש שאתה מוצא שם שיש בו כתיבים אחדים ורובם תקינים, כגון הכתיבים אמוּס/אימוּס לעומת אמוּן/אימוּן. הללו משקפים שתי חלופות תקינות (בחילופי מ"ם ונו"ן בסוף מילה) מבחינת לשון חכמים, אם כי הצורה במ"ם קודמת בזמן לצורה בנו"ן, דבר שנתקיים במקבילה הסורית (אַמוּמָא); לעומת זאת הכתיב אמוּס שיבוש הוא.

13. אך הרוב המכריע של ההבדלים בין העדים נוגעים לניקודן של הצורות ולשיוכן למשקל מן המשקלים. סיכום כלל הנתונים מגלה שהכתיב פעול

73. הניקוד פְּלוּב בדפוס ליוורנו נראה טעות ברורה (ספק אם הקמץ בכ"ף הוא הדר להגיית השווא הנע כ־a/ באיטליה. התשובה לדבר זה כרוכה בבירור יסודי של מסורת ליוורנו; ואכמ"ל).

74. נעיר כי מצאנו λεβους, χερουβ, χερουβ, γεδουδ וכן χερουβ בתעתיקים יוניים (ראה ברונז, עמ' 167; שפרבר, עמ' 189) ובתעתיקים לטיניים מצאנו gebul, zebub, chelub (שפרבר, שם).

75. יצוין כי מילון HALOT בערכו קבע לנסמך פְּסוּי צורת נפרד פְּסוּי (בעקבות דקדוקם של ב"ל).

אינו נקרא תמיד פעול בעשרים השמות הלא־מקראיים שהובאו לעיל (ב§§78–9); מתברר כי יש לו לפעול משקלים מתחרים. נציין את המשקלים העיקריים ולא את כולם,⁷⁶ ונוסיף להם הערות אחדות.

14. פעול. ליד בִּכְרוֹב (או אֶכְרוֹב), סְחוּס, סְרוֹד, פְּטוֹר, קְרוֹם, שְׁבוֹת, שְׁפוֹד, שְׁתוֹת, תְּחוּם/אֵימוֹן מִצְאָנוּ גַם פְּרוֹב (או אֶכְרוֹב), סְחוּס, סְרוֹד, פְּטוֹר, קְרוֹם, שְׁבוֹת, שְׁפוֹד, שְׁתוֹת, תְּחוּם, אֵמוֹם/אֵימוֹן/אֵימוֹן. ויש ששתי הצורות נקרו בכתב יד אחד או במסורת אחת, כגון אֵמוֹם וגם אֵימוֹן בִּק, אֵימוֹן וגם אֵמוֹם בִּפּר, פְּטוֹר וגם פְּטוֹר⁷⁷ בנ"ב, שְׁפוֹד (על פי רוב) וגם שְׁפוֹד (מיעוט) בִּק, שְׁבוֹת (על פי רוב) וגם שְׁבוֹת (מיעוט) בִּק. תְּחוּם (בכל העדים) וגם תְּחוּם (פעם אחת בפא ועדות אחת מקטע גניזה למשנה). לפי שהעדויות באות מעדים נאמנים אין לבטל אותן כמשוגות נקדנים. אך עדיין לא נתברר אם בכל החילופים מדובר בחילופי δ/\bar{u} גם בהברה מוטעמת (דבר זה כרוך בבירור מלא של הסעיף הזה בתורת ההגה של המשנה), או אם מדובר בחילופי משקלים.

15. פעול. אין ספק שיש מקומות שהניקוד פעול כנגד פעול הוא שיבוש ברור, כגון פְּטוֹר (במקום פְּטוֹר) ליד חוֹכָה במשפט אחד (ק כריתות א, ד) כפי שציין קוטשר.⁷⁸ אבל יש מקומות שהעדים נחלקים אם לפנינו פעול או פעול, ואין לפקפק בסבירותה של הקריאה פעול. למשל, מִצְאָנוּ ליד זְכוֹר וגם זְכוֹר (שתיהן באות, כאמור, במסורת ק), ליד אֵמוֹם, קְשוֹת, סְרוֹד (ק), תְּלוֹי (פר) מִצְאָנוּ אֵמוֹם, קְשוֹת,⁸⁰ סְרוֹד (פר), תְּלוֹי (ק, פא).

16. פעול. כמה שמות שהובאו כאן במשקל פעול מִצְאָנוּ להם מסורות חלוקות הקוראות פעול (לעתים פעול בכתב מלא!), למשל חֲפוֹי (פר תמיד, ק על פי רוב, פא ונ"ב [עדות אחת]) וגם חֲפוֹי/חֲפוֹי (ק⁸¹ שתי הופעות, נ"ב; וכן הוא בפס, בליוורנו ובתימן) [בשלושה עדים אלו השם הזה שקול תמיד במשקל פעול!]. כן מִצְאָנוּ קְסוֹי אבל גם קְסוֹי, קְסוֹי⁸² (בִּק שתי הצורות קְסוֹי/קְסוֹי מתחרות זו בזו במסורת הסופר ובמסורת הנקדן). ליד שְׁפוֹי (ק) מִצְאָנוּ שְׁפוֹי (בשני עדים מאוחרים –

76. כל המשקלים שפעול מתחלף בהם מתפרטים לעיל ב-32 סעיפי המשנה של סעיף 9.

77. ברור שאין לכלול בחילופי פְּטוֹר/פְּטוֹר את הניקוד לפְּטוֹר (הוריות א, ב) בִּק; מדובר כאן בצורת המקור הנטוי של בניין קל (שעלתה בשל משוגת ניקוד), ולא בשם במשקל פעול (ראה לעיל §9.17).

78. ראה לעיל §9.17.

79. ראה לעיל §9.4.

80. כוונתי לגרסה קְשוֹת (נ"ב) / קְשוֹת (ספ) כמובא לעיל ב-§9.12.

81. בִּק כתובה המילה כתיב חסר, אבל משקל פעול נכתב בו כמעט תמיד כתיב מלא: פיעול! עניין זה יידון אצלי בפרק על הכתיב בִּק (ובכתבי יד אחרים).

82. ייבין (עמ' 917) מציין קְסוֹי כשם פעולה של פִּעַל, לעומת קְסוֹי (=מכסה). וכך הביא קוסובסקי באוצר לשון המשנה.

ת וליוורנו); ליד פֶטור (ופֶטור ופֶטור) נקרתה גם פֶטור (רק בעדים המאוחרים: ת וליוורנו). מעניין היחס האלומורפי בין פֶטור לפֶטור בפר – פֶטור בנפרד, לעומת זאת פֶטור היא הצורה צמודת הכינוי.

צריך לציין שהעדויות על פֶטור (חפוי, פֶטור, פֶטור, פֶטור, פֶטור) מוצקות יותר מרוב העדויות על פֶטור (חפוי, פֶטור, פֶטור, פֶטור, פֶטור). חפוי מעידים עליה פר, פא וק על פי רוב (אך בנ"ב רק עדות אחת), לעומת זאת חפוי עולה בק (x2) רק במסורת הנקדן, וקרוב בעיני להניח שהסופר כיוון לחפוי בלבד.⁸³ יתר העדויות לחפוי באות מן פס, ליוורנו ותימן. בעדי המשנה שבדקנו הצורה פֶטור נמצאת בפס בלבד. גם פֶטור עולה ממסורת ליוורנו ותימן בלבד. כן הוא באשר לשפוי (כך קורא ק!); התיבה כתובה כתיב חסר יו"ד גם ב־פא, בלו, בפס ובד"ר.⁸⁴ שפוי מעידים עליה ת וליוורנו. באשר לכסוי רוב העדים המובחרים (פר, א, נ"ב ותימן מכאן, ק על פי רוב ופא מכאן) גורסים פֶטור. נראה שהעדויות של הסופר והנקדן בק מקורן בעירוב עם פֶטור – שם הפעולה של פֶטור, הנמצא במשנה ובכלל זה במסורת ק: פֶטור/פֶטור (ביכורים ב, ט; חולין ו, א; ו, ד x3; יב, א x2). העדים האחרים לצורה פֶטור ולא פֶטור הם פס וליוורנו. לעומת זאת, פֶטור שנמצא תמיד אף הוא בשני עדים מאוחרים (ת, ליוורנו), מצוי בפר כאלומורף של פֶטור (פֶטור בנפרד, פֶטור צמוד כינוי). ויעזב בדין להלן ב-18.⁸⁵

17. ולא הבאנו כאן, כאמור, את כל החלופות לפֶטור העולות מתוך הנתונים המתפרטים לעיל (בסעיפי המשנה של 98). בעיקרו של דבר העדויות מכתבי היד המשובחים – ק, פר, פא, א ונ"ב – נחשבות בעינינו עדויות נאמנות המשקפות ברוב המקרים מסורות אותנטיות. ואולם עדיין מוקדם להכריע הכרעה ברורה בדבר ערכן האמתי של החלופות הללו. שאלה חשובה היא שאלת מעמדן הפונמי של התנועות u ו־o בלשון חכמים, אך כאמור דבר זה לא נתברר עדיין.⁸⁶ בדבר זה תלוי היחס בין פֶטור לפֶטור – כלום חילופי משקלים לפנינו או אלטרנטיבות פונטיות של משקל אחד? מכל מקום, שיוכם של 32 השמות, המובאים בתיאורנו (לעיל §§ 7–9), לפֶטור מוצק ביותר מצד כמות העדים ומצד איכותם.

משקל ומשמעות

18. כמו ברוב משקלי השמות, אין לדבר במשקל פֶטור על יחס קבוע בין המשקל

83. ראה הערה 81 לעיל.

84. גם עדים אלו כותבים על פי רוב את משקל פֶטור ביו"ד (פֶטור).

85. נזכיר כאן כי טל (תשנ"ה, עמ' 97–98) עמד והעמיד על תנודות בין פֶטור לפֶטור בלשון חז"ל ובארמית של השומרונים. אף הוא נדרש שם (עמ' 94–98) לתנודות אחרות המלמדות על חילופי פֶטור במשקלים אחרים.

86. ועוד אירש לסוגיה זו אי"ה בעתיד.

למשמעות, אך יש לציין כי 16 שמות (למעלה ממחצית השמות הכלולים במשקל) מביעים אחת משתי הוראות (מורחבות):

א. כלים וחפצים: כְּדוּם, כְּלוּב, סְרוּד, קְרוּם, שְׁפוּד; אָמוּם/אָמוֹן, אָרוּם, אָבוּס/אָבוּס/אָבוּס.

ב. שם פעולה או תוצאת (פרי) הפעולה של בניין קל: פִּטוּר, פִּסוּל, שְׁבוּת, חֲפוּי, כְּסוּי, לְבוּשׁ, שְׁפוּי, תְּלוּי. קוטשר⁸⁷ היטיב לקבוע כי שלושת השמות הראשונים (פִּטוּר, פִּסוּל, שְׁבוּת) משמשים שמות פעולה בבניין קל; באשר לפִּסוּל הוא ציין אל נכון שעיקר שימושו הוא תוצאת הפעולה. אני ראיתי להרחיב ולהביא כאן גם את השמות המציינים כלים או חפצים ("שם דבר"), שמשמש לידם בעברית המקרא או בלשון חכמים פועל בבניין קל: חֲפוּי (חֲפָה),⁸⁸ כְּסוּי (כֶּסֶה),⁸⁹ לְבוּשׁ (לְבַשׁ), שְׁפוּי (שָׁפָה),⁹⁰ תְּלוּי (תָּלָה), עליו להעיר בעניין זה שתי הערות:

1. אינני מבין מדוע אין קוטשר⁹¹ רואה בגִּמּוּל שבמקרא (x19) נציג ראשון של פֻּעוּל הקשור בבניין קל, אם כי עיקר שימושו של גִּמּוּל הוא להבטת תוצאת הפעולה. אבל יש לנו צורה נוספת במשקל פֻּעוּל במקרא – יָסוּד, שהיא שם פעולה ברור המציין את פעולתו של היוסד: "יָסַד המעלה" (עז' ז, ט). אף שמדובר בצורת נסמך, אין נראה להניח צורת נפרד אחרת מאשר יָסוּד, שכן הצורה האפשרית האחרת יָסוּד (בינוני פֻּעוּל) לא תשמש כשם פעולה.⁹²

2. יודגש היטב כי אינני טוען שהשם לְבוּשׁ שימש תחילה כשם הפעולה של לְבַשׁ (בבניין קל), או שהשם חֲפוּי ציין בתחילה את שם הפעולה של החוּפָה (=המכסה, בבניין קל) ואחר כך עברו לציין את תוצאת הפעולה: לְבוּשׁ (הדבר הנלבש), חֲפוּי (דבר החופה, כלומר מְכֶסֶה), אלא מבקש אני לומר כי פֻּעוּל יכול לציין את הפעולה או את פרי הפעולה ("שם דבר"). וכדאי לתת את הדעת בהקשר זה לעובדה שחֲפוּי, כְּסוּי ושְׁפוּי מתחלפים בשמות במשקל פֻּעוּל – חֲפוּי, כְּסוּי, שְׁפוּי,⁹³ וזה משקל המציין את שם הפעולה של פיעל או את פרי הפעולה, כפי שהראה אליצור בדיונו המפורט והמעמיק. אליצור מראה כי יש צורת פֻּעוּל המציינת פרי (תוצאת) פעולה בלא שקדם לה שם פעולה בפיעל; הכוונה לשם פִּיגּוּל שהפועל בפיעל פִּיגּוּל/מִפִּגֵּל

87. ראה קוטשר, תשל"ז, עמ' כב.

88. למשל חֲחוּפָה (ק'; שבת יט, ו).

89. כס"י משמש בבניין קל רק בעברית המקרא: כֶּסֶה (מש' יב, כג), כְּסוּי חטאה (תה' לב, א).

90. כגון שְׁפִייה (ק' עבודה זרה ג, י).

91. ראה המקום הנרמז לעיל בהערה 87.

92. הצעות התיקון שהובאו בידי החדשים – כגון יָסַד (HALOT) – עוקרות בזרוע צורה נכונה.

93. יצרין במה שהובא לעיל בסוף 168. באלה משמש בניין פיעל חִפָּה (ליד חֲפָה), כִּסָּה בלשון חז"ל (כמו במקרא) במקום כֶּסֶה, שִׁפָּה (ליד שְׁפָה). ויש להרהר אם אין כאן מעבר של פֻּעוּל הקשור בבניין קל אל משקל פֻּעוּל הקשור בפִּגֵּל בתהליך הידוע של המרת קל בפיעל בלא שינוי בהוראה, המאפיין את לשון חז"ל (ראה בן-חיים, תשי"ח, עמ' 236 ואילך).

שבלשון חכמים נתפרש לו בצדק גזור מן השם פִּיגוּל.⁹⁴ אבל השמות חָפוּי, כְּסוּי, לְבוּשׁ, שְׁפוּי מצוי על ידם פועל בבניין קל.

19. ומצאנו עוד שבע הוראות אחרות לשמות במשקל פְּעוּל:⁹⁵

ג. צמחים: בִּכְרוֹב (אֶכְרוֹב), אֵלוֹם.

ד. אברי גוף או דברים הקשורים בו: כְּשוּת, סָחוּס, תְּנוּף.

ה. בעל חיים: זָבוּב.

ו. מספר: שְׁתוּת.

ז. שמות הקשורים בזמן או במקום: אֵלוּל, גָּבוּל, תְּחוּם.

ח. עניינים הקשורים באדם או במעמדו: זָכוּר, נְעוּרִים, גְּדוּד.

ט. צורה המשמשת גם שם בהוראה כללית (=מאומה) וגם מילית (=האם): כָּלוּם.

סינכרוניה ודיאכרוניה

א. הבחינה הסינכרונית

20. הצגת הנתונים הללו ובירורם נעשו בממד הסינכרוני – בירור עניינו של המשקל פְּעוּל בלשון המשנה. הממצאים מוצעים כמות שהם לפנינו בראש ובראשונה בשני העדים העיקריים (7, פר) או באחד מהם, תוך הוספת הנתונים מן העדים הנאמנים כשאלו וגם אלו מבוררים. מובן כי ערכם של הממצאים בעדים מן הדרג המשני – כגון פס וליוורנו – עולה בעיקר כאשר הם עולים בקנה אחד עם הממצאים בעדים המשובחים: ק ופא מכאן, פר, א ונ"ב מכאן. וגם זאת, הבאת הנתונים מן העדים המאוחרים מאפשרת לנו להתחקות על דרכי מסירת הלשון ועל טיבה במרוצת הדורות.

21. שיוכם של שמות הפותחים בעיצור אל"ף והמנוקדים בצירי למשקל פְּעוּל מבוסס כאן על עדויות מפורשות של חילופי צירי/חטף (כגון אָבוּס ליד אָבוּס/אָבוּס בק; ⁹⁶אָלוּל [=אֵלוּל] וגם אֵלוּל במסורת תימן והכתיב אילול בכתובת עין גדי; אֵילוּם בפר, נ"ב וק⁹⁷ לעומת אֵלוּם בליוורנו, אָלוּם בת; אֵימוּן בפר לעומת אָמוּם בק, פא וליוורנו, אָמוּם בת; אָמוּרִין [מיעוט גמור] לעומת אָמוּרִין [רוב מוחלט] בק). ואין לשכוח כמובן כי לעתים קרובות צירי כזה מייצג מלכתחילה חטף, כלומר אָבוּס

94. ראה אליצור, תשמ"ז, עמ' 72–82. וזה מה שקרה, כנראה, בק (כְּסוּי < כְּסוּי). וגם זאת, גם כהן הראה יפה שיש שמות במשקל פְּעוּל שאינם משמשים שם פעולה של פְּעַל אלא שם פעולה של בניין קל (ראה כהן, תשנ"ט, עמ' 270–271).

95. תמוהה ביותר הדעה שהביעה גורדון שמשקל פְּעוּל (במקרא) משמש תמיד לציון שם קיבוצי. מי שיידרש להסבירה יראה שהם רצופים דברי דרוש ופלפול סרק.

96. אולי כאן המקום להדגיש כי ק אינו מחליף בדרך כלל (ועל פי רוב) בין חטף-סגול לצירי-סגול (או בין חטף-פתח לקמץ/פתח).

97. מעתיק ק"2 טעה, כאמור, והעתיק סמ"ך במקום מ"ם סופית (ראה לעיל §9.29).

מתפרש כחלופה דקדוקית בטוחה של אָבוּס/אָבוּס גם במסורות הניקוד הלא-בבליות.⁹⁸

22. שיוכם של השמות נְעוּרִים (מילה מקראית!),⁹⁹ אָמוּרִים/אָמוּרִים המשמשים בצורת הרבים בלבד (plurale tantum), של השם פְּדוּמִים המתועד לעת הזאת בצורת הרבים בלבד ושל השם פְּנוּךְ שנקרה גם במשנה בצורת הנסמך בלבד (זו בעצם מעין מובאה מן המקרא) מבוסס על סברה בלבד. הבאתם כאן במשקל פֶּעוּל אינה יוצאת מגדר הצעה.

ב. הבחינה הדיאכרונית

23. ב"ל בדקדוקם (עמ' 473) סבורים כי משקל קְטוּל במקרא נתגלגל מן qutūl או מן qitūl וגם מן qatūl בחיטוף התנועה הקצרה הלא-מוטעמת כדרך הארמית. קוטשר (תשל"ז, עמ' קכ) בדיונו בשלוש צורות במשקל פֶּעוּל (פֶּטוּר, פֶּסוּל, שְׁבוּת) שנודמנו במשנת כ"י ק והמשמשות שמות פעולה של בניין קל נתחבט אם לפנינו גלגול של פֶּעוּל (הוא מזכיר בהקשר זה את שְׁכוּל [יש' מז, ח-ט]¹⁰⁰) או גלגול של קְטַל "בדמות ארמית" – פֶּעַל – "בתקופה שֶׁ- /u/ ארמית קצרה נתקיימה כדמותה בהברה מוטעמת", וחותרם את דבריו בלא הכרעה: "תיקו".

24. צריך לומר כי הבחינה הדיאכרונית מגלה שנתלכדו בו במשקל פֶּעוּל במשנה משקלים פרוטושמיים אחדים, ככל שניתן להעלות מן הממצאים בשפות אחרות. ועוד זאת, יש שמות שהממצא המשווה אינו חד-משמעי לגביהם בשל קיומן של צורות מקבילות אחדות בלשונות אחרות לצורתו של השם בעברית, ואתה תוהה מהו המשקל המקורי של כמה מן השמות שנקרו בעברית במשקל פֶּעוּל. וגם זאת, כתוך השמות שהובאו לעיל במשקל פֶּעוּל בלשון המשנה יש שמות שהשתלשלו בוודאי ממשקלים שלא הייתה בהם כלל תנועת u מקורית, ומצויים גם שמות שאולים מיוונית שראוי היה להם משקל אחר, אבל צורתם בעברית נשתנתה ונמצאו משתלבים במשקל פֶּעוּל (או במשקל אחר חלופי).¹⁰¹ אבוא לפרט את דבריי בלא שאמצה את כל אשר צריך להיאמר בעניין זה.

98. למשל, בנוסח טבריה של המקרא מצאנו: אָפוּ (שם' טז, כג) במקום אָפוּ; אָזַל (עז' ה, טו) במקום אָזַל וכיוצא באלה. וכך הוא כמעט בכל מסורות לשון חכמים בניקוד צורת הרבים של אָכַר; זו לעולם מנוקדת בצירי: אָכְרִים/אִיכְרִים. רק פור גורס אָכְרִים בדרך קבע (ראה בראשון, תשל"ב [מבוא פר', עמ' 174]).

99. אגב האורח נציין כי ב"ל בדקדוקם (עמ' 472) סבורים שְׁנְעוּרִים, זְקוּנִים ודומיהן הן צורות רבים של בינוני פֶּעוּל.

100. קוטשר (תשל"ז, עמ' קכ הערה 47) שולל את הדעה של המעבר פֶּעוּל > פֶּעוּל בשל חילופי o < u, שכן חילוף זה מתרחש לדעתו רק בהברה לא מוטעמת; ארמוז כאן שאין דעתי כדעתו. ועדיין מחייבת הסוגיה, כאמור, דיון יסודי.

101. כך הוא השם κράμβησ שנתגלגל אל קְרוֹב/אֶקְרוֹב או אל קְרוֹב/אֶקְרוֹב (ראה לעיל § 9.11).

25. בתוך הצורות המובאות במשקל פֶּעוּל יש כמה שמות השקולים במשקל pu'ul בלשונות אחרות,¹⁰² כגון gudūdu באכדית, גָּדוּד בעברית; dukūr צורת הרבים של dakar (זָכָר; אֶכָּר הזכרות) בערבית כנגד זָכּוּר¹⁰³ בעברית; lubūšu באכדית, לְבוּש בעברית; kušūt בערבית לעומת קָשׁוּת בעברית. נעיר כי גָּבּוּל יש לה מקבילה בפניית: gubulim. ויש שמות שהם, כנראה, גלגולים של pi'ul, כגון kilubi ב-u קצרה (=מלכודת ציפורים) בגלוסות הכנעניות של תל אלעמרנה, כנגד קְלוּב של עברית המקרא. ויש גם שמות שנשתלשלו מן pa'ul ואפשר שעברו לעברית באמצעות הארמית,¹⁰⁴ כגון karūbu באכדית לעומת אֶרְוּב בעברית. גם בערבית מצאנו karūb (אבל באתיפית (kerub/kirub), ויוזכרו גם abūsu (=מחסן, אורווה) באכדית לעומת אָבוּס בעברית, taḥūmu¹⁰⁵ באכדית < תָּחוּס בעברית. נזכיר כי פְּסוּי (צורת נסמך במקרא!) נתפרשה במילון HALOT (בערכה) כצורת נסמך של פְּסוּי בינוני פֶּעוּל עברי (pa'ul > pā'ul), בלא החיטוף של התנועה הראשונה על דרך הארמית).¹⁰⁶ קביעה זו אינה עולה בקנה אחד עם הממצא בכתבי היד של המשנה הגורסים פְּסוּי בנפרד.¹⁰⁷

26. יש לציין כי יש שמות במשקל פֶּעוּל בעברית שלשונות אחרות מקיימות בהם משקל סגולי – ולא דווקא משקל pu'l, כפי שהציע קוטרש מכבר באשר לשמות הפעולה במשקל פֶּעוּל בלשון חכמים¹⁰⁸ – כגון גָּדוּד. בסורית מצאנו גוּדָא (guddā)¹⁰⁹ ובארמית בבלי ובמנדאית gunda, בערבית ġund ובפרסית gund. כלומר מדובר בגלגולים של *gudd (< gund). ונזכיר את זָבוּב לעומת zubbū ו-zumbū האכדית, וכן לְבוּש לעומת lubšū האכדית (ליד lubūšu שהוזכרה לעיל), libš בערבית (ברבים lubūs) ובאתיפית lebs. אף נעיר כי אין דרך אחרת להבין את הקריאה nā:rēm של השומרונים – כנגד נְעוּרִים/נְעָרִים¹¹⁰ של נוסח המסורה –

102. נציין כי לשמות במשקל פֶּעוּל מן המקרא עשינו שימוש במילון HALOT. הוא מביא נתונים חשובים על גיזרון של השמות בעברית המקרא תוך הסתמכות על ספרות נרחבת. קביעותינו כאן מיוסדות על מה שהובא במילון זה, אלא אם כן צוין בפירוש שאין הדבר כן.

103. יוזכר כאן כי זָכּוּר כצורת נפרד מתועדת לראשונה רק בלשון חכמים (ראה לעיל §9.4).

104. לפיכך אין לקבל כמסקנה מוחלטת את הדעה המציגה את פֶּעוּל כגלגול של pu'ul בלבד (ראה למשל גורדון, עמ' 83) או כגלגול של pu'ul או pi'ul בלבד (ראה למשל הארויאן, עמ' 169).

105. ראה לעיל §9.24.

106. HALOT מפנה לב"ל, עמ' 411, בסעיף הדין בבינוני פֶּעוּל של שורשי ל"י, אך השם כסוי לא הוזכר שם.

107. ראה לעיל §9.9.

108. ראה לעיל §18.

109. אעיר כי גם הנתונים האטימולוגיים המובאים בסעיף זה לקוחים ברובם ממילון HALOT, אלא אם כן צוין בפירוש שאין הדבר כן.

110. בכל חמש הופעותיה בתורה כתובה המילה הזאת בחומש השומרוני כתיב חסר וי"ו. יושם נא לב כי פְּעָרִינוּ (ש"מ' י, ט) נקראת בפי השומרונים abnā:rīnu, והמילה מְעָרִינוּ (בר' מו, לד)

אלא כצורת הרבים של נַעַר. אך איננו יודעים את מידת קדמותה של הקריאה השומרונית.

לדידי, מסתבר הרבה יותר לראות במשקל פֿעול גלגולים של pu'ul/pi'ul/pa'ul מקוריים מגלגולים של צורות סגוליות. קיומן של צורות סגוליות מקבילות בשפות אחרות – ובייחוד צורות pu'l – חשוב כשלעצמו, אבל אינו מלמד בהכרח על הגלגול pu'l < pu'ul < pa'ul < pi'ul.

27. אוסיף ואציין כי שמות אחדים במשקל פֿעול בלשון המשנה אינם מצטרפים לקבוצה אחת ולרוב השמות במשקל פֿעול, אלא כל אחד מהם יש לו היסטוריה משלו והוא משתלשל ממשקל אחר. כוונתי לשמות המתפרטים להלן:

א. זָבֹב. אם נביא בחשבון את dubāb של הערבית, נוכל לקבל את הצעתם של ב"ל (עמ' 474) לראות בְּזָבֹב גלגול של זָבֹב (>dubāb). אבל אין הכרח להניח כי ū במקום o משקפת צורה מדיאלקט אחר כפי שהם הניחו. מוטב לומר כי העיצור השפתי התוכף /b/ גרר תנועה שפתית מובהקת יותר: /ū/.

ב. שְׁפֹד. נראית ביותר דעתו של קוטשר (תשל"ז, עמ' תמ"ט)¹¹¹ שזה גלגול מאוחר של שְׁפֹד¹¹² (כך הוא בסורית – שְׁפֹדָא, ובערבית saffūd) בביטול ההכפלה אחרי העיצור השורק š, בדומה למה שאירע בִּשְׁפִין (עברית המקרא) < סְפִין (לשון חכמים).¹¹³ והוספתי לדוגמות שקוטשר הביא את סָפִין < סְפִין.¹¹⁴ קוטשר הזכיר את הגיית האשכנזים שְׁפֹד כעדות להגייה שְׁפֹד מקורית, ובה מתממשת פ"א קשה גם לאחר ביטול ההכפלה וחיטוף התנועה אחרי השי"ן.¹¹⁵

ג. סָחוּס, וליתר דיוק הסחוס, נשתלשלה מצורה משורש רבעי – סַחְסוּס. החי"ת הומרה בכתב (לא בהגייה) בה"א (ראה לעיל §9.15) בדומה לחדות < הדות וכיוצא בהן.

שבנוסח טבריה נהגית בפייהם minna:rīnu. אבל זִקְנִים (שם לו, ד) הנכתבת גם בחומש השומרוני זקנים, נקראת בפייהם zāqīnām. הצורה דבוקת הכינוי לְזִקְנִי (שם כא, ב, ז) והנכתבת אצלם לזקניו נקראת בפייהם alzāqānno (בנפרד zāqānām). נציין כי נתוני הכתיב לקוחים ממהדורת טל, תשנ"ד [חומש] ונתוני הקריאה לקוחים מבן-חיים, עואנ"ש, ד.
111. קוטשר ציין כי ק מנקד שְׁפֹד. נעלם ממנו הניקוד החלופי בכתב היד שְׁפֹד (פעמיים! ראה לעיל §9.21).

112. יצוין כי כנ"ב מצאנו פעמיים שְׁפֹד (אך בלא ציון של דגש בפ"א); מכל מקום מן הנתונים שהובאו לעיל ב§9.21 יש יסוד לומר כי יש עדויות לשְׁפֹד גם במסורות לשון חז"ל.

113. קוטשר מזכיר שם גם את רְבִי < רָבִי, אך ביטול ההכפלה במילה זו כרוך בתהליך אחר, וכבר רמזתי לו במקום אחר (בראש, תש"ס [איטליה], עמ' 41 הערה 230); ואני מתכוון אי"ה להידרש לעניין הזה בעתיד.

114. ראה בראש, תשל"ב [מבוא פר], עמ' 181. עניין צִפְרִין < צִפְרִין שהוזכר שם נתפרש לי אחר כך בדרך אחרת במקום אחר (ראה בראש, תשמ"ד [טיפוסים], עמ' 204).

115. ואפשר כי הדגש הקל בפ"א הוא משני (שְׁפֹד < שְׁפֹד) בדומה לניקודים (סָפִין < סָפִין [במסורות רבות], שְׁתִּים; ואכמ"ל).

ד. פִּלּוּם. גִּזְרוּנָה של המילה פִּלּוּם אינו מחוור עד היום. יש מי שראה בה גלגול של פִּל מָאום < פִּל מוּם < פִּלּוּם, או גלגול של פִּל מָה,¹¹⁶ ויש מי שקשר אותה אל kalām בערבית.¹¹⁷ אפשר שהיא קשורה בצירוף פִּלְמָא (פִּל + לָא + מָא) שמצאנו בתרגום יונתן לנביאים, כגון פִּאֲיִן (יש' מ, יז; מא, יא-יב) שתורגמה פִּלְמָא.¹¹⁸ בהצעה הראשונה מדובר ב־ע מקורית, ובהצעות האחרות (גלגול של kalām או של פִּלְמָא הארמית) ה־ע היא גלגול של ā מתוך הידמות למ"ם השפתית. בהצעה פִּל מָה צריך להניח תחילה מעבר של ה־ā (הקמץ) מאחרי המ"ם אל לפנייה. ועל צד האמת עדיין לא נתברר גִּזְרוּנָה של פִּלּוּם.

ה. בשני שמות ממוצא זר ה־ע היא גלגול ודאי של תנועה אחרת בשל השפעת העיצור השפתי התוכף. כוונתי לשני השמות: (א) ū גלגול של a: ᾠδὴ < פִּרּוּב/אֶרּוּב (ק, ליוורנו ומעט גם בנ"ב). ויש עדויות, כאמור, לתנועה ō (פִּרּוּב/אֶרּוּב);¹¹⁹ (ב) ū < i: ἄλμος (אלימוס) < אלים (בנשילת החתימה -ōs) < אֶלּוּם/אֶלוּם (=אֶלוּם) כמתפרט בדיונו.¹²⁰

ואין צורך לומר כי לא מצינו את כל ההערות המתבקשות במישור הדיאכרוני.

הערות סיכום

28. ברור הדבר, שככל שתיאור דקדוקה של לשון המשנה יתבסס על מספר ניכר מבין העדים המשובחים שבידינו, כן נגיע לתמונה מהימנה יותר של הלשון המתוארת. הצגה שיטתית של הנתונים בשני עדים מובחרים – ק¹²¹ ופר – המשקפים שתי מסורות נבדלות, כשהם מלווים בהבאה נרחבת של נתונים מבוררים היטב מעדים נוספים, מראה היטב את קווי השיתוף בין המסורות ואת הקווים המבדילים ביניהן. כמו בכל סוגיה לשונית, כך בתיאור תצורת השם בכלל ובמשקל שתואר במאמר הזה בפרט, אנו נתקלים במגוון נתונים הנוגעים בשם אחד או במשקל אחד, שערכם אינו זהה; יש מהם המשקפים קווים קדמוניים ויש מהם

116. ראה F. Schwally, *Idioticon des christlich palästinischen Aramaeisch*, Giessen 1893, עמ' 43–44; וכן מילונו של שולטסה בערכו (המילה כלום הובאה אצלו כערך משני של "כול" (מן כל"ל).

117. חומר רב בעניין גִּזְרוּנָה של המילה נמצא אצל גלוסקא (עמ' 561), עיין שם.
118. ידידי ד"ר אורי מלמד מסר לי שורה של מראי מקום בתרגום יונתן שבהם נקרתה פִּלְמָא כתרגום של המילים פִּאֲיִן (כמובא בפנים), פִּמָּה (יש' ב, כב), פִּתְהוּ (שם מ, יז). אף הוא ציין לחלופות פִּלְמָא המתרגמת את בֶּאֱפֶס (שם נב, ד), לִלְמָא המתרגמת את לְתַהוּ (שם מט, ד).

119. זו הגרסה בפר, בפא, בנ"ב, בק:2 ועוד (ראה לעיל §9.11).

120. ראה לעיל §9.29.

121. אולי לא מיותר להזכיר כי בק משתקפות למעשה שלוש מסורות (לפחות!): זו המסורה בטקסט העיצורי שהעתיק הסופר ועמה מסורת הנקדן ומסורתו של ק:7 שהעתיק וניקד שבעה דפים בסדר טהרות.

המשקפים קווים מאוחרים (ובכלל זה שיבושים ברורים). ויש נתונים שמשקלם הסגולי לא נתברר עדיין בגלל הצורך בבירורים נוספים בתורת ההגה (כגון עניין חילופי o/u) או בתורת הצורות, כגון חילופי פֶּעוּל/פָּעוּל.

29. בעיקרו של דבר, התיאור הסינכרוני, כלומר הצגה מבוררת ומפורשת של הנתונים כמות שהם לפנינו בשני העדים העיקריים ועמם הנתונים מעדים אחרים, הוא השלב החשוב בהכרת דקדוקה של לשון התנאים בכלל ושל לשון המשנה בפרט. בחינה של כמה סוגיות נלוות – כגון שמות שנקרו במקרא לעומת שמות שלא נקרו במקרא, יחסי משקל ומשמעות והשתלשלויות דיאכרוניות של שמות בודדים ושל משקלים שלמים – הם עניינים שבירורים אפשרי בחלקו הגדול, וגם הם מהווים שלב חשוב בתיאור מערכת השם בלשון. כל השלבים האלה מקדמים מאוד את מחקר דקדוקה של לשון חכמים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אליצור, תשמ"ז = י' אליצור, "משקל קטול בלשון המשנה לפי כתב-יד קאופמן", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היוכל לאבא בנדויד; תשמ"ז), עמ' 67–93
אפשטיין, פיה"ג = י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ירושלים–תל-אביב תשמ"ב

H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen* = ב"ל
Sprache des alten Testamentes, Halle 1922 (מהדורה מצולמת: Hildesheim 1965)

בן-חיים, תשי"ח = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223–245 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 36–58)
בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז–תשל"ז

בר-אשר, תשל"ב [מבוא פר] = מ' בר-אשר, "משנה כתב-יד פארמה לסדר טהרות – דברי מבוא", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 166–185

בר-אשר, תש"ס [איטליה] = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ס
בר-אשר, תשמ"ד [טיפוסים] – מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187–220

בר-אשר, תשס"ד [פֶּעַל] = מ' בר-אשר, "משקל פֶּעַל בלשון המשנה וחלופותיו (מסורת כ"י פרמה ב ועדים אחרים)", מחקרי תלמוד ג, ספר הזיכרון לפרופ'

- אפרים אלימלך אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים, עמ' 80–93 (בדפוס)
- בראש, תשס"ד [תצורה] = מ' בראש, "על תצורת השם בלשון חכמים", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראש ור' פלורנטין (בדפוס)
- E. Brønno, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus = ברון* auf Grundlage der mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der Hexapla des Origenes, Leipzig 1943
- ברוקלמן K. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928 = (מהדורה מצולמת: Hildesheim 1966)
- C. W. Gordon, "Qəṭul Nouns in Classical Hebrew", *Abr-Nahrin* = גורדון 29 (1991), pp. 83–86
- גלוסקא = י' גלוסקא, השפעת הארמית על המשנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן תשמ"ח
- T. Harvianen, "On Vowel Reduction in Hebrew", *Orientalia Suecana* 33–35 (1984–1986), pp. 167–174
- זק"ש = משנה זרעים עם שינוי נוסחאות מכתבי-יד של המשנה וכו', בעריכת הרב ניסן זק"ש, א: ירושלים תשל"ב; ב: ירושלים תשל"ה
- טל, תשנ"ד [חומש] = א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, תל-אביב תשנ"ד
- טל, תשנ"ה [קטול] = א' טל, "לתצורת שמות העצם בארמית השומרונים: המשקל קטול", ספר זיכרון לאלעזר רובינשטיין, בעריכת א' דותן וא' טל, תעודה, ט, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 93–105
- יבין = י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הכבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה
- כהן, תשנ"ט = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהם", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257–283
- כ"ץ = א"י כ"ץ, גנזי משנה, ירושלים תש"ל
- מישור = מ' מישור, "לשון חכמים לאור האפיגרפיה (בעקבות הפרסום המחודש של כ"י אוקספורד 69 d.)", מחקרים בלשון ד (תש"ץ), עמ' 253–270
- נוה = י' נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish = סוקולוף, מילון [ארמית א"י]* Palestinian Aramaic, Ramat-Gan–Baltimore 1990
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish = סוקולוף, מילון [ארמית בבלי]* Babylonian Aramaic, Ramat-Gan–Baltimore 2002

קוטשר, תשל"ב = י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל (לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא)", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 29–82

קוטשר, תשל"ז = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
קיסר = צ' קיסר, מסורת שבעל-פה ומסורות שבכתב של לשון המשנה: תצורת השם במסורת תימן, עדה ולשון, כג, ירושלים תשס"א

קוסובסקי = ח"י קוסובסקי, אוצר לשון המשנה, ירושלים תשט"ז–תש"ך
שולטהס = F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berdini 1903 (מהדורה מצולמת: ירושלים 1971)

A. Sperber, *Hebrew Based Upon Greek and Latin* = שפרבר
Transliterations, Cincinnati 1937–1938 (off-print from *HUCA*, 12–13)

HALOT = L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, revised by W. Baumgartner and J. J. Stamm, 1–5, Leiden–New York–Köln 1994

"היוצא לדרך": על דו-משמעות ועל תוצאותיה

א. הצגת הנושא

הביטוי יוצא לדרך מתפרש ברגיל על העומד לצאת, עובר ליציאתו או עם תחילתה.¹ ברם מקורות תלמודיים רבים מלמדים כי יוצא לדרך ואף יוצא בצירופים נוספים מציינים גם את המהלך בדרך לאחר היציאה, משהחזיק בדרך. לדוגמה, שנינו בתוספתא:

ר' לעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אומר: אם ראית צדיק שיצא² לדרך, ואתה מבקש לצאת לאותה הדרך, הקדים על ידיו שלשה ימים, או אחר על ידיו שלשה ימים, כדי שתצא לדרך³ עמו, מפני מה? מפני שמלאכי שלום מלוין אותו, שנאמר "כי מלאכיו יצוה לך [לשמרך בכל דרכך]"⁴. ואם ראית רשע שיצא לדרך ואתה מבקש לצאת הדרך,⁵ הקדים עליו שלשה ימים, או אחר עליו שלשה ימים, כדי שלא תצא עמו לדרך, מפני מה? מפני שמלאכי סטן מלוין אותו, שנאמר "הפקד עליו רשע [ושטן יעמד על ימינו]"⁶.⁷

"כדי שתצא לדרך עמו" נתפרש בידי ליברמן: "כדי שתלך יחד אתו",⁸ שהרי ברי

- * גרעינים של הדברים נאמר בקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות, שהתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים בקיץ תשס"א. תודתי הנאמנה למכובדי הפרופ' רש"י פרידמן נר"ו, שקרא את המאמר לבקשת מערכת "לשונו" והעיר הערות מאלפות.
- ראה לדוגמה בבלי יומא כא ע"א: "תניא [...] היוצא לדרך קודם קריאת הגבר דמו בראשו"; דברים רבה, מהד' ליברמן, פרשת דברים יא, עמ' 9: "כיון שיצא לדרך התחיל טועה במיל הראשון".
 - כך בדפוס ובכ"י וינה; בכ"י ארפורט: שהוא יוצא; בכ"י לונדון: שיוצא.
 - בדפוס: בדרך. וראה הערה 9 להלן.
 - כך בכ"י ארפורט ולונדון; בדפוס ובכ"י וינה; וגו'.
 - כך רק בכ"י וינה; בדפוס, בכ"י ארפורט ולונדון: [לאותה] הדרך.
 - כך בכ"י ארפורט ולונדון; בדפוס: וגומר. בכ"י וינה ליתא.
 - תוספתא שבת יז, ב-ג, מהד' ליברמן, עמ' 80-81; תוספתא עבודה זרה א, יז-יח, מהד' צוקרמנדל, עמ' 461. חילופי הנוסח בהערות 2-6 לעיל לקוחים ממהדורת ליברמן. בתוספתא כפשוטה שם צוין שהברייתא הובאה בילקוט המכירי לתהלים צא, כב, מהד' בובר, עמ' 92, ובילקוט שמעוני שם, רמז תתמג.
 - ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 283.

כי לא היציאה עיקר כאן. "תצא עמו לדרך" (או: בדרך)⁹ הוא אפוא 'תהלך עמו בדרך'. כיוצא בזה מצינו הרבה, ולצורך ענייננו נעתיק כאן לדוגמה חמישה מקורות אמוראיים: (א) "ודרך האיש להיות יוצא בשוק"¹⁰ ולמד בינה מבני אדם".¹¹ לימוד זה נעשה כמובן בהיותו כבר בשוק, ואין יוצא אלא 'מסתובב בשוק', חוץ לבית. (ב) "אמר ר' חונא: הרוח הווי בשעה שיוצא לעולם"¹² הקב"ה מכשלה בהרים ומשברה בגבעות" וכו'. והוא בשעה שסובב הרוח בעולם, מיציאתו ואילך.¹³ (ג) "בזמן שאדם יוצא לדרך, אם אין עליו שמלה הוא מתכסף".¹⁴ כיסוף זה הרי מכוון לזמן שהוא כבר בדרך ובגדיו מתבלים.¹⁵ (ד) "מה היה כחו של בן כוזבא? אמרו, בשעה שיוצא למלחמה היה מקבל אבני בליסטרא באחד מארכובותיו והיה ניתות ממנו והולכת והורגת כמה אנשים".¹⁶ "יוצא למלחמה" הוא אפוא 'בהיותו במלחמה', מזמן יציאה ואילך. (ה) "אדם יוצא לדרך וראה חמורו של חבירו רובץ תחת משאו, הולך ונותן לו יד וכו' והן נכנסין לפונדק" וכו'.¹⁷ ברי שהמעשה אירע בזמן שכבר החזיק בדרך ולא בשעה העוברת ליציאה. לשון יציאה הועתק אפוא מן הפעולה עצמה לתולדתה – השהייה או ההילוך הבאים מכוח היציאה.¹⁸

9. צורת "יוצא בדרך", כבערה 3 לעיל (שעולה גם בחילופי הנוסח הרשומים להלן בהערות 10 ו-12), מצויה עוד בתנחומא, בוכר, הוספה לפרשת חוקת, ב; מסכתות דרך ארץ מהד' היגער, ניריורק תרצ"ה, עמ' 306. לחילופי ב-ל המצויים הרבה בפועלי תנועה כגון יצא, ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים תשכ"ד, עמ' 1119, וראה דוגמותיו לעניין יצא, שם, עמ' 1125.
10. בחילופי הנוסח שם: לשוק, לדרך. וראה הערה 9 לעיל.
11. בראשית רבה סה, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 715), ובמקבילות שצוינו שם.
12. בחילופי הנוסח: בעולם. וראה הערה 9 לעיל.
13. בראשית רבה כד, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 232), ומקבילות.
14. שמות רבה ג, יא (מהד' שנאן, עמ' 134), ומקבילות.
15. וראה במפרשים על אתר, בחילופי הנוסח ובהערות שנאן שם.
16. איכה רבתי פרשה ב (מהד' בוכר, נא ע"א), והובא בלשון זה בילקוט שמעוני, האזינו, רמז תתקמו (מהד' הימן-שילוני, עמ' 649).
17. מדרש תהלים, מהד' בוכר, צט, ג.
18. בתוספתא מצינו כנראה אף יתר על זה, היינו יוצא שאין בו כלל יציאה החוצה ואינו עניין לפעולות המעבר מהכא להתם; אין משמעו אלא 'מסתובב' או 'מהלך'. ראה תוספתא סוטה טו, ח, כ"י רינה, מהד' ליברמן, עמ' 242: "אילו הן עטרות כלות [...] אבל יוצאה היא בכיפה של מלח בביית". ובתוספתא כפשוטה לשם: "העטרה של מלח היתה שקופה, ומטעם זה [...] יוצאה היא [...] בבית [...] אבל לא במבוי, מפני ששערותיה נראות מתוכה". יוצאה כאן היא אפוא 'מסתובבת', 'מהלכת', אך בלא יציאה החוצה. לעצם העניין, יש לציין את שיטתו של ר' יונה אבן ג'נאח כי יצא משמשת במובן "התעכב וישב, וכמהו טוב בתי כי תצאי עם נעורתי" (ספר השרשים, ערך "יצא", מהד' בכר, עמ' 200), ועיין שם בדוגמותיו הנוספות. וראה ש'

במאמר זה אבקש להראות כיצד עירובם של מובנים שונים אלה בביטוי יוצא לדרך שימש רקע לגלגולי התהוותן של שתי סוגיות בבליות, ואף להכרעת ההלכה בהן.

ב. אימתי אומרים תפילת הדרך?

גרסין בברכות כט ע"ב – ל ע"א:

ואמר¹⁹ ר' יעקב אמר רב חסדא: כל היוצא לדרך צריך להתפלל תפלת הדרך²⁰ [...] אימת מצלי?²¹ אמר ר' יעקב אמר רב חסדא: משעה שהחזיק בדרך.²³

הואיל ולשון יוצא לדרך אפשר לו להתפרש, כאמור, בשני אופנים, הוצרכו לבאר שכאן אין הכוונה לזמן שקודם היציאה, בסמוך לה, אלא דווקא בשעה שכבר החזיק

- אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 199. אין הוא דן בצירוף יצא לדרך, אך משמעות השהייה שמייחס ריב"ג ליצא מתאימה לדרכנו.
19. בכ"י פריז 671: דאמר. וראה להלן. תודתי לרב י' הוטנר, מנהל מכון התלמוד הישראלי השלם שלידי הרב הרצוג בירושלים, על השימוש – כאן ולהלן – באוצר חילופי הנוסח המסודר לכל הבבלי המצוי במכון.
20. כך, מלבד בדפוסים, גם בכ"י אוקספורד 366, בכ"י פריז ובקטע ירושלים 1057 Heb. 4°, וכן בגיליון כ"י פירנצה (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ב, עמ' 44). בכ"י מינכן ובגוף כ"י פירנצה מימרה זו ליתא. בכ"י מינכן באה תחתיה מימרה הכופלת את הצורך להימלך בקונו (ראה הערה 26 להלן), ובכ"י פירנצה ר' יעקב אמר רב חסדא רק מוסר את נוסח התפילה, לאחר שאמר שבתפילה זו מקיים את הצורך להימלך בקונו; ראה להלן. כלפנינו גם בהלכות גדולות בחלק מעדיו, ראה מהר"י ירושלים תשל"ב, עמ' 27, בסידור קדמון דלהלן בפנים, ברא"ש (פ"ד סי' יח), ברא"ה (פקדת הלויים) ועוד. ויש ראשונים שאינם מביאים את לשונו זו של רב חסדא, אך אפשר מאוד שאין בדבריהם אלא פרפרזה של הסוגיה, דרך קיצור. ראה למשל רי"ף, דפוס ספרדי (ח"ז דימיטרובסקי, שרידי בבלי, ב, ניריורק תשל"ט, עמ' 447), שלא כרי"ף, דפוס קושטא, הגורס כלפנינו; אור זרוע, א, סי' מח; פסקי רי"ד על אתר ועוד.
21. בכ"י מינכן, פריז ופירנצה נוסף כאן לנכון: לה (ובכ"י אוקספורד: ליה, והוא הוא, ראה במובא אצל ע' שרמר, "לישנא דרבנן וגורסיהון" וסוגיא דגמרא", אסופות ח [תשנ"ב], עמ' נז הערה 19).
22. כך בכ"י מינכן, ובכ"י פריז: בשעה שהחזיק. בכ"י פירנצה ובקטע גירונה (ארכיון הקתדרלה): משהחזיק. בקטע ירושלים: משהתחיל. בדפוסים: שמהלך. אף בראשונים משתקפות גרסאות אלה, אך מהם יש שגרסו: שיאחז; ראה למשל רי"ף ועוד. על הביטוי החזיק בדרך ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ג, ניריורק תשכ"ב, עמ' 346 הערה 23. וראה הערה 24 להלן. פרופ' משה בראש העיריני בטובו לדברי ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 408, על נטל ל' במשמע 'התחיל', וכן הוא בשורש הסורי אח"ד; ומכאן יש לדעתו להקיש ללשונות החזקה ואחיה בעברית.
23. לגרסה המשמיטה את כל התשובה ראה להלן בפנים.

בדרך.²⁴ ברם משמעותו הראשונה של הביטוי, היינו קודם היציאה, גרמה כאן לעירוב עניינים. שכן קודם המימרה על חובת תפילת הדרך למדנו שם:

אמר ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא: לא תרתח ולא תחטי, לא תרוי ולא תחטי, וכשאתה יוצא לדרך המלך בקונך וצא.

מאי "המלך בקונך וצא"?²⁵ אמר ר' יעקב אמר רב חסדא: ²⁶ זו תפלת הדרך.

ספק אם מבחינה כרונולוגית היה רב חסדא יכול לכאר את שאמר אליהו לרב יהודה, אחיו של רב סלא חסידא; ²⁷ אך גם מבחינת התוכן הדבר מתמיה: "הַמֶּלֶךְ בְּקוֹנְךָ" פירושו (כרש"י על אתר) 'טול רשות', והדברים אמורים אפוא קודם היציאה; אבל בהמשך נקבע, כאמור, שתפילת הדרך נאמרת דווקא משעה שהחזיק בדרך. כלום לאחר שהחזיק בדרך הוא הזמן הראוי להימלך אם לצאת כל עיקר? נראים הדברים שר' יעקב אמר רב חסדא לא פירש כלל את מימרת אליהו, אלא בעלי הסוגיה נשתמשו במימרת רב חסדא על חובת תפילת הדרך (המונחת לפנייהם בהמשך הישיר של הסוגיה) – כביאור לצורך ההימלכות קודם היציאה. אך זאת לפי שלשון מימרת רב חסדא, "היוצא לדרך", נתפרש להם לבעלי הסוגיה על פי מובנו הרווח, היינו קודם היציאה. וקודם היציאה הוא אכן זמן מתאים לחובת ההימלכות.

24. בהוריות ד ע"א נאמר על מי ש"החזיק בדרך" ש"בביתיה איתיה", ואחרונים דנו מתוך כך על סוגייתנו בתפילת הדרך; ראה, למשל, החיד"א, שער יוסף להוריות שם, ליוורנו תקי"ז. ברם לשון בביתיה אינו אלא בדפוסים; בכתיב היד (מינכן, פריז 1337, וקטע ירושלים 4° Heb. 514) מצוי במתא, וכך גם בראשונים על אתר (וראה המיוחס לר"ח שם, שגרסת "ס"א" שהביא היא גרסת כ"י פריז). וראה ר"י מלגויל למשנה שם: "שהוא קרוב ליישוב מיל או פרסה לתקן כליו בספינה, והוא ואחרים הולכים ושבים בעיר". ואכן בשאר כל המקומות שמופיע הביטוי החזיק בדרך (ראה ציוניו של ליברמן, הערה 22 לעיל) עניינו ודאי במי שכבר מצוי בדרך.

25. חסר בכ"י פריז, כנראה בשל דילוג הדומות. ולגרסת כ"י מינכן ראה ההערה הבאה.

26. בכ"י אוקספורד: "אמר ר' יעקב בר ר' יצחק", אך לא מצינו חכם בשם זה. בכ"י מינכן ליתא לשאלה ולתשובת ר' יעקב, וכך הלשון שם (לאחר דברי אליהו): "א"ר יעקב בר אידי היוצא לדרך מצוה להמלך בקונו. מאי להמלך בקונו? א"ר יצחק זו תפילת הדרך. מאי מצלי? אמר רב חסדא: יהי רצון מלפניך" וכו'. לפי זה אין כאן כלל ר' יעקב בשם רב חסדא, בניגוד לשאר כל עדי הנוסח ואף בניגוד לגרסת רב שמואל בן חפני גאון, מבוא התלמוד, מהר" אברמסון, ירושלים תש"ן, עמ' 93; עיין שם. וראה עוד להלן.

27. בשבת קיב ע"א בא רב יהודה זה לשאול את אב"י, ואלבק (מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 365) משייכו אפוא לדור הרביעי של האמוראים. לפי זה קשה לקבל שרב חסדא, בן הדור השני-שלישי, ביאר את שנאמר לחכם זה. אמנם בברכות ה ע"ב מסופר שרב יהודה זה אמר לרב הונא שעליו לבדוק את מעשיו לאחר שרב הונא הפסיד ממון הרבה; ואילו מדובר בבן הדור הרביעי, ששואל הלכה מאב"י, אין עמידתו זו כנגד רב הונא, גדול הדור השני, מתקבלת על הדעת. אלא שבברכות שם אכן מצויה מסורת נוספת, שלפיה אין מדובר ברב יהודה דידן אלא ברב אדא בר אהבה, בן דורו של רב הונא. הואיל וכלשון אחרון מסתבר, נמצא שקשה להניח כי בסוגיין רב חסדא מבאר את שאמר אליהו לרב יהודה זה.

ברם הואיל ובהמשך נתבאר שתפילת הדרך נאמרת דווקא משהחזיק בדרך, הרי הדבר מתיישב רק בדוחק עם עניין ההימלכות, והוא תואם את המשמעות השנייה של יוצא לדרך – 'לאחר יציאתו'. אכן נראה שקושי זה השפיע על המשך תולדות הסוגיה. שהרי כך נמשכים הדברים לפנינו:

אימת מצלי? אמר ר' יעקב אמר רב חסדא: משעה שהחזיק בדרך. ועד²⁸
כמה? אמר ר' יעקב אמר רב חסדא: עד פרסה.²⁹

כבר פירשו גאונים, שבחוליה האחרונה קובעת הסוגיה מהו אורך הדרך המחייב תפילת הדרך: עד פרסה יש לו לילך כדי להתחייב בתפילה זו, אבל בפחות מכן אינו אומר תפילת הדרך.³⁰ ואילו ר"מ המאירי פירש שקביעת "עד פרסה" מציינת את שיעורו של "החזיק בדרך": משהחזיק בדרך בשיעור פרסה יכול הוא לומר תפילת הדרך.³¹ ברם הואיל והקביעה, שדווקא משהחזיק בדרך יש לומר תפילה זו, מתיישבת רק בקושי עם תפיסת התפילה כהימלכות קודם היציאה, לפיכך עלה בראשונים כיוון פרשני אחר לדין הפרסה. אין זה שיעור הדרך המזערי לחיוב התפילה או לאמירתה, אלא השיעור המרבי לאפשרות אמירתה: חייב אדם לומר את התפילה בתחילת הדרך, ולכל היותר עד פרסה.³² מעתה אפשר לראות את התפילה כהימלכות בקונו, שכן אינה נאמרת אלא בתחילת הדרך;³³ קביעת "עד פרסה" מקהה באופן זה את הקושי שבקביעה "משהחזיק בדרך". תהליך זה מגיע לשיאו בנוסח הסוגיה כפי שעולה ב"סידור תפילה קדמון" שפרסם אסף:

מאי הימלך בקונך? אמר רב יעקב אמר רב חסדא: כל היוצא לדרך צריך

28. כך בכתבי היד; בדפוסים בלא וי"ו.

29. "רב חסדא" רק בדפוסים ובקטע ירושלים; בכתבי יד מינכן ופירנצה "ר' יעקב" בלבד, ואילו בכ"י פריז ובקטע גירונה הדברים סתמיים. ואף בראשונים משתקפים חילופי הנוסח הללו.

30. הלכות גדולות, ירושלים תשל"ב, עמ' 27; סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קפג; סידור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' פט; רב האי גאון בפירושו השני, כמובא בספר הנר לר' זכריה אגמתי, ירושלים תשי"ח, עמ' 57. וראה גם מחזור ויטרי, עמ' 24; סידור רש"י, עמ' 34 (=תורתן של ראשונים, ב, פרנקפורט ע"נ מיין תרמ"ב, עמ' 22), ועוד ראשונים. ועיין האשכול, מהד' אלבק, א, עמ' 108, בשם רב ישראל.

31. המאירי, בית הבחירה, שם, והוסיף שאין זה אלא למהלך יום, אך אם מתכוון לילך פחות מזה "נראה לי שאומרה אחר שיצא מתחומי העיר". נמצא שמכל מקום אינו אומרה אלא משהחזיק בדרך.

32. רב האי גאון בפירושו הראשון שם; רש"י על אתר, וכן בראשונים נוספים. וראה פירושו של ר' שמעיה המובא בספר על הכל, מהד' מ"צ וייס, הגרן, ז, ברדיטשוב תרס"ח, עמ' 107 (ויש להוסיף מקום זה לרשימת ההבאות מפירושי ר' שמעיה לברכות המצויה אצל א"א אורבך, בעלי התוספות, א, ירושלים תש"ס, עמ' 36).

33. כדברי המאירי בחיבורו על אתר: "ויש מפרשים שאם לא כיון ביציאתו מברכה עד פרסה, משם ואילך אין זה נמלך בקונו ואינה אומרה".

להתפלל תפילה קצרה,³⁴ ומאי היא? אמר רב יעקב אמר רב חסדא יהי רצון מלפניך וכו'. עד אימת מצלי לה? אמר ר' יעקב אמר רב חסדא: עד פרסה.³⁵

בגרסה זו, שעליה מעיד אף המאירי³⁶ והמצויה גם בכ"י אוקספורד 366,³⁷ הושמטה הקביעה "משעה שהחזיק בדרך", וקביעת "עד פרסה" היא התשובה לשאלה על זמן התפילה. כאן ברור שהתפילה היא אכן למי שיוצא לדרך במובנו השגור, היינו עם תחילת יציאתו, שהרי היא ההימלכות בקונו. לפיכך אין מקום לקביעה "משהחזיק בדרך",³⁸ אלא דווקא לזו המגבילה את התפילה לתחילת הדרך, עד פרסה. מתוך כך אף מנוסחת השאלה על הזמן בלשון "עד אימת" ולא "אימת" בלבד, כלפנינו. ברי שהתפילה צריכה להיאמר בתחילה והשאלה אינה אלא עד כמה ניתן להאריך תחילה זו. נוסח זה נראה בבירור כעיבוד של הנוסח המקורי, כפי שמופיע בשאר כל העדים, שבו אכן מופיעה הקביעה "משעה שהחזיק בדרך"; אילולא הייתה קביעה זו בנוסח המקורי של הסוגיה, אין לראות את המניע להוספתה. נמצא כי הסוגיה המקורית מעלה את מובנו השני של הביטוי יוצא לדרך, המתאר את מי שכבר מצוי בה; ואילו עיבודה האמור מושפע ממובנו הרווח של הביטוי, הדן בזמן הסמוך ליציאה. ומכאן לדוגמה הבאה: הקשיים הנפתרים בה באמצעות העמידה על דר-משמעותו של היוצא לדרך חמורים בהרבה.

34. בנוסח זה אין רב חסדא מכאן את דברי אליהו באמרו "זו תפלת הדרך", אלא בעל הסוגיה משתמש בדברי רב חסדא, האמורים לעצמם, לביאור הדברים, כדברינו לעיל. אשר לנוסח "תפילה קצרה" (תחת "תפלת הדרך"), הרי הוא מצוי אף בספר השלמה על אתר ומשתקף גם ברשי, ל רע"א, ואכמ"ל. אסף לא העיר על חילופי הנוסח העולים כאן.

35. ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 88.

36. המאירי (הערה 31 לעיל): "יש גורסים".

37. בעל דק"ס שם, אות ס, נטה לראות גרסה זו כפרי דילוג הדומות בלבד, אך לפניו לא עמדה עדותו של המאירי ואף לא גרסתו של סידור תפילה קדמון. בזה האחרון אין מקום לטענת דילוג הדומות, שהרי כבר בשאלה הנוסח שונה: "עד אימת", התואם לתשובה הבאה כאן: "עד פרסה". וראה להלן בסמוך.

38. מסתבר כי בעקבות גרסה זו מהלך אף הזוהר, בראשית נח, ב: "עד דלא יפוק לאורחא בעי לא מלכא ביה ולצלי קמיה על אורחיה". וכן שם, וישלח, קעז, א: "אל ר' יצחק: והא תנינן דעד דלא מפיך בר נש לאורחא איבעי ליה לנטלא רשו ממאריה וליצלי צלותיה". בדברי הזוהר משתקפים דברי אליהו לרב יהודה, וכפירוש רש"י לעניין ההימלכות (כלום קשור ר' יצחק שבוזר לגרסת כ"י מינכן דלעיל הערה 26?); ואילו הקביעה שהתפילה נאמרת רק משהחזיק בדרך נשללת בבירור (על חקר גרסאות התלמוד ופרשנותו המשתקפות בזוהר ראה י"מ תא-שמע, הנגלה שבנסתור, תל-אביב 1995, עמ' 14 והערה 19). וראה גם טורי זהב לשלחן ערוך, אורח חיים סי' קי ס"ק ז, ובנושאי הכלים שם.

ג. כלום אפשר שהיוצא לדרך מותר באשתו נידה?

ביבמות סב ע"ב לומדים אנו:

ואמר³⁹ ר' יהושע בן לוי: חייב אדם לפקוד את אשתו בשעה שהוא יוצא⁴⁰ לדרך, שנאמר "וידעת כי שלום אהלך" וגו'.⁴¹ והא⁴² מהכא נפקא, מהתם נפקא: "ואל אישך תשוקתך" – מלמד שהאשה משתוקקת על בעלה בשעה שהוא יוצא⁴³ לדרך? אמר רב יוסף: לא נצרכה אלא סמוך לווסתה,⁴⁴ וכמה? אמר רבא: ⁴⁵ עונה. והני מילי⁴⁶ לדבר הרשות, אבל לדבר מצוה מטריד.⁴⁷

39. מימרה זו באה בעקבות מימרה קודמת של ר' יהושע בן לוי, שאף היא דורשת את הכתוב "וידעת" וגו', ומכאן לשון "ואמר". ברם יש מעדי הנוסח שאינם גורסים וי"ו; ראה דקדוקי סופרים השלם ליבמות שם, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ו.
40. יש מכתבי היד הגורסים: בשעה שיוצא (ראה דק"ס השלם, שם); בכ"י מינכן 141: שיצא. וכך גם להלן, ליד הערה 43. וראה להלן.

41. המשך הכתוב (איוב ה, כד): "ופקדת נוך ולא תחטא". ויש מעדי הנוסח הגורסים גם את סיום הכתוב; ראה דק"ס השלם, שם. ר"י אלמדרי לר"יף, יבמות, שם, מעיר: "מיהו מקרא לא משתמע יוצא לדרך", והערה זו העתיק מפירוש הריב"ן שם (מ"י בלוי, שיטת הקדמונים ליבמות, ניריורק תשמ"ו, עמ' רנה), כדרכו ביבמות (ראה י"מ תא-שמע, "שיטותיו של רבי יהודה אלמדארי על הרי"ף", פירוש שחיטת חולין רבתי לר"י אלמדארי, ירושלים תשנ"ג, עמ' כב). והרש"ש בהגהותיו כאן נדחק לבקש בכתובים דלעיל שם את ענין היציאה לדרך. אך נראה שהדרשן דייק מתיבת וידעת: מדוע צריך הוא לנקוט אמצעים כדי לידע, הרי בעיניו הוא רואה את המצוי באוהלו? ומכאן דרש שבהולך לדרך מדובר, ואם יפקוד נווהו קודם שייצא, הרי גם כשירחיק יידע ששלום באהלו. וכבר עמד על כך רש"י בפירושו לאיוב שם: "וידעת כי שלום אהלך – ואז בכל מקום תהיה בטוח כי שלום אהלך; ופקדת נוך ולא תחטא – בשוכך מן הדרך ותפקוד את ביתך ותמצא נוך ולא תחסר מכל אשר הנחת בו" (משפט אחרון זה [מ"ופקדת] נשמט במהדורות הנפוצות של רש"י שם מפני דילוג הדומות [ולא תחטא] חוזר בדיבור המתחיל הסמוך], ונרפס במהדורת שושנה, ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, ירושלים תש"ס, עמ' לו. המהדיר לא העיר על ההשמטה בדפוסים). רש"י אינו הולך אפוא בשיטת המדרש, שהתנאי מצוי בסיפה (אם "ופקדת נוך" קודם יציאה אי בכל מקום תדע ששלום אהלך); לשיטת רש"י הכתוב כולו דן בתשובת התנאי, ולפיכך הפקידה תהא כשישוב מן הדרך, ואילו התנאי מצוי בכתובים דלעיל שם. לשון הכתוב הוא אפוא שהביא לפירוש רש"י כי מדובר ביוצא לדרך.

42. כך בכתבי היד; בדפוסים בלא וי"ו. לחילוף נוסף בשאלה זו ראה הערה 77 להלן.

43. ראה הערה 40 לעיל.

44. לחילופי הנוסח שבכאן ראה להלן בפנים.

45. ויש נוסחאות: רב, רבה, ראבא; ראה דק"ס השלם, שם. וראה להלן.

46. בכ"י ויטיק 111: "ולא אמרן אלא"; בשאר עדי הנוסח כלפנינו.

47. כך ברוב כתבי היד; במקצת כתבי יד: טריד, ובכ"י אוקספורד 367: לא. גרסאות אלה מכוונות

סוגיה קצרה זו העסיקה לא מעט את בעלי ההלכה, כי לפי צורתה שלפנינו עולה הימנה היתר של ממש בהלכות נידה: אף על פי שהלכה פסוקה היא שחייב אדם לפרוש מאשתו סמוך לווסתה,⁴⁸ הרי בשעה שהוא יוצא לדרך התיירו חכמים איסור זה ואף חייבוהו לפקדה. פירוש זה נקוט בידי סיעת ראשונים, הן לביאור הסוגיה והן להלכה,⁴⁹ ולא עוד אלא שמקצת כתבי היד הכניסוהו לגוף הגמרא, ולאחר התיבות "סמוך לווסתה" שלפנינו נוסף בהם: "דאע"ג דאמור רבנן חייב אדם לפרוש מאשתו סמוך לווסתה" וכו'.⁵⁰

ברם כבר רבנו תם ערער על הדבר בחריפות, כדרכו. וזה לשונו בספר הישר:⁵¹

ומה שהוגהו בספרים "לא נצרכה אלא סמוך לווסתה" – שיבוש גדול הגיהו, לפי שסברו דפקידה היינו תשמיש.

חזא דבשבועות מוכיח דסמוך לווסתה דאורייתא, ועוד דקאמרינן "הני מילי לדבר הרשות" – וכי בשביל דבר הרשות עקרינן "והזרתם את בני ישראל מטומאתם", דמוקמינן בסמוך לווסתה? אדרכה, ידחה דבר הרשות, ואל יצא לדבר הרשות בסמוך לווסתה, ויתקיימו שני מקראות הללו!

גרסה זו ששלל רבנו תם כהגהה משובשת, הלוא היא הגרסה שלפנינו בדפוסים הרווחים, אכן מופיעה כהגהה בפירושו של רש"י סבו על אתר: "ה"ג לא נצרכה אלא סמוך לווסתה". ואילו ר' זרחיה הלוי (בעל המאור), המעיד על גרסה זו בצירוף התוספת דלעיל ("אע"ג" וכו'), ציין מקור אחר להגהה:

ומה שהגיהו בספרים "אפילו סמוך לווסתה אע"ג דאמר רבא חייב אדם לפרוש מאשתו סמוך לווסתה עונה"⁵² – הגהה היא שהוגהה משמו של ר'

כנגד שני פירושי של רש"י על אתר: "לדבר מצוה לא, משום דטריד למצוה, אי נמי: מיטריד בתשמיש ויבטל מצוה". בדפוסים: מיטרידי.

48. עיין שבועות יח ע"ב ומקבילות; תרגום המיוחס ליונתן לויקרא טו, לא. הלכה זו אמורה בבבלי בשמו של ר' יאשיה, ממובהקי החכמים בבית מדרשו של ר' ישמעאל ("ר' ירמיה" שבנדה סג ע"ב הוא טעות הדפוסים האחרונים; בכתבי יד ובדפוסים ראשונים אף שם "ר' יאשיה"). וכבר שיער רד"צ הופמן, "לחקר מדרשי התנאים", מסלות לתורת התנאים, תרגם א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 75, שמקורה של ההלכה במכילתא האבודה מדבר ר' ישמעאל לויקרא, וממנה לקחה התרגום. שכן זיקתו של זה לדבר ר' ישמעאל ידועה (וראה מאמרי "לטיב זיקתו של התרגום המיוחס ליונתן למדרשי ההלכה", תרביץ סח [תשנ"ט], עמ' 189 ואילך), ואילו שימוש של "יונתן" בבבלי מסופק מעיקרו; וראה מאמרי שם, עמ' 205 והערה 78.

49. ראה ציוניו של ר"א יפה'ן במהדורתו לחידושי הריטב"א על אתר, ירושלים תשנ"ב, הערה 928.

50. ראה דק"ס השלם, שם, והערה 121, ויש להוסיף את הגרסה הקרובה שמביא רז"ה, להלן ליד הערה 52.

51. ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים, מהד' שליזינגר, סי' מה. הדברים מובאים בתוספות ליבמות שם, ד"ה חייב, ובשאר ראשונים.

52. ראה הערה 50 לעיל.

ש"סמוך לווסתה" הוא הנוסח הראשוני, לא יהא בדינו לכלכל כל עיקר את הולדתה של הגרסה החלופית והמתמיהה: לא היה עולה בדעתו של אדם להחליף היתר אפשרי, ולו בדוחק, בסמוך לווסתה, בהיתר בלתי אפשרי מכול וכול באשתו נידה. ואף שיקול נוסף יש בכאן. כי פעמיים בבבלי מצינו לרב יוסף שאמר בהקשרים שונים "באשתו נדה",⁵⁸ ולגרסה הישנה הרי אף כאן הוא האומר כן. גרסתנו "סמוך לווסתה" נראית אפוא כהגהה שהותירה את שם בעל המימרה במקומו, אך את גוף הדברים החליפה, מן הסיבה שנתבארה.

לאור המסקנה הטקסטואלית עלינו לפרש את הלשון הקשה "לאשתו נדה". ותחילה יש להיוקק להצעתו של רבנו תם, הנוקט כאמור גרסה זו. לשיטתו, לשון פקידה אינו מציין ביאה דווקא, אלא כולל הוא אף פיוס וריצוי בשיחה בלבד. וכך הוא אפוא שיעור המימרה: המבקש לצאת לדרך חייב קודם לכך לפקד את אשתו; אם מותרת היא לו, הרי פקידה זו תיעשה דרך תשמיש, שהרי האישה משתוקקת על בעלה כשיוצא לדרך; אך אם אסורה היא לו, עדיין חובתו לפייסה ולרצותה וליטול רשותה ליציאתו – ואף זוהי "פקידה".⁵⁹

ברם כבר העירו ראשונים⁶⁰ שלשון פקידה אינו מתפרש בהקשר דידן אלא לעניין תשמיש, וכמובנו במימרה הסמוכה לזו בסוגיה, אף היא מפי ר' יהושע בן לוי: "כל היודע באשתו שהיא יראת שמים ואינו פוקדה נקרא חוטא, שנאמר וידעת כי שלום אהלך [ופקדת נוך ולא תחטא]".⁶¹ ואמנם דומה שכבר הרגיש רבנו תם בדבר, ולכן פירש שמדובר באדם המצוי רחוק מאשתו וחובתו לפקדה ולזכרה בבואו אליה ובנטילת רשותה קודם שיצא לדרך.⁶² מעתה אין פקידה כינוי לפיוס וריצוי, שזאת

לעיל) כי אפילו חובת הפרישה מדרבנן, עדיין לא מובן מדוע דחו חובה זו בשל דבר הרשות; הרי אפשר לו לדחות נסיעתו לאחר סמוך לווסתה. וכבר העיר בעל ישרש יעקב ליבמות מב ע"א, שבפסחים עב ע"ב מבואר כי אפילו לצורך קיום מצווה דאורייתא של ייבום לא הותר איסור סמוך לווסתה, עיין שם. וראה ריטב"א בחידושי לשבועות יח ע"ב: "היה נראה לומר דלעולם תשמיש ממש, ופקידה דהתם נמי מדאורייתא גמירי לה, שהכתוב מבטיחו שלא יבא בכך לידי חטא שתראה בשעת תשמיש [...] והכי גמירי לפירושא דההוא קרא". בדברים מופלגים אלה יש ביטוי ברור לחומרת הקושי.

58. עירובין סג ע"ב; נדרים כ ע"א. בעירובין שם אומר רב יוסף: "אפילו באשתו נדה", אבל בשני קטעי גניזה שבקמברידג' (Or. 1080 B.13,5; T-S F2(2),65) ובדפוס פס (=דפוס שלוניק" שבדק"ס) ממש כמקומנו: "לא נצרכה אלא לאשתו נדה". וקרוי מאוד לזה גם בשאר כתבי היד שם, וכהגהת הב"ח על אתר. וראה להלן.

59. ולשיטה זו חרו הרז"ה בפתיחתו לסלע המחלקות (הערה 54 לעיל, עמ' קלב): "כצאתך לדרך, לבל תביא מוך, בלבה קח בך, ושלום בפקדה". אשר להוספת הגמרא "וכמה? אמר רבא עונה", ראה הערה 79 להלן.

60. ראה רשב"א, תורת הבית, בית ז, שער ב; ריטב"א, יבמות, שם ושבועות יח ע"ב, ועוד.

61. כך – עם סיפיה דקרא – ברוב העדים; בדפוסים: וגו'.

62. הערה 51 לעיל. בספר מהדורא בתרא למהרש"א שם (ברלין תקנ"ו, ונדפס בש"ס וילנא) לא

לא מצינו, אלא פקידה היא כמשמע רווח שלה: "פקד את פלוני – זכר אותו לכבוד בבקור, בא לראותו".⁶³ דא עקא, שעיקר זה, כי מדובר באדם המצוי שלא בביתו, חסר כולו מן הספר.

נמצינו למדים כי חידה לפנינו: מחד גיסא נראה בביורר שבגרסה המקורית עסקה הסוגיה באשתו נידה, אך לא פחות ברור, מאידך גיסא, שפקידה האמורה כאן אינה אלא אישות ממש, והוא שגרם לעליית הגרסה החלופית. כיצד יש להבין אפוא את הסוגיה במקורה?

ד. מה קללה יש בתשוקת חוה לאישה?

כשאלת הגמרא דלעיל הובא מדרש הכתוב "ואל אישך תשוקתך" (בראשית ג, טז). אך מדרש זה במקורו הוא קטע ממימרה שלמה של ר' יצחק בר אבדימי⁶⁴ בעירובין ק ע"ב:

עשר קללות נתקללה חוה, דכתיב "אל האשה אמר"⁶⁵ הרבה ארכה – אל שני טפי דמים, אחת דם נדה ואחת דם בתולים; "עצבונך" – זה צער גידול בנים; "והרונך" – זה צער העיבור; "בעצב תלדי בנים" – כמשמעו; "ואל אישך תשוקתך" – מלמד שהאשה משתוקקת על בעלה⁶⁶ בשעה שיוצא לדרך;⁶⁷ "והוא ימשול בך" – מלמד שהאשה תובעת בלב וכו'.

מימרה זו אמורה שם בלא כל זיקה לעניין חובתו של אדם לפקוד את אשתו עם יציאתו לדרך. אך לכאורה אין להבין כיצד משמשת השתקקות האישה לבעלה בשעה שיוצא לדרך כאחת מקללותיה של האישה! נראה שכך היא הצעת הדברים.

עמד על כוונת האוקימתא שמדובר במי שרחוק מאשתו: "ומי הכריחם לזה, ואימא דהשתא הוא קרוב אליה [...] ועל כן הנראה דאלו המילות 'א"כ ישוב אליה' טעות נפל בימי התוס' מאיזה תלמיד טועה שכתבן"; עיין שם (לפי הסימן המצוי בשער הספר לזיהוי חלקו של חתן מהרש"א מחידושי חותנו, דברים אלה מן המהרש"א הם). אך הדברים מצויים גם בספר הישר שם ובתוספות הרא"ש על אתר.

63. בן-יהודה במילונו, ערך "פקד", עמ' 5092; עיין שם בדוגמותיו.
64. כך בדפוסים ובכתבי היד, למעט רק כ"י מינכן, שהשמיט "בר אבדימי".
65. ארבע תיבות אחרונות ישנן רק בחלק מעדי הנוסח; ויש הגורסים: שנאמר וכו'.
66. כך בדפוס ונציה, בכ"י מינכן, בקטע בולוניה, ארכיון המדינה 518, ובעין יעקב; בדפוס פס, בכתבי יד אוקספורד 366, וטיקן 109 ומונטיפיורי 88 (ילקוט הגדות תלמוד): לבעלה. בעל ב"ח הגיה: אל בעלה, אך זאת לא מצינו בעדי הנוסח, גם לא במקבילה שביבמות שם.
67. בכ"י וטיקן: שהוא יוצא; בקטע בולוניה: שהוא הולך, וראה להלן. בשאר כתבי יד כלפנינו.
68. בהמשך שם מובאת עוד קללה אחת בלבד, והגמרא מקשה: "הני שבע הווין?", ורב דימי משלים למניין עשרה. המסורת הראשונית הגיעה אפוא לבבל קטועה. וראה על כיוצא בזה במאמרי "מאושה ליבנה – לגלגוליה של מסורת", *Jewish Studies, an Internet Journal* 1 (2002), עמ' 6 הערה 40 (<http://www.biu.ac.il/JS/JSIJ>).

הכתוב מזכיר את תשוקת האישה לבעלה כעונש וקללה; אך הדרשן נתקשה, מה קללה יש כאן? וכלשון ר' אליהו מזרחי: "מה עניין תשוקתה בתשמיש אצל קללותיה?".⁶⁹ רא"ם הזכיר קושי זה בקשר לפירושו של רש"י לכתוב שם: "וְאֵל אִישׁ תְּשׁוּקָתָךְ" – לתשמיש, ואף על פי כן אין לך מצח לתובעו בפה, אלא 'הוא ימשול בך' (שם), הכל ממנו ולא ממך". רש"י פתר אפוא את הקללה שבתשוקת האישה לא מתוך עצמה, אלא דווקא על פי המשך הכתוב: הוא ימשול בה, ולא כל הימנה למלא רצונה; ואין הדבר תלוי אלא בו. וכלשון מהר"ל מפראג ב"גור אריה" לרש"י שם: "דאם לא כן [אלא התשוקה קללה לעצמה היא – ד"ה], לא יהיה 'אל אִישׁ תְּשׁוּקָתָךְ' קללה, אבל ברכה ותשוקה"!

מענה תוכן דרשתו של ר' יצחק בר אבדימי: הוא הרי מנוע מפירושו של רש"י, לפי שלשיטתו התשוקה היא סעיף עצמאי ברשימת עשר הקללות שנתקללה חוה, וקללת "והוא ימשל בך" עניין אחר הוא, שנמנה ברשימתו כסעיף לעצמו. בפניו עומד אפוא הקושי: מה עניין תשוקה אצל קללה? פתרוננו של ר' יצחק הוא אפוא העמדת הקללה שבתשוקה למצבים שמילווה הוא מן הנמנע: "מלמד שהאשה משתוקקת על בעלה בשעה שהוא יוצא לדרך". מצבה הקיומי של האישה, כפי שמכירו בעל הדרשה, הרי הוא ישיבתה בביתה תוך שהיא ממתינה לבעלה, היוצא תדיר לדרך לפרנסת ביתו.⁷⁰ כל אימת שיוצא הוא לדרך ועוזב את ביתו, משתוקקת אפוא האישה לבעלה – ואין פורקן לצער זה.

הביטוי "בשעה שהוא יוצא לדרך" במימרת ר' יצחק אינו משמש אפוא במובנו הרווח, לשעה הסמוכה ליציאה, אלא במובנו השני דלעיל, היינו למצב המתמשך מכוח היציאה ואילך.⁷¹ במובן זה הקללה שבדבר ברורה ומחזורת. מענה יש לשוב למובן המימרה במסגרתה שביבמות.

ה. ההעברה מעירובין ליבמות ותוצאותיה

מרשימת הקללות שמנה ר' יצחק בעירובין הועבר לסוגייתנו ביבמות רק סעיף אחד בלבד, והוא השתוקקות האישה לבעלה בשעה שהוא יוצא לדרך. העברה זו באה בשל זהות הלשון במימרת ר' יצחק לזו שבמימרת ר' יהושע בן לוי: "חייב אדם

69. בביאורו לפירוש רש"י לבראשית שם.

70. השווה בראשית רבה (הערה 11 לעיל): "שדרכה שלאשה להיות יושבת בתוך ביתה ודרך האיש להיות יוצא בשוק", ובחילופי הנוסח שם: יוצא לדרך. ובאבות דרבי נתן, נ"ב, פרק מב, מהד' שטר, נט ע"א, אכן נכלל עניין זה בקללות האשה: "השמינית שהיא יושבת בתוך הבית ואינה מתפרנס כאיש". ומסתבר שלכך המכוון גם בבבלי שם: "חבושה בבית האסורים".

71. ומכאן גרסת קטע בולוניה (הערה 66 לעיל): "בשעה שהוא הולך לדרך". ברור מעדותם של שאר עדי הנוסח כי אין זו הגרסה המקורית, אך בעליו של נוסח זה פירש לנכון כי "יוצא לדרך" כאן מכוון להליכתו בדרך, הבאה מכוח צאתו: רק אז יש קללה בהשתוקקות האישה.

לפקוד את אשתו בשעה שהוא יוצא לדרך". ברם במימרת ר' יהושע אין הכוונה למצב המתמשך מכוח היציאה ואילך, שהרי אין בידו לפקוד את אשתו כשאיננו מצוי לה; וכאן השעה הנידונה היא השעה הסמוכה ליציאה, קודם שאירעה. הסמכת שתי המימרות הזוהות בעניין זה בלשונן הביאה אפוא לפירוש מימרתו של ר' יצחק על פי זו של ר' יהושע: קללתה של האישה היא בכך שמשותקת לבעלה בסמוך ליציאתו לדרך. אלא שביאור זה, העולה מאליה מכוח הסמכת המימרות, הפך את דרשת ר' יצחק לסתומה: וכי מה קללה היא זו שהאישה משותקת לבעלה סמוך ליציאתו?

עתה דומה כי בידינו המפתח לפתרון חידתה של מימרת רב יוסף בצביונה המקורי דלעיל: "לא נצרכה אלא באשתו נדה". כבר אמרנו לעיל שמימרה זו מצאנו בפי רב יוסף בהקשרים אחרים, ומסתבר שלא באה לכאן אלא מכוח העברתה מהתם. כי לאחר שהועברה לכאן מימרת ר' יצחק מעירובין, התקשו בה הלומדים הרבה, מכוח הביאור שצירוף זה מעלה, כפי שנתבאר: הרי תשוקת האישה לבעלה קודם שיצא לדרך אין בה כל קללה? ולקושה זו ביקשו הלומדים למצוא מזוור בהעברת מימרתו של רב יוסף. לא נאמרה קללה זו אלא למקרה שיוצא הוא לדרך והנה אשתו נידה! או אז, אף על פי שמשותקת היא לבעלה, אין בידה אלא לכסוף אליו עד שישוב, והיא קללתה.

ומסתבר שהלומדים שביארו כן את מימרת ר' יצחק באמצעות דברי רב יוסף עשו כן בהשראת דרשת התלמוד במקום אחר. כך למדנו בברכות נה ע"ב:

"ונגע לא יקרב באהלך" – שלא תמצא אשתך ספק נדה בשעה שאתה בא מן הדרך.

כשם שבבואו מן הדרך, והוא כמה לאשתו, הרי זה נגע שהוא מוצאה ספק נידה, כך קללה היא לאישה שנמצאת נידה בשעה שבעלה יוצא לדרך ומשותקת היא אליו.⁷² ואף כאן נדרש הכתוב "באהלך", כשם שבסוגייתנו הובא הכתוב "וידעת כי שלום אהלך".⁷³ כיוצא בזה למדנו בבראשית רבה לה, ג:⁷⁴

והברכה האחרונה [הייתה] גדולה מן הראשונה – "וילכו לא הליהם שמחים וטובי לב", אמר ר' יצחק: "שמחים" – שמצאו נשותיהם טהורות.⁷⁵

72. אף להלכה יש שהשוו בין המצבים הללו לקולה; ראה חידושי הרשב"א לנדה טו ע"א, ירושלים תש"ן, ליד הערה 106, ובחידושי הריטב"א שם, ירושלים תשל"ח, ליד הערה 165.

73. כבבא מציעא קז ע"א הובאה דרשה זו בשם רב על כתוב אחר: "ברוך אתה בבואך" – שלא תמצא אשתך ספק נדה בשעת ביאתך מן הדרך.

74. מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 332; וראה במקבילות שצוינו שם.

75. הדרשה מסתיימת בתיבות: "וטובי לב" – שעברו זכרים. מפני דילוג הדומות ("וטובי לב" – "וטובי לב") נשמט מ"אמר ר' יצחק" עד "וטובי לב" משני כתבי יד של בראשית רבה, כמצוין במהדורה הנוכחית; בשאר העדים הוא מצוי וכן במקבילות.

ברכה היא למי ששב לביתו ומוצא אשתו טהורה, ומכאן עולה הקללה במצב ההפוך.⁷⁶ מסתבר כי דרשות אלה ריחפו לנגד עיני הלומדים בהעמידם את קללת ההשתוקקות בזמן היציאה לדרך למקרה שאשתו נידה, וזאת מכוח הצמדת מימרה זו לדרשת ר' יהושע, שהביאה להבנה כי "בשעה שהוא יוצא לדרך" משמעו סמוך ליציאה. אבל במקורם של דברים הקללה מכוונת לזמן שהוא כבר מחזיק בדרך, כפי שנתבאר, ואין כל צורך להעמידה באוקימתא.

נמצא כי הדיון המתמחה במימרותיהם של ר' יצחק ורב יוסף שהוצמדו למימרת ר' יהושע אינו אלא מאמר מוסגר מאוחר שהוכנס לתוך סוגיית ר' יהושע סמוך לדבריו. דברי רב יוסף לא באו לבאר את דרשת ר' יהושע על חובת הפקידה, אלא דווקא את דרשת ר' יצחק על קללת האשה. אך לאחר המאמר המוסגר ממשיכה הסוגיה המקורית את הדיון בחובת הפקידה שר' יהושע דן בה: "והני מילי לדבר הרשות, אבל לדבר מצוה מטריד". אין אדם חייב אפוא לפקוד את אשתו טרם יציאתו אלא כשיוצא לדבר הרשות. ברם הבנת דברי רב יוסף כביאור לדרשת ר' יצחק דווקא עולה רק ממסגרת הדרשה כפי שהיא מצויה במקורה בעירובין, שם השתוקקות האשה לבעלה כשיוצא לדרך מצויה כאחת מקללותיה. בסוגייתנו לא הובא אלא עצם ההשתוקקות, בלא הקללה שבדבר. הלומדים המאוחרים, שפירשו את עניין ההשתוקקות רק מתוך המצוי בו בסוגייתנו, לא ראו אפוא את דברי רב יוסף כהסבר לקללה – זו הרי אינה מצויה כאן כלל; והואיל והחילוק שבהמשך, בין דבר רשות למצווה, עניינו ודאי בפירוש דברי ר' יהושע ולא בביאור דרשתו של ר' יצחק, הבינו הלומדים המאוחרים שאף דבריו של רב יוסף לא הובאו כאן לפירוש דרשת ר' יצחק אלא לביאור מימרתו של ר' יהושע. החובה לפקוד את האשה סמוך ליציאה היא אפוא ש"לא נצרכה אלא לאשתו נדה". בכך נסתלק המבנה של מאמר מוסגר והסוגיה בנויה כסדרה. תחילה הובאה מימרת ר' יהושע הכרוכה בדרשת ר' יצחק ועל כך באו שני ביאורים בכיוון אחד: דברי רב יוסף וקביעת "הני מילי לדבר הרשות". מהבנה זו עלתה אפוא הקושיה הסתמית, הארמית, החוצצת בין שתי המימרות האמוראיות והעבריות, של ר' יהושע ושל ר' יצחק: "והא מהכא נפקא מהתם נפקא"? קושיה זו מלמדת שבעליה ראו את דברי רב יוסף כביאור למימרת ר' יהושע: לא הוצרך ר' יהושע לדרשתו כדי לחייב את הפקידה אלא באשתו נידה; שאם לא כן, כבר יודעים אנו חיוב זה מדרשת ר' יצחק. קושיה סתמית זו היא החוליה האחרונה ביצירת סוגייתנו בצורתה הנוכחית. ולא עלתה חוליה זו אלא לאחר שהסוגיה כבר בנויה הייתה עד סיומה, וסברו הלומדים לפרשה כסדרה ומתוכה, בלא לעמוד על המבנה המוסגר של הדיון בדרשת ר' יצחק הנובע ממקורה בעירובין.

ואמנם אופייה של קושיה זו ניכר לעין: וכי מה תמיהה היא "הא מהכא נפקא,

76. וכבר קישר מהר"ז בפירושו לבראשית רבה שם דרשה זו לסוגייתנו ביבמות; עיין שם.

מהתם נפקא" – שעה שדרשת ר' יצחק אינה כוללת כל חובה על הבעל, ואין בה אלא תיאור קללתה של האישה? אדרבה, אילולא דרשת ר' יהושע היה מקום לומר, שמן הקללה יש ללמוד כי תשוקתה זו של האישה אינה אמורה להיענות.⁷⁷ דווקא דרשת ר' יצחק מגבירה אפוא את הצורך בדרשת ר' יהושע: אין אדם חייב למלא אחר הקללה, אלא להפך – כיוון שבשעה זו משתוקקת האישה לבעלה, חייב הוא לפקדה ולמלא רצונה. קושיית "הא מהכא" וכו' היא אפוא חוליה מאוחרת שבאה למלא באופן מלאכותי במובהק חלל שנפער להבנת בעליה במהלך הסוגיה,⁷⁸ אבל מימרות ר' יצחק ורב יוסף הובאו תחילה כמאמר מוסגר, באופן שאין מקום לקושייה זו. ברם אף כמאמר מוסגר אין כאן אלא תוצאת ההעברה שהועברה מימרת ר' יצחק ממקורה והצמדתה לדרשת ר' יהושע; הצמדה זו העלתה לדרשת ר' יצחק פירוש שונה מכוונתו המקורית, והוא שהצריך את העמדתה של מימרת רב יוסף. עתה מתבהרות מאלהן תולדות הנוסח של הסוגיה. כל עוד עמדו בסוגיה מימרות ר' יצחק ורב יוסף כמות שהן, אפשר היה להם לדברי רב יוסף להיות נוסחם המקורי, "לאשתו נדה", שהרי בכך אפשר היה לראות פירוש לדרשת ר' יצחק על קללת האישה ולא לדינו של ר' יהושע על חובת הפקידה. אך משעה שניתוספה הקושייה "הא מהכא נפקא, מהתם נפקא", הרי עולה בהכרח שדברי רב יוסף באו להעמיד את הרבותה בדינו של ר' יהושע, ומכאן ואילך לא היה אפשר להותיר את הגרסה הישנה כמשמעה. שכן אין להעלות כלל על הדעת שאיסור נידה הותר למי שיוצא לדרך. עמדו אפוא הלומדים והחליפו "לאשתו נדה" ב"סמוך לווסתה", שאז יש מקום כלשהו להתיר. ומימרת "סמוך לווסתה" גררה בעקבותיה את מימרת רבא בשאר מקומות, שקבעה שיעור עונה לסמיכות זו. ואף על פי שהגרסה הקדומה ("לאשתו נדה") נותרה במקצת העדים, הרי גם בהם ניכרת הגרסה החלופית; שהרי ההמשך ("וכמה? אמר רבא: עונה") מצוי גם בנוסחים אלה, והוא במקורו הרי משמש המשך לעניין "סמוך לווסתה".⁷⁹ הנוסח הקדום לא נותר אפוא ב"טהרתו", ואף עליו הורכב מקצת הנוסח החלופי.

77. המפרשים ביארו שאם האישה משתוקקת לבעלה, הרי בזה יש כדי להטיל עליו חובת עונה, וכפירוש רש"י למימרת רבא בפסחים עב"ב; ונמצאת דרשת ר' יהושע מיותרת. ברם ביאור זה אינו מתחשב בקללה האמורה כאן: אם ההשתוקקות מביאה לידי חובת עונה – כלום לא נתחלפה הקללה בברכה?

78. בכ"י מינכן 141 הגרסה אכן שונה: "והא מהכא, התם מהא נפקא" (וראה גם גרסותיהם של ילקוט שמעוני ור"י אלמורי, אשר הובאו בדק"ס השלם, שם, הערות 116–117). אפשר אפוא שבתחילה לא היה כאן לשון קושייה, אלא לשון הפניה למימרה המקבילה של ר' יצחק, ובעקבות הבנת דברי רב יוסף כפירוש לצורך בדברי ר' יהושע ראו בלשון זה הבעת תמיהה, וניסחוהו בהתאם.

79. רבנו תם (הערה 51 לעיל), הרואה לנכון את גרסת "אשתו נדה" כמקורית, מבקש אמנם לפרש גם המשך זה לפי דרכו: עונה האמורה כאן אינה עונת תשמיש, אלא הזמן שיש לו להישאר עם

* * *

הלשון "בשעה שיוצא לדרך" יוצא לשתי הוראות שונות: (א) עם צאתו לדרך, בשעה הסמוכה ליציאתו; (ב) לאחר שיצא, בשעה שכבר הוא מחזיק בדרך. בסוגיית תפילת הדרך גרמה דו־משמעות זו להתרוצצות בקביעת מועדה של התפילה האמורה בידי "היוצא לדרך". ההלכה המקורית חייבה אמירת תפילה זו משעה שהחזיק בדרך, במובן השני של הביטוי, אך כבר במהלך הסוגיה ניכרים עקבותיה של גישה חלופית, התופסת את הביטוי במובנו הרווח. קשייה החמורים של סוגיית יבמות עלו מתוך צמידות של מימרות ר' יהושע ור' יצחק על "היוצא לדרך", צמידות שגרמה לפרש את הביטוי בשתי המימרות על פי מובנו הראשון. במקורם של הדברים ר' יהושע דן במובנו הראשון של הביטוי, ור' יצחק – בשני. סוגיה אגדית, שבמקורה אין לה משמעות של הלכה כל עיקר, הולידה בדרך זו קולה משמעותית בהלכות נידה החמורות.⁸⁰ צירוף העמידה על כפל המשמעות של הלשון מחד גיסא, ועל דרכי עריכת הבבלי מאידך גיסא, דומה שמבהיר יפה את דרכי התהוות הסוגיות.

אשתו לשם ריצוי ופיוס קודם שייצא לדרך. אף הוא הצביע על לשון עונה שלא במשמע 'תשמיש', המצוי בעבודה זרה ע"א: "כמה עונה? אמר ר' חייא בר אבא אמר ר' יוחנן: או יום או לילה [...] רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן: חצי יום וחצי לילה". ברם היא הנותנת: שם מחלוקת היא בשיעור עונה האמורה בתוספתא סוף טהרות המובאת בסוגיה שם, וכן נחלקו בדבר בירושלמי שם ספ"ה, מה ע"ב; ואינו עניין למימרת רבא "וכמה? עונה" התחרת בתלמוד (ראה מסורת הש"ס שם) שעניינה בתשמיש, ולא נחלקו בשיעורה. שיטה נוספת הוצעה בראשונים, המשלבת גרסת "באשתו נדה" בגרסת "וכמה עונה" כך: מדובר באשתו נידה שהגיע זמן טבילתה, וחייב הוא להמתין כדי עונה ולא לצאת לדרך עד שתטבול ויפקדה (ראה ריטב"א על אתר וכמוצין בהערות 940–942 שם). ברם העיקר – חובת ההמתנה – חסר מן הספר.

80. כבר תמה בעל מגיד משנה על הרמב"ם, שלא הביא להלכה סוגיה זו; ראה דבריו בהלכות איסורי ביאה ד, יב. ואחרונים פלפלו בדבר; ראה "ספר המפתח" ברמב"ם מהר" פרינקל, שם. נראה שהרמב"ם דחה את התירוצ' "בסמוך לווסתה" כשינויא בעלמא של משא ומתן, שאין בכוחו לדרחות תלמוד ערוך של איסור סמוך לווסתה. אשר לאמור בהלכות דעות ד, יט, שאין לבעול ביום יציאה לדרך ולא לפניו, כבר העיר בעל מגן אברהם (או"ח סי' רמ, ס"ק כט) שאין כאן אלא המלצה רפואית, כהקשר שאר הדברים האמורים שם, אך החובה העולה מרצון האשה במקומה עומדת; עיין שם.

בן-אשר ורשימת ההומונימים "תריין בתרי לישנין"

קובץ רשימות המסורה המצֶרֶפֶת¹ הקרוי "אכלה ואכלה" מצוי לפנינו בשני כתבי יד שלמים² ובשלושה דפוסים.³ כותרתה של רשימה מס' 59 באכלה ואכלה פריז⁴ היא: "א"ב מן ב"ב ותריוהון תריין לישנין", היינו: רשימה אלף-ביתית של זוגות תיבות שכל אחת מהן מצויה פעמיים במקרא, ובשתי משמעותות שונות. הרשימה מחזיקה קרוב למאה זוגות כאלה ואינה מתימרת למצות את כל זוגות ההומונימים היחידאיים שבמקרא, כפי שנראה להלן. הזוג הראשון הוא אוֹרָה:

וְאִנִּי שְׁלֹשֶׁת הַחֲצִים צָדָה אוֹרָה לְשִׁלַּח־לִי לְמַטָּה (שמ"א כ, כ)
אוֹרָה אֲתֶכֶם בִּיד־אֵל אֲשֶׁר עִם־שָׂדֵי לֹא אֶכְחָד (איוב כז, יא)

בשתי המובאות לפנינו פועל משורש יר"ה, בניין קל, עתיד, בגוף ראשון, אלא שבשמואל המשמעות היא 'אֶשְׁלַח' (את החצים אל המטרה), ובאיוב: 'אֶלְמֵד'. ואכן ההוראות קרובות זו לזו ונובעות ממשמעות בסיסית אחת: 'אֶדְרִיף'. דוגמה נוספת שבה הברל המשמעות מובהק יותר היא זָקֵן (בראשון צורת סמיכות לְזָקֵן, ובשני לְזָקֵן):

וַיֹּאמֶר אֲבֹרָהֶם אֶל־עֲבָדָיו זָקֵן בֵּיתוֹ הַמָּשָׁל בְּכָל־אֲשֶׁר־לוֹ (בר' כד, ב)
בְּשָׁמֶן הַטּוֹב עַל־הָרֹאשׁ יֵרֵד עַל־הַזָּקֵן זָקֵן־אֶהְיֶה (תה' קלג, ב)

1. 'י יבין מגדיר אותה כך: "מסורה זו מקבצת את התיבות היחידאיות, בעיקר אלו שהמסורה הקטנה העירה עליהן 'ל' [=ליתא; תיבה יחידאית], ומצרפת אותן לרשימות המסודרות לפי עקרונות שונים" ('י יבין, מבוא למסורה הטברנית², ירושלים תשל"ג, עמ' 60, ועתה הנ"ל, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 68), ובעקבותיו גם לייאנס (ד' לייאנס, המסורה המצרפת: דרכיה וסוגיה, באר-שבע תש"ס, עמ' 5). ההגדרה אינה מדויקת לחלוטין, שהרי המסורה המצרפת כוללת גם זוגות יחידאיים ואף שלשות ורביעיות יחידאיות.
2. כ"י האלי מס' Yb 4:10 וכ"י פריז, הספרייה הלאומית, מס' 148. האחרון יצא לאור במהדורת צילום ע"י ד"ש לוינגר, המסורה הגדולה למקרא: אכלה ואכלה כתב יד פריז, ירושלים תשנ"ח. בטעות לא צולם שם דף 47 ע"ב, הכולל את חלקה האחרון של רשימה מס' 59 הנדונה כאן, ובמקומו צולם דף 46 ע"ב פעמיים. במאמר זה התבססנו על תצלום כתב היד.
3. חלקו הראשון של כ"י האלי יצא לאור על ידי אסטבן F. D. Esteban, *Sefer Okhla*, We-Okhla, Madrid 1975, וחלקו השני על ידי אוניבני B. Ognibeni, *La Seconda Parte del Sefer 'Oklah we-'Oklah*, Madrid 1995. כ"י פריז יצא לאור על ידי פרנסדורף: 'ז' פרענסדורף, ספר אכלה ואכלה, הנובר תרכ"ד.
4. להלן: או"פ 59. רשימה מקבילה באכלה ואכלה האלי, מס' 60 (להלן: או"ה 60).

רשימות מקבילות לאוא"פ 59 פזורות בכתבי היד, כגון כ"י המוזאון הבריטי Or. 2201; כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב 10; ⁶ כ"י מינכן, מדינת בוואריה, מס' 392; ⁷ קטע הגניזה T-S D.1/80 ⁸ וקטע הגניזה T-S D.1/95 ⁹. רשימות חלקיות ומדגמיות רבות פזורות בגיליונות כתבי היד המקראיים, כגון כ"י המוזאון הבריטי Or. 4445 בבמדבר לג, כה, ¹⁰ כ"י הנביאים מקהיר (גותהייל 34) בעמודי הקישוט המיקרוגרפי ¹¹ ועוד הרבה.

דו"ת הראה כי קיימת רשימת הומונימים נוספת, שונה מאוא"פ 59, והמהווה למעשה רשימת תוספות לרשימת או"פ 59. ¹² רשימה זו מצויה לפנינו במקורות אחדים שדו"ת הצביע עליהם:

א. כ"י לנינגרד B19a (להלן: רשימת ל), דף 483 ע"ב בכתב היד (עמ' 313 במהדורת הצילום, כרך כתובים). הרשימה מחזיקה 25 זוגות, וכותרתה: "אילו תיבות בַּמִּקְרָא מִן שְׁתֵּי לְשׁוֹנוֹת מִה־שָּׁלָא נִזְכָּר וְלֹא נֶאֱמַר בַּמִּסְרֹת גְּדִלוֹת וְלֹא בַּמִּסְרֹת קְטָנוֹת וְלֹא בַּדְּבָרִי סְפָרִים". ¹³ הרשימה נדפסה על ידי פרנסדורף בהערותיו לאוא"פ 59 וכן על ידי פינסקר. ¹⁴

ב. כתב יד תימני מסוף המאה השלוש-עשרה או מתחילת המאה הארבע-עשרה (להלן: קא), מאוספו של הרב יוסף קאפח ז"ל. הרשימה מחזיקה 57 זוגות ואין חסרונות בכתב היד. כותרת הרשימה: "תיבות במק' בשתי לשונות מה שלא נמצא

5. מחזיק 83 זוגות הכלולים באוא"פ 59 זוג אחד מקורי: נִפְר (שמ"א כג, ז; איוב לד, יט). נוסח בבל בשמואל א היה כנראה סָפָר, ולכן יש חשיבות מיוחדת לתוספת זו; ראה י' עופר, המסורה הבבליה לתורה: עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א, עמ' 271–272.
6. מחזיק 45 זוגות הכלולים באוא"פ 59 ועוד זוג אחד המצוי באוא"ה 60 (וירם).
7. מחזיק 94 זוגות הכלולים באוא"פ 59 ועוד שני זוגות המצויים באוא"ה 60 (וירב, וירם).
8. פותח: "אפלבית (!) מן בב ותר[ויהו]ן [ת]רין [לש]נין". בהמשך מפרט את 14 הזוגות הראשונים המצויים באוא"פ 59, לפי אותו הסדר בדיוק, ומכאן ואילך הוא חסר.
9. חסר בתחילתו. מכיל 24 זוגות, כולם כלולים באוא"פ 59.
10. מחזיק 24 זוגות, כולם מאוא"פ 59, זוג אחד לכל אות באלף-בית, להוציא האותיות אל"ף וחיי"ת: שני זוגות לכל אות.
11. 38 זוגות בדף 6 ע"א ועוד תשעה זוגות בדף 8 ע"א, כולם כלולים באוא"פ 59, להוציא זוג אחד נוסף: יָזָ (דב' יח, ד; תה' עב, ו). זוג אחד רשום בשני המקומות: וּבִרְכָּה. רוב הזוגות רשומים בחצייה הראשון של רשימת או"פ 59. ראו ד' לייאנס, הערה 1 לעיל, עמ' 113–117.
12. (להלן: דותן), עמ' 131–145. על כך שבן-אשר ערך רשימת זוגות הומונימים נפרדת העיר דותן כבר במבוא למהדורת דקדוקי הטעמים שלו (א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר: על פי כתבי יד עתיקים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 17), ובחלק מהדברים שכתב שם חזר בו במאמרו בטקסטוס. אנו תופסים כאן לשון אחרון בכל דבריו.
13. הניקוד במקור.
14. ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' רכד.

במסורת קטנה ולא במסורת בני בבל ולא במסורת בני ארץ ישראל ולא בדברי סופ' והם נפלאים ויפים חמודים מכספים מפי בן אשר מאולפים".

ג. כ"י ששון 368 (תנ"ך פרחי). הרשימה מחזיקה 83 זוגות וכתרתה: "שמנים וארבע"¹⁵ תיבות מפוארות במקרא בשתי לשונות מה שלא [נוכר] במסורת גדולה ולא במסורת קטנה לא במסורת בני בבל ולא במסורת ארץ ישראל ולא בדברי סופרים והם נפלאים ונאים מכספים מפי בן אשר מאולפים". בסוף הרשימה נכתב: "נשלמו התיבות מפי בן אשר כתובות".

ד. קטע גניזה מאוניברסיטת קמברידג' T-S D.1/20 (להלן: ג). הרשימה חסרה והיא מחזיקה 17 זוגות.¹⁶ דותן משער שהרשימה המקורית כללה 79 זוגות. כותרתה: "תיבות במקרא בשתי לשונות מה נמצא"¹⁷ במסורת גדולה ולא במסורת [ת] קטנה ולא במסורת בני בבל ולא במסורת בני ארץ ישראל ולא בדברי סופרים והם נפלאים ויפים חמודים מכספים מפי בן אשר מאולפים בלי חלפים".

ה. כתב יד מסוג שונה במקצת, שדותן מזכיר אותו אך אין הוא כולל אותו בדיונו, והוא בעל משמעות ייחודית למרות היותו חסר מאוד.¹⁸

דותן מסיק מכותרות הרשימות ב, ג, ד שבן-אשר עצמו ערך אותן, או שנטל חומר מן המוכן, הוסיף עליו וערך אותו, וקרא אותו על שמו. חיזוק לדעתו שבן-אשר עצמו ערך את רשימת התוספות מצא דותן בספר אשכול הכופר:¹⁹ "ויש מלין שוין בהברת' ושנויי' בביאור' תרין בתרין זוגין נצמד' רבו מארבה כאשר חקרת' וחקת' ספר תרין בתרין תוספת על שמוני' זוגות של בן אשר רי"ת [=רוח יי' תניחנ]".

שמו של בן-אשר אינו נמצא ברשימת ל, אך רשימה זו עדיין שייכת לקבוצה השנייה של רשימת זוגות ההומנימים בשל תוכנה. כל הזוגות שבה מהווים תוספת לגבי אוא"פ 59 וכלולים בשאר הרשימות. דותן טוען שמקורה של רשימת ל אמנם מאוחר לרשימת אוא"פ 59 אך קדום לבן-אשר, שהרי שמו אינו נזכר בה. דותן מתארך את אוא"פ 59 למאה התשיעית לכל המאוחר,²⁰ ומכיוון שבן-אשר פעל לכל המאוחר בתחילת המחצית השנייה של המאה העשירית, הרי שמקורה של רשימת ל הוא בסוף המאה התשיעית או בתחילת המאה העשירית. קא משקף את הרשימה שערך בן-אשר עצמו שהרי שמו כבר מצוי בו, אך הוא מחזיק פחות

15. בפועל מפורטים רק 83 זוגות.

16. דותן ספר בטעות 18 זוגות.

17. צ"ל: שלא נמצא.

18. עמ' 140: "We will not discuss here a fifth manuscript of a slightly different type, which, although very fragmentary, has its own significance"

זה. ראו להלן דיון בכתב יד זה.

19. 'הדסי, ספר אשכול הכפר, גזולאו 1836, עמ' 60. ראה גם עמ' 70.

20. מתבסס על הערכת מהדירי אוא"ה ועוד. הערכה זו מקובלת על ידי חוקרי המסורה.

זוגות הומונימים משאר הרשימות ולכן הוא קרום להן. בן-אשר נטל את רשימת ל, הוסיף לה כהנה וכהנה, והתוצאה היא המקור של קא. הרשימה שכתנ"ך פרחי ורשימת גג מאוחרות יותר, שמו של בן-אשר נזכר בהן והן כוללות זוגות רבים יותר.

כאמור, דותן מצא כתב יד חמישי, מסוג שונה במקצת, אשר למרות היותו חסר הוא בעל משמעות ייחודית. דותן לא כלל אותו במחקרו. כתב יד זה הוא קטע הגניזה מספריית אוניברסיטת קמברידג', T-S D.1/32, שהתפרסם על ידי אלוני.²¹ לדעתנו, אין המחקר יכול להיות שלם ללא הכללתו של כתב יד זה בדיון. אנו מביאים כאן את הקטע מחדש, מכיוון שהעתקת אלוני משובשת במקצת:²²

ע"ד אלין מלין מן ב' [בב' לי] שנהון ולא נזכרו במסרת
הגדולה ולא ב[מסרת] הקטנה: אן ב' לישנין:
ויאמר דוד שאול אליו ואל נערו אן הלכתם:²³
עד אן תמלל אלה:²⁴ הקורות ב': חד חס' וחד מל
ובש' ליש: ויבאו אל (המקום)²⁵ יעקב אביהם
5 ארצה כנען ויגידו לו את כל הקורות אתם²⁶
ויחף את הבית הקרות²⁷ מל' כת'.
הסכלתי ב' בד'²⁸ ליש, חד כת ס וחד כת ש:
הנה הסכלתי ואשגה²⁹ מכל מלמדי השכלתי³⁰
10 ולכן ב' בתרי ליש: חכלילי עינים מיין ולכן שנים³¹
לאיש כמוך רשעך ולכן אדם צדקתך³²
וימלאום ב בתרי ליש: סתמום פלשתים
וימלאום:³³ ויקם דויד וילך הוא ואנשיו וג

21. נ' אלוני, "שמות החיבור לאהרן בן אשר", בית מקרא 18 (תשל"ג), עמ' 231–253.

22. הרשימה מצויה גם בתקליטור "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית שיצא זה עתה לאור, על פי העתקה ישנה של ייבין.

23. שמ"א י, יד.

24. איוב ח, ב.

25. יש סימני מחיקה מעל תיבה זו.

26. בר' מב, כט.

27. דה"ב ג, ז.

28. כך בכתב היד, וצ"ל "בת[ר]י", כפי שהציע אלוני.

29. שמ"א כו, כא.

30. תה' קיט, צט.

31. בר' מט, יב.

32. איוב לה, ח.

33. בר' כו, טו.

וימלאום למלך להתחתן: ³⁴ והריקותי ב'
 15 בתרין] ליש: ואתכם אורה בגוים והריקותי ³⁵
 והריקותי לכם עד בלי די: ³⁶ ותוכן ב' בתרי, ³⁷
 [סוף הקטע]

עיון ברשימה זו מבהיר במה היא שונה מחברותיה: (א) סדר הזוגות שבה שונה מהסדר שבכל ארבע הרשימות האחרות; (ב) הכותרת קצרה יותר; (ג) שמו של בן-אשר אינו מצוי בה, כברשימת ל. אילו כלל דותן רשימה זו בדיונו, היה עליו למקם אותה אחרי רשימת ל, שהרי יש בה לפחות זוג אחד נוסף על רשימת ל (הסכלתי/השכלתי; שורות 8–9), אך לפני בן-אשר, כאשר שמו אינו נזכר בה; מאידך גיסא, הכותרת הקצרה מעידה שהיא קדומה לרשימת ל. תיאורכו של דותן את מקורותיו דחוק ומלאכותי בלאו הכי, אך הכללת קטע גניזה זה בדיונו היה מביא את התיארוך לרמת אי-סבירות גבוהה בהרבה. אלא שטענת דותן לבעלותו של בן-אשר על רשימת ההומונימים הנפרדת קשה מכמה פנים נוספים:

א. רשימת אוא"פ 59 כוללת זוגות הומונימים. בתשעים אחוזים מהם בקירוב אבחנת המשמעות ברורה ובשאר אין האבחנה ברורה, ואולי היא תלויה בפרשנות מדרשית כלשהי. ברשימת ל ובהרחבותיה אחוז הזוגות שבהם אבחנת המשמעות ברורה נמוך בהרבה; האם נטען שדווקא בן-אשר הוא העורך של הרשימה הנופלת באיכותה מהרשימה המקבילה?

ב. דותן מציין שרשימת ל והרחבותיה אינן מסודרות בסדר הגיוני כלשהו: לא סדר המקרא ולא סדר אלף-ביתי, לעומת אוא"פ 59 המסודרת בסדר האלף-ביתי המקובל; האם נטען שוב שדווקא בן-אשר מחזיק בזכויות היוצרים על הרשימה המסודרת פחות? ³⁸

ג. בן-אשר הוא בלא ספק בעל המסורה הסמכותי ביותר; מדוע העדיף ליצור רשימת מסורה נפרדת ולא הוסיף את הזוגות החדשים שמצא לרשימות הקיימות? במבוא לדקדוקי הטעמים ³⁹ מציין דותן, שכדי לאשש את הצעתו שלפיה ערך

34. שמ"א יח, כז.

35. וי' כז, לג.

36. מל' ג, י.

37. שמ' ה, יח; דה"א ד, לב.

38. אם ייחוסו של כתר ארם-צובה לבן-אשר נכון (עובדה שאין דותן מקבל, והוא אכן צודק בכך שיש קשיים לא מעטים בייחוס זה; ראה א' דותן, "האמנם ננקד כתר חלב בידי אהרן בן-אשר", תרביץ לד [תשכ"ה], עמ' 136–157), ניתן להבחין בקלות בעיון במסורה הגיליונית של כתר ארם-צובה עד כמה היה בן-אשר קפדן בסידור הנכון של פריטי הערות המסורה. על בעיות נוספות העולות מייחוס כתר ארם-צובה לבן-אשר אעמוד במאמר מיוחד הנמצא כעת בהכנה.
 39. הערה 12 לעיל.

בן-אשר את רשימת זוגות ההומונימים הנפרדת, יש לבדוק את המסורה הגיליונית⁴⁰ בכתבי היד המיוחסים לבן-אשר, כ"י לניגד B19a וכתר ארם-צובה:

ועוד תהא שומה עלינו לברר את יחסן של שתי רשימות אלה אל הערות המסורה "ב' בתר' לישנין", "ב' בב' ליש" וכיו"ב, הפזורות במסורה הגדולה והקטנה שבגיליוני ספרים – כ"ל וכ"ח בכלל – כדי שנוכל לשחזר הרשימה המקורית של בן-אשר או לפחות להתקרב אליה.

אך במאמרו בטקסטוס לא בדק דותן את המסורה הגיליונית כהצעתו. מה ציפה דותן למצוא כדי לאשש את סברתו? דותן אומר שיש לבדוק את המסורה הגיליונית "כדי שנוכל לשחזר את הרשימה המקורית של בן-אשר או לפחות להתקרב אליה". כיצד תשחזר הרשימה המקורית? האם דותן מציע שכל הערות המסורה הגיליונית מהוות למעשה את הרשימה המקורית של בן-אשר? הדבר לא ייתכן, שהרי בכתורותיהן של כל חמש הרשימות כתוב במפורש שהן מהוות אוסף ממה שלא נמצא במסורה הגיליונית של כתבי היד; שמא התכוון דותן להציע, כי מתוך חמש הרשימות הנפרדות יש להפחית את זוגות ההומונימים המצויים במסורה הגיליונית, והנותר הוא הרשימה המקורית של בן-אשר? ממה נפשך: אם רשימת אוא"פ מכילה יותר הערות מסורה מתוך גיליונות כתבי היד מאסכולת בן-אשר, ניתן לראות בזה סיוע לסברה שבן-אשר ערך את הרשימה הנפרדת⁴¹ באותה המידה שניתן לראות בזה פרכה לסברה זו;⁴² מאידך גיסא, אם הרשימה הנפרדת מכילה הערות מסורה גיליונית רבות יותר, ניתן לראות בזה סיוע לסברה שבן-אשר ערך רשימה זו,⁴³ בו בזמן שניתן לראות בזה פרכה לסברה זו.⁴⁴ מכאן שבדיקת המסורה הגיליונית מול רשימות המסורה המצרפת לא תתרום דבר לדיונו.⁴⁵

40. כלומר, המסורה הגדולה והקטנה הרשומה בגיליונות כתבי היד המקראיים, בין טורי הטקסט ובשוליים העליונים והתחתונים.

41. שהרי הרשימה הנפרדת מכילה מעט הערות מסורה גיליונית, בהתאם לרשום בכתורות חמש הרשימות, היינו: הרשימה הנפרדת מהווה תוספת על הערות המסורה הגיליונית.

42. שהרי אין כל זיקה בין הרשימה המיוחסת לבן-אשר לבין הערות המסורה הגיליונית בכתבי היד מאסכולת בן-אשר.

43. שהרי קיימת זיקה בין רשימת בן-אשר זו לבין המסורה הגיליונית בכתבי היד מאסכולת בן-אשר.

44. שהרי כותרת הרשימה מעידה על כך שאין היא מכילה זוגות מהמסורה הגיליונית.

45. ערכתי בדיקה כזו ביותר מעשרים כתבי יד טברניים מהמאות העשירית-השתיים-עשרה, כולל כתר ארם-צובה וכ"י לניגד B19a, באופן הבא: המסורה הגיליונית של כל כתבי היד נבדקה בכל הפסוקים הכלולים ברשימת אוא"פ 59 וברשימת ל, והרי התוצאה: בשני שלישים בקירוב מזוגות ההומונימים שברשימת אוא"פ 59 יש הערת מסורה גיליונית, כגון "תרין בתרין לישנין", וברוב המקרים יש הערה כזו בכתבי יד רבים. לעומת זאת, רק בשליש בקירוב מזוגות ההומונימים שברשימת ל יש הערה דומה, ובכל המקרים מעירים רק כתב יד אחד או שני כתבי

הטענות שהבאנו כאן מראות נכוחה שבן-אשר לא ערך את רשימת זוגות ההומנימים הנפרדת. עם זאת, יש לנו עדות כתובה של הדסי ושל שלושה כתבי יד המציינים בפירוש את בן-אשר כעורך הרשימה. האם ניתן למצוא פתרון שייתן מענה לקושי זה?

אנו טוענים שבן-אשר לא ערך מעולם רשימת זוגות ההומנימים נוספת. רשימת ל יצאה מתחת ידו של שמואל בן-יעקב,⁴⁶ מסרנו של כתב יד לנינגרד B19a, והרחבותיה הם הרחבות של רשימת ל של שמואל בן-יעקב. אין רשימת ל מוקדמת לבן-אשר כי אם מאוחרת לו, ושאר רשימות ההרחבות מאוחרות הן לרשימת ל ומבוססות עליה. בכך אנו נחלצים מהתיארוך הדחוק של המקורות כולם. רשימת ל והרחבותיה נופלות באיכותן מרשימת אוא"פ 59 מכיון שלא יצאו מתחת ידיו של בן-אשר. השם "בן-אשר" חסר בכותרת רשימת ל ובקטע הגניזה T-S D.1/32 פשוט מכיון שבן-אשר לא ערך אותם. אם כן, מדוע מציין הדסי שהייתה לפניו רשימת 80 זוגות הומנימים שחיבר בן-אשר, וכמוהו כותבים אחריו שלושה כתבי יד בכותרותיהם?

זהו הקולופון של כ"י לנינגרד B19a:⁴⁷

שמואל בן יעקב כתב ונקד'
ומסר את המחזור הזה שלמקר'
מן הספרים המוגהים המבואר'
אשר עשה המלמד אהרן בן
משה בן אשר נוחו בגן עדן: 0:
והוא מוגה באר היטב: 0:

הקולופון אינו מתכוון ללמדנו שכל רשימות המסורה שבסוף כתב היד מועתקות מספריו של בן-אשר עצמו, אלא שהניקוד והטעמים שבכתב היד מוגהים מספרי בן-אשר; אך הבא להעתיק הערות מסורה מתוך כתב יד זה לאחר שקרא את הקולופון שבסופו, עלול לטעות ולחשוב שרשימת 25 הזוגות שבסופו, כמו רשימות מסורה

יד בלבד. על פי דותן, קא מייצג את רשימת בן-אשר עצמו. לא הייתה לי גישה לכתב יד זה, אך הרשימה שבתנ"ך פרחי מהווה הרחבה של קא ומכילה אותה, ואותה יכולתי לבדוק. הרשימה מחזיקה 83 זוגות הומנימים, ורק קצת יותר מרבע מהם מיוצג במסורה הגיליונית של כתבי היד, בדרך כלל בכתב יד בודד, ובמיעוט המקרים בשני כתבי יד (בימים אלה נמכרת תכולת ספרייתו של הרב קאפח, כולל כתב יד קא, והיא עומדת למצוא את מקומה החדש בספריית הקונה בחו"ל).

46. או שהוא העתיק אותה ממקור קודם כלשהו. גם בהמשך דבריי כאן אין כוונתי שבעליו של כתב יד כלשהו החזיק לנגד עיניו את העותק עצמו. ייתכן שהיה לפניו העתק או מקור מקביל דומה או זהה.

47. דף 490ב, עמוד 326 במהדורה הפקסימילית, כרך כתובים.

נוספות, יצאה מתחת ידי בן-אשר, או שהיא העתקה מרשימתו המקורית של בן-אשר. אין זו טעות הכרחית, שהרי בעל "הרשימה החמישית", רשימת קטע הגניזה T-S D.1/32, לא טעה ולא ציין את בן-אשר בכותרת רשימתו; אבל מעתיק אחר סבור היה לתומו שהוא מעתיק את "רשימת בן-אשר", ולכן הזדרז להתפאר בכך ולציין בכותרת רשימתו את בן-אשר כמחבר הרשימה. רשימה כזו הייתה מונחת לפני הדסי והתגלגלה בהעתקותיה גם לשלושת כתבי היד האחרים המציינים את בן-אשר בכותרותיהם.

האם ייתכן כי הקורא את רשימות המסורה שבסוף ל אכן יסבור לתומו שהן מעשה ידיו של בן-אשר עצמו או העתקה מרשימתו של בן-אשר עצמו? וודאי שהדבר אפשרי; הא לך עדותו של מסיח לפי תומו, שראה ברשימות המסורה שבסוף ל ספרות מקורית שיצאה מתחת ידי בן-אשר:⁴⁸

מעדותו⁴⁹ שומעים אנו שבן אשר חבר רק שמונים זוגין מזה המין, אמנם בהא"ב מן ב' ו' ותוריהן [!] בתרי לישני (מערכת ריש אות אל"ף) נמצאים צ"ח זוגין במספר, אשר מזה נראה שגם אחר ב"א ניתוספו בהמסורה עוד סמנים ממוסרניים [!] מאוחרים ושגם בעל האשכול היה כאחד מהם להוסיף על אלה הזוגין עוד איזה זוגין [---] אמנם מה שהוא חדוש אצלי הוא מה שמצאתי בין המסורות של בן אשר בעצמו⁵⁰ בסוף התנ"ך של ד"א תש"ע המונח באודיסא⁵¹ מגויין כ"ה זוגין מזה המין אשר בעל המסורה מעיד עליהם שלא נזכרו בשום מקום מן המסורה ובאמת ליתרון להני כ"ה זוגין בתרי לישנא [!] דקחשיב בהא"ב הנזכר במערכת ג"כ, ולפיכך אעתיקם כאן [---]⁵² אלה הם הכ"ה ציונים המנוים בסוף הכ"י של ב"א, אשר ביניהם ג"כ קצת שע"פ כמו תכן ולבנת משא"כ בין הצ"ח שבמערכת.⁵³

פינסקר מבין שבן-אשר חיבר את 25 הזוגות שברשימת ל בלבד, ועד תקופתו של הדסי הוסיפו מסרנים עוד 55; אבל חשוב יותר לענייננו, פינסקר הוא מסיח לפי תומו הטוען שרשימת ל היא מעשה ידיו "של בן אשר בעצמו". מאחר שבכותרת רשימת ל אין שום אזכור של בן-אשר, יש לומר שטענת פינסקר נשענת על הקולופון של שמואל בן יעקב, המזכיר את בן-אשר. זוהי בדיוק

48. פינסקר (הערה 14 לעיל), עמ' רכד (בתוך דבריו על יהודה הדסי, מחבר הספר אשכול הכופר). וראה גם עמ' קל, קלה.

49. של הדסי.

50. ההדגשה כאן ולהלן מידי.

51. זהו כתב יד לנינגרד B19a.

52. כאן מעתיק את כל רשימת ל.

53. הערה זו של פינסקר אינה מדויקת; יש לא מעט שמות עצם פרטיים ברשימת וא"פ 59, כגון חרש, שפירה ועוד.

טעותו של הדסי ושל ראשון מעתיקי רשימת ל, וממנה נגררה טעותם של המעתיקים המאוחרים, כגון מסרני תנ"ך פרחי ורשימת קא.⁵⁴ מעתה ניתן גם להבין מדוע לא צירף מחבר רשימת ל את רשימתו לרשימת אוא"פ 59; הוא לא ראה עצמו בעל סמכות מספקת לחדור לתוך רשימות אוא"פ ולערך אותן. אילו היה זה בן-אשר, מן הסתם לא היה מהסס לעשות כך, מתוקף סמכותו כ"המלמד הגדול".

54. לאחר מסירת דברים אלה לדפוס התפרסם המאמר Y. Ofer, "A Masoretic Note in the Aleppo Codex Concerning the Composite Words", *Textus* 21 (2002). 233–209. בעמ' 224 מצביע עופר על טעות דומה לטעות שהצבענו עליה כאן, והיא מחזקת את טענתנו שטעות כזו אכן יכולה לקרות. המסרן של כ"י ש' (ששון 1053) לא הבחין בין גוף כתב היד כתר ארם-צובה ובין הקונטרס שבראשו, ובכאול העתיק מהקונטרס רשימת מסורה ייחס אותה בטעות לאהרן בן אשר, בעוד שהקונטרס וכתב היד גופו נכתבו כנראה בידי שני מסרנים שונים. על פי ייבין (י' ייבין, כתר ארם-צובה: ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 363), כ"י ש' הוא מהמאה העשירית, בדומה לכתר ארם-צובה, והנה לפנינו טעות בזיהוי המסרן שקרתה למרות הקרבה הרבה שבין זמנו של המעתיק לזמנו של כתב היד ששימש לו מצע; לא כל שכן שטעות כגון זו שהורינו עליה כאן היא אפשרות מציאותית ביותר, בהתחשב בהפרש הזמן הרב שבין המעתיקים לבין כתב היד ששימש להם מצע.

"שותק לו האדון":¹ תפקודיו של המבנה "פועל + ל- + כינוי חוזר לנושא" בעברית של ימינו

1. מבוא

העברית של ימינו מתאפיינת בהתרחבות רבה של שימושיה של ל- הדטיב שאינה חלק מערכיותו הלקסיקלית-התחבירית של הפועל ואינה מייצגת משתתף באירוע, אך עשויה להיות קו־רפרנציאלית לאחד המשתתפים או לכוון לישות מחוץ לאירוע. תפקידו המובהק של המושא העקיף ביחסת הדטיב הוא ציון המשתתף מקבל הפעולה.² אבל הכינוי ביחסת הדטיב אינו מוגבל רק לציון משתתף באירוע, למשל: הקפאתי לה את הבשר, הרסתי לי את המכונית, היא הלכה לה הביתה. במבעים אלה אין הכינוי ביחסת הדטיב מציין משתתף נוסף באירוע. הדטיב החופשי, הבלתי לקסיקלי והבלתי אקטנציאלי (כלומר שאינו מאזכר משתתף הכרחי באירוע) אינו חבר מרכזי בקטגוריה. כפי שנראה בהמשך (2§), הוא עשוי לשמש בתפקיד אד-נומינלי (כאשר הוא מציין שייכות, להלן: "דטיב פוססיבי"), בתפקיד אד-ורבלי (כ"דטיב קומודי", כלומר ככינוי דטיבי המאזכר את בעל העניין, הנהנה או המקופח) או בתפקיד של מתאר משפט (כ"דטיב אתי"). המבנה שהוא מושא עיוננו, שיש בו ל- + כינוי חוזר למשתתף-הנושא, הוא, כפי שיוסבר, תת-סוג של דטיב אתי.³

התכונה המשותפת לדטיב החופשי לסוגיו היא, שהוא מציין את המושפע (affectee), בין שהוא קו־רפרנציאלי למשתתף באירוע בין שהוא נמצא מחוץ לאירוע אך בעל עניין בו. כאשר הכינוי הדטיבי מופנה לנמען שאינו משתתף באירוע, אך נקרא להיות לו עד פוטנציאלי, תפקידו בדרך כלל להרשים את הנמען או לזעזעו, כפי שנראה להלן. במאמר זה אדון בעיקר בתפקידיו המיוחדים של המבנה של פועל + ל- + כינוי חוזר למשתתף-הנושא,⁴ דהיינו, כינוי דטיבי שיש בו

1. ש"י עגנון, שירה, ירושלים ותל-אביב תשל"א, עמ' 64.

2. כתרגום שמו מלטינית, datum. כלומר dativus היא היחסה המציינת את פעולת הנתינה.

3. גלינרט (1989, עמ' 242-244) כולל את כל סוגי הדטיב החופשי (הלא-אקטנציאלי) תחת שם אחד: semi-adverbial datives.

4. כאשר הכוונה לתפקידים התמטיים (שאינם מקבילים בהכרח לתפקידים התחביריים) של הפועל (שאינו אנגטי תמיד) ושל הפועל (שאינו פציינט מובהק תמיד), אכנה אותם "המשתתף-הנושא" ו"המשתתף-המושא". עם זאת, לשם קיצור אכנה את הכינוי הדטיבי החוזר למשתתף-

השתקפות של הפעולה המתקדמת מן המשתתף-הנושא אל הכינוי, וחזרת ממנו אל אותו משתתף שאינו ניתן להמרה בכינוי גוף אחר. דטיב קו־אגנטי זה הוא יסוד נתמך (clitic) מחויב, המוגבל למעמד פרונומינלי (כלומר אינו יכול להציג צירוף שמני מלא) והחייב להיות צמוד לפועל. מבנה זה מדגיש את עצמאותו של הפועל, העושה את הפעולה לעצמו ועל דעת עצמו, בלי להתחשב בעולם סביבו:

1. הג'יפ נעצר. בדממה שהשתררה אפשר היה לשמוע את הליביה מפצצת לה את העצמות (הארץ, גלריה, 1.11.2002).

מעניין לציין כי מקרב מילות היחס בעברית ובאחיותיה רק ל- היחס יכולה לשמש בתפקיד מעין זה. הדבר מעיד על הזיקה בין משמעותה היסודית כמילית המורה על כיוון, במקרה זה הפניה חזרה לנושא, ובין משמעויותיה הפרגמטיות השונות במבנה הנדון.

השם "דטיב רפלקסיבי" הנהוג לעתים בספרות המחקר⁵ עשוי להטעות, שכן ניתן להסיק ממנו שמשמעותו של הכינוי הדטיבי הנדון רפלקסיבית בלבד (כלומר הוא נמצא בתפוצה משלימה עם הכינויים הרפלקסיביים המפורשים בעצמו/לעצמו), ולא היא, כפי שנראה להלן (§2.3). בהמשך אטען כי הדטיב הקו־אגנטי הוא תת-סוג של דטיב אתי או קטגוריית ביניים המצויה בגבול שבין דטיב אתי לדטיב שנהוג לכנותו בבלשנות המודרנית "דטיב פוססיבי".⁶

כדי להבהיר טענה זו אתחום (בפרק 2) את גבולותיו של הדטיב הקו־אגנטי ביחס לדטיב האתי מהטיפוס המקובל בלשונות אירופה (המכוון לישות שמחוץ לאירוע), וכן ביחס לדטיב הפוססיבי וביחס לדטיב קומודי. עם זאת, לעתים הגבולות בין הקטגוריות חמקמקים, שכן אין לנו עניין כאן במבנה צורני-תחבירי אחד המתקשר באופן בלעדי למשמעות אחת, אלא בתופעה של אינפרנסים פרגמטיים, כלומר משמעות בלתי קבועה (או בלתי מוגדרת מראש) של המבנה הזוכה לעיצוב דינמי על ידי ההקשר. ניתן אפוא לומר כי הגישה המדגישה במידה מוגזמת את המישור הפרדיגמטי על חשבון המישור הסינטגמטי והמניחה כי לדובר יש אפשרות בחירה

הנושא "דטיב קו־אגנטי" (כאשר הנושא מחולל את הפעולה אך אינו אגנטי, כגון כשהוא דומם, נציין זאת במפורש).

5. למשל, בורר וגרודז'ינסקי, 1986, עמ' 185–188; גלינרט, 1989, עמ' 242–244; כהן, תשנ"ג, עמ' 181.

6. המונח "דטיב פוססיבי" מקובל בדיונים העוסקים בשימושי הדטיב בלשונות המודרניות (ראה למשל ברמן, 1982; בורר-גרודז'ינסקי, 1986 ורבים אחרים). למעשה כוונתו לדטיב המציין זיקה אינהונטית בין הבעלים או השלם ובין העצם המשוך או החלק. מתאים יותר לכנותו Dative of Pertinence, שכן בדקדוק הלטיני הדטיב הפוססיבי הוא הדטיב עם esse, המשמש כאשר הדגש על הקניין (לאו דווקא המשוך) במקום על בעל הקניין. למשל "Est mihi plenus albanus cadus" (הורציוס).

בין מבנים הנמצאים בתפוצה משלימה, וכי לבחירה זו יש תוצאות סמנטיות קבועות (כלומר בלתי תלויות בהקשר), אינה עומדת במבחן המציאות.

מבנים הכוללים כינוי דטיבי קוֹ-אגנטי (שאינו ניתן להמרה בגוף אחר) מצויים במקורות, בלשון המקרא ובלשון חכמים, והם מצויים גם בלשונות שמיות קרובות, כגון בארמית הבינונית ובסורית. בלשון המקרא המבנה נפוץ בעיקר בגוף שני אחרי ציווי (כגון "לך לך"), ובמקרים מעטים בגוף שני או שלישי בבניין קל (בדרך כלל בעבר או בבינוני פועל), למשל, "רכת שכנה לה נפשי" (תה' קכ, ו), "פרא בודד לו אפרים" (הו' ח, ט), "הנה בטחת לך על משענת הקנה הרצון הזה" (מל"ב יח, כא), "כי הנה הסתיו עבר הגשם חלף הלך לו" (שה"ש ב, יא).

בלשון חכמים הוא משמש במשמעות איגרוסיבית לציון שלב הכניסה למצב או היציאה ממנו, בעיקר עם פועלי תנועה, כגון בא לו, נכנס לו, יצא לו, ירד לו, עמד לו, ישב לו.⁷ כך למשל, "בא לו אצל פֶּרוֹ" (יומא ג, ח), ובשימוש דומה גם בסורית. למשל,⁸ "ואתא לה למדינתה" (כלומר, בא ואחר כך היה נוכח), "לא הוא תנן קם לה גיר איכנא דאמר" (כלומר, קם ולא היה מת עוד).

בבלשונות השמית ובבלשונות המקרא יש המכנים את הדטיב הקוֹ-אגנטי "דטיב אתי",⁹ ויש שאינם מבדילים בינו ובין הדטיב קומודי. למשל, גזניס (1910, עמ' 381) מתאר כ"דטיב קומודי (או אינקומודי) המתפקד, בעיקר בלשון המקראית הלא-רשמית ובלשון המאוחרת, כדטיב אתי פלאונסטי (כלומר כדטיב אתי שיש בו חזרה עודפת על אותו רפרנט)".¹⁰ בהמשך נחזור לשאלת ההבחנה ביניהם, בעיקר בהופיעם ככינוי חוזר למשתתף-הנושא. ברם השימוש שעושה העברית של ימינו במבנה של פועל + ל- + כינוי חוזר לנושא התרחב מאוד, והוא שונה בדרך כלל מן המצוי במקורותינו העבריים, בארמית הבינונית ובסורית.

אני טוענת כי למבנה הכולל כינוי דטיבי יש משמעות מופשטת¹¹ של טשטוש

7. ראה סוקולוף, תשכ"ט, עמ' 270–272. לדעתו צורות אלו מושפעות מן הארמית; לעומתו סבור בנודיד (תשכ"ו, עמ' 146–147) שהיוונית היא שהשפיעה.

8. לפי י' יוסטן, הלשון הסורית של הפשיטתא והתרגום הסורי העתיק לבשורת מתי: המבנה התחבירי, טכניקת התרגום והתפתחויות פנים-סוריות, עבודת דוקטור (באנגלית), האוניברסיטה העברית, ירושלים 1988. יוסטן מכנה את כל ההיקריות של כינוי דטיבי חוזר לנושא "דטיבוס אתיקוס".

9. לשאלה האם ראוי לכנות את הדטיב הקוֹ-אגנטי בעברית ובלשונות שמיות אחרות "דטיב אתי", ראה למשל אולנדורף, 1992. לדעתו (עמ' 5), חוסר ההתאם בגופים בין הנושא לכינוי הדטיבי אינו מהותי לתפקודו של האחרון כדטיב אתי גם בלשונות ההודו-אירופיות.

10. השווה גם ז'ואן (1991, עמ' 405). מוראוקה (1978, עמ' 497) מעדיף לכנות למ"ד זו centripetal lamedh כדי לציין את האפקט של הנושא היוצר לעצמו עולם פנימי מרוחק ונבדל מסביבתו; וראה ביקורתו של אולנדורף (1992, עמ' 3). בד"ב (עמ' 515) מתארים אותה כ-dative of feeling.

11. על פי תורת ה-Construction Grammar (גולדברג, 1995), המבנה התחבירי מתממש במסגרת

התכליתיות והאפקטיביות של הפעולה. משמעות זו, כך אטען (§3), בולטת בייחוד במסגרת המבנית של פועל + ל- + כינוי חוזר לנושא, שכן יש בה ביטול הניטרליות של הנושא, המומשג כפועל וכפעול כאחד, והיא מאפשרת המשגה של פעולה הנעשית מאליה, בהיסח הדעת, במקרה, או ללא תכלית מוגדרת.

אשר לעברית, טענתי היא כי המבנה של פועל + ל- + כינוי חוזר לנושא הוא אחד האמצעים התחביריים שפיתחה העברית המודרנית כפיצוי על היעדר מערכת מורפולוגית-תחבירית סדירה להבעת האספקטים של הפעולה, בעיקר להבעת גוונים של אימפרפקטיביות והמשכיות (§4). כמו כן אטען (§5) כי למבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר תפקיד פרגמטי מעבר למשמעות הלוגית-סמנטית של המבע (להלן "המישור הנאוסטי"). אטען כי הוא מהווה מעין חתימה אישית של הדובר על תוכן הפרופוזיציה, בכך שהוא ממקם את האירוע על פי האופן (המודוס) שהדובר תופס את תפקידו או את מצבו של המשתתף-הנושא ב"כאן ועכשיו" המתוארים.¹² תפקיד זה אתאר כמודלי. במונח "מודלי" אכוון הן למודוס האישי שלפיו ממקם הדובר את האירוע בשיח והן להתממשות הכינוי הדטיבי החוזר במבנים מודליים (במשמעות הבלשנית הצרה של "מודלי").

2. לשאלת תיחום גבולותיו של הדטיב הקו-אגנטי

2.1 תת-קטגוריה של דטיב אתי

בבלשנות ההודו-אירופית המודרנית משמש המונח "דטיב אתי" (dativus ethicus), הלקוח מן הדקדוק הלטיני, לציון כינוי דטיבי צמוד לפועל (בעברית בעמדה פוסט-ורבלית) המציין מושפעות עקיפה וסובייקטיבית של ישות שאינה משתתפת באירוע. התנאי להתממשות המבנה הוא קיום יחס של קרבה בין המשתתף-הנושא ובין המושפע העקיף הנמצא מחוץ לאירוע. תפקידו התקשורתי הוא ליצור קשר של אמפטיה בין המוען לנמען. בעברית של ימינו הוא שכיח בגוף ראשון:

2. קח פרי ישראל ותהיה לי בריא (פרסומת, הארץ, מוסף שבועי, 29.8.2002).

3. אתה שומע, רק שלא תהיה לנו חולה (עזר, עמ' 12).

מבנית (construction frame) שיש לה משמעות סמנטית מופשטת (כיחידה קוגניטיבית הוליסטית), שאינה קשורה במבנה הלקסיקו-סמנטי של הפעלים הרגילים להתקשר אליה.
12. המונח mode/modus זכה לשימושים שונים בספרות הבלשנית ובספרות הפילוסופית. משמעותו המילולית בלטינית כללית מאוד (הוא מציין אופן, דרך וכיוצא באלה). רמי-גורו (1988, עמ' 22) מגדירה מודוס: "un processus d'actualisation qui situe le procès par 'rapport à l'acte d'énonciation'; וכך גם אריווה ואחרים, 1986: "les modes personnels" permettent de marquer les différents degrés d'actualisation du procès signifié par le verbe".

בלשונות רומניות מבנה זה נפוץ אף בגוף שני, כדי להרשים או כדי לזעזע את הנמען. למשל, *je te bois dix pastis en trois minutes* (אני שותה לך עשרה פסטי [מעין ערק] בשלוש דקות).¹³ שימוש זה בכינוי הדטיבי חדר לעברית החדשה ככל הנראה דרך רוסית-פולנית-יידיש.¹⁴ הוא מאפיין את לשון הדיבור או את העברית הלא-רשמית המודרנית,¹⁵ אך השימוש שעושה בו העברית של ימינו אינו בבואה מדויקת של לשונות אלה. יתר על כן, בלשונות השמיות הדטיב האתי אינו מוגבל, בעיקרו של דבר, לציון מושפע שאינו משתתף באירוע, והוא רגיל (באותן לשונות שבהן הוא מתועד) לשמש ככינוי חוזר למשתתף-הנושא. במצבי שיח לא-רשמיים, התפקידים הפרגמטיים של מבנה זה דומים לאלה של המבנה הכולל דטיב אתי שאינו מתאים למשתתף באירוע, כגון הבעת הפתעה או אי שביעות רצון, למשל:

4. נטל אז ראש העיר זוג מספרים [...] / לקח סכין [...] / אין תוצאות – ניסה פטיש / אבל ההיא צומחת חיש / גדלה לה כך בלב חצפה / ומגיעה כבר לרצפה (אבולעפיה וסידון, מעלה קרחות [נאמר על שעה הצומחת במהירות ואין איש יכול לעצור בעדה]).

בדוגמה זו האינפרנס הפרגמטי, המשתמע מן המבנה, מיוצג במרכיב האדורבלי ברב חוצפה, וכך גם, למשל, בדוגמה 34 להלן, שמצוי בה המתאר (ספן השיח) פשוט. אינפרנסים אחרים המשתמעים מן המבנה הם, למשל, לא ייאמן ואכן. הווי אומר: כמו הכינוי הדטיבי האתי, המכוון לישות שמחוץ לאירוע, אף הכינוי הדטיבי הקן-אגנטי מציין למעשה את עמדת הדובר ומשמש ליצירת קשר של הזדהות בין המוען לנמען.

2.2 בין דטיב קומודי לדטיב אתי

המונח דטיב קומודי (*dativus commodi*), השאול אף הוא ממסורת הדקדוק הלטיני, משמש לציון דטיב המופיע כצירוף שמני מלא או ככינוי במשמעות של "לטובת" או "לרעת" הפועל או הפועל.

הדטיב קומודי והדטיב האתי הקן-אגנטי נבדלים אפוא בכך שהאחרון מוגבל לצורה פרונומינלית צמודת פועל ופוסט-ורבלי, המוגבלת מצד ההתאם למשתתף-

13. דוגמה של לקר המצוטטת אצל ברמן, 1982. בדוגמה זו לגוף שני (הנמען) משמעות גנרית. ברמן מדגימה טיפוס זה (הכולל נמען גנרי) גם בעברית: צמח כזה יגדל לך בלי בעיות (היא מתרגמת את לך – *for you/for one*). נראה לי שהפנייה לנמען גנרי אינה רגילה בעברית (גם בדוגמה לעיל ראיית הנמען כגנרי אינה רגילה, לדעתי).

14. ראה אבן-זוהר, תשמ"ו, עמ' 31.

15. בשנות השבעים עדיין היו שפסלו את השימוש בו, כיוון שראו בו שימוש בלתי נורמטיבי בעברית, כראובן סיוון למשל (ראה אצל ברמן, 1982, הפניה להרצאתו בקונגרס השנתי השלישי של האגודה בבלשונות שימושית, תל-אביב, יולי 1976).

הנושא בלבד. הדטיב קומודי עשוי להופיע בכל הגופים (לכוון הן לפועל הן לפעול), למשל קניתי לי חולצה (כדטיב קומודי) ניתן להמרה בקניתי לה חולצה לעומת ישבתי לי בשקט (דטיב קוֹ-אגנטי מחויב בהתאם למשתתף-הנושא). בנוסף, הדטיב קומודי עשוי להיקרות לא רק ככינוי אלא, כאמור, אף כצירוף שמני מלא, למשל, בחרתי לדינה חולצה. בעריכה המסומנת, כאשר המיקוד הוא על הנהנה (בדטיב), הוא עשוי להופיע לפני הפועל, למשל: לדינה קניתי את החולצה ולא לך. הוא עשוי להופיע גם כמילת שאלה, למשל למי קנית את החולצה? לא כן הדטיב הקוֹ-אגנטי המחויב בהתאם לנושא.

ההבחנה בין דטיב קומודי לדטיב אתי קוֹ-אגנטי ברורה למדיי בפועלי ביצוע (verbs of accomplishment) ובפועלי השגה (verbs of achievement), כגון פועלי רכישה, הנעשים למען הנהנה (כלומר דטיב קומודי), למשל קנה בדוגמה לעיל. לא כן פועלי תנועה אינטרנזיטיביים, שאינם מציינים פעולה שיש עמה תוצאה ממשית (אף שעשויה להיות לה בדיעבד השפעה על מצבו של המשתתף-הנושא). למשל:

5. אחר כך רץ לקנות לו עיתון (עוז, עמ' 524) – דטיב קומודי, לעומת רץ לו לקנות עיתון – דטיב אתי קוֹ-אגנטי.

כיוצא בזה פועלי מצב שאינם יכולים להתפרש כדטיב קומודי, כגון שכב לו, ישן לו, גר לו, היה שרוע לו.

לעומת זאת, כשמדובר בפעלים טרנזיטיביים המציינים אירוע (שיש בו משום גרימת מצב או גרימת שינוי מצב), ההבחנה אינה חד־משמעית והיא תלויה הקשר. למשל:

6. כעבור איזה זמן בנה לו בקתה קטנה ביער ועזב את ביתו (עוז, עמ' 556).

בנה לו עשוי להתפרש הן כ'בנה לתועלתו', כלומר כדטיב קומודי, והן כ'בנה בעצמו' או 'על דעת עצמו', כלומר כדטיב אתי קוֹ-אגנטי.

7. בתנועות ארוכות וחזקות של שחייה [...] התנפלתי ישר אל תוך הסבך ופילסתי לי דרך עוקפת (עוז, עמ' 261).

פילסתי לי עשוי להתפרש כדטיב אתי קוֹ-אגנטי (במו ידיי פילסתי לעצמי) וגם כדטיב קומודי (פילסתי בשבילי, לתועלתי), אשר בהקשר אחר עשוי להיות ברהמרה בגוף אחר. למשל, הולכתי את הילד... ופילסתי לו דרך.

2.3 בין דטיב אתי לדטיב פוססיבי

במונח "דטיב פוססיבי" כוונתנו לדטיב המתממש כצירוף שמני מלא או ככינוי המתאים בגוף ובמספר למשתתף-הנושא (כאן הבעלים או השלם, שאינו הנושא

התחבירי דווקא) אך המכוון לארגומנט פנימי המייצג שם משויך (inalienable). למשל:

8. לפני רגע זרקת עלינו אבן, כמעט פתחת לי את הראש (קרת, עמ' 120).
9. אחרי זה ההורים שלך יבואו אלי בטעות, למה קלקלתי להם ת'לדה (שמעוני, עמ' 47).

הדטיב הפוססיבי נמצא בדרך כלל בתפוצה משלימה עם כינוי הקניין של. הדטיב האתי והדטיב הפוססיבי, המשמשים בעיקר במצבי שיח לא-רשמיים, הם סמני שיח שמטרתם ליצור קשר בין המוען לנמען באמצעות הזמנת הנמען להיות מעורב באופן רגשי באירוע. שניהם משקפים ראייה סובייקטיבית של האירוע.¹⁶ עריכת הסצנה במבנה הכולל כינוי דטיב שאינו מאזכר משתתף באירוע משקפת התייחסות סובייקטיבית של הדובר לישות שאינה משתתפת באירוע, אך מוצגת כמושפעת ממנו מתוך עצם הקביעה או האמירה. לעומת זאת, העריכה הכוללת כינוי דטיב קוֹאגנטי משקפת התבוננות של הדובר באירוע מבפנים, מנקודת מבטו של המשתתף-הנושא. בשני המקרים יוצר הדובר/המוען קשר עם הנמען הנקרא להזדהות עם מה שקורה לשחקן הראשי (כלומר המשתתף-הנושא המתנסה, או בעל העניין שאינו משתתף באירוע). התבוננות דומה, מנקודת מבטו של המתנסה (שהוא חי־אנוש במובהק), משתקפת גם בעריכה הכוללת דטיב פוססיבי, שמתוארת בה פעולה המופנית כלפי החלק (המשויך) מנקודת מבטו של השלם, או מנקודת מבטו של "הבעלים" (possessor) המתנסה והמושפע. הבחירה במבנה הכולל דטיב פוססיבי במקום במבנה השייכות האמתי (הכולל את כינוי הקניין של) תלויה באופן שהדובר רואה את הסצנה ואת מידת מושפעותו של הבעלים מן הפעולה הנעשית על חלק ממנו. למשל: הוא שבר לי את הלב – הפעולה מתוארת מצד השלם (הבעלים) לעומת הוא שבר את הלב שלי – הפעולה מתוארת מצד החלק, אם כי ברגיל אין אנו אומרים כך, אלא כאשר מדובר בלב בלתי משויך, כגון לב מלאכותי, מחומר שביר, הנמצא למשל ברשותו של סטודנט הלומד אנטומיה. לכן פעולות שאין להן השפעה על הבעלים או אין משתמעת מהן נוכחות של מתנסה אינן מקודדות בדרך כלל בדטיב פוססיבי. למשל, ראיתי לו את הטוסיק לעומת ??ראיתי לו את הבית (ברגיל אין לפעולה השפעה על הבעלים), ??ראיתי לדלת את המזוזה (דלת אינה ממלאת תפקיד של מתנסה).

משמע, הדטיב הפוססיבי אינו משמש רק בתפקיד אד־נומינלי (כמגדיר השם המשויך), אלא בה בעת הוא גם ממלא בשיח פונקצייה אקספרסיבית, כגון

16. מעניין לציין כי בלשונות שקיים בהן דטיב אתי קיים גם דטיב פוססיבי, כגון בלשונות הרומניות והסלוביות וכן בגרמנית. לעומת זאת, האנגלית המודרנית, בניגוד לעברית המודרנית, היא כהגדרת ברמן (1982, עמ' 1) "non-dative oriented language", ולכן אין בה לא דטיב אתי ולא דטיב פוססיבי.

כשמשמעת ממנו המשמעות הפרגמטית 'לא ייאמן'. למשל, קרעתי לי את המכנסים אינו נמצא רק בתפוצה משלימה כיסוד אד-נומינלי עם קרעתי את המכנסים שלי. האינפרנס של המבנה הדטיבי הוא: לא ייאמן, אני עשיתי זאת לעצמי כמו ידיי. אולם הגבול בין הדטיב האתי לדטיב הפוססיבי חמקמק לעתים. למשל:

10. נו, תראי איך שהילד האסטרטג שוב כבש לנו את כל הבית (עוז, עמ' 385).

אפשר לפרש את כבש לנו הן כדטיב פוססיבי, כלומר כבש את הבית שלנו, והן כדטיב אתי, כלומר: לא ייאמן, אבל הוא כבש את הבית (כהבעת הפתעה מתוך הומור או מתוך אי שביעות רצון). על פי אמות המידה המורפולוגיות שצוינו לעיל, הדטיב כאן פוססיבי, שכן דטיב אתי אינו יכול להיקרות כצ"ש מלא (ואילו כאן אפשר להמיר את לנו למשל בלהורים). עם זאת, קיים דמיון בינו ובין הדטיב האתי בפונקצייה האקספרסיבית ובנקודת הראייה הסובייקטיבית המשתקפת בעריכה.

מעניין לציין כי מסגרת מבנית קוגניטיבית דומה של ראיית שני היבטים שונים (בעלי זיקה פנימית) של אותו מושג, לעניינו של המשתתף-הנושא (הנתפס כפועל וכפועל כאחד והמיוצג באמצעות כינוי דטיבי חוזר), קיימת לעתים אף בהבעת משמעות של קניין משויך או של קניין העתיד להיות משויך אך הנתפס בעיני הדובר כאילו כבר היה משויך. גם בהבעת זיקה של משויכות בין משתתף-נושא (הבעלים בהווה או הבעלים בעתיד) לשם משויך יש שהדובר בוחר לערוך את דבריו במסגרת מבנית הכוללת כינוי פוססיבי עודף.¹⁷ למשל, בלשון המקרא: "על כן יעזב איש את אביו ואת אמו וידבק באשתו [=בְּאִשָּׁה] והיו לבשר אחד" (בר', ב, כד), או באנגלית, למשל, It's the first time *she's* been onstage since she had *her* baby [= a baby] three months ago.

המשותף למבנה הכולל כינוי דטיבי קו-אגנטי, שהוא מושא עיונו, ולמבנים של משויכות, כגון המבנים שהדגמנו לעיל, הוא, שבכולם העריכה נעשית מנקודת הראייה של הדובר או של המשתתף-הנושא או של הבעלים. על כן יש להגדירם, לדעתנו, כמבנים מכווני נושא (subject oriented).

2.4 התפוצה המשלימה בין הדטיב הקו-אגנטי לכינוי הרפלקסיבי האמתי
הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי והכינוי הרפלקסיבי האמתי (המובע מאז תקופת לשון חכמים בנטיית השם עצם) נמצאים בתפוצה משלימה, דהיינו אין הם יכולים להופיע בהקשר אחד, למשל ??רותי ישבה לה לעצמה בפינה בשקט.
הכינוי הרפלקסיבי לעצמו אינו יכול להופיע עם פעלים עומדים, עם פעלים פסיביים ועם פעלים אָרגטיביים. בפעלים עומדים, בפעלים בצורה רפלקסיבית

17. על תופעה זו בלשונות השמיות, למשל בעברית המקראית ובניבים של הערבית המדוברת בעיראק, הצביע ברפמן, 1977.

ובפעלים בעלי משמעות מדיו-פסיכית נוצר פלאונזם, ובאחרים נוצרת סתירה סמנטית, שכן הנושא בהם מייצג, למעשה, את הפעול. לעומת זאת הדטיב הקו-אגנטי יכול להתממש בפעלים עומדים (בבניינים קל, פיעל, נפעל והפעיל), בפעלים במבנה רפלקסיבי מסומן (התפעל ונפעל), וכן בפעלים בצורת בינוני פעול המציין מצב שהוא תוצאה של פעולה או של תהליך.¹⁸ במקרים אלה הכינוי הדטיבי החוזר הוא בבחינת מרכז דאיכטי שתפקידו להדגיש את מצבו האקטואלי, כאן ועכשיו, של המשתתף-הנושא. למשל:

11. הייתי הולך לי בחושך ומפזם לעצמי בשפתיים חתומות (עוז, עמ' 585).

12. שרביט הקסמים של רון היה מונח על האקווריום [...] ליד העכברוש השמן שלו, סקאברס, שנמנם לו בשלולית של אור שמש (רולינג, עמ' 49).

13. אני מאכיל בדיסה את שיבי, הישובה לה בכיסא הגבוה נוכח חלון המטבח (יהושע, עמ' 345).

הכינוי הרפלקסיבי האמתי מתממש ברגיל עם משתתף חי-אנוש. לעומת זאת, הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי (המציין באופן פרוטוטיפי את המתנסה) עשוי לאזכר גם דומם, גם צומח ואף מופשט. במקרה כזה מביע המבנה האנשה, שכן מתנסה מובהק הוא אנוש. למשל:¹⁹

14. מתפתל לו שם חוט דק כזה, פגיע, בלי שמירה, נקלה בשמש, מי יודע (עוז, עמ' 13).

לעומת זאת, בפעלים טרנזיטיביים הנמנים עם פועלי ביצוע ועם פועלי השגה קיימות שתי צורות עריכה, האחת כוללת כינוי דטיבי חוזר והאחרת כוללת כינוי רפלקסיבי אמתי, והן נמצאות בתפוצה משלימה בהקשרים מסוימים ומותנות בנקודת הראייה של הדובר. כאשר נקודת הראייה סובייקטיבית, הדובר בוחר בכינוי דטיבי חוזר, ואילו כשנקודת הראייה אובייקטיבית, הדובר בוחר בכינוי רפלקסיבי. למשל, לא הכנת לך ארוחת צהריים? (אם אומרת לבנה המתבגר בטון של תוכחה), לעומת לא הכנת לעצמך ארוחת צהריים? – עשוי לציין משמעות מילולית ניטרלית.

הווי אומר: המבנה הכולל כינוי דטיבי קו-אגנטי הוא המבנה המסומן והקשר בין הפועל לפעול נתפס כקשר סינתטי פנימי. כנגד זאת, בעריכה הנוקטת כינוי רפלקסיבי אמתי המבנה בלתי מסומן, והוא משקף ראייה אנליטית של יחסי פועל-פעול הנתפסים כיחסים קו-רפונציאליים מקריים, שאינם מהותיים לדרך שהדובר תופס את האירוע. בצדק טוענת ברמן²⁰ כי דן קנה לעצמו אופניים קרוב מבחינת נקודת הראייה לדן קנה לבנו אופניים יותר מאשר לדן קנה לו אופניים. לדעתה, בשני המשפטים

18. על הגבלת התממשותו במבנה פסיבי ראה § 6.3 להלן.

19. ראה גם § 5.1.2 להלן.

20. ברמן, 1982, עמ' 52.

הראשונים המושא נתפס כמשתתף חיצוני לאירוע (אף שבמקרה הראשון קיימת זהות בינו ובין הנושא), ואילו המשפט האחרון, שבו דטיב קוֹ-אגנטי, קרוב במבנה הארגומנטלי שלו למבנה SVO, דהיינו, דן קנה אופניים. עוד היא מציינת כי הדטיב הקוֹ-רפרנציאלי אינו מייצג מושא אלא מתפקד כסממן אספקטואלי, והיא מעירה²¹ כי ההבחנה בין שתי צורות עריכה אלה דומה להבחנה בין פועל המגלם בתוכו את המשמעות הרפלקסיבית לעומת פועל המציינה בדרך אנליטית. למשל, דן התכסה (המושא מגולם בפועל) מקביל במבנהו למבנה הדטיבי דן התכסה לו ולא לדן כיסה את {עצמו/בנו}, שהמושא נתפס בו כחיצוני לאירוע.

3. ההיבט הקוגניטיבי של צורת העריכה

מבחינה קונספטואלית, בין הנושא למושא קיים יחס א־סימטרי מובהק. הנושא מייצג את השחקן הראשי המצוי בקדמת הבמה, ואילו המושא מייצג את בן זוגו ההפכי, הנשרר על ידי הפרדיקט והתלוי בו (מושא מובהק הוא effected object, כלומר מושא שקיומו הוא תולדה של הפעולה). מבחינה לקסיקלית ותחבירית הוא מוצרך על ידי הפרדיקט, ואף מבחינת כללי הקולוקציה הוא תלוי בו ובר־ניכוי ממנו (הפרדיקט הוא הערך המילוני הבחור, בעוד המושא הוא הערך המילוני הנבחר). לעומת זאת הדטיב (שאינו מושא עקיף בהכרח) קרוב יותר לנושא מבחינה קונספטואלית,²² בעיקר בנטייתו להתאפיין בדרגת אינדיבידואציה גבוהה (כלומר מציין רפרנט ח־אנוש), במעורבותו הפעילה בסצנה (בניגוד למושא), בתפקודו כמתנסה (תפקיד השמור לאגנט בלבד) ובהבלטת מקומו בסצנה מבחינת צורת העריכה (כלומר הבחירה להציבו ב"פרופיל גבוה" במונחים של לנקר).²³ במסגרת המבנית הכוללת כינוי דטיבי קוֹ-אגנטי, הקרבה בין הדטיב לנושא בולטת במיוחד בשל השתקפות אותו משתתף בשני היבטים שונים שלו, כלומר כאגנט וכמתנסה (או כפועל וכפעול). בעריכה זו עיגון הנושא בסצנה, מבחינת אופן פעולתו או מבחינת מצבו, הוא סובייקטיבי.²⁴

21. שם, הערה 12.

22. ואכן הוא מכונה לעתים בספרות הבלשנית בשמות כגון "נושא אלטרנטיבי" (Gegensubjekt; ניומן, 1996, עמ' 748, בדרכו של פון וייס) או "נושא שני" (sujet secondaire; הרסלונד, 1988, עמ' 223–224).

23. לנקר (1990, עמ' 217) מתאר את המדרג בין הנושא למושא במונחים של צורת ה־profiling בשרשרת של היערכות הפעולה: "The subject is consistently the 'head' of the PROFILED portion of the action chain, i.e. the participant that is farthest 'upstream' with respect to the energy flow. By contrast the object is the 'tail' of the profiled portion of the action chain: the participant distinct from the subject that lies the farthest 'downstream' in the flow of the energy".

24. ברוח זו, אם כי מנקודת ראייה שונה, ניתן להבין את דבריו של גלינרט (1989, עמ' 244) על

במבנה הקאנוני הנושא הוא היסוד העצמאי והיסוד האובייקטיבי ביותר במשפט. האצבוע (דאיקסיס) למשתתף-הנושא באמצעות הכינוי הדטיבי הופך את מעמדו של הנושא ואת הנאמר עליו לסובייקטיבי. הסבת תשומת הלב אל הנושא בדרך של הסבת כיוון הפעולה ממנו וחזרה אליו, תוך שמיחסת לו מושפעות כשהמבנה אינטרנזיטיבי (חד-מקומי ביסודו), או תוך טשטוש מעמדו של המושא כפציינט כשהמבנה טרנזיטיבי, גורמת להחלשת תכונותיו הקטגוריאליות (במובן של תכונותיו הנושאיות, subjecthood). אנו טוענים כי למסגרת המבנית הדטיבית משמעות מופשטת של טשטוש הכיוון שאליו אמורה הפעולה להיות מוסבת, כלומר עמעום תכליתיותה ועצמתה של הפעולה. במבנה הכולל דטיב קו-אגנטי הדבר כרוך אף בביטול הניטרליות והאובייקטיביות של הנושא, המומשג כפועל וכפעול כאחד. אנו גורסים כי משמעות קוגנטיבית זו של המסגרת המבנית היא שכופה את צורת העריכה והיא שמטילה הגבלות על מקום הצבתו של הדטיב, דהיינו הדטיב הקו-אגנטי חייב להיות צמוד לפועל (באוריינטציה לנושא) ולפני המושא הישיר, כלומר מוחלש מעמדו של המושא כפציינט ומוחלשת האנרגיה המופנית כלפיו.²⁵ למשל, סתם הלכתי ושברתי לי ענפים לעומת ??סתם הלכתי ושברתי ענפים לי. עם זאת, המסגרת המבנית הנדונה היא אכסניה מוגבלת, שנוטים להתקשר אליה פעלים בעלי מבנה לקסיקו-סמנטי מסוים וכן מטפורות ושימושי לשון פיגורטיביים מטיפוסים מסוימים בלבד.

4. התפקיד האספקטואלי של המבנה הכולל כינוי דטיבי קו-אגנטי

המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי משמש בעברית המודרנית אמצעי להבעת האספקט של הפעולה (במובן של נקודת הראייה הסובייקטיבית של הדובר המתבונן באירוע).²⁶ הוא משקף התבוננות באירוע מבפנים ("ראייה אימפרפקטיבית" על פי קומרי, 1976), כלומר מבחינת תהליך התרחשותו או מבחינת גוונים שונים הנוגעים לאופן התרחשותו.²⁷ הוא עשוי להביע שינוי סובייקטיבי בנקודת הראייה, כגון מהתבוננות אובייקטיבית באירוע כשלם (בעריכה הקאנונית, הלא-מסומנת), לראייה סובייקטיבית של האירוע (במבנה המסומן, הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר). זאת ועוד, המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר עשוי לשקף

אודות הדטיב הקו-אגנטי: "It is thus like a suffix, indeed a subject suffix highlighting that the subject is his own free agent."

25. ראה § 6 להלן על מאפייני התנהגותו התחבירית.

26. ברבות מן הלשונות ההודו-אירופיות מסומן האספקט בפועל, אך לאמתו של דבר הוא תכונה של המשפט. למשמעות האספקטואלית של הפעולה תורמים כל מרכיבי המשפט ואף מרכיבי השיח שמעבר ליחידה הבודדת של המשפט.

27. כהן (תשנ"ג) מצביעה על תפקידו של המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי "לציון פעולות ארוכות וממושכות הנקטעות בפתאומיות על ידי פעולה קצרה וחדה".

הפניית תשומת הלב מן האפקט של הפעולה אל הפעולה עצמה. להלן נראה כי ראיית האירוע מבפנים, כההליך, אפשרית לא רק כשהפעלים לא-נקודתיים או א-טליים (a-telic).

4.1 "מתיחת" אינגרסיב לדורטיב²⁸

המבנה הכולל כינוי דטיבי קו-אגנטי עשוי לציין שינוי בנקודת הראייה של הדובר – מהתייחסות אובייקטיבית לנקודת הכניסה או לנקודת היציאה מהמצב בלבד אל ראייה בריזמנית של השלב הבא, כלומר ההישארות במצב, או מעין מתיחת שלב הכניסה למצב או שינוי המצב כך שהוא מובע במושגים של פעולה אטית ומתמשכת.²⁹ להלן דוגמות לפועל אינגרסיבי שאחריו כינוי דטיבי חוזר הנקרה בשרשרת של פעולות שהאחרונה שבהן מציינת את שלב השקיעה במצב או את המעבר לפעולה הבאה.

15. במים צפה הבמבה, התכהתה לה לאט-לאט ושקעה (שמעוני, עמ' 61).
16. אבל אחרי לכתו התכווצתי לי בפניה וייללתי מכאב (שמעוני, עמ' 25).
17. אומר לך בגילוי לב: מפעם לפעם עדיין מתעורר לו איזה שד רדום ומתחיל לרקוד ולחרוץ לשון (עמיר, עמ' 332).

בדוגמות הבאות נראה שרשרת של פעולות המציינות כניסה למצב שהאחרונה שבהן (עם כינוי דטיבי חוזר) נמתחת כביכול מאינגרסיב לדורטיב (כלומר משתמע ממנה "וכך המצב נשאר"):

18. בכל לילה אחרי שאני משכיבה את נוגה לישון, אני פותחת לי את הספה בסלון, פורסת סדין ונשכבת לי כאורחת (שלו, עמ' 125).
19. אחת לשעה בערך קמתי ועברתי ברגל כמאה מטרים והתיישבתי לי בקפה אחר (עמיר, עמ' 149–150).

4.2 פעולה נקודתית המתוארת כאימפרפקטיבית

המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר עשוי לציין פעולה נקודתית שאינה מתבצעת בנקודת זמן מובחנת ושהדובר מתרכז בה וחוזר עליה פעמים אחדות. למשל:

20. זיסר צבט לו מן הלחם, הספיג אותו בשמן [...] והביע השערותו, כי רבי יודל שובין ישא את ראשו של נוסן וישיבו על כנו (באר, עמ' 29).

28. למשמעות "מתיחה" (תרגום מגרמנית של Streckung על פי ברוגמן) בפעלים אינגרסיביים עיין בלאו, תשכ"ח.

29. ברמן (1982, הערה 13) מציינת (על פי הופר ותומפסון) כי בספרדית האלטרנציה הכוללת את הכינוי הרפלקסיבי (se) מוגבלת לפעלים בעלי משמעות דורטיבית ואין היא יכולה להתממש בפעלים נקודתיים, בניגוד לעברית. למשל, דן ישן לו כל הלילה בלי בעיות וגם דן נרדם לו צ'יק צ'ק (כלומר במשמעות אינגרסיבית).

בדוגמה לעיל אפשר לפרש את צבט לו מן הלחם כפעולה אימפרפקטיבית או איטרטיבית. מתיחת הפעולה הנקודתית היא חלק מתפיסה סובייקטיבית של האירוע כתהליך הכולל שרשרת של פעולות המתוארות כמתבצעות בריכוז פנימי ובקצב אטי כרקע לפעולה המוצגת כעיקר המסר ("והביע השערות..."). כיוצא בזה במבע יוסי ישב כל הערב ופיצח לו גרעינים.

4.3 שינוי נקודת הראייה

21. היא הובילה אותי במכוניתה [...] מחפשת בלגלוג את אגם המים הצהבהב, שפחדתי לחצות קודם ובינתיים נספג לו כליל בין הכביש למדרכה (יהושע, עמ' 155).

22. לאחר עשר שעות שינה גיליתי ששעת התייצבותי למשמרת חלפה לה וגם הרחקתי ממנה מאוד (יהושע, עמ' 414).

שתי הדוגמות לעיל משקפות ראייה אימפרפקטיבית של תהליך המוביל למצב סופי, שאין חזרה ממנו. בשני מבעים אלה ראייה זו כרוכה בייחוס שליטה במצב או בייחוס השפעה למשתתף שאינו אגנטי (קרי, אגם המים ושעת ההתייצבות למשמרת).³⁰

4.4 פעלים טליים: הסטת תשומת הלב מן האפקט של הפעולה אל הפעולה עצמה בפעלים טליים המסגרת המבנית הכוללת כינוי דטיבי חוזר מאפשרת ראיית פעולה לשם פעולה או ראיית פעולה שהמשתתף-הנושא עסוק בה כל-כולו. עם פעלים כגון פועלי גרימת מצב או שינוי מצב, המציניים באופן מובהק משמעות רזולטטיבית ולכן מונעים את ראיית האירוע מנקודת מבט אימפרפקטיבית, הפרדיקט ומשלימו מהווים, למעשה, יחידה פועלית מורכבת, כלומר המושא אינו מושא מובחן המייצג משתתף רפרנציאלי, אלא הוא מושא גנרי. אין פירוש הדבר שהמבנה הדטיבי הופך את הפועל לפועל א-טלי, שהרי "קריאה" כזו אינה מתיישבת עם משמעותו הלוגית-הסמנטית (הפעולה המובעת בפועל טלי נתפסת כמתממשת רק כאשר הגיעה לנקודת סיום מוגדרת, קרי אם הייתה הפסקה בפעולה אי אפשר לומר שהתרחשה). אולם המבנה מאפשר במקרים מסוימים לפרש את הפעולה כפעולה שאינה מופנית בהכרח לתכלית מוגדרת, המתבצעת סתם כך,³¹ או כפעולה

30. עיין 5.1.2§ להלן.

31. ניתן כמובן לציין משמעות של פעולה לשם פעולה, בלי תכלית מוגדרת, אף בפעלים שאינם נקודתיים-טליים. למשל, בפעלים עומדים כגון סתם שוטטתי לי ברחוב, או ב"שירה" של עגנון (מצוטט אצל אולנדרוף, עמ' 397), ורוחות מנשבות להן ומביאות עמהן כל מיני ריחות טובים, שאולנדרוף משכיל לפרשה כ-"aimlessness and lack of specific direction of these winds".

המופנית כלפי האגנט כיוון שהיא נעשית להנאתו (מתוך אגואיזם או מתוך מזוכיזם). למשל:

23. ענק אחד מכוער, ממש מפלצת [...] היה מתנפל על כפרים, משפחות חוטף לו ואוכל לצהרים ילדים בכפית (סידון, הענק המפלצתי).³²

כלומר האינפרנס של ענק אחד היה מתנפל על כפרים [...] משפחות חוטף לו עשוי להיות כאן: היה מתנפל וחוטף לו להנאתו. פירוש זה אינו חלק מן המבנה הלא-מסומן ענק אחד היה מתנפל על כפרים [...] חוטף משפחות. גם כשהוא כולל פעלים אינטרנטיביים המציינים פעולה פיזית אפקטיבית (פועלי רצון ורגש אינם מתממשים ברגיל במבנה זה), עשוי המבנה הדטיבי לציין החלשת עצמת הפעולה בשל ראייתה כמופנית כלפי פנים במקום כלפי חוץ, למשל:

24. שר ושואג לי בלי קול שאגות אושר [...] כאשר הגיע אלי מכתבו של מר עגנון (עוז, עמ' 94).

כלומר, שואג בלבי, לעצמי, בלי ליצור אפקט חיצוני. כיוצא בזה: כששמעתי את מה שאמר צחקתי לי/ גיחכתי לי [כלומר בלבי], לעומת המבנה הלא-מסומן: כששמעתי את מה שאמר צחקתי/גיחכתי.

עם זאת, הדעת נותנת כי פעלים רזולטיביים אינם נוטים מטבעם להיערך במבנה הכולל כינוי דטיבי קוֹ-אגנטי. היערכות מעין זו קשורה בראש ובראשונה בהקשר, כלומר בקיומם של מצבים שניתן לפרשם כמתרחשים בנחת, להנאה, בשקט, לאט, בזהירות, בהיסח הדעת, מתוך ריכוז עצמי בלי להתחשב בזולת או כיוצא באלה. הגבלות אלה קיימות בפעלים משדות סמנטיים שונים (לאו דווקא בפעלים רזולטיביים), אך אין הן כרוכות בהכרח במבנה הלקסיקלי של הפועל, קרי במשמעותו המופשטת (נטולת ההקשר), ואף לא במבנה הלוגי של הפרדיקציה (שהרי המבנה מתממש בפעלים חד-מקומיים ודו-מקומיים כאחת). בכך אני מסתייגת מטענתם של בורר וגרודז'ינסקי,³³ הנסמכת על דוגמות נטולות הקשר, המעידות, כביכול, כי המבנה הלקסיקלי של הפועל הוא שמונע את התממשות המבנה הדטיבי. למשל, *רני גמר לו את הספר, *רני גמר לו לעבוד. אפשר בנקל להעלות על הדעת הקשרים שבהם פעלים המציינים במבנם הלקסיקלי פרפקטיביות, כגון גמר או במשלב הדיבור חיסל, נערכים בהקשרים מסוימים במבנה שיש בו כינוי דטיבי חוזר. למשל, לא תאמיני, אבל ככה, בלי להרגיש, חיסלתי לי (לאט-לאט)

32. בורר וגרודז'ינסקי (1986, עמ' 187) מביאים דוגמה מופקפת, נטולת הקשר: רני שבר לו חלונות להנאתו. הם מתארים את הפעולה כ-"was engaged in window-breaking as an ongoing activity" ומציינים כי במבנה זה הפרדיקט כולו הופך לפועל מורכב, שהוא צורה "ירודה" של פועל (complex verb-of-sorts) בעל "קריאה" אימפרפקטיבית/ של פעילות.

33. בורר וגרודז'ינסקי, 1986, עמ' 187-188.

את כל השוקולד. עם זאת בורר וגרודז'ינסקי מביאים אף מקרים המוכיחים שההגבלה אינה קשורה דווקא במבנה הלקסיקלי של הפועל,³⁴ למשל: רני סידר לו בקבוקים בשורה, *רני סידר לו שיבואו לקחת אותו בשמונה. גם במקרה זה ניתן, לדעתנו, להסתייג מקביעתם כי המשפט האחרון "בלתי דקדוקי". בעיקרון, אני גורסת כי הבחירה בעריכה נקבעת בראש ובראשונה על פי אופן התבוננותו של הדובר באירוע ואין היא כרוכה במרכיבים הלקסיקליים כשלעצמם המתממשים במבנה.

5. התפקיד המודלי של המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי

5.1 אפנון מכויץ-נושא

כינתי (2.3§ לעיל) את המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר "מבנה מכויץ-נושא", שכן במבנה זה הדובר מתבונן באירוע או במצב אגב העמדת המשתתף-הנושא במרכז העניינים. תוך שהוא מדווח על האירוע מביע הדובר את פרשנותו באשר לתפקיד שממלא אותו משתתף באירוע. במבנה זה מוענק למשמעות הלוגית-סמנטית של הפרדיקציה נופך סובייקטיבי הקשור באופן ביצוע הפעולה, למשל: לאט, בנחת, בקלילות, בשלווה, בזהירות, או גוון סובייקטיבי הקשור במניעי הפעולה ובדרך שהדובר מפרש את יחסו של המשתתף-הנושא כלפיה, למשל פעולה הנעשית על דעת עצמו, בלי התחשבות בהשפעת תוצאותיה על הזולת.³⁵ ניתן אפוא לפרש את הנושא בעריכה זו כנושא מודלי, המקביל למתנסה, שרגיל לקדרו בשפות רבות – ובהן העברית – בדטיב. נוסף לכך, המבנה הנדון ממלא כאמור פונקצייה אמוטיבית, בשקפו את יחסו הרגשי של הדובר כלפי המשתתף-הנושא, תוך הזמנת הנמען להזהרות עם עמדה זו. לעתים קרובות מופיעים מתארי משפט עודפים המחזקים את המשמעות האינפרנציאלית המשתמעת מן המבנה, כגון לבר, באין מפריע, בשקט, בשלווה, בזהירות, או מתארים כגון פשוט, ופתאום להבעת התרגשות, אי שביעות רצון או כעס של הדובר כלפי המשתתף-הנושא, כפי שמעידות הדוגמות להלן.

34. שם.

35. גוונים סמי-אדורביאליים אלה של הפרדיקציה מובעים באנגלית באמצעות מיליות כגון away, around, about; למשל בדוגמה מתוך "שירה" של עגנון כפי שמתרגם אולנדורף (1985, עמ' 397): ישב לו מנפרד וישבה לה הנריטה ושכבה לה שרה בעריסתה ולצדה מונחת לה בובה של גומי – "Manfred was sitting around and Henrieta was sitting around – and Sarah was lying about in her cot, and by her side a rubber doll was lying about". ובדוגמה שמביא גלינרט (1989, עמ' 244): הצופה נמנם לו – "The scout was – dozing away".

5.1.1 הדגשת האוטונומיה והמונופול שיש לפועל על פעולתו

א. לבד

25. לפיכך הודעתי להם, שאני מעדיף לוותר עכשיו על הארוחה, ובמקום זה אני מבקש פשוט לשוטט לי לבד, ואת המילה "לבד" הטעמתי בעדינות (יהושע, עמ' 35).

ב. על דעת עצמו, מתוך החלטה עצמית

26. במשך שנים אחדות לא חדלתי לחלום בסתר שאגדל ואעזוב יום אחד את כל מבוכי הספרים האלה ואלך לי להיות כבאי (עוז, עמ' 310).

ג. מתוך ריכוז עצמי (תוך התעלמות משאר העולם)

27. ילד מתולתל-מקורחל, חרוץ ומרוכז מאוד, אולי אחיה, זוחל ומלקט לו בחריצות עלים נפולים ועורך אותם בצורת מעגל סגור (עוז, עמ' 368).

ד. באין מפריע

28. בחצי החדר שמאחורי הווילון המפריד, המשיכו לקנן להן באין מפריע הגבירה האצילה והמרוששת [...] עם טסיה ונינה שלה (עוז, עמ' 181).

29. ומול קיבוץ רמת רחל מתחפרים לוחמי "האחים המוסלמים", שהבריטים הניחו להם לבוא על נשקם ממצרים ולהתבצר להם בהרי ירושלים (עוז, עמ' 378).

ה. ראיית המשתתף-הנושא כמבודד משאר העולם (מכונס בעולמו הפנימי)

30. ורק אחרי שהתחבקתי והתנשקתי עם כולם, ראיתי שגם אחותי פניה, אמה שלך, היתה שם. עמדה לה ככה בצד, קצת רחוק מהחביות הבוערות [...] היא עמדה בשקט וחיכתה לחבק ולנשק אותי אחרי כל האחרים (עוז, עמ' 231).

31. היתה לדוד מיכאל אישה איומה [...] שהיתה צועקת עליו ומקללת אותו כל היום וכל הלילה, אבל הוא לא שמע כלום: חי לו בדממה ובשלווה כמו הירח בשמים (עוז, עמ' 187).

ו. בהסתר, בלי ידיעת אחרים

32. הייתי מתעורר בבהלה בלילות ומתגנב לי יחף להציץ אל חדרו (עוז, עמ' 582).

ז. מתוך עצמאות ותעוזה (הפועל מבצע את הפעולה על דעת עצמו, בלי לתת את הדעת להשפעת תוצאות המעשה על הזולת)

33. כמו שרואים בקומדיות בקולנוע, קמה ונעלמה לה פתאום ואיננה כאילו ברחה מפניו עם גבר זר (עוז, עמ' 246).

34. והיא קמה ועזבה יום אחד אותו ואת שני הילדים [...] והאישה הזאת פשוט ברחה לה עם מזוודה כחולה קטנה ביד ישר אל הבקתה ממול [...] (עוז, עמ' 195-196).

בשתי הדוגמות האחרונות מתארי המשפט פתאום ופשוט משמשים סְּמָנִי שיח המביעים את המשמעות הפרגמטית של 'לא ייאמן!', או 'ממש חוצפה!', שהמבנה הדטיבי הנדון "מעובר" בה. משמעות זו עולה בדוגמה 33 אף באמצעות החזרה הסמנטית במבנה "ונעלמה – ואיננה", ובדוגמה 34 גם מתוך העריכה במבנה של טופיקליזציה.

ח. מתוך אחריות עצמית או מבעוד מועד

בדוגמות להלן הדובר נוקט כינוי דטיבי חוזר כדי להציג את המשתתף-הנושא כ"נהנה" (אוטופֶּנְפֶּקְטִיב) גם כאשר הוא פועל למען אחרים:

35. אני התכוננתי לשיחה זו במחשבה רבה, ערכתי לי סוללות-סוללות של נימוקים, התכוונתי לעמוד מולו בגבורה (עוז, עמ' 70).

36. וכדי להיות בטוחה שלא תתעורר לליל ייסורים במטבח מזגה לה כוס תה מן התרמוס שהכינה לה אחותה (עוז, עמ' 592).

כיוצא בזה במבע כגון שריינתי לי כבר חמישה מקומות (במובן של 'מבעוד מועד' ולא דווקא 'לעצמי', אלא אולי לחמישה אנשים אחרים).³⁶

5.1.2 בבואו עם צורות פועליות המביעות סטטיביות ועם פעלים אינטרנזיטיבים שאינם מציינים תנועה, המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר משמש להבלטת השוני במצבו של משתתף אחד (מצב קבוע, נינוח, פשוט או כיוצא באלה – בעריכה הדטיבית) ביחס למצבו של משתתף אחר (בדרך כלל מצבה של הדמות הראשית בסיפור, שמצבה מראיג או לא-יציב בדרך כלל – בעריכה הקאנונית).

37. בהן גבירות נעימות ומהודרות ואדונים נינוחים ואמידים [...] ספונים להם בנחת בבתיים נאים [...] לא כמונו כאן (עוז, עמ' 51).

38. כאן בקינג ג'ורג', וגם ברחביה היקית ובטלביה [...] רבצה לה כעת דממה אחרת, לא דומה לדממה החרדית של צהרי שבת בסמטאות אשכנזיות דחוקות ומוזנחות, דממה שונה, מגרה, צופנת סוד (עוז, עמ' 52).

המבנה עם הכינוי הדטיבי החוזר מופיע לעתים כחלק מן הרקע (בדרך כלל רקע פסטורלי או שכוח אל) המושהה כדי להבליט את "הדמות" הערוכה במבנה קאנוני. למשל:

39. למטה, בקצה החלקה, עמד לו ביתן קטן [...] ובו, בחדר הראשון, עמד דוד שחור גדול להרתחת הכביסה (עוז, עמ' 190).

36. השווה שומע מנפרד בקול אשתו ונכנס לחדרו ויושב לפני שולחנו ומגיה את הרצאותיו שהכין לו לעונת החורף (ענגון, שירה, עמ' 81). הדוגמה מצוטטת אצל אולנדרוף (1985, עמ' 398). הוא דוחה שם את הפירוש של "לעצמו", שהרי את ההרצאות הכין מנפרד בעבור הסטודנטים שלו. אך המובן הפרגמטי שאולנדרוף מציג כאן לדטיב הקו-אגנטי (שהוא רואה בו עדות לשימוש

הרקע הוא הביתן הקטן, והוא ערוך במבנה הכולל כינוי דטיבי חוזר, ואילו "הדמות" היא הדוד השחור, והיא ערוכה במבנה הקאנוני, בלי הכינוי החוזר הערוך.

5.1.3 אוטונומיה של שמות לא-אגנטיביים

הכינוי הדטיבי החוזר ניתן למימוש במבנים אינטרנזיטיביים שבהם הנושא אינו מייצג את המושא הסמנטי ("הארגומנט הפנימי"). דהיינו, הוא מנוע ברגיל במבנים של פסיבי "אמתי" (פסיבי פעולתי, שמשמעותו המובהקת פרפקטית) ובמבנים מדיר-פסיביים.³⁷ במבנים אינטרנזיטיביים בעלי משמעות של אינקוהטיב, של אינגרסיב, של מדיר-פסיב ושל רפלקסיב, שהנושא בהם אינו אגנטיבי (כלומר אינו חי-אנוש), המבנה הכולל כינוי דטיבי חוזר משקף ייחוס מושפעות לנושא, שכן הפעולה מתוארת כמתבצעת בו זמנית בידיו, כלפיו ובשבילו, וכתוצאה מכך מיטשטשות תכונותיו הנושאיות המובהקות כמשתתף ניטרלי.

במבנים אינטרנזיטיביים שבהם הנושא אינו האגנט, המבנה הכולל כינוי דטיבי חוזר משקף את המשגתו כמחולל הפעולה (instigator), כבעל השפעה כלשהי על הפעולה המתבצעת בלי שאגנט כלשהו יהא בעל שליטה עליה, או כדומם עצמאי הפועל שלא על דעת בעליו (כלומר האנשה), וכאשר הוא שם משויך – יש בו המשגה של פעולה אוטומטית, בלתי רצונית. דוגמות:

א. מבנה רפלקסיבי שנושאו מומשג באופן מטפורי או מטונימי כחי (במבנה רפלקסיבי פרוטוטיפי הנושא חי-אנוש)³⁸

40. אפשר לחשוב שהמכונית מתנגשת לה בעצים בכוונה (דוגמה של בורר וגרודז'ינסקי, 1986, עמ' 194).

41. מתפתל לו שם חוט דק כזה, פגיע, בלי שמירה, נקלה בשמש, מי יודע (עוז, עמ' 13).

בדוגמה 41 משתקפת ההאנשה גם בבחירה בצורת בינוני-נפעל הדינמית (נקלה) במקום במקום בצורת בינוני-פעול הסטטיבית (קלוי).

המורחב שעושה העברית בדטיב (האתי), שהוא "הכין פחות או יותר" (which he had more or less prepared), אינו נראה לי כדוברת ילידית של השפה.

37. עיין בורר וגרודז'ינסקי, 1986, עמ' 191–197, 201–204. עיין גם § 6.3 להלן.

38. בורר וגרודז'ינסקי (1986, עמ' 193) מתארים מקרים אלה כייחוס אגנטיביות לנושא מחד גיסא, ומאידך גיסא טוענים שהרכיב חי אינו רלוונטי (עמ' 191). טענה זו תמוהה בעיניי, שהרי בכל ייחוס אגנטיביות או בכל ייחוס השפעה למשתתף באירוע יש מידה של האנשה, ולענייננו ייחוס חיים לדומם. יחד עם זאת, הם שוללים את "דקדוקיותו" של משפט כגון המפתחות נפלו להם (במשמעות המיוחדת של דטיב קז-אגנטי; עמ' 186), כי המפתחות אינם יכולים לייצג את "הארגומנט החיצוני", והמבנה גם אינו יכול להתפרש כארגטיב. ככלל, אני מסתייגת משלילת "דקדוקיותם" של משפטים כאשר הם אינם מתועדים מהקשרים אמתיים. לדעתי, המשפט שהם מדגימים אפשרי כהאנשה, למשל בעולמה של עליסה בארץ הפלאות.

ב. מבנה מדיו-פסיבי (קרי, מבנה שמושמש בו המשתתף המייצג את הארגומנט החיצוני)

42. בינתיים האורז מתבשל לו.

43. התושבים מתלוננים ובינתיים השכונה הולכת ונבנית לה.

ג. מבנה אינקוהטיבי (קרי, מבנה המציין פעולה ספונטנית, שאין הנחה מראש שגורם כלשהו שולט עליה)³⁹

44. לא סיפרתי לחיה שעוד קודם שפגשתי אותה התקנן לו בלבי חלום ערטילאי להכניס לבית שכזה את אשתי האהובה בבוא העת (עמיר, עמ' 173).

45. לבסוף הבריק לו חיוך שפרץ בכוח עצמו את מחסומי ההתנגדות, והיא שחררה את אגרופה מפיה (יהושע, עמ' 173).

ד. פעולה אוטומטית, לא-רצונית, של שמות משויכים, הפועלים כביכול שלא על דעת בעליהם

46. מעבר לשולחן השתפלה לה הכרס המפונקת. היא בהחלט לא יפה, הרהרתי לעצמי (יהושע, עמ' 197).

47. את הכוכבית לא הצלחתי לראות, אבל בדוחק החרדה שאחזה אותי חתרה לה המשאלה שבלבי אל העיקר (עמיר, עמ' 6).

ה. המבנה הרטיבי עם כינוי פעול המציין מצב שמאחורי התהווות (במבנה הפסיבי הפעולתי) עומד ארגומנט חיצוני אגנטיבי שאינו הנושא של הכינוי הפעול ניתן לטעון כי בתהליך ההאנשה המיוצג במבנה של כינוי פעול וכינוי רטיבי חוזר, הארגומנט הפנימי במבנה התשתית הפסיבי הופך לארגומנט חיצוני.⁴⁰

48. על אדני האשנבים עמדו אצלנו תמיד צנצנות חתומות [...] וכן קקטוס קשה-יום מחופר לו באדמת אגרטל שנסדק (עוז, עמ' 5).

49. ומשקפים שניים, שחורי מסגרת, מונחים להם בראש גבעת ספרים אחרת (עוז, עמ' 61).

נביא להלן דוגמות למבנה שיש בו כינוי רטיבי עודף ליד פעלים עומדים בעלי משמעות דינמית (בבניינים קל, נפעל, פיעל).

50. ויש שהחשמל נפסק לכמה שעות או ימים, והחיים ניגרו להם לאור עששיות נפט מפיוחות (עוז, עמ' 339).

51. ריח צמר וריח נפטלין ופלאנל נמהל כאן באיזה הד עמום של אדי בושם חמקניים המרחפים להם במעבה יערעד של שמלות וסודרים [...] ואוושת משי היתה רוחשת ומנשבת לה כמו רוח ים רכה (עוז, עמ' 260).

39. לפי הגדרתו של קליימן, 1991, עמ' 74, 318.

40. השווה בורר וגרודז'ינסקי, 1986, עמ' 191-192.

52. כפר בוורי שאן [...] ולו שובכי יונים וגגות רעפים אדומים מבצבצים להם פה ושם בין ברושים לאורנים [...] (עוז, עמ' 54).

מעניין לציין שגם המבנה שבו ב' היחס הלא-מוצרכת, המציגה משתתף-מושא והנמצאת בתפוצה משלימה עם המבנה האקזוטיבי הישיר, משמש לעתים עם נושא מואנש.⁴¹ למשל, בא לפתע גל אדיר של רוח והכה בי [??הכה אותי] בחוזקה (ביאליק, עמ' 11).

5.2 אפנון מכון נושא של התוכן הפרדיקטיבי

גם בדוגמות שלהלן המבנה עם הכינוי הדטיבי החוזר הנו בעל אוריינטציה לנושא, אך כאן משמעותו משקפת את פרשנותו של הדובר לתוכן הפרופוזיציה כולה. גם כאן משמעות "מעוברת" זו של המבנה מודגשת לעתים קרובות הדגשת יתר באמצעות מתארים מפורשים, כגון בנחת, לאט, בזהירות, באחריות, או באמצעות תארים סובייקטיביים, כגון שאנן, קליל, מתוק, נחמד וכיצא באלה.

5.2.1 שאננות, רוגע, שלווה, נחת

53. משני עברי הרחוב עמדו בתים חד־קומתיים קטנים ונעימים [...] ובכל אחד מהם [...] חי לו חיי הגות שאננים חוקר דגול או פרופסור מהולל או מלומד בעל שם עולם (עוז, עמ' 55–56).

54. אבל מעולם לא ראיתי אותם יוצאים לטייל בו או יושבים להם לרוח הערב על אחד משני ספסליו הדהויים (עוז, עמ' 59).

55. בהן גבירות נעימות ומהודרות ואדונים נינוחים ואמידים [...] ספונים להם בנחת בבתים נאים [...] נהנים ורואים את עולמם בחייהם, לא כמונו כאן (עוז, עמ' 51).

5.2.2 חומד, מתיקות, סימפטיה (בעיקר בספרות ילדים)

56. [החתול] רוח־מנתר לו לעומתנו על כריות כפותיו הרכות, מתוק ויודע היטב את סוד כוח מתיקותו ועושה בה שימוש כובש לבבות (עוז, עמ' 322).

57. שולי היה דג קטן שחי לו בים התיכון. כולם אהבו אותו והוא אהב את כולם אבל הוא היה קצת עצוב. הוא שט לו בעומק של כמה מטרים מתחת למים ושאל את עצמו: "לאן? (מאירסון, עמ' 6).

41. תופעה דומה מצויה בספרדית באלטרנציה σ/a (בין המבנה האקזוטיבי הישיר למבנה האקזוטיבי הלא־ישיר בדטיב). למשל (לפי מולכו, 1980, עמ' 218): "Los ácidos atacan metales – מילולית: "חומצות תוקפות מתכות". המובן: 'גורמות חלודה למתכות' (דה־מטפוריזציה של "תוקפות מתכות"); "Los ácidos atacan a los metales" – "חומצות תוקפות מתכות" במשמעות מטפורית של עימות בין שתי ישויות; ראה הלוי (א); הלוי (ב); הלוי (ג).

5.2.3 קלילות או עדינות

58. הילדה המחופשת ריחפה לה, קלילה, בין טורי האצטבאות עמוסות גלילי אריגים ופנתה אל אחד המעברים דמויי המנהרה (עוז, עמ' 260).
59. עד היום אני עוצם לפעמים את עיני ורואה את איש השיבה הדקיק־השברירי הזה מדשדש ועובר, פזור־דעת [...] בפסיעות החרסינה החיישניות שלו, חולף־עובר לו כמו גוליבר זעיר בארץ הענקים (עוז, עמ' 77).

5.2.4 אמירה אירונית שמשמעת ממנה גנדרנות מתחננת

60. אני זוכרת שאנחנו היינו ככה לועגות אחת לשנייה [...] מי סידרה לה קצת ככה את החולצה לכבוד אנטון? מי שמה לה פרח בשערות לכבוד אנטון? ומי לכבוד אנטון יצאה לה לטייל ברחוב בחצאית קפלים מעומלנת ובגרביים קצרים ולבנים כמו שלג? (עוז, עמ' 195).
61. רק פעמיים בשנה מאמה היתה מתקשטת לה כמו המרכבה של הצאר והולכת ככה לבית הכנסת או לאיזה נשף צדקה: שכל העיר תראה ותתפוצץ מקנאה (עוז, עמ' 202).

5.2.5 לאט, בזהירות או במיומנות

62. גם אני הייתי מרוצה מעצמי, ובדרכי חזרה הביתה, עת שטתי לי לאט ובזהירות בין המשאיות הקטנות של מחלקי החלב, תהיתי האם לספר [...] (יהושע, עמ' 276).
63. [...] אישיותו של גיבור, אשר בשעת שחר חורפית זו מתמך לו במיומנות ובאחריות גמורה על גבי האופנוע שלו בזרם התנועה התלאביבי (יהושע, עמ' 137).

5.3 תפקידו של המבנה כחלק מפעולת דיבור מכוונת וכחתימה אישית של המוען על תוכן המבע

לשונות שונות מציינות את המודוס האישי שלפיו הדובר ממקם את האירוע בשיח באמצעות שימוש בפעלים מודליים, באמצעות נקיטת מודוסים דקדוקיים שונים, וכן באמצעות מיליות ויסודות קליטיים שונים (דבוקים לפועל או נפרדים ממנו), כפי שמדגים המבנה שהוא מושא עיונו.⁴² בדוגמות שנביא להלן משמש המבנה הנדון, של פועל + ל- + כינוי קר־אגנטי, בתפקיד מודלי. הדובר משליך על העולם כפי שהוא את תפיסתו את האופן שעליו להיות בהתאם לקוד המוסרי־החברתי שאימץ לעצמו, כלומר לפנינו מודליות דאונטית המהווה חלק מפעולת דיבור "מכוונת" (directive לפי סירל),⁴³ שמטרתה לגרום לנמען לפעול על פי הנאמר. נוסף לכך

42. עיין פלמר, 1986, §1.5.3 ובעיקר §1.5.3.

43. סירל, 1983, עמ' 166. על הקשר בין מודליות דאונטית לפעולת דיבור מכוונת (directive) ראה פלמר, 1986, פרק 3.

משמש המבנה הנדון כחתימה אישית של המוען על התוכן הלוגי-הסמנטי של הפרופוזיציה. למשל:

64. "תתבייש לך, זרובבל!" היתה רועמת פתאום (עוז, עמ' 321).

המבנה של פועל עם כינוי דטיבי חוזר מופיע כאן כחלק מפעולת דיבור של תוכחה במבנה של סוביונקטיב. החתימה האישית של המוען, שתפקידה לחזק את פעולת הדיבור, מביעה "אני אומר לך שאתה צריך להתבייש". במקרה זה היא משתמעת, אך היא עשויה גם להיות מפורשת. למשל במבע שלהלן עם "דע לך ש-":

65. דע לך שאני לא אסבול את זה יותר!

לפי הפילוסוף האנגלי הייר (1970), חתימה אישית מעין זו של המוען היא חלק מן המישור הנאוטי (neustic)⁴⁴ של המבע. את חלק המשפט המתאים לסוג פעולת הדיבור שהמשפט מבצע (קרי, שהוא סימן המודוס) הוא מכנה "המישור הטרופי" (tropic), ואילו את היסודות השייכים לתוכן הלוגי-הסמנטי של הפרופוזיציה הוא מכנה "המישור הפרסטי" (phrastic)⁴⁵. נוסף ונדגים להלן את תפקודו של המבנה הדטיבי הנדון כסמן שיח של פעולת הדיבור (קרי, תפקודו במישור הטרופי) וכחתימה אישית של המוען על תוכן המבע (תפקודו במישור הנאוטי). א. בסיפה (אפודוסיס) של מבנה תנאי המביע פעולת דיבור של הצעה:

66. אם כל כך אני משתוקק להיות בניתוח שלו, אז שאסע לי לבדי, והיא תגיע אחרי (יהושע, עמ' 300).

ב. ליד מודלים דאונטיים המביעים הצעה (כדאי, עדיף, מוטב וכיוצא באלה) במבנה ש- + יפעל:

67. מוטב שלא נשקע לנו בדירות המשונה הזו, עם מטבח מפויח ושולחן אוכל גדול (יהושע, עמ' 82).

ג. בפעולת דיבור של הטפת מוסר במבנה של שאלה רטורית עם צורת מקור:

68. החלוצים בקיבוצי הגליל יושבים לילה-לילה [...] לאור נרות רועדים ברוח [...] אז איך תוכל אתה להתעלם מהם? לשבת לך כמו רוטשילד לאור נורה זוהרת של ארבעים ואט? (עוז, עמ' 25).

ד. במבנה של שאלה רטורית להבעת השתוממות והסתייגות ממצב מסוים:

69. ואתם בפה – הרי אתם מזקינים לכם, אה? (גנסיין, בטרם, עמ' 258⁴⁶).

44. vj ביוונית פירושה 'כן'. היא משמשת לציון הסכמה ואישוש הדברים.

45. עיין ליונס, 1977, עמ' 749–751.

46. מצוטט אצל אבן-זוהר, תשמ"ו, עמ' 31, כדוגמה לקאלק בהשפעת הרוסית.

התרגום לעברית בת זמננו, לדעת אבן-זוהר, הוא "אז מה, אתם מזדקנים פה, מה? / אז אתם מזדקנים, מה? / אז אתם פה מזדקנים לכם, מה?". אבן-זוהר מציין כי יש להבין את הדטיב הקוֹרפֿרנציאלי כאן כמציין מודוס של "עושים מעשה בלי לתת את הדעת על התוצאות שלו לגבי הזולת".

ה. מתן לגיטימציה למצב אחד והתנערות ממצב שאינו הולם את הקוד המוסרי-החברתי של הדובר, במבנה של עתיד מודלי:

70. המרדים הוא הרופא הפנימי האמיתי, ויחטט לו המנתח כאוות נפשו בקרביים הכי פנימיים (יהושע, עמ' 161).

ו. התנערות ממצב שאינו הולם את הקוד המוסרי-החברתי של הדובר כחלק מפעולת דיבור של השאת עצה אירונית:

71. ובאמת, מה לפילולוגים ולפילוסוף בוזגלו? [...] יתענג לו, כדבריו, על המעיינות הקרירים של הפילוסופיה ה"אפלטונית" וימשיך לחסות בצלו הטוב של החנטריש (הארץ, 24.5.2002).

ז. ש' + יפעל כחלק מפעולת דיבור של קללות ו"איחולי רע":

72. שתלך לה! (דוגמה של גלינרט, 1989, עמ' 244, שהוא מתרגמה Away (with her).

כיוצא בזה במבנים כגון שתלך לה לעזאזל, שישבתו להם כמה שהם רוצים!, שיתעשרו להם, אבל לא על חשבוני.

ח. ליד יפעל בפעולת דיבור של הצעה:

73. מזמן לא רבצנו במיטה בבקר, אולי נתפנק לנו ככה כל היום (שלו, עמ' 16).

מבע זה ניתן להשוות לפסוק: "אלכה לי אל הגדולים" (יר' ה, ה).

ט. ליד יפעל בפעולת דיבור של עצה ידידותית או של עצה הנאמרת באירוניה:

74. "למה לא תמצא לך סוף סוף איזה ספר הגון לקרוא בו? או שניתן לך נייר ועפרונות ותשב לך בשקט ותצייר לנו ציור נחמד? לא? (עוז, עמ' 65).

כיוצא בזה במבנים של צורות ציורי המשמשים חלק מפעולת דיבור של הצעה, כגון צא לך לטייל ברחבי העולם (השווה: "חזוה לך ברח לך", עמ' ז, יב), ובמבנה שמודגש בו הנמען, שההצעה מופנית אליו, המוצג בעמדה מנוגדת לזו של הדובר, כגון יופי, אתה שכב לך על החוף ואני אלך לחפש עצים למדורה (השווה: "ויאמר אברהם אל נערי, שבו לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד כה", בר' כב, ה).⁴⁷ י. ליד צורות מקור המשלימות מודלים דאונטיים ואפיסטמיים: המבנה הכולל כינוי דטיבי חוזר אינו מתממש ברגיל בצורות מקור המשלימות לקסמות המציאות

מודליות דאונטיות כגון חייב, צריך, יכול, מוכרח, רשאי, מבטיח, ובצורתן השמנית: החובה, היכולת, ההבטחה וכיוצא באלה. למשל, ??אנחנו חייבים לצאת לנו לחו"ל, ??חובתנו לצאת לנו לחו"ל. הטעם לכך הוא תוכנם הסמנטי של מבנים מודליים אלה שאינו מציין שהפעולה הגיעה לידי מימוש, לעומת פעלים מודליים אפיסטמיים שיש בהם רכיב של פקטיב (factive), כלומר המניחים באופן לוגי את קיום התהליך. למשל, היא ידעה לשבת לה בשקט ולא להתערב בשיחה. אולם הכינוי הדטיבי החוזר מנוע בדרך כלל מלבוא ליד צורות מקור המשלימות מודלים אפיסטמיים המטילים ספק בפקטואליות של האמור להתרחש. למשל, ??רותי הייתה אמורה לנגן לה את היצירה, ואני הייתי אמור להקליט אותה. לעומת זאת כשהמודליות האפיסטמית מביעה מצב (ולא התרחשות), המבע קביל. למשל, רותי הייתה אמורה לשבת לה על הכיסא ואני הייתי אמור לעמוד לידה.⁴⁸

העולה מכאן: המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי מציין את הבחירה האישית של הדובר למקם את האירוע בשיח כאירוע ממשי. התממשותו בדרך החייו (האינדיקטיב) אין פירושה שהפעולה המתוארת אמתית, אלא שהדובר בוחר להציגה כחלק מן המציאות. התממשותו של המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי בדרך הסובייקטיב פירושה שהדובר ממקם בשיח את הפעולה המיוחלת כפעולה שסבירותה להתממש גבוהה. מטעם זה מנוע ברגיל כינוי הדטיב הקו-אגנטי במבני שלילה (כלומר במודוס ה-irrealis), למשל, אחרי חמש דקות הוא הסתלק לו, לעומת ??אחרי חמש דקות הוא לא הסתלק לו.

6. המאפיינים התחביריים העיקריים של סביבות התממשותו של המבנה

הכולל כינוי דטיבי קו-אגנטי

6.1 הכינוי הדטיבי הקו-אגנטי הוא, כאמור, יסוד לשוני נתמך מחויב, כלומר עליו להופיע ככינוי ועליו להיות צמוד לפועל בעמדה פוסט-ורבלית. כמו כן אין הוא ניתן להמרה בגוף אחר.

48. נראה כי בורר וגרודז'ינסקי (1986, עמ' 201) אינם מבחינים בין פקטואליות של התרחשות לפקטואליות של מצב ומייחסים את ההבדל בין שתי צורות ההבעה למעמדם של הצ"ש-הנושא במבנה העומק. לטענתם, כאשר הוא מייצג את הארגומנט החיצוני המבע הוא דקדוקי, ואילו כאשר הוא מייצג את הארגומנט הפנימי אין המבע דקדוקי. כגון רני אמור לשבת לו בפניה ולהסתכל (רני = נושא במבנה העומק), לעומת *התיק אמור ליפול לו (התיק = מושא במבנה העומק). הם גם אינם מבחינים בין מבנה מודלי למבנה אינדיקטיבי. במשפטים ראיתי את רני יושב לו בפניה, לעומת *ראיתי את רני נופל לו מהכיסא, המשפט השני עשוי להיות קביל, לדעתי, בסיטואציות פרגמטיות מסוימות. למשל בקלטת הווידאו רואים איך כולם מרימים את דני ביום ההולדת, והוא נופל לו (אטיאט) מן הכיסא.

6.2 במבנה דר־מקומי: החלשת הטרנזיטיביות

כאשר הדטיב הקו־אגנטי נערך ליד פעלים טרנזיטיביים מובהקים, הוא נקרה לפני המושא הישיר. במקרים כגון אלה המושא הישיר אינו מייצג מושא קטגוריאלי מובהק (קרי, מושא מובחן, בתפקיד תמטי של פציינט). למשל, דני שבר לו חלונות (עם מושא גנרי), לעומת? דני שבר לו את חלון המטבח שלנו (עם מושא מובחן).

(דוגמה 26 לעיל): ענק אחד [...] היה מתנפל על כפרים, משפחות חוטף לו, לעומת? ענק אחד התנפל על הכפר שלנו וחטף לו את הילד שלי.

נכנסתי הביתה וניתקתי לי את הטלפון (המושא משויך, כלומר קו־רפרנציאלי), לעומת? נכנסתי לדירה של רותי וניתקתי לי את הטלפון שלה (המושא אינו משויך).

מבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר משקף, כאמור, אוריינטציה לנושא, לפיכך כשיש בו פועל טרנזיטיבי מובהק הוא גורם להחלשת הטרנזיטיביות. הצבתו של כינוי דטיבי חוזר במבנה טרנזיטיבי מובהק יוצרת סתירה בין כיוון המבנה הטרנזיטיבי (המשקף הפניית האנרגיה כלפי המושא) ובין כיוון המבנה הרפלקסיבי (המופנה חזרה לנושא).

6.3 הגבלת התממשותו של הכינוי הדטיבי במבנה פסיבי

כאמור, העריכה הנוקטת כינוי דטיבי חוזר משקפת ראייה אימפרפקטיבית ודינמית של תהליך או של תיאור מצב סטטי. המבנה הפסיבי (הפעולתי) אינו מתיישב ברגיל עם ראיית האירוע מבפנים, שכן תפקידו המובהק לציין התבוננות בפעולה מצד הגשמתה (כלומר, מנקודת מבט פרפקטיבית), למשל ??החולצה סודרה לה (על דרך דוגמה 60 לעיל, מי סידרה לה קצת ככה את החולצה). עם זאת, הכינוי הדטיבי החוזר ניתן למימוש ליד צורות בינוני פעול המציינות מצב שאחראי לו פועל אחר שאינו נושא המשפט. למשל, דוגמה 48 לעיל, קקטוס קשה יום מחופר לו באדמת אגרטל, ודוגמה 49 לעיל, המשקפיים מונחים להם, ואף ליד בינוני פעול הגזור מפועל סטטיבי-אינקוהטיבי, למשל בדוגמה 15 לעיל, אני מאכיל את שיבי הישובה לה בכיסא גבוה. מעניינת היא הדוגמה להלן:

75. [...] דבר המובן מאליו, קורא דרור לדמיוני, והוא שולח לו לחופשי להשתולל כאוות נפשו (עמיר, עמ' 291).

בדוגמה זו בא לידי ביטוי שימוש "סוטה" מעניין של עמיר במבנה הכולל כינוי דטיבי קו־אגנטי ליד פסיב פעולתי (בעבר ולא בצורת בינוני פעול), היוצר מתח בין המשמעות הצפויה הרגילה של המבנה הפסיבי שבו הנושא מייצג למעשה את הארגומנט הפנימי (המושא הסמנטי), ובין המבנה הכולל כינוי דטיבי קו־אגנטי שבו הנושא אינו מייצג ארגומנט פנימי במבנה התשתית. עמיר מנצל מתח זה להאנשה וכן כדי לציין כי אין לבעלים שליטה על דמיונו והדמיון פועל על דעת עצמו.

6.4 הכינוי הדטיבי החוזר בחלק הנשוא של מבני טופיקליזציה

מבחינת מבנה המסר, הכינוי הדטיבי הקו־אגנטי הוא חלק מן הנתון (התמה) ואינו יכול להיות אנפורי לנושא המצוי במוקד. למשל, הוא מנוע ברגיל במשפט מבוזבז, כגון: "זוהי אני שישבתי לי בפינה ובכיתי". לעומת זאת, הוא עשוי להופיע ככינוי מוסב לנושא במבנים של טופיקליזציה, שבהם הדובר מעמיד את עצמו כמעין עד להתממשות האירוע (eventuality).

הטופיקליזציה משמשת בלשון הספרות כאמצעי להבלטת דמות אחת לעומת דמויות אחרות או כאמצעי ליצירת ניגוד בין דמויות. במבנים של ייחוד הנושא מודגשת העמדה הסובייקטיבית כלפי הדמות המובלטת לא רק באמצעות הצבה קדמית (או אחורית) שלה, אלא אף באמצעות המבנה הכולל כינוי דטיבי חוזר באיבר הנשוא של הפסוק.⁴⁹ בעריכה זו מובלט המשתתף-הנושא יחד עם פעולתו. למשל, במבנה של ייחוד קדמי:

76. רק תסתכלו על האגואיסטית הזאת, היא יושבת לה בישיבות והילדים

המסכנים שלה [...] משלמים את מלוא המחיר (עוז, עמ' 210).

77. בגליל ובעמקים [...] חלוצות וחלוצים עובדים כעת את אדמתם, שרירים,

שתקנים ושזופי שמש. ואילו הוא, הסטודנט הרציני והמעמיק מווילנה, הוא

חורש לו כאן תלם משלו: ביום מן הימים יהיה אף הוא פרופסור על הר

הצופים (עוז, עמ' 152).

בשתי דוגמות אלה הניגוד בין הדמויות מובע בראש ובראשונה באמצעות הטופיקליזציה. בדוגמה 76 הטופיק הוא היא לעומת הילדים ובדוגמה 77 הטופיק הוא היא לעומת החלוצות והחלוצים. אולם הניגוד בין הדמויות והעמדה הסובייקטיבית כלפי הדמות המובלטת מודגשים אף באמצעות העריכה הנוקטת את הכינוי הדטיבי החוזר הממקד את תשומת הלב בדמות הראשית והמציג אותה בניגוד לדמויות האחרות. במבנה זה מובלט יחסו האישי של הדובר כלפי הדמות הראשית ופעולתה. בדוגמה 77 תורם לכך אף הכינוי הפוססיבי העודף משלו, המוסב אל הדמות המובלטת ואל הקניין העתידי שלה (התלם, כלומר המסלול האקדמי), הנתפס בעיני הדובר (המזדהה עם הגיבור הראשי) כאילו היה כבר ברשותה.⁵⁰ הוא הדין במבנה של ייחוד אחורי:

78. לא הייתי מציע להישאר פה ולחכות [...] עד שנקנה לנו אנחנו את הנימוסים

והנורמות שלהם (עמיר, עמ' 175).

49. השווה נוס (1995, עמ' 332) המתאר את המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר בלשון המקרא (כגון בר' כב, ה), תוך השוואה עם מבנה מקביל בלשונות אפריקניות: constructive subject focus. לדעתו, תפקידו אינו רק למקד את תשומת הלב בנושא אלא אף להעמידו בניגוד לקבוצה או לפרטים אחרים.

50. עיין 2.3§ לעיל על הדמיון בין המבנה הכולל כינוי דטיבי קו־אגנטי ובין מבנים הכוללים כינוי פוססיבי עודף.

7. סיכום

הגדרתי את המבנה הכולל כינוי דטיבי עודף קוֹ-אגנטי, בעיקר בשימושיו המיוחדים בעברית של ימינו, כסוג של דטיב אתי שניתן לראותו כקטגוריית ביניים בין דטיב אתי לדטיב פוססיבי (§2.3). כמו הדטיב הפוססיבי, גם הכינוי הדטיבי הקוֹ-אגנטי משקף התבוננות באירוע מצד אחד המשתתפים בו. בדטיב הפוססיבי הפעולה על החלק המשווין משתקפת מצד הבעלים או מצד השלם, ובכינוי הדטיבי הקוֹ-אגנטי הפעולה משתקפת מנקודת מבטו של המשתתף-הנושא, כפעולה היוצאת ממנו והחוזרת אליו. בשניהם האירוע או המצב מתוארים מנקודת הראייה האישית של הדובר (בין שהוא מזדהה עם האגנט ובין שהוא מזדהה עם הבעלים) ושניהם מסומנים מבחינת הפונקצייה האקספרסיבית שהם ממלאים, דהיינו יצירת יחס אוהד או יחס ביקורתי כלפי המשתתף-הנושא.

הראיתי כי בין המבנה הרפלקסיבי האמתי (הכולל לעצמו) ובין המבנה הכולל כינוי דטיבי קוֹ-אגנטי קיימת תפוצה משלימה רק בתבניות מסוימות ועם פעלים בעלי תכונות סמנטיות מסוימות, כגון פעלים טרנזיטיביים של עשייה ושל השגה (§2.4). הכינוי הרפלקסיבי לעצמו מנוע מלבוא ליד פעלים עומדים וליד פעלים אינרנטיביים אחרים, כגון פעלים בצורה רפלקסיבית, פעלים בעלי משמעות מדיוֹ-פסיבית ופעלים במבנה ארגטיבי. לעומת זאת הכינוי הדטיבי הקוֹ-אגנטי עשוי לבוא ליד פעלים עומדים (בבנינים קל, פיעל, נפעל והפעיל), ליד פעלים שהרפלקסיביות מסומנת בצורתם (בנפעל ובהתפעל) וכן ליד צורות בינוני פעול. זאת ועוד, בניגוד למבנה הרפלקסיבי האמתי, המבנה הדטיבי עשוי להתממש עם משתתף-נושא שאינו חייאנוש כדי לציין עצמאות של דוממים הפועלים, כביכול, על דעת עצמם, ללא כוונת מכוון. הטענה שהעליתי הייתה כי הבדלים אלה בין שתי צורות העריכה משקפים שתי מסגרות מבניות שונות שעל פיהן ממשיג הדובר את האירוע.

טענתי כי במסגרת המבנית הדטיבית מיטשטשת התכליתיות והאפקטיביות של הפעולה (§3), דהיינו כאשר הפעולה טרנזיטיבית, מוחלש מעמדו של הפעול כמשתתף המהווה את יעד הפעולה. לכן, כאשר מופיע לפני המושא כינוי דטיבי חוזר, אין המושא מייצג ברגיל מושא "אמתי" (§6.2). במבנה זה הפועל ומשלימו מהווים יחידה פועלית אחת (יחידה מורכבת), וכיוון הפעולה מוסט אחורה, אל עבר המשתתף-הנושא. הראינו כי עצמת הפעולה מוחלשת גם במבנה הכולל פועל תנועה אינרנטיבי. הגבלת התממשותו של המבנה הדטיבי במבנה פסיבי (§6.3) כרוכה במשמעות המופשטת של המסגרת המבנית. כמו כן טענתי כי מבנה זה מקהה את תכונותיו הקטגוריאליות של הנושא כיסוד העצמאי, הניטרלי והאובייקטיבי ביותר במשפט, שכן במבנה זה האירוע מומשג מנקודת הראייה הסובייקטיבית של הדובר והנושא נתפס כפועל וכפעול כאחד.

ביקשתי להראות כי המבנה של "פועל + ל- + כינוי חוזר" הוא אחד האמצעים

התחביריים שנוקטת העברית החדשה כדי להביע את האספקט של הפעולה (4§). טענתי כי במסגרת מבנית זו מומשג האירוע מנקודת ראייה אימפרפקטיבית, כלומר מתוך התבוננות באירוע מבפנים (כמו בתצלום תקריב), בכל הקשור בתהליך התרחשותו ובגוונים השונים של אופן התרחשותו. הראיתי כי מבנה זה מאפשר "מתיחת" איגנריסם לדורטיב, המשגת פעולה נקודתית כאיטרטיבית, וכשהוא כולל פעלים רזולטטיביים ופעלים טליים משמש המבנה מסגרת קוגניטיבית לשינוי נקודת הראייה מהתבוננות באירוע להתבוננות בתהליך. עוד אמרתי כי שינוי נקודת הראייה מפרפקטיבית לאימפרפקטיבית אינו תלוי במבנה הלקסיקלי היסודי של הפועל דווקא ואף לא בערכיותו (כלומר במבנה האקטנציאלי שלו). עם זאת מסגרת מבנית זו היא אכסניה מוגבלת, שנוטים להתקשר אליה פעלים בעלי מבנה סמנטי מסוים. התממשותם של פעלים רזולטטיביים במבנה זה אינה צפויה מראש.

ועוד זאת, הראיתי כי תפקודו האספקטואלי של המבנה הנדון מתקשר עם תפקודו המודלי, שכן במבנה זה הדובר ממקם את האירוע כאן-ועכשיו בהתאם למודוס האישי-הסובייקטיבי שלו. הוא צובע את המשמעות הלוגית-סמנטית של הפרדיקציה בגוון סובייקטיבי גם באשר לאופן ביצוע הפעולה ומניעיה מנקודת מבטו האישית (5.1§, 5.2). הראיתי גם כי המבנה האמור משמש סמן שיח של פעולת דיבור מכוונת (כגון הצעה, עצה, הטפת מוסר, תוכחה) שבאמצעותה מובעת השקפת עולמו על הדרך שהדברים צריכים להתנהל על פי הקוד המוסרי-החברתי שלו. כמו כן הראיתי כי למבנה הדטיבי הנדון תפקיד במישור הנאוסטי של המבע, כמציינ את החתימה האישית של הדובר על פעולת הדיבור ועל תוכן הפרופוזיציה (5.3§). הכינוי הדטיבי החוזר מופיע לא רק בדרך החיווי אלא גם בדרך המשאלה (סוביונקטיב). בשתייהן רואה הדובר את האירוע מבחינת הפקטואליות שלו.

התממשותו של המבנה הדטיבי הנדון מנועה על כן במודוס ה-irrealis. מצד מבנה השיח, בעיקר השיח הספרותי, עמדתי על תפקידו של המבנה הכולל את הכינוי דטיבי החוזר בהבלטת הדמות מן הרקע. ברקע (המייצג בדרך כלל עולם אחר, מרוחק) משמש המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר. בכך הוא מאפשר השתהות והבלטת הדמות (או הדמויות) המופיעה בהמשך כחלק מן המסר החדש (הרמה). לכך מתקשרת התנהגותו התחבירית, כגון הימצאותו בחלק הנשואי של מבנה ייחוד (6.4§) שבו הכינוי הדטיבי מוסב לנושא (התמה) המוצג בייחוד קדמי או אחורי.

התרחבות שימושיו של המבנה הכולל את הכינוי הדטיבי החוזר היא אחת העדויות לשימושים החדשים שעושה העברית בת ימינו במבנים שירשה מן המקורות לצורך שכלול אמצעי ההבעה שלה כלשון חיה ומתפתחת המשמרת מערכת צורנית-תחבירית של לשון עתיקה.⁵¹

51. כפי שהשכיל לתארה גולדנברג (תשנ"ו).

הקיצורים הביבליוגרפיים

מקורות מן הספרות העברית החדשה (המקורית והמתורגמת)
אבולעפיה וסידון = י' אבולעפיה וא' סידון, מעלה קרחות, תל-אביב תשמ"ד (כלי
ציון עמודים)

באר = ח' באר, עת הזמיר, תל-אביב תשמ"ח
ביאליק = ח"נ ביאליק, "האשה ומשפטה עם הרוח", ויהי היום [מעובד לילדים],
תל-אביב 1983

יהושע = א"ב יהושע, השיבה מהודו, תל-אביב תשנ"ד
מאירסון = ג' מאירסון, סיפורים שהמצאתי לבר, תל-אביב תשנ"ז
סידון = א' סידון, שירים רעים לילדים טובים, ירושלים (חש"ד, בלי ציון עמודים)
עוז = ע' עוז, סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002
עמיר = א' עמיר, אהבת שאול, תל-אביב תשנ"ח

קרת = א' קרת, צנורות, תל-אביב תשנ"ב
רולינג = ג'ואן ק' רולינג, הארי פוטר וחדר הסודות, תרגום: ג' בר הלל, תל-אביב
2001

שלו = צ' שלו, בעל ואישה, תל-אביב 2000
שמעוני = י' שמעוני, חדר, תל-אביב תשנ"ט

מחקרים

אבן-זוהר, תשמ"ו = א' אבן-זוהר, "הדיאלוג אצל גנסין ושאלת המודלים הרוסיים",
אורי ניסן גנסין: מחקרים ותעודות, בעריכת ד' מירון וד' לאור, ירושלים תשמ"ו,

עמ' 11-41

E. Ullendorff, "Along the Margins of Agnon's Novel = 1985 Shirah", *Mélanges linguistiques offerts à Maxime Rodinson par ses élèves, ses collègues et ses amis*, ed. Ch. Robin, Paris 1985

E. Ullendorff, "Some Observations on the *DATIVUS* = 1992 *ETHICUS* in Semitics and Elsewhere", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 15 (1992), pp. 1-9

M. Arrivé, F. Gadet, and M. Galmiche, *La* = 1986 *grammaire d'aujourd'hui, guide alphabétique de linguistique française*,
Paris 1986

F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English* = כד"ב
Lexicon of the Old Testament, Oxford 1966

H. Borer and Y. Grodzinsky, "Syntactic = 1986 Cliticization and Lexical Cliticization: The Case of Hebrew Dative
Clitics", *Syntax and Semantics*, 19, New York 1986, pp. 175-217

בלאו, תשכ"ח = י' בלאו, "'החל' בהוראת 'התחיל בדבר והמשיך בו'", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 53–58

בנדויד, תשכ"ו = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ו

R. Berman, "Dative Marking the Affectee Role: Data from = 1982, ברמן, Modern Hebrew", *Hebrew Annual Review* 6 (1982), pp. 35–59

M. M. Bravmann, "The Idea of 'Possession' in Linguistic = 1977, ברפמן, Expression", *Studies in Semitic Philology* 6 (1977), pp. 357–373

A. E. Goldberg, *Constructions – A Construction Grammar* = 1995, גולדברג, *Approach to Argument Structure*, Chicago 1995

גולדנברג, תשנ"ו = ג' גולדנברג, "העברית כלשון שמית חיה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, המלכה"ד: צ' לסמן, ירושלים תשנ"ו

גוניס, 1910 = E. Gesenius' *Hebrew Grammar*, edited and enlarged by E. Kautzch, Oxford 1910

L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge = 1989, גלינרט, 1989

R. M. Hare, "Meaning and Speech Acts", *Philosophical* = 1970, הייר, *Review* 79 (1970), pp. 3–24 [reprinted in: R. M. Hare, *Practical Inferences*, London 1971, pp. 74–93]

הלוי (א) = ר' הלוי, "פעלים טרנזיטיביים בעברית של ימינו בעלי אלטרנציה את/ב: הזיקה בין הסמנטיקה לתחביר", דברי הקונגרס העולמי השלושה עשר למדעי היהדות, ירושלים תשס"א, www.jewish-studies.org

הלוי (ב) = ר' הלוי, "פעלים טרנזיטיביים בעברית בעלי שתי צורות השלמה: ישירה ולא-ישירה עם ב' היחס" (בדפוס)

R. Halevy, "Transitive Verbs with Non-Accusative Alternation = (ג) הלוי, in Hebrew Cross-Language Comparison with English, German and Spanish", *Language Variation*, ed. D. Geeraerts and N. Delbecque, Berlin–New York (in print)

M. Herslund, *Le datif en française*, Louvain–Paris 1988 = 1988, הרסלונד

P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, = 1991, זיואון, Part 3: *Syntax*, Roma 1991

כהן, תשנ"ג = ד' כהן, "למ"ד ה'דאטיב' כממלאת חסר תחבירי בעיתונות הישראלית היומית", דברי הקונגרס העולמי ה-11 למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 179–184

J. Lyons, *Semantics*, Cambridge–London–New York– = 1977, ליונס, Melbourne 1977

- R. W. Langacker, *Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin 1990 = 1990, לנקר,
- M. Molho, "Sur la grammaire de l'objet en espagnol", = 1980, מולכו,
Travaux de linguistique 28 (1980), 1, pp. 213–225
- T. Muraoka, "On the So-called DATIVUS ETHICUS in Hebrew", *Journal of Theological Studies* 29 (1978), pp. 495–498 = 1978, מוראוקה,
- P. A. Noss, "The Hebrew Post Verbal Lamed Preposition Plus Pronoun", *The Bible Translator* 46 (1995), pp. 326–335 = 1995, נוס,
- D. Neumann, "The Dative and the Grammar of Body Parts in German", *The Grammar of Inalienability*, ed. A. Chappell and W. McGregor, Berlin–New York 1996, pp. 745–749 = 1996, ניומן,
- סוקולוף, תשכ"ט = מ' סוקולוף, "העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 279–270
- J. R. Searle, *Intentionality*, Cambridge 1983 = 1983, סירל,
- F. R. Palmer, *Mood and Modality*, Cambridge 1986 = 1986, פלמר,
- B. Comrie, *Aspect*, Cambridge 1976 = 1976, קומרי,
- M. H. Klaiman, *Grammatical Voice*, Cambridge 1991 = 1991, קליימן,
- S. Rémi-Giraud, "Les grilles de procuste description comparée de l'infinitif en français, grec ancien, allemand, anglais et arabe", *L'infinitif*, ed. S. Remi-Giraud, Lyon 1988, pp. 11–68 = 1988, רמי-גיראו,

מן העבודה במילון ההיסטורי

אהרן ברבריאן

"תגרי סימטא" ו"אבן הלקח": עיון נוסף בלקסיקוגרפיה תלמודית

אהרן עמית מציע פירוש חדש למילה סימטא בשתיים מהיקריותיה בספרות חז"ל. לדעתו, בצירוף תגרי סימטא (תוספתא בכורים ב, טו–טז ובבלי פסחים נ ע"ב)¹ ובמשפט "שלא יעשה סימטא [נוסח אחר: שלא יעמידנו בסימטא] ויעמידם על אבן הלקח" (ספרא בהר, ו א), המילה סימטא אינה אותה מילה המתפרשת באורח מסורתי כשביל של יחיד (על פי הלטינית semita, בעקבות הערוך); זו מילה אחרת לחלוטין, מילה יוונית – σώματα (=גופים), המשמשת, כמו ביוונית, בצורת רבים לציון עבדים, בייחוד בהקשר למכירתם. הוא מבסס את הצעתו על פרשנות טקסטואלית בעיקר, אבל גם על עדי נוסח התומכים לדעתו בפרשנות זאת.

לשיתתו, תגרי סימטא הם סוחרי עבדים. לטענתו, "אטימולוגיה זו [σώματα] מתאימה לצורת כתיב המילה בתוספתא כ"י וינה, סמטה, ואף מתאימה מאוד לכ"י וטיקן 109 של בבלי פסחים, סומטא".² ואולם אין עדותו של כ"י וינה יכולה לשמש ראיה לגיזרון המוצע משום שהיא הולמת יותר את המבטא המקובל – הברה סגורה וחרוקה. עדותו של כ"י וטיקן 109, סומטא, הנראית בעיני עמית אף חזקה יותר, היא למעשה עדות חלשה מן העדות של כ"י וינה, שכן על פי מה שהעיר דניאל שפרבר, ביוונית, המשתקפת כביכול במילה זו, התנועה שלאחר הסמ"ך אפשר שהייתה צריכה להיות a ולא o.³ צריך עוד לזכור שרוב כתבי היד האחרים והדפוסים שמזכיר עמית בהערה 1 במאמרו, שהם רוב המקורות, מביאים דווקא את הכתיב סימטא המעיד כי התנועה הבאה אחר הסמ"ך היא i או e.

נוסח הספרא על פי כ"י וטיקן 31, "שלא יעשה סימטא ויעמידם על אבן הלקח", עדיף בעיני עמית על מה שהוא מכנה "נוסח הדפוסים". "נוסח הדפוסים" בא

* הדברים שלהלן לא היו באים לעולם לולא נתבקשתי, במסגרת עבודתי במילון ההיסטורי, לחוות דעתי על יישום מסקנותיו של אהרן עמית לגבי המילה סימטא, המופיעה פעם אחת בפיוט במאגר המילון. ראה "תגרי סימטא" ו"אבן הלקח": עיון בלקסיקוגרפיה תלמודית", לשוננו סג (תש"ס–תשס"א), עמ' 227–238 (להלן: עמית). על הפיוט האמור ראה להלן, עמ' 147 והערה 10.

1. למקבילה נוספת ראה מסכתות דרך ארץ, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"ה, עמ' 311.

2. עמית, עמ' 233–234.

3. ד' שפרבר, "שתי הערות", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 345–346.

לעולם, לדעתו, משום שהמפרשים התקשו להסביר את כוונת המשפט המקורי, ולכן במשך הזמן הוגה הנוסח בספרא, ובדפוסים גורסים: "דבר אחר לא ימכרו ממכרת עבד שלא יעמידנו בסימטא ויעמידם על אבן המקח".⁴ סיוע לטענתו הוא מוצא בפירוש רבנו הלל המביא נוסח דומה לנוסח כ"י וטיקן בשינוי אחד: המילה סימטא מופיעה בנוסחו של רבנו הלל בצורה סומטא. נוסח זה הוא נוסח כמעט מושלם לשיטתו של עמית, הן מבחינת ניסוח הרישה, "יעשה סומטא", והן מבחינת הכתיב של המילה סימטא. לדעתו, הגרסה המקורית אפשר שהייתה יעשם במקום יעשה בהקבלה ליעמידם בסיפה, ופירושה: שלא יעשם גופים/חפצים ויעמידם למכירה על אבן הלקח.⁵

והנה גרסה כזאת אכן קיימת, אבל היא דווקא מופיעה בדפוס, ולא פעם אחת. היא מתועדת בדפוס ונציה של הספרא: "שלא יעשם מסומטא ויעמידם על אבן הלקח".⁶ דפוס זה לא רק מאשר את הגרסה יעשם, הוא אף מביא את הכתיב סומטא; אלא שתוספת המ"ם, מסומטא, מקלקלת את השורה. הדברים באים על תיקונם בעניין זה במקבילה המובאת בילקוט שמעוני, פרשת בהר, כה, רמז תרסז: "לא יעשם סימטא ויעמידם על אבן הלקח".⁷ אמנם המ"ם המיותרת במילה מסומטא נעדרת בנוסח זה, אבל גם הווי"ו מתחלפת ביו"ד ושוב חזרנו לגרסה סימטא.

4. עמית, עמ' 236. כבר ח"י קוהוט נתן דעתו להבדל בין הגרסאות; אף הוא סבר שלמילה סימטא כאן יש משמעות מיוחדת הקשורה במכירת עבדים, אבל הציע פתרון שונה: "ולי נראה שעיקר הגי' סומטא פי' בל"ס [=בלשון סורי] ענין היקף וסגירה", כלומר מעין מכלאה. את הצורה המשוערת ניקד סוֹטְמָא. ראה בספרו חזון הערך, שהופיע לראשונה בניו יורק בשנת תרנ"ב, במדור השלמת הערך השלם, ערך "אבן המקח", עמ' א, וערך "סמטא", עמ' יג. חזון הערך צורף לחלק השמיני של ספר ערוך השלם בכל ההדפסות שמכאן ואילך בעימוד זהה.

5. עמית, עמ' 238 הערה 35.

6. ויניציאה ש"ה (ד"צ: ברלין תרפ"ה), נה ע"ב. קרוב לזה הוא נוסח כ"י סנקט פטרסבורג, אוסף פירקוביץ' II A 270: "לא ימכרו ממכרת עבד שלא יעשנו מסומטא ויעמינו[!] על אבן הלקח". אפשר שיעשנו אינו אלא שלב ביניים בין יעמידנו ליעשם, וראה עוד הערות 7, 12 ו-21 להלן. כ"י פירקוביץ' שייך לעותק ספרדי של הספרא שנתגלגל לגניזה ומשם נתפזר בספריות שונות על פני תבל רבה. ראה תיאורו ושחזורו אצל מ' כהנא, אוצר כתבי יד של מדרשי ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 66 ואילך.

7. כך בכל מהדורות הדפוס שראיתי, אבל גם בכ"י אוקספורד 2637 (b.6). כ"י זה הועתק בשנת 1307; ראה A. Neubauer and A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts*, in the Bodleian Library, II, Oxford 1906, עמודה 35. במהדורה של הילקוט, שראתה אור בפולנאה בשנת תקס"ה, מכריז עמוד השער: "וכל מלה זוה וקשה / הואלנו לבאר פירושה / כפי אשר פירש בעל הערוך". ואכן המילה סימטא מתפרשת כך בגיליון בדף קעא ע"א: "פירוש – שביל של יחיד". זאת אף שהנוסח, הוזה לנוסח ששחזר עמית, אינו סובל פירוש כזה, לא מבחינת התחביר ולכן גם לא מבחינת ההיגיון. יציבותו של הנוסח בילקוט שמעוני, למרות אי התאמתו לפירוש המסורתי, מלמדת שקשיי פרשנות אינם הקרקע לצמיחת הנוסח

בין כך ובין כך, הנוסח שביקש עמית לשחזור אכן קיים. שאלה אחרת היא אם נוסח זה הוא הנוסח המקורי, כפי שהוא מניח. כפי שראינו, נוסח זה דווקא מיוצג בדפוסים ואין כלל צורך לשחזור. לעומת זאת, הנוסח החלופי, "שלא יעמידנו בסימטא", אי אפשר להציגו כנוסח הדפוסים; עמית עצמו מציין שהר"ש משאנץ גרס אותו,⁸ והרי הר"ש משאנץ חי ופעל בצרפת בסוף המאה השנים-עשרה ובראשית המאה השלוש-עשרה, הרבה לפני תקופת הדפוס.⁹ פיוט של דוד בן נשיא אשר פעל במזרח, כפי הנראה בראשית המאה האחת-עשרה, והמתועד אך ורק בכתבי יד מן הגניזה, מאשר אף הוא את תקופתו של נוסח זה:

גודע מזבחי ומקדשי טואטא
 וישבנוי שוביי להעמידי בסימטא
 כי נשאתי לשווא שם במבטא
 כי אין אדם אשר לא יחטא.¹⁰

העמדת עבד בסימטא מתועדת גם בגמרא, בבא מציעא ק ע"א: "א"ר חייא בר אבין אמר שמואל: בעומדת באגם. [מדובר בפרה] שפחה נמי. דקיימא בסימטא". כ"י המבורג 165 מביא כאן נוסח עברי: "בעומדת בסימטא".¹¹

"שלא יעמידנו בסימטא". אף נוסחו של רבנו הלל לספרא אינו תואם את פירושו, ואפשר שבשני המקרים הפירושים קדמו לאימוץ הנוסח. ראה ספרא דבי רב... עם פירוש... רבנו הלל בר אליקים, ב, ירושלים התשכ"א, עמ' 174. הנוסח שליטת ילקוט שמעוני ליקט גם המדרש הגדול. הכתיב במדרש סמטה; ראה מדרש הגדול לספר ויקרא, מהדורת ע' שטיינולץ, ירושלים תשל"ו, עמ' תשיח.

8. עמית, עמ' 236.

9. אמנם הפירוש מיוחס לו כפי הנראה בטעות, אבל אין הפירוש מאוחר לזמנו. על הר"ש משאנץ ראה א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, ירושלים תש"ס⁴, פרק שביעי. על הפירוש ראה שם, עמ' 312–315.

10. ראה י' מארקוס, "סליחות ר' דוד ראש הגולה", חורב ח (תש"ד), עמ' 50. פרסומו של מארקוס הוא פרסום חלקי של הטקסט על פי כתב יד אחד; כעת מצוי הפיוט בידינו בשלמותו בכתבי יד אחדים, ובכולם הנוסח הנוגע לענייננו זהה. על דוד בן נשיא עיי' ע' פליישר, משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים תש"ן, עמ' 59; וראה עוד מ' זולאי, "דבר תוכחה לר' דוד בן נשיא", הארץ, כ"ז בתמוז תשי"ג (10 ביולי 1953).

11. ומפרש רש"י: "בסימטא – קרן זוית הסמוכה לרחבה, מוכרין בה בהמות ועבדים". למעשה, מצב דומה מתאר הבבלי בלא לנקוט לשון עמידה בכתובות פד ע"ב: "דבי נשיאה תפוס אמתא דיתמי מסימטא". כ"י המבורג 165 מכיל את שלוש הכבות ונכתב בגירונה בשנת 1184. ראה M. Steinschneider, *Catalog der Hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1878, עמ' 62. על טיב כתב היד, על הכתיב ועל הדקדוק של הארמית שבו ראה י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רנב–רנד. השווה ש"י פרידמן, "כתבי היד של התלמוד הבבלי – טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון

ברור אפוא שאין הכרח לראות את כ"י וטיקן 31 דווקא כמייצג את הנוסח המקורי.¹² לפיכך גם אין סיבה לאמץ את הפירוש 'גופים' על פי היוונית, כפי שמציע עמית. עם זאת, צריך עדיין להסביר מהו מקור הצורה סומטא. עקרונית, אפשר להציע לכל הפחות שני הסברים חלופיים לחילוף י-ו: (א) חילוף גרפי נפוץ בכתבי היד, בייחוד במילים זרות, שאין לו שום משמעות נוספת מלבד קוצר השגתו של הסופר; (ב) ביטוי לחילוף פונטי, סביר מאוד לפני מ"ם שוויה בהברה סגורה, המעיד אולי על מבטא חלופי, אפשר תלוי דיאלקט. למרבה המזל, במקרה שלנו יש עדות מנוקדת. כ"י פריז 1402 של הלכות גדולות, המנוקד חלקית ניקוד בבלי מורכב משוכלל, מביא בין היתר את המאמר בבבלי, בבא בתרא פד ע"ב: "א' ר' אסי א' ר' יוחנן. מדד והניח על גבי סומטא קנה".¹³

אָר אַסי אָר יוחנן מדד והניח על גבי סומטא קנה

מתוך כ"י פריז 1402 (דף 5 ע"א)

העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 163, 176, 182.

12. לכאורה אפשר להעלות על הדעת שהנוסח "שלא יעשה סימטה" הוא נוסח משובש. על כל פנים, בספר והזהיר, פרשת בהר, המקבילה היא "שלא יעש סיסמא". ראה מהדורת י"מ פריימאן, ווארשא תר"ם, עמ' 226. הצירוף הייחודי המובא במדרש שמואל, "אילולי שעשו סיסמא ביניהן" – אפשר שהוא השפיע על יצירת נוסח זה. חלק ממקורותיו של מדרש שמואל משובשים בנקודה זו ומביאים צורות קרובות אף יותר למילה סימטא, כגון סימסא וסיממא. עיין מדרש שמואל, מהדורת ש' באבער, קראקא תרנ"ג, עמ' לו. ואולם בהמשך אראה שהנוסח "שלא יעשה סימטה" אף הוא נוסח טוב ולשונו היא עברית צרופה, טבעית לתקופה שבה הוא נוצר.

13. המשפט הנידון מופיע בכתב היד בדף 5 ע"א. מהדורת צילום של כתב היד ראתה אור בהוצאת מקור, ירושלים תשל"א. כתב היד תואר לראשונה בידי שוואב: M. Schwab, "Manuscripts du supplément hébreu de la Bibliothèque nationale de Paris", *Revue des Études Juives* 61 (1911), עמ' 84–86. התיאור כולל דיווח פלאוגרפי קצר ודיווח על תוכן כתב היד. לדעת שוואב, כתב היד אינו מאוחר בוודאות למאה השתים-עשרה ואינו קדום למאה העשירית. שלמה מורג קיבל את התיארוך של שוואב. ראה על כך במאמרו "לניקודו של התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 89–94. הערה 4. במאמר זה תיאר מורג בפירוט את ניקוד המילים הארמיות. ישראל ייבין תיאר את ניקוד המילים העבריות בספרו, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 80–81, 200–201. בכרסת של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים בספרייה הלאומית בירושלים מתואר כתב היד ככתב יד מזרחי מרובע מן המאות השלוש-עשרה-הארבע-עשרה, שונה בנוסח ובסדר מן הנדפסים. על חשיבות הניקוד בכתב יד זה ראה קוטשר (הערה 11 לעיל), עמ' רלא, רנה.

הווי"ו במילה סומטא מנוקדת בשורוק סגור שווא; המ"ם מנוקדת בשווא והטי"ת בקמץ. ייבין כבר הביא עדות זו בספרו הגדול על הניקוד הבבלי.¹⁴ אגב, זו העדות המנוקדת היחידה למילה סימטא, הידועה לעת עתה.

עדות זו יש בה יותר מלימוד אחד. ראשית, הצורה בוו"ו אינה מיוחדת להקשרים של מכירת עבדים אשר ייחד עמית; שנית, התנועה שהווי"ו מייצגת איננה o אלא u; שלישית, ההברה הראשונה הברה סגורה היא ולא פתוחה; רביעית, עדות זאת מבטלת את האפשרות שהצורה בוו"ו משקפת את המקור היווני שהציע עמית, משום שהצורה המתועדת שונה תכלית שינוי מן הצורה שהוא הציע ומן הצורה ששחזר שפרבר; חמישית, מוצאו הבבלי של כתב היד מעלה על הדעת את האפשרות שהווי"ו מייצגת מבטא בבלי.¹⁵ מלבד זאת, אין סומטא צורת רבים אלא צורת יחיד. כאן צריך להזכיר שלמילה סימטא יש צורת רבים המופיעה פעם אחת בירושלמי, שבת ב ע"ד: "ר' זעירה בשם רב יהודה ר' זעירא בשם רב חנינה בשם רב חנינה סימטות שבין העמודים נידונין ככרמלית".¹⁶

אם כן, מהי סימטא? צודק עמית בטענתו שפירושו של הערוך אינו הולם את ההקשרים שהוא העלה לדיון.¹⁷ ואולם, לאמתו של דבר פירושו של הערוך אינו הולם גם את שאר ההקשרים. שביל של יחיד¹⁸ הוא קניינו של היחיד ורוחבו מתאים להילוכו של היחיד,¹⁹ ואילו סימטא מופיעה במקורות חז"ל בהקשר של פעילות

14. ראה ייבין (הערה 13 לעיל), עמ' 1074. אצל ייבין נשמט, משום מה, סימן השווא מעל לאות מ"ם. ראו לצידן שכתב יד זה מתייחד בציון הברות שרוקות סגורות שווא, תופעה בלתי רגילה בניקוד מורכב משוכלל; ראה שם, עמ' 201.

15. בכתב יד זה הברות סגורות לא-מוטעמות שישודן בשורוק, מנוקדות דרך כלל דווקא בקמץ סגור שווא, ורק לעתים רחוקות בשורוק סגור שווא וזאת בדרך כלל במילים ארמיות. ראה ייבין (הערה 13 לעיל), עמ' 201. במקור בבלי אחר, שייבין מביא שם בעמוד 1074, באה המילה כשהיא אינה מנוקדת, בצורה סימטא. מבלי לקבוע מהי האטימולוגיה, הזוג סימטא-סומטא מזכיר את הזוג דיגמא-דוגמא. אבא בנדויד ראה בצורה ביו"ד צורה ארץ ישראלית ובצורה בוו"ו צורה בבלי; ראה בספרו, לשון מקרא ולשון חכמים², תל-אביב תשכ"ז, עמ' 184. וראה דיון בעניין זה אצל י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב, עמ' 291.

16. צורת הרבים מובאת במילונים בערך "סימטא", וראה, למשל, לוי, קרויס, יסטרוב, ערוך השלם ודלמן; אבל יש גם מי שסבור שהנוסח צריך תיקון. ראה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, א, ירושלים תרצ"ה, עמ' 16. הצעת התיקון שלו, מיסטריות, איננה הכרחית. היא באה לפתור קושי פרשני הנובע מן המקבילה בבבלי, שבת ז ע"א: "איצטבא שלפני העמודים נידון ככרמלית", ומן הפירושים המקובלים למילה סימטא. וראה עוד בהמשך, בעיקר עמ' 152 והערות 23, 24. יש מקרים שבהם ההגדרה והאטימולוגיה הלטינית שהביא הערוך הן נכונות לדעת עמית, וראה הערה 8 במאמרו.

18. זהו נוסח ההגדרה של הערוך בערך "סימטא", דפוס פיזורו רע"ז (ד"צ: ברלין תרפ"ז).

19. על הגדרת המושג "שביל של יחיד" ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך "דרך", ובעיקר עמודות תרסו-תרסז.

מסחרית שמטבע הדברים משתתפים בה שני אנשים ויותר, ולעתים היא עשויה להכיל סחורה בעלת נפח גדול, גם כזאת שאי אפשר שתימצא בשביל של יחיד, כגון מה שמצינו בבבלי, בבא בתרא עו ע"א-ע"ב:

ספינה נמי תיקני במסירה. דתניא: ספינה נקנית במסירה, דברי רבי; וחכמים אומרים: לא קנה עד שימשכנה או עד שישכור את מקומה. – לא קשיא: כאן ברשות הרבים, כאן בסימטא.

בהמשך מובאות קביעותיהם של אביי ורבא על אופני הקניין השונים (הובאו גם בדף פד ע"ב):

מסירה קונה ברשות הרבים ובחצר שאינה של שניהם. משיכה קונה בסימטא ובחצר שהיא של שניהם, והגבהה קונה בכל מקום.

לאחר מכן מתרצים את הסיפה של הברייטא שהובאה לעיל ומסבירים שהקנייה נעשית במשיכה, כאשר מושכים את הספינה מרשות הרבים לסימטא. הקנייה נעשית באמצעות שכירת המקום, כאשר הספינה מצויה ברשות הבעלים.

מה אפשר ללמוד מן הדיון הזה בבבלי על המושג סימטא? סימטא היא מקום שאיננו רשות היחיד ואיננו רשות הרבים. מקביעותיהם של אביי ורבא לומדים שלצורך קניין, סימטא דומה לחצר שהיא של שניהם, כלומר של המוכר ושל הקונה גם יחד. ההשוואה לחצר דווקא, מלמדת שמדובר בשטח תחום ומוגדר היטב, והעובדה שמדובר בספינה מלמדת שסימטא איננה בהכרח מקום צר, ובוודאי אין היא שביל של יחיד. דבר דומה לומדים מן הסוגיה בבבלי, קידושין כה ע"ב, העוסקת באופני הקניין של בהמה גסה. בין היתר נידונה שם בעיה של קניית פיל שאין כל אפשרות שייקנה בהגבהה. מן הפתרונות המוצעים מתברר שהמקום המתאים לביצוע עסקה כזאת הוא שוב סימטא. עם זאת, מן המאמר של רבי יוחנן בבבא בתרא פד ע"ב שכבר הובא לעיל – "מדד והניח על גבי סימטא קנה" – נראה שהכוונה למשטח שאינו גדול, ואולי מוגבה, שמניחים עליו סחורה כגון פרות. רושם דומה מתקבל מן המאמר של רב חנינה המובא בירושלמי, שבת ב ע"ד, אשר אף הוא כבר הוזכר לעיל: "סימטיות שבין העמודים נידונין ככרמלית". פירוש הדבר הוא שסימטא היא שטח תחום שגודלו משתנה (אולי על פי סוג הסחורה). כלומר, הגודל איננו תכונה עקרונית בהגדרת מושג זה. לעומת זאת, הגדרת מעמדו ההלכתי-משפטי נראית מהותית: סימטא היא שטח מוגדר אשר בו מעמדם של המוכר והקונה שווה (דומה לחצר שהיא של שניהם). זו גם הסיבה לכך שלעניין שבת דינה ככרמלית, שכן כרמלית איננה לא רשות היחיד ולא רשות הרבים.²⁰ עוד למדנו (בבא מציעא י

20. ראוי לציין שהמושג סימטא במקורות חז"ל מופיע תמיד בהקשר הלכתי, לרוב בדיונים על אופני הקניין ובניגוד ברור למושג "רשות הרבים". המושג אינו מופיע ולו פעם אחת בהקשר סיפורי מובהק. גם אם הוא בא באנקדוטה (ראה הדוגמה בהערה 11 לעיל) היא משמשת בדיון

ע"א) שסימטא, בניגוד לרשות הרבים, אין דוחקים בה רבים. ואולם אין מקורות חז"ל מגלים מה מקנה לסימטא את מעמדה המיוחד לצורך קניין. תשובה אנונימית של אחד הגאונים מביאה הגדרה הזורעת אור על עניין זה:

סימטא – מקום השוק שאינו תדור אלא יום אחד בחדש או יום אחד בשבת או שעה אחת ביום וכשמביא פרות מניח בו ואין נמנע.²¹

כלומר, סימטא היא מקום מוגדר וידוע שנועד למסחר בלתי סדיר ולכול יש זכות להניח את סחורתם בו. מעתה ברור מדוע לסימטא יש מעמד מיוחד לצורך קניין ומדוע אין דוחקים בה רבים. מעתה ברור גם מדוע חלק בלתי מבוטל מן הסחורות הנזכרות במקורותינו בהקשר לסימטא הן סחורות נדירות, או כאלה שאינן נמכרות בשוק רגיל או בחנות, כגון בהמות, פילים, ספינות ועבדים. חלק מן הסחורות הללו הן כפי הנראה סחורות מיובאות (פיל, עבדים), והמסחר בהן תלוי במועד בואן של ספינות או של שיירות מחוץ לארץ. שוק זה התקיים בשולי שוק רגיל – "מקום השוק שאינו תדור". לכך כיוון רש"י בכל פירושו שעמית הציגם כסותרים זה את זה.²² מאלף הוא פירושו לבבלי כתובות פד ע"ב: "בסימטא – קרן זוית הסמוכה לרשות הרבים וכו'". פירוש זה זהה לפירוש שהובא בשם ר' יוחנן למושג כרמלית בבבלי שבת ז ע"א: "והכרמלית – אטו כולהו נמי לא כרמלית נינהו? כי אתא רב דימי א"ר יוחנן: לא נצרכה אלא לקרן זוית הסמוכה לרה"ר וכו'".

הלכתי. אמנם המילונים מביאים בערך "סימטא", או בערך לעצמו, מקושר אף הוא לאותה אטימולוגיה לטינית, *semita*, את הצורה איסמטא, וצורה זו מופיעה בירושלמי, ברכות ו ע"ג בהקשר סיפורי: "ר' יוסי בר חלפתא הוה אתי באיסמטא בליליא והוה חמרא מהלך בתריה", ואולם אין ודאות שזו אותה מילה. המילה מופיעה במקבילות בצורות שונות; ראה סינופסיס לתלמוד הירושלמי, מהדורת פ' שפר וה"י בקר, כרך 2/א-1, טיבינגן 1991, עמ' 94-95. ועיין M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*², Ramat-Gan-Baltimore 2002, ערך "איסמטה".

21. תשובה זו מקורה בגניזה. הדפיסה ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 138. בהמשך להגדרה מובא ומתפרש מאמרו של ר' יוחנן בבבא בתרא פד ע"ב שכבר דנתי בו לעיל. הגדרה זו לא הובאה במילונים בערך "סימטא", אבל טור-סיני הביאה במילון כן-יהודה בערך "תדור". התאמת הגדרה זו לנוסח "שלא יעשה סימטה" ברורה. וראה עוד שתי הפסקאות האחרונות במאמר זה. הנוסח "שלא יעשה סימטא" אינו מתאים כלל ונראה שיבוש מאוחר.
22. במאמרו, עמ' 228-230. בעמ' 237 שם אף משער עמית (עם ליברמן) כי רש"י הבין את המילה סימטא בספרא כ'הכרזה', וזאת על פי פירושו לפסוק בויקרא כה, מב. ואולם להשערה זו אין כל בסיס, שכן המילה סימטא אינה מופיעה שם כלל. ההכרזה איננה אלא חלק מטקס המכירה הפומבית המבזה שמצייר רש"י בפירושו לפסוק. אגב, הרמב"ם בספר המצוות הולך כזה בעקבות רש"י ורק מרחיב את התיאור, ואף הוא אינו מפרש סימטא כהכרזה, כטענתו של עמית. הדבר ברור גם מדבריו ביד החזקה, הלכות עבדים א, ה: "אחד המוכר עצמו או שמכרוהו ב"ד אינו נמכר בפרהסיא על אבן המקח ולא בסימטא כדרך שהעבדים נמכרין שנאמר: 'לא ימכרו ממכרת עבד' אינו נמכר אלא בצנעה ודרך כבוד".

כזכור, בירושלמי, שבת ב ע"ד מובא מאמר בשם רב חנינה: "סימטיות שבין העמודים נידונין ככרמלית".²³ היתה כרמלית = סימטא מאפשר לרש"י להעביר את ההגדרה – קרן זוית הסמוכה לרשות הרבים – מכרמלית לסימטא. רש"י עקיב בפירושו, גם אם הוא נוקט לשון שונה המתאימה לעניין הנידון במקום שאותו הוא מפרש. בהמשך דבריו בפירושו לכתובות פד ע"ב הוא אומר: "ובני אדם העושים סחורה זה עם זה בשוק ורוצים לדבר דבריהם בנחת וישוב הדעת, מסתלקין לשם [לסימטא]". והנה, פירושו לכבא מציא ק ע"א דומה בעיקרו, למרות השוני בהמשך: "בסימטא – קרן זוית הסמוכה לרחבה, מוכרין בה בהמות ועבדים". רחבה היא למעשה שוק. גם כאן הסימטא סמוכה לשוק המרכזי הגדול המתקיים ברחבה.²⁴ פירושו של רש"י לברייתא בבבלי, פסחים נ ע"ב – "תגרי סימטא יושבין ומוכרין בשוק ועין שולטת בהן" – איננו סותר את פירושו האחרים. כאן אין הוא עוסק בפירוש המילה סימטא משום שהנושא הוא תגרי סימטא, וסימטא אף היא חלק מן השוק. הצירוף תגרי סימטא מייחד אם כן אותם סוחרים שאינם מוכרים בחנות, אלא מציגים את סחורתם המיוחדת בסימטא.²⁵ והנה הגדרה הבאה במקור גאוני מן הגניזה:

תגורי סימ[טא] שמכר שלהן מרובה ואין מכניסין אותו לחנות אלא מניחין אותו בסימטא.²⁶

23. אף בהמשך הדיון בבבלי, שבת ז ע"א, מובא מאמר דומה בשם רבי יוחנן: "בין העמודים נידון ככרמלית". משפט זה הוא משפט חסר. מסתבר שהוא אותו המאמר מן הירושלמי, שנשמטה ממנו המילה הראשונה, סימטיות, והובא בשמו של חכם אחר. נראה שרש"י הכיר את המשפט בצורתו המקורית וראה עוד בהערה הבאה.
24. סמיכות הסימטא לרחבה ומעמדה המיוחד לצורך קניין נזכרים אף בירושלמי, בבא מציא ח ע"ב: "אמוריה דרבי יוחנן אשכח עזיל כריך במקטורא. אתא לגבי רבי יוחנן א"ל: הן אשכחתיניה בסימטא בפלטיא". רש"י, בפירוש המאמר של ר' יוחנן שהובא בהערה הקודמת, מפרש: "בין העמודים שהיו עמודים ברחבה, ותולין בהם התגרים פרגמטיא".
25. המילון היחיד שייחד תת-ערך לצירוף "תגרי סימטא" הוא מילון כנעני, וזו הגדרתו: "סוחרים שאין להם חניות ומוכרים את סחורותיהם בשוק".
26. ראה ב"מ לין, גנזי קדם, ספר חמישי, ירושלים תרצ"ד, עמ' 176. ייחוד סחורתם של תגרי הסימטא, על פי הגדרה זו, הוא כמותה הרבה, המונעת הכנסתה לחנות. ממילא מתאימה הגדרה זו לאותן סחורות שאי אפשר להכניסן לחנות, מפאת גודלן או אופיין, כגון בהמות, פילים, ספינות ועבדים. סחורות המתאפיינות בכמות גדולה, במחיר גבוה ובהיצע נדיר, טבעי שיימכרו במשא ומתן ארוך ומייגע. לכן כיוון רש"י בפירושו לכתובות פד ע"ב: "בסימטא – קרן זוית הסמוכה לרשות הרבים ובני אדם העושים סחורה זה עם זה בשוק ורוצים לדבר דבריהם בנחת וישוב הדעת מסתלקין לשם". זהו, כמובן, מקום מתאים גם למכירה פומבית של עבדים. הגדרה זו מתאימה גם כן להבחנתם של חוקרים אחדים, שהתגרים הנודדים, הנזכרים בספרות התלמודית, עסקו במסחר בקנה מידה גדול. ראה ז' ספרא, "הירידים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", ציון מט (תשמ"ד), עמ' 144–145. וראה גם בהערה הבאה.

לעומת זאת, סוחרים בעלי חנויות מכונים "תגרי חרך": "אמר רבי אלעזר בר' צדוק. כך היו אומרים תגרי חרך שכירושלים: בואו וטלו לכם תבלין למצוה" (בבלי, פסחים קטז ע"א). וזה פירוש רש"י: "תגרי חרך – חנוונים היושבים אצל חלונותיהם ומוכרין, כמו מציץ מן החרכים".²⁷

רש"י (1040–1105) כמעט שלא השתמש בפירושו בערוך (1102) שחיבר בן דורו נתן בן יחיאל מרומי (1035–1110). אולם עד מהרה זכה הערוך לתפוצה אדירה; נכדו של רש"י, הרשב"ם, לא יכול עוד להתעלם ממנו. משום כך הוא מביא בפירושו לבבלי, בבא בתרא פד ע"ב את שני הפירושים למושג סימטא. תחילה הוא מביא את דעת הערוך בזה הלשון: "וסימטא אית דאמר שביל של יחידים". לאחר מכן הוא מביא את מסורת סבו ורבו בנימין אישית ובאריכות המסגירה העדפה ברורה: "ואני שמעתי כניסה בולטת מרה"ר ויש רשות לבני אדם להעמיד שם חפצים שלהם כחצר השותפים דאינו עשוי להילוך בני רשות הרבים". פירוש זה מייצג מסורת פרשנית רצופה מאביי ורבא דרך פירוש הגאונים. רש"י, אשר פירש את התלמוד כולו

27. לצירוף זה יש פירוש גאונים זה לשונו: "תגרי חרך – צוצאה זוטר". ראה אסף (הערה 21 לעיל), עמ' 165. אמנם אין אנו יודעים מהו מוכן המילה צוצאה, אבל אפשר שהכוונה לסוחרים קטנים, בעלי חנויות או דוכנים, בניגוד לסוחרים הגדולים. ראה ערך "צוצאה" אצל M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan-Baltimore 2002. גרסת הערוך, "תגרי חרך", אפשר שאין בה אלא חילוף גרונות או טעות בעלמא. מכל מקום, הפרשנויות שהלידה אינן משכנעות. ראה, למשל, ערך "הרך" במילון בן-יהודה. טעות היא גם צורת הך המופיעה בפירוש המאירי למסכת פסחים. סיכום דברים ראה אצל א' דותן, "קטע חדש מספר אגרון", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 195. ראוי להוסיף שהמילה חרך, הן בעברית והן בארמית, מופיעה במקורות ארץ ישראלים בלבד. גם הצירוף הנידון בבבלי בא כפי תנא ארץ ישראלי. ספר שיר השירים בניקוד בבלי מעיד על מבטא בבלי (הרי"ש מנוקדת בחיריק), אבל, כמובן, גם זה מקור ארץ ישראלי. ראה בספרו של ייבין (הערה 13 לעיל), עמ' 947. דוגמאות ארמיות ראה במילונו של סוקולוף (הערה 20 לעיל), ערך "חרך".

עמית במאמרו, עמ' 230, סבור שפירושו של רש"י בפסחים, "תגרי סימטא יושבין ומוכרין בשוק ועין שולטת בהם", אין לו כסיס. הוא מציין, בצדק, שהתלמוד קבע שעין הרע שולטת במשתכר בקנים וקנקנים, הנזכר בברייתא הקודמת, ולא בתגרי סימטא. הוא גם משער שזה המקור לרעיון של רש"י. ואולם החוט המקשר בפירושו של רש"י הוא עניין הראייה. רש"י מעמיד תגרי סימטא בניגוד לתגרי חרך. שני סוגי סוחרים אלה נזכרים במסכת פסחים, אמנם במרחק לא קטן זה מזה, אבל כפי שראינו, רש"י מסוגל לקרב רחוקים בפירושו. תגרי הסימטא יושבים בשוק (=בסימטא) וממילא הם חשופים לעיני כול. לעומתם, תגרי חרך, סוחרים היושבים בחנות, אשר בדרך הטבע היא חשוכה מן החוץ, אינם חשופים לעיני העוברים ושבים; להפך, הם שולטים בהם ואולי אף בתגרי סימטא במבטם (כמו מציץ מן החרכים). תפיסה פרשנית זו, יסודה בקביעה בברייטא, שתגרי סימטא אינם רואים ברכה לעולם. אגב, המקבילה בבבלי, שרש"י מפרש אותה, מוסיפה על זו שבתוספתא גורם שאף הוא קשור לראייה: "נותנין עיניהם בחלק יפה" (הבחנתו של עמית, עמ' 228).

(כמעט), הביא בחשבון את כל המקומות בבבלי הדנים במושג סימטא. הוא הגיע להכרה הבלתי נמנעת שסימטא המובאת בניגוד לרשות הרבים איננה רשות היחיד אלא רשות משותפת למוכר ולקונה גם יחד. לעומתו, נכשל נתן בן יחיאל בהבנת העובדה הזאת, משום שביסס את הערך במילונו על שתי דוגמאות בלבד שנראו בעיניו הולמות את האטימולוגיה שהציע. גישתו של רש"י שלטה במסורת הפרשנית,²⁸ ואולם הערוך אף הוא זכה למקום של כבוד אצל חכמים ולומדים. הוא פתח מסורת מילונית יציבה שהשפיעה אף על העברית החיה בפינו; הכול יודעים היום כי סימטא היא רחוב צדדי צר.²⁹

נחזור עתה לנוסח הספרא על פי כ"י וטיקן 31: "שלא יעשה סימטא ויעמידם על אבן הלקח". מה טיבו של נוסח זה? הוא מופיע במקור קדום ומיוחד ונראה כ-lectio difficilior. לפיכך אי אפשר לדאות בו נוסח גרוע, אלא אם כן נמצא ראיה חד-משמעית לכך. כבר הצבעתי על האפשרות שהמקבילה בספר והזהיר – "שלא יעשה סימטא" – נוצרה בהשפעת הצירוף הייחודי במדרש שמואל – "אילולי שעשו סימטא".³⁰ אבל מכאן אי אפשר להסיק בביטחון שהנוסח "שלא יעשה סימטא" בכ"י וטיקן 31 כבר הוא תוצר של השפעה זו. הילכך עולה השאלה, אם צירוף המילים "שלא יעשה סימטא" במשמעות "שלא יעשה שוק" הוא צירוף אפשרי וסביר בלשון חכמים. בלשון ימינו "לעשות שוק" פירושו לערוך קניות בשוק. מתברר כי בלשון חכמים "לעשות שוק" פירושו לבנות או להקים שוק. דוגמה ראשונה מצויה בתוספתא, מכות, בהלכות עיר מקלט: "עיריר' הללו אין בוני' אותן אלא במק' שיש בו מים. אין להן מים כורי' להן מים. אין בוני' אותן אלא במק' שיש שוק. אי' להן שוק עושי' להן

28. הדבר איננו מפתיע, אבל אי אפשר להסביר שליטה זאת ביוקרתו של פירוש רש"י בלבד, אלא גם בהיגיון ההלכתי שהפירוש מבוסס עליו. שביל של יחיד הוא רשות היחיד, והפרשנים הבינו יפה מתוך הדיון התלמודי שסימטא איננה רשות היחיד. כפי הנראה מעטים בלבד נכשלו בעניין זה. מצאתי דוגמה אחת בפירוש ר' יהושע בנבנשתי לתלמוד ירושלמי, פרק ב, הלכה ב (המקור הובא לעיל בהערה 24). והרי הפירוש: "הן אשכחתינה היכן מצאת אותו: בסמטא דהיינו רשות היחיד: או בפלטיא דהיינו רשות הרבים". פירוש מאוחר זה מבוסס, כפי הנראה, על הערוך, וחוכר במנותק מן המובא בבבלי ומן המסורת הפרשנית שלו. ראה תלמוד ירושלמי עם פירוש שדה יהושע מאת יהושע בנבנשתי, א-ב, קושטנדינא תקי"ד (ד"צ: ירושלים תשס"ב), בבא מציעא, דף כד עמוד א.

29. זאת הייתה, כפי הנראה, כוונתו של בעל הערוך, ואולם צריך להדגיש שבלשון חז"ל שביל של יחיד מציין, דרך כלל, משעול הליכה פרטי המפריד בין שטחים חקלאיים מעובדים, ואילו סימטא, אליבא דכולי עלמא, היא חלק מן הנוף האורבני. העובדה שהמילה סימטא בלשון ימינו אינה מתפרשת עוד כשטח תחום והיא משוחררת מכל אסוציאציה הלכתית, נזקפת לחשבון ניצחונותיו של הערוך. על שביל של יחיד ראה הערה 19 לעיל. על היחס בין פירושי רש"י לערוך ראה י"ג אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, כרך שני, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח, עמ' 659 והערה 23 שם.

30. הערה 12 לעיל.

שוק".³¹ "עושים" שוק ו"עושים" גם אטליס, שאף הוא מעין שוק: "וילך בלעם עם בלק ויבאו קרית חצות. שעשה שוקים של מקח וממכר ועשה לו אטליס להראות לו אכלוסיו וכו' (תנחומא, בלק יא).³² דוגמאות אלו חשובות לענייננו גם משום שהשוק והאטליס אף הם נזכרים כמקומות שבהם נמכרים בין היתר עבדים; למשל, מסכת עבדים ב, ז: "הנמכר בגניבתו לא ימכר לא בשוק ולא באיטליס, שנאמר כי לי בני ישראל עבדים וגומר".³³ בלשון חכמים אפשר "לעשות" גם חנויות,³⁴

31. זהו נוסח דפוס ראשון, ויניציאה רפ"א, סוף פרק שני. דומה לו נוסח כ"י וינה. עניין השוק נשמט בשאר המקורות ומה שנותר מובא במסומן כפרק ג. מקבילה בירושלמי, מכות לא ע"ד גורסת: "אם אין שם שוק עושין לשם שוק". דוגמה נוספת: "כל מה שעשיתם להנאת עצמכם עשיתם. שוקים להושיב בהן זונות. מרחצאות לעדן בהן עצמכם" (תנחומא, שופטים ט). בכ"י פריז 1337 לבבלי, עבודה זרה ב ע"ב, הנוסח הוא: "כל מה שעשיתם בשביל עצמכם עשיתם וכו'". בכ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, מסכת עבודה זרה (מהדורת צילום, ש' אברמסון, ניו יורק תשי"ז) למקום זה: "כל מה שעסקתם לצורך עצמכם עשיתם וכו'". נוסח הדפוס: "כל מה שעשיתם לצורך עצמכם עשיתם. תקנתם שווקים וכו'". וראה עוד בהמשך והערה 33 להלן.
32. דוגמאות נוספות מביא הערוך השלם בערך "אטליס". מקבילות נוספות למובא בערוך השלם ראה פסיקתא דרב כהנא, ויהי בשלח טז, וירושלמי, שביעית לח ע"ד. דוגמה נוספת מספק מדרש ילמדנו לספר דברים, מהדורת י"ד וילהלם, קבץ על יד (סדרה חדשה) ו (טז), חלק א, עמ' 72: "כיצד עשו עמון ומואב. הלכו ועשו איטליס על ששים מיל, והיו מקשטות עצמן מבפנים ועושות סרסורות וכלים עליהם מבחוץ".
33. ראה שבע מסכתות קטנות, מהדורת מ' היגער, נויארק תר"ץ, עמ' נז. זה מסופר בפסיקתא דרב כהנא, עשר תעשר ז: "ור' שמע' בן חלפותא אמ'. לאחד שהיה מוכר שפחה באטליס, ועבר אחד וראה אותה ואמ' שלי היא. אמ' לו נוף בה, אם נשמעת היא לך הרי היא שלך, ואם לאו אינה שלך". והנה אחת מתשובות רב פלטי גאון (אנ"צ רות, "מבית מדרשם של הגאונים ביגנז קריפמן", סורא ב [תשט"ו-תשט"ז], עמ' 303): "ודכ' עב' ז' שעושין לה שוק מן שנה לשנה וקורין אותו שוק של עב' ז' פלונית. מותר ליש' ללך לשם ולסחור אי לא דאמי להא דתניא. הולכין ליריד של גוים ולוקחין מהן בהמה עבדים ושפחות וכו'".
34. קרובה במשמעה לאטליס ולשוק גם המילה חנות. וכמו ברבות מן הדוגמאות שראינו, גוררת אף היא לעתים סיטואציה של פיתוי לעבודה זרה: "רבי יהודה אומר. עצת רשעים רחקה מני. בעצתו של בלעם שיעץ למדין נפלו מישראל כ"ד אלף. אין אתם יכולים לפני העם הזה אא"כ חטאו לפני בוראן. מיד עשו חנויות חוץ למחנה ישראל והיו רואים לבנות מדין מכחלות עיניהם כזונות ותעו אחריהן שנאמר. ויחל העם לזנות אל בנות מואב" (פרקי דרבי אליעזר, פרק מז). גם בנקודה זו שונה המושג סימטא מן המושגים שוק, אטליס וחנות. בשעה שאלה אוכלוסייתם עשויה להיות מעורבת, סימטא איננה רק חלק בנף האורבני של ערי ארץ ישראל אלא גם – ואולי בעיקר – מכשיר הלכתי שנבנה במיוחד עבור יהודים לצורך מימושה של ההלכה היהודית. אגב, במקבילה לפרקי דרבי אליעזר, בספרי דבי רב, מהדורת מ' איש שלום, וינא תרכ"ד, בלק, קלא כתוב: "באותה שעה עמדו עמונים ומואבים ובנו להם מקולים". מקבילות נוספות ושונות מביא המהדיר שם בהערה טו. חנויות עושים גם יהודים כשרים: "עושה אדם חנות בצד חנות של חברו ומרחץ בצד מרחצו של חברו" (בבלי, בבא בתרא כא ע"ב). "אבל שונה הוא לעצמו שלא יפסיק את למדו ועושה לו חנות קטנה בשביל פרנסתו" (בבלי, מועד קטן טו ע"א).

מרחצאות,³⁵ פונדקים³⁶ ואפילו בתי כנסת.³⁷ למעשה, שימוש כזה בפועל עשה מצוי כבר בספר בראשית לג, יז: "ויעקב נסע סכתה ויבן לו בית ולמקנהו עשה סכת על כן קרא שם המקום סכות". ובספר שמות (כה, ח) אומר ה' למשה: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם".

המשפט "שלא יעשה סימטה ויעמידם על אבן הלקח" מתאים אפוא להגדרה מתקופת הגאונים שהבאתי לעיל.³⁸ מכאן אפשר ללמוד שלעתים נהגו ליצור סימטא לצורך השעה, למטרה מוגדרת ולזמן מוגבל.

35. ראה הערות 31 ו-34 לעיל.

36. "רבי אושעיא ורבי אבין. חד אמר, שנגמל מיצר הטוב. וחד אמר, שנגמל מיצר הרע. בפנדק, שנאמר, ויטע אשל. רבי נחמיה אומר אילן שאל הן האותיות, שהיה אדם נכנס אצלו והוא אומר לו מה אתה מבקש, שאל ואני נותן לך. ועשה פנדק בפרשת דרכים" (תנחומא, נח, יד).

37. "בראשונה היו עושין בתי כנסיות בגבהה של עיר" (תנחומא, בחוקותי, ג).

38. ראה לעיל, עמ' 151 והערה 21 שם.

חיבור רבי־היקף על תולדות הדקדוק העברי בספרד

Carlos del Valle Rodríguez, *Historia de la gramática hebrea en España*, I: *Los Orígenes (Menahem, Dunaš y los discípulos)*, Madrid: Aben Ezra Ediciones, 2002, 665 pp.

עומד לפניי הכרך הראשון של ספר רבי־היקף שתכליתו להביא לפני קהל המלומדים קוראי ספרדית את התיעוד הטקסטואלי של תרומת יהודי ספרד לחקר הלשון העברית.

מחבר הספר משתייך לחוג החוקרים בני ארץ ספרד שלבם נמשך אחר היצירה היהודית בארצם. ממחקריו החשובים של המחבר יש להזכיר את המהדורה הביקורתית של ספר צחות לרבי אברהם אבן עזרא, המלווה תרגום לספרדית, סלמנקה 1977. לדברי המחבר בפתח דברו בספר הנסקר בזאת (עמ' 13), הדחף לכתיבת החיבור הנוכחי נזקף במידה רבה לקבוצת המחקר של המכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית בשנת הלימודים תשנ"ה, בניהולו של פרופ' דוד טנא, שהספר מוקדש לזכרו.

המחבר מבליט את מקומה של ארץ ספרד בחקר הדקדוק העברי: "דווקא בחקר הלשון, בתחום הדקדוק, תרמו יהודי ספרד את התרומה הניכרת ביותר לתרבות המערב. בספרד נולד הדקדוק העברי המדעי, בספרד צמחו ספרי הדקדוק השיטתי של העברית, בספרד נכתבו ספרי המופת של הדקדוק העברי, בספרד נערכו החיבורים המעולים ביותר של הלקסיקוגרפיה העברית" (עמ' 11).

תקופת העשייה הבלשנית בספרד – מאמצע המאה העשירית ועד סוף המאה החמש־עשרה – תיסקר בשבעה כרכים. הכרך הראשון, המונח עתה לפנינו, סוקר את הפרק הראשון של התקופה – משנת 950 עד 990. בסך הכול ארבעים שנה, פרק זמן קצר יחסית, אבל בשנים האלה הונחו, לדברי המחבר, יסודות הדקדוק העברי המדעי שהיה עתיד לסלול את דרך המלך במקצוע זה במשך מאות שנים בעולם המערבי. הפרקים הראשונים שבספר יוחדו לחיבורי הדקדוק העיקריים בעולם המערבי והמשמשים רקע לצמיחת הדקדוק העברי: הדקדוק הקלאסי (יווני־לטיני), הדקדוק הסורי והדקדוק הערבי. אשר לשורשי הדקדוק העברי עצמו, נדון בהרחבה מקומה

של המסורה ותרומתם של רב סעדיה גאון ושל נציגי אסכולת צפון-אפריקה: דונש בן תמים, יהודה אבן קוריש ודוד בן אברהם אלפסי.

סקירת התקופה שבמוקד הספר – המחצית השנייה של המאה העשירית – פותחת בתיאור המסגרת ההיסטורית של התקופה והנפשות הפועלות בה, ובמרכזן דמותו הייחודית של חסדאי אבן שפרוט. עיקרו של הספר הרי הוא, כמובן, ראשי המדברים בחכמת הדקדוק בתקופה זו. בהמשך הספר נסקרת אפוא בהרחבה תפיסתו הדקדוקית של מנחם בן סרוק ומשנתם הדקדוקית של ממשיכיו, דונש בן לברט, תלמידי מנחם ויהודי בן ששת.

הספר מלווה נספח נרחב, המתפרס על 174 עמודים, ובו מובאות מייצגות מעיקרי החיבורים המוזכרים בספר: מחברת מנחם, תשובות דונש, תשובות תלמידי מנחם על דונש, תשובות יהודי בן ששת, ביקורת דונש על רב סעדיה גאון. אחריהן – מפתח המובאות מן המקרא, מפתח מונחים (יוונים ולטיניים, סוריים, ערביים, עבריים), מפתח שמות ועניינים. הביבליוגרפיה עשירה ומעודכנת.

להלן טעויות אחדות שקלטה עיני:

בעמ' 114, שורה 16: הקרי וּבְטָחָיִים מכוון לכתוב ובעפלים.

בעמ' 376, שורה 23: במקום wa-yit'abbēkku צ"ל wa-yit'abbēku.

בעמ' 390, שורה 3: במקום yage'a צ"ל yig'e.

ככמה מקומות נכתב s במקום š: Yērusalayim (עמ' 114, שורה 21), (be-lisana' (שם, שורה 30), או במקום š: Yisakar (שם, שורה 21).

הספר מבוסס על מצב המחקר המעודכן של ימינו; הדבר מתבטא, בין השאר, בשפע של הפניות ביבליוגרפיות. הוא כתוב בבהירות ומתוך עמדה של ידיעה והעמקה. אין לנו אלא לאחל למחבר שיזכה לחתום את מפעלו המבורך ויראה ברכה במעשה ידיו.

ספר היובל לפרופ' משה פיאמנטה

Judith Rosenhouse and Ami Elad-Bouskila (eds.), *Linguistic and Cultural Studies on Arabic and Hebrew: Essays Presented to Moshe Piamenta for his Eightieth Birthday*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2001. pp. 317 + vi

פרופ' משה פיאמנטה הוא אחד מחוקרי הערבית הבולטים בארץ. הוא לימד בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים משנת תשי"ט ועד פרישתו מההוראה בשנת תשמ"ח. במהלך פעילותו המדעית הוא זכה בפרסים רבים, ובהם התואר "יקיר ירושלים", פרס ירושלים ופרס ישראל לחקר המזרחנות ב-1996. במחקריו הרבים הוא נדרש להלגי העברית המדוברת,¹ ובראשם הלהג הירושלמי שהיה שפת אמו, לערבית התימנית² וגם לסוציולינגוויסטיקה של הערבית כפי היא באה לידי ביטוי במנהגים ובאמונות באספקלריית הלשון.³ אך לא רק במחקר עסק פרופ' פיאמנטה; הוא היה מעורב גם בעיצוב הוראת הערבית⁴ בבתי ספר בארץ באמצעות משרד החינוך ולשכת ראש הממשלה.

ספר היובל לכבוד יום הולדתו השמונים הוא שי נאה לפרופ' פיאמנטה. עמיתים בארץ ומחוצה לה ותלמידים לשעבר חברו יחד לחלוק לו כבוד. כיאה לספר שכזה, יוחדו רוב המאמרים בכרך לתחומים שעסק בהם בעל היובל. כל המאמרים מתפרסמים כאן באנגלית, למעט שניים: מאמרו של יהודה רצהבי, "לשונות חדשים ממקורות ישנים", המופיע בעברית, ומאמר הביקורת של חסיב שחאדה על המילון לערבית הפלסטינית, הכתוב בערבית. כמה מהמאמרים של המחברים הישראלים כבר ראו אור באכסניות עבריות שונות. נוסף למבוא קצר, העורכים מביאים את רשימת פרסומיו של בעל היובל.

1. למשל, *Studies in the Syntax of Palestinian Arabic: Simple Verb Forms in Subordinate and Main Clauses of Complex Sentences*, Jerusalem 1966.
2. *Dictionary of Post Classical Yemeni Arabic*, 2 vols., Leiden 1990–1991.
3. *Islam in Everyday Arabic Speech*, Leiden 1979; *The Muslim Conception of God and Human Welfare as Reflected in Everyday Arabic Speech*, Leiden 1983; *Jewish Life in Arabic Language and Jerusalem Arabic in Communal Perspective: A Lexico-Semantic Study*, Leiden 2000.
4. ראה למשל את ספרו ערבית מדוברת למתחילים, תל-אביב תשל"ג.

המוקד הראשון של הספר נסב סביב מחקרים על הדיאלקטולוגיה הערבית, בעיקר בעת החדשה. פטר בנשטדט עומד על כמה מסימני ההיכר הדקדוקיים של להגי הערבית בצפון-מזרח תימן (אל-ג'אוף, צרוח, מארב, בני צ'בין), אזור שהלהגים שבו כמעט לא תוארו. אוטו יסטרו מציג שלושה סיפורים חדשים בלהג הערבי של יהודי מוסול, להג שאת דקדוקו הוא שרטט בעבר. משה נבו תורם גם הוא שלושה טקסטים והם בלהג הערבי של יהודי סְנֶרְך שבתורכיה (בין אורפה לדירבאקיר). גם הקטעים שפרסם יסטרו וגם הקטעים שפרסם נבו משקפים את הסוג הכללי של הערבית המדוברת באזור אנטוליה וארם נהריים, הידוע במחקר כלהגי qeltu.⁵ רפאל טלמון מלקט ובוחר מאפיינים תחביריים וסגנוניים (נוסחאות פתיחה וסגירה, משלים, זוגות מילים, הציווי הנרטיבי) המופיעים בשישה סיפורי עם ארוכים שהוקלטו בלהג הערבי של תושבי הגליל.

המוקד השני של ספר היובל עוסק במילונאות, תחום הקרוב מאוד ללבו של פיאמנטה.⁶ יהודה רצהבי מביא רשימה של מילים, ביטויים, הוראות ושימושים חדשים (87 ערכים) שאינם מתועדים במילוני העברית הקיימים. את החומר דלה רצהבי ממדרשים ומפיוטים.⁷ חסיב שחאדה מנתח מילון חדש לערבית של ארץ ישראל שחיבר ד"ר עבד אל-לטיף ברג'ותי, המילון הערבי: העם הפלסטיני – הלהג הפלסטיני הרווח, שיצא לאור בין השנים 1978–1999 באל-בירה. ביקורתו מלווה לא רק בהערות על הליקויים במילון אלא גם במתווה מפורט של המרכיבים הרצויים במילון שכזה. שלומית שרייבוס-שבטיאל סוקרת את התופעה של יצירת מילים חדשות על ידי הֶלְחָם (גם הלחם חלקי, כגון רכבל מרכב + כבל וגם הלחם מלא, למשל חידק מחי + דק) בעברית ובערבית במשך הדורות, תוך הדגשת המתרחש בעת החדשה. בין היתר היא משווה בין מדיניות האקדמיה ללשון העברית לבין מדיניותה של האקדמיה ללשון הערבית בקהיר.

הנושא הכללי השלישי בספר קשור לסוציולינגוויסטיקה ולהקניית הלשון הערבית. אביחי שבטיאל כותב על זיהוי מקורם של משלים בערבית החדשה ובייחוד על הקשיים העומדים בפני המבקש לברר את מוצאם הלשוני. אלכסנדר בורג דן בשימוש בשם הנביא מוחמד בלהג הבדווים שבנגב ובסיני: וילון המ"ם בשם הנביא מוחמד Mḥammad הדומה לוויילון שבשם האל, Allāh, כנגד חוסר הוויילון במ"ם שבשם הפרטי Mḥammad/Mḥimmid. יהושע בלאו משווה בין שני חיבורים

5. אלה להגים שעדיין שומרים את הסיומת הקדומה למדבר u- לעומת להגים אחרים שבהם נשרה התנועה.

6. בהרצאה פומבית בשנת תשס"ב הסביר פיאמנטה שזה שנים רבות הוא מייחד כמה שעות כל יום לקריאה ולעיון במילונים.

7. תרומה זו מזכירה את חיבורו של י' אבינרי, גנזים מגולים, תל-אביב תשכ"ח, המציג אף הוא צורות שלא זכו לתיעוד במילונים.

הכתובים בערבית הבינונית.⁸ הראשון הוא כתב יד בערבית יהודית שחובר בספרד בימי הביניים, והשני טקסט מוסלמי מתחילת המאה התשע-עשרה. שני המכתבים מבקרים את מתנגדיהם על השימוש הבלתי מכוון ברכיבים ערביים לא-קלאסיים, אך הם עצמם מועדים מעידות זהות. יהודית רוזנהויס כתבה מאמר על התפתחות הערבית בפי דוברת צעירה ועל מרכיבי השפה המדוברת (אלעאמייה) ומרכיבי השפה הספרותית (אלפוצחה) שבדיבורה. היא גם נוגעת במרכיבי השיח החשובים בהקניית הלשון. חנה עמית-כוכבי נדרשת לצורך לשלב את הוראת המשלבים הלשוניים בהוראת הערבית בבתי הספר דוברי העברית.

הדרך נחתם בארבעה מאמרים הנוגעים בענייני ירושלים ובענייני חברה. אמנון כהן סוקר מאבק משפטי שהתחולל בירושלים ב-1865 בין שתי נשים אשכנזיות לבין הרב הראשי בעניין זכותן על מבנה שהן שיפצו, כפי שהסיפור מתגולל בסגיל התורכי. אף על פי שהמתדיינים היו יהודים, הכול התנהל לפי המשפט המוסלמי. עמי אלעד-בוסקילה מלבן את הדמות של ירושלים בספרות של הערבים הישראלים בזמן האינתיפאדה הראשונה (1987–1993). משה מעוז פורש בפני הקורא את מעמדה הארגוני, המשפטי והחברתי של ירושלים מאז 1517. ראובן שניר חוקר את תולדות התאטרון הפלסטיני "אל חכוואתי" במזרח ירושלים ודן בתרומתו לתנועה הלאומית הפלסטינית.

מכותרת הספר אפשר היה לחשוב שמדובר בכרך ששפת עבר ושפת ערב זוכות בו לאותו משקל, אך אין הדבר כך; הבכורה ניתנת כאן לערבית, ורק מאמריהם של רצהבי על מילים ועל ביטויים נשכחים ושל שרייבום-שבטיאל על תופעת ההלחם נוגעים ישירות לעברית. ואולם המחקרים האחרים תורמים אף הם בעקיפין לחקר העברית. ראשית כול, המשקע העברי שבלשונו היהודים ניכר בטקסטים בערבית היהודית המתפרסמים כאן. שנית, המאמרים הנדרשים להיבטים שונים של שאלת המשלבים השונים בערבית החדשה (וגם בערבית הבינונית) עשויים להאיר גם את תופעת המשלבים בעברית. ולבסוף, מחקרים הדנים בחברה הערבית החדשה מספקים חומר מעניין המזמין השוואה להתפתחות החברה הדוברת עברית.

ספר היוכל הוא מחווה נכבדה לחוקר חשוב שהטביע את חותמו על חקר להגי הערבית ועל העשייה הלשונית בערבית בארץ בקרב דוברי העברית. גם חוקרי הערבית גם חוקרי העברית יצאו נשכרים מהמאמרים המכונסים בו.

8. בהקשר זה מן הדין שנוכיר את ספרו החדש על הנושא: J. Blau, *A Handbook of Early Middle Arabic*, Jerusalem 2002.

על מהדורת התאג' "תורה קדומה"

תורה קדומה עם פירוש מה"ר שלם שבזי זיע"א על ההפטירות, ערך, התקין והגיה יואב פנחס הלוי, הוצאת ש' חודייפי, בית-דגן תש"ס, כרך א: כד+שב+קז עמודים; כרך ב: שנב+קל עמודים

"תאג'" ו"פרשה" אצל יהודי תימן

תאג' [=כְּתָר] במשמעותו המקורית אצל בני תימן הוא כתב יד של המקרא לחמישה חומשי תורה¹ שנעתק בתימן בידי סופרים דווקנים בהידור רב ובדייקנות מרובה. לעומת זאת, הפְּרָשָׁה כללה לבד מן המקרא גם את תרגום אונקלוס, פעמים הרבה גם את תרגום הרס"ג, ומאוחר יותר גם את פירוש רש"י ולעתים אף ליקוטים נוספים. כל בר בי רב דחד יומא יודע שמצויים הבדלי מסירה שאינם מועטים (בחסרות ויתרות, בניקוד, בטעמים ועוד) בין כתבי היד התימניים ובין ספרי הדפוס. בשל כך, ובעיקר מתוך חשש שמא תשתכח המסורת, ראו העולים מתימן צורך להדפיס תאג'–פרשה² על פי כתבי יד שהעלו עמם מתימן.

תאג' "תורה קדומה"

במרוצת השנים מאז הגיעו ראשוני העולים מתימן (בשנת תרמ"ב) נתפרסמו כמה וכמה מהדורות של תיג'אן, וראשונה שבהן היא מהדורת תאג' ירושלים שהדפסתה

1. ראה דבריו של הרב עמרם קרח (סערת תימן, עמ' צח): "וקראוהו תאג (כתר תורה), לפי שאין כותבין בו תרגום ולא שום פירוש כי אם המקרא לבדו [...] אולם פרשיות התורה שכתבו עם תרגום קראום פרשה"; צדוק, יהודי תימן, עמ' 155; רצהבי, אוצר, עמ' 230–231; וראה גם טובי (כתבי היד, עמ' 21–22) שהבחין בדין בין תאג' ובין פרשה.
2. נראה שבדורות האחרונים ניטשטשה ההבחנה שבין תאג' ובין פרשה, ולפרשה הנדפסת ניתן הכינוי תאג', כפי שהעיר אל-נכון הרב קרח (סערת תימן, עמ' צח, הערה 13): "וכבר נדפס בדמות פרשיות אלו עם ת"א [=תרגום אונקלוס] ותר' רס"ג הערבי בעיה"ק ירושת"ו [=ירושלים תיבנה ותיכונן], שנת התרנ"ה וקראוהו תאג', ואין שם זה הולמו, כי אין בו תאר תאג' בסדרו ולא בדקדוקו, ולא עוד אלא שמזוייף הוא מתוכו שבספר בראשית" (בהמשך דבריו מביא הרב קרח את התיבה אֶסְיָרָם [בר' לט, כב], שלא נדפסה כְּדַבְעִי בתאג' האמור). גם גרידי (הדפסות ראשונות, עמ' 89) נדרש לערכוב שבין תאג' ובין פרשה, וציין כדברים האלה: "הכינוי תאג' נמשך מאז [כלומר מאז הדפסת תאג' ירושלים] והושם על כל ההדפסות של התורה שנעשו, שהיו ראיות להיקרא בשם פרשה לפי הגדרת יהודי תימן".

ארכה זמן רב.³ מאז ועד ימינו אלה יצאו לאור מהדורות נוספות,⁴ ולמרבח הצער, מלומדים ומביני מדע נזקקו אך מעט⁵ למעלותיהן ולמגרעותיהן של מהדורות אלו, ולא כאן המקום להאריך בכך.

יחידה ומיוחדת⁶ מבין מהדורות התיג'אן שנתפרסמו עד כה היא מהדורת תאג' "תורה קדומה". מהדורה זו יצאה לאור⁷ בדפוס מאיר עיניים על ידי המו"ל שאול חודייפי ונערכה בידי האמונות של בראון־ר' יואב פנחס הלוי, שניסח בתמציתיות בדברי המבוא (עמ' א) מפני מה ראה לקרב אל המלאכה: "וזו השעה להשלים ולתקן דברים שעדיין לא באו על תיקונם והשלמתם בתיג'אן הנדפסים עד הנה".

התאג' שלפנינו כולל את פרשות⁸ התורה ואת תרגום אונקלוס, את ההפטרות ותרגומן הארמי שהובאו בסוף כל כרך, פירוש חדש על ההפטרות לר' שלם שבזי וכן "חלק הדקדוק" על הפרשות ועל ההפטרות (לפי סדר הפסוקים). להלן נלך ונפרט.

3. תרנ"ד-תרס"א (שני כרכים). מהדורה זו שבה ונתפרסמה בדפוס צילום בירושלים תשכ"ח (בידי יוסף חסיד).

4. נוסף למהדורת תאג' ירושלים שהזכרנוה לעיל, נזכיר כאן בקצירת האומר עוד חמש מהדורות מכלל מהדורות התיג'אן שנתפרסמו עד כה: ספר כתר התורה, התאג' הגדול עם חמשים פרושים, ירושלים תשי"ט-תש"ך (חמישה כרכים). הרב יוסף קאפח הקדים "דברים אחדים" למהדורה זו; תאג' המרגלית, ירושלים תשכ"ד (שני כרכים). הרב יוסף צוביירי הקדים דברי מבוא למהדורה זו וצירף לה את חיבורו "מסורת מדויקת"; התאג' בכתר ישראל, ירושלים תשנ"ג (שני כרכים), המו"ל: ר' עזריאל צדוק; חמשה חומשי תורה, תורת אבות, בני-ברק תשנ"ח (שני כרכים); חומש פרשה מפורשה, בני-ברק תש"ס (שלושה כרכים). למהדורה זו צורפו שני חיבורי של הר"י צוביירי: "מסורת מדויקת" על המקרא ו"מסורת מפורשת" על התרגום.

5. ראה לעיל (בהערה 2) את דבריו הנוקבים של הרב עמרם קרץ על תאג' ירושלים, ובייחוד בויקה לכתיבה של החיבה אָסִירָם. גרידי (הדפסות ראשונות, עמ' 87-96) הצביע אף הוא על משוגות לא מעטות שנפלו בתאג' האמור (בניקוד, בטעמים, בתרגום הארמי, ב"חלק הדקדוק", בתפסיר הרס"ג ועוד); וראה עתה את הערותיו של מהדיר "תורה קדומה" שנוקק פה ופה להצביע על משוגות שנפלו בתאג' ירושלים (הערות אלה שובצו ב"חלק הדקדוק" בתוך סוגריים מרובעים, כגון בר' ב, כט; שם י, טו; שם כז, כא-כב; שם מב, יז; שם יח, כג ועוד).

6. להלן נלך ונפרט את מיוחדותה ודווקניותה של המהדורה שלפנינו, מבלי שבאים אנו עתה לגרוע כהוא זה ממעלותיהן של מהדורות אחרות של תיג'אן, ובפרט אלה שראו אור בשלוש השנים האחרונות.

7. מהדורה ראשונה נתפרסמה בשנת תש"ס; בשנת תשס"א נתפרסמה מהדורה נוספת, שבה באו על תיקון משוגות לא מעטות שנפלו במהדורה קמא. סמוך לפרסומה של המהדורה המתוקנת נתפרסמה מהדורה נוספת בפורמט מוקטן, בצירוף תפילת שחרית ותפילת מוסף לשבת בנוסח "בלד" [=מקומי, כלומר נוסח תימן] ובנוסח "שאמי" [=ארץ ישראלי, כלומר נוסח סידורי ספרד].

8. בפיהם של יהודי תימן: פְּרָשִׁיאוֹת. סיומת זו (יֵאוֹת) נוהגת בלשון דיבורם (כמו גם בלשון הכתובה) של התימנים במילים נוספות, כגון הַפְּטָרִיאוֹת, מַעְמָדִיאוֹת (סדר הקריאה בתורה בימים טובים), שְׁפָתִיאוֹת, תַּעֲלִילוֹת.

נוסח המקרא ניקודו וטעמיו

נוסח המקרא (אותיותיו, ניקודו וטעמיו) שנקבע על ידי המהדיר בתאג' שלפנינו זקק שבעתיים ונתייסד על המצוי בכתבי יד תימניים עתיקים שזמנם המאה החמש-עשרה, בעיקר אלה שנעתקו בידי משפחת בניה, שנודעה בתימן כמשפחת סופרים מהירים ומעתיקים מובהקים.⁹ עם זאת, במקומות אחדים ראה המהדיר לעשות שימוש גם בכתבי יד תימניים אחרים, מהם שקדמו לתקופת פעילותה של משפחת בניה, ובמקרים מעטים ביותר אף נזקק לכתב יד חוץ-תימני (כ"י לנינגרד שנעתק בתחילת המאה האחת-עשרה) ולמהדורת הדפוס של ברויאר. ראוי שנציין כי במהדורה שלפנינו הוחזרה צורת הטעמים לזו הקדומה המצויה בתיג'אן עתיקים, כגון צורתו של הסילוק הנוטה מעט לצד שמאל, ובאותה דרך נהג המהדיר בצורתם ובמיקומם של סימני הניקוד. זאת ועוד, הודפסו "האותיות המשוונות"¹⁰ שנשתמרו בכתבי יד תימניים קדומים, כגון הפ"אין הלפופות¹¹ והאותיות העקומות,¹² ומעל בג"ד כפ"ת רפיות כמו גם מעל אל"ף וה"א המשמשות כאמות קריאה סומן קו רפיון, גם כאן כמצוי בכתבי יד קדומים. עוד נוסיף כי עשרת הדיברות הוטעמו רק בטעם עליון (בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן) לפי מסורת קריאתם של יהודי תימן, הנוהגים לקרואם (בין ביחיד בין בציבור) רק בטעם עליון, ועוד מעלות רבות וחשובות הקשורות לנוסח המקרא, ניקודו וטעמיו, שמפני קוצר היריעה אין אנו יכולים לפרט. גם ההפטרות שהובאו במדור נפרד (בסופו של כל כרך) הוגהו בעיקר על פי כתבי יד של משפחת בניה, אך יש שהמהדיר נזקק לכתבי יד תימניים אחרים, בעיקר במקומות שנתעוררו לו ספקות.

תרגום אונקלוס – נוסחו וניקודו

כידוע, עדת תימן היא היחידה שעדיין משמרת דרך קבע את קריאת התרגום הארמי בצמידות לקריאה בתורה ובהפטרה בשבתות ובמועדים, על פי המובא בתלמוד, בגאונים, בהרמב"ם ועוד. כיוון שכך, בכל מהדורות התיג'אן שנתפרסמו הובא

9. בעיקר אבי המשפחה, הסופר בניה, בנוי דוד ויוסף, וכן בתו מרים. מאלף לציין כי השליח יעקב ספיר מציין בספרו (מסע תימן, עמ' 89), שראה בעיניו כתב יד של מקרא שהועתק על ידי מרים הנ"ל, שבסופו ראתה לציין כדברים האלה: "אל תשיתו עלי חטאת אם תמצאו בו שגיאות, כי אשה מינקת אנכי, מרים בת בניה הסופר". בזיקה לכתב יד זה מציין רצהבי (תורתן, עמ' צט) כי מאמציו במשך עשרות שנים לגלות את עקבותיו בספרות בארץ ובחו"ל עלו בתוהו.

10. כמובא בהרמב"ם בהלכות ספר תורה (ז, ח; מהדורת הר"י קאפח): "ויזהר באותיות הגדולות [...] ובאותיות שצורתן משוונות, כגון הפיין הלפופות והאותיות העקומות, כמו שהעתיקו הסופרים איש מפי איש". בירור מקיף בסוגיית "האותיות המשוונות בתורה" נעשה בידי הר"י רצאבי, ונתפרסם בכרך כט (חלק שני) של "תורה שלמה" להרמ"מ כשר (ירושלים תשל"ח), עמ' עז-רלד.

11. כגון בר' יט, כא; כד, יב; כז, מו.

12. כגון בר' יב, א; יט, כה-כו; כז, מו.

התרגום הארמי. אף מהדיר התאג' שלפנינו לא רק שנוקק להביא את התרגום, אלא גם שקד לעבור על כל התרגום תיבה תיבה, כדי "לבדוק שכל הניקוד יהא מתוקן, ולא תחסר בו נקודה ולא תוסיף".¹³ לפני המהדיר עמד החיבור החשוב "מרפא לשון"¹⁴ שנתחבר בתימן בידי הרב יחיא קרח,¹⁵ והרבה מהכרעותיו – משתיתן בחיבור זה. עם זאת, במקומות שאינם מועטים נוקק המהדיר להכריע על פי כתבי יד קדומים שעמדו לפניו, שזמנם כחמש-מאות שנה. המהדיר גם עשה שימוש בהערות של חכמי תימן אחרים שנדרשו לתרגום, וביותר בהערותיו של המהר"ץ¹⁶ שנוקק פעמים הרבה לתרגום אונקלוס (כמו גם לתרגום יונתן) בחיבורו "חלק הדקדוק".¹⁷ עוד ראוי לציין כי בתרגום אונקלוס (ובתרגום יונתן להפטורות) לא סומנו השוואים הנחים¹⁸ וכל שווא שסומן הריהו שווא נע. בכך הלך המהדיר למעשה בדרכם של סופרים תימנים קדמונים, שלא סימנו את השוואים הנחים (כדרכה של המסורת הבבלית).¹⁹ אין צריך לומר שעניין זה הוא כלי מחזיק ברכה, בעיקר לתינוקות של בית רבן ולבני תשחורת שאינם בקיאים בהבחנה שבין שווא נח לשווא נע, ואי סימונו של השווא הנח מונע משוגות בהגייתן של תיבות שאינן שגורות כדבעי בפיהם.

תרגום ההפטורות הוגה אף הוא על פי שני כתבי יד עתיקים שהועתקו בידי משפחת בניה וכן על פי כתבי יד של הפטורות שנעתק בידי ר' שלם שבזי. מקורות אלה שעמדו לפני המהדיר משמרים גרסאות דווקניות, ולפיכך נוסח תרגום ההפטורות שיצא מתחת ידיו הוא משובח ומדויק, אף שמדובר בנוסח אקלקטי. גם כאן לא נוקק המהדיר לסימון השוואים הנחים.

13. מבוא, עמ' ז.

14. חיבור זה על תרגום אונקלוס, שעניינו חילופי נוסחאות על פי כתבי יד והערות לשוניות וענייניות, נדפס בשלמותו (כשל השמטות ושיבושים שנפלו בהדפסה זו, רחש לבו של נכד המחבר [ר' יחיא בן ר' עמרם קרח] דבר טוב, ובשנת תשמ"א פרסם חוברת השלמות ותיקונים) במהדורת התאג' הגדול (ראה הערה 4 לעיל). על החיבור וחשיבותו ראה מורג, העבש"ת, עמ' לו-לו. עוד נוסיף כי החיבור לא נחקר באורח שיטתי ולא נתפרסם במהדורה מדעית, ועדיין מצפה הוא לגואליו.

15. מחשובי הרבנים בתימן במאה התשע-עשרה (נפטר בשנת תרמ"א), שהוציא מתחת ידו כמה חיבורים, ביניהם "משכיל דורש" (מדרש על התורה) ו"משכיל שיר ידידות" (פירוש לשירי תימן). על הרי" קרח ראה צדוק, מחשבת, עמ' 192-195.

16. הרב יחיא צאלח (1715-1805), מגדולי החכמים שהצמיחה יהדות תימן במאה השמונה-עשרה.

17. תוכנו של החיבור (לפי סדר פסוקי המקרא, למעט מגילת איכה) הוא ענייני מסורה, ענייני ניקוד, טעמים וגעיות, הגיית שוואים ועוד, וכל זאת תוך השוואה בין המצוי בכתבי יד תימניים של מקרא לבין המצוי בדפוסים שעמדו לפני המהר"ץ. גם חיבור זה לא נחקר דרך שיטה ולא זכה להידפס במהדורה מדעית.

18. כגון בְּכָךְ (בר', כז, לב), פִּלְתָּן מִצְרָאִי (שמ' ו, ו), עֲבַדְתָּ (שם יד, יא).

19. אך החטפים סומנו, כגון פִּסְעֵדִיָּה (ב', לט, כג), אֲמוֹרָאִי (שם טו, כא), לְקָבִיל (שמ' יט, ב).

"חלק הדקדוק" למהרי"ץ

המהדיר צירף אפוא לתאג' שלפנינו את "חלק הדקדוק" – חיבורו הדקדוקי של המהרי"ץ – כפי שעשו מהדירי תיג'אן שקדמוהו. ואין תמה בצירופו של חיבור זה למהדורות התיג'אן, שהרי עיקר עניינו של חיבור זה הוא בהערות (על פי סדר פסוקי המקרא) שעניינן מסורה, ענייני ניקוד, געיות, הגיית שוואים, הערות על התרגום²⁰ ועוד. וכל זאת עשה המהרי"ץ תוך השוואה בין המצוי בכתבי היד התימניים עצמם, וכן בין המצוי באלה האחרונים לבין המצוי בדפוסים שעמדו לפניו, שבעטיים החלו להתאזרח בקריאתם של התימנים נוסחאות בלתי דווקניות שאותן רצה המהרי"ץ לשרש. שוחרי "חלק הדקדוק" חבים אפוא טובה כפולה ומוכפלת למהדיר, שכדי להוציא מתחת ידו נוסח מזוקק הקרוב ככל שניתן לנוסח המקורי של החיבור, הוא עשה שימוש בשמונה כתבי יד.²¹ אין צריך לומר שנוסח "חלק הדקדוק" שהובא על ידו שונה במקומות שאינם מעטים מן הנוסח שהורגלנו לו עד כה במהדורות שנתפרסמו.²² ראוי שנציין כי גם להפטרות צירף המהדיר את "חלק הדקדוק", וגם כאן על פי המצוי בגיליוני כתבי יד של מקרא ובגיליונותיו של ספר הפטרות ישן.

פירוש חדש על ההפטרות

רבנות גדולה של המהדורה שלפנינו היא צירוף פירושו של ר' שלם שבזי על ההפטרות²³ שעדיין לא ראה אור.²⁴ שבזי, שהעתיק את ההפטרות ואת תרגומן

20. על הערותיו המרובות של המהרי"ץ לתרגום הארמי אנו מקווים להעמיד באורך במקום אחר.

21. ראה פירוטם במבואו של המהדיר, עמ' ה.

22. מעיון בנוסח "חלק הדקדוק" שהובא במהדורה שלפנינו עולה, שבתג'אן שנדפסו עד כה מצויות הן משוגות דפוס הן הערות שיוחסו למהרי"ץ, אף שלא יצאו מתחת ידו, כמו גם השמטות לא מעטות של דבריו.

23. ההפטרות – על תרגומן הארמי, "חלק הדקדוק" ופירושו של שבזי – הובאו במדור נפרד ("ספר ההפטרות") בסופו של כל כרך משני כרכיה של מהדורתנו. ואיני יודע מה ראה המהדיר לסמן כל פסוק ראשון בהפטרה באות א, פסוק שני באות ב ועל זו הדרך, אף שיש פעמים שפסוקה הראשון של ההפטרה אינו ראשון בפרק שהוא משמש בו; לדוגמה, הפטרת עקב פותחת בפסוק "ותאמר ציון" וסימונו במהדורתנו הוא ישעיה מט, א; ולא היא, צריך להיות מט, יד. ואם לא דיי בכך, הפסוק "כה אמר ה'" פותח פרק חדש (כלומר נ, א), ובמהדורתנו: מט, יד. ועל זו הדרך, הפסוק "שמעו אל" המצוי אף הוא בהמשכה של ההפטרה – פותח פרק חדש (כלומר נא, א), ואילו על פי המסומן במהדורתנו – אזכורו של הפסוק הוא מט, כה (!). אין צריך לומר שעניין זה יש בו כדי לגרום מכשלה למלומדים ולחוקרים הבאים לצטט מן המהדורה (וכמעט בידי הוה עובדא) ואינם שמים על לב שכך נהג המהדיר.

24. הפירוש היה ידוע והוזכר על ידי רצהבי (תורת, עמ' נה); אנו מקווים להידרש לפירוש זה באורך במקום אחר. וראוי שנציין כאן שפירושים אחדים להפטרות נתחברו על ידי תלמידי חכמים בתימן (ראה רצהבי, שם, עמ' קמח-קמט); אחד מהם נתחבר בידי ר'

הארמי,²⁵ הוא גם שצירף את הערותיו על המקראות בגיליונות ובין השיטין אגב לימוד ועיון בכתבי היד, כפי שהוא עצמו מציין בקולופון: "וחיברנו בה שאלות מרבותינו נכללות, מבעלי דרשה וקבלות, כל עניין בעניינו נשתלות".²⁶ מן העובדה שהערות אלו לא נעתקו כספר בפני עצמו ואף לא נכתב להן מבוא, עולה בבירור שהן נכתבו אגב לימוד בדרך מחזורית ולא בחדא מחתא.²⁷ פירושו של שבזי אינו עשוי עוד אחד ומשמשים בו בערבוביה פירושים בדרך הפשט והדרש כמו גם כאלה שעניינם קבלה וסוד, הנסמכים בעיקר על המצוי בזוהר.²⁸ דרך הילוכו נזקק שבזי למקורות ולחיבורים הרבה שמהם שאב מלוא חופניים והביא בפירושו (במפורש או במובלע), ונאזכר מקצת מהם: תרגום אונקלוס²⁹ ותרגום יונתן,³⁰ תלמוד, משנה, רס"ג,³¹

זכריה הרופא (=יחיא אלטביב), תלמיד חכמים תימני שפעל בד'מאר שבתימן במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה והוציא מתחת ידיו חיבורים נוספים (על פעילותו של בר-אוריין זה ראה רצהבי, שם, עמ' כד-כח). ובכן פירושו על ההפטרות נתפרסם בשם "פירוש הרד"ה" (=הרב זכריה הרופא) ב"ספר ההפטרות" שהוציא לאור (בשנת תש"י) יהודה לוי נחום.

25. פסוקי המקרא והתרגום הארמי ננקדו בניקוד עליון.
26. על פי הקולופון המובא בסוף כתבי היד, נשלמה העתקתו (כלומר העתקת פסוקי ההפטרות ותרגומן הארמי) בשנת אתתקפ"ב לשטרות (=ה'תל"א ליצירה = 1670).
27. ראה דברי המהדיר במבואו, עמ' יג.
28. וכבר ציין המהדיר (מבוא, שם) שכך נהג שבזי גם בספרו "חמדת ימים" (מדרש על התורה), וראה גם רצהבי, תורתן, עמ' נג.
29. כגון בהפטרות שמיני (שמ"ב ו, ז): "על השל [...] לשון שגגה, כי כן תרגם [אונקלוס] שגגה שְלו" (כגון ו' ד, ב).
30. ראה למשל בהפטרות תרומה (מל"א ו, א): "בחדש זו – יש פירש, זה אייר שזיו האילנות נראה בו. ותרגמה ניצניא, שבו עולה ציץ כל אילן". וראוי שנציין כי יונתן תרגם על אתר "ירח זיו נצניא", כלומר, חודש פריחת הניצנים. מכאן שהתיבה זו נתפשה על ידי המתרגם כפריחה או כלכלוב, על פי המובא בתלמוד (ראש השנה יא, ע"א): "ההוא דאית ביה זיוא לאילני". אין לנו ספק, כי שני פירושויו של שבזי על אתר הם תמוזיג של המצוי בתלמוד, ברש"י וברד"ק. זאת ועוד, יש פעמים ששבזי מפרש תיבה מסוימת על פי התרגום הארמי מבלי להזכירו, כגון בהפטרות בהעלותך (זכ"ג, ח): "עבדי צמח – שתצמיח גדולתו. ויש פירוש, המשיח נקרא צמח; ובתרגום יונתן: "עבדי משיחא". אגב האורח נעיר גם כאן ששני הפירושים שהובאו על ידי שבזי לתיבה צמח כבר הובאו על ידי הרד"ק על אתר.
31. בפירושו להפטרות בהר (יר' ז, ב) מציין שבזי: "על עץ רענן – פיר' רבי' סעדיה גאון רייאן" [=רֵיָאן – רְוֵה, מושקָה לרוויה]. תרגומו זה של הרס"ג לתיבה רענן מצוי פעמים אחדות, ראה למשל דב' יב, ב; תה' לז, לה; ועיין בדבריו של הרב יחיא קרח בפירושו לדברים יב, ב (קרח, נוה שלום). וראוי שנעיר כי יש פעמים שפרשנו מבאר תיבות על פי הערכית מבלי לאזכר את רס"ג, כגון בהפטרות שבת ראש חודש (יש"ס, כ): "פרדים – אלבגאל" (יְגָל); וכך תרגם רס"ג על אתר.

הרמב"ם,³² רש"י,³³ רד"ק,³⁴ ילקוט שמעוני, זוהר,³⁵ רבנו בחיי (בן אשר),³⁶ ר' דוד אבודרהם, צרור המור, מכלל יופי, לב אהלן ועוד. בחתימת הדברים ראוי שנציין, כי סוף סוף (מאז עליית תרמ"ב) זוכה עדת תימן בפרט ועם ישראל בכלל למהדורת תאג' מפוארת ודווקנית, שנדפסה באותיות מאירות עיניים ובהידור רב, בחינת תורה נאָה בכלי נאָה. תיתי להון, למהדיר ולמו"ל, שבדי עמל וביגיעה מרובה עלה בידם להוציא מתחת ידיהם תאג' נאה העולה בדיוקן ובסידורו על המהדורות שקדמו לו. מהדורתנו היא כלי מחזיק ברכה, וראוי לה שתמצא את מקומה בארון הספרים היהודי.

הקיצורים הביבליוגרפיים

גרידי, הדפסות ראשונות = ש' גרידי, "שש הדפסות ראשונות של עולי תימן בירושלים", סעי יונה, יהודי תימן בישראל, בעריכת ש' סרי, תל-אביב 1983, עמ'

100–85

טובי, כתבי היד = י' טובי, כתבי-היד התימניים במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ב מורג, העבשי"ת = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג ספיר, מסע תימן = י' ספיר, ספר מסע תימן, ירושלים תש"ה צדוק, יהודי תימן = מ' צדוק, יהודי תימן: תולדותיהם וארחות חייהם, תל-אביב

1983

צדוק, מחשבת = מ' צדוק, מחשבת ישראל בתימן, תל-אביב 1987 קרח, נוה שלום = י' קרח, "נוה שלום: פירוש ודקדוק לתפסיר הרס"ג", ספר כתר התורה, התאג' הגדול עם חמשים פרושים, ירושלים תשי"ט-תש"ך, חמישה כרכים

קרח, סערת תימן = ע' קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד רצהבי, אוצר = י' רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח רצהבי, תורתן = י' רצהבי, תורתן שלבני תימן, קריית-אוננו תשנ"ה

32. בהפטר נשא (שופ' יג, ד) מציין שבזי כדברים האלה: "ואל תאכלי כל טמא – פיר', זה עור הבא כנגד פניו של חמור שאוכלין העקריות. ועיין מאכלות אסורות". ואמנם הדברים מובאים על ידי הרמב"ם בספרו היד החזקה, הלכות מאכלות אסורות, פ"ד ה"כ.
33. כגון בהפטר תזריע (מל"ב ה, ב): "נערה קטנה – פיר' רש"י, שפחה היתה". אך ברש"י שלפנינו: "נערה קטנה – ריבה קטנה מעיר נערון".
34. כגון בהפטר בחקתי (יח' לד, כד): "ודוד עבדי נשיא בתוכם – זה משיח בן דוד. וכן חסדי דוד (יש' נה, ג). פיר' רד"ק, המשיח נקרא דוד".
35. דוגמה אחת מהרבה: בהפטר שבת ראשונה של חנוכה (זכ' ג, ג): "בגדים צואים [...] וכוזה פיר' צואים, דא גלימא דלית בה ציצית, ואלבשוה גלימא דבה ציצית".
36. כגון בהפטר תרומה (מל"א ה, כו): "וה' נתן חכמה לשלמה – מאי היא, פיר' ר' בחיי ז"ל: היא מידת המלכות נקראת חכמת שלמה, הכלולה מכל גוונים, ימין ושמאל ואמצע".

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

ישראל בן-דוד

עוד על צורות העתיד כהיותן במקרא

תגובה למאמרו של א' קימרון, "הצעה חדשה לפירוש צורות העתיד בעברית הקדומה", לשוננו סא (התשנ"ח), עמ' 31–43¹

1. בראש "הצעה חדשה", עמ' 31, כתוב: "מאמר זה בא להציע דרך חדשה לפירוש צורות העתיד שמעיקרן הן שונות זו מזו, מעין אפעל/אפעלה, יהיה/יהי". אין התיבות אפעל/אפעלה, יהיה/יהי בנות הקשה. יהיה/יהי הלוא פעלים של ממש הם בעתיד הנסתר, גזרתם ל"י-ע"י ובניינם בניין קל, ואילו תיבות אפעל/אפעלה סימנים לפועלי העתיד בגוף המדבר הן ואין הן קובעות לא גזרת הפועל ולא בניינו. ועוד, לבד משורש הי"י לא תמצא בגזרת ל"י-ע"י אלא שורש ודאי אחד בלבד, חי"י, למצט שי"י, שיש רואים בו שורשה של תיבת תְּשִׁי (דב' לב, יח). אפעל/אפעלה – כלל, ואין וְיִהְיֶה אלא פרט היפה לשני שורשי גזרת ל"י-ע"י בלבד.

2. בהערה 2 (עמ' 31): "ישראל בן-דוד"² [...] מבחין בין שלושה דגמים של עתיד: יָקִים, יָקָם, וְיָקָם".

אמנם כן, מבחין אני בין שלושה דגמים של פועלי העתיד. כמה דברים אמורים בפעלים שאין גזרתם גזרת השלמים: (א) עתיד השלם, במשפטי חייו, כגון "כִּי תוֹלַעְתָּם לֹא תִמָּוֶת" (יש' סו, כד), "וְיָרַח לֹא-יָאִיר" (אורו", יח' לב, ז), "כִּי עוֹף הַשָּׁמַיִם יוֹלִיךְ אֶת-הַקּוֹל", קה' י, כ; (ב) עתיד הקצר, בפועלי וי"ו ההיפוך בעיקר, כגון "וְתָמַת שָׁרָה", בר' כג, ב), "וְיָאָר אֶת-הַלֵּילָה", שמ' יד, כ), "וְיִזְכַּח תִּהְיֶה קֵה, יד; (ג) עתיד הקצר ומלרע, בעיקר בפעלים שווי"ו החיבור בראשם, כגון "וְתִבְאֵשׁ דָּגָתָם [...] וְתָמַת בְּצָמָא", יש' נ, ב), "וְיָשֵׁם לְךָ שָׁלוֹם", במ' ו, כו), "וְיִזְכַּח לְגִבּוֹר עַם-אֱלֹהִים", איוב טז, כא), וכן בפעלים האמורים בדרך האיוו, כגון "תָּמַת (נִפְשִׁי עַם-פְּלִשְׁתִּים", שופ' טז, ל), "יָאָר ה' פָּנָיו אֵלַיךְ", במ' ו, כה), "וּלְךָ ה' אֱתָךְ [...] אֶל-גּוֹי", דב' כח, לו).

3. בהמשכה של הערה 2: "בסוג האחרון הוא כולל גם צורות מעין יָרֵב לו (שופטים ו, לא), שהן חלופות של צורות מעין יָרֵב ומותנות בסביבה התחבירית".

1. להלן: "הצעה חדשה".

2. הכוונה למאמרי "עתיד השלם, עתיד הקצר ועתיד הקצר ומלרע כהיותם במקרא", לשוננו ס (התשנ"ז), עמ' 191–276, להלן: "עתיד השלם".

תלה בי קימרון דברים שבמאמרי אינם כתובים. אדרבה, כתבתי היפוך הדברים: הנה הבאתי יָרֵב (לו/בו) בטור השני, טור עתיד הקצר ומלרע, הוא הטור של יָרֵב ושל אֶל-יָרֵב, בעמ' 261 של מאמרי, ולא בטור השלישי, טור עתיד הקצר, הוא הטור של יָרֵב, כלומר מה שכתב קימרון "בסוג האחרון [כלומר של יָרֵב], הוא כולל גם צורות מעין יָרֵב לו" אינו אמת ואינו נכון. כיוצא בדבר "מֵה־" (יָגֵל (מָאד) בעמ' 260, "יָשֶׁת (חֶשֶׁף) בעמ' 262. כך נהגתי גם בפועלי ע"ו: "יָקֵם (לָף) בעמ' 257, "תָּשֵׁב (נָא) בעמ' 258. גם בפועלי פ"ו נהגתי כן; הביאותים בטור עתיד הקצר ומלרע, לא בעתיד הקצר כטענת קימרון: "יָיוֹסֵף (לָקַח) בעמ' 254, "יָישַׁע (לָף) בעמ' 255, ושם הערה 84, זה לשונה: "יָיוֹסֵף (לָקַח) [...], יָישַׁע (לָף) [...], ויָקֵם (לָף) [...] – פעלים הללו מניתי בעתיד הקצר ומלרע (שחל בו נסוג אחרו), שלא מצאתי בפועלי עתיד ההפעיל של גזרת פ"ו ושל גזרת ע"ו עתיד הקצר ודאי שווי"ו החיבור דבוקה בו. אילולי נסוג אחרו מן הסתם היה הכתוב אומר *יָיוֹסֵף, *יָישַׁע, *ויָקֵם, בהטעמת מלרע".

4. ועוד בהערה 2: "לשיטתו [כלומר לשיטתי], נמצאו צורות עתיד קצר מעין אלה גם בפועל השלם".

א. מצר אני שלא הביא קימרון מראה מקום מספרי או מתוך מאמר ממאמרי שהיו לגנד עיניו כשקבע קביעה זו. לגופו של עניין, אלה פועלי עתיד הקצר כתובים בשתי השורות הקודמות ל"מעין אלה": יָקֵם, ויָקֵם, יָרֵב לו, יָרֵב. פעלים הללו ופועלי השלמים צד שווה בהם וצד שונה בהם. הצד השווה שבהם: מה יָקֵם, יָרֵב שבהטעמת מלרע ובצירי יש כנגדם עתיד הקצר ויָקֵם, ויָרֵב בהטעמת מלעיל ובסגול, אף ויָאֶסֶף, ויָנַחֵם, ויָשֶׁאֵר כן, יש להם עתיד הקצר ויָאֶסֶף (אֶל-עֲמִי"ו, 5x, כגון בר' כה, ח), ויָנַחֵם (7x, כגון בר' ו, ו), ויָשֶׁאֵר (בר' ז, כג). לשון אחר, x̄x̄- עושה עתיד הקצר x̄x̄-xx. ויש ביניהם, שפעלים כגון גזורי עו"י שבבניין הפעיל יש להם כנגד עתיד השלם צורת עתיד קצר הנוהגת בעתיד המהופך בעיקר והטעמתה מלעיל וניקודה אחרון סגול או קמץ קטן מזה, וצורת עתיד קצר הנוהגת בפועלי עתיד החבור בעיקר וטעמה מלרע וניקודה אחרון צירי (או חולם וגם פתח) מזה, מה שאין כן פועלי השלמים שאין להם בבניין הפעיל אלא צורת עתיד הקצר אחת והטעמתה מלרע וניקודה אחרון צירי, כגון ויָלַש (בר' כז, טו).

ב. והנה פועלי השלמים שלא תמצאם בעתיד השלם אלא בעתיד הקצר בלבד: ויָלַחֵם (20x, כגון שמ' יז, ח), ויָנַגֵּף (5x, כגון שמ"א ד, ב), ויָתַפֵּעַם (בר' מא, ח), ויָצַמֵּד (במ' כה, ג), ויָכַרֵּף (29x, כגון בר' א, כב), ויָגֵרֵשׁ (7x, כגון בר' ג, כד), ויָתַגֵּרֵשׁ (נ', יהו' כד, יב), ויָשֶׁרֵת (בר' לט, ד; מ, ד), ויָתַפֵּעַם (דנ' ב, א). וכשם שלא תמצא ויָלַחֵם כך לא תמצא ויָכַרֵּף וכיו"ב, וכשם שלא תמצא ויָכַתֵּב כך לא תמצא ויָכַרֵּף.³

3. סימנך: "וּיְכַרֵּף אֱלֹהִים אֶת-יֹסֵף הַשְּׂכִינִי ויָקֵשׁ אֹתוֹ" (בר' ב, ג). כשאות שורש אמצעית דגושה הטעמת הפועל מלרע על כורחה, וכשהיא רפה לא דווקא.

ג. הפועל "וַיַּעֲתֵר" (לו', בר', כה, כא; דה"ב לג, יג) הובא במאמרי בטור עתיד השלם (בעמ' 229), שכשאין לשמאלו תיבה שטעמה בראשה הטעמתו מלרע וניקודה של תי"ו צירי, שלוש פעמים: "וַיַּעֲתֵר" (כגון שמ"ב כא, יד). ואילו הפועל "וַיַּחֲלֵל" (עוד", בר' ח, יב) לא הובא כלל ברשימות פועלי העתיד שווי"ו בראשם בעמ' 228, שלפי שאין לו יָע לא ידעתי אם צורתו עתיד הקצר מעיקרא אם נסיגת הטעם עתיד הקצר גרמה.

ד. הפעלים "וַיַּפְתַּח" (פי", יח' לג, כב), "וַאֲשַׁבַּע" (לו'/לך", מל"א ב, ח; יח' טז, ח), "וַיִּשְׁבַּע" (לו'/לה", בר' כד, ט; שמ"א כח, י; שמ"ב יט, כד) הובאו בטור עתיד השלם (עמ' 229–230), שכל פועלי ל"ח ול"ע חסרי סופיות שבעתיד המהופך של בניין נפעל הטעמתם מלרע וניקודם אחרון פתח.

ה. כתבתי בראש עמוד 265: "פעלים כגון וַיֵּאָכֵל (לָחֵם/לָחֵם), וַחֲשָׁכָר (פָּד) הובאו ברשימת עתיד השלם, לפי שאין טעם מלעיל וניקוד סגול בהם אלא פִּרְיוֹ של נסוג אחור". נפלאה דעת ממני היאך נתנו קולמוסו של קימרון לכתוב מה שכתב. וכי לא קרא את מאמרי "עתיד השלם" קודם שישב לכתוב אותה הערה 2?

5. והוסיף קימרון וכתב ב"הצעה חדשה", עמ' 32, §2: "מבדיקת שימושי צורות העתיד במגילות מדבר יהודה נתברר לי כי הצורות המלאות משמשות שלא בתחילת משפט, ואילו הצורות הארוכות והקצרות משמשות בתחילת משפט. על סמך הגילוי הזה מצאתי שהכלל משמש גם בלשון המקרא".

5.1 ה"גילוי הזה" שב"הצעה חדשה" תואם את הדברים שכתבתי ב"עתיד השלם"⁴ הלוח וכתוב וּשְׁלַשׁ וְהִדְגֵּשׁ, כגון "בראשו של דיבור תמצא לרוב עתיד הקצר, בתוכו של דיבור מעט מוער, ואזי בדרך האיווי בעיקר או חבור וי"ו החיבור. וי"ו החיבור אף היא עושה עתיד הקצר, אבל על פי רוב כשהפועל בראשו של דיבור ובדרך האיווי, ודומה, שלוש מידות הללו כאחת (דרך האיווי, ראשו של דיבור ווי"ו החיבור) עשו עתיד הקצר. בשלוש מידות הללו אין וי"ו החיבור ראשונה במעלה" (עמ' 268). "פועלי עתיד השלם הוקירו רגליהם מראשו של דיבור לרוב, שכן ראשו של דיבור יפה לו דרך האיווי ועתיד הקצר. לשון אחר, תמצא עתיד השלם בדרך החיווי, בתוכו של דיבור ובסופו, משמע, לאחר מילות פתיחה ומילות חיבור, לאחר כינוי גוף הפרודים, לאחר מקור המוחלט, לאחר תוארי הפועל וכו'" (עמ' 269, §5.4).

5.2 לא כתב קימרון ב"הצעה חדשה" שאין דבריו עולים בקנה אחד עם הדברים שכתב במקום אחר: and middle weak ל"י The imperfect of verbs of the

4. למעט עתיד המוארך, שלא עסקתי בו ב"עתיד השלם".

type, as well as all hif'il verbs, when employed with *waw*, will have the predominant tendency to take short forms regardless of whether the *waw* is consecutive or conjunctive. **Moreover, it is the *waw* that triggers the ⁵short form**"

5.3 עינינו הרואות. אכן למד קימרון באחרונה, השפעת מקום הפועל, אם בראשו של דיבור, אם בתוכו או בסופו, מה היא. אלא למד ושייר – עודנו מחזיק בשגגתו לבלתי ראות הפרש בין פועלי וי"ו ההיפוך לבין פועלי וי"ו החיבור, שכתב לדוגמה: "בכלל זה אני מונה גם צורות עתיד אשר ו צמודה להן לפנייהן, שהן קצרות בדרך כלל" (עמ' 34, §2.2), "הרי פועל שקודמת לו ו הוא תמיד במעמד תחילי במשפט" (עמ' 37), "ואין צורות ויפעל מבחינות בין איורי לחיורי" (עמ' 38). כתב וי"ו בעלמא ולא ניקד לשתי אותיות הראשונות של ויפעל, לא הבחין בין שני מיני וי"ו הראשה, משל היא ויֹאֵל היא ויֹאֵל, היא ויֹאֵל היא ויֹאֵל. כל שאינו מבחין בין שתי צורות עתיד הקצר נמצא מטשטש ומאבד כלל גדול בלשון המקרא. למען הסר ספק מלב הקורא ראיתי להראות במובאות בקצרה מה שכתבתי ב"עתיד השלם" בארוכה (עמ' 227–264).

5.4 כלל: פועלי עתיד החבור לעולם מלרע טעמם.⁶ לא כן פועלי עתיד המהופך, שטעמם מלעיל כל זמן שמבנה הפועל מרשה הטעמת מלעיל, כלומר שאין הברה הסמוכה לאחרונה סגורה (כגון ויִבְדֹּל, בר' א, ד), להוציא רובם של פועלי השלמים שבבניין נפעל ושבבניין פיעל (כגון ויִאֲכֹל [בר' לב, כה], ויִמְאֵן [א, כגון בר' לו, לה]), לרבות פועל התפעל אחד: ויִתְפַּקֵּד, ופועלי פ"י שבבניין קל (כגון ויִתְיַשֵּׁר, שופ' יד, ז).

5.5 עתיד החבור כנגד עתיד המהופך

5.5.1 עתיד החבור / עתיד המהופך בפעלים בעלי שתי צורות העתיד

בשלמים בנפעל צורת עתיד החבור כצורת העתיד בלא וי"ו תחילית: ויִאֲמָן (דה"א יז, כד), ויִתְפַּקֵּל (יח' כא, יט), ויִכְתֹּב (אס' א, יט), ויִנָּזֵר (יח' יד, ז), ויִנָּחֵם (יר'

5. E. Qimron, "Consecutive and Conjunctive Imperfect: The Form of the Imperfect with *Waw* in Biblical Hebrew", *Jewish Quarterly Review* 77 (1986–1987) (להלן: קימרון, עתיד מחובר), עמ' 149–163. המובאה מופיעה בעמ' 151, §3. ההדגשה שלי היא.

6. בכלל זה פועלי ל"י שבעתיד הקצר, כגון ויִגַּל (איוב כ, כח), וַעֲשֵׂה (רות א, ח), (אַל-)תֵּרָא (עו' יב), תֵּשִׁי (דב' לב, יח), שנשמטה בהן סופית ה, נתהווה צורר עיצורים, כגון ויִשְׁתַּח < ויִשְׁתַּח, ונתפרק הצורר לעשות הברת עזר, מעין ויִרְבֶּה < ויִרְבֶּה (על דרך ויִשְׁבֶּה, במ' כא, א) < ויִרְבֶּה (בר' א, כב), כלומר ויִפְעֶה < ויִפְעֶה < ויִפְעֶה, וגם ויִתְרַבֶּה < ויִתְרַבֶּה (על דרך ויִשְׁתַּח) < ויִתְרַבֶּה. ובבניין הפעיל: ויִרְבֶּה < ויִרְבֶּה (על דרך ויִשְׁבֶּה, בר' כט, י) < ויִרְבֶּה (איוב לד, לו). וכן ויִשְׁתַּח < ויִשְׁתַּח.

כו, יג), וַיִּנָּפֶשׁ (שמ' כג, יב), וַיִּשְׁעֶן (יש' נ, י).⁷ כך נוהגים גם רובם של פועלי עתיד המהופך: וַיֵּאָכֵל (בר' לב, כה), וַיֵּאָכֵל (במ' יב, ב), וַיֵּאָסֶף (במ' יא, ל), וַיִּנָּחֵם (בר' כד, מז), ועוד 38 פועלי וי"ו ההיפוך נוספים בעתיד השלם (למעט פעלים שתנועתם אחרונה פתח והם פעלים שעיצורם אחרון ח, ע, כגון וַתִּלְקַח [אס' ב, פסוקים ח, טז], וַתִּבְרָע [4x, כגון במ' טז, לא], מקצת פעלים שעיצורם אחרון ר, כגון וַתַּעֲצֹר [4x, כגון במ' יז, יג], פועל אחד שעיצורו מצעי ע: וַיִּדְעֶן [11x, כגון מל"א ב, ו], ומקצת פעלים מוטעמי מפסיקים קיסרים, כגון וַיֵּאָנֶשׁ [שמ"ב יב, טו], וַיִּנָּפֶשׁ [שמ' לא, יז], כנגד שבעה פועלי עתיד המהופך שהטעמתם מלעיל ואות שורש מצעית בהם סגולה, כגון וַיִּלָּחֶם (20x).⁸

כיצא בדבר גזרת השלמים בפיעל בהברת פ"א הפועל פתוחה (קמוצה). לא תמצא וַיִּפְעֵל, מלעיל ועי"ן סגולה, היא עתיד הקצר, בפועלי וי"ו החיבור, כשם שלא תמצא בנפעל וַיִּפְעֵל, אלא וַיִּפְעֵל, וַיִּפְעֵל, מלרע ועי"ן צוריה בלבד: וַיִּכְרֹף (דב' א, יא), וַתִּקְרָב (תה' סה, ה) – כנגד וַיִּכְרֹף (29x), וַיִּגְרֹשׁ (7x), וַתִּגְרֹשׁ (נ', יהו' כד, יב), וַיִּשְׁרֹת (בר' לט, ד). בעתיד החבור של התפעל לא מצאתי בתנועת פ"א הפועל קמוצה אלא וַיִּשְׁתַּחֲוֶה (דנ' יא, מ) – כנגד וַתִּשְׁתַּחֲוֶה (נ', דנ' ב, א) מזה, וַתִּתְעַשֶּׂשׂ (שמ"ב כב, ח), וַתִּתְפַּקֵּד⁹ (שופ' כא, ט), בעתיד השלם מזה. בשלמים בהפעל, לרבות חסרי פ"נ וכיו"ב, צורת עתיד החבור כצורת עתיד המהופך ב-14 פעלים: וַיֵּאָמֵן (תה' כז, יד), וַיֵּצֵב (מש' טו, כה), וַיִּכְרַת (תה' קט, טו), וַיִּמָּטֵר (איוב כ, כג), וַתִּגֵּד (ז', שמ' יט, ג), וַיִּגְדֹּ, כגון "וַיִּגְדֹּ-לָנוּ" (שופ' יד, טו), וַיִּצֵּל (שמ"א ז, ג), וַיִּשָּׁג (תה' ז, ו), וַתִּסַּג (ז', מי' ו, יד), וַיִּסְתֵּר (מי' ג, ד), וַיִּפְקֹד (בר' מא, לד), וַתִּשְׁפֹּל (ז', דנ' ט, כה), וַיִּשְׁלַף (איוב טו, לג), וַתִּשְׁלַף (נ', דנ' ח, יב) – כנגד שישה פעלים שבהם צורת עתיד החבור כצורת העתיד בלא וי"ו תחילית. אלו הם: וַתַּעֲבִיר (איוב ז, כא), וַעֲמִיד (נחמ' ג, יד), וַיִּפְלִיט (יש' ה, כט), וַתִּקְדִּים (נ', עמ' ט, י), וַיִּקְהֵל (איוב יא, י), וַתִּשְׁלִיף (ז', מי' ז, יט).¹⁰ בפ"א בקל: וַיֵּאָחֲזוּ (יש' ה, כט) – וַיֵּאָחֲזוּ, שמ"ב ו, ו), וַתֵּאָחֲזוּ (נ', דב' לב, מא) – וַתִּחַזְזוּ, שמ"ב כ, ט), וַיֵּאָכֵל (5x)¹¹ –

7. וַיִּנָּחֵם (לך), אס' ה, פסוקים ג, ו; ט, יב), וַתִּנָּחֵם (לך), אס' ז, ב) – הרי תיבות כלאיים, נטלו צירי מעתיד השלם ונטלו הטעמת מלעיל מעתיד הקצר. מה נפשך, אם תי"ו צוריה לכאורה היה לו לכתוב להטעים מלרע, ואם טעם מלעיל היה לו לנקד סגול בתי"ו. עיין בספרי, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא: תחביר וטעמי המקרא, ירושלים תשנ"ה (להלן: "צורות הקשר"), בפרק "פועלי כלאיים", עמ' 243.

8. עיין "עתיד השלם", עמ' 227–230.

9. בפעלים וַיִּשְׁתַּחֲוֶה, וַתִּתְעַשֶּׂשׂ, וַתִּתְפַּקֵּד, וַתִּתְעַשֶּׂשׂ נוכל לראות קמצה של פ"א הפועל תשלום דגש בכניין התפעל, מה שאין כן בפועל וַיִּתְפַּקֵּד, שבניינו וַתִּתְפַּקֵּד (שופ' כ, טו), ובעבר וַתִּתְפַּקֵּד (שופ' כ, פסוקים טו, יז). והשווה וַתִּתְפַּקֵּד (כגון במד' א, מז).

10. לא נמנו בזה אלה הפעלים מוטעמי מפסיקים קיסרים: וַיִּתְפַּקֵּד, וַיִּתְפַּקֵּד, וַיִּתְפַּקֵּד, וַיִּתְפַּקֵּד.

11. בכלל זה וַיֵּאָכֵל, מלעיל, בנסוג אחר מפני לָחֵם (שמ' ב, כ; מל"א יג, יח).

וַיֵּאכֹל, x17¹²), וְתֹאכֹל (נ', x5 – וְתֹאכֹל, x16), וַיֵּאמֶר (x6 – וַיֵּאמֶר, x1945), וַיֵּאכֹל, x123, רק במפסיקים¹³). ב פ"ו ב קל: וְתִדַּע (ז', יר' ו, כז), וַיֵּדַע (מל"ב ה, ח), ובהפסק וַיֵּדַע (איוב כא, יט – וַיֵּדַע, x18), וְתִלְד (נ', בר' ל, ג – וְתִלְד, x62), וַיִּדַּד (שמ"א יז, ח – וַיִּדַּד, x42, ובמפסיקים וַיִּדַּד, x3¹⁴), וְתִדַּד (נ', יר' יג, יז – וְתִדַּד, x8). בע"ע ב קל: צורת עתיד החבור כצורת העתיד בלא וי"ו הראשה: וְתִדַּק (ז', יש' מא, טו), וְתִרֶן (נ', יש' לה, ו), מלרע ותנועה אחרונה חולם – כנגד 15 צורות עתיד המהופך מוטעמות מלעיל ותנועתן אחרונה קטנה: וַיִּבֶל, וַיִּגֹז, וַיִּהַם, וַיִּחַם, וַיִּחַן, וְתִלֵּה, וְתִמֵּד, וְתִסֵּב, וְתִעֵז (נ'), וְתִצֵּר, וְתִצֵּר (נ'), וְתִרֵם, וַיִּרֵעַ, וְתִשֵּׁם (נ'), וְתִשֵּׁר. בע"ע בהפעיל: וְתִמֵּשׁ (שמ"י, כא), וְתִנְאֵץ (קהלת יב, ה), וְתִסְפֹּךְ (ז', תה"ה, יב – וְתִסְפֹּךְ, x3), וְתִפְרֹד (נ', קה' יב, ה – וְתִפְרֹד, נחמ' ד, ט). בלמ"ד גרונית בהפעיל: וְתִגְזֵעַ (דנ' יב, יב – וְתִגְזֵעַ, יש' ו, ז). בל"י ב קל: (יהי... יַעֲלֶה...) וְתִבֶּן (עז' א, ג)¹⁵ וגם וְתִבְנֶה (תה"ט, לו – וְתִבֶּן, x59), וְתִגְאֶה (איוב י, טז), וְתִגֹּל (איוב לו, טו), וְתִדְאֶה (יר' מט, כב – וְתִדְאֶה), וְתִחַז (נ', מי' ד, יא), וְתִחַר (תה"פ, שמ"ב, לב, י) – וְתִעֵל (x4), ובהפסק וְתִעֵל (דה"ב לו, כג) וגם וְתִעֵלָה (x3 – וְתִעֵל, x86), וְתִעֵל (נ', יואל ב, כ – וְתִעֵל, x10, וגם וְתִעֵלָה, x3), וְתִעֵשׂ (דנ' יא, טז; דה"א כא, כג – וְתִעֵשׂ, x234, וגם וְתִעֵשָׂה, x4), וְתִרְבֶּה (נ', דנ' יב, ד – וְתִרְבֶּה, בר' מג, לד), וְתִרְדֵּי (במ"כ, כד, יט), וְתִרְרֵן (ו' כו, מג), וְתִשָּׁף (מל"א יג, יח – וְתִשָּׁף, x9, וגם וְתִשָּׁתָה, מל"א יט, ח). בל"י בנפעל: וְתִחַץ (נ', דנ' יא, ד), וְתִעֲשֶׂה (יח' יב, כה), וְתִעֲשֶׂה (נ', x3), וְתִיֵּא (ו' ט, ו – וְתִיֵּא, x20), וְתִרְאֶה (נ', בר' א, ט). בל"י בפייעל: וְתִכֹּל (ז', במ"י, כה – וְתִכֹּל, נ', בר' כד, יט), וְתִשְׁנֶה (מש' לא, ה). בל"י בהתפעל: וְתִתְאוּ (תה"ה, מה, יב – וְתִתְאוּ, דה"א יא, יז), וגם וְתִתְאוּהָ, שמ"ב כג, טו), וְתִתְגַּרָּה (דנ' יא, י). בל"י בהתפעל: וְתִשְׁתַּחֲוּ (יש' מד, יז – וְתִשְׁתַּחֲוּ, x30, וגם וְתִשְׁתַּחֲוֶה, מל"א כב, נד). בל"י בהפעיל: וְתִעֵל (שמ"ב כד, כב; יח' יד, ז – וְתִעֵל, x23, בסילוק וְתִעֵל, שמ"א ב, ו; ובמירכא המשרת גם וְתִעֵלָה, יר' י, יג), וְתִרְבֶּה (ז', איוב י, יז), וְתִרְבֶּה (איוב לד, לז – וְתִרְבֶּה, שמ"ב יח, ח). בל"י פ"ו בהפעיל: וְתִיֵּרָה (הו' י, יב – וְתִיֵּרָה, מל"ב יג, יז). בל"י פ"נ ב קל: וְתִיט (צפ' ב, יג – וְתִיט, x24). בל"י פ"נ בהפעיל: וְתִיֵּרָה (הו' יד, ו – וְתִיֵּרָה, x72, וגם וְתִיֵּרָה, x10). בל"י פ"ע א ב קל: וְתִדְאֶה (יר' מט, כב – וְתִדְאֶה, תה"י יח, יא), וְתִרְאֶה¹⁶ (מי' ז, י – וְתִרְאֶה, x29). בל"י פ"ע א ב קל: וְתִיֵּרָה (x32 – וְתִיֵּרָה, x775, וגם וְתִיֵּרָה, יח' טז, יט), וְתִיֵּרָה (נ', x14 – וְתִיֵּרָה, x85, וגם וְתִיֵּרָה, איכה ג,

12. פועלי מלרע, וַיֵּאכֹל, וְתֹאכֹל, הלוא הן צורות הפסק, בסילוק (בר' ג, ו; שמ"ב יב, כ), באתנחתא (בר' ג, ו), בזקף קטון (בר' כז, כה; שמ"א א, יח), ואפילו בטיפחא (דב' לב, ג).
13. 74 במפסיקים קיסרים (מהם 27 בסילוק, כולם באיוב, בפתחי הנאומים); 41 – בשלשלת, בסגולתא ובזקפים; 7 ברביעי, ואחד בפזר שהוא תמורתה של אתנחתא גדולה (תה"י, ב).
14. בפזר של אמ"ת (מש' ל, ד), באתנחתא (שמ"ב כב, י) ובאתנחתא גדולה (תה"י, י).
15. שלושה פועלי האיווי בפסוק אחד. וראה הערה 6 לעיל.
16. מלרע מחמת אל"ף של איבתי הסמוכה. וראה הערה 74 להלן.

לז), ¹⁷ וַיְחִי (3x), וגם וַיְחִי (יש' לח, כא – וַיְחִי, 38x, וגם וַיְחִי, 5x), וַתְּחִי (נ', 3x – וַתְּחִי, בר' מה, כז).¹⁸

5.5.2 עתיד החבור / עתיד המהופך בפעלים בעלי שלוש צורות העתיד¹⁹
 בפ"ו בהפעיל: וַיֵּאָל (איוב ו, ט – וַיֵּאָל, 6x), וַיֵּדַע (במ' טז, ה – וַיֵּדַע, שופ' ח, טז), וַיּוֹכַח (איוב טז, כא), וגם וַיּוֹכַח (דה"א יב, יח – וַיּוֹכַח, 3x), וַיּוֹסֶף (ש"ב כד, ג), וַיּוֹסֶף (לְקַח, משה א, ה) וגם וַיּוֹסֶף (דַּעַת, ²⁰ קה"א, יח – וַיּוֹסֶף, 29x, וגם וַיֵּאָסֶף, שמ"א יח, כט), וַתּוֹשִׁיעַ (ז', דה"ב כ, ט), וַיִּשְׁעַ ²¹ (לָךְ, משה כ, כב – וַיִּשְׁעַ, 11x). בפ"י בהפעיל: וַתִּינֶק (ש"ב ב, ז – וַתִּינֶק, שמ"א א, כג). בע"ו בקל: וַתְּבֹזֵז (נ', משה ל, יז), וַיִּמָּת (שופ' ו, ל – וַיִּמָּת, 85x, ובמפסיקים חזקים ²² וַיִּמָּת, 42x), וַתָּמַת (נ', יש' ג, ב – וַתָּמַת, 7x, ובסילוק וַתָּמַת, שופ' כ, ה), וַתְּנוּחַ (ז', דנ' יב, יג – וַתְּנוּחַ, שמ"י יד), וַיִּסּוּר (איוב טו, ל – וַיִּסּוּר, 7x), וַיִּקָּם (לָךְ, איוב כב, כח) וגם וַיִּקָּם (קה"א יב, ד – וַיִּקָּם, 107x), וַיָּרַם (במ' כד, ז) וגם וַיָּרַם (ש"ב כב, מז; תה' יח, מז ²³ – וַיָּרַם, יח' י, ד; הו' יג, ו), וַתִּשָּׁב (ז', איוב י, טז – וַתִּשָּׁב, מל"א יג, כב), וַיִּשָּׁב (15x – וַיִּשָּׁב, 81x, ובסילוק וַיִּשָּׁב, שמ"ב ג, טז; מל"א ב, מא), וַתִּשָּׁב (נ', מל"א יג, ו – וַתִּשָּׁב, 12x). בע"ו בהפעיל: וַיִּנִּיד (יר' יח, טז), וַיִּסָּר (3x – וַיִּסָּר, 15x), וַתִּסָּר (נ', הו' ב, ד – וַתִּסָּר, נ', בר' לח, פסוקים יד, יט), וַיַּעַר (דנ' יא, כה – וַיַּעַר, 3x), וַיִּפָּח (חב' ב, ג) וגם וַיִּפָּח (4x), ²⁴ וַתִּפָּק (ז', יש' נח, י – וַתִּפָּק, משה ח, לה), וַיָּרַם (במ' יז, ב – וַיָּרַם, 8x), וַיִּשָּׁב (דנ' יא, יט – וַיִּשָּׁב, 25x). בע"י בקל: וַיִּבֶן (3x – וַיִּבֶן, 3x), וַיִּגָּל (חב' א, טו – וַיִּגָּל, תה' טז, ט), וַתִּגָּל (נ', 5x), וַתְּחַלֵּל (נ', זכ' ט, ה – וַתְּחַלֵּל, ²⁵ תה' צז, ד), וַיָּרַב (שמ"א כד, טו – וַיָּרַב, 3x), וַתִּשָּׂם (ז', איוב יג,

17. טעמו של הפועל "זקק קטון גדול" שמנתי בכלל מפסיקים הקיסרים, עיין צורות הקשר, עמ' 19–18.

18. עיין למטה, § 5.5.4.

19. אלו הן: עתיד השלם, עתיד הקצר ועתיד הקצר ומלרע.

20. "וַיּוֹסֶף דַּעַת (וַיּוֹסֶף מְכָאוֹב)", היינו לשון חיווי מובהק.

21. מלעיל מחמת נסוג אחר. השווה וַיֵּדַע, וַיּוֹכַח, למעלה בסמוך.

22. במפסיקים קיסרים וגם בשאינם קיסרים, כגון טיפחא שהיא המפסיק החזק במחצית פסוקה, בין ברישה, כגון במ' לה, טז–יח, בין בסיפה, וסימנך: "וַיִּפְּלֶשֶׁם וַיָּמַת תַּחֲתָיו וַיְהִי כֹל־הַבָּא אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־נָפַל שָׁם עֲשָׂהאֵל וַיָּמַת וַיַּעֲמָדוּ" (שמ"ב ב, כג) – עתיד הקצר בראשו של דיבור ובמשורת, ועתיד הקצר ומלרע בסופו של דיבור ובמפסיק – שניהם בו בפסוק.

23. על שלושה וַיָּרַם (ו)ם הללו עיין עתיד השלם, § 1.2.4.

24. היום ידענו שאין וַיִּפָּח, וַיִּפָּח פִּעִל אלא שם ומשמעו עָד. עיין שמ"א ליושטם, "וַיִּפָּח, יִפָּח, יִפָּח", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 205–208; הוא, "נוספות לעניין יִפָּח", שם, עמ' 280; הוא, "לתולדות הצורות יִפָּח, יִפָּח, יִפָּח", לשוננו כו–כח (תשכ"ד), עמ' 182. אף על פי כן ראיתי להביא לשתי תיבות הללו בכלל פועלי העתיד כיוון שראון פעלים בעלי הניקודים והפרשנים.

25. ראה הערה 7 לעיל.

(כז), וַיֵּשֶׁם (6x – וַיֵּשֶׁם, 84x), וַיֵּשֶׁשׁ (איוב לט, כא). בל"י – פ"נ בקל: וַיֵּז (יש' סג, ג – וַיֵּז, מל"ב ט, לג). בל"י – ע"א בקל: וַיֵּרָא (3x) וגם וַיֵּרָא (מל"ב ו, יז – וַיֵּרָא, 130x, וגם וַיֵּרָא, 5x).

5.5.3 מלמד, האומר "וי"ו" בעלמא ואין מבדיל בין וי"ו החיבור ובין וי"ו ההיפוך, ואין מבדיל בין שתי צורות עתיד הקצר, בין וַיֵּכֶן ובין וַיֵּכֶן, שלא בטובתו "נמצא מטשטש ומאבד כלל גדול בלשון המקרא".²⁶

5.5.4 לא נכחד. יש חריגים, אלא בטלים הם החריגים באחד משישים הולכי נתיבות הלשון למישרים, כגון וַיֵּשֶׁת (מל"א יג, יח) כנגד וַיֵּשְׁתָּה (מל"א יט, ח), שכמדומה מוחלפת השיטה. אלא כנגד פועל עתיד שלם האחד בוי"ו ההיפוך הרי תשע פעמים וַיֵּשֶׁת, עתיד הקצר "כדין", כגון בר' ט, כא. כיוצא בדבר: וַיֵּשְׁתְּהוּ (מל"א כו, נד) – וַיֵּשְׁתְּחוּ (יש' מד, יז). גם כאן לכאורה הפך השיטה, אלא כנגד היקרות וַיֵּשְׁתְּהוּ האחת הרי וַיֵּשְׁתְּחוּ 10x (כגון שמ' כה, כג), וַיֵּשְׁתְּחוּ 30x (כגון בר' יח, ב). וכן בל"י בהתפעל וַיֵּתְּאוּ (שמ"ב כג, טו) כנגד וַיֵּתְּאוּ (תה' מה, יב). אלא מצינו גם וַיֵּתְּאוּ (דה"א א, יז), וכן וַיֵּתְּגַל (בר' ט, כא), וַיֵּתְּחַל (שמ"ב יג, ו), וַיֵּתְּפֶס (מל"ב יט, א; יש' לז, א), וַיֵּתְּפֶס (ג', בר' כד, סה), כנגד וַיֵּתְּגֶרָה (דנ' יא, י), לפי השיטה. נודה, גזרת ל"י כביכול מרבה לקלקל את השורה.

6. בסוף הערה 6 (עמ' 33): "לשיטתי, כל צורת עתיד שבראשה ו היא צורה של תחילת משפט".

וחזור חלילה: "הרי פועל שקודמת לו ו הוא תמיד במעמד תחילי במשפט" (עמ' 37, §2.3), "מן הבחינה התחבירית העתיד המהופך משמש רק במעמד תחילי" (עמ' 38, §2.4). האומנם? וכי פועלי העתיד שלהלן תחילתם של משפטים הם? "וַאֲשַׁתְּחוּהָ (לה)", "בר' כד, מח), "וַיֵּאָכַל וַיֵּשֶׁת (ויקם) וַיֵּלֶךְ (ויֵבֶז עָשׂוּ אֶת־הַבְּכֹרָה", "בר' כה, לד), "וַיֵּשְׁבוּ וַיִּכְפּוּ (גם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל", "במ' יא, ד), "לִכְהָ וַנִּשְׁוֹכָה (פְּנִי" וגו', שמ"א ט, ה), "וַיֵּקֶם וַיֵּלֶךְ (וַיְהוֹנָתָן בָּא הָעִיר", "שמ"א כא, א), "וַעֲתָה לְכוּ וַנִּבְּאָה (וַנְּגִידָה בֵּית הַמֶּלֶךְ", "מל"ב ז, ט), "וַיִּבְּאָ וַיֵּאָכַל וַיֵּשֶׁת (וַיֵּאֱמַר פְּקֹדֵי־נָא וגו', מל"ב ט, לד), "וַיֵּקֶם וַיִּבְּאָ וַיֵּלֶךְ שְׁמֵרוֹן", "מל"ב י, יב), "אֲשֶׁם וַאֲשַׁאף (יחזק', יש' מב, יד), "וַיֵּשְׁבוּ וַיֵּאֱמְרוּ (פֶּאֱשׁוּר זָמִם וגו', זכ' א, ו), "אֲשַׁכְּבָהּ וַאֲשִׁינ (פִּי" תה' ד, ט), "וַיֵּשְׁבוּ וַיִּזְעַקוּ וַיֵּאֱמְרוּ מִשְׁמָעִי תִשְׁמָעִי, נח' ט, כח). ומה תיבת לה' (בר' כד, מח) אין מוסבה על וַאֲשַׁתְּחוּהָ בלבד אלא לרבות וַאֲקָד, היינו אין וַאֲשַׁתְּחוּהָ בראשו של דיבור (קטן) אלא בסופו, אף יחזק' (יש' מב, יד) מוסבה על נשימה ועל שאיפה כאחת. הוא הדין בשאר הכתובים המובאים בזה, ולא עוד אלא כך מורים אף הטעמים.

7. ב-2.28 (עמ' 34-35) מובאות דוגמאות להראות כי "העתיד הקצר משמש בתחילת המשפט ואילו העתיד המלא משמש במעמד לא תחילי". בסופו של עמוד 34 מובא "יִדְרֹךְ (עָנִיִּים בְּמִשְׁפָּט, תה' כה, ט) כנגד "עַל-כֵּן יוֹרָה (חֲטָאִים בְּדִרְךְ, שם, פסוק ח).

א. אין הפעלים יִדְרֹךְ, יוֹרָה בני הקשה. זה גזרתו גזרת השלמים, וזה – ל"י–פ"ו גזרתו. כנגד יִדְרֹךְ ראוי להציב מעין יִשְׁלִים. לא תמצא את הפועל הוֹרָה בעתיד הקצר אלא כשוי"ו ההיפוך לימינו: יוֹר (מל"ב יג, יז), ואילו צורת האיווי דומה לעתיד החבור: "וַיִּוֹרָה (צִדְקָה, הו' י, יב).

ב. דייק ותקן בעמ' 34, החל בשורה 4 מלמטה, מעין: "בפעלים בעלי צורת עתיד הקצר אחת בלבד נפוצה הצורה הקצרה, כגון יִצֹב [...], יִךְ [...], יִמְטֹר [...], יִכְרֹת [...], יִדְרֹךְ [...], יִדְבֹר [...], יִחֲזֹק [...], יִהִי [...], (ובעמ' 35) יִכֹּל [...]. ואילו בפעלים בעלי שתי צורות עתיד הקצר לא תמצא בראשו של דיבור עתיד הקצר ומלעיל בגוף הנסתר והנסתרת, מעין *יִשֹּׁב (קרא jāšov), *תִּגְלַל (נ'), *יִשֹּׁם, *יִשֹּׁר (קרא jāšor), *תִּמְוֹת (נ'; קרא tāmot), *יִפְצֹץ, אלא עתיד הקצר ומלרע בלבד, כגון יִשָּׁב, תִּגְלַל, יִשֹּׁם, יִשֹּׁר, תִּמְוֹת, יִפְצֹץ".

ג. בשורה האחרונה של עמ' 34 (יִחֲזֹק, איוב יח, ט) התעלם קימרון מראש הפסוק: "יֵאָחֲזוּ בַעֲקֵב פֶּחַח", ובמובאה האחרונה של עמ' 34 (יִהִי, שם יח, יב) התעלם מן הסיפה של פסוק יג: "יֵאָכֵל בְּדִיו בְּכוֹר מִוֶּת", שלשיטתו היה לו לכתוב לומר בראשי הדיבורים יֵאָחֲזוּ, יֵאָכֵל, עתיד הקצר.

8. בפועל יִהִי, האחרון בעמ' 34, תקן: (שם [=איוב] יח, יב); בפועל יִפְצֹץ, עמ' 35, שורה 2, תקן: (שם [=איוב] לח, כד).

9. ב-2.28 (עמ' 35) עשרה צמדי מובאות שבהם פועל בעתיד הקצר מזה כנגד אותו הפועל או כנגד פועל אחר בעתיד השלם מזה.²⁷ שמונה צמדים מבין העשרה שמנה קימרון ב"הצעה חדשה", לרבות "כה יעשה [...]" וכה יוסיף" שבראש עמ' 36, תמצאם בעמ' 197 של מאמרי "עתיד השלם". מובאות הללו הביא ב"הצעה חדשה" להראות כי "העתיד הקצר משמש בתחילת המשפט ואילו העתיד המלא משמש במעמד לא תחילי" (עמ' 34).

במובאות שתיים ושלוש (עמ' 35) דברי נח לבניו אחר הקיצו מיינו: "ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו [...]" ויהי כנען עבד למו, יִפְתָּה' ליפת וישכן באהלי שם ויהי כנען עבד למו" (בר' ט, כה–כז). אותה מובאה עצמה הביא ב"עתיד מחובר" ראה ש"פועלי וי"ו החיבור בעתיד הקצר מצויים לצדם של פעלים חסרי וי"ו החיבור

27. לא מניתי בצמדים את ה"צמד" החמישי (שמ"א יז, יז–יח), ששם אין כנגד פועל עתיד האחד, תִּבְרֵא, פועל העתיד אחר, אלא שני פועלי הציווי: קַח-נָא, וְהָרֵץ.

“conjunctive *waw* with short imperfect will occur side by side with regular imperfect without conjunction” (עמ' 159).²⁸

10. בהערה 10 (עמ' 35), שורה 7, תקן “בלהות” (איוב כז, כ). ובשורה 3 מלמטה באותה הערה (עמ' 35) תקן “וְתִשָּׁר” (שופ' ה, א).

11. בעמ' 36: “גם בצורות המדבר והמדברים יש לא מעט אפעלה במעמד תחילי לעומת אפעל במעמד לא תחילי”.

כיוון שאין לשון אפעלה נופל על לשון “צורת המדברים” מוטב ייאמר מעין “גם בצורות גוף הראשון תמצא עתיד המוארך לא אחד במעמד תחילי לעומת עתיד השלם במעמד לא תחילי”.

12. בעמ' 36: “הנה כתובים מספר שהצורות נקבעו בהם על פי מקומן במשפט”, והובאו בהמשך 11 מובאות לראיה שבראשו של דיבור עתיד המוארך בגוף הראשון, ובתוך הדיבור ובסופו – עתיד השלם.

פועלי ההדגמה נדפסו באותיות מעובות. והנה הובאו במובאה החמישית שני פסוקים, איוב ט, יד–טו, ובהם פועלי ההדגמה כהאי כתיבא: אַעֲנֶנּוּ, אַבְחַרְהָ, אַעֲנֶה, אַתְחַנֵּן. הפעלים אַעֲנֶנּוּ, אַעֲנֶה, אַתְחַנֵּן אינן עניינם לכאן, לפי שפועלי העתיד חבורי כינוי הנסתר ופועלי העתיד שגזרתם ל”י מחוסרי עתיד המוארך הם (להוציא הפועל וְאַהֲמִיָּה [תה' עז, ד] ההולך בדרך שלמים).²⁹

13. תקן בעמ' 36 במובאה השמינית (תה' צה, ב): “בזמירות”.

14. במובאה התשיעית של עמ' 36 הובא “אעלזה אחלקה שכס ועמק סכות אמדד” (תה' קח, ח).

כתוב זה כדרך שהובא יש בו כדי להכשיל את הקורא לפי ששר דוד “אֱלֹהִים דִּבֶּר בְּקֶדְשׁוֹ אֶעֱלֶזָה”. חכמי המסורה הטעימו לתיבת אֶעֱלֶזָה עולה-ויורד, המפסיק החזק שמימינו של סילוק, וניקודה ניקוד הפסק (כנגד *אֶעֱלֶזָה בהקשר). אין פותחין מובאה ממקרא בתיבה שמפסיק קיסר טעמה. מותר אדם לחלוק על שיטתם של טעמי המקרא, ובלבד שלא יעשנה בסתר אלא בגלוי. וראה 26§ להלן. דבר ברי. הפועל אֶעֱלֶזָה שהוא צורת ההפסק של עתיד המאורך הלוא בסופו של דיבור הוא, ראה לסתור מה שביקש קימרון להוכיח.

בהמשך המובאה התשיעית הובא בסוגריים: “וראה עוד תהלים כז, ו–ח”. והרי

28. ואין זו ראיה, שאם כן היה לו לנח לומר *יִפְתָּה. עיין עתיד השלם, עמ' 275, ד”ה “שם, מובאה השמינית”.

29. ראה 15§ להלן.

תהלים כז, ו: "וְעֵתָהּ יָרוּם רֹאשִׁי עַל אֵיבֵי סְבִיבוֹתַי וְאַזְבָּחָהּ בְּאַהֲלוֹ זִבְחֵי תְרוּעָה אֲשִׁירָה וְאַזְמְרָה לָהּ". וְאַזְבָּחָהּ, אֲשִׁירָה בראשי הדיבורים הן וצורתן עתיד המוארך, שפיר. אלא וְאַזְמְרָה תיבה שנייה בצמד תיבות היא וטעמה רביע מוגרש המפסיק. אף זו ראייה לסתור מה שביקש קימרון להוכיח.

15. אחרי מובאה עשר (תה' קלט, ח) של עמ' 36 הובא בסוגריים: "בפסוקים ט–י מופיעות שתי צורות קצרות בראש משפט".

סתם קימרון ולא פירש, "שתי צורות קצרות בראש משפט" מה הן. לא מצאתי בפסוקים ט–י "צורה קצרה בראש משפט" אלא פועל העתיד אחד המחוסר צורה קצרה: אָשָׂא, ופועל עתיד המוארך אחד: אֲשַׁכְנֶה. ואילו הפעלים תִּנְחַנֵּי, וְתִאחַזְנִי שבפסוק י אין עניינם לכאן, לפי שפועלי העתיד חבורי כינוי המדבר מחוסרים בין צורות קצרות בין צורות ארוכות.³⁰

16. 2.3§ (עמ' 37) פותח: "כבר הוכר כי בעתיד המחובר משמשות צורות קצרות (וידיה) בגופים השני והשלישי וצורות ארוכות (ואפעלה) בגוף הראשון".

16.1 לא פירש קימרון מי ומי הכירו. אף הערה 13 שבכאמור: "ראה שם [כלומר "קימרון, עתיד מחובר"], וההפניות שם", לפי שאין בה לא מספר עמוד ולא מספר סעיף, לא עלתה בידי למצוא בה מענה לשאלה. אמנם דן קימרון בדבר בראש עמוד 159 של עתיד המחובר, אלא לא מצאתי שם כל הפניות.

16.2 על פי הכתוב למעלה, 1§, תקן מעין: "צורות קצרות (וְתִשָּׁלַל, וְיִאֲמִין) בגופי הנוכח, הנסתר והנסתרת, וצורות ארוכות (וְיִשְׁפִּירָה, וְיִשְׁפִּירָה) בגוף הראשון.

16.3 שוב "צורות קצרות" בעלמא, משל היא וְתִמָּת היא וְתִמָּת.

16.4 לפי שלא ידעתי לשון "כבר הוכר" למה מוסב, קמתי ומניתי לפועלי הנוכח, הנסתר והנסתרת, שנקרו בעתיד חבור הקצר, והגעתי למניין 66: 41 פועלי עתיד החבור שאין להם אלא צורת עתיד הקצר אחת בלבד, ו־25 פועלי עתיד החבור בעלי שתי צורות עתיד הקצר וצורתם עתיד הקצר ומלרע, כלומר מעמדם בין עתיד השלם ובין עתיד הקצר.³¹ ואלה 41 הפעלים בעלי צורת עתיד חבור הקצר אחת בלבד: וְיִאֲמִין, וְיִצְבֵּה, וְיִכְרֹת, וְיִמָּטֵר, וְיִתְגַּדֵּי (ז'), וְיִגְדֵּי, וְיִצְלֵי, וְיִשְׁגֵּי, וְיִתְסַגֵּי (ז'), וְיִסְתַּר, וְיִפְקֹד, וְיִתְשַׁכֵּל (ז'), וְיִשְׁלַף, וְיִתְשַׁלַּף (נ'), וְיִכֵּן, וְיִגֵּל, וְיִתְרַץ (נ'), וְיִתְחַזֵּי (נ'), וְיִחַר, וְיִצֵּל, וְיִתְעַל (נ'), וְיִעֲשֶׂה, וְיִתְרָא (נ'), וְיִרְדֵּי, וְיִתְרַץ (נ'), וְיִשְׁתֵּי, וְיִתְחַזֵּי (נ'), וְיִתְעַשֵּׂי (נ'), וְיִרָא, וְיִתְכַל (ז'), וְיִתְאָר, וְיִשְׁתַּחֲוֶי, וְיִצֵּל (הפ'), וְיִתְרַב (ז'), וְיִירֵב, וְיִטֵּי, וְיִרְבֵּי, וְיִהִי, וְיִתְהִי (נ'). וְיִחִי (גם וְיִחִי), וְיִתְחִי (נ'). 25 פועלי עתיד החבור שצורתם עתיד הקצר ומלרע, ראה להלן, 16.6§.

30. ראה 12§ לעיל.

31. ראה הערה 6 לעיל; עתיד השלם, עמ' 253–264, 3.2§.

16.5 והנה פועלי עתיד החבור שנקרו בגופי הנוכח, הנסתר והנסתרת, ואין צורתם עתיד הקצר אלא עתיד השלם, משל מחוסרי וי"ו הראשה הם. ואף על פי שמנינים 67 לחשבונאי, כלומר מרובים הם מכל פועלי עתיד חבור הקצר גם יחד, לרבות עתיד חבור הקצר ומלרע, לא הזכירם קימרון בפרק "העתיד המחבור" ואפילו לא רמזם. הרי 67 פועלי הנוכח, הנסתר והנסתרת, שנקרו בעתיד חבור השלם: וְאָמַן, וְתַפְּלָל (נ'), וְיָנֹז, וְיָנַחַם, וְיָנַחַשׁ, וְיָנַחַן (לך), מַלְעִילִי, וְתַנְתָּן (לך), וְתַעֲצֹר (נ'), וְיִשְׁעֹן, וְתַשְׁרֹף (נ'), וְיִכְרֹף, וְתַקְרֹב (ז'), וְיִשְׁתַּעַר, וְיִאֲדִיר, וְיַחֲפִיר, וְיִגְיֵעַ, וְיִסְגִּיר, וְתַעֲבִיר (ז'), וְיַעֲמִיד, וְיַפְלִיט, וְתַקְדִּים (נ'), וְיַקְהִיל, וְתַשְׁלִיךְ (ז'), וְיַאֲחֹז, וְתַאֲחֹז (נ'), וְיַאֲכַל, וְתַאֲכַל (נ'), וְיַאֲמִיר, וְתַדַּע (ז'), וְיַדַּע (גם וְיַדַּע), וְתַלְדִּי (נ'), וְיַלְדִּי, וְתַרְדִּי (ז'), וְיַרְדִּי, וְתַרְדִּי (נ'), וְתַדִּיק (ז'), וְתַרְן (נ'), וְיַמֶּשׁ, וְיַנְאֵץ, וְתַסֵּף (ז'), וְתַפֵּר (נ'), וְיַבְנֶה, וְיַגְאֶה, וְיַדְאֶה, וְיַעֲלֶה, וְתַרְבֶּה (נ'), וְיַעֲשֶׂה, וְתַרְאֶה (נ'), וְיַשְׁנֶה, וְיַתְגַּרֶה, וְיִוְרֶה, וְיִוְסִיף, וְתַוְשִׁיעַ (ז'), וְתִינֵק (נ'), וְתִבְזֹז (נ'), וְתַנְחִיחַ (ז'), וְיִסְוֹר, וְיַקְוֹם, וְיַרְוֹם, וְתַרְנֵם (נ'),³² וְיַגִּיד, וְיַפְסִיחַ,³³ וְיַגִּיל, וְתַחֲלִיל (נ'), וְיַשִּׁישׁ, וְיַרְאֶה.

16.6 והרי פועלי הנוכח, הנסתר והנסתרת שנקרו בעתיד הקצר ומלרע (מניתי 25): וְיֹאֵל, וְיַדַּע, וְיִוְכַח, וְיֹסֵף, וְיִשַּׁע (לך),³⁴ וְיָמַת, וְתַמַּת (נ'), וְיָקַם (לך), וְיָרָם, וְתַשָּׁב (ז'), וְיַשָּׁב, וְתַשָּׁב (נ'), וְיָסַר, וְתַסֵּר (נ'), וְיַעַר, וְיַפַּח,³⁵ וְתַפַּק (ז'), וְיָרַם, וְיַשָּׁב, וְיַבֵּן, וְתַגֵּל (נ'), וְיַרְבֵּן, וְתַשֵּׁם (ז'), וְיַשֵּׁם, וְיַרְא.

16.7 נמצא, בכלל 133 פועלי עתיד החבור שמניתי בגופי הנוכח, הנסתר והנסתרת, יחס עתיד הקצר / עתיד השלם: 67/66, שהם 50.4% / 49.6%. הא למדת: מה שהביא קימרון משם "כבר הוכר" (§16 לעיל) יפה ב-49.6% ואינו יפה ב-50.4%.

16.8 מניתי 135 פועלי גוף הראשון שנקרו בעתיד חבור המוארך, כגון וְאֶשְׁמָחָה (תה' לא, ח), וְנוֹכַלָּה (יר' כ, י), וְאֶשְׁפָּטָה (שמ"א יב, ז), וְנִנְשָׁעָה (תה' פ, ד), וְאֶבְרַכָּה (בר' יב, ג), וְנִרְנְנָה (תה' צ, יד), וְאֶתְהַלַּכָּה (תה' קט, מה), וְנִתְחַזְּקָה (דה"א יט, יג), וְאִיטִיבָה (בר' לב, י), וְנִגִּידָה (מל"ב ז, ט).

16.9 גם כאן העלים קימרון מן הקוראים מידע חשוב – היינו פועלי גוף הראשון שלא נקרו בעתיד חבור המוארך (מניתי 70): וְאֶכַּל (בהפסק וְאֶכַּל), וְאֶמֶר, וְנִאֲמֶר, וְאֶבֹּא,³⁶ וְנִבְּאָה, וְנִבְּיֵא, וְאֶבֹּס, וְאֶגְוֶעַ, וְאֶדְבֹּר, וְאֶלֶף, וְנִלְף, וְנִנְשָׁע, וְנִנְעַק, וְנִחַדַּשׁ,

32. "וְתַרְנֵן גִּלְתִּי הַזֶּה" (קה' יב, ו). לפשוטו של מקרא משורש רצ"ץ, ולפי הניקוד משורש רו"ץ שכן שורש רצ"ץ עושה *וְתַרְנֵן.

33. ראה הערה 24 לעיל.

34. על "וְיִשַּׁע לך" עיין עתיד השלם, הערה 84.

35. ראה הערה 24 לעיל.

36. שמ"ב יז, ב; יש' לו, כד. וגם עתיד חבור המוארך: וְאֶבֹּאָה, 4x, כגון בר' כט, כא.

וְנִתְחַזַּק, ³⁷ וְאֶחָלַל, וְאֶחָרַב, וְאֶתְהַר, וְנִצָּא, וְאֹרִיד, וְאֶשֶׁב, ³⁸ וְאִישָׁן, וְאֶפְכַּד, ³⁹ וְאֶכְרַת, ⁴⁰ וְאֶכְתָּב, וְנָלִין, וְאֶקַּח, ⁴¹ וְאָמַת, וְאֶמְלֹט, וְנִמְלִיד, וְאֶבִּיט, ⁴² וְנִטֵּשׁ, וְאֶנְעֹר, וְאֶשֶׂא, וְאֶתֵּן, וְנִסֵּב, ⁴³ וְאֶסִּיר, ⁴⁴ וְאֶסְלַח, וְאֶסְפֹּר, ⁴⁵ וְאֶסְתֵּר, וְאֶעָלִים, וְאֶעֱשֶׂר, וְאֶפְחַד, וְאֶתְפַּלֵּל, וְנִצְדֵּק, וְאֶצְרֹף, וְאֶקְצֹף, וְאֶקְרַע, וְאֶרְכֵּב, וְאֶרְנֵן, וְאֶרְפָּא, וְאֶרְפָּא, וְאֶשְׂאֲף, וְאֶשׁוּב, ⁴⁷ וְנָשׁוּב, ⁴⁸ וְאֶשִׁיב, ⁴⁹ וְנָשִׁיב, וְאֶשִׁים, ⁵⁰ וְנָשִׁים, ⁵¹ וְאֶשׁוּעַ, וְאֶשְׁכֵּן, ⁵² וְאֶשְׁלַח, ⁵³ וְאֶשְׁלַח, ⁵⁴ וְאֶשְׁלֹם, ⁵⁵ וְאֶשְׁתֹּמֵם, וְאֶשְׁתַּעֲשַׁע, וְנִשְׁמַע, ⁵⁶ וְאֶשְׁעַן, וְאֶשְׁתַּעֲשַׁע, וְאֶשְׁקוּט.

16.10 נמצא, מכלל 205 פועלי גוף הראשון שמצאתי בעתיד החבור היחס עתיד המוארך / עתיד השלם: 70/135, שהם 34.1%/65.9%. לא סוף דבר ששליש ומעלה מפועלי גוף הראשון עתיד השלם צורתם ולא עתיד המוארך, אלא אפילו שלושה פועלי גוף הראשון צורתם עתיד הקצר: וְאֶחָזַק (יש' מב, ו), וְאֵט (הר' יא, ד), וְאָרָא (יש' מא, כח). ⁵⁷

17. ב-2.3§ א (עמ' 37) קימרון מעיד שמנה בספר דניאל, פרק יא, "עשרים ושלוש צורות עתיד מחובר שאינן מציין איווי. הצורות המקוצרות (ותחץ, וְיָשֶׁב וכיו"ב) משמשות שם בדרך כלל".

כשמדובר ב-23 צורות בלבד, מוטב יביא החוקר את הנתונים המדויקים ולא ינקוט

37. שמ"ב י, יב. וגם וְנִתְחַזַּק (דה"א יט, יג).
38. יש' יד, יג; איוב כט, כה. וגם "וְאֶשְׁכָּה (שָׁם), שמ"א כז, ה), וְאֶשְׁכָּה (יש' מט, כ).
39. יש' מט, ה. וגם וְאֶפְכַּד (שמ' יד, פסוקים ד, יז), וְאֶפְכַּד (חגי א, ח).
40. יש' לז, כד. וגם וְאֶכְרַתָּה (יש' נה, ג).
41. הו' יג, יא. וגם וְאֶקְחָה (בר' יח, ה).
42. יש' סג, ה. וגם וְאֶבִּיטָה, 3x, כגון יש' יח, ד.
43. יש' מג, ד; יר' מב, יב, לרבות "וְאֶתֵּן-לָךְ" (יר' ג, יט). וגם וְאֶתֵּןָה, 14x, כגון בר' יז, ב; וְאֶתֵּןָה (בר' ל, כח; תה' נא, יח).
44. דה"ב יד, ו. וגם וְנִסְכָּה (דה"א יג, ג).
45. יש' י, יג. וגם וְאֶסִּירָה, 3x, כגון שופ' ט, כט.
46. תה' קיח, יז. וגם וְאֶסְפָּרָה (תה' סו, טז), וְאֶסְפָּרָה (איוב טו, יז).
47. זכ' א, ג. וגם וְאֶשׁוּבָה, 6x, כגון בר' ג, ה.
48. מל' א, ד. וגם וְנִשְׁוָכָה, 7x, כגון בר' כב, ה.
49. שמ"א יב, ג. וגם וְאֶשְׁיכָה, 4x, כגון יש' א, פסוקים כה, כו.
50. יר' מ, ד. וגם וְאֶשְׁימָה (בר' מד, כא; שמ"א כח, כב).
51. מל"ב ד, י. וגם וְנִשְׁימָה (יש' מא, כב).
52. איוב כט, כה. וגם וְאֶשְׁפֹּנָה (תה' נה, ז).
53. מל"ב ו, יג; וגם וְאֶשְׁלַחָה (שמ"ב יד, לב; מל"ב ה, ה).
54. זכ' ח, י. וגם וְאֶשְׁלַחָה (שמ"ב ח, ד; ט, כח).
55. שלוש פעמים, כגון שמ"ב טו, ז. וגם וְאֶשְׁלַמָה (תה' מא, יא).
56. שמ"ב כד, ז. וגם וְנִשְׁמַעָה (שמ"ב יז, ה), וְנִשְׁמַעָה (שמ"ב כ, טו).
57. גם בשלושה פעלים הללו קימרון הס כי לא להזכיר.

לשון "בדרך כלל". מניתי בדניאל יא 24 צורות עתיד מחובר שאינו מציין איזו, מהן ארבע – עתיד השלם צורתן. אלו הן: וְתִגְדֹּל, ⁵⁸ וְתִגְדֹּל (קרי), וְתִגְדֹּל, ⁵⁹ וְתִגְדֹּל; ⁶⁰ שבע – עתיד הקצר ומלרע צורתן: וְיִשָּׁב (2x), וְיִשָּׁם (2x), וְיִשָּׁב, וְיִשָּׁר, וְיִבֶּן; שתיים – עתיד הקצר צורתן: וְיִשָּׁע, וְיִשָּׁע. ואילו 11 פועלי עתיד המחובר שמניתי בדניאל יא אין להם צורה מקוצרת כלל. אלו הם: וְיִחָזַק (2x), וְיָבֵא (3x), וְיִתְמַרְמֵר, וְיִשְׁפֹּף, וְיִעֲמֹד, וְיִתְגַּדֵּל, וְיִשְׁלַח, וְיִשָּׁע. וכי מה טעם למנות 11 פעלים הללו בדיון על צורות מקוצרות ושלמות?

18. § 2.3 ב (עמ' 37): "השלילה של ויפעל⁶¹ היא ולא יפעל עם עתיד רגיל (ולא ואל יפעל עם עתיד מקוצר)".

18.1 אכן שלילת ויפעל – ולא יפעל בעתיד השלם היא. מניתי כ-200 היקרויות של פועלי ולא יפעל וצורתן עתיד השלם, אלא אין אנחנו יכולים להתעלם מפועלי ולא יפעל שאין צורתם עתיד השלם אלא עתיד הקצר ומלרע. מניתי שבע היקרויות.⁶² אלו הן: "וְלֹא תִחָסַם (עֵינֶךָ)", דב' יג, ט; יט, כא; – עֵינֶי, יח' ה, יא; ז, פסוקים ד, ט), "וְלֹא תִוָּדַד (שִׁכְתּוֹ)", מל"א ב, ו), "וְלֹא יִמָּר (וְלֹא יַעֲבִיר)", יח' מח, יד – וגם "וְלֹא יִמָּר", תה' טו, ד, בכתיב חסר). לא מצאתי ולא יפעל בעתיד הקצר ומלעיל, מעין ולא תִחָסַם (קרא tahos), ולא תִסָּף, ולא תִוָּדַד, עיין "עתיד השלם", § 2.2.2.

18.2 הקביעה הכתובה ב"הצעה חדשה", § 2.3 ב (כאן בראש § 18): "ולא ואל יפעל עם עתיד מקוצר" מוטעית תכלית טעות. מילות השלילה ולא, ואל – צד שווה בהן: שתיהן שוללות פועלי העתיד. משה אמר ליהושע: "וְלֹא תִחָת" (דב' לא, ח), וה' אמר לו: "וְלֹא תִחָת" (וְלֹא תִחָת" (יהו' ח, א). כך בלשון ציווי. ויש ביניהן שלשמאלה של ולא גם פועלי העתיד שזמנם עבר: "וְיִהְיוּ שְׁנֵיהֶם עֲרוּמִּים [...]") ולא יתבוששו" (בר' ב, כה), "וְיִאֲמַר סְבִלָת" ולא יכין (לְדַבֵּר בֶּן", שופ' יב, ו), "וְתִבְכֶּה) ולא תאכל" (שמ"א א, ז), "וְהִכָּה דָּוִד אֶת־הָאֲרֶץ) ולא יחיה (אִישׁ וְאִשָּׁה", שם כז,

58. כנגד *וְתִגְדֹּל, שהיא על דרך וְיִגְדֹּל (שמ"א ד, ב).

59. כנגד *וְיִתְרֹמֶם.

60. כנגד *וְיִשְׁתַּעַר, שהיא על דרך וְתִתְפַּעֵם (רוחו, דנ' ב, א).

61. פשיטא, יפעל, אחד גוף הנסתר, אחד גוף הנסתרת ואחד גוף הנוכח במשמע, שכן לא הובא בדוגמאות פועלי העתיד של "הצעה חדשה" גוף הנסתר בלבד אלא גם פועלי גוף הנסתרת והנוכחת, כגון וְתִחָץ (דנ' יא, ד, בשורה הקודמת, § 2.3א), וְתִרָאָה (בר' א, ט, הערה 11, שורה 3), תביא (שמ"א יז, יח, עמ' 35). כל שעוסק בפועלי העתיד חייב לדייק ולהבדיל בין גוף הנוכח מזה ובין הנסתר והנסתרת מזה, שכן מצינו ביניהם: "אֶל־תֹּכַח (לץ", מש' ט, ח), "אֶל־תֹּרֶסָף" (שמ' י, כח; דב' ג, כו), "אֶל־תֹּסֶף" (מש' ל, ו), "אֶל־תִּשָּׁם" (שמ"א ט, כ), מלעיל בגוף הנוכח, ובנסתר לא תמצא אֶל־יֹכַח, אֶל־יֹסֶף, אֶל־יֹסֶף, אֶל־יֹשֶׁם, מלעיל, אלא "אֶל־יֹכַח (אִישׁ", הו' ד, ד), "אֶל־יֹסֶף" (שמ' ח, כה), "אֶל־יִשָּׁם" (שמ"א כב, טו; שמ"ב לג, יג) – לעולם מלרע.

62. לא הוזכרו ב"הצעה חדשה".

ט), "(וּיִכְסְהוּ בַּבְּגָדִים) וְלֹא יָחַם (לוֹ, מַלְ"א א, א), "(וּתְלַהֲטְהוּ מִסָּבִיב וְלֹא יֵדַע וַתִּבְעַר-בּוֹ) וְלֹא-יֵשִׁים (עַל-לֵב, יֵשׁ מִב, כה), "(לִמָּה צָמְנוּ וְלֹא רָאִיתָ עֲנִינוּ וְנִפְשָׁנוּ) וְלֹא תִדְעַ" (יֵשׁ נח, ג), "(בְּיוֹם צָרָתִי אֲדַנִּי דְרָשְׁתִּי יָדִי לִילָה נִגְרָה) וְלֹא תִפּוֹג (מֵאֲנָה הַנָּחִם נִפְשִׁי, תה' עז, ג).⁶³

18.2.1 הרי פועלי וְאֶל- בעתיד הקצר ומלרע שקדמום פועלי העתיד והציווי חיוביים ומניינם שמונה: "(וְיִדְבַּר-נָא עִבְדְּךָ) וְאֶל-יְהוָה⁶⁴ (אֶפֶךָ, ב'ר' מִד, יח), "(יְחִי רְאוּבֵן) וְאֶל-יָמָת" (דב' לג, ו), "(קָקְחוּ [...]) וְאֶל-תָּעַשׂ (לוֹ מֵאוֹמֶה, יר' לט, יב), "(וַתִּנָּם לְבָנָה [...]) וְאֶל-תִּכַּס (עַל-עֵנָם, נחמ' ג, לו-לו), "(וְכִרְהֵ-לִי [...]) וְאֶל-תִּמַּח (חֲסֹדִי, נחמ' יג, יד), "(פָּנֶה אֵלַי) וְאֶל-תִּסְתַּר (פָּנֶיךָ, תה' סט, יח), "(הִרְחִיקָהוּ) וְאֶל-תִּשְׁכַּן (בְּאֶהְלֶיךָ עוֹלָה, איוב י, יד), "(פָּעַמִּי הֵכֵן בְּאֶמְרָתְךָ) וְאֶל-תִּשְׁלֹט-בִּי (כָּל-אֲנִי, תה' קיט, קלג).

18.2.2 פועלי וְאֶל- בעתיד הקצר ומלרע שקדמום פועלי (וְ)אֶל- ומניינם 18: "(אֶל-תִּרְשַׁע הַרְבֵּה) וְאֶל-תִּהְיֶה (סָכָל, קה' ז, טז), "(אֶל-יִהְיֶה-לוֹ מִשָּׁח חֲסֹד) וְאֶל-יִהְיֶה (חוֹנֵן לִיתוּמָיו, תה' קט, יב), "(אֶל-תִּכַּסִּי דָמִי) וְאֶל-יִהְיֶה (מָקוֹם לְזַעֲקָתִי, איוב טז, יח), "(אֶל-תִּעַצְבוּ) וְאֶל-יְחַר (בְּעֵינַיִכֶם, ב'ר' מה, ה), "(וְאֶל-תִּלָּךְ לִסְפּוֹד) וְאֶל-תִּנָּה (לָהֶם, יר' טז, ה),⁶⁵ "(אֶל-תִּשְׁכַּח) וְאֶל-תִּט (מֵאֲמֵרֵי-פִי, מִשׁ' ד, ה), "(אֶל-תִּשְׁלַח יָדְךָ [...]) וְאֶל-תָּעַשׂ (לוֹ מֵאוֹמֶה, ב'ר' כב, יב), "(מוֹסֵר ה' בְּנֵי אֶל-תִּמָּסֵס) וְאֶל-תִּקָּץ (בְּתוֹכָחָתוֹ, מִשׁ' ג, יא), "(אֶל-תִּאֲכַל לָחֶם) וְאֶל-תִּשְׁתֵּה (מֵיִם, מַלְ"א יג, כב), "(אֶל-תִּלָּחֶם [...]) וְאֶל-תִּתְּאוּ (לְמִטְעַמְתֵּיו, מִשׁ' כג, ו), "(אֶל-תִּקְנָא [...]) וְאֶל-תִּתְּאוּ (לְהִיּוֹת אֲתֶם, מִשׁ' כד, א), "(אֶל-תִּצַּר אֶת-מוֹאֲב) וְאֶל-תִּתְּגַר בָּם" (דב' ב, ט), "(אֶל-יֵשָׁא לָכֶם [...]) וְאֶל-יִבְטַח (אֲתָכֶם, מַלְ"ב יח, כט-ל; יֵשׁ' לו, יד-טו), "(וְאֶל-תִּשְׁמַח [...]) וְאֶל-תִּגְדֹּל (פִּיךָ, עו' יב), "(אֶל-יִרְב) וְאֶל-יִוָּכַח (אִישׁ, הו' ד, ד), "(אֶל-יִדְרֹשְׁהוּ [...]) וְאֶל-תִּוָּפַע (עָלָיו נִהְרָה, איוב ג, ד), "(וְאֶל-תִּעֲמֹד עַל-הַפָּרֶק [...]) וְאֶל-תִּסְגֹּר (שְׂרִידוֹ, עו' יד).

18.2.3 פועלי וְאֶל- בעתיד הקצר ומלרע שאין פועל של איזוי או של ציווי קודמם, ומניינם שניים: "וְאֶל-תִּרְאֵה (בְּיוֹם-אֲחִיד בְּיוֹם נִכְרוֹ, עו' יב), "וְאֶל-תִּצַּל (מִפִּי דְבַר-אֲמַת, תה' קיט, מג).

18.3.1 פועלי וְאֶל- בעתיד השלם שקדמום פועלי העתיד והציווי חיוביים ומניינם שלושה: "(שָׁמַע לְאֲבִיךָ [...]) וְאֶל-תִּבְּחוּ" (מִשׁ' כג, כב), "(יִקְוּ-לְאוֹר וְאִין) וְאֶל-יִרְאֶה (בְּעַפְצֵי-שִׁחַר, איוב ג, ט), "(יִחַלוּ עַל-רֹאשׁ יוֹאֵב [...]) וְאֶל-יִכְבֹּת (מִבֵּית יוֹאֵב וְגו', שִׁמְ"ב ג, כט).

63. לא אופתע אם אֶרָאה לדעת כתובים נוספים.

64. ראה הערה 6 לעיל.

65. ראה 18.6§ להלן.

18.3.2 פועלי וְאֶל־ בעתיד השלם שקדמום פועלי (ו)אֶל־ ומניינם 12: "וְאֶל־תִּתֶּן אֶת־פִּיךָ [...] וְאֶל־תֹּאמַר" (קה' ה, ה), "וְאֶל־יֹאמַר בֶּן־הַנֶּכֶד [...] וְאֶל־יֹאמַר הַסָּרִיס", יש' נו, ג), "וְאֶל־תִּבּוֹא [...] וְאֶל־תִּלָּךְ לְסֹפֹד", יר' טז, ה), "וְאֶל־תִּירָא [...] וְאֶל־תִּתֶּן תַּחַת" 66 (דב' א, כא; יהו' ח, א; יר' ל, י; מו, כו; דה"א כב, יג; כח, כ), "וְאֶל־תִּעְרֹץ וְאֶל־תִּתֶּן", יהו' א, ט), "וְאֶל־יִנּוּס הַקֵּל וְאֶל־יִמְלֹט (הַגִּבּוֹר", יר' מו, ו), "וְאֶל־יִשְׂא אֶתְכֶם [...] וְאֶל־יִסִּית אֶתְכֶם", דה"ב לב, טו).

18.4.1 פועלי וְאֶל־ מחוסרי עתיד הקצר שקדמום פועלי העתיד והציווי חיוביים ומניינם 12: "(בְּאִמְנָתְךָ עֲנֵנִי [...] וְאֶל־תִּבּוֹא בְּמִשְׁפָּט", תה' קמג, א-ב), "יִבָּא אֱלֹהֵינוּ וְאֶל־יִיחַרְשׁ" (תה' נ, ג), "אֲמַת קְנָה וְאֶל־תִּמְכֹּר" (מש' כג, כג), "שְׁמַע בְּנִי [...] וְאֶל־תִּטֵּשׁ (תּוֹרַת אֲמֶךָ", מש' א, ח), "כִּפּוֹר לַעֲמֹךָ יִשְׂרָאֵל [...] וְאֶל־תִּתֶּן דָּם זָקִי", דב' כא, ח), "חֹסֶה ה' [...] וְאֶל־תִּתֶּן (נִחֲלָתְךָ לְחִרְפָּה", יואל ב, יז), "הִרְחֹק מַעֲלִיָּה דִרְכְּךָ וְאֶל־תִּקְרַב אֶל־פֶּתַח בֵּיתְהָ", מש' ה, ח), "וְדַבֵּר־נָא [...] אֲרָמִית [...] וְאֶל־תְּדַבֵּר (עִמָּנוּ/אֵלֵינוּ יְהוּדִית", מל"ב יח, כו; יש' לו, יא), "וְדַבֵּר אִתָּהּ [...] וְאֶל־יְדַבֵּר (עִמָּנוּ אֱלֹהִים", שמ' כ, טו), "וְהֶאֱזִינָה [...] וְאֶל־תִּתְעַלֵּם (מִתַּחֲנָתִי", תה' נה, ב), "וְדַבֵּר אֶל־אֶהֱרֹן אַחִיד וְאֶל־יִבָּא (בְּכָל־עֵצ אֶל־הַקֹּדֶשׁ", יר' טז, ב).

18.4.2 פועלי וְאֶל־ מחוסרי עתיד הקצר שקדמום פועלי (ו)אֶל־ ומניינם 13: "וְאֶל־תִּשְׁטַפְנִי [...] וְאֶל־תִּבְלַעְנִי מִצּוֹלָה וְאֶל־תֹּאטֹר־עָלַי בְּאֹר פִּיךָ", תה' סט, טז), "וְאֶל־תִּקְנָא [...] וְאֶל־תִּבְחַר (בְּכָל־דְּרָכֶיךָ", מש' ג, לא), "וְאֶל־יִחְשַׁב־לִי אֲדָנִי עוֹן וְאֶל־תִּזְכֹּר אֶת" וגו', שמ"ב יט, כ), "וְאֶל־תִּתְפַּלֵּל [...] וְאֶל־תִּשָּׂא (בְּעֵדִים רָנָה וּתְפִלָּה", יר' ז, טז; יא, יד), "וְאֶל־נָא נֹאכְדָה [...] וְאֶל־תִּתֶּן (עָלֵינוּ דָם זָקִיא" (יונה א, יד), "וְאֶל־תִּבְטִי אַחֲרֶיךָ וְאֶל־תִּעַמֵּד (בְּכָל־הַכְּפֹר", ברי' יט, יז), "וְאֶל־תִּשְׁלַחְנָה בְּחִילוֹ [...] וְאֶל־תִּעַמֵּד (עַל־הַפֶּרֶק", ער' יג-יד), "וְאֶל־תִּשָּׂא בְּעֵדִים רָנָה וּתְפִלָּה וְאֶל־תִּפְגַּע־בִּי [...] (יר' ז, טז), "וְאֶל־תִּרָא בְּיוֹם־אַחִיד [...] וְאֶל־תִּשְׁמַח (לְבִנְי־יְהוָה", ער' יב), "וְאֶל־תִּשְׁעִים אֶל־תִּבָּא וְאֶל־תִּשָּׂא (בְּדֶרֶךְ רָעִים", מש' ד, יד), "וְאֶל־תִּגְזֹל־דָּל [...] וְאֶל־תִּדְכָּא (עֲנִי", מש' כב, כב), "וְאֶל־תְּהִי צָדִיק הַרְבֵּה וְאֶל־תִּתְחַפֵּס (יֹתֵר", קה' ז, טז).

18.4.3 פועלי וְאֶל־ מחוסרי עתיד הקצר שאין פועל של איווי או של ציווי קודמם ומניינם שניים: "וְאֶל־יִבּוֹא (בֵּית ה' פִּי אִם־הִכְהֵנִים [...] הִמָּה יִבָּאוּ", דה"ב כג, ו), "וְאֶל־תִּשָּׂא (לָהֶם", יש' ב, ט).

18.5 הרי 70 פועלי וְאֶל־יִפְעַל, בהם 28 בעתיד הקצר ומלרע, 15 בעתיד השלם, ו-27 פועלי וְאֶל־יִפְעַל מחוסרי עתיד הקצר הם. לשונות וְאֶל־יִפְעַל בעתיד הקצר ומלעיל⁶⁷ לא מצאתי אפילו פעם אחת.

66. כנגד *אֶל־תִּתֶּן, מלעיל. השווה "לֹא תִשָּׂם" (בר' מז, יט) כנגד "וְתִשָּׂם" (יר' יט, ז).

67. ראה הערה 6 לעיל.

18.6 סימנך: "אַל-תָּבֹא בֵּית מֶרֶזֶח וְאַל-תֵּלֶךְ לְסִפּוֹד וְאַל-תִּגְדֹּל לָהֶם" (יר' טז, ה). פסוק זה מחזיק לשון אֶל- אחד ושני לשונות וְאַל-. לשון אֶל-תָּבֹא בסופו הברה פתוחה בתנועת o. שלא כפעלים שתנועתם-סופית i בהברה פתוחה שדרכה להפוך לתנועת e, כגון תָּבִיא העושה וְתָבֵא (שמ"ב יג, י), תוֹצִיא העושה וְתֹצֵא (יר' לב, כא), תנועת o בהברה סופית פתוחה אין לה מפלט לבוא שמה להפוך לתנועת o קצרה. לשון וְאַל-תֵּלֶךְ ללמד יצא שהורע כוחה של וְאַל- לעשות כמעשה וי"ו ההיפוך המעלה מלרע למלעיל, עושה וְתֵלֶךְ מן תֵּלֶךְ. ואילו לשון וְאַל-תִּגְדֹּל ראייה שעשתה וְאַל- ככל יכולתה, שהפכה תנועת u הארוכה לתנועת o הבינונית, עשתה מן "וְלֹא תִגְדֹּל" (יר' ד, א) – (וְאַל-תִּגְדֹּל, אלא כשל כוחה להפוך מלרע למלעיל, לעשות *וְאַל-תִּגְדֹּל, שהוא על דרך "אַל-תִּצְרֹר" (דב' ב, ט), כדרך וי"ו ההיפוך שעשתה מן "וְאַל-תִּשָּׁב וְיִשָּׁב".⁶⁸ סימנך: "וְיִרְעֶה (הַדָּבָר מֵאֵד בְּעֵינֵי אֲבִרָהֶם [...]) אֶל-יָרֵעַ (בְּעֵינֶיךָ, בֵּר' כא, יא-יב). יושם אל לב: עתיד הקצר ומלעיל מוריד טעמו לסוף התיבה במפסיקים חזקים, כגון "אַל-תִּסָּף רְאוֹת פְּנֵי" (שמ' י, כח) – "אַל-תוֹסֵף" (איוב מ, לב), "אַל-תֵּלֶךְ הַלֵּילָה" (שמ"ב יז, טז) – "אַל-תֵּלֶךְ" (שופ' יט, כ), כדרך פועלי עתיד המהופך. בסוף 2.3§ ב: "וכבר העיר על כך דרייוור ותירץ בתירוץ של כלום". ושם, הערה 17: "דרייוור, עמ' 67". ביקשתי בספרו של דרייוור, S. R. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew*, Oxford 1892³ מצאתי דיון בשלילת וְיַעַל בעמ' 67 בו. ביקורת נחרצת מעין זו מחייבת שיהיו טעמה ונימוקה עמה. וכשהמבוקר חוקר המקרא מובהק כדרייוור על אחת כמה וכמה.

19. 2.3§ ג (עמ' 37):

19.1 "המילית נָא הנספחת לצורות האיווי אינה מופיעה עם ויפעל לציון תכלית". פשיטא, אין נָא הצמודה לפועלי ויפעל יכולה להביע תכלית אלא בקשה, משאלה, והיא לשון נימוס ההופכת פקודה לבקשה. אכן מובאים בהערה 18 שני כתובים הסותרים את הקביעה שב-2.3§ ג: "וְיִהְיֶה-נָא" (מל"ב ב, ט), "וְיִקְחוּ-נָא" (שם, ז, יג). אלא תמצא כתובים נוספים שיש בהם להפריך את הקביעה: "וְיִתְדַבֵּר-נָא (אֲמַתְךָ, שמ"א כה, כד), "וְיִהְיֶה-נָא (דְּבָרְךָ, דה"ב יח, יב), ובעתיד הנסתרים: "וְיִגִּידוּ-נָא" (יש' יט, יב), "וְיִהְיֶה-נָא" (שה"ש ז, ט).

19.2 בסופה של הערה 18: "אך באלה [בשני הכתובים של מל"ב] צורת ויפעל אינה תלויה בפועל שלפניה ואינה מציינת תכלית". ודאי שאין פועלי ויפעל מוקפי נָא שבשני הכתובים מציינים תכלית. וכי היכן מצינו פועלי נָא מציינים תכלית?
19.3 "צורת ויפעל אינה תלויה בפועל שלפניה" – דיבור זה לא זכיתי להגיע לסוף דעתו.

68. בירמיהו נא, ג ניקוד תמוה: "אֶל-יִדְרֹךְ (הַדָּרֶךְ קִשְׁתוֹ) וְאַל-יִתְעַל (בְּסִרְיָנוֹ, יר' ג, א).

20. §2.3 ד (עמ' 37): "להבעת התכלית אין משתמשים בצורות האיווי אלא במעמד תחילי (ויקם, ואפעלה), אבל במעמד לא תחילי, כלומר אחרי מיליות פֿן, לִמְעַן, לֹא [...] וכיו"ב משמשות צורות העתיד המלא".

א. ויקם, באפס ניקוד, אפשר לקרוא וִיקָם, וִיקָם, וִיקָם (בר' כז, לא), וִיקָם, וִיקָם, וִיקָם. ניקוד הכרחי אפוא.

ב. "בעתיד השלם", §2.1, מניתי 54 מילים, בהן מילות חיבור, מילות שאלה, כינויי גוף הפרודים, תוארי הפועל וכן מקור המוחלט, שלעולם עתיד השלם לשמאלן. על לא בפרט עיין שם, §2.2.2.

21. בהערה 18 (עמ' 37) תקן: "(ויקחרנא חמשה) מן-הסוסים" (מל"ב ז, יג).

22. בהערה 20 (עמ' 37) הביא קימרון את דברי ברגשטרסר, ב, §10a: "דרכי השימוש של המילית פֿן, הקרובות מאוד לצורות איווי שליליות יידונו בתחביר", והקשה עליו: "כלום לא ידע שהמילית פֿן משמשת עם צורות החיווי דווקא?" תמיהה זו שתמה קימרון מוטב שלא נכתבה משנכתבה, שכן לשון זה על ברגשטרסר יש בו כדי לקומם כל מי שמעיין בדקדוקו. חזקה, ברגשטרסר, ענק חוקרי לשון המקרא, ידוע ידע שנאמרו פועלי פֿן בעתיד השלם כשם שצדק ברמזו שפֿן נוהגת במשפטי איווי שליליים, כגון "פֿן-תִּסָּפֶה" (בר' יט, פסוקים טו, יז).

אין "המילית פֿן משמשת עם צורות החיווי" אלא מצויה היא פֿן לפני פועלי עתיד השלם 44 פעמים; במשפטים שמניים לפני יִשׁ – שלוש פעמים: "פֿן-יִשׁ בָּכָם אִישׁ אוֹ-אִשָּׁה [...] פֿן-יִשׁ בָּכָם שֶׁיֵּשׁ פֶּה רֹאשׁ וְלִעֲנָה" (דב' כט, יז), "פֿן-יִשׁ-פֶּה עִמָּכֶם מַעֲבְדֵי ה'" (מל"ב י, כג); לפני פועלי העבר – שתי פעמים: "פֿן-מָצָא לוֹ עֲרִים בְּצִרְוֹת" (שמ"ב כ, ו), "פֿן-נִשְׁאָו רֹחַ ה'" (מל"ב ב, טז); לפני שם החוצץ בינה ובין פועלה – שתי פעמים: "פֿן-בְּתָרֵב אֶצָּא לְקִרְאָתְךָ" (במ' כ, יח), "פֿן מֵה־תַּעֲשֶׂה בְּאַחֲרִיתָהּ" (מש' כה, ח), ולפני פעלים המחוסרים עתיד הקצר – 82 פעמים, כגון "פֿן-תִּמְתֵּן" (בר' ג, ג), "פֿן-יִשְׁלַח יָדוֹ" (שם ג, כב), "פֿן-תִּצָּא כְּאֵשׁ תִּמְתִּי" (יר' ד, ד).

23. §2.4 (עמ' 38) פותח: "צורות האיווי יש בהן תכונות המשותפות רק להן ולעתיד המהופך ויש להן תכונות המבדילות אותן ממנו". קביעה זו מחזקת דבר והיפוכו, ולפי שלא הובאו מובאות בעקבה לאששה אין היא מאירת עיניים בסוגיה. וליתר דיוק:

א. מחק רק, כיוון שצורות האיווי תכונות משותפות להן ולצורות עתיד החבור ולצורות פועלי אֶל- שבגוף הנסתר והנסתרת.

ב. אין צורות האיווי משותפות לצורות עתיד המהופך שהטעמתן מלעיל אלא שהטעמתן מלרע בלבד. מוטב אפוא נאמר: פועלי האיווי לעולם מלרע טעמם,⁶⁹

69. לרבות פועלי ל"י שטעמם מלעיל; ראה הערה 6 לעיל.

והרי מידה אחת לפועלי האיווי, לפועלי עתיד החבור, לפועלי עתיד המהופך שהטעמתם מלרע ולפועלי אֶל- שבגוף הנסתר והנסתרת. לשון אחר: פועלי עתיד המהופך שהטעמתם מלרע, כגון בבניין הפעיל שבגזרת השלמים (יִכְרֹת, יהו' יא, כא), לרבות חסרי פֿ"נ וכיו"ב (וַיִּתֵּר, חב' ג, ו), צורתם כצורת פועלי האיווי (יִכְרֹת, מל' ב, יב; יִתֵּר, איוב ו, ט), אבל פועלי עתיד המהופך שהטעמתם מלעיל, כגון בבניין הפעיל שבגזרת פֿ"ו (וַיִּזְחַל, שמ"א יג, ח), נבדלים מפועלי האיווי, לפי שפועלי האיווי הטעמתם מלרע לעולם (תִּזְחַל, שמ"א י, ח). אין עצה אלא הצבת פועלי האיווי נוכח פועלי עתיד המהופך, פועל על גזרתו ופועל על בניינו.

23.1 פועלי האיווי⁷⁰

23.1.1 פועלי האיווי שצורתם דומה לשל עתיד המהופך

בשלים בנפעל: יֹאמֶר (16x),⁷¹ יֹאמְרָם (במפסיקים בלבד)⁷² – כנגד וַיֹּאמֶר, יהו' ב, ב), יֹאסֵף (במ' כ, כד – וַיֹּאסֶף,⁷³ במ' יא, ל). בשלים בפיעל כשפ"א הפועל קמוצה: יִתְעַב (תה' ה, ז – וַיִּתְעַב, תה' קו, מ). בשלים בהפעיל: יִמְטֹר (תה' יא, ו – וַיִּמְטֹר, שמ' ט, כג), לרבות חסרי פֿ"נ וכיו"ב: "אַל-תִּבְט" (שמ"א טז, ז – וַתִּבְט, יש' כב, ח), יִסֵּעַ (תה' עז, כו – וַיִּסֵּעַ, 3x). בפ"י בקל: יִיטֵב (17x – וַיִּיטֵב, 15x). בל"י בקל: יִגֹּל (איוב כ, כח – וַיִּגֹּל, 3x), יַעֲשֶׂה (רות א, ח – וַיַּעֲשֶׂה, 234x, וגם וַיַּעֲשֶׂה, איוב כג, יג), תִּרְאֶה⁷⁴ (נ', זכ' ט, ה – וַתִּרְאֶה, 29x). בל"י בהפעיל: וַיַּעַל (שמ"ב כד, כב – וַיַּעַל, 23x), תִּרְבֶּה (תה' עא, כא – וַיִּרְבֶּה, איכה ב, ה). בל"י – ע"י בקל: יִחִי (10x – וַיִּחִי, 38x).

23.1.2 פועלי האיווי שנבדלה צורתם מצורת עתיד המהופך

בשלים בנפעל: יֹאסֵף (9x – כנגד וַיֹּאסֶף),⁷⁵ בעתיד המהופך. בשלים בפיעל: יִכְרֹף (12x – וַיִּכְרֹף, 29x).⁷⁶ בשלמים בהפעיל, לרבות חסרי פֿ"נ וכיו"ב: יַצִּיב (יהו' ו, כו – וַיַּצִּיב, 3x), (לֹא-יָנִיחַ) (וי' ז, טו; קה' י, ד – וַיַּנִּחַ, 7x), יִקְטִיר (וי' ד, כו; טז, כה – וַיִּקְטֹר, 10x). בפ"א בקל: יֹאחֲזִי (איוב יח, ט – וַיֹּאחֲזִי [בן], שמ"ב ו, ו, "וַתִּחַז [יד יִמִּין יוֹאֵב]", שמ"ב כ, יט), יֹאכֵל (24x – וַיֹּאכֵל, 17x), יֹאמֶר (54x – וַיֹּאמֶר, 1945x, ובמפסיקים חזקים לרוב וַיֹּאמֶר, 123x).⁷⁷ בפ"ו בקל: יַדַּע

70. מחמת ריבוי החומר לא הבאתי בפועלי האיווי אלא דוגמה אחת או שתיים בכל כטגוריה.

71. לרבות "יֹאמֶר לו" (יש' ד, ג).

72. בזקף קטון בבראשית י, ט ובבמדבר כא, יד; וברביע גדול הקודם לאתנחתא והוא בסופו של דיבור, בתהלים פז, ה. עיין צורות הקשר, 0.4.4.3§.

73. וכן שופטים כ, יא. שתי פעמים וַיֹּאסֶף, מלרע וסמ"ך צרויה, במשמע היאספות כפשוטה, וחמש פעמים לשון "וַיֹּאסֶף (אֶל-עַמּוֹ)", מלעיל וסמ"ך סגולה, לשון מיתה.

74. מלרע מחמת אל"ף של אֶשְׁקֶלֶן הסמוכה. וראה הערה 16 לעיל.

75. ראה §4 לעיל.

76. ראה §4 לעיל.

77. ראה הערה 13 לעיל.

(9x – וַיֵּדַע, 18x), יִלְךָ (21x – וַיִּלְךָ, 213x, ובמפסיקים קיסרים וַיִּלְךָ, 7x). בפ"ו בהפעיל: יִלְךָ (דב' כח, לו – וַיִּלְךָ, 4x, ובטיפחא גדולה⁷⁸ וַיִּלְךָ, איכה ג, ב). בפ"י בהפעיל: יִיטָב (מל"א א, מז – וַיִּיטָב, שמ' א, כ). בע"ו בקל: תָּמַת (נ', 3x – וַתָּמַת, ובסילוק וַתָּמַת). בע"ו בהפעיל: יָאָר (במ' ו, כה; תה' סז, ב – וַיָּאָר, שמ' יד, כ; תה' קיח, כז), יָסָר (איוב ט, לד – וַיָּסָר, 15x). בע"ו-ל"א בהפעיל: יָב(י)א (4x – וַיָּבֵא, 51x). בע"י בקל: יָגַל (4x – וַיָּגַל, תה' טז, ט). בע"י בהפעיל: יָרַח (שמ"א כו, יט – וַיָּרַח, בר' ח, כא; כז, כז). בע"ע בקל: תָּעָז (ג', תה' פט, יד; קה' ז, יט – וַתָּעַז, שופ' ג, י; ו, ב), "לֹא-יָצָר" (מש' ד, יב – וַיָּצָר, 3x), "וְלֹא-יָרַע" (דב' טו, י; שמ"א א, ח – וַיָּרַע, 12x). בע"ע בהפעיל: (אֶל-)תָּפַר (יר' יד, כא – וַיָּפַר, נח' ד, ט). כל"י בקל: "יַעֲשֶׂה (פִּרְעָה וַיִּפְקֹד פְּקָדִים)", בר' מא, לד – וַיַּעֲשֶׂה, 234x, ובהפסק וַיַּעֲשֶׂה, איוב כג, יג), תָּרַצָה (ז', דב' לג, יא – וַתָּרַץ, תה' ג, יח). כל"י בנפעל: "וְלֹא-יָרָאָה" (לך, שמ' יג, ז – וַיָּרָא, 20x). כל"י בפעיל: "וְלֹא-יִגְלָה" (דב' כג, א – וַיִּגַּל, במ' כב, ח). כל"י בהתפעל: "וְלֹא-תִתְאַוָּה" (דב' ה, יז – וַיִּתְאַו, דה"א יא, יז). כל"י בהפעיל: יִשְׁקָה (במ' ה, כו – וַיִּשְׁק, 5x). כל"י-פ"ו בהפעיל: "וְלֹא-יִוְרָה" (שם, מל"ב יט, לב; יש' לו, לג – וַיִּוֹר, מל"ב יג, יז). כל"י-פ"נ בקל: "וְלֹא-יִטָּה", איוב טו, כט – וַיִּט, 22x). כל"י-פ"נ בהפעיל: יָזָה (וי' טז, יד – וַיִּז, וי' ח, פסוקים יא, ל). כל"י-ע"א בקל: "וְאֶל-יָרָאָה" (איוב ג, ט) וגם "וְאֶל-יָרָא" (איוב כ, יז – וַיָּרָא, 130x). כל"י-ע"י בקל: יִחְיָה (בר' יז, יח – וַיִּחִי, 38x).

24. בשורה האחרונה של 2.5.2§ (עמ' 39) מחק "שם" (כלומר נחמיה) הסמוכה לפועל "ואעשה", ותקן: דניאל. ובפועל "ונבנה" מחק "שם" ותקן: נחמיה.

25. עמ' 41, § 3: "צורות האיווי המקוריות בוודאי שרדו בעברית רק אחרי המילית אֶל: אֶל יְהִי לעומת לֹא יְהִיָּה. בלשון חכמים אין הן משמשות אפילו במקרה הזה". האומנם? הרי "לא" היא פרוץ בנדרים ובשחוק ולא היא מטמא למיתים" (דמ' ב, ג), "למלאכת החולין לא היא מותר [...] למלאכת הקודש לא היא טהור" (ספרא צו י, א), "שלא היא חייב עד שיקללם בשם המפורש" (מכילתא נזיקין [משפטים] ז), "שלא היא אדם מגביה את קולו ויתפלל" (ירושלמי ברכות ד, א; דף ז, א), "שלא היא אדם קורא ושונה ובועט באביו או ברבו" (בבלי ברכות יז, א). ואחרי אֶל: "למשומדים אל תהי תקוה" (תפילת י"ח), "ואל תהא צרה ויגון ואנחה ביום מנוחתנו" (ברכת המזון, תוספת לשבת), "אל תהי קורא כן אלא [...] " (מכילתא לדברים יא, כא), "ואל תהי אחריתנו להכרית ולא תקוותינו למפח נפש" (ירושלמי ברכות ד, ב; דף ז, ד).

26. בעמ' 42 הובאה נבואתו של הושע יד, ח: "ישובו יושבי בצלוי יחיו דגן ויפרחו". לפי שהובאה ויפרחו בסופה של מובאה יכול אדם שיקרא *וַיִּפְרְחוּ, אלא צורת ויפרחו צורת הקשר היא, וַיִּפְרְחוּ, וטעמה מונח המשרת הוא, והמשך הכתוב: כִּגְפָן, באתנחתא. למעלה מן העניין, ב"148, ראינו מובאה מתהלים קח, ח הפותחת אֶעֱלֶהָ, שטעמה עולה ויורד הקיסר. והלוא דין הוא. ומה תיבה מוטעמת מפסיק קיסר אין אדם פותח בה כתוב, תיבה מוטעמת משרת אין אדם מסיים בה כתוב אלא מוסיף ומביא עד שהוא מגיע לתיבה מוטעמת מפסיק, הווי וַיִּפְרְחוּ כִּגְפָן.

נספח: צורות עתיד הפעלים

1. יש פעלים שאין להם אלא צורת עתיד אחת. (א) בבניין קל של גזרת השלמים:
יִפְּרָה, וַיִּזְכֹּר; יִחַפֵּס, וַיִּחַבֵּס, וַיִּחַבֶּס; (ב) בבניין קל של פועלי פ": יִיטֵב,
וַיִּיטֵב, וַיִּיטֵב; (ג) בבניין פיעל והתפעל של השלמים, לרבות פועלי ל"א, כשע"ן
הפועל דגושה: יִסְפֹּר, וַיִּסְפֹּר; יִקְנֵא, וַיִּקְנֵא; יִתְנַבֵּא, וַיִּתְנַבֵּא; (ד) בבניין פולל
והתפועע: תִּכְוֹנֶה, וַתִּכְוֹנֶה, וַתִּכְוֹנֶה; (ה) בבניין הפעיל של פועלי ע"ע הנוטים על דרך הארמית:
יֵשִׁים (יר' מט, כ; נ, מה), וְנָשִׂים (במ' כא, ל).

2. שתי צורות העתיד: (א) בבניין נפעל של השלמים: יִלְחֹם, ויִלָּחֶם; (ב) בבניין פיעל של השלמים כשאין עי"ן הפועל דגושה: יִכְרֹךְ, ויִכְרָךְ, ויִכְרֹךְ; (ג) בבניין הפעיל של השלמים, לרבות פועלי פ"י, פ"נ ועוד: יִשְׁלֹם, וישְׁלֹם; יִצְמִיחַ, ויצְמַח; יִגְאֹעַ, ויִגְאֹעַ; יִצְיָב, ויצְיָב, ויצְיָב; יִצְאֵב, ויצְאֵב, ויצְאֵב; (ד) בבניין קל של פועלי פ"א ושל פועלי פ"ו: ותִּאחֲזֶה, ותִּתְחַזֵּךְ; יִאֲכַל, ויאֲכַל; יִאֲמַר, ויאֲמַר; יִדַּע, וידַע; יִתְּנֶה, ויתֵּן; יִתְּלֵךְ, ויתֵּלֶךְ; יִשְׁבֵּה, וישְׁבֵּה (רות ד, א, בסילוק), וישְׁבֵּה; (ה) בבניין קל של הכפולים: יִסָּב, ויסָב; יִצָּר, ויצָּר; תִּשָּׁם, ותִּשָּׁם; (ו) בבניין הפעיל של פועלי ע"ע: יִפָּר, ויתְּפַר, ויתְּפַר; תִּרָּע, ותרָע; יִרָע (צפ' א, יב, בסילוק), וירָע; (ז) כפועלי ל"י: יִדָּאָה, וידָּאָה, וידָּאָה; יִעֲלֶה, ויעֲלֶה, ויעֲלֶה; יִפְּנֶה, ויפְּנֶה; יִתְּפֶנֶה, ויתְּפֶנֶה; יִנְהִיָּה, וינְהִיָּה; יִטָּה, ויטָה; ויטָה; יִתְּעַשֶׂה, ויתְּעַשֶׂה; יִצָּה, ויצָה; יִצָּו, ויצָו; (ח) (ולא) תתְּאָהֵב, (ואל-) תתְּאָו; יִשְׁתַּחֲוֶה, וישְׁתַּחֲוֶה; יִרְבֵּה, וירְבֵּה; יִזְרֶה, ויזְרֶה; ויזְרֶה, ויזְרֶה.

3. שלוש צורות העתיד: (א) בבניין קל של פועלי פ"ו: יִלְךָ, וְיִלְךָ (איוב כז, כא), וְיִלְךָ
(7x, במפסיקים קיסרים), וְיִלְךָ; (ב) בבניין הפעיל של פועלי פ"ו: יִכְיָח, וְיִכְיָח, (וְאֶל-)יִכְיָח, וְיִכְיָח; (ג) בבניין
הפעיל של פועלי פ"י: יִיטֹיב, וְיִיטֹב, וְיִיטֹב; (ד) בבניין קל של פועלי ע"ו: תִּמְוֹת
(ג'), תִּמְוֹת, וְתִמְוֹת (שופ' כ, ה, בסילוק) וְתִמְוֹת; (פ"י) תִּצְוֹר, וְתִצְוֹר* (אֶל-)תִּצְוֹר;
(ז) בבניין הפעיל של פועלי ע"ו: יִצְוֹר, וְיִצְוֹר, וְיִצְוֹר, וְיִצְוֹר; (ו) בבניין
קל של פועלי ע"י: יִגְלֹל, וְיִגְלֹל, וְיִגְלֹל, וְיִגְלֹל; (ז) בבניין קל של פועלי ע"י: יִשְׁם, וְיִשְׁם, וְיִשְׁם, וְיִשְׁם;
(ח) בבניין קל של פועלי ע"י: יִשְׁם, וְיִשְׁם, וְיִשְׁם, וְיִשְׁם; (ט) בבניין קל של פועלי ע"י: יִשְׁם, וְיִשְׁם, וְיִשְׁם, וְיִשְׁם;

הפעיל של פועלי ע"י: יָרִיחַ, יָרַח, וְיָרַח; (ח) בבניין קל של פועל ל"י-פ"נ: יָזַה, וְיָזַז; (ט) בבניין קל של פועל ל"י-ע"א: יָרָאָה, וְיָרָא, (אַל-)יָרָא, וְיָרָא.

4. ארבע צורות העתיד אפשר לראות: (א) בבניין קל של שורש חו"ס: (1) עתיד השלם במשפט חייווי כשהנשוא שלול-לא והנשוא חבור כינוי הנסתר: "(הַנְּנִי מְעִיר עֲלֵיהֶם אֶת-מְדֵי אֲשֶׁר-כָּסַף לֹא יַחֲשֹׁבוּ [...] וּפְרִי-כֶּטֶן לֹא יִרְחֲמוּ עַל-בָּנִים) לֹא-תִחָּס (עֵינֶם)", יש' יג, יז-יח); (2) עתיד הקצר שלול לא ומלא וי"ו בהטעמת מלרע והנשוא חבור כינוי המדבר במשפט חייווי (5x) או חבור כינוי הנוכח במשפט אייווי: "(וְ)לֹא-תִחָּס (עֵינִי [עֲלֵיךָ] וְגַם-אֲנִי) לֹא אֶחְמַל[וּ]ל", יח' ה, יא; ז, פסוקים ד, ט; ח, יח; ט, י); "(וְ)לֹא-תִחָּס עֵינֶךָ" (5x, כגון דב' ז, טז); (3) עתיד הקצר חסר וי"ו והטעמתו מלרע במשפט אייווי: "יָחֹס (עַל-דֹּל וְאֶבְיוֹן", תה' עב, יג),⁷⁹ "(וְ)עֵינֶכֶם אֶל-תִּחָּס (עַל-פְּלִיכֶם", בר' מה, כ), (אַל-)תִּחָּס (עֵינֶכֶם, יח' ט, ה); (4) עתיד הקצר ומלעיל בעתיד המהופך: וְתִחָּס (שם"א כד, י;⁸⁰ יח' כ, יז). (ב) בבניין הפעיל של פועלי פ"ו: יוֹלֵל(י)ךָ, יוֹלֵלְךָ, וְיִלְלְךָ,⁸¹ וְיִלְלְךָ.

5. בעתיד ההפעיל של יס"ף אפשר לראות חמש צורות העתיד: (1) עתיד השלם: תוֹ(ו)סֵף(י)ךָ (ז'), "(לֹא-)תוֹ(ו)סֵף(י)ךָ"; (2) עתיד הקצר שלול-לא בהקשר ובהטעמת מלרע בטעם משרת וניקוד אחרון צירי: "(לֹא-)תִסֵּף (עֲלֵיו", דב' יג, א); (3) עתיד הקצר שלול-אל בהטעמת מלרע בסוף פסוק וניקודו אחרון פתח: "(אַל-) תוֹסֵף" (איוב מ, לב); (4) עתיד הקצר שלול-אל בצרור עיצורים: "(אַל-)תוֹסֵף" (מש' ל, ו); (5) עתיד הקצר שלול-אל בראשו של דיבור, בפירוק צרור העיצורים ובהיווצרות הברת עזר:⁸² "(אַל-)תִּסֵּף (רְאוּת פְּנֵי", שמ' י, כח), "(אַל-)תוֹסֵף (וְדַבֵּר אֵלַי עוֹד", דב' ג, כו).⁸³

79. המשך הכתוב: "וְנִפְשׁוֹת אֶבְיוֹנִים יוֹשִׁיעַ". בראשו של דיבור יָחֹס, עתיד הקצר ומלרע. בסופו של דיבור יוֹשִׁיעַ, עתיד השלם (לא *יוֹשִׁעַ).

80. "וְתִחָּס עֲלֵיךָ". רש"י: "הרי כאן חסרים ב' תיבות. ואמר האומר שאהרגך ותחס נפשי עליך כמו ותכל דוד לצאת אל אבשלום" (שמ"ב יג, לט).

81. איכה ג, ב. בטעם טיפחא גדולה, קראתיהו "דמיו קיסר", עיין צורות הקשר, 0.4.3.2§.

82. ראה הערה 6 לעיל.

83. לאחר שמסרתי את מאמרי למערכת "לשוננו" הופיע מאמרו של משה פלורנטיין, "העיר לי אֶזְנָן לְשִׁמְעַע פְּלִמּוּדִים: על מקומות היקרותן של צורות פועל קצרות וארוכות במקרא", לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 9-18. אף הוא עניינו צורות פועלי העתיד במקרא, וראוי הוא לקרוא בשום שכל ובשימת לב.

חקרי מילים וגרסאות

א. אינקוס

במדרש תהלים ד, ט, מהדורת בובר,¹ אנו קוראים:

תני ר' חייא: "ושמרתם את משמרת" (וי' יח, ל), עשו משמרת למשמרת.
מהו "אני ה' אלוהיכם" (שם) – אונקיס אני ליתן שכרך.

בובר מעיר על כך בזה הלשון:²

אינקוס ליתן שכרך – כ"ה בכ"י ו'.³ אבל בכל כתבי היד האחרים ובנדפס
"מזומן אני ליתן שכרך". ובהגהת הרא"פ⁴ רשם בצד המדרש על מזומן
"אינקוס" והיה גם בכ"י שלפניו. ודעתי היה כתוב אטומס והמלה יונית
ἐτοίμος [כך צריך לגרוס] ענינו מזומן [...] ונעשית בטעות אונקוס. ובכ"י
האחרים ובנדפס הציגו הפירוש "מזומן אני".

אכן, מילת ἐτοίμος מופיעה פעמים אחדות בספרות חז"ל בצורות שונות, כגון
איטימוס, אוטימוס, אטמוס וכו'.⁵ וקצת רחוק לומר שנשתבשה כל כך עד שהעתיק
הסופר אינקוס או אונקיס במקום איטימוס וכדומה. על כן נראה לי להציע כי
מה שנמצא כאן הוא המילה היוונית ἐνκοῦσιος, צורה דיאלקטית מן המילה
ἐκούσιος, שפירושה 'willing, ברצון'.⁶ ובאשר לתוספת הנו"ן, ידועה היא התופעה

1. ש' באבער, מדרש תהלים, המכונה שוחר טוב, על פי כתב היד שבאוצר הספרים בפארמא, ירושלים תשכ"ו, עמ' 47.

2. שם, שם, הערה עט.

3. כתב יד משנת ה'מ"ב (1282); ראה את שכתב עליו באבער שם, מבוא, עמ' 85–86.

4. הוא ר' אברהם פרוינצאלי. עליו ועל הגהותיו ראה שם, עמ' 88–89.

5. ראה S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1899, עמ' 29; בראשית רבה ק, ב (מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 1286):
אטימוס, ושם מח, ז (עמ' 482): איטימוס וכו'.

6. ראה H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*⁹, Revised by H. S. Jones, Oxford 1940, עמ' 514, ערך ἐκούσιος. המילה נמצאת בכל התקופות של הלשון
היוונית, למן התקופה הקלאסית ועד לתקופה המודרנית. היא נמצאת גם ב-*Hesychios of Alexandria*, ed. M. Schmidt, Jena 1857, עמ' 494, ושם היא מתורגמת θελούσης.

של חדירת עיצור אפי ביוונית דיאלקטית ומצויה היא ביוונית שבפפירוסים, כגון $\acute{\omega}\tau\alpha\acute{\gamma}\omega$ במקום $\acute{\omega}\tau\alpha\acute{\omega}$ וכדומה.⁷
נמצאנו למדים שלפי גרסה זו, הנראית מקורית,⁸ הקב"ה אינו אך ורק "מזומן" לתת שכר לעושי דבריו, אלא כביכול משתוקק הוא לעשות כן וזהו עומק רצונו.

ב. ארכיליסטים ופרוטון[קלפטים]

בספר פירוש קדום למדרש ויקרא רבה, מהדורת מ"ב לרנר, איתא:⁹ "אפרוטין: ללסטין שבמים קורין כן."¹⁰ אמר לי ר' סעדיא, שבלשון יון קורין לראש הלסטין פרוטון. וכתב על כך המהדיר:¹¹

[...] לכאורה, ניתן לטעון שנשתמר כאן שימוש יווני מימי הביניים, שכן תיבת $\pi\rho\omega\tau\acute{o}$ בראש שם עצם המציין "בעל תפקיד" משמשת במשמעות ראש וראשון, הממונה על אחרים [...] ברם, במקורות חז"ל מכונה ראש הליסטים תדיר: "ארכיליסטים" [...], כינוי הידוע אף מן היוונית העתיקה ($\acute{\alpha}\rho\chi\iota\lambda\eta\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$).¹²

$\delta\iota\alpha\nu(o)\acute{\iota}\alpha$, כלומר with willing intent. משמעות המילה דומה למשמעותה של $\acute{\epsilon}\tau o\acute{\iota}\mu o\varsigma$; ראה לידל וסקוט, עמ' 704, ערך $\acute{\epsilon}\tau o\acute{\iota}\mu o\varsigma$.

ראה F. T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine*.

ראה *Periods*, 1, Milano 1975, עמ' 118. יש להעיר כי קיצורו של המעתיק הביא לידי היעלמותה של הסיומת י"ס, וסופרים אחרים ראו את הצורה המקוצרת אינקוס כבעלת סיומת יוונית רגילה. ומידי השערה לא נפקינן.

כבר בוכר העיר כי מה שנמצא בשאר כתבי היד (ראה לעיל בראשית דברינו), "מזומן אני", הוא גלוסה על המילה הבלתי ידועה אינקוס.

פירוש קדום למדרש ויקרא רבה, מהדורת מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"א, עמ' 137 (פרשה כה, א).

ראה ויקרא רבה כה, א, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ז, עמ' תקסז, שורה 4: הפירטין. ובחילופי הנוסחאות שם: אפירוטין, אפרוטין וכו'; וראה הערותיו של לרנר שם, עמ' 185. ושם יש כאן חילוף $\alpha < o$ המצוי ביוונית דיאלקטית, הן בתקופת חז"ל הן בתקופה הביזנטית המאוחרת יותר. לדוגמאות ראה ספרו של ג'יניאק (הערה 7 לעיל), עמ' 286–287, וכן S. B. Psaltes, *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1974, עמ' 5–6. וראה מה שהערתו בלשוננו סד (תשס"ב), עמ' 345. עוד נעיר שבויקרא רבה שם, כ"י מינכן 117 (שסימונו כ) הגרסה היא: "ובימים מפני הפראטיס", שהיא הצורה הקרובה למקור, בלשון יחיד: $\pi\epsilon\iota\rho\alpha\tau\acute{\eta}\varsigma$.

לרנר (הערה 9 לעיל), עמ' 185–186.

כך צריך להיות.

אכן צדק המהדיר שיש כאן "שימוש יווני מימי הביניים", והוא קיצור מן המילה πρωτοκλέφτης, ראש הליסטים. ראינו במילונו הגדול של די קאנו:¹³

Πρωτοκλέφτης, Primarius fur, qui diu furta exercuit. Glossae Graecobarb.¹⁴ Αρχικόλος, ὁ ἀρχαίος παλαιός, ὁ ἀρκιοκλέπτης, ὁ πρωτοκλεφτης.¹⁵

נראה כי מילה זו תפסה את מקומה של המילה הארכאית יותר ἀρχιλήστης שאינה מופיעה במילונו של די קאנו ולא בזה של לאמפ,¹⁶ והמצויה עד למאה השלישית והרביעית בעיקר.¹⁷

לבסוף נעיר כי הצורה המקוצרת πρωτο- מזכירה את השימוש העממי של הניב (האיטלקי) numero uno, כינויו של ראש המאפיה.

ג. הי' חמשה

על המילים שבשמות יג, יח, "וחמשים עלו בני ישראל מארץ מצרים", אומר הירושלמי בשבת פ"ו ה"ד (ח ע"ב): "מלמד שהיו מזויינין בחמשה עשר מיני זיין".¹⁸ וכבר העיר בעל קרבן העדה על אתר שצריך להגיה ולמחוק את מילת עשר, שכן הדרש הזה על המילה חמשים מלשון חמישה הוא. עוד העיר כי הדרש הזה הוא

13. C. D. F. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lion 1688 (ד"צ: Graz 1958), עמ' 1265.

14. ראה המפתח שם, טור 42, על ה-Glossae Graecobarbarae.

15. וראה ב-Appendix ad Glossarium, שם, עמ' 162, ערך πρωτοκλέφτης. מילה זו צוינה גם ב-Mεγα Ελληνισαγγλικον Λεξικον של W. Crichton, אתונה 1960 (?), עמ' 1265.

16. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961.

17. כגון Pseudo Callisthenes, 1.36; (המאה השנייה); Hadrian Grammaticus, 1.82.26.

(המאה השנייה או השלישית); 1.2.III.22 P.Cairo Maspero, (המאה הרביעית). ראה במילונו של F. W. Danker (המבוסס על זה של W. Bauer), *A Greek-English Lexicon*, of the New Testament and other Early Christian Literature³, Chicago 2000, עמ' 139, ערך ἀρχιλήστης. המשמעויות של ἀρχי- ושל πρωτο- קרובות הן ביותר, והרושם הוא שבמילים אחדות מוחלפת הצורה הקדומה בצורה המאוחרת יותר, כגון ἀρχιστράτηγος = ἀρχιστράτης; πρωτοστάτωρ = ἀρχιστάτωρ; πρωτοστράτηγος = ἀρχιστράτης. E. W. Sophocles, *Greek English Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge 1914 (ד"צ: הילדסהיים-ניו יורק 1975), עמ' 958-959, ושם, עמ' 257-258, וכן במילונם של לידל וסקוט (הערה 6 לעיל), עמ' 252-253. אמנם טרם מצאתי את הצורה πρωτολήστης* והעניין דורש בדיקה נוספת. עוד יש להעיר על השימוש ב-τὰ πρωτα של "ראש" של אנשים. ראה R. Renehan, *Greek Lexicographical Notes*, Göttingen 1975, עמ' 173, ערך πρώτος.

18. וכן הוא בכ"י לידן ובדפוס ונציה.

על פי המשנה בשבת, שם: "לא יצא האיש לא בסייף ולא בקשת ולא בתריס ולא באלה ולא ברומח" וכו', הרי לנו "חמשה מיני זיין". וכן היא הגרסה בפסיקתא דרב כהנא, ויהי בשלח, יא (מהדורת מנדלבוים, עמ' 186). והרב מ"מ כשר בתורה שלמה, יד,¹⁹ לשמות שם, עמ' יג הערה רסא, הפנה את תשומת לבנו לגרסה שבשרידי הירושלמי,²⁰ עמ' 80 שורה 8: "מזויינין בחמשה מיני זיין", וברור שזו הגרסה הנכונה גם על פי דרשות אחרות על מילים אלה, כגון זו שבפסיקתא דרב כהנא, שם: "ר' יוסי אומר: [...] 'וחמשים עלו' – לחמשה דורות עלו [...]". וכו'.²¹

נשאלת השאלה, כיצד התהוותה הגרסה המוטעית שבירושלמי הגורסת "חמשה עשר" ומניין נוספה מילת עשר. והנה בקונדריס אחרון לילקוט שמעוני, עמ' 316, הגרסה היא: "שהיו מצויינין [וצ"ל: מזויינין] בה' מיני זיין".²² והנה האות ה"א נכתבת בספרות חז"ל הארץ-ישראלית בשתי צורות:²³ (א) ה"א;²⁴ (ב) ה"י, כגון בפסיקתא דרב כהנא, עמ' 191: "הי' חמשה", ושם, עמ' 181: "הי' ברישי דתיבותא".²⁵

נראה אפוא כי סופר כלשהו כתב "שהיו מזויינין בה"י מיני זיין" והמעתיקים "פענחו" את "ראשי התיבות" כ"חמשה עשר".²⁶

19. ניו יורק תש"ד. והעיר על זה גם ר' ברוך הלוי עפשטיין בתורה תמימה, וילנא תרס"ד, עמ' 132-133 הערה כח.

20. מהדורת ל' גינצבורג, ניו יורק תרס"ט (ד"צ: ירושלים תשכ"ט).

21. והשווה גם למכילתא בא, יב, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 41.

22. מובא גם בתורה שלמה, שם.

23. ראה במילוננו של מ' סוקולוף, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, רמת-גן 1991, עמ' 158א, ערך "הא".

24. כגון בירושלמי שבת פ"ז ה"ב (ט סע"ב): "ה"א חמשה".

25. ובחילופי הגרסאות שם: הא (א), כ"י אוקספורד חדש; שם, מבוא, עמ' יב). עוד ציין סוקולוף שם למסורה הקטנה בכ"י דמשק לבראשית כז, ג (וראה שם, עמ' 28).

26. לדוגמאות של פענוח מוטעה של ראשי תיבות ראה ספרו של ר' מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידושי, ירושלים תשכ"ז, עמ' כא-לג, ומה שכתבתי אני, "גלגולי מספרים", סיני סב (תשכ"ח), ה-1 (שעז-שעט), עמ' 278-280. ובאשר לסדר המשונה לכתיבת מספר זה, ה", במקום הסדר ההפוך שהיינו מצפים לו, שמא חשב המעתיק שהסופר שינה את הסדר כדי להימנע מכתיבת שם ה': י"ה, וכדרך שנוהגים לכתוב מספר זה כט"ו.

עוד למשמעות השם "שווא"

בשנת תשי"ד, לפני כשנות יובל, כתב פרופ' אהרן דותן – אז חוקר צעיר – מאמר העוסק בתנועת השווא ובכינוייה בראשית הדקדוק.¹

מן הדיון שם אפשר ללמוד שהמדקדקים קיבלו את השם שווא (או שבא) מקודמיהם, בעלי המסורה. עוד אפשר ללמוד שמקור הכינוי לא היה נהיר עוד למדקדקים, ואילו ניסו את כוחם בהעלאת גיזרונות שונים. דותן מונה חמש שיטות שונות בחיבורי חכמי הלשון בימי הביניים:

א. מלשון שוויון, על שם צורת הסימן: שתי נקודות העומדות בשווי;
ב. מלשון שיווי ודמיון, שהוא מידמה אל כל התנועות (כנראה הכוונה להגייתו לפני גרונית);

ג. מלשון שְׁבִי, יען היותו פעם שוֹבָה (=נע) ופעם נשְׁבָה (=נח);
ד. מלשון נְשָׁתָה (משלי כז, טו), כי הוא כנגד הגלגל העליון שיש לו תנועה אחת שווה;

ה. מלשון שְׁווא, כאילו עניינו הבל וריק.²
עליהם הוסיף דותן עוד חמישה ניסיונות שניסו חוקרים חדשים:

ו. מלשון שְׁבָת, 'מנוחה';
ז. על שם הסימן (,) – הדומה לסימן הסורי שְׁוֹיָא (:), המשמש להפסקה קלה בין חלקי המשפט;

ח. מלשון שְׁבָה או שְׁבָה, משורש יש"ב, כתרגום שִׁכּוֹן בערבית;
ט. מן הארמית שְׁבָא, שפירושו חֵלֶק, קָטַע, במובן שבר של תנועה;
י. מן הערבית שבא (shabba) או שוא (shiwwa), במובן 'עיגול', על שם הסימן היווני ὀβελος, הנמצא, לפי דעה זו, ביסודם של סימני השווא בכל הניקודים השמיים.³

עוד ציין דותן שלשם שווא קדם השם חטף, שעניינו 'מהירות', כלומר, מהירות המבטא של ההגה.

1. א' דותן (דויטשר), "שמותיו של השווא בראשיתו של הדקדוק העברי", לשוננו יט (תשי"ד), עמ' 13–30.

2. שם, עמ' 15–16.

3. שם, עמ' 16–17.

שָׁנִים לאחר שפרסם דותן את מאמרו העלה המחקר שבארמית של ארץ ישראל על שלוש נביה – היהודי, השומרוני והנוצרי – ואולי גם בעברית של המקרא, היה קיים שורש שו"י בהוראת 'תנועה מהירה'.⁴ מעתה מתבקש להוסיף להצעות הנזכרות למעלה גיזרון נוסף:

יא. מלשון שו"י בארמית, 'תנועה מהירה'.

פירוש זה מקבל חיזוק מן הנרדף חטף, שגם הוא מורה, כאמור, על מהירות ההגייה.

4. ראה סיכום אצל ח' ילון, "שוה, שמשמעותו תנועה מהירה, טרופה", לשוננו כז–כח (תשכ"ד), עמ' 79–83 [=פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 235–241].

על תחיית העברית

תגובה למאמרו של י' בלאו, "הרהורים על תחיית העברית", לשוננו סה
(תשס"ג), עמ' 315–324

פרופ' יהושע בלאו מבהיר בהרצאתו המקיפה כיצד נתאפשרה תחיית העברית. לאחר דברי הקדמה והשוואה לערבית הוא מגיע לתחיית העברית, ובראשית דבריו מדגיש כי "המארג הלשוני בארץ ישראל [...] התאפיין בהיעדר לשון שלטת [...]". הטורקית, לשון השלטונות, לא חדרה לדיבורם של היהודים, והערבית, לשונם של הלא-יהודים, עדיין לא נעשתה לשון כוללת". לאחר שהוא מזכיר גם את האנגלית, הוא מסכם כדלקמן: "שילוב גורמים חד-פעמי בין [1] מציאות יודעי עברית, יוצאי החברה היהודית המסורתית, [2] אידאל ההחייאה ו[3] היעדר לשון אחת מתחרה כוללת [...] הוא שאפשר את המאורע החד-פעמי של 'עס' תחיית העברית" (שם, עמ' 319).

הסבר זה לא ניתן בפרסומיו הקודמים (תשכ"ט–תשל"ד; תשל"ו; 1981) על תחיית העברית.¹ ככולם עדיין דבק פרופ' בלאו בהסבר המקובל, כי "היעדר לשון דיבור משותפת ליהודים אילץ אותם ואיפשר להם להחיותה [את העברית] גם כלשון מדוברת". והוא מוסיף: "לו היתה קיימת לשון דיבור משותפת לכל העדות, לא היה הכרח להעמיד את העברית במקומה כלשון דיבור" (מצוטט מתשל"ו, עמ' 20). אולם ההסבר שניתן כעת במאמרו החדש של פרופ' בלאו כבר ניתן בשני מאמרים שפרסמתי בתשמ"ו וב-1984, בעברית ובאנגלית,² כדלקמן: "ההזדמנות היא שבארץ-ישראל לא היתה לשון לאומית; היכולת היא יכולתם המסוימת של היהודים

1. י' בלאו, "תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית", פרקים ב (תשכ"ט–תשל"ד), עמ' 83–104; תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית, ירושלים תשל"ו; "תחיית העברית ותחיית הערבית הספרותית (קורס מקבילים ומפרידים)", עיונים בבלשנות עברית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 290–311; J. Blau, *The Renaissance of Modern Hebrew and Modern*; 18, Berkeley 1981, *Standard Arabic*, Near Eastern Studies.

2. ע' אורנן, "לתולדות תחיית העברית – ההזדמנות, היכולת והרצון", קתדרה 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 83–94; U. Ornan, "Hebrew in Palestine Before and After 1882", *Journal of Semitic Studies* 29 (1984), 2, עמ' 225–254 (על אף רישום השנה, החוברת יצאה אחרי פרסום המאמר בעברית).

לדבר עברית; והרצון הוא הרצון שהתעורר להחייאתה של העברית" (קתדרה 37, עמ' 87). שני המאמרים מכוונים להבהיר בפרוטרוט כל אחד משלושת הסעיפים האלה.

בשני המאמרים שלי הוזכרו ונידונו חיבוריו הקודמים של פרופ' בלאו, אגב ויכוח אתו על המשמעות הראויה שיש לייחס ל"התחייה". אולם המאמרים שלי לא נידונו ולא הוזכרו במאמרו החדש, אף כי ברורה תרומתם להשקפותיו החדשות.

למען הדיוק תשובה לעוזי אורנן

פרופ' עוזי אורנן מצטט את דבריי בלשוננו סה, עמ' 319: "שילוב גורמים חד-פעמי בין [1] מציאות יודעי עברית, יוצאי החברה היהודית המסורתית, [2] אידאל ההחייאה ו[3] היעדר לשון מתחזה כוללת [...] הוא שאפשר את המאורע החד-פעמי של 'נס' תחיית העברית". הוא טוען שהסבר זה לא ניתן בפרסומי הקודמים,² שבהם דבקתי בדעה ש[3], כלומר שהיעדר לשון דיבור משותפת הביא לתחיית לשוננו. לטענתו של המשיג הוא הראשון שהצביע על תרומתם של [1] ושל [2] (מציאותם של יודעי עברית, יוצאי החברה היהודית המסורתית ואידאל ההחייאה) לתחיית הלשון. אני הושפעתי מגילוי, אך הסתרתי מעיני קוראיי שהוא שגילה אותם. אורשה נא לצטט מפרסומי הקודמים, שבהם, כביכול, לא הזכרתי את [1] ואת [2].

כאשר ל[1], מציאותם של יוצאי החברה המסורתית: תשכ"ט-תשל"ד (על סמך הרצאה שנישאה ב-12 בנובמבר 1969), עמ' 85 (=תשנ"ו, עמ' 292): "אין לקבל את הדעת [...] שרק אצל העילית התרבותית הערבית נשתמר חוש הלשון. [...] החברה היהודית המסורתית [...] הקנתה לעילית התרבותית ידיעה טובה של שפת התרבות. [...] כאשר נפרצה מסגרת התרבות המסורתית ובני חברה זו ניסו לקלוט את ערכי התרבות החדשה, נזקקו ללשון אשר תהיה מסוגלת להביעם. תחיית הערבית והעברית פירושה מבחינות רבות התאמתן של הלשונות הללו לתרבות החדשה". תשל"ו, עמ' 14: "נס' תקומת העברית היה כי התנועה הציונית העלתה ארצה מספר מספיק של יהודים שקיבלו את חינוכם בחברה המסורתית לפני שעזבה". שם, עמ' 16: "[...] נתאפשרה תחיית העברית בגלל מציאותם של יוצאי החברה המסורתית".

כאשר ל[2], אידאל ההחייאה: תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 85 (=תשנ"ו, עמ' 292): "לכך נתלוותה [...] התעוררות הרגש

1. המשיג הוסיף ספרות לטקסט המקורי; לא מחקתי, כי הן מקלות בהמשך את הציטוט.
2. לשם פשטות אני מצטט אותם לפי שנת הופעתם, כפי שהם מצוטטים בידי המשיג בהערות הראשונה.

הלאומי, אשר דרש להשליט את לשון התרבות, אשר ראו בה עתה שפה לאומית, על כל שטחי החיים המודרניים".

תשל"ו, עמ' 16: "תקומתה של הלשון העברית [...] לא הייתה מתארכת לולא התלהבותם של הנלחמים לתחיית הלשון".

שם, עמ' 20: "החברה היהודית המסורתית [...] מאחר שיוצאי החברה הזאת, ברחף נטיותיהם הלאומיות, ניסו להחיות את העברית, הרי עצם היעדר לשון דיבור משותפת ליהודים אילץ אותם ואיפשר להם להחיותה גם כלשון מדוברת".

כאן אכן הבאתי את כל שלושת הגורמים של התחייה יחד. אם נוסיף את המספרים 1, 2, 3, נקבל: "החברה היהודית המסורתית [...] מאחר שיוצאי החברה הזאת, [1] ברחף נטיותיהם הלאומיות, [2] ניסו להחיות את העברית, הרי עצם היעדר לשון דיבור משותפת ליהודים [3] אילץ אותם ואיפשר להם להחיותה גם כלשון מדוברת".³

נמצאתי אפוא לא-מחדש בדעותיי במשך עשרות שנים עד עתה. סברתי בעבר ואני סובר עתה ששילוב של שלושה גורמים אפשרו את תחיית העברית: [1] מציאות יודעי עברית, יוצאי החברה היהודית המסורתית, [2] אידאל ההחייאה ו[3] היעדר לשון מתחרה כוללת. לא שיניתי את השקפתי בהשפעת איזו נקודת ארכימדס מדומה, כשאני משתדל כביכול להסתיר מעיני קוראיי את ממצאה האמתי, פשוט מפני שנקודה כזאת עדיין לא נמצאה.

3. המשיג מביא מן הקטע הזה את סופו בלבד, "היעדר לשון דיבור משותפת ליהודים אילץ אותם ואיפשר להם להחיותה גם כלשון מדוברת". את החלק הראשון, הנוגע ל[1] ול[2] ("מאחר שיוצאי החברה הזאת, [1] ברחף נטיותיהם הלאומיות, [2] ניסו להחיות את העברית") והמקעקע את טענותיו, לא הביא.

Summaries

Yitzhak Avishur

“The Song of Moses” (Deut. 32) and Ugaritic Literature: Shared Stylistic Patterns and Language

This article discusses known and new parallels between “The Song of Moses” and Ugaritic literature. Their identification, classification, and characterization assists determination of these parallels’ distribution and dissemination, and overall consideration of their full range contributes to establishing the date and provenance of “The Song of Moses”.

The detailed parallels between the “Song” and Ugaritic literature set forth here extend over wide domains of affinity. These range across pairs, twenty in number; phrases, expressions and terms, nine in all; and special words, seven in number. In addition, allusions to beliefs and opinions, and to divine names and titles from Canaanite literature are found in the poem. Not only do these shared parallels suggest a link between Canaanite literature and the Bible, they also illumine the debated question of the date for the composition of the “Song”.

Adina Moshavi

On Distinguishing Polysemy from Generality in the Biblical Hebrew Verb: An Analysis of the Verb ביקש

A fundamental problem in both semantics and lexicography is the distinction between polysemy and generality. When the meaning of a word varies according to the context, is this due to the contextual selection of independent meanings (polysemy), or is it only contextual modulation of a single, general meaning? Distinguishing between the two types of variation is particularly difficult in the case of metaphoric extension, which can either create a new meaning or simply broaden the

original one. Direct tests for polysemy, relying on native speaker intuition, are impractical for a dead language such as biblical Hebrew, and the indirect synonym test, as currently formulated, is problematic. This paper argues that polysemy can be successfully distinguished from generality by examining the paradigmatic relations of the word, including all the available synonyms and antonyms. This method is demonstrated using the biblical verb **בָּקַשׁ**, a word that has apparently undergone metaphorical extension from the concrete to the abstract. Three distinct meanings of the verb emerge from the analysis: 'try to find', 'try to bring about', and 'try [to do]'. The complexity of the paradigmatic evidence in the case of 'try to bring about' underlines the importance of considering the full paradigmatic relations in differentiating word meanings. Although the synonym pattern seems to indicate that the use 'try to bring about' is a contextual modulation of 'try to find', the greater number of distinct antonyms of each use reveals that two independent meanings are involved.

Menahem Kister

Psalm 6:7–8: Biblical Words and Their Early Interpretation

The first part of the article interprets the word **אִשַּׁח** (Ps. 6:7). The author suggests that this verb is derived from the root **שׁח״ח** or **שׁח״י** 'to melt' (*afel*: 'cause to melt'), well attested in several dialects of Aramaic (including Syriac) and in Hebrew. The reading **אִשַּׁח** in the Targum to this verse was influenced by Job 7:13. The two verses are combined in *Hodayot* (1QH 9:4–5).

The second part treats the etymology of the verb **עִשְׂשָׁה**. After surveying the large variety of ancient translations and medieval and modern interpretations and etymologies, its derivation from the noun **עַשׂ** 'moth' (Arabic *ʿatt*), is reinforced by an Arabic expression for the body in a state of grief: *sawwasa ʿazmi*, an exact equivalent of **עִצְמִי עִשְׂשָׁה** (Ps. 31:11), in which the Arabic verb *sawwas* is derived from the noun *sūs* 'moth'. This is a case study of different considerations taken into account in determining the etymology of a biblical word and of lexicographical attitudes.

The third part deals with the obscure expression **עֵינִי כַעַשׂ בְּכַבֶּשֶׁן** (1QH

9:5). The passage is modeled after our verse from Psalms. The noun עש here, which must mean ‘a lump or a bar of metal’, like עשית, עשה and עש in mishnaic Hebrew, reflects *Hodayot*’s interpretation of the verb עשה in Ps. 6:8 (cf. Rashi’s commentary ad loc., according to which this verb is derived from the noun עשית in the sense of ‘a lamp’). The expression in *Hodayot* then means: ‘my eye is (i.e., weeps) like a metal (melting) in the furnace’ (note also the metaphor of ‘melting’ in Ps. 6:7).

Moshe Bar-Asher

The Noun Pattern פָּעוּל in Mishnaic Hebrew

This article examines the noun pattern פָּעוּל in mishnaic Hebrew according to MS Kaufmann, MS Parma B, and additional witnesses. The discussion includes both a detailed presentation of the thirty-two occurrences of nouns in this pattern as well as remarks on each noun, its alternate forms, and its reflections throughout the ages. A number of general topics are then investigated:

1. The difference between biblically attested nouns and biblically unattested ones. In general, the former group displays no difference between mishnaic Hebrew traditions and biblical Hebrew. The latter group contains not a few differences between the varying traditions: nouns in the pattern פָּעוּל alternate with nouns in the patterns פָּעוּל, פָּעוּל, פָּעוּל, and others.
2. The pattern and its meaning. Most of the nouns can be classified according to two basic meanings: (a) instruments and objects; (b) verbal nouns or the results of an action in the *qal* stem. Another seven meanings were also discerned.
3. Synchronic distinctions. The data are investigated primarily by synchronic criteria and, for that reason, words of Greek origin that are associated with the pattern are also discussed, e.g., κράμβη > כְּרֹב.
4. Diachronic distinctions. Here an attempt was made to trace the original pattern of nouns belonging to פָּעוּל. I give preference to the forms *pa'ul/pi'ul/pu'ul*, but also point to other patterns for several of the nouns.

This study can serve as a model for the investigation of other noun

patterns in mishnaic Hebrew as well as for studies of a more general nature.

David Henshke

היוצא לדרך

On Double Meanings and Their Consequences

The article treats the dual connotation of the expression **היוצא לדרך** 'when one sets out on a journey', which can be understood as (a) just before, or on the verge of setting out, and (b) after setting out, already on the way. Two passages in the Babylonian Talmud exemplify the dual meanings of this term and their confusion.

In the passage dealing with the prayer for a journey (BT *Berakhot* 29b), this double meaning created uncertainty as to the precise moment for its recitation. The original halakhah mandated that it be recited after he sets out; namely, it understood this phrase in the second sense. However, within the passage itself there are signs of a different approach that understood the expression in the widespread meaning of 'on the verge of setting out', namely, in the first sense.

Another example in which we find confusion in the meaning of these terms comes from a passage dealing with the marital rights due to a wife whose husband is about to set out on a journey (BT *Yebamot* 62b). The coupling of R. Joshua ben Levi's statement with a citation of a statement by R. Isaac ben Abdimi regarding 'one who sets out' created exegetical difficulties. Later redactors of the Talmud overcame the difficulty by explaining both statements in the first sense noted above. Via analysis of BT *Erubin* 100b, the original context for R. Isaac's statement, the author reached the conclusion that, in the original statements, Joshua ben Levi discussed the issues according to the term's first meaning, whereas Isaac ben Abdimi employed the term in its second sense. The introduction of Isaac ben Abdimi's statement, which originally lacked halakhic implications, to *Yebamot*, was instrumental in the institution of a significantly lenient ruling within the stringent laws of the menstruant woman.

Rafael Isaac (Singer) Zer

Ben-Asher and the List of Homonyms תרין בתרי לישנין

In his study, "Homonymous Hapax Doublets in the Masora" (*Textus* 14 [1988], pp. 131–145), Aron Dotan maintains that a list of additions to the one hundred doublets of *Okhla we'Okhla*, list no. 59, was at some stage edited by the well-known tenth-century masorete Aaron ben Moses Ben-Asher. The most important manuscript of this additional list, found in several sources, appears at the end of MS L (MS St. Petersburg [Leningrad] B19a). Dotan grounds his argument in ascriptions to Ben-Asher found in the titles of some of the sources for this list. He further submits that Ben-Asher's name does not appear in L because L predates Ben-Asher. According to Dotan, Ben-Asher utilized L as the basis for his list of additions, and even though this list kept expanding after Ben-Asher's death, its ascription to him continued.

This paper argues that another manuscript (T-S D. 1 32), mentioned but not discussed by Dotan, provides crucial evidence that Ben-Asher did not edit the list of additions. According to Dotan's criteria, Ben-Asher's name should have appeared in its title; it is, however, missing from this manuscript. Additional proofs that Ben-Asher did not compile this list include the level of editing and of the semantic distinctions found therein, which are inferior to those of Ben-Asher. The author further submits that the attribution of the list of additions to Ben-Asher is the result of an erroneous understanding of the colophon of MS L which states that it was written according to Ben-Asher's works. This in turn could have led to the mistaken conclusion that Ben-Asher himself compiled the list of homophonic doublets in L. Additional examples of such mistaken attributions are provided.

Rivka Halevy

The Function of the Construction 'Verb + *l-* + Personal Reflexive Pronoun' in Contemporary Hebrew

This study examines the meaning and function of the Hebrew construction 'verb + *l-* + personal reflexive pronoun' that is in agreement with the grammatical subject of the verb, such as, *היא הלכה*

התכורצתי לי כפינה, לה הביתה. This pronominal *l-* is in fact a caseless affix, or a free, nonlexical dative, namely, it is not case-governed by the verb and is semantically redundant.

Various writers have tried to analyze this construction of the micro-level of sentence meaning (i.e., predication, proposition). In traditional treatments of the subject, notably biblical Hebrew studies, this pronominal *l-* is generally associated with the so-called *dativus ethicus*, an unfortunate term used after a vaguely similar phenomenon in Romance languages. The novelty of the present study consists in approaching the phenomenon in question on the macro-level of utterance structure (i.e., illocution, pragmatics). It is argued that the pronominal *l-* under discussion, like the ‘genuine’ (Romance) *dativus ethicus*, lies outside the argument structure of the sentence, where it remains unresolved, and receives interpretation only at the utterance level. In fact, its coreferentiality should be related to the speech participants, even when they are not involved in the events described. In this ‘subject-oriented’ construction, the speaker wishes to place emphasis on the significant affectedness of the subject-entity participant, while giving his commentary on that individual, who is the topic of the discourse. Thus, it is argued that the widespread use of the coreferential *l-* pronoun in contemporary Hebrew constitutes an instance of subjectification, namely, the process whereby words and grammatical constructions become increasingly situated in the speaker’s subjective belief-state or attitude toward the proposition, and become the institutionalized way to express these meanings.

Aaron Berberian

תגרי סימטא and the Selling Stone:

A Further Study in Talmudic Lexicography

This study treats the form, meaning, and syntax of the word **סימטא** as used in talmudic sources and the reality that fostered its creation. It also proposes a new lexical definition of the concept **סימטא** represents.

סימטא is a defined area of variable size, intended for occasional trade and in which anyone can place merchandise. Located near the main marketplace (the public domain), the **סימטא** differs from it in its special

legal status (a joint domain of the buyer and the seller). Sometimes a **סימטא** would be created ad hoc for a specific purpose and for a limited time. Rare and precious merchandise, which because of its nature, quality, or size could not be sold in a shop, was offered for sale in the **סימטא**. This place was relatively secluded from the hustle and bustle of the marketplace and was suitable for prolonged bargaining and for auctions. **סימטא** is here identified as a halakhic tool created in the tannaitic period in Palestine for these specific purposes.

This definition, formulated according to talmudic and geonic sources, accords with Rashi's commentary to the Talmud, itself based upon the above-mentioned and similar sources. The proposed definition contradicts, however, that of Nathan ben Yehiel of Rome in the *Arukh*: **ד' יחיד שביל של יחיד** 'a private domain'. Derived from the Latin *semita*, the *Arukh*'s definition ignores the purpose underlying the creation of the said halakhic tool. My definition also invalidates the solution proposed by Aaron Amit for two of the occurrences of the concept **סימטא** in talmudic sources: Tosefta *Bikkurim* 2:15–16 and the parallel passage in BT *Pesahim* 50b, and *Sifra*, *Bēhar* 6:1. He suggested that in these occurrences the word **סימטא** is to be derived from the Greek *σώματα* 'bodies' and is used, as in the Greek, in the plural form to designate slaves (*Lěšonēnu* 63 [2000–2001], pp. 227–238).

Mordechay Mishor

Carlos del Valle Rodríguez, *Historia de la gramática hebrea en España*, Vol. I: *Los Orígenes (Menahem, Dunaš y los discípulos)*, Madrid: Aben Ezra, 2002, 665 pp.

This is the first of a series of seven volumes on the development of Hebrew grammar in Spain. This volume discusses the period of origins, the second half of the tenth century, presenting a systematic exposition of the Hebrew grammatical conceptions of Saadya Gaon, and of Menahem, Dunash, and their disciples. It concludes with five appendixes containing a Spanish translation of all the grammatical portions, or pieces of linguistic value, found in the five works that constitute the subject of this first volume: the *Maḥberet* of Menahem, Dunash's critique (*teshuvot*) of Menahem, Menahem's disciples' critique of Dunash, Dunash's disciples' critique of Menahem's disciples, and Dunash's critique of Saadya Gaon.

Steven E. Fassberg

Linguistic and Cultural Studies on Arabic and Hebrew: Essays Presented to Moshe Piamenta for his Eightieth Birthday, edited by Judith Rosenhouse and Ami Elad-Bouskila, Wiesbaden: Harrassowitz, 2001, vi + 317 pp.

The volume of articles presented to Prof. Moshe Piamenta on his eightieth birthday is a fitting tribute to a notable scholar of Arabic. Over the course of his lengthy career Piamenta has written on dialectology, lexicography, and sociolinguistics. He has also been involved in the practical planning of Arabic language instruction. Most of the sixteen articles collected here deal with these subjects. Two articles relate to Hebrew – Y. Ratzaby on additions to the existing Hebrew lexica and S. Shraybom-Shivtiel on the compounding of words in Hebrew (and Arabic).

Tsemah Kessar**A New Edition of the *Taj Torah Qedumah***

J. P. Halevey (ed.), *Torah Qeduma*, Bet Dagan: S. Hudeifi, 2000, Vol. I: 24 + 302 + 117 pp.; vol. II: 352 + 130 pp.

Ever since the first Yemenite immigrants reached the shores of Palestine in 1882, various editions of the Yemenite Pentateuch have been published. Recently, a new, meticulously prepared edition, called *Torah Qedumah*, has appeared. It contains the weekly portions accompanied by Targum Onqelos; the *haftarot* with their Aramaic translation (the latter found at the end of each volume); the grammatical composition named *Heleq ha-Diqduq* on the Torah portions and *haftarot* (according to verse sequence) by R. Yiḥye Tsalaḥ, and a new commentary on the *haftarot* by R. Shalom Shabazi. The volume is a rich mine and should occupy its rightful place on the Jewish bookshelf.

Israel Ben-David

Supplement to “Simple Imperfect, *Waw*-Consecutive, and Other Apocopate Verb Forms in the Bible”

(*Lěšonénu* 60 [1997], pp. 191–276)

Scholars usually distinguish between three types of imperfect verb forms in biblical Hebrew: indicative (simple imperfect), cohortative, and apocopate (see E. Qimron, “A New Approach toward Interpreting the Imperfect Verbal Forms in Early Hebrew”, *Lěšonénu* 61 [1998], pp. 31–44). This classification is not sufficient. Qimron deals, for example, with “imperfect forms with prefixed *waw* which are short in general” (p. 34, §34). This raises problems with the classification of many verbs; for example, וַיֵּשֶׁם or וַיִּסֵּר; וַיֵּשֶׁם or וַיִּשָּׂם? Strong verbs have just one apocopate imperfect form with ultimate stress: יִכְרֹת, וַיִּכְרֹת, יִכְרֹת, in opposition to the simple imperfect יִכְרִית. But weak verbs have two (and even more) apocopate imperfect forms, one with ultimate stress and one with penultimate stress. The ultimate stress is to be found with the optative, with and without conjunctive *waw* and with אַל as the negative imperative of the third-person singular masculine and feminine: יֵשֶׁם, וַיֵּשֶׁם, אַל-יֵשֶׁם. Penultimate stress is found with *waw* marking the past and with the negative second-person singular masculine imperative with אַל-יֵשֶׁם: אַל-תִּכְרֹחַ, וַיִּכְרֹחַ; אַל-תֵּשֶׁם. Disregarding these two short imperfect forms means the loss of an essential chapter in biblical Hebrew grammar. Additional observations are made on Qimron’s article.

Daniel Sperber

Notes on Words and Their Variants

1. *Incus*

The word אִינוּקִים, or in some versions אִינוּקִים, appears in *Midrash Psalms* 4:9 (Buber ed., p. 47). Buber emended it to אִינוּמוֹם, suggesting it represents the Greek word ἐτοιμός, ‘ready’, which fits the context well. However, I would suggest, with no emendation, *ἐνκουσ(ι)ος = ἐκούσιος, ‘willing’, with the commonly found insertion of the medial nasal.

2. *Archilestes* and *proto(kleptes)*

In an early commentary on *Leviticus Rabbah*, published by B. Lerner (Jerusalem, 1995), we find an explanation attributed to Saadya Gaon (p. 137): in Greek they call the leader of the bandits פרוטט. In classical Greek he is called ἀρχιληστής, but in later Greek we find the form πρωτοκλέφτης, ‘leader of the robber-band’. In popular parlance this was apparently abbreviated to *proto*, just as in Italian a mafia chief is called *numero uno*.

3. ף

PT *Ber.* 6:4, 8b declares that the children of Israel left Egypt with *fifteen* kinds of weapons, basing itself on the verse in Exod. 13:18. Scholars have already noted that the text should be corrected to “*five* kinds of weapons”, as indeed appears in a Geniza fragment. I suggest that the error came about because in the original text the number appears as ף, a Palestinian way of writing the letter *heh*, whose numerical value is five. However, a misunderstanding by subsequent copyists, who took it to represent fifteen, the numerical value of *heh* and *yod*, led them to write the number in full for the reader’s convenience.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושישה, חוברת שלישית ורביעית
התשס"ד

ירושלים התשס"ד

”לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ד

הפקה: ליזה מוהר

סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס ”גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושישה, חוברת ג-ד, התשס"ד

תוכן העניינים

מאמרים

213	"יִתְּא רַאשֵׁי עָם" (דברים לג, כא)	זאב בן־חיים
219	צמדי מילים המעצבים מידה כנגד מידה במקרא	יהונתן יעקבס
233	גרסאות שונות במשנה	דב זלוטניק
237	קצוות־	חיים א' כהן
	הלשון הארמית של היצירה הארץ־ישראלית בתלמוד	אליקים וייסברג
243	הבבלי (א)	
283	מילים יווניות קשות בספרות רבנית מאוחרת	דניאל שפרבר
291	הסדרן והמסֶדֶר	גרשון ברין
297	הפרדת הניקוד הטברני מטעמי המקרא	יוסף עופר
315	המילים העבריות בפירוש לפרקי אבות לאנשל לוי	מיכאל ריז"ק
	תצורה ומשמעות בלשוננו של מאיר שלו על פי "רומן	גלילה מור
355	רוסי"	

מן העבודה במילון ההיסטורי

	מַרְדְּכִי מִישׁוֹר	זָרוּיוֹת בַּתְּצוּרָה הַפּוֹעֵל: ד. צורות עתיד וציווי
381		חלומות בפועלי ל' הפועל גרונית

הערות ותגובות

387	"הבה נתחכמה לו" (שמות א, י) = 'בואו נשתלט עליו'	שמואל פסברג
	"כלי חמס מכרתיהם" (בר' מט, ה): קריאה חדשה	יצחק אבישור
389	בכתוב והבהרת הקללה לשמעון ולוי	
395	על "הרהורים על תחיית העברית"	רון כוזר
405	תעתיק פונטי של עברית מדוברת	אשר לאופר

417	ניסן נצר	כיסוח
419	אלישע קימרון	על גלגול צורות העתיד בעברית הקדומה
423	ספרים שנתקבלו במערכת	
I	תקצירים באנגלית	

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- פרופ' זאב בן-חיים, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר יהונתן יעקבס, החוג לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' דב זלוטניק, רח' האר"י 11, ירושלים 92192
ד"ר חיים א' כהן, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
ד"ר אליקים וייסברג, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
פרופ' דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' גרשון ברין, החוג למקרא, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
ד"ר יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
ד"ר מיכאל ריזניק, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר גלילה מור, תל-יוסף 19132
ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
פרופ' שמואל פסברג, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905
פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ד"ר רון כוזר, החוג לאנגלית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
פרופ' אשר לאופר, המעבדה הפונטית, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905
ד"ר ניסן נצר, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105

”וַיֵּתָא רֵאשִׁי עָם” (דברים לג, כא)

א

מילת וַיֵּתָא (נוסח אחר – וַיֵּתָא, וַיֵּתָא) מפרשי המקרא המסורתיים אף המדקדים מאז ימי הביניים ועד ימינו שווים בדעה כי זו צורה הגזורה מן הפעל אָתָה שמובנו כמובן הפעל פָּא. כנגד זה נחלקו הדעות במשמעותו של ויתא וכשימושו בתחביר הפסקה הסתומה האמורה, כלומר מי נושאו של הפעל. תמה גדול בעיניי שתיקתו של רבי יונה בן ג'נאח: לא הביא ויתא בספר השרשים, לא דן בו בספר הרקמה ולא ב”כתאב אלמסתלחק”, אף על פי שנתפרשה הצורה ב”כתאב אללין” של רבי יהודה חיוג'. קשה להניח הסחת הדעת גרידה.

ב

מיוחדת היא דרכה של מסורת השומרונים בהבנת הפסקה הנדונה והרי היא משתקפת בהגייתה: *wyāṭta rāši 'ām*¹.

על פי כללי הגיית השומרונים בעברית שתוארו בספרי עואנ"ש,² ה, עיצור מקבוצת הגרוניים הנוגע בעיצור שלאחריו נגיעה גמורה, זאת אומרת בלא חציצת תנועה ביניהם, נטמע בו בדומה לנוהג בגזרת פ"נ. הרי דוגמאות אחדות:³ יחמד *yēmmād*, יעמד *yāmmād*, וְשָׁמַחְתָּ (דב' יד, כו) *wšāmāṭṭā*, שמענו *šāmānnu*, בראתי *bārātti*, מצאת *māṣāṭṭā*, קראתי *qārātti*.

לפיכך אין מגיעה לפרש *wyāṭṭā* צורה מן הפעל אָתָה; גם תנועת *ā* שבסוף היא מדרכי נטיית פעלי ל"י. ברם עובדה היא כי אין מסורת השומרונים מכירה בקיום הפעל אתה בהגיית העברית, ובדברים לג, ב במקום ואתה היא גורסת ואתו (*wittu*), כלומר מילת היחס *at* (את) בתוספת כינוי הנסתר. כנגד זה הפעל משמש כרגיל בארמית השומרונים והגייתו בה כצפוי: *yīti* ייתי (עואנ"ש, ג/ב, עמ' 77

* מאמר זה כתב פרופ' בן־חיים לפני ג' בניסן תשס"ד. לבקשתו טיפלו בהבאתו לדפוס והגיהוהו י' הופקינס, מ' מישור ואנוכי [הערת העורך].

1. = הָעָם!

2. עברית וארמית נוסח שומרון, א–ה, ירושלים תשי"ז–תשל"ז.

3. עואנ"ש, ה, עמ' 63 ס' 1.5.3; עמ' 88 ס' 2.2.1.1.4.

שורה 35), $y\dot{\imath}t\ddot{o}n$ ייתון (שם, עמ' 64 שורה 25), $ady\dot{\imath}t\ddot{o}n$ דייתון (שם, עמ' 163 שורה 60).

ג

משהוכח בעליל (עואנ"ש, ה, עמ' 251 § 8.2) כי במילה מן התורה הבאה בחיבורי המפרשים והמדקדים השומרוניים בימי הביניים משתקפת הגייה מעין זו הנוהגת בקריאת השומרוניים בימינו, רשאים ואולי אף מצוים אנו לשקול את עדותם בעת דוננו בה, בין מצד הדקדוק ובין מצד המשמעות.

הבה נתבונן איך ויתא ומקביליו מוצגים ב"המליץ"⁵, מילון לנוסח התורה של השומרונים ותרגומיו לארמית ולערבית בצורתו שלפנינו (על פי כתב יד מן 1476). הוא ערוך בשלושה טורים בסדר זה: מקור-ערבית-ארמית. הטור הארמי נתחבר תחילה, לא יאוחר מן המאה האחת-עשרה, בהיות הארמית עדיין שגורה בעדת השומרונים, ואחריו נוסף עליו הטור בערבית.

ד

ויתא

עמ' 485 שורה 177: ויתא – זגר – וכבה
שורה 178: ויתא – וגמע – ויזמן
עמ' 616 שורה 215: ויתא – ויזגר – וכבע
שורה 216: ויתא – ויגמע, ويشرك – ואשתתף

הניא

עמ' 454 שורה 144: הניא, יניא – זגר, יזגר – כבע, ויכבע
עמ' 533 שורה 367: תניאו – תצעפוא – תשפלון
שורה 368: ויניאו – ואצעפוא⁶ – ושפלו

ה

נמצאנו למדים:

1. בעל "המליץ" מתקשה לשייך את ויתא לרשימת ערכים אחת, אלא מביא אותו ברשימה הפותחת באות יו"ד (כנגד דרכו שלא להביא במניין האותיות אותיות

4. נרפס בטעות $y\dot{a}t\ddot{o}n$. ההגייה המקובלת בקרב השומרונים היא כמוגהת לעיל, ואין בלתי.
5. נתפרסם בעואנ"ש, ב, בעמודים 440–616; הערכת טיבו וכו' בכרך א, עמ' סה-עג.
6. ככתבי היד המילה הערבית כתובה כ-צ וקיימתיה במהדורות אף על פי שברור שהכוונה ל-צ כפי הגהתי לעיל. ואמנם במהדורות התרגום הערבי של חסיב שחאדה (במ' לב, ט) חילופי נוסח اضعفوا.

- שימוש) וגם מביא אותו בפותחת באות תי"ו. אילו חשב כי ויתא גזור מן השורש את"י, היה מקביל לו צורה מן את"י בטור הארמי.
2. מסתבר כי שלשלת המקבילים ויתא – וזגר – וכבה/וכבע מציעה את מסורת השומרונים במקורה ונרשמה ב"המליץ" בנוסחו המקורי, והאחרת נוספה בשלב מאוחר, ותעיד על כך העובדה שבשלשלת האחרת יש בטור הערבי והארמי יותר ממקביל אחד.
3. אמנם די לה לשלשלת האמורה לקבוע את משמעות ויתא והיא 'גערה, נזיפה' כעדות המקביל הערבי וזגר. גדולה מזו, יש גם סיוע לכך מן העברית עצמה, שכן וזגר אף הוא מגדיר את הניא (במ' ל, פסוקים ו, יב), המציין פעולה שלילית, מעין 'מיחה ביד, מנע, הפר'.

ו

מעתה לא נותר עוד דבר זולת גילוי המילה הממשית בלשון העברית המסתתרת באותיותיה מאחורי wyāttā והיא, כנאמר בעוֹאנ"ש, ה, עמ' 122 § 2.8.14, ויחתה שניקודה לפי מסורתנו וַיִּחְתָּה (לא וַיִּחְתָּה!). עד היכן שראיתי מגעת, רק מילה זו מקיימת את תנאי הדקדוק של ענ"ש במלואם וכדיוקם לזהות הכתוב וההגוי אהדדי. לפנינו תופעת קרי וכתיב שכיוצא בה אתה מוצא במסורתנו בדברים כח, כז: וּבִשְׁחָתִים – קרי, ובעפלים (בענ"ש wbāfālem) – כתיב; וכן הוא בדברים כח, מ: יִשָּׁל – כתיב, yešā'el – קרי. עברית השומרונים מקיימת את הפעל שחל, שמעיקרא אף בנוסח התורה של השומרונים איננו, אלא נקרה בכתיב יד מאוחרים (ישעל). עצם זהות ישל/ישעל נמצאת מקיימת בחילוף הנוסח משילין/משחילין [פרות] במשנת ביצה ה, א.⁷

בכך נסתיים הבירור של ויתא כפי הנדרש בחיבור דקדוקי לענ"ש. לא ראיתי להפליג באטימולוגיה, כלומר בהתהוות המשמעות המיוחסת לפעל חתה כאן, רק הסתפקתי ברימוז לביטוי "שנפשו של אדם קצה בו" במשנת מכות ג, טו שכתבי יד קדומים גורסים בו חָתָה/חֻתָּה. מצד המשמעות אין להקפיד ולתלות דקדוקי הבחנה בגזרת העלולים לפי סדר עלילותם.

ואולם הלקח הנלמד מן הבירור הלשוני, רעיון הגערה, מה פשרו ומה קשרו אל ברכת משה – זה עדיין צריך עיון. לצורך זה שומה עליי להשלים תחילה את הצד האטימולוגי.

השורש חת"י בא בתורה בצורת שם בלבד: מחתה māttā ובנטייתו, כגון מחתתו (וי' י, א) māttitu וכיו"ב. הפעל חתה מעיקרא משמעו, כשל אחיו הערבי חָתָה, 'הסיר

7. עיין עוֹאנ"ש, ג/א, עמ' 148. הראיה מן השומרונית בבעיית חילוף הנוסח האמור קודמת מאות שנים לעדות מר זוטרי (כבלי ביצה לה ע"ב) ולא עלתה בדיון עד כאן.

מן', ואולי כך, זאת אומרת הסרה סתם, עדיין הוא משמש בימי ישעיהו (ל, יד): "ולא יִמָּצָא בְּמִכְתָּתוֹ חֶרֶשׁ לַחֲתוּת אֵשׁ מִיָּקִיד". אך עובדה היא שבלשון המקרא וכל שכן אחריו הפך להיות צירוף כבול, וכדרכו של צירוף כזה התגלגל לשמש מטבע לשון ציורי שגור המביע פגיעה רעה עד מאוד בגוף ובהעברה (מטפורה) אף בנפש; אין לך עדיפה לך מן הפסוקים במשלי כה, כא-כב: "אם רעב שָׁנָאךְ הֵאכִילָהוּ לֶחֶם וְאִם צָמָא הִשְׁקָהוּ מִיָּם, כִּי גַחְלִים אַתָּה חֲתָה עַל רִאשׁוֹ". אף כימינו נוהגים לתאר עלבון קשה מאוד בתואר "צורב". וכך מרוב שימוש "חתה גחלים" בהעברה נעשה המשלים מובן מאליו, נתייתר ולבסוף נשמט בהעבירו את משמעו אל חתה. פֻּעַל שנתהווה כך מכונה בבלשנות pregnant, ובלשונונו יאים לו הכינויים "מעובר", "חדור".

זהו השלב האחרון בגלגולו של הפֻּעַל חתה אשר מסורת השומרונים לעברית מציעה לנו. כנראה אותו השלב חל בתקופת לשון חכמים – אם אמנם חו"ת הוא גיוונו הצורני של חת". לפיכך החתה הוא הפוגע פגיעה רעה מאוד באדם – ואיך יכולה הנפגע? התשובה על פי מסורתנו ברורה:

שנינו במשנת אבות ב, י: "והוי מתחמם כנגד אורן שלחכמים, והוי זהיר בגחלתן שלא תיכווה, שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב" וגו'. כיוון שהפֻּעַל נכוה ממילא כולל בקרבו את המושג אש, בשימוש בהעברה נתייתר המשלים ואנו מוצאים "נכוה באוזנו, נכוה בשפתותיו", ובגזומה: "אי אתם נכוים אפילו בחמי חמין" (ברכות טז ע"ב).

כבה/כבע

בענ"ש הכתוב כבה אפשר שייגזר (א) מן כב"י, לשון 'כיבוי', כמו תכבה (וי' ו, ה) tikkābi נפעל עתיד; (ב) או מלשון כו", אלא שאין פֻּעַל ממנו בתורה. לעומת זאת בארמית אין כב"י במובן 'כיבוי' בנמצא, והוא מיתרגם על ידי השורש טפ"י, וכך כבה בת"ש לעולם שרשו כו". אכן כנגד כויה בתורה (שם' כא, כה) אתה מוצא בת"ש כביה אף על פי שנוסח השומרוני של התורה גורס מכוה makwā. ראוי לציין כי כבה הוא מקבילו הנאמן של חתה בענ"ש במשמעות וגם באופן שימוש. חילופו כבע לכאורה יתפרש בנקל על פי כללי ההגייה, אהח"ע (עואנ"ש, ה, עמ' 25, §1.1.8). אנו רואים שכבר בפיוט הארמי הקדמון של השומרונים כל אות מקבוצה זו יכולה לבוא במקום חברתה, למשל:⁸ עבודה – פותחת בית א (עמ' 94), עבדתנון – בית ה (עמ' 95), עבדתנה – בית ח (עמ' 96), האן – בית ע (עמ' 98). אף על פי כן לא הייתה דעתי נוחה לייסד אטימולוגיה על חילוף ה/ע בכתוב בלבד בסוף המילה, ואיני זוכר אם נודמן לי חילוף זה בפֻּעַל מגזרת ל"י.

8. הדוגמאות לקוחות מפיוטו של עמרם דרה, כג-כד, שבתי סדורים בסדר א"ב, עואנ"ש ג/ב, עמ' 89-98.

חלפו שנים מאז דנתי בשאלת ויתא ב"המליץ" (עמ' 485) והנה נתפרסם טקסט חדש⁹ בארמית הנוצרים שבארץ ישראל, הקרובה ביותר לארמית השומרונים, ובו נתגלה הפעל אתכוע. אברהם טל מיד כרכו עם כבע השומרוני והביאו לראשונה לידיעת המחקר במילונו,¹⁰ עמ' 383. מציאה זו מחייבת תיקון באטימולוגיה המוצעת לעיל כך:

כבה/כבע אינו פעל אחד בשני כתיבים, אלא שני פעלים, מעיקרא כל אחד לעצמו. כבה שרשו כו"י, ואילו כבע שרשו כו"ח על דרך השיכול של וכו"ח (כדוגמת יצק/צוק, חוי/וحي, וצר/צור). כבע כנראה בניינו פעל ומובנו 'הוכיח' (=הטיף מוסר). ותתכבעי (ת"ש, בר' כ, טז) ודאי אינו גזור מן כו"י. בדברים לג, כט יכחשו מובע בת"ש ויכבחון.

הרי כאן תופעה רבת עניין. שני פעלים נבדלים במוצאם הופכים לפעל אחד הומונימי, לרגל תהליכים פונולוגיים היכולים אף להיכתב באופן שווה.

9. M. Black, *A Christian Palestinian Syriac Horologion* (Berlin ms. Or. Oct. 1019), Cambridge 1954.

10. A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden 2000.

צמדי מילים המעצבים מידה כנגד מידה במקרא

הספרות היא אמנות הלשון והיא משתמשת באמצעים סגנוניים מגוונים כדי להעביר את מסריה. באמצעות מילים וצירופי מילים בעלי מגוון של משמעויות והוראות שונות ניתנת למספר האפשרות להעביר לקוראים מסרים משניים או סמויים, נוסף למסרים הגלויים לעין.¹ מאמר זה מבקש להדגים כיצד תופעת צמדי המילים משמשת בפרוזה המקראית לעיצוב עקרונות של מידה כנגד מידה (להלן: מכ"מ). תופעת צמדי המילים ידועה זה זמן רב במקרא ובכתבי המזרח הקדום.² המחקר עסק בראשיתו בעיקר בצמדי מילים בתקבולת הצלעות בשירה המקראית, כגון

* מאמר זה הוא עיבוד של תת-פרק מתוך עבודת דוקטור בנושא "מידה כנגד מידה כאמצעי ספרותי ואידיאולוגי בסיפור המקראי" בהנחיית פרופ' משה גרסיאל, שהוגשה לאוניברסיטת בראילן. ברוצני ההודות לד"ר יוסף עופר מהמחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בראילן, שעבר על גרסה ראשונית של הפרק והעיר הערות חשובות.

1. על הטקסט הספרותי וההבדלים בינו לבין הלשון המדעית ראה אבן, עמ' 123–145; צרפתי, עמ' 118–155; בראפרת, עמ' 14–22; פרמינגר וגרינשטיין, עמ' 104–108, 215–223, 256–251; וייס, עמ' 74–77, 127–132; פרוכטמן, עמ' 21–29; ברזל, עמ' 83–106; פולק, עמ' 20–45. ספרות נוספת בנושא הנוכח, בהקשרים כלליים ובקשר לסיפור המקראי, ניתן למצוא בהפניות בהערות השוליים במחקרים הנ"ל.

2. צמד מילים (word pairs): זוג מילים המופיעות זו לצד זו כצמד ספרותי בצירופים ובתפקודים שונים. להלן הגדרתו של יצחק אבישור: "זוגות מילים נרדפות, או ניגודיות, או מתכללות, שמרכיביהם באים יחד בזיקה הדדית לפחות פעמיים בשפה אחת, או לפחות פעם אחת בכל אחת משתי שפות שמיות. זוגות אלו צריכים להיות מקושרים באחת מדרכי הצימוד הקבועות והנפוצות המראה קואורדינציה, או מעין קואורדינציה, בין המרכיבים ושיש די דוגמאות המוכיחות את קיומה" (אבישור, צמדי המילים, עמ' 1). יש המגדירים בדרך אחרת: ווטסון דורש שלושה תנאים לקיום צמד: המרכיבים חייבים להשתייך לאותה צורה דקדוקית; המרכיבים חייבים להיות בשורות מקבילות; הצמדים חייבים להיות נפוצים (ווטסון, שירה, עמ' 128). חוקרים אחרים חולקים על חלק מההגדרות הללו. לדוגמה, ברלין חולקת על הצורך במספר דוגמות מסוים או בתפוצה כל שהיא (ברלין, מקרא, עמ' 147 הערה 6). יצוין שפעמים רבות הזוג כולל מילים נרדפות, אך הצמדים אינם מכילים בהכרח רק מילים נרדפות, לדוגמה: בוקר-ערב, גדול-קטן הם צמדי מילים שאינם נרדפות וכן הרבה. ראה אבישור, צמדי המילים, עמ' 81 ואילך; קוגל, עמ' 31–32; ווטסון, שירה, עמ' 131–132 ועוד. כמו כן ראה להלן את הדיון בצמדי הפכים.

על פי אבישור (צמדי המילים, עמ' 1–3) החל הדיון בצמדי מילים במסגרת מחקר המקיף של

עוז-תפארת.³ לאחר מכן התגלו שתי זיקות נוספות בצמדי המילים: איחוי מקושר (או בלתי מקושר) בין מילות הצמד, כגון עוז ותפארת,⁴ וכן קשר של סמיכות, כגון תפארת עוזמו.⁵

סיבת התופעה הספרותית הזו ומטרתה שנויות במחלוקת בין החוקרים. אשר לסיבה, בתחילה רווחה הסברה שצמדי מילים הם תנאי בל יעבור ליצירת תקבולות. מתוך תאוריה זו התפתחה תאוריית ה"מילון למשוררים" (Poets' Dictionary), הגורסת כי היוצרים השתמשו ביצירתם שבעל פה כבמעין מילון או רשימה ידועה, הכוללים צמדי מילים, כדי ליצור את שירם.⁶ גישות אלו מתבססות על תאוריית פארי-לורד שהייתה נפוצה בשנות השלושים של המאה העשרים. לפי תאוריה זו, יצירות שבעל פה בנויות על נוסחאות קבועות וידועות ויצירות בכתב מבוססות על היצירות שבעל פה שקדמו להן.⁷ לאחרונה טענו חוקרים מסוימים, שכיוון שתאוריית פארי-לורד לא הוכחה לגבי המקרא, יש לפקפק ביכולתה לבאר את תופעת צמדי המילים.⁸ לדעתם, הבסיס העיקרי ליצירת צמדים הוא הקשר האסוציאטיבי בין מרכיביהם, ותהא אשר תהא הסוגה הספרותית של התקבולות שהם מופיעים בה.⁹ הנקודה החשובה למחקרנו היא, שעל פי גישה זו ניתן להצביע על צמדי מילים גם בפרוזה ולא רק בשירה.

לוות' על שיטת ההקבלה במקרא, שהתפרסם ב־1753. עם הנחה זו מסכימים גם אוכמני (עמ' 301–302) וברלין (תקבולות, עמ' 157). למחקר צמדי המילים ראה אבישור, צמדי מילים, סקירה נרחבת של המחקר עד כתיבת עבודתו, עמ' 1–44; אבישור, סמיכויות, עמ' 9–10 והפניות ביבליוגרפיות רבות לספרות הרלוונטית שם בהערות 1–10. על החומר הנמצא במחקריו יש להוסיף את מחקריהם המעודכנים יותר של אוקונור, עמ' 96–109; קוגל, עמ' 27–35 והפניות ביבליוגרפיות רבות בהערה 70; ווטסון, שירה, עמ' 128–143 וביבליוגרפיה בעמ' 143–144; ברלין, מקרא, עמ' 64–80; אלונזו־שקל, עמ' 61–62; ווטסון, טכניקות, עמ' 262–312. סקירה עדכנית וממצה של מצב המחקר ניתן למצוא אצל ברלין, תקבולות, עמ' 157. ברלין טוענת שכיום מצויים בידי החוקרים אלף צמדים ויותר.

הראשונים שהפנו את תשומת הלב לתופעה בכתבי המזרח הקדום היו גינזברג וקאסטור. ראה אבישור, צמדי המילים, עמ' 5–9; קוגל, עמ' 28 הערה 70 ושם הפניות ביבליוגרפיות רבות; ברלין, תקבולות, עמ' 157; וראה הפניות ביבליוגרפיות נוספות אצל אבישור, סמיכויות, עמ' 9–10 הערות 3, 6.

3. ראה אבישור, צמדי המילים עמ' 16; 51–79. ראה להלן על היחס בין התקבולות לבין צמדי המילים.

4. ראה שם, עמ' 80–131.

5. ראה שם, עמ' 131–177, וביתר הרחבה אבישור, סמיכויות.

6. ראה אוקונור (עמ' 102) המפנה לרשימת חוקרים הסוברים כך; ווטסון, שירה, עמ' 136–137.

7. על תאוריה זו, המתבססת על הספרות ההומרית ועל הספרות הסרכו־קראטית וליחסה ליצירה המקראית, ראה בהרחבה אצל ווטסון, שירה, עמ' 66–83.

8. ראה קוגל, עמ' 33–35; ברלין, תקבולות, עמ' 157.

9. ראה ברלין, מקרא, עמ' 65–70 (בייחוד עמ' 67), 79–80.

מהן מטרות צמדי המילים במקרא? לעניין זה יש להבדיל בין השירה המקראית לבין הפרוזה המקראית. עד כה רוב המחקרים שעסקו בתופעת צמדי המילים ובמטרותיה דנו בצמדי מילים בשירה המקראית, ואך מעטים בדקו את התופעה בסיפור המקראי.¹⁰ הסיבה לכך נעוצה ככל הנראה בקשר ההדוק בין תופעת התקבולת, שהיא המאפיין המרכזי של השירה המקראית,¹¹ לבין תופעת צמדי המילים.¹² בשל הקשר ההדוק הזה כתבו חוקרים מסוימים שהשימוש בצמדי מילים בפרוזה הוא גיכוב מילים שלא לצורך.¹³

בשירה המקראית צמד המילים הוא לעתים בעל פונקצייה סגנונית בלבד ומטרתו ליצור זיקה בין שני משפטים,¹⁴ ולעתים מטרתו להביע גוזמה פיוטית או הדגשה כלשהי, בייחוד כאשר מילות הצמד מופיעות במבנה של סמיכות (כגון מטר גשם; עב הענן).¹⁵ לאחרונה הועלתה הסברה שיש צמדי מילים העשויים לסייע בחשיפת מדרשי שמות סמויים במקרא.¹⁶

אולם "יתכן שמנהג לשון הטקסטים הפיוטיים השפיע על לשון הטקסטים הפרוזאיים".¹⁷ יתר על כן, על פי ההסבר האסוציאטיבי שהובא לעיל, אין כלל צורך

10. לדעת אבישור (צמדי המילים, עמ' 114, 149) צמדי המילים המקושרות בתקבולת מופיעות כמעט רק בשירה; צמדי המילים המקושרות בצורת האיחוי המקושר אמנם מופיעות הן בפרוזה הן בשירה, אך הופעתן בפרוזה מרוכזת בעיקר בטקסטים רטוריים מובהקים כגון ספר דברים. צמדי המילים המקושרות בצורת הסמיכות מופיעות בעיקר בשירה, כסמיכות של גוזמה פיוטית, אך גם בפרוזה בצורת סמיכות משמעותית. עוד על היחס בין פרוזה לשירה ראה אצל קוגל, עמ' 59–95; ברלין, מקרא, עמ' 3–7. גם ברלין, תקבולות, עמ' 157, בסוף סקירתה הקצרה על תולדות המחקר של צמדי המילים, מתלוננת על הזנחה של צמדים שאינם שייכים לשירה המקראית והאוגריתית.
11. לתקבולת כתופעה המרכזית במקרא ובכתבי המזרח הקדום יוחדו מחקרים רבים ומקיפים. להלן יוזכרו רק הערכניים: אוקנור, עמ' 88–96; קוגל, בייחוד עמ' 1–58 אך גם בפרקים הבאים; מבחר ציטוטים של פרשנים וחוקרים מכל התקופות מובא אצל פרמינגר וגרינשטיין, עמ' 145–159; ברלין, מקרא, ייחודה ספר שלם לתופעה; אלונזו-שקל, עמ' 48–63; סקירה ממצה מובאת אצל ברלין, תקבולות, עמ' 155–162; ווטסון, טכניקות, עמ' 144–261.
12. קשר זה סייע לאבחן ולזהות צמדי מילים בשירה. ראה לדוגמה אוכמני, עמ' 300: "תקבולת [...] מיסודות המשקל של השירה המזרחית הקדומה, ושירת התנ"ך בכללה [...] בשתי הצלעות באות שתי מילים נרדפות. במרוצת הדורות נתגבשו צמדים קבועים של המילים הנרדפות". עוד ראה אבישור, צמדי המילים, עמ' 1; ברלין, מקרא, עמ' 79; ברלין, תקבולות, עמ' 157.
13. ראה ואלון, עמ' 149–151.
14. ראה קוגל, עמ' 29–32. ווטסון (שירה, עמ' 140) דן במטרותיו של היוצר בשימוש בצמדי מילים.
15. אבישור, סמיכויות, עמ' 82–83.
16. ראה גרסיאל, שמות, עמ' 102–114. נציין שגרסיאל הביא דוגמות להצעתו מהשירה ומהסיפור המקראיים כאחד.
17. אבישור, סמיכויות, עמ' 100. לעניין זה תוזכר השערתו של קאסוטו בדבר שירת עלילה קדומה ששרידה שקעו במקרא (קאסוטו, עמ' 61–90).

לקשור בין תופעת הצמדים לבין השירה דווקא, ולכן יש מקום לטענה שגם בסיפור המקראי יש לבדוק את הימצאותם של צמדי המילים ואת מטרתם.

אבישור סבור שיש שתי סיבות להופעת צמדי מילים בחזרה ביחידה ספרותית. הראשונה היא לשם חזרה קבועה היוצרת זיקה בין צו ובין ביצועו; השנייה היא לשם "חזרה חופשית" כהגדרתו, ללא זיקה קבועה: "בפרוזה, בסיפור או בנאום, לעתים באה החזרה המבוססת על צמד מילים בצורה קבועה ובמקום קבוע, כמו החזרה בצו וביצועו, ולרוב בצורה חופשית, אך בשתי הצורות החזרה מכוונת בתכלית".¹⁸ אבישור הציג 11 דוגמות של צמדי מילים בחזרה בין צו ובין ביצועו, ו-26 דוגמות של צמדי מילים בחזרה חופשית.

במאמר זה ברצוני להציע זיקה קבועה נוספת המתבטאת בצמדי מילים בפרוזה המקראית. דומה שעד עתה לא יוחדה תשומת לב לאפשרות שצמדי מילים עשויים לעצב זיקת מכ"מ בין מעשה לבין גמולו. במקרים מעין אלו משמשים צמדי המילים לא רק לצורך הדגשה או ליופי ספרותי, אלא להעברת מסרים תאולוגיים המסייעים להבין את בשורת הסיפור.

שימוש בתופעת צמדי המילים כדי ליצור זיקת מכ"מ מעמידה בפני הקורא אתגר – האם יצליח לחשוף את המשמעויות שמעבר לפשט המילים וצירופיהן, דהיינו את המכ"מ שהטמין בסיפור המספר המקראי. ככל שהערכת המכ"מ עקיפה, רמוזה ואינה מפורשת, כך היא אפקטיבית יותר, משום שהשיפוט נבנה על ידי הקורא עצמו.

להלן יוצגו דוגמות של צמדי מילים המקשרים בין מעשה לבין גמולו בקשר של מכ"מ. בתחילה יוצגו צמדים שמרכיביהם קרובים זה לזה במקומם בטקסט. לאחר מכן יוצג צמד שמרכיביו רחוקים זה מזה. בסיום תודגם מכ"מ המעוצבת בעזרת צמדי הפכים.

צמדים שמרכיביהם קרובים

חסד-טובה

בשמואל ב ב, ה-ו נאמר:

וישלח דוד מלאכים אל אנשי יִבֵּשׁ גלעד ויאמר אליהם בְּרָכִים אתם לה' אשר עשיתם החסד הזה עם אדניכם עם שאול ותקברו אתו. ועתה יַעַשׂ ה' עִמָּכֶם חסד ואמת וגם אנכי אַעֲשֶׂה אִתְּכֶם הַטּוֹבָה הַזֹּאת אשר עשיתם הדבר הזה. כדברי דוד נזכר ה' כגומל טובה תחת טובה, וזאת בהתאמה סגנונית מלאה – עושה

18. אבישור, צמדי המילים, עמ' 517. על החילופים המצויים בחזרה ביחידה ספרותית העמיד גם בנדור, עמ' 13-21.

חסד עם העושים חסד. דוד מבטיח גם הוא לאנשי יבש גלעד גמול טוב תחת המעשה הטוב, אך משתמש בצמד המילים חסד-טוב כדי לקשור קשר של מכ"מ בין המעשה לבין גמולו. תחת החסד הזה שעשו אנשי יבש גלעד, יגמול להם דוד בעשיית הטובה הזאת.¹⁹

דוגמה נוספת לשימוש בצמד זה לצורך עיצוב מכ"מ נמצאת בשופטים ח, לג-לה. אחרי מות גדעון מותח המקרא ביקורת גלויה על בני ישראל המתנהגים בכפיות טובה כלפי ה' וכלפי משפחת המנהיג המת. בניסוח חטאם של בני ישראל כלפי משפחת גדעון נעזר המספר בצמד חסד-טובה בצירוף הפועל עשה: "ולא עשו חסד עם בית ירבעל גדעון ככל הטובה אשר עשה עם ישראל". כנגד הטובה שעשה גדעון עם ישראל אמורים בני ישראל לגמול למשפחתו ולעשות עמם חסד, ולא כן הוא.²⁰ פסוק זה הוא הקדמה לסיפור אבימלך שרצח את כל שבעים בני גדעון (שופ' ט, א-ה).

שתי המילים הללו משמשות כצמד הן באיחוי מקושר: "אך טוב וחסד ירדפוני כל ימי חיי" (תה' כג, ו), הן בתקבולת: "כי טוב ה' לעולם חסדו" (תה' ק, ה) ועוד רבים.²¹

חסד-אמת, חסד-צדקה, חסד-ישר

בחלום שחלם בגבעון אמר שלמה לה': "אתה עשית עם עבדך דוד אבי חסד גדול כאשר הלך לפניך באמת ובצדקה וּבְיִשְׁרָת לִבּוֹ עִמָּךְ" (מל"א ג, ו).²² עקרון הגמול

19. על כך העיר פוקלמן, עמ' 32 הערה 13. ראה גם בראפרת, מקרא לישראל, עמ' 19. על פי ההסבר שהוצע למעלה אין צורך לתקן ולגרוס *תחת במקום הזאת כפי שהציעו רבים (ראה לדוגמה דריוור, עמ' 240), כיוון שהמילה הזאת באה להדגיש את הקשר בין המעשה לבין גמולו. כך מתקבלת הופעה משולשת במבנה כיאסטי של המילה הזאת: פעמיים בקשר למעשי אנשי יבש גלעד, ופעם שלישית במרכז בקשר למעשיו של דוד בעתיד: עשיתם החסד הזה – אעשה אתכם הטובה הזאת – עשיתם הדבר הזה.

20. אכן בדברי יוחם מנוסחת הציפייה מבעלי שכם במשוואה סגנונית מפורשת של טובה תחת טובה. כנגד הטובה שעשה גדעון על בעלי שכם לגמול לו: "ואם טובה עשיתם עם ירבעל ועם ביתו ואם כגמול ידיו עשיתם לו" (שופ' ט, טז). ראה אמת, עמ' 161. על חילוף המילים חסד-טובה כאן ראה גם מור, עמ' 236; בולינג, עמ' 170. כן ראה את דיונו של זרון, עמ' 125-126.

21. יצוין שהמילים חסד וטוב מתקשרות עם מרכיבים רבים ויוצרות צמדים רבים. על פי אבישור, המילה חסד מתקשרת עם 11 מרכיבים שונים והמילה טוב מתקשרת עם 13 מרכיבים שונים (אבישור, צמדי המילים, עמ' 243). להלן אציע מרכיב נוסף למילה חסד, חסד-ישר, שלא הוזכר אצל אבישור.

22. בדברי הימים ב א, ח הושט הממד התורם ליצירת מכ"מ: "ויאמר שלמה לאלהים אתה עשית עם דוד אבי חסד גדול והמלכתי תחתיו". על מגמת השמטה זו ראה יפת, עמ' 401; גרסיאל, המלך, עמ' 206-210.

הטוב במכ"מ שגומל ה' לדוד מובע כאן ביחס בין שלושה צמדים: חסד-אמת, חסד-צדקה, חסד-ישר.²³ דוד הלך לפני ה' באמת, בצדקה ובישור, וה' גמל לו חסד גדול.

הצמד חסד-אמת בא באיחוי מקושר: "אם ישכם עֲשִׂים חסד ואמת" (בר' כד, מט) ובתקבולת: "תתן אמת ליעקב חסד לאברהם" (מי' ז, כ), ועוד פעמים רבות מאוד במקרא.²⁴

הצמד חסד-צדקה בא הן באיחוי מקושר: "רדף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכובוד" (מש' כא, כא) והן בתקבולת: "וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו וצדקתו לבני בנים" (תה' קג, יז), "צדקה תרומם גוי וחסד לאֲמִים חטאת" (מש' יד, לד).²⁵ צירוף של שלוש מילים (אמת, צדקה, ישרת לבב), ששתיים מהן מרכיבות צמדי מילים עם המילה חסד, מקרב את ההנחה שגם המילה השלישית היוותה צמד עם המילה חסד. ואכן מצאנו שהצמד חסד-ישר נשנה כמה פעמים במקרא, בצורת התקבולת: "אבד חסיד מן הארץ וישר באדם אֵין" (מי' ז, ב),²⁶ בצמדים בחרו בעל ארבע צלעות:²⁷ "וצפן [קרי: יִצְפֵן] לִישְׁרִים תוֹשִׁיָה [...] ודרך חֲסִידוֹ יִשְׁמֹר" (מש' ב, ז-ח) וכן "כי ישר דבר ה' [...] חסד ה' מלאה הארץ" (תה' לג, ד-ה), וכצמד ביחידה ספרותית:²⁸ "להגיד בבקר חסדך – להגיד כי ישר ה'" (תה' צב, פסוקים ג, טז).²⁹

ישר-טוב

בנאום משה בספר דברים מצאנו כמה זיקות בין עשיית הישר על ידי בני ישראל לבין קבלת הגמול הטוב מאת ה'. פעמיים באה זיקה זו במסגרת מכ"מ סגנונית מפורשת, והמילה ישר מתווספת למשוואה ישרה בין מעשה לגמולו המבוטאים במילה טוב: "ועשית הישר והטוב בעיני ה' למען ייטב לך ובאת וירשת את הארץ הטובה אשר נשבע ה' לאבותיך" (דב' ו, יח), "שמר ושמעת את כל הדברים האלה אשר אנכי מצוך למען ייטב לך ולבניך אחרריך עד עולם כי תעשה הטוב והישר בעיני ה' אלהיך" (דב' יב, כח). פעם אחת מופיע הקשר לא רק כתוספת למשוואה בין שתי מילים זהות אלא כמשוואה בין הצמד ישר-טוב: "לא תאכלנו למען ייטב לך ולבניך אחרריך כי תעשה הישר בעיני ה'" (דב' יב, כה).

23. שני הצמדים, חסד-אמת וחסד-צדקה, נזכרו אצל אבישור. על הצמד השלישי ראה להלן.
24. ראה אבישור, צמדי המילים, עמ' 163; קוגל, עמ' 30; מלמד, עמ' 178-179 ועוד.
25. ראה אבישור, צמדי מילים, עמ' 244.
26. על הקבלה זו ראה ורגון, עמ' 201.
27. על צמדים מסוג זה ראה אבישור, צמדי מילים, עמ' 63 ואילך.
28. על צמדים ביחידה ספרותית ראה שם, עמ' 194-196.
29. ראוי לציין שלאורך מזמור צב אין מופיע עוד הפועל להגיד, ונראה שהמשורר הקפיד להצמיד את הפועל רק לצמד המילים חסד-ישר במטרה להפנות את תשומת הלב למסגרת המזמור העוסק בשבח לה'.

הצמד טוב-ישר בא גם באיחוי מקושר: "עשו לי כטוב וכישר בעיניכם" (יר' כו, יד), "ויעש אסא הטוב והישר בעיני ה' אלהיו" (דה"ב יד, א) ועוד פעמים רבות מאוד במקרא.³⁰

בנה-כון

דברי נתן לדוד בשמואל ב ז מכילים צמד מילים המקשר קשר של מכ"מ בין המעשה לגמולו: "הוא יבנה בית לשמי וכנגתי את כסא ממלכתו עד עולם" (שמ"ב ז, ג).³¹ כגמול על בניית הבית בעבורו יכונן ה' את כיסאו של הבונה, שהוא בנו של דוד.³²

צמד המילים מופיע גם בנאומו של דוד בדברי הימים א כח, ו-ז: "ויאמר לי שלמה בנך הוא יבנה ביתי וחצרותי כי בחרתי בו לי לבן ואני אהיה לו לאב. והכינותי את מלכותו עד לעולם. שלמה יבנה את הבית לה' וה' יכונן את מלכותו לעולם. את הצמד בנה-כון מצאנו בצורת התקבולת: "עד עולם אכין זרעך ובניתי לדוד ודור כסאך סלה" (תה' פט, ה), "הוי בנה עיר בדמים וכונן קריה בעולה" (חב' ב, יב), "בחכמה יבנה בית ובתבונה יתכונן" (מש' כד, ג) ועוד, וכן בצורת האיחוי המקושר: "תבנה ותכונן עיר סיחון" (במ' כא, כז).

בית-כסא

באותו משפט של דברי נתן לדוד (שמ"ב ז, ג) מצוי צמד נוסף המעצב את רעיון הגמול בדברי ה': "הוא יבנה בית לשמי וכנגתי את כסא ממלכתו עד עולם". כגמול על בניית הבית בעבורו יכונן ה' את כיסאו של הבונה. צמד זה³³ נמצא בצורת התקבולת בסוף דברי נתן, הבנויים במקצב שירי: "ונאמן ביתך וממלכתך עד עולם לפניך, כסאך יהיה נכון עד עולם" (שמ"ב ז, טז, והשווה לדה"א יז, יד), וכן בחרוז בעל ארבע צלעות: "כה אמר ה' השמים כסאי והארץ הדם רגלי אי זה בית אשר תבנו לי ואי זה מקום מנוחתי" (יש' סו, א) ובצורת איחוי מקושר: "ולדוד ולזרעו ולביתו ולכסאו יהיה שלום עד עולם מעם ה'" (מל"א ב, לג).³⁴

30. על הצמד הזה ראה אבישור, צמדי מילים, עמ' 105.

31. השווה לאמור בפרק המקביל בדברי הימים א יז, יא-יב: "והקימותי את זרעך אחרך אשר יהיה מבניך והכינותי את מלכותו. הוא יבנה לי בית וכנגתי את כסאו עד עולם". כנגד בניית הבית על ידי שלמה יגמול ה' לשלמה בשתי דרכים: הכנת מלכותו וכינון כיסאו עד עולם.

32. פוקלמן (עמ' 231-232) ייחד תשומת לב רבה להקבולות בין פסוק יג לבין הפסוקים הקודמים לו והבאים אחריו, אך לא ניתח את הפסוק בפני עצמו כמעצב עקרון מכ"מ.

33. אבישור (צמדי המילים, עמ' 244) ציין 11 מרכיבים היוצרים צמדים עם המילה בית, אך לא ציין את המרכיב כיסא.

34. ראה גם משלי ט, יד.

זבח-קטר

במלכים א יג, ב משתמש המספר המקראי בצמד זבח-קטר כדי לעצב צירוף המקשר בין חטא לעונשו: "כה אמר ה' הנה בן נולד לבית דוד יאשיהו שמו זבח עליך את כהני הבמות המקטרים עליך". הכוהנים המקטרים על המזבח זבחו על המזבח, כעונש.

זוהי דוגמה לצמד מילים שאינן נרדפות. הצמד הזה מופיע בצורת התקבולת: "העם המִכְעִסִּים [...] זִבְחִים בַּגָּנוֹת וּמִקְטָרִים עַל הַלְבָנִים" (יש' סה, ג), "לבעלים יִזְבְּחוּ וּלְפִסְלִים יִקְטְרוּ" (הו' יא, ב), ובצורת האיחוי המקושר: "רק בבמות הוא מזבח ומקטיר" (מל"א ג, ג וכן שם יא, ח; כב, מד ועוד פעמים רבות).

צמדים שמרכיביהם רחוקים

עד כה הובאו דוגמות לצמדי מילים שמרכיביהם קרובים זה לזה והמעצבים זיקת מכ"מ. עתה תוצג דוגמה לצמד מילים שמרכיביו רחוקים זה מזה והמעצב קשרי מכ"מ. ככל שהמרחק בין מרכיבי הצמד גדול יותר, ניתן להטיל ספק בכוונתו של המחבר לקשור בין המעשה לבין גמולו.³⁵ במקרים כאלו משתמש המקרא במילים נדירות יחסית כדי לרמוז לקשר ביניהן. מצאתי לנכון להזכיר תופעה זו בדיון בצמדי מילים, מכיוון שמאמר זה עוסק בסיפורת המקראית ואין הדיון כבול לפסוקים הבנויים מתקבולות.

סבב-כתר

במסגרת מערך השוואה נרחב בין חטאם של בני בנימין לעונשם בסיפור פילגש בגבעה נראה כי צמד המילים סבב-כתר מעצב יחסי מכ"מ. בתיאור החטא נאמר: "המה מטיבים את לבם והנה אנשי העיר אנשי בני בליעל נָסְפוּ את הבית מתדפקים על הַדָּלֶת" (שופ' יט, כב), ושוב בפיו של בעל הפילגש: "וַיִּקְמוּ עָלַי פְּעָלֵי הַגִּבְעָה וַיִּסְבוּ עָלַי אֶת הַבֵּית לַיְלָה" (שופ' כ, ה). העונש מתואר בסגנון שירי: "בְּנִימָן הִרְדִּיפוּ מְנוּחָה הִרְדִּיבֵהוּ עַד נָכַח הַגִּבְעָה מִמִּזְרַח שָׁמֶשׁ" (שופ' כ, מג). ראוי להעיר שהפועל כתר מופיע בספר שופטים רק כאן, והפועל סבב מופיע בספר שופטים ארבע פעמים בלבד. אף שכמה עשרות פסוקים מפרידים בין מרכיבי הצמד, יש מקום לשקול את האפשרות שצמד זה נכתב כחלק ממערך ההשוואה המקיף בין החטא לעונשו בפרשה זו.

35. אבישור, ובעיקר ווטסון, שעסקו בצמדי מילים בשירה הבנויה מתקבולות, תמכו באפשרות שצמדי מילים קיימים גם כאשר מרכיבי הצמד מרוחקים זה מזה. ראה אבישור, צמדי מילים, עמ' 70 ואילך, 188 ואילך; ווטסון, שירה, עמ' 134-135 (בהערה 50 הוא מפנה לכמה חוקרים נוספים הדוגלים בדעה זו).

צמדים שמרכיביהם הפכים

בתופעת צמדי המילים נכללים גם צמדים שמרכיביהם אינם מקבילים זה לזה ואינם משלימים זה את זה, אלא מנוגדים זה לזה. להלן נכנה צמדים אלה "צמדי הפכים". הדוגמות לכך בספרות המחקר רבות מאוד.³⁶ גם בתחום זה, כמו בתחום צמדי המילים, אין מוזכר במחקר הפוטנציאל הגלום בצמדי הפכים כמרכיבים במשוואת גמול של מכ"מ. להלן נביא שלוש דוגמות לצמד עלה-יירד, שבהן הזיקה הלשונית בין מעשה לגמולו היא זיקה בין צמד הפכים.

עלה-יירד

בכמה סיפורים מצאנו שצמד ההפכים עלה-יירד³⁷ משמש את המספר המקראי לתיאור עונש הנקשר לחטא בזיקת מכ"מ.

1. במדבר טז מתואר חטאם של קרח, דתן ואבירם והנלווים אליהם.³⁸ להלן נדון רק ביחס הלשוני בין חטאם של דתן ואבירם לבין העונש המוטל עליהם. השורש על"ה מופיע בפרק זה חמש פעמים והשורש יר"ד מופיע פעמיים.

וישלח משה לקרא לדתן ולאבירם בני אליאב ויאמרו לא נעלה. המעט כי העלייתנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר כי תשתרר עלינו גם השתרר. אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה וכרם העיני האנשים ההם תנקר לא נעלה (במ' טז, יב-יד).

תיאור החטא בפסוקים אלו כולל שני רבדים: ברובד הראשון מסרכים דתן ואבירם להיענות לקריאתו של המנהיג משה ובכך מבטאים סירוב לקבל את מרותו. ברובד השני, המהותי יותר, הם מאשימים בתגובתם את משה שהוא הוציאם מארץ זבת חלב ודבש,³⁹ אך אין הוא מביאם אל ארץ הדומה לארץ שממנה הוצאו. דבריהם של דתן ואבירם מובאים במבנה כיאסטי:⁴⁰

A: לא נעלה

B: המעט כי העלייתנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר

B: אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו

1; A: לא נעלה

36. על צמדי הפכים והגדרתם ראה ווטסון, שירה, עמ' 130-131; ברלין, מקרא, עמ' 72.

37. על הצמד עלה-יירד במקרא ובמזרח הקדום ראה אבישור, צמדי מילים, עמ' 414-415; ווטסון, שירה, עמ' 128-129; ברלין, מקרא, עמ' 72.

38. הפרשה קשה ומורכבת ומחקרים רבים דנו בה. על התמיהות המתעוררות וסקירת המחקר ראה מילגרום, עמ' 414-420; ליכט, עמ' 109-114, 132-134; לוויין, עמ' 405-407 ועוד.

39. חוצפתם של דתן ואבירם באה לידי ביטוי בכך שהם מכנים את ארץ מצרים באותו ביטוי שארץ כנען מכונה בו בדרך כלל. ראה שמ' ג, ח; יג, ה; לג, ג; במ' יג, כז, וראה מילגרום, עמ' 133.

40. ראה רשב"ם על פסוק זה, וכן מילגרום, שם, עמ' 134.

הפועל עלה חוזר במסגרת של דבריהם (אינקלוזיו) וגם בגוף הדברים. כביכול אומרים דתן ואבירים: לאחר שהתאכזבו מהעלייה הראשונה שהעלית אותנו, איננו מוכנים לעלות אליך שוב.⁴¹

המספר המקראי מעצב עונש כפול במכ"מ על חטאים אלו של דתן ואבירים. העונש האחד מעוצב בצורת מכ"מ הפוכה – אתם לא עלייתם אל משה, כנגד זה כל העדה תיעלה מעליכם: "וידבר ה' אל משה לאמר. דבר אל העדה לאמר העלו מסביב למשכן קרח דתן ואבירים [...] ויעלו מעל משכן קרח דתן ואבירים מסביב ודתן ואבירים יצאו נצבים פתח אהליהם ונשיהם ובניהם וטפם" (במד' טז, פסוקים כד, כז). העונש השני מעוצב בעזרת הקשר בין צמד המילים עלה-ירד. אתם לא עלייתם אל משה, וכנגד זה אתם תרדו: "ואם בריאה יברא ה' ופצתה האדמה את פיה ובלעה אתם ואת כל אשר להם וירדו חיים שאלה [...] וירדו הם וכל אשר להם חיים שאלה ותחס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל" (במד' טז, פסוקים ל, לג).⁴²

שתי הדוגמות הבאות מראות כיצד מנצל המספר המקראי את הממד הגאוגרפי לשימוש בפעלים עלה-ירד, אך בצד ההיבט הגאוגרפי ניתן לתלות בפעלים אלו משמעות מטפורית המעצבת רעיון של מכ"מ.⁴³

2. בפרק על אודות מלחמת העי הראשונה (יהו' ז) נאמר:

[ב] וישלח יהושע אנשים מיריחו העי אשר עם בית אֶזֶן מקדם לבית אל ויאמר אליהם לאמר עלו ורגלו את הארץ ויעלו האנשים וירגלו את העי [ג] וישבו אל יהושע ויאמרו אליו אל יעל כל העם כאלפים איש או כשלשת אלפים איש יעלו ויכּוּ את העי אל תִּיגַע שמה את כל העם כי מעט המה [ד] ויעלו מן העם כשלשת אלפים איש וינסו לפני אנשי העי [ה] ויכו

41. על משחק המילים כאן העיר מילגרום, עמ' 133.

42. דומה שהמדרש, ובעקבותיו רש"י, נתנו דעתם לקשר הספרותי-הפכי בין דברי דתן ואבירים לבין גמולם: "ויאמרו לא נעלה, לא נלך ולא נבא אין כתיב כאן אלא לא נעלה (מש' יח), פי כסיל מחתה לו, פתחו פיהם לפורעניות לומר שהן מתין בירידה ולא בעלייה. כשם שאמרו כך מתו וירדו הם וכל אשר להם חיים שאלה" (במדבר רבה יח, ד), ובקיצור ברש"י על טז, יב: "לא נעלה – פיהם הכשילים, אין להם אלא ירידה". מילגרום (שם, עמ' 137, 417) עמד על כך במפורש, והוסיף שכיוון שהם התלוננו שמשה העלים להמיתם במדבר (פסוק יג), הם אכן לא ימותו כאחד האדם (פסוק כט) אלא ירדו חיים לשאול (פסוק ל). ראה גם את דבריו של אלטר, עמ' 155. נציין כאן לדבריו המעניינים של אברבנאל, גם אם אין להם אחיזה בפסוקים: "והנה ראה משה לבקש שיהיה עונש דתן ואבירים וסיעתם כבליעת הארץ לדונם מידה כנגד מידה, הם פשעו במה שפערו פיהם לבלי חוק לבלוע ולהשחית אדון הנביאים [...] ככה תפתח האדמה שהיא השפל שביסודות את פיה ותבלע אותם".

43. החוקרים העמידו על האפשרות שבצד ההוראה הטכנית-גאוגרפית הפשוטה של הפעלים עלה-ירד ניתן להצביע על משמעויות מטפוריות סמויות. ראה בובר, עמ' 303–305; גרסיאל, דרכי, עמ' 16–18; ליבוביץ, עמ' 402–403; רוזנסון, עמ' 146. להלן אשתמש באבחנה זו כדי להדגים רעיונות גמול סמויים על דרך המכ"מ.

מהם אנשי העי כשלשים וששה איש וירדפום לפני השער עד השברים ויכום במורד וימס לבב העם ויהי למים (יהו' ז, ב-ה).

השכיחות של הפועל עלה (חמש פעמים בשלושה פסוקים) נובעת בעיקר מהגאוגרפיה של המקום.⁴⁴ עם זאת, לא מן הנמנע שהמחבר המקראי מנצל את הממד הגאוגרפי לצורך רמיזה אידאולוגית: כנגד העלייה הבלתי מוצדקת, נענשו המרגלים במפלה במורד. המרגלים חטאו בגבהות לב ובכיתחון עצמי מופרז והמליצו בפני יהושע לעלות ולהכות בעזרת חיילים מעטים, וכעונש על גבהות לבם הם ניגפו במלחמה וחוכו במורד.

3. דוגמה נוספת לשימוש בצמד עלה-ירד במשמעות כפולה, גאוגרפית ומטפורית, מצאנו במסגרת של סיפורי שמשון:

תיאור המעשה	תיאור הגמול
"וילך שמשון עזתה [...] וַיֵּאָחֶז בְּדִלְתוֹת שַׁעַר הָעִיר [...] וַיַּעֲלֶם אֶל רֹאשׁ הָהָר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי חֲבֹרֹן" (שופ' טז, א-ג).	"וַיֵּאָחֶזְהוּ פִּלְשְׁתִּים וַיִּנְקְרוּ אֶת עֵינָיו וַיִּרְיֶדוּ אוֹתוֹ עִזְתָּה" (שופ' טז, כא).

מקרה זה, בניגוד למקרים הקודמים, נסב על מכ"מ בין אדם לרעהו. הפלשתים גומלים לשמשון במכ"מ על מעשיו כלפיהם: שמשון לעג לפלשתים בזמן שהותו בעזה והעלה את דלתות שַׁעַר הָעִיר לָהֶר, והוא נענש על ידיהם כאשר הם לוכדים אותו ומורידים אותו לעזה. המקרא מעבה את הקשר בין המעשה לגמולו בעזרת חזרה על המילה אחז המופיעה בשתי הסצנות.⁴⁵ גם כאן משתמש המספר המקראי בממד הגאוגרפי לצורך העברת מסר של גמול במכ"מ.⁴⁶

לסיכום, במאמר זה הוצגו דוגמות לצמדי מילים ולצמדי הפכים, המסייעות בחשיפת יחסי מכ"מ בין מעשה וגמולו בחזרה בפרוזה המקראית. רוב הדוגמות עסקו בצמדי מילים שמרכיביהם מצויים בסמיכות בטקסט, ומיעוטן הציעו צמדי מילים שמרכיביהם אינם מצויים בסמיכות אך הם מקשרים בין מעשה לגמולו. דומה שהמאמר נגע רק בקצה קצה של התופעה, ועוד הדרך פתוחה לחשוף צמדי מילים וצמדי הפכים המשמשים לעיצוב עקרון המכ"מ במקרא.

44. יריחו נמצאת כ-400 מטר מתחת לפני הים. העי, המזוהה עם אֶתֶל או עם דִּיר דִּיבּוּאן, נמצאת כ-850 מטר מעל פני הים.

45. על כך העמידו זקוביץ, עמ' 192; אמית, הציונים, עמ' 30 הערה 60; אוקונל, עמ' 220. יש לציין שהפועל אחז מופיע בספר יהושע חמש פעמים בלבד, ורק פעמיים אלו בסיפורי שמשון.

46. קרנשאו (עמ' 55) נתן דעתו לחשיבות הניגוד בין הפעלים עלה-ירד בסיפורי שמשון, והניח אף הוא שהמספר משתמש בפעלים אלו לא רק בשל הצרכים הגאוגרפיים אלא גם בשל המסרים הסימבוליים. ברם דבריו נשארו במישור התאורטי ולא ירדו לפרטי המסרים. גם רוזנסון, שייחד מאמר שלם לפעלים עלה-ירד בסיפורי שמשון, לא העיר על המכ"מ שהוזכרה למעלה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבישור, סמיכויות = י' אבישור, סמיכויות הנרדפים במליצה המקראית, ירושלים תשל"ז
- אבישור, צמדי המילים = י' אבישור, צמדי המילים במקרא ומקביליהן בשפות השמיות של המזרח הקדמון, עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ד [יצא לאור כספר: Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word-Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literatures*, Germany 1994
- אבן = י' אבן, מילון מונחי הסיפורת, ירושלים תשל"ז
- אוכמני = ע' אוכמני, תכנים וצורות: לקסיקון מונחים ספרותיים, תל-אביב תשל"ז
- אוקונור = M. P. O'Connor, *Hebrew Verse Structure*, Indiana 1980
- אוקונל = R. H. O'Connell, *The Rhetoric of the Book of Judges*, Leiden 1996
- אלונוז-שקל = L. Alonso Schokel, *A Manual of Hebrew Poetics*, Roma 1988
- אלטר = י' אלטר, אמנות הסיפור במקרא, תרגמה ש' צינגל, תל-אביב תשמ"ח
- אמית, הציונים = י' אמית, "תפקיד הציונים הטופוגרפיים בסיפור המקרא", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ט (תשמ"ה), עמ' 15–30
- אמית, שופטים = י' אמית, ספר שופטים עם מבוא ופירוש, מקרא לישראל, תל-אביב תשנ"ט
- בובר = מ"מ בובר, דרכו של מקרא, ירושלים תשכ"ד
- בולינג = R. J. Boling, *Judges: A New Translation with Introduction and Commentary*, The Anchor Bible, New York 1975
- בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשל"א
- בר-אפרת, העיצוב = ש' בר-אפרת, העיצוב האמנותי של הסיפור במקרא, חמ"ד תש"ם
- בר-אפרת, מקרא לישראל = ש' בר-אפרת, שמואל ב עם מבוא ופירוש: מקרא לישראל פירוש מדעי למקרא, תל-אביב תשנ"ו
- ברזל = ה' ברזל, דרכים בפרשנות החדשה: מתיאוריה למתודה, רמת-גן תש"ן
- ברלין, תקבולות = A. Berlin, "Parallelism", *ABD* 5 (1992), pp. 155–162
- ברלין, מקרא = A. Berlin, *The Dynamics of Biblical Parallelism*, Bloomington 1985
- גרסיאל, דרכי = מ' גרסיאל, "דרכי תיאור מטונימי בסיפור המקראי", ביקורת ופרשנות 23 (תשמ"ח), עמ' 5–40
- גרסיאל, המלך = מ' גרסיאל, "ירידתו של המלך שלמה לגבעון וחלומו", ספר ברך בן-יהודה: מחקרים במקרא ובמחשבת ישראל, בעריכת ב"צ לוריא, תל-אביב תשמ"א, עמ' 191–217

- M. Garsiel, *Biblical Names: A Literary Study of* = שמות, *Midrashic Derivations and Puns*, Jerusalem 1991
- S. R. Driver, *Notes on the Hebrew Text and the Topography of* = דרייוור *the Books of Samuel*, Oxford 1913
- W. Whallon, *Formula, Character and Context: Studies in* = ואלון *Homeric, Old English and Old Testament Poetry*, Washington 1969
- W. G. E. Watson, *Traditional Techniques in Classical* = ווטסון, *Hebrew Verses*, JSOTS, 170, Sheffield 1994
- A. G. E. Watson, *Classical Hebrew Poetry, A Guide to its* = שירה *Techniques*, JSOTS, 26, Sheffield 1984
- וייס = מ' וייס, המקרא כדמותו, שיטת האינטרפרטציה הכוללית³, ירושלים תשמ"ז
- ורגון = ש' ורגון, ספר מיכה: עיונים ופירושים, רמת-גן תשנ"ד
- זקוביץ = י' זקוביץ, על שלושה ועל ארבעה: הדגם הספרותי שלושה וארבעה במקרא, ירושלים תשל"ט
- זרון = א' זרון, "משמעות המילה 'חסד' כלשון חול", הצבי ישראל: אסופת מחקרים במקרא לזכרם של ישראל וצבי ברוידא, בעריכת י' ליכט וג' ברין, תל-אביב תשל"ו, עמ' 105–127
- יפת = ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים ומקומן בעולם המחשבה המקראית, ירושלים תשל"ז
- B. A. Levine, *Numbers 1–20: A New Translation with Introduction* = לוויין *and Commentary*, The Anchor Bible, New York 1993
- ליכט = נ' ליכט, עיונים חדשים בספר שמות בעקבות פרשנינו הראשונים והאחרונים, ירושלים תש"ל
- ליכט = י' ליכט, פירוש על ספר במדבר (יא–כא), ירושלים תשנ"א
- G. F. Moor, *A Critical and Exegetical Commentary on Judges*, The = מור *International Critical Commentary (The Anchor Bible)*, New York 1895
- J. Milgrom, *The JPS Torah Commentary, Numbers*, = מילגרם *Philadelphia–New York* 1990
- מלמד = ע"צ מלמד, "שנים שהם אחד במקרא", מחקרים במקרא בתרגומי ובמפרשי, ירושלים תשמ"ד
- פולק = פ' פולק, הסיפור במקרא: בחינות בעיצוב ובאמנות, ירושלים תשנ"ד
- J. P. Fokkelman, *Narrative Art and Poetry in the Books of* = פוקלמן *Samuel*, vol. 3: *Throne and City*, Assen 1990
- פרכטמן = מ' פרכטמן, לשונה של ספרות: סגנון ותחביר בספרות העברית, אבן-יהודה תש"ן

- A. Preminger and E. L. Grinstein (eds.), *The Hebrew Bible in Literary Criticism*, New York 1986
 צרפתי = גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח
 קאסוטו = מ"ד קאסוטו, מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, כרך א: ספרות מקראית
 וספרות כנענית, ירושלים תשל"ב
- J. L. Kugel, *The Idea of Biblical Poetry: Parallelism and its History*, New Haven and London 1981 = קוגל
- J. L. Crenshaw, *Samson: A Secret Betrayed a Vow Ignored*, Atlanta 1978 = קרנשאו
- רוזנסון = י' רוזנסון, "צרעה-תמנה, עלייה ירידה: עיון במשמעותם הפרשנית של
 התיאורים הגיאוגרפיים בסיפורי שמשון", בית מקרא קמה (תשנ"ו), עמ'
 152-135

גרסאות שונות במשנה

לזכרו של מורי ורבי
פרופ' יחזקאל קוטשר ז"ל

א. גמלא – גמא

"בשלש קפות שלשלש שלש סאין תורמין את הלשכה. וכתוב בהן אל"ף ביי"ת גימ"ל. רבי ישמעאל אומר יוונית כתוב בהן אלפ"א ביי"תא גמל"א" (שקלים ג, ב). גמל"א כציון שמה של האות היוונית γάμμα היא הגרסה הנפוצה בדפוסים, כולל מהדורת אלבק. ברם, בכתבי היד הטובים של המשנה – קאופמן, פרמה, פריז, לו, הגרסה היא גמא.

בשלושה מקומות אחרים במשנה השתמשו חז"ל באות יוונית זו – "הוסיפו עליו [...] וארבע אמות מן המערב כעין גמא" (מידות ג, א); "ושלגם¹ שנשבר מתוך גומו" (כלים יד, ח); "עשאה כמין גם" (שם כח, ז), אך הגרסה גמל"א אינה מופיעה בעדים הטובים. היא גרסה יחידאית שאין לנו כיוצא בה בכתבי היד של מסכת שקלים הנזכרים לעיל, ואף לא באותם כתבי יד ודפוסים של מסכתות מידות וכלים. נשאלת השאלה, מדוע היא מצויה בשקלים ואיננה במידות ובכלים? לשאלה זו יש שתי תשובות המשלימות זו את זו:

1. לפני גמל"א במסכת שקלים באה סדרה של אותיות עבריות, "אל"ף ביי"ת גימ"ל". בהשפעת הלמ"ד שבגימ"ל השתנתה γάμμα היוונית לגמל"א, בדרך של גרירה. תופעה דומה מתרחשת במילה ישראל שהיא שם כללי לעם ישראל שאין לו צורת ריבוי בכתבי היד הטובים והמקוריים של חז"ל. בהשפעת הרבים "כוהנים ולויים" התקבלה במשך הזמן הצורה ישראלים כרבים לישראל גם בלי צירוף "כוהנים ולויים".²

1. כלומר מפתח בצורה של גמא. ב"פירוש הגאונים לסדר טהרות" (מהדורת י"נ אפשטיין, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 37): "[...] כמו ששינוי (מדות ג, א) הוסיפו עליהן כמין גמא ואות יונית הוא וזה צורתו [Γ] כמין ד' הפוך" (וראה הערות 9–11, שם).

2. ראה מה שכתוב ב"ראשית דבר" למאמרי, "גליונות הגר"ש ליברמן לתוספתא סדר נשים ותוספתא כפשוטה (חלק ו') יבמות כתובות (חלק ז') נדרים נזירות (חלק ח') סוטה גיטין קידושין", סיני קלב (תמוז-אלול תשס"ג), ד"ה "עם השלמת".

2. מסכת שקלים נלמדה ונלמדת יותר ממסכתות מידות וכלים:

א. מסכת שקלים היא היחידה שתלמוד ירושלמי שלה מצא את דרכו לתלמוד בבלי בדפוסים שלפנינו, בתחילה בדפוס בומברג (ונציה רפ"א) ומשם לרוב הדפוסים שלאחריו.

ב. מסכת שקלים היא המקור להלכות מחצית השקל בספרות התנאים ולדעתם של יוספוס בקדמוניות, של הלכות גדולות, של רב סעדיה בסידורו ושל רמב"ם בספר המצוות היא מצווה לדורות.³ ואין צריך לומר שגם העובדה ששקלים נמצאת בסדר מועד, הנלמד יותר, יש לה השפעה.

ג. לפרשת שקלים, הראשונה בארבע פרשיות, נודע מקום חשוב בלוח עם ישראל. כאן אפשר להציע כלל בגרסאות שונות: כל המרבה להעתיק מכתב יד לכתב יד ומרבה לתקן ולהגיה במשך הכתיבה – הרי זה מגונה. בלישנא אחרינא: לפוס תשמישתא שבשתא. אפשר להסיק שבמסכתות מידות וכלים, שעסקו בהן פחות ופחות, נשארו המילים "מתוקנות" פחות וממילא נכונות יותר ולכן הגרסה גמל"א אינה מופיעה בהן.

ב. תרבות – בני תרבות

"הזאב והארי והדב והנמר והברדלס והנחש הרי אלו מועדין. רבי אלעזר⁴ אומר בזמן שהן בני תרבות אינן מועדין [...]" (בבא קמא א, ד). "בני תרבות" היא הגרסה המקובלת בכל הספרים, כולל מהדורת אלבק. אולם בכתבי היד הטובים ביותר, קאופמן, פרמה, פריז, לו, הגרסה היא תרבות. זו הגרסה גם בפרמה ג, אלא שבגיליון נתוסף בני וזה תיקון מיותר. גם ה"תנא מצפת", ר' יהוסף אשכנזי (שגרסותיו המחכימות במשנה מוסיפות ערך חשוב לפירושו של ר' שלמה עדני) הכיר שהמילה בני מיותרת, וזה לשונו כמובא ב"מלאכת שלמה" על משנתנו: "בני תרבות בכל הספרים ל"ג בני וכן עיקר. ונ"ל לפרשו לפי זו הגרסה דה"ק בזמן שהן תרבות פי' בזמן שהן גידול ורביית בני אדם כלומר שאינם מדבריות שגדלים ע"י עצמן אלא שהם תרבות של אנשים אז אינם מועדין ועל זה הדרך הוי נמי פירושא דקרא דכתיב 'תרבות אנשים חטאים' (במדבר לב, יז), כלומר גידול שגדלו אנשים חטאים". יתר על כן, אפשר להוכיח שהביטוי "בני תרבות" לא היה ידוע בתקופת התנאים (כולל משנה, תוספתא, מכילתא, ספרא וספרי) וגם בתקופת האמוראים (היינו בבבלי וירושלמי). המילה היחידה המצטרפת עם תרבות בספרות התנאים והאמוראים היא המילה רעה. הצירוף "תרבות רעה" מופיע פעם אחת במשנה (נידה י, ח), פעמים ספורות במדרשי ההלכה, 15 פעם בבבלי ופעמיים בירושלמי.⁵

3. ראה מבוא למסכת שקלים, מהדורת אלבק, עמ' 183 והערה 1.

4. כך בכ"י קאופמן ופרמה. ראה תוספות בבא קמא טז ע"ב, ד"ה "רבי אלעזר".

5. הצירוף "בני תרבות" בא פעמיים בבבלי בדפוסים שלנו (בבא קמא טז ע"ב; טז ע"ב) ושניהם קטעים מהמשנה דלעיל "בזמן שהן בני תרבות אינן מועדין".

בתוספתא (בבא קמא א, ד) באה המילה היוונית מרות במקום תרבות: "במה דברים אמורים בזמן שבאו מן המדבר, אבל היו מרות מועד משלם נזק שלם ותם משלם חצי נזק". בפירושו הקצר שם כותב הגר"ש ליברמן על "היו מרות" שהיא מילה יוונית אחת שנתחלקה לשתיים:⁶ "צ"ל אבל הימרות כלומר בני תרבות *ἡμεροι*", ובתוספתא כפשוטה (שם, עמ' 9) הוא מוסיף ומסביר: "וכן בד [בדפוס ראשון]: אבל אם הימרים, כלומר *ἡμεροι* בסיום ארמי, היינו בני תרבות, כמו בב"ר פ"ג, עמ' 913: כלב אגרון (מדברי) וארי אימירון [...] וכן בספרי דברים סוף פס' י"ח: הימירין. ובכ"י ע [כ"י ערפורט] כאן: אבל אם היו תרבות. והוא תרגום נכון של עורך מאוחר, עיין מ"ש בתרביץ ש"כ (תש"י)".

ב"תרביץ" שם⁷ תיאר הגר"ש ליברמן את דרכם של ה"מגיהים": "כידוע לא נמנעו הסופרים מלהכניס לתוך הפנים את הפירושים שנכתבו בגליון. ובפרט וביחוד מצויים פירושים כאלה לתיבות יחידות. כמובן שבמשך הזמן הושמט העיקר ונשאר הטפל – הפירוש. המגיה (או המגיהים) של כ"ל [כ"י ליידין] הלכו אחרי המנהג ובחרו בפירושים ועזבו את המקור. הם השאירו לנו תרגומים נכונים מארמית לארמית (או לעברית), מיונית לארמית (או לעברית) (שם, עמ' 112). ועוד הוא מוסיף ומביא שם (עמ' 113–115) דוגמאות מאלפות "של תרגומים מיונית לעברית וארמית שפינו את המקור ותפסו את מקומו".

לולא דמסתפינא ממסקנתו של מורנו ז"ל, אשר אין שני לו בקביעת הגרסה הנכונה בטקסט מוקשה,⁸ הייתי אומר אדרבא, איפכא מסתברא: הגרסה העיקרית גם בתוספתא היא כמו שבמשנה – תרבות (מילה נדירה במקרא ובמשנה), ובגליון פירשו אותה במילה יוונית ידועה (*ἡμεροι*)⁹, שהייתה כנראה נפוצה בתרבות ההלניסטית. במשך הזמן "הושמט העיקר" (תרבות) "ונשאר הטפל" (הימרות), כלומר התרגום היווני סילק את המקור (בכ"י וינה ובדפוס ראשון) ותפס את מקומו.

ג. אוד – אור

"המגיה את האוד בגשמים לככותו הרי זה בכי יותן" (מכשירין ה, ז). אוד היא הגרסה המקובלת בכל הדפוסים (ובכלל זה מהדורת אלבק) והיא יחידאית במשנה. אף שהיא מופיעה כמה פעמים במקרא (יש' ז, ד; עמ' ד, יא; זכ' ג, ב), אין לנו כיצא

6. ראה גם ספרו, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 8.

7. [ראה עתה גם בתוך ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, בעריכת ד' רונטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 219–229. – חא"כ]

8. ראה מאמרי "The Methodology of Professor Saul Lieberman in Determining the Correct Reading of a Text", *Saul Lieberman Talmudic Scholar and Classicist*, ed.

M. Lubetski, *Jewish Studies*, 23, Lewiston 2002 עמ' 1–4.

9. במילון H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940 פירושו: "tame of animals, trees, cultivated..." (עמ' 771).

בה במשנה. אף כי התוספתא (מכשירין ב, טז; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 675) חולקת לכאורה על המשנה מבחינת ההלכה: "המניח את האוד לגשמים לכבותו אינו בכי יותן",¹⁰ היא תומכת בה הן בגרסה (אוד) הן על פי מה שנשנה בהמשך העניין: "אם בשביל פחם הרי זה בכי יותן" (שם), והרי אוד הוא עץ שנעשה פחם – "כורתין עצים לעשות פחמין" (שבת יט, א).

אוד היא גם גרסת הרמב"ם בפירושו למשנתנו: "ואוד עץ שאחזו בו האור". הרב קאפח במהדורתו (עמ' תרנד הערה 11) כותב: "כלומר אוד האמור כאן, כי אוד בעלמא סתם עץ כדאיתא בבבליה לג (עמ' א) לא תכנס אשה... [צ"ל: "אשה לא תכנס לדיר העצים] ליטול מהן אוד".

ואולם בכתבי היד הטובים של המשנה, קאופמן, פרמה ולו הגרסה היא אור, מילה המופיעה במשנה כשם נרדף לאש כשלושים פעם, למשל: "כדי לחתות בו את האור" (שבת ח, ז). חילוף האותיות דל"ת ורי"ש כבר הוכר בברייתא (שבת קג ע"ב) ברשימת השיבושים הנפוצים ביותר בכתבי יד: "וכתבתם (דב' ו, ט) שתהא כתיבה תמה שלא לכתוב [...] דלתין רישין רישין דלתין". לעתים קרובות אין לזהות את האות הנכונה בלי המשך העניין. אולם בכתבי היד האמורים הגרסה היא אור, ונוסף על כך יש לאור תמיכה מה"תנא מצפת", ר' יהוסף אשכנזי, וזה לשונו כמובא במלאכת שלמה: "מצאתי האור בריש ופירושו אש".¹¹

נראה לי כי גרסת המשנה היא אכן אור וכי גרסת התוספתא היא אוד. מי שגרס כלשון המשנה – עשה, ומי שגרס כלשון התוספתא – עשה. במשך הזמן, בהשפעת לשון הנביאים ("אוד מצל מאש", "אוד מצל משרפה") ובהשפעת התוספתא, התחלף אור של המשנה באוד של התוספתא.

הקיצורים הביבליוגרפיים

קאופמן = משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פקסימילית, האג 1929 (תצלום: ירושלים תשכ"ח)

פרמה = משנה כ"י פרמה דה רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
פרמה ב = משנה סדר טהרות, כ"י פרמה ב דה רוסי 497, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א

פרמה ג = משנה כ"י פרמה ג דה רוסי 984, סדרים נשים-נזיקין עם פירוש הרמב"ם בעברית, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א

לו = ו"ה לו (מהדיר), המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי [כ"י קמברידג'], קמברידג' 1883

פריז = משנה כ"י פריז 328–329, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג

10. וראה כסף משנה בהלכות טומאת אוכלין פי"ג, ה"ו.

11. אך בפרמה ב הגרסה היא האוד (בסימן הרפה על הדל"ת).

קצוות

צורת הריבוי קצוות, מה היא צורת הנסמך שלה? שורת הדקדוק שעל דרך ההיקש מעלה לכאורה תשובה פשוטה: נסמך קצוות: קצוות, על דרך מלכות – מלכות, אלא ששורת דקדוק זו אינה מסורה לנו מניקודו של המקרא, שנמצא בו קצוות בנפרד (פעמיים: בַּאֲרָבַע הַקְצוֹת [שמ' לח, ה]; יִשְׁבִּי קְצוֹת [תה' סה, ט]) אך בנסמך לא נמצא בו קצוות כי אם קצות, כגון קצות הַחֶשֶׁן (שמ' כח, כג). אמנם מצאנו במקרא צורת נסמך קצוות אלא שזו מסורת כתיב שאינה מקוימת בקריאה, שמסורת הקרי תובעת קצות, כך פעמיים במקרא: קצוותו כתיב, קצותיו קרי (שמ' לו, ח; לט, ד). במגילת ישעיהו ממגילות ים המלח מצויה צורת הנסמך קצוות פעמיים בכתיב זה: "קצוות הארצ", "מקצוות הארצ" (מ, כח; מא, ט) ופעם אחת גם באל"ף: "קצאוות הארצ" (מא, ה) – הכול כנגד קצות שבנוסח המסורה.

כבר נתנו החוקרים דעתם לצורות כתיב אלו שבמקרא וביותר לאלו שבמגילת ישעיהו. באשר לצורות שבמגילת ישעיהו הניח קוטשר (מגי"ש, עמ' 156) שלפנינו צורת קצוות על דרך הארמית קצות. לעומתו הניח בן-חיים (מסורת, עמ' 227) שכתבים אלו, גם הכתיב שבאל"ף, מכוונים להגייה קצוות, והאל"ף מייצגת תנועת a שהיא הגיית השווא.¹ בר־אשר מניח אף הוא, כקוטשר, צורת נסמך קצוות, אלא שהוא מפרש אותה לא בזיקה לארמית אלא כצורה המקיימת בנסמך את צורת הנפרד, על הדרך המוכרת היטב כבר במקרא ובעיקר בלשון חכמים למסורתיה.² קריאה זו נראית לו טמונה בדרך אפשר אף בכתיב קצוותיו שבמקרא, היינו קצוותיו.³ עדויות מעטות אלו של קצוות בנסמך, שאין להן עדות קריאה מפורשת, לא הניחו לרוב בעלי מילונים ודקדוקים להעמיד צורת קצוות הלכה למעשה. ואולם מתברר שעדויות לצורה זו אינן מעטות בעברית לדורותיה. מי שנתן לבו למצוי במקורותיה הספרותיים של העברית כבר החל מתחילת האלף השני לספירה ימצא שפע של צורות אלו בספרות ההלכה והמחשבה, והן יוצאות מידיהם של האריות שבחבורת

1. ודחה קוטשר דעה זו (ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 453), וראה גם קימרון, עמ' 40–41.
2. במקרא: "מִיַּיִן הָרֶקֶחַ" (שה"ש ח, ב); בלשון חז"ל: יֵין נֶסֶךְ, שְׁלִיחַ צִיבּוֹר ועוד הרבה כיצא בזה, וראה בפירוט בר־אשר, פרקים, עמ' 85–86.
3. ראה עתה בר־אשר, כתיבים. אף הוא מציע לראות את הצורה קצות מתגלגלת מ*קצוות. אני מודה לפרופ' משה בר־אשר על שהראני את נוסח כתב היד של מאמרו זה.

ספרות זו, בעלי חיבורים גדולים וחשובים שהשפיעו על קוראי עברית וכותביה במהלך חייה של הלשון העברית כלשון התרבות של עם ישראל. נציג כאן כמה דוגמאות.⁴

1. ולא יתכן שיהיה האמת בשתי קצוות הסותר. (ספר הכוזרי בתרגומו של יהודה אבן תיבון, ד, כב)⁵
2. ואח"כ תדמה שני אנשים עומדים על שתי קצוות הקוטר. (מורה נבוכים בתרגומו של שמואל אבן תיבון א, עג, ההקדמה העשירית)⁶
3. בקצוות אשכנז וצרפת; בקצוות העולם. (שו"ת הרשב"א א, סימן תיח)
4. עיסה שנילושה בשתי קצוות העריסה. (ספר החינוך, מצווה שפה; מהדורת ח"ד שעוועל, עמ' תפה, שו' 8)⁷

4. דוגמאות אלו נלקטו ברובן מן המאגר שבתקליטור השו"ת שבהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, גירסה 10. סך כל העדויות שנלקטו מגיע למאה בקירוב, מהן נבחרו להצגה כאן עדויות מחיבורים שבעליהם נודעו בשמם, בזמנם ובמקומם. לא הצבתי כאן דוגמה אחת שנקרתה במדרש תנחומא, וישב, ב: "הן מוליכין אותו [הישמעאלים את יוסף] לקצוות המדבר" ודוגמאות אחרות ממדרשים מאוחרים יותר כמו פרקי דר' אליעזר: "ובמימי אוקיאנוס בין קצוות השמים לקצוות הארץ שוקע" (פרק ה; כך על פי כ"י רומא קונטנסה 11 שפרסם מ' היגר ב"חורב" ח [תש"ד], ראה שם, עמ' 100, הערות 64–65), ומדרש מגילת אסתר: "ומלך על שני קצוות העולם" (פרשה א; ראה י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, א, ניו יורק תרע"ה [ד"צ: ישראל – חמוש"ד], עמ' 51). עוד נמצאו שתי היקרויות שהן אחת בספרות הגאונים: "שנים אוחזין בטלית, וזה כגון שני בני אדם תופסין בשני קצוות יריעה"; "והדרך השני אם יהיו שניהם אדוקין בקצוות הבגד" (משפטי שבועות לרב האי גאון, חלק ב, שער טו; תרגום מערבית של כתאב אלאימאן לרה"ג למתרגם לא ידוע. הובא כאן על פי דפוס המבורג תקמ"ב, וראה עתה מהדורת ד' דומב, בני ברק תשס"ב, עמ' קט–קכ, ובכ"י אוקספורד שהביא שם נוסח אחר [ונראה כתרגום אחר] ונכתב: קצות).
5. במקור (מהדורת בעט, ירושלים תשל"ז): "פי טרפי אלנקיץ". בתרגומו של יהודה אבן-שמואל (ירושלים תשל"ג): "בשני הקצוות". מונח פילוסופי זה, "שני [שתי] קצוות הסותר", נשתקע בצורתו זו בספרות הפילוסופית. כך גם כמה פעמים בתרגומו של שמואל אבן תיבון למורה נבוכים (כגון ב, טז; וראה ההערה הבאה) ועוד. קלצ'קין (ג, עמ' 117) הציגו כך: "קצות (קצוות) הסותר". ויצוין שיעד זה מספר הכוזרי הובא כבר אצל בן יהודה, ערך "קִצָּה", עמ' 6088 למטה, ואף על פי כן לא נכלל קצוות ברישום הצורות הדקדוקיות שבראש הערך. וראה על כך עוד להלן.
6. במהדורת ורשה תרל"ב וכן עוד במקומות אחרים. התרופצות קצוי, קצות, קצוות ניכרת במעשיהם של מהירי מורה נבוכים ומתרגמיו מן הזמן החדש. יהודה אבן-שמואל במהדורותיו (תל-אביב–ירושלים תרצ"ה ואילך) העמיד בתרגומו של אבן תיבון פעמים קצות ופעמים קצוות (על ניקודו ראה להלן, והערה 21). במהדורת הרב יוסף קאפח (ירושלים תשל"ז) תורגם כאן: "על קצוי האלכסון" (עמ' קמג). במקומות אחרים לא נמנע קאפח מצורת קצוות, כגון "לאפסי הישוב שבארץ וקצוותיה הרחוקים" (א, מג, עמ' סג). בדומה נמצא בתרגומו החדש של מיכאל שוורץ (תל-אביב תשס"ג). "קצות הקוטר" (א, עג; עמ' 222) לעומת "לקצוות ארץ היישוב ושוליה הרחוקים" (א, מג; עמ' 97).
7. בדפוסים אחרים של ספר החינוך נמצא קצות, כך למשל בספר החינוך עם מנחת חינוך, ג, ד"צ

5. ובארבעת קצוותיהם היו כתפות מחוברות בהם. (רלב"ג למל"א ז, כח)
 6. טלית כפולה שקושרה בין שני כותלים והיא משלשלת ומגעת לארץ ונכנס בין שתי קצוותיה וישן תחתיה לצל. (רא"ש, שבת כ, ב; קצט ע"ב בדפי הבבלי)⁸
 7. בשני קצוות היריעה (ריטב"א למגילה יט ע"א)⁹
 8. ונאמר גבולי התורה וקצוותיה, ים המלח לבא חמת, וחצר עינן [...], אלו הם קצוות כבוש עולי מצרים [...]. קצוות עולי בבל רקם אשקלון והם זויות הקוטר האלכסוני [...], קצוות ארץ נפתלי באורך כלו ממערב למזרח. (כפתור ופרח לאשתורי הפרחי, יא)
 9. אולי תהיה דת אחרת בקצוות הישוב אשר לא תודע אליו. (ספר העיקרים לר' יוסף אלבו, מאמר ראשון, פרק כד).
 10. ורששה פעמים צריך לנענע בכל יום כנגד ששה קצוות העולם. (אבודרהם, סדר תפלת סוכות)
 11. אם היו הקרנות רחוקים מעט מקצוות הקפילה. (שו"ת הרשב"א, א, סימן קלד)
 12. שתי שינים אחת מכאן ואחת מכאן בקצוות הלסתות. (מגיד משנה, הלכות מאכלות אסורות פ"א ה"א)¹⁰
 13. קצוות הכתם. (שו"ת הרמ"א, סימן צז).
- הרי אלו דוגמאות לנמצא בזה בכתיבה הרבנית בימי הביניים עד למאה השש-עשרה. מכאן ואילך הולכות הדוגמאות ומתרבות מאוד, כך, למשל, במצורת דוד לירמיהו כה, כג ועוד, וכך בספרות השו"ת היוצאת מתחת ידם של גדולי הפוסקים במהלך הדורות כשו"ת חכם צבי לר' צבי אשכנזי, שו"ת נודע ביהודה לר' יחזקאל לנדא, שו"ת חתם סופר לר' משה סופר, שו"ת רב פעלים לר' יוסף חיים מבגדד (הידוע בכינויו "בן איש חי") ועוד כמותם – אם בכתיבת עצמם אם כמביאים דברי הקודמים להם. על כולם ובראשם יש להוסיף "וקבץ נפוצותינו מְקָצוֹת אדמה", בסליחה "אתאנו לך יוצר רוחות" הנאמרת כמנהג האשכנזים בשבעה-עשר בתמוז.¹¹ כבר צוין לעיל שצורת נסמך זו מצויה לרוב בעברית בת ימינו, וברי שאין צורך להכביר בזה עדויות.¹² אסתפק כאן בקביעה שבמאגר אחד הכולל את ספר החוקים
- ירושלים [חש"ד], כב ע"א; בספר החנוך, מהדורה מנוקדת ומוגהת, הוצאת אשכול, ירושלים תשל"ח: קצות (עמ' רכז).
8. ועוד בדברי הרא"ש בפירושו לאהלות יד, א ד"ה "פניו": "חותכים קצוות וזויותיה".
 9. ועוד בדברי הריטב"א: "בשתי קצוות המבוי" (עירובין י ע"ב); "משני קצוות הבגדים" (ביצה טו ע"א); "קצוותיהם" (בבא בתרא צט ע"א).
 10. והביא דברים אלו ר' יוסף קארו בחיבורו בית יוסף, טור יורה דעה, סימן עט, ד"ה "ומה שפירש", וכן כתב בשולחן ערוך שם.
 11. כך, מְקָצוֹת, מנוקד בסידורים הנפוצים שלפנינו, וכן הוא בסידורים מדוקדקים; ראה, למשל, סדר עבודת ישראל ליצחק זליגמן בר, עמ' 623.
 12. ביום כתיבת הדברים (ט' בתמוז תשס"ד, 28.6.2004) נכתב ב"הארץ" (עמ' 4א) על "אלפי

של מדינת ישראל ואת פסקי הדין של בית המשפט העליון ומבחר מפסקי דין של בתי משפט בערכאות נמוכות יותר¹³ נמצאו היקרויות מרובות של צורה זו, כגון¹⁴ "הגדרת קצוות האסור והמותר" (בג"ץ 702/79, פ"ד לד 4 85); "קצוות שורשי השן" (ת"א 416/93, מחוזי תל-אביב); "שני קצוות הזקט" (ת"פ 233/95, מחוזי תל-אביב); "לאחד את קצוות עמנו" (דנג"ץ 3065/99, דינים עליון נח, 266) ועוד. במילונים העבריים של הדורות האחרונים אתה מוצא שלמילה קצה (או מילים אחרות שהועמדו בבסיס מגוון צורות הריבוי – ראה על כך להלן) נרשמה צורת ריבוי נפרד קצוות וצורת ריבוי נסמך קצוֹי, קצוֹת – היינו הצורות העולות בבירור ממסורת הקרי של המקרא, והן בלבד. כך, למשל, במילון של בן-יהודה¹⁵ וכך אצל אבן-שושן¹⁶ מדן (בשתי מהדורותיו) ואלקלעי, וכך אף במילוני העשור האחרון: מילון ההווה, רב-מילים¹⁷ ואחרים.

יש מילונים, והם מעטים, שהלכו בדרך אחרת, ובמסגרתה העמידו גם קצוות. גור הביא את קצוות תחת קצו, קצה¹⁸. לקצו רשם צורת ריבוי קצוים, קצוֹי, ולקצה – קצוות קצוות. את קצוות העמיד תחת קצה שבו רשם ריבוי נפרד קצוות, ריבוי נסמך קצוות. בערך "קצה" הציב ריבוי נפרד קצים ונסמך קצִי. כלומר, הלך גור בדרך שורת הדקדוק עד תום ומילא את משבצות התפוצה בצורות משוחזרות מלאכותיות.¹⁹ לצורות ריבוי קיימות שחזר צורות יחיד ולצורת יחיד קיימות שחזר צורות ריבוי – הכול לפי מערכת יציבה של דקדוק. דוגמאות של ממש מטקסטים עבריים לא הביא לצורות משוחזרות אלו ובכללן אף לא לצורת קצוות. אף כנעני העמיד צורה נטויה קצוֹתִי, אך לא בערך "קצה" (שם רשם ריבוי נפרד קצוות שנסמכו קצוֹת) כי אם

המלווים שהגיעו מכל קצוות הארץ" להלווייתה של נעמי שמר ו"ל. חיפוש באתר google ישראל העלה מאות היקרויות לכל אחד מן הצירופים [מכל/בכל/לכל] קצוות תבל, קצוות העולם, קצוות הארץ. היקרויות מעטות יותר נמצאו לצירופים שרמתם האידיומטית נמוכה יותר כמו קצוות העיר, קצוות המדינה, קצוות הקשת [הפוליטית וכיו"ב] ולצירופי סמיכות נטולי מעמד אידיומטי דוגמת קצוות השער, קצוות השמיכה, קצוות המעי ועוד.

13. מאגר "דינים" שבהוצאת הלכות.

14. זה ביאורם של הקיצורים המשמשים במראי המקומות כאן: פ"ד = פסקי דין של בית המשפט העליון; ת"א = תיק אורחי; ת"פ = תיק פלילי; דנג"ץ = דיון נוסף בבית המשפט העליון בשבת כבית משפט גבוה לצדק.

15. אבל בגוף הערך הביא דוגמאות לצורת נסמך קצוות; ראה לעיל, הערה 5 (בסופה).

16. לכל מהדורותיו, ובכלל זה מהדורת 2003 המחודשת, בין בערך "קצה" בין בערך "קצה".

17. כוונתי למהדורה הנדפסת. במהדורת האינטרנט של המילון (www.ravmilim.co.il) כבר נרשמה צורת הנסמך קצוֹת לצד קצוֹת, קצוֹי, וראה להלן, הערה 25.

18. בן-יהודה העמיד ערך "קצה" והביא לו יד מ"שלום על ישראל" של צופל. והעיר שם טור-סיני על צורה זו: "צורת מ"י חדשה שהניחיה מדקדקים ע"פ מ"ר קצוות".

19. כך כבר במילון המשותף לו ולדוד ילין: "גרובסקי וד' ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט. שם עדיין לא נרשמו כל צורות הנסמך הנזכרות כאן. על צורות אלה וכלה שהעמידו מדקדקים ומילונאים ראה הערת טור-סיני אצל בן-יהודה, ערך "קצה", עמ' 6085א, הערה 2.

בערך המלאכותי "קצו" שבו רשם את צורות הריבוי קצוים, קצוין, קצוות, קצוותי. כעד אף הביא את הפסוק שבשמות לו, ח: "מן הכפרת עשה את הכרבים משני קצוותיו". כפה על הכתיב ניקוד מסברה תוך שהוא מציין: "לפי הכתיב" (!).

חלק מן החיבורים שנקרתה בהם צורת הנסמך קצוות זכו בשני הדורות האחרונים למהדורות מנוקדות המבקשות לקרובן אל ציבור המעינים, ומנקדיהן ברובם לא בחלו בהעמדת הצורה קצוות כמתבקש. כך, למשל, במהדורת ספר הכוזרי של א' צפוני שניקדה "טופורובסקי":²⁰ "בשתי קצוות הסותר" (לעיל, מובאה 1), כך במהדורת יהודה אבן שמואל (קופמן) למורה נבוכים: "קצוות הקטר"²¹ (לעיל, מובאה 2), כך במהדורה המנוקדת של ספר העיקרים: "בקצוות הישוב"²² (לעיל, מובאה 9), כך במהדורה המנוקדת של ספר אבודרהם: "כנגד ששה קצוות העולם"²³ (לעיל, מובאה 10), וכך במהדורה מנוקדת של שולחן ערוך אורח חיים עם משנה ברורה:²⁴ "בקצוות הטלית" (משנה ברורה, סימן קמו ס"ק ב).

מנקדים אלו ושכמותם ניקודו מדרך טבע הדקדוק העברי, ואף לא כמעשה חדש, שכבר קדם להם בניקוד זה מה שנמצא בסדר הסליחות לשבעה-עשר בתמוז: "וקבץ נפוצותינו מקצוות אדמה" הנזכר לעיל. רובם ככולם לא העזו פניהם לשנות את הכתיב ולהעמיד את הצורה קצוות.

סיכומי של דבר: העברית הקלאסית הקדומה אינה מעלה צורת נסמך קצוות אלא מעט – שתי צורות כתיב במקרא ושלוש צורות במגילת ישעיהו מקומראן. אף מעט זה אין בו עדות של הגייה. החל מתחילתו של האלף השני לספירה שבה צורה זו ועולה בכתיבה העברית. תפוצתה הולכת ומתרחבת עם השנים, ובעברית בת ימינו היא משמשת לרוב (ובהגייה קצוות) העשויה על פי מערכת דקדוק הלשון). המילונים ברובם, ובכלל זה מילוני העשור האחרון, נטו להתעלם ממנה ולא הציבו כצורת נסמך אפשרית של קצוות. המבקש למצוא למנהג דורנו סמך של ממש בעברית של דורות קודמים ימצאנו בעברית הנכתבת זה אלף שנה בקירוב.²⁵

20. הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב תש"ח, עמ' 250 (ראה לעיל, מובאה 1).

21. אב, עמ' 481, אך בעמוד שלפניו העמיד את הצורה קצוות; וראה לעיל, הערה 6.

22. הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 149.

23. ספר אבודרהם, הוצאת מכון אבן ישראל, ירושלים תשנ"ה, סדר תפילת חג הסוכות, עמ' שכת.

24. הוצאת ע.ל.ב., ירושלים תשנ"ו. פרט לי' טופורובסקי הנזכר, שניקד את ספר הכוזרי, לא צוין במהדורות הנזכרות כאן שם המנקד. וכאן המקום להעיר שעשו מנקדים אלו מלאכת מופת בניקודם.

25. דיון בצורה זו שנתקיים בישיבת מליאת האקדמיה ביום כ"ו בניסן תשס"ג, 28 באפריל 2003 (ישיבה רע"ב) העלה את הודעת הסיכום הזאת: "צורת הרבים של קצה – קצוות, ובנסמך קצות – קצוין קצוות; בנטייה: קצותי קצותיכם וגם קצותי קצותיכם (במקרא גם קצותיכם)".

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבן-שושן = א' אבן-שושן, מלון חדש, מהדורה שתיים-עשרה, ירושלים תשכ"ד
(מיוסדת על מהדורת ירושלים תש"ח); המלון החדש, ירושלים תשכ"ו; מלון
אבן שושן מחדש ומעדכן לשנות האלפים, ישראל תשס"ג
אלקלעי = ר' אלקלעי, מלון עברי שלם, רמת גן 1969–1971
קוטשר, מגי"ש = י' קוטשר, מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים
תשי"ט
בן חיים, מסורת = ז' בן חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של
מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223–245
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1947–
1959
בר-אשר, פרקים = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה,
עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם
בר-אשר, כתיבים = מ' בר-אשר, "על כמה כתיבים במגילות קומראן ופשרם",
מגילות ג (בדפוס)
גור = י' גור (גרזובסקי), מלון עברי, מהדורה שלישית, תל-אביב 1949
כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית, ירושלים-תל-אביב-גבעתיים תש"ך–
תשמ"ט
מזן = מאלף עד תו: מלון עברי שמושי, ירושלים תשי"ד (מהדורה שנייה: תל-אביב
תשל"ג)
מילון ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה
קימרון = E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986
קלצ'קין = י' קלצ'קין, אוצר המונחים הפילוסופיים, א-ד, ברלין תר"ץ
רב מילים = י' שויקה, רב-מילים, המילון השלם לעברית החדשה, [חמ"ד] תשנ"ז

הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד הבבלי (א)

בחיבור זה אתאר את הלשון הארמית של מאמרי אמוראי ארץ ישראל או של סוגיות ארץ-ישראליות בבבלי. לשם כך אראה שבחלק קטן של המאמרים והסוגיות נשמר ניסוחם המקורי של המנסחים הארץ-ישראלים. אדון רק במקורות ארץ-ישראליים שניכרים בהם סימני שימור בלשון. גם אצביע על ההבדלים בין הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובין הארמית התלמודית הגלילית.

התוכן

1. מבוא

- 1.0 הערות כלליות והגדרות. 1.1 הקשיים בשחזור הארץ-ישראלית היהודית מתוך היצירה הארץ-ישראלית בבבלי – תולדות המחקר. 1.2 הערכת מקבילות בין הבבלי לירושלמי (קונטקסט ספרותי). 1.3 גישתי בשחזור הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובהערכת מקבילות בין הבבלי לירושלמי
2. העברת מסרים ממוצא ארץ-ישראלי לכבל ושיקועם בבבלי
 - 2.1 מסרים ארץ-ישראליים והצפנתם (יצירת סוגיות ארץ-ישראליות). 2.2 עריכה של סוגיות בבליות – ניסוח באמצעות מקורות ארץ-ישראליים. 2.3 הוכחת קיום מקורות. 2.4 הוכחת קיום מקורות באמצעות שחזור הספרייה. 2.5 הוכחת קיום מקורות באמצעות שיטת הצרימה. 2.6 השפעת הסוגיות המשבצות על לשון הסוגיות המשובצות בהן – עיבוד מקורות. 2.7 השפעת מסירת הטקסט התלמודי על שחזור הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי
 3. קונטקסט – קביעת אופיים הארץ-ישראלי של המבעים
 4. לשון – דוגמאות לייחוד לשוני אופייני ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי
 - 4.1 פונולוגיה. 4.2 מורפולוגיה. 4.3 תחביר. 4.4 אוצר המילים. 4.5 השוואה בין הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובין דיאלקטים אחרים בארמית ארץ-ישראלית יהודית – סיכום
5. סיכום

1. מבוא

1.0 הערות כלליות והגדרות

א. כל המובאות הן על פי כתבי היד המשמשים יסוד במפעל המילון ההיסטורי אלא אם כן צוין אחרת. סימני ההתקנה של כתבי היד הם על פי המקובל במפעל המילון ההיסטורי.

* מאמר זה מתפרסם בשלושה חלקים. בחלקו הראשון המונח בזה לפני הקורא מתפרסמים סעיפים 1–3. שאר חלקיו יתפרסמו בחוברות הבאות.

אלו הם כתבי היד היסוד לכל מסכת ומסכת של הבבלי:¹ ברכות – כ"י אוקספורד 366; שבת – כ"י אוקספורד 366; עירובין – כ"י וטיקן 109; פסחים – כ"י אנלאו 271 (תימני); יומא – כ"י מינכן 6; סוכה – כ"י אוקספורד (2677) e.51 (תימני); ביצה – כ"י גטינגן 3; ראש השנה – כ"י אנלאו 270 (תימני); תענית – כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג (תימני); מגילה, מועד קטן – כ"י ניו יורק, קולומביה X 893 – T 141 (תימני); חגיגה – כ"י מינכן 6; יבמות – כ"י מינכן 141; כתובות – כ"י סנט פטרבורג, פירקוביץ 1,187; נדרים, נזיר – כ"י מינכן 95; סוטה – כ"י אוקספורד (2675) d.20; גיטין – כ"י וטיקן 130; קידושין – כ"י וטיקן 111; בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא – כ"י המבורג 165; סנהדרין, מכות – כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג (תימני); שבועות – כ"י וטיקן 140; עבודה זרה, הוריות – כ"י פריז 1337; זבחים – כ"י ניו יורק, קולומביה X 893 – T 141 (תימני); מנחות – כ"י פריז, כ"ח H 147A; חולין – כ"י וטיקן 122; בכורות – כ"י פירנצה II. I. 7; ערכין – כ"י וטיקן 120; תמורה – כ"י פירנצה II. I. 7; כריתות – כ"י אוקספורד (2673) b.1; מעילה, תמיד – כ"י פירנצה II. I. 7; נידה – כ"י וטיקן 113.

במסכת בבא מציעא ע"ע א"א – פה ע"ב נזקקתי גם לכ"י ק"ג ג'. כתב יד זה תואר אצל ש"י פרידמן, "שיירי כתבי-יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5–32.

מראי המקום בתלמוד ירושלמי צוינו על פי דף ועמודה בדפוס ונציה ועל פי עמודה ושורה בירושלמי, בהוצאת האקדמיה ללשון העברית.² קהלת רבה – כ"י וטיקן 291.

ב. התופעה הלשונית הנידונה תודגש בעיבוי המילה. תופעות לשוניות מערביות אחרות הנידונות במאמר זה יסומנו בגופן שונה. בכל דוגמה ודוגמה סימנתי לא רק את התופעה הנידונה אלא גם תופעות אחרות הכלולות במאמרי זה. זאת כדי להראות שהתופעה הנידונה אינה עומדת לעצמה אלא רכיב במקבץ של תופעות מערביות (§1.3, ב).

ג. הגדרות:

המונח ארמית ארץ-ישראלית יהודית מציין את הניבים הארמיים ששימשו אצל היהודים באזור ארץ ישראל מן המאה השלישית עד לכיבוש הערבי. ניבים אלו הם אחד מרכיבי הענף המערבי של הארמית הבינונית, והם כלולים במילונו של סוקולוף³ תחת השם Jewish Palestinian Aramaic (JPA).

ארמית מערבית היא ארמית ארץ-ישראלית יהודית או ארמית ארץ-ישראלית מתקופת התנאים.⁴

1. עיין סוקולוף, בבלי, עמ' 55–60, עמ' 24 והערה 81 שם, עמ' 16 הערה 29.

2. תלמוד ירושלמי, ירושלים תשס"א.

3. סוקולוף, א"י, עמ' 3.

4. עיין M. Sokoloff, *A Dictionary of Judean Aramaic*, Ramat-Gan 2003.

ארמית תרגומית ארץ-ישראלית היא הניב הארמי של התרגומים של ארץ ישראל. ארמית תלמודית גלילית היא הניב הארמי של הירושלמי והמדרשים הקדומים.⁵ היצירה הארץ-ישראלית בבבלי היא אוסף המכנים בבבלי המיוחסים לאמוראי ארץ ישראל או תיאורי מעשים שאירעו בארץ ישראל בתקופת האמוראים. הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי היא אוסף התופעות הלשוניות, הנבדלות מן הארמית הבבלית, המזדמנות ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי. כפי שיתברר בהמשך, אוסף זה מצטרף לכדי לשון.

1.1 הקשיים בשחזור הארמית הארץ-ישראלית היהודית מתוך היצירה הארץ-ישראלית בבבלי – תולדות המחקר

לשונם של חיבורים ארמיים או ארמיים למחצה כמו התלמודים נחקרה זה מכבר. לעומת זאת, לשונם של מקורות (להגדרת המושג "מקור" עיין להלן §2.3.0) המשוקעים בתלמודים, ובפרט של מקורות ממוצא ארץ-ישראלי המשוקעים בבבלי, כמעט לא נחקרה. לפני כחמישים שנה כבר הכריז פרופ' יחזקאל קוטשר כי "דרושה בדיקה יסודית של לשון האמוראים הא"י בבבלי". הכרזה זו באה בעקבות פליאתו נוכח אי-התאמה בין הארמית התלמודית הגלילית ובין הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי.⁶ למרות דרישה זאת, אפילו אוצר המילים של מקורות אלו לא נוצל במילון החדש לארמית המערבית של מיכאל סוקולוף (סוקולוף, א"י). יתר על כן, לא מצאתי במילון הזה ובביקורות שנכתבו עליו שום אזכור של האפשרויות המילוניות הטמונות ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי.⁷ כמה סיבות יש להתעלמותם של החוקרים מהלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי:

1.1.1 הקושי הטכני לדלות ולאסוף את הקטעים של היצירה הארץ-ישראלית מתוך ים התלמוד.⁸ יתר על כן, צורות רבות של הלשון הארמית של היצירה הארץ-

5. ראה טל, כינויי הרמז, עמ' 44. טל (שם) מכנה ארמית תלמודית גלילית בשם ארמית תלמודית. המונח ארמית גלילית הוא מונח טכני המקובל בספרות ואני נזקק לו בלי להתחייב שהשימוש בדיאלקט זה היה מצומצם לגליל דווקא. ועיין טל, רבדים, עמ' 183, וכדברי טל (דיאלקטים, עמ' 447): "the Galilean dialect [...] became the national standard, extending beyond its original geographical limits".

6. קוטשר, גלילית, עמ' 58. וראה עוד עמ' 101 שם בדבר מאמרו של א"ש רוזנטל. ועיין עוד קוטשר, מחקרים, עמ' רנ הערה 51. עיין עוד להלן §1.2.2.

7. רק טל (כינויי הרמז, עמ' 44 הערה 10) מתנצל שלא נזקק ללשון הארץ-ישראלית שבבבלי: "שאין בידינו טקסטים מבוררים שלהם".

8. רשימתו של אפשטיין (דקדוק, עמ' 16) היא רק דוגמה. היא באה להדגים סוגי ארמית שאינם כלולים בארמית הבבלית ולכן היא כוללת הן את הארמית שביצירה הארץ-ישראלית בבבלי הן ארמית תנאית וקדם-תנאית. בגוף ספרו יש הפניות מפורות לשימוש בארמית ארץ-ישראלית

ישראלית בבבלי נשאר רק בכתבי היד של הבבלי או נהפכו לבבליות (בבליזציה) עקב מסירה לקייה של הטקסט של הבבלי.⁹ רק כעת, כשעומד לפנינו באקדמיה ללשון העברית מאגר של טקסטים שהם העתקה של כתבי היד המדויקים ביותר לכל מסכת ומסכת של הבבלי, ניתן לדלות מתוכו צורות השייכות ללשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי.

1.1.2 כפי שיתברר בהמשך, הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי נבדלת מן הארמית התלמודית הגלילית (עיין להלן §4.5.1), ולכן צורות המוכרות מהארמית התלמודית הגלילית נעדרות בארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי וצורות מערביות רבות לא הוכרו (למשל אין צורות ר' יודן בבבלי).

1.1.3 ניתן לראות את היחס בין הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובין הארמית הבבליה הסטנדרטית כמקרה פרטי של תופעת ריבוי כפלי תצורה בבבלי. לתופעה זו יש שני הסברים: הסבר לשוני והסבר ספרותי.

א. ההסבר הלשוני עניינו ההקשר הַרְאֵלִי, כלומר אופי השפות ששימשו בבבלי בתקופת התלמוד. לפי גישה זו שימשו ביהדות בבל בעת ובעונה אחת דיאלקטים שונים או סגנונות שונים שמקורם בנסיכות חיים (Sitz im Leben) שונות. דיאלקטים או סגנונות אלו השפיעו זה על זה ומכאן ריבוי הנרדפים. הגישה הזאת היא לשונית סינכרונית, כוללנית, ולפיה אנו דנים בתכונה של קורפוס של מבעים ולא באופיו של כל מבע ומבע בפני עצמו (ראה §1.3).¹⁰

יהודית בפי בני ארץ ישראל, למשל 'עמ' 24, 27, 42 (הוספה של 'ע"צ מלמד), 96 (שם אין אפשטיין מבדיל בין ארמית מערבית קדומה לארמית מזמן האמוראים), 106, 123 הערה 120, 129, 131, 137; אפשטיין, מבוא לנוה"מ, 'עמ' 1302; וכן מצאתי אזכור של הארמית המערבית בספרו של שלזינגר ובפרט של הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי: 'עמ' 10, 19, 91, 105, 120, 217, 244, 276, 287; תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, תרגם ופירש ש' אברמסון, ירושלים 1958, 'עמ' 210 הערה לעמ' 120²⁹⁴ והרחבת דבריו אצל גולדנברג, ארמית א"י, 'עמ' 81-82. גולדנברג דן ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי כדי להסביר הימצאות ארמית מערבית בבבלי, ועיין עוד אפשטיין, מבוא לנוה"מ, 'עמ' 16 הערה 3; פרידמן, שלוש הערות, 'עמ' 59; קארה, הארמית, 'עמ' 140, 169; ברויאר, רב, 'עמ' 56 הערה 70; ברויאר, העברית, 'עמ' 12-13; וייסברג, אמוראים, 'עמ' 109 הערה 32, 'עמ' 147 הערה 120; טל, תרגום, מבוא, 'עמ' כח; קוטשר, מחקרים, 'עמ' מח הערה 53א; קלמין, חכמים, 'עמ' 91-95; להלן הערה 68, מאמרו של ברונזניק.

9. עיין לעיל הערתו של טל, כינויי הרמז, 'עמ' 44 הערה 10.

10. שלמה מורג תולה את תופעת כפלי תצורה בקיום דיגלוסיה: שפה עילית, המשמשת למסירת הסוגיות בבית המדרש, ושפה תת-תקנית, שפת הדיבור. בתלמוד אנו פוגשים את השפעת השפה התת-תקנית על מסירת הסוגיות בשפה התקנית. עיין ש' מורג, "על רקעה של מסורת הארמית הבבליה של עדת חימן וברירר שתי סוגיות במסורת זאת", מחקרי עדות וגניזה, בעריכת ש' מורג ר' בן-עמי, ירושלים תשמ"א, 'עמ' 146-147; "קוטשר, "ניקוד המשנה – ישן וחדש", לשוננו לעם נג (תשס"ב), 'עמ' 38; עיין עוד M. H. Goshen-Gottstein, "The

הסבר לשוני אחר מספקת הגישה המורפוסִינטקטית, ולפיה ריבוי כפלי תצורה הוא תוצאה של הבדלים בהקשר הטקסטואלי, הסכיבה הטקסטואלית, ק־טקסט.¹¹ ב. ההסבר הספרותי נתלה בהתהוות החיבור "התלמוד הבבלי". התלמוד הבבלי מורכב מחיבורים שונים, דהיינו עריכות שונות, ובכל חיבור משוקעים מקורות המנוסחים בלשונות נבדלים. ריבוי כפלי התצורה הוא תוצאה של הבדלים בלשון של המקורות השונים. הגישה הזאת היא פרטנית, דיאכרונית, ומחייבת בדיקת התהוותו של כל מבע (מאמר, סוגיה) ותולדותיו בפני עצמו.

הגישה הלשונית התולה את הימצאות ריבוי הצורות במציאות הלשונית ביהדות בבל לא תחפש יצירות ארץ-ישראליות בבבלי וממילא לא תחקור את הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי. אני נוקט את הגישה הספרותית ולכן אדון בהרחבה במודלים של העריכה של הבבלי, במציאת מקורות הסוגיות וביחס בין מקורות אלו ובין היצירה הארץ-ישראלית בבבלי. הקשיים האינהרנטיים בשחזור לשון הארמית היהודית הארץ-ישראלית מתוך יצירה זו נובעים מן הקושי לתאר את עריכת התלמוד.

1.1.4 יש הרואים את יצירת הסוגיות ואת עריכת התלמוד לא כשילוב של מקורות וניסוח של עורך אלא כניסוחו של עורך מאוחר גרידא (יתר על כן, יש הרואים את העורך לא רק כבעל הסמכות מבחינת הניסוח, המסמן, אלא אפילו מבחינת המסר, המסומן, בפרט סיפורים שלכאורה מוצאם מארץ ישראל הם המצאה ספרותית בבלית). על פי גישה זו הלשון של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי – הנבדלת מהארמית הבבלית הסטנדרטית – היא לשון מלאכותית, המצאה של עורך בבלי או העתקה משועבדת מתוך דיאלקט לא לו, ומטרת הניסוח המלאכותי לשוות למאמרים גוון של אותנטיות. "לשון" זו שאינה משקפת לשון מדוברת אינה ראויה למחקר.¹²

Language of Targum Onqelos and the Model of Literary Diglossia in Aramaic", *JNES* 37 (1978), עמ' 169–179; גולדנברג, ארמית א", הערות 41, 42; ברויאר, רב, הערה 66. כשם שהראיתי בבבלי קיום לשון עממית, כך ייתכן שנשארו בירושלמי שרידים של לשון עממית (עיין ליברמן, מחקרים, עמ' 481 הערה 68). אולי הלשון של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי משקפת לשון עממית זו. טפאני הארוויאיינן (Harviainen) מסביר את ריבוי כפלי תצורה בקצרות ההשבעה בהתמוזגות של דיאלקטים שונים, והסבר זה ניתן להעלות על הדעת גם לתלמוד הבבלי (ראה יוסולה, קצרות, עמ' 21).

11. עיין וייסברג, דוקטורט, עמ' 225; וייסברג, אמוראים, §1.1.

12. בדבר ייחוס עריכת הבבלי לעורך מאוחר בעל הסמכות מבחינת הניסוח עיין למשל קלמין, חכמים, עמ' 2 בדבר גישתו של ניוסנר (Neusner) וכן בהרחבה אצל C. E. Hayes, *Between the Babylonian and Palestinian Talmuds: Accounting for Halakhic Difference in Selected Sugyot from Tractate Avodah Zarah*, New York 1997, עמ' 10 ואילך; ועיין עוד פרידמן, הנוסח, מבוא, סוף הערה 38. אין כאן המקום לדון בשאלת האמת ההיסטורית של הסיפורים על חכמי ארץ ישראל; עיין ספריהם הנ"ל של קלמין ושל האיס ועיין עוד רובנשטיין,

השאלה אם הלשון הארמית ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי היא לשון טבעית או מלאכותית תופסת מקום מרכזי במאמרי זה (§4.1 תת-סעיף 4; §4.2.1.1.7; §4.5.2). ניתן לתאר יצירת שפה מלאכותית בשני אופנים: (א) העתקה ללא שינוי, בצורה משועבדת, מתוך אחד הדיאלקטים הידועים בבבלי; (ב) ערבוביה של צורות השלופות מתוך דיאלקטים שונים.¹³

א. העתקה ללא שינוי אנו מוצאים כנראה בשפת השטרות המאוחרים. אמוראי בבל מנסחים את שטרותיהם בארמית העתיקה של השטרות, למשל "דכת' ביה ואמרנא ליה לרבנא אשי ואמ' לנא רבנא אשי" (כתובות כב ע"א, כ"י מינכן 95; ראה להלן §4.1). גם שטרות כעין "ואתקין רב יהודה" כתובים בארמית של השטרות, וכן אמוראי בבל מורים הוראות בדבר ניסוח שטרות (למשל "אמ' אביי האי מאן דכתי' גיטא דחליצה צריך למכתב הכי", יבמות קו ע"ב). כדי להוכיח שהארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי אינה העתק של דיאלקט מסוים יש להכיר את כל הדיאלקטים שאולי היו ידועים לעורכים הבבליים המאוחרים, כמו לשון הארמית של התנאים, לשון התרגומים, לשון ההשבעות, לשון האמוראים הראשונים, לשון ההספדים ועוד. אין באפשרותי לסתור אפשרות זו מכול וכול, בפרט משום שאיני מכיר את הדיאלקטים השונים במידה מספקת. אכן מצאתי תופעות לשוניות משותפות רבות בין לשון האמוראים הראשונים או לשון תרגום אונקלוס ובין הלשון המיוחסת לאמוראי ארץ ישראל, אבל אראה שהלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי גם שונה מהן. כן אצביע על תופעות לשוניות וסגנוניות (§2.1) במבעים המיוחסים לאמוראי ארץ ישראל, המזדמנות בארמית מערבית ואינן מזדמנות בדיאלקטים המזרחיים (§§4.5.2–4.5.4).

ב. אשר לערבוביה של צורות, הרי העורכים יכלו לבחור מתוך מאגר מגוון של צורות מתוך דיאלקטים שונים. מצאנו שעורכי התלמוד בונים את הסוגיות ומנסחים ויכוח של קושיות ותירוצים בעזרת מקורות השלופים מתוך המאגר התלמודי והם מעבירים

סיפורים, עמ' 5 בעניין ההיסטוריוגרפיה בעולם העתיק. דוגמה לשינוי גישה כלפי אפשרות השימוש בלשון מלאכותית אנו מוצאים אצל ליברמן בעניין מאמרו של רב יהודה אמ' שמואל, עבודה זרה יא ע"ב (ראה §4.2.1.2 תת-סעיף 4): S. Lieberman, "Palestine in the Third and Fourth Centuries", *JQR* 37 (1946–1947), p. 40 n. 369: "The Aramaic of the proclamation is Palestinian. But the rabbis may have purposely used this dialect for the wording of a solemn declaration". לעומת זאת, ליברמן (יוונית, עמ' 111 הערה 7) סבור כי "עקבות הארמית של ארץ-ישראל בדברי שמואל מראים שהידיעה מקורה בארץ-ישראל".

13. דברים על מהותה של לשון מלאכותית מצאתי בדיון על מהותה של לשון חז"ל, עיין M. H. Segal, "Mišnaic Hebrew and its Relation to Biblical Hebrew and to Aramaic", *JQR* 20 (1908), עמ' 647–737. ועיין עוד מ"צ קדרי, דקדוק הלשון הארמית של הווהר, ירושלים 1971, עמ' 16.

סממני סגנון ומליצות מעניין לעניין.¹⁴ לשון מלאכותית מהסוג השני אנו מוצאים כנראה בלשון תרגום יונתן לתורה,¹⁵ ואולי גם ריבוי הצורות בלשון קערות ההשבעה משקף ערכוב. לעומת זאת נראה לי שלשון היצירה הארץ-ישראלית בבבלי היא לשון אותנטית, וכדי להוכיח זאת אצביע מצד אחד על אחידות ועקיבות של התופעות הלשוניות במבט המיוחסים לאמוראי ארץ ישראל (4.0.2§ תת-סעיף 2), ומצד שני אראה שהלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי אינה העתקה משועבדת מתוך דיאלקט מסוים (4.5.1§–4.5.4§).

1.2 הערכת מקבילות בין הבבלי לירושלמי – קונטקסט ספרותי

כל שחזור של הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי מחייב דיון ביחס בינה ובין הארמית הארץ-ישראלית היהודית. דיון זה דורש הערכת מקבילות בין הבבלי לירושלמי. הדיון להלן בהערכת מקבילות מבוסס על מודל העריכה שלפיו התלמודים הם שילוב של מקורות ושל תרומה של עורך. במחקר ההשוואתי בין הבבלי לירושלמי ניתן להבחין בשתי גישות להסבר השינויים בין מאמרי אמוראי ארץ ישראל לירושלמי ובין מקבילותיהם בבבלי: גישה דעתנית, ביקורתית, וגישה שמרנית. הגישות השונות נובעות מהאפשרויות השונות במסגרת מודל העריכה הבסיסי.¹⁶

אם מאמר או סוגיה מזדמנים הן בבבלי והן בירושלמי והם שווים מבחינת המסר אבל שונים בניסוח, ייתכן (א) שעורכי הבבלי ועורכי הירושלמי נזקקו לאותה הצפנה ארץ-ישראלית של המסר המשותף; (ב) שעורכי הבבלי ועורכי הירושלמי נזקקו להצפנות ארץ-ישראליות שונות של המסר המשותף. בכל מקרה יש להבחין בשלושה שלבים שבהם עלולים לחול שינויים בהצפנה המקורית: (1) במעבר מן הספרייה המשותפת (מקרה א) או מן הספריות השונות (מקרה ב) אל הסוגיות בבבלי ובירושלמי; (2) בעת שיקוע, שיבוץ ההצפנה לתוך הסוגיה הבבליית והסוגיה הירושלמית (עיבוד מקורות, ראה להלן 2.6§); (3) במעבר מן הניסוח המקורי של הסוגיה בבבלי ובירושלמי אל הניסוח בבבלי ובירושלמי שלנו, כלומר בעיית תולדות הניסוח (ראה להלן 2.7.1§).

1.2.1 הסבר השינויים בין הבבלי לירושלמי – גישה ביקורתית

על פי גישה זו אנו מניחים שבכל אי-התאמה בין הבבלי והירושלמי רק הניסוח בירושלמי הוא אמתי (דהיינו משקף את הניסוח כפי שיצא מידי מנסחו הראשון,

14. עיין להלן, 2.2§. קלמין (חכמים, עמ' 95) מעלה אפשרות שאפילו השימוש בסגנון הארץ-ישראלי בייחוס מאמר לאומרי, בהצגת מובאה, quotation forms, הוא כלי מלאכותי בידי עורכים בבליים.

15. ראה מוראוקה, המקור, עמ' 78 בדבר ריבוי צורות המקור.

16. עיין וייסברג, דוקטורט, עמ' 303 הערה 39.

אמת של טקסט. אין אני דן באמתות המסר, אמת היסטורית), והניסוח בבבלי משובש. שני הסברים ייתכנו להתהוות השיבוש:

א. עורכי הבבלי ועורכי הירושלמי שניהם נזקקו לאותה הצפנה ארץ-ישראלית של המסר המשותף. הטקסט בירושלמי שלנו משקף את ההצפנה המקורית, והטקסט המשובש בבבלי נתהווה במעבר של המקור מן הספרייה הארץ-ישראלית אל הבבלי¹⁷ או כתוצאה מן השינויים (עיבוד) בעת השיקוע בבבלי, בשלב יצירת הסוגיה הבבלית, כדי להתאים את המקור למציאות הבבלית ולמסגרת הסוגיה. והרי הדברים קל וחומר: כבר אמוראי בבל הטילו ספק בנכונות ההלכות שהגיעו מארץ ישראל לבבל, למשל: "אמ' מאן דהוא אזכי ואיסק ואגמרה לשמעתיא (דר' אבא בריה דר' חייא בר אבא אמ' ר' יוחנן) מפומא דמארה" (מועד קטן כב ע"א).¹⁸ הוסיף עליהם המחקר התלמודי שהראה שהלכות ואגדות רבות שמוצאן מארץ ישראל לא פורשו בבבל לפי כוונתן המקורית,¹⁹ ואם חלו שינויים בתוכן הדברים אין לצפות שהלשון נשמרה.²⁰ לבסוף ייתכן שהטקסט המשובש בבבלי נתהווה במעבר מן הניסוח המקורי של הסוגיה בבבלי אל הניסוח בבבלי שלנו (בעיית תולדות הנוסח).

ב. עורכי הבבלי ועורכי הירושלמי נזקקו להצפנות ארץ-ישראליות שונות. הטקסט בירושלמי שלנו משקף את אחת ההצפנות של המסר המשותף כלשונו, והטקסט המשובש בבבלי נתהווה באחד משלבי המעבר. הגישה הביקורתית מתייחסת בביקורתיות לכל טקסט ממוצא ארץ-ישראלי בבבלי, ולפיה יהא עלינו להוכיח שטקסטים רבים המייצגים מסר ארץ-ישראלי נמסרו כפי שיצאו מידי מנסחיהם (מקורות), ושהם עשויים לשמש בסיס לשחזור לשון מנסחיהם הארץ-ישראלים.

1.2.2 הסבר השינויים בין הבבלי לירושלמי – גישה שמרנית

על פי גישה זו אנו ממעטים לתלות את הקולר בשיבושים או בטעויות ושני המסרים אמתיים (מבחינת אמת של טקסט). ניסוחיהם השונים מוצאם במרכזי לימוד שונים בארץ ישראל או בשכבות שונות.²¹ גישה שמרנית זו מתייחסת באמון לכל טקסט

17. עיין וייסברג, אמוראים, הערה 15 והערה 17.

18. ועיין עוד ביצה כז ע"א וש"נ. וכן מצאנו שאביי מטיל ספק בנאמנות הנחותה רב יצחק בר יוסף (יבמות סד ע"ב).

19. ראה פרידמן, אגדה, תדפיס עמ' 3 והערה 6 שם, אבל גם עמ' 44 והערה 262.

20. זו היא גישתו של א"ש רוזנטל. עיין רוזנטל, מסורות, עמ' 8; ולכל הנושא: פרידמן, הנוסח, עמ' 12–13 ובייחוד הערה 40.

21. אפשטיין, אמוראים, עמ' 40, 292, 310, 321; עיין עוד אפשטיין, מחקרים ב, עמ' 311; קלמין, חכמים, עמ' 11–12. בדבר קיום דיאלקטים שונים בארמית היהודית בארץ ישראל עיין קוטשר, גלילית, עמ' 4. קיום דיאלקטים ארמיים נבדלים בארץ ישראל ניתן להדגים מן המסופר במסכת ראש השנה כז ע"א–ע"ב, כ"י מינכן 140: "לוי איקלע לההוא אתרא אתא לקמיה ההוא גבר, אמ' ליה קבען פלניא. לא ידע מאי קאמ' אתא ושאל ב' מדרשא. אמרי ליה גזלן פלניא אמ' לך,

ממוצא ארץ-ישראלי בבבלי. בכל מקרה של ספק היא תניח שהניסוח מארץ ישראל נכנס לבבלי בתור מקור. למרות זאת, גם לפי הגישה הזאת יש להודות שאנו נתקלים במאמרים רבים של אמוראי ארץ ישראל שעברו כנראה עיבוד ועריכה לשונית ומזדמנים לפנינו בלבוש ארמי בבלי (כגון עבודה זרה לד ע"ב; כתובות מט ע"ב; להלן 2.4.2§ דוגמה ²²), דהיינו נוספו בו תוספות או חלו בו שינויים. תוספות ושינויים אלו נוסחו בארמית בבליית וקל להבחין בינם ובין המקור. לעומת זאת, קשה לדעת אם הניסוח של מקור הנכנס לירושלמי נשמר כהוויתו או נערך, שהרי קשה להבחין בין ניסוח מקורי ובין עיבודים בארמית תלמודית גלילית. גישתי במאמר זה היא הגישה השמרנית.

1.3 גישתי בשחזור הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובהערכת מקבילות בין הבבלי לירושלמי

בניית לשון (של אמוראי ארץ ישראל) נעשית על פי קביעת התכונות המשותפות של קורפוס מבעים (של אמוראי ארץ ישראל).²³ קורפוס המבעים לבניית הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי בעבודה זו יהיה אוסף המאמרים ותיאורי המעשים שבניסוחם ניכרות תכונות אלו: א. המאמרים מיוחסים לאמוראי ארץ ישראל ותיאורי המעשים נסבים על מעשים שאירעו בארץ ישראל.

ב. במאמרים אלו אנו פוגשים מקבץ של צורות דקדוקיות, של מילים או של ביטויים ארמיים האופייניים למאמרים אלו, דהיינו הם מזדמנים בקורפוס ואינם מזדמנים בסתם הבבלי או במסכתות המיוחדות (גדרים, נזיר ועוד), ולפנינו ייחוד לשוני לעומת הארמית הבבליית הרגילה.

בבדיקת היחס בין מקבילות בין בבלי לירושלמי מקובל במחקר להתייחס במידה שווה לכל המאמרים והסוגיות הארץ-ישראליות. לפי דעתי, עד שלא נבדוק את היחס בין כל המאמרים הארץ-ישראליים בבבלי לבין מקבילותיהם בירושלמי, יש לסנן מתוכם את המאמרים העומדים במבחן הנאמנות הפנימי, דהיינו הלשון. אם המסמל אִמְתִּי, דהיינו אם יש סימוכין לכך שנשמר הניסוח הארץ-ישראלי, רבים הסיכויים שגם המסומל אִמְתִּי. אין מאמרי זה דן בהכרעה בין מקבילות אלא בכמה סוגיות שבהן נשמרה כנראה הלשון הארמית הארץ-ישראלית היהודית, ואני מחזק

דכת' היקבע אדם אלהים". האמורא הארץ-ישראלי לוי לא הכיר את לשונו של ההוא גברא. אולי זו דוגמה של לשון עממית שלא הייתה ידועה ללוי (עייין ליברמן, מחקרים, עמ' 481 הערה 68).

22. עיין רונטל, מסורות, עמ' 11 ואילך.

23. Y. Bar-Hillel, *Language and Information*, Reading, Mass. and Jerusalem 1964, עמ' 206 ואילך.

את ההשערה בדבר שמירת הלשון בשיקולים מתחום הוכחת קיום מקורות (ראה להלן §2.4.2).

2. העברת מסרים ממוצא ארץ-ישראלי לכבל ושיקועם בכבלי

2.1 מסרים ארץ-ישראליים והצפנתם (יצירת סוגיות ארץ-ישראליות)

המסרים שהיו רווחים בארץ ישראל וכן אופני הצפנת מסרים אלו, דהיינו דרך היווצרותן של הסוגיות הארץ-ישראליות, וכן השמירה על המסרים או השינויים שחלו בהם עד שהגיעו לכבל אינם נושא מאמרי זה. לא אדון בדרך כלל בשאלה אם נשמרו דברי האמוראים הארץ-ישראלים בסוגיות הארץ-ישראליות כלשונם (ipsissima verba). ענייני בשאלת השמירה על הצפנות המסרים, דהיינו ניסוחם, או בשינויים שחלו בהצפנות מסרים אלו עד שהגיעו לכבל (עיבוד מקורות, עיין להלן §2.6). למרות זאת אציין שלפעמים המסרים היוצאים מן הסוגיות הארץ-ישראליות בכבלי מתארים נאמנה את ההלכה ואת המציאות הארץ-ישראלית, ולעתים הם אף קרובים יותר לאמת ההיסטורית מאלו שבירושלמי (ראה להלן §2.4.2).²⁴

אשר להצפנת המסרים ולהבהרת המושג "סוגיה ארץ-ישראלית", יש להעיר שמאמרי אמוראי ארץ ישראל הגיעו אלינו בכמה אופנים.²⁵

2.1.1 בתוך סוגיה ארץ-ישראלית

במושג "סוגיה" אני כולל הן מאמרים בצירוף ייחוס המאמר לאומרו או תיאור נסיבות המאמר הן צירוף מאמרים או השוואה ודיון בין מאמרים. המושג "סוגיה ארץ-ישראלית" פירושו שהמסגרת של המאמרים מנוסחת בארמית יהודית ארץ-ישראלית.

א. דוגמאות של ייחוס מאמר לאומרו: "דאמר! (רמי) ר' שמעון בן לקיש על מעוהי בי מדרשא ומקשי: אם כשרין הן מרצין ואם אין מרצין למה הן באין" (זבחים ה ע"א);²⁶ "דהכי שלחו ליה חברוהי לר' ירמיה" (בבא בתרא קסה ע"ב, כ"י פריז 1337);²⁷ "תמן אמרין באתר דמרי תלא ליה זיניה קולבאי רעיא קורתיה תלא" (בבא מציעא פד ע"ב, כ"י ק"ג ג¹; וכן הוא בדפוס ראשון).

24. קלמין, חכמים, עמ' 11–12, פרק 5; פרידמן, אגדה, הערה 6; ספראי, מקורות, עמ' 79.

25. עיין וייסברג, דוקטורט, 1311122023§, שם דנתי בהבחנה בין עדויות (ייחוס מאמר לאומרו, הצגת מובאה, quotation forms) שהן דברי עורך ובין עדויות שהן חלק מן המקורות.

26. עיין בכר, אמוראי א", א, עמ' 343.

27. עיין עוד קלמין, חכמים, עמ' 91–92.

להלן דוגמאות נוספות:

כתובות לג ע"ב		בבא קמא עא ע"א	
ק"ג Cam. T-S 28F1(2),88	דפוס ראשון	דפוס וילנא	כ"י המבורג
האיתמר עלה קנריש <...> ל חבורתא דר' יוחנן סימ'	הא איתמר עלה	הא איתמר עלה	אמרי: + [בר מינה דההיא] הא איתמר עלה
ר' יעקב אמ' ר' יוחנן	רבי יעקב אמר רבי יוחנן	אמר רבי יעקב א"ר יוחנן ואמרי לה	ר' יעקב א"ר יוחנן
ר' ירמיה אמ' ריש לקיש	ורבי ירמיה אמר רבי שמעון בן לקי'	אמר רבי ירמיה אמר ר' שמעון בן לקיש	ור' ירמיה אמ' ריש-לקיש
ר' אבון ור' אילא	ורבי אבין ורבי אילעא	ר' אבין ורבי אילעא	ור' בון ור' אילא
וכל החבורה כולה מישמא דר' יוחנן (דר' יוחנן) אמרו בטובכ על ידי אחר	וכל חבורתא משמיה דרבי יוחנן אמרי בטובכ על ידי אחר	וכל חבורתא משמיה דרבי יוחנן אמרי בטובכ על ידי אחר	וכל חבורתא משמיה דר' יוחנן אמרי בטובכ על ידי אחר

תופעות סגנוניות שעניינן ייחוס מאמר לאומריהם המובאות בטבלה למעלה אופייניות ללשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי:

1. "ר' יעקב אמ' ר' יוחנן". בבבלי רגיל "אמר רבי יעקב א"ר יוחנן" כפי ש"תוקן" בדפוסים.

2. העמדת כמה שרשרות מסירה זו על יד זו בלי מילות קישור. בבבלי נהוג להוסיף "ואמרי לה" כפי ש"תוקן" בדפוסים.

השוואה בין התופעה הסגנונית האופיינית ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובין התופעה הסגנונית המקבילה בירושלמי מלמדת על שני ממצאים: (א) "ר' יעקב אמ' ר' יוחנן". בירושלמי רגיל "ר' א בשם ר' ב"; (ב) העמדת כמה שרשרות מסירה זו על יד זו בלי מילות קישור מזדמנת גם בירושלמי, לפעמים יחד עם המונח לציון ספק בייחוס: אית דאמרין. לדוגמה: "ר' יוסה בשם ר' חייא בר אשי ור' יונה {ו} ר' חייא

28. קטע ג⁵⁸ בדקדוקי סופרים השלם למסכת כתובות, ועיין א' וייסברג, "בחנים לשוניים למיון כתב-היד של התלמוד הבבלי", מחקרים בלשון ז' (תשנ"ו), עמ' 70.

בר אשי בשם רב" (ירושלמי ברכות יב ע"א, 61₂₂).²⁹ בירושלמי אין ואמרי לה וכן ואמרין לה הוא נדיר.³⁰

3. הביטוי "וכל החבורה כולה מישמא דר' יוחנן" אופייני ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי.³¹

תולדות הנוסח: מתוך הטבלה שלעיל מתברר שהסגנון האופייני ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי המוצג בעמודה הימנית (קטע גניזה) "תוקן" לאט לאט הן במסכת כתובות לג ע"ב דפוס ראשון ודפוס וילנה (או דפוסים קודמים לדפוס וילנה) הן במסכת בבא קמא עא ע"א כ"י המבורג ודפוס ראשון.

דוגמה לצורה של שמות אמוראיים בייחוס מאמר לאומרו המזדמנת בדרך כלל רק בירושלמי: יצחק בן חקולא (ראה § 2.5.2.3), ר' חייא רבה (ראה § 2.4.2 דוגמה 5), ר' בון (ראה § 4.1).³²

מסקנה: יש שהמאמרים של אמוראי ארץ ישראל הגיעו לבבל בצירוף ייחוס המאמר לאומרו ואפילו בצירוף של העמדת כמה שרשרות מסירה זו על יד זו. לעתים שם האמורא מובא כצורתו המקובלת בירושלמי, ובמקרים אלו המאמר בצירוף ייחוס המאמר לאומרו הוא מקור וממילא קודם לעריכות המאוחרות של הבבלי. מסקנה זו עולה בקנה אחד עם דעתו של קלמין.³³

ב. ביטויים להשוואה ודיון בין מאמרים: מצאנו בסתם התלמוד ביטויים אופייניים לארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי. ביטויים סתמיים מיוחסים למנסח הסוגיה ולכן מצאנו גם כאן דוגמאות של סוגיות בתוך היצירה הארץ-ישראלית בבבלי: על דא תברתהון (ראה להלן § 4.2.1.1.3), בר מן דין (להלן § 4.2.1.1.7).

29. ועיין מבוא ופרוש לתלמוד ירושלמי מאת ר' ישראל לוי, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' 15.

30. מצאתי שתי דוגמאות של ואמרי לה בירושלמי כ"י ליידין: בפסחים לא ע"א, 519₂₉ הגרסה הנכונה היא "אמ לה" כפי שהיא נשארה בס' שרידי ירושלמי למקום; בעבודה זרה מא ע"ד 1391₄₁ צ"ל "ואמרין לה" (עיין י"נ אפשטיין, "לשרידי הירושלמי", תרביץ ג (תרצ"ב), עמ' 16 [הראה לי ד"ר בנימין אליצור]). בעניין ואמרי לה בירושלמי כתב יד אשכנזי עיין י' זוסמן, "ירושלמי כתב-יד אשכנזי וספר ירושלמי", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 48 הערה 89.

31. כך בכר, חבריא, עמ' 354–355; מ' בר, על החבורה בארץ-ישראל בימי האמוראים, ציון מז (תשמ"ב), ב, עמ' 182, וראה עוד להלן § 2.5.2.2.

32. ר' יוסי לעומת ר' יוסי בר זבידא (קלמין, חכמים, עמ' 95); "אמר ר' א בשם ר' ב" לעומת "אמר ר' א אמר ר' ב" (שם, עמ' 94–95). אבל עיין אלבק, מבוא, עמ' 335 הערה 310. כמו כן הסגנון בירושלמי הוא: "ר' א בשם ר' ב". אולי בשם הוא חילוף של משום. עיין עוד בתמיד לא ע"ב (שם). ואכמ"ל.

33. R. Kalmin, "Quotation Forms in the Babylonian Talmud: Authentically Amoraic, or a Later Editorial Construct?", *HUCA* 49 (1988) עמ' 167–187.

2.1.2 בתוך סוגיה

נוסח המאמר נשאר בארמית יהודית ארץ-ישראלית אבל המסגרת של המאמרים מנוסחת בארמית בבליית. צורה זו של מסירה בולטת במיוחד במקרה של אי התאמה בין מאמר ובין מסגרתו (ראה להלן §2.5.2.1).

2.2 עריכה של סוגיות בבליות – ניסוח באמצעות מקורות ארץ-ישראליים
המאמרים או הסוגיות הארץ-ישראליים משובצים בתוך סוגיות בבליות ככלי עזר ביצירת הסוגיה הבבליית. עורכי התלמוד בונים את הסוגיות ומנסחים צורת ויכוח של קושיות ותירוצים בעזרת מקורות השלופים מתוך המאגר התלמודי, הספרייה, אף על פי שוויכוחים אלו לא התקיימו תמיד במציאות (מלאכותיות). עוד מצאנו כי עורכי התלמוד מעבירים סממני סגנון ומליצות מעניין לעניין.³⁴
ניתן להביט על שיבוץ זה מבחינת הסוגיה הבבליית המשבצת ומבחינת הסוגיה (הארץ-ישראלית) המשובצת, ובניסוחו של פרופ' ש"י פרידמן: "מרכיבי הסוגיה הם מקורות מובדלים, הניתנים להבנה ולפרשנות בשתי דרכים: א – בפני עצמם וכפשוטם. ב – בשילובם בתוך הסוגיה, ועל פי פרשנותו של בעל הסוגיה (=סתם התלמוד) במהלך משא ומתן של הסוגיה".³⁵ הדגמתי את ההבדל ב-§4.2.1.1.2 והערה 39 שם, וראה עוד להלן §2.5.2.3. בהמשך אדון בסוגיות המשובצות הארץ-ישראליות. סוגיות אלו משובצות הן בניסוח חדש תוך שמירה על המסר, דהיינו בצורה מעובדת, הן תוך שמירה על לשונן.

2.3 הוכחת קיום מקורות

2.3.0 הגדרת מקור

"המרכיבים היסודיים של לשונות טבעיות הם מילים ותבניות. המצפניים התלמודיים נזקקים לא רק לסמלים שהם מרכיבי הלשון הטבעית אלא גם לסמלים שהם חלקי טקסטים הקיימים לפנייהם בתוך ספרייה. סמלי הלשון הטבעית יחד עם חלקי הטקסטים הם אבני בניין ללשון מורחבת המשמשת להצפנת מסרים תלמודיים. נכנה את חלקי הטקסטים הקיימים לפני המצפניים התלמודיים בתוך ספרייה, שהם משלבים אותם בתוך יצירותיהם, בשם: מקורות".³⁶

34. עיין למשל וייסברג, אמוראים, §5.1.1.4, §5.1.7.4 והערה 123 שם; וייסברג, דוקטורט, §§13342, 13343; פרידמן, אגדה, תדפיס, עמ' 21; פרידמן, הנוסח, מפתחות, עמ' 418 ד"ה סגנון.

35. חמש סוגיות מן התלמוד הבבלי, בעריכת ש"י פרידמן, ירושלים תשס"ב, פתח דבר, עמ' 10.

36. וייסברג, דוקטורט, עמ' 237. מקור במובן זה הוא Fragment כמצוין אצל, G. Fohrer a.o.,

Exegese des Alten Testaments, Einfuehrung in die Methodik, Heidelberg 1973, p.

54 (written by Friedrich Huber), כמו כן, הוספה פרשנית היא Erweiterung, שם. מושג

מקור זה כולל בתוכו העברת סממני סגנון ומליצות מעניין לעניין (ראה לעיל §2.2).

2.3.1 תכונות של מקור

מקור מתאפיין בשתי תכונות: (א) הוא נשלף מתוך ספרייה; (ב) הוא חלק של טקסט קיים. שתי התכונות קובעות דרכי הוכחה שונות לקיום מקורות. הדוגמאות להוכחת קיום מקורות בעבודה זו תהיינה ההוכחות לקיום מקורות ממצא ארץ-ישראלי בבבלי.

2.4 הוכחת קיום מקורות באמצעות שחזור הספרייה

2.4.1 התאמה בין מקבילות מבחינת הניסוח

בעבודת הדוקטור שלי הצבעתי על כך שבספרות האמוראים אין לפנינו הספרייה שהמקורות האמוראיים הוצאו ממנה.³⁷ עובדה זו פוגעת באמינות של השערת המקורות. אחת ההוכחות לקיום מקורות היא הימצאות המקור המשוער בספרייתו, דהיינו בחיבור שהמקור נשלף ממנו והושלל לתוך הבבלי. אנו יכולים לשחזר ספריות אלו בדרך זו: מקובל במחקר שהבבלי לא נזקק לחיבור הירושלמי שלפנינו או לחיבורי מדרשי האגדה הקדומים.³⁸ אם נמצא קטע זהה במילה במילה בחיבור הבבלי וגם בחיבור הירושלמי או במדרשי האגדה, יש להניח שהן עורכי הבבלי הן עורכי חיבור הירושלמי שאבו את הקטע מתוך חיבור קדום שעמד לפני עורכי הבבלי, לפני עורכי הירושלמי ולפני מדרשי האגדה. חיבור קדום זה הוא הספרייה המשוחזרת.³⁹ ב-2.4.2§ הראיתי שלפעמים הנוסח בבבלי עדיף על זה שבירושלמי. מכאן נראה שלפעמים הבבלי שמר טוב יותר על המקור המשותף, דהיינו על הנוסח כפי שהוא היה בספרייה המשותפת.

דוגמה 1

סוכה ג ע"א	קהלת רבה פרשה ג פיס' ב, ד ⁴⁰
אמ' ר' יוחנן רגלוהי דבר אנש אנין ערבן ביה לאתר דמתבעי לתמן מובלן יתיה	ר' יונא בשם ר' חמא בר' חנינא רגלוי דבר אניש אנון ערבין ביה לאתר דמתבעי תמן מובלין יתיה

37. וייסברג, דוקטורט, מבוא אנגלי, עמ' III; א"ש רוזנטל, "המורה", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 31 (1963), חלק עברי, עמ' לה ואכמ"ל.

38. אפשטיין, אמוראים, עמ' 291–292; הירשמן, קהלת, עמ' 77.

39. עיין פרידמן, אגדה, עמ' 44: "לפעמים מקבילות בירושלמי ובבבלי קרובות מאוד זו לזו בלשונן, או שמסכימות בדיוק מפליא"; אפשטיין, אמוראים, עמ' 307, 292; אפשטיין (שם, עמ' 39 דוגמה 6) מדגים מקרה של ספרייה שהיא מכתב (של האמורא רבין). במכתב זה רבין נזקק לסגנון "שלח ר' אלעזר לגולה". סגנון זה אופייני לבן ארץ ישראל בארץ ישראל. יתר על כן, הביטוי "גולה" אופייני ללשון היצירה הארץ-ישראלית בבבלי.

40. הירשמן, קהלת, חלק ג, עמ' 231; מוטוס לופז, קהלת, עמ' 58.

הירשמן סבור כי "הרושם הברור הוא שהבבלי שאב ממסורות ארצי-ישראליות הדומות לאלו שבקה"ר".⁴¹ נראה לי שגם כאן אין תלות ישירה בין הבבלי ובין קהלת רבה, שהרי שמות המוסרים שונים זה מזה, אך שניהם שילבו בתוך חיבוריהם מאמר כלשוננו מתוך ספרייה משותפת.

יש לשים לב להבדל בין רגלוהי (היצירה הארץ-ישראלית בבבלי וכן בדיאלקטים ארמיים קדומים) לבין רגלוי (קהלת רבה) בארמית תלמודית גלילית יותר מאוחרת.⁴²

דוגמה 2

הסבר למבנה הטבלה: טור 1: מספרי קטעי סוגיית הבבלי לפי סדר הבבלי. טור 2: קטעי סוגיית הבבלי לפי סדר הבבלי. טור 3: מספרי קטעי סוגיית הירושלמי המסודרים לפי סדר הבבלי. טור 4: קטעי סוגיית הירושלמי מסודרים לפי סדר הבבלי. טור 5: מספרי קטעי סוגיית הירושלמי המסודרים לפי סדר הירושלמי. טור 6: קטעי סוגיית הירושלמי המסודרים לפי סדר הירושלמי. הסבר זה יפה גם לטבלאות בדוגמאות הבאות.

	זבחים ח ע"ב – ט ע"א	קטעי סוגיית הירושלמי מסודרים לפי סדר הבבלי	ירושלמי פסחים לב ע"א, 524 ⁴¹ = ירושלמי שקלים מו ע"ד, 609 ⁴³
1	פיסקתא פסח בזמנו וחטאת בכל זמן תנו רבנן: פסח בזמנו, לשמו כשר, שלא לשמו פסול; בשאר ימות השנה, לשמו פסול, שלא לשמו כשר. סימן של"ן קב"א יצ"א ממה"ר בוכאנ"א מנא הני מילי אמר אבון דשמואל, אמר קרא: אם מן הצאן קרבנו לזבח שלמים דבר הבא מן הצאן יהא לזבח שלמים...	אמ' ר' יוחנן על דא [אמר] (ע)לי אבא בר אבא דאינון אמרין מניין שהפסח משתנה לשם שלמים ת"ל ואם מן הצאן קרבנו לזבח שלמים כל שהוא מן הצאן בא שלמים	1

41. הירשמן, קהלת, עמ' 77, אבל עיין עוד פרידמן, אגדה, הערות 226–227.

42. עיין דלמן, דקדוק, עמ' 98 bβ; בעניין הצורה דמתבעי כאן בפי ר' יוחנן עיין אפשטיין, מחקרים א, עמ' 95 סעיף 12. עיין הירשמן (קהלת, עמ' 93) בדבר היחס בין המקום בקהלת רבה ובין מקבילותיו הענייניות בירושלמי כלאים לב ע"ג 176¹¹; ירושלמי כתובות לה ע"ב 1011¹³; בראשית רבה, עמ' 1286. עיין עוד טלמון, בחנים, עמ' 305.

43. עיין ד"ש לוינגר, "שרידים חדשים מירושלמי פסחים פרק ה, ו, ז", ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניו יורק תש"י, עמ' רמה-רמו.

2	אימא: שלמים אין, מידי אחרנא לא! אמ' ר' אילא אמר ר' יוחנן: לזבח – לרבות כל זבח	5	אמ' ר' (2) <על דעלי> (1) <יוחנן על דאמר> ר' חנינה דאתון אמרין אין הפסח משתנה לשם שלמים אלא אם כן שחטו לשם שלמים ואני או' אפי' לשם עולה אמ' ר' לא טעמ' דר' יוחנן ואם מן הצאן קרבנו לזבח שלמים כל שהוא זבח בא שלמים	2	התיבון הרי עולה מן (הצאן) דבר שאינו בא אלא מן הצאן יצאת עולה שהיא באה אפי' מן הבקר התיבון הרי אשם אמ' ר' בון בר כהנא מן הצאן דבר [הבא] מכל הצאן יצא אשם שאינו בא אלא מן האילים בלבד
3	...				
4	אימא: לכל דשחט ליה ליהוי כותיה! אמ' ר' אבון: דוחין קדשים הנאכלין אצל קדשים הנאכלין, ואין דוחין קדשים הנאכלין אצל קדשים שאין נאכלין. אטו חטאת ואשם	4	התיבון והכת' אם מן הצאן קרבנו מן הכבשים או מן העזים לעולה מעתה מותר הפסח [אין] בא עולה אמ' ר' אבון משנין דבר שהוא לאכילה בדבר שהוא לאכילה [ואין משנין דבר שהוא לאכיל(ה)] בדבר () שאינו לאכילה]	3	בכל אתר את אמר מן לרבות והכא את אמר מן למעט אמ' ר' מנא מיטעטו שאינו בא אלא מן האילים בלבד
	מי לא מיתאכלי? אלא, דוחין קדשים הנאכלין <לכל אדם> אצל קדשים הנאכלין לכל אדם, ואין דוחין קדשים הנאכלין לכל אדם אצל קדשים שאין נאכלין לכל אדם. ר' יוסי ביר' אבון אמ': דוחין קדשים קלים אצל קדשים קלים, ואין דוחין קדשים קלים אצל קדשי קדשים.		אמ' ר' יוסי ביר' בון משנין קדשים קלין לשם קדשים קלין ואין משנין קדשים קלים לשם קדשי קדשים		
5	מתקיף לה רב יצחק בר סברון, אימא: היכא דשחטיה לשם מעשר ליהוי כמעשר, למאי הלכתא למיקם עליה בלא יגאל ולא ימכר אמר קרא: העשירי העשירי זה מעשר ואין אחר מעשר. היכא דשחטיה לשום ככור ליהוי כככור, למאי הלכתא דלית אכיל לכהנים! ככור נמי עברה עברה גמיר ממעשר			4	התיבון והכת' אם מן הצאן קרבנו מן הכבשים או מן העזים לעולה מעתה מותר הפסח [אין] בא עולה אמ' ר' אבון משנין דבר שהוא לאכילה בדבר שהוא לאכילה [ואין משנין דבר שהוא לאכיל(ה)] בדבר () שאינו לאכילה] אמ' ר' יוסי ביר' בון משנין קדשים קלין לשם קדשים קלים לשם קדשי קדשים

6	היכא שחטיה לשום תמורה ליהוי כתמורה, למאי הלכתא? למילקא עליה! אמ' מר זוטרא בריה דרב נחמן, אמ' קרא: והיה הוא ותמורתו, זה תמורה ואין אחר תמורה.		5	אמ' ר' (2) (על דעלי) (1) [יוחנן על דאמר] ר' חנינה דאתון אמרין אין הפסח משתנה לשם שלמים אלא אם כן שחטו לשם שלמים ואני או' אפ' לשם עולה אמ' ר' לא טעמ' דר' יוחנן ואם מן הצאן קרבנו לזבח שלמים כל שהוא זבח בא שלמים
7	היכא דשחטיה לשום תודה ליהוי כי תודה, למאי הלכתא? להטעינו לחם! מי איכא מידי דפסח גופיה לא באעי לחם, ואילו מותרו באעי לחם? אי הכי נסכים נמי, מי איכא מידי דפסח גופיה לא באעי נסכים, ואילו מותרו באעי נסכים? אנן הכי קא אמרינן: מי איכא דמותר תודה עצמה לא בעיא לחם, ואילו מותרה דאתי ליה מעלמא בעיא לחם			
8	מתקיף ליה רב אמר בריה דרב הלל וממה דמותר פסח כת' אילמא במותר אשם כתיב אמ' רבא ⁴⁴ אמ' קרא ואם מן הצאן קרבנו דבר השוה בכל צאן	2	החייבון הרי עולה מן (הצאן) דבר שאינו בא אלא מן הצאן יצאת עולה שהיא באה אפי' מן הבקר החייבון הרי אשם	אמ' ר' בון בר כהנא מן הצאן דבר [הבא] מכל הצאן יצא אשם שאינו בא אלא מן האילים בלבד
9	מתקיף ליה רב אבון בר חייה, ואיתימא רבי אבון בר כהנא, בכל אתר את אמר: מן – להוציא, וכאן מן – לרבות! אמ' ר' מגי: הכא נמי מן – להוציא הוא, דליתיה מן שתי {שנויים}: (שנים (על פי כ"י וטיקן 121)) ליתיה (...)	3	בכל אתר את אמר מן לרבות והכא את אמר מן למעט אמ' ר' מנא מיעוטו שאינו בא אלא מן האילים בלבד	

בקטע 9 (לפי מספר הקטע לפי סדר הבבלי): בכל אתר את אמר – הסגנון הרגיל בירושלמי הוא: "בכל אתר את אמר [...] וכא את אמר [...]" (שבת טו ע"ג, 438₂₄). לא רק הביטוי בכל אתר את אמר זהה בקטע 9 ובמקבילתו, אלא הקטעים עצמם כמעט זהים מבחינה לשונית.⁴⁵ בקטע 9 יש התאמה מלאה, בשאר הקטעים אולי יש בבבלי שימוש בסוגיה שהייתה בספרייה שעמדה לפני הבבלי והירושלמי, בשינויי סדר ועיבודים. דוגמה לעיבוד מקורות: בבבלי מצורפים יחד מאמרו של ר' יוחנן ומקורו במקרא מפי ר' אילא הנקרא גם ר' לא (קטע 5 בירושלמי) למאמר אחד (קטע 2 בבבלי). ועיין להלן §2.6. נראה לי שהירושלמי שמר טוב יותר על צורת הסוגיה כפי שהייתה בספרייה לעומת הבבלי, ואכמ"ל.

דוגמה 3

בבא מציעא פה ע"ב	קהלת רבה פרש' ט, פס' י, ב ⁴⁶
א'ר (חייא) = [זירא] אמש נראה לי ר' יוסי בר' חנינא ואמרת ל...	ר' זעירא הוה מתחמד למחמי ר' יוסי בר' חנינא אתחמי ליה א'ל...
ור' יוחנן אצל ר' חייא לא אמ' ליה באתר דזיקין דנור ובערין דאישא מאן מעייל בר נפחא לתמן	ור' יוחנן אצל ר' חייא רבא לא, א'ל אתר דזיקוקין דנור ובערין דאישא מאן מעייל בר נפחא לתמן ⁴⁷

דוגמה 4

מועד קטן כה ע"ב	קטעי סוגיית הירושלמי מסודרים לפי סדר הבבלי	ירושלמי עבודה זרה מב ע"ג, 1394 ₁₁
1 כי נח נפשיה דר' אבהו אחיתו עמודי דקסרי דמעי	9 כד דמך ר' אבהו בכך עמוריא דקיסרין אמרין כותיא לית אינון אלא מריעין אמ' לון יש' ידעין רחיקיא כמה דקריביא מריעין	1 כד דמך ר' אחא איתחמי (כ) [2] בטיהרא [1] כוכבא
2 דר' יוסי שפאעו מרזאבי דציפורי דמא	8 כד דמך ר' יסא בר חלפותא משכו צינורות דם בלדוקיא אמרין דיהב נפשיה על גזורתא	2 כד דמך ר' חנן איתכפון אנדרטיא
3 דר' יעקב בר אחא אתחמיו כוכבי ביממא.	1 כד דמך ר' אחא איתחמי (כ) [2] בטיהרא [1] כוכבא	

45. ראה י"א הלוי, דורות הראשונים, ג, ברלין תר"פ, עמ' 130. ועיין ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 455.

46. מוטוס לופז, קהלת, עמ' 170.

47. עיין הירשמן, קהלת, עמ' 99.

			3	כד דמך ר' יוחנן איתכפון איקונייא אמרין דלא הוות איקונין דכוותה
4	דר' אסי אתעקרו כל ארזיא	7	כד דמך ר' שמואל בר רב יצחק איתעקרון ארזיאי דארעא דישר' אמרין דהוה נסיב שושיבתה ומקלס קומי כלייה והוון רבנן מרננין ביה אמ' לון ר' זעירא ארפון ליה לית אהן סבא ידע מה עביד כיון דדמך נחתת אישתא מן שמייא ואפסקת בין ערסא לקהלא והוון תלת שעין קלין וברקין בעלמא {חייא } {אמרין. חוון} דאהן סבא דעבדת ליה שושבתא ונפקת בת קלא ואמרה ווי דדמך שמואל בר רב יצחק גמיל חיסדא	
			4	כד דמך ר' חנינא דברת חוורן איתבזע ימא דטיבריא אמרין כד הוה סליק לעיבורא הוה ימא מתבזע קומי
5	דר' שמואל בר רב יצחק אתעקרו כל אילניא	7	כד דמך ר' שמואל בר רב יצחק איתעקרון ארזיאי דארעא דישר' אמרין דהוה נסיב שושיבתה ומקלס קומי כלייה והוון רבנן מרננין ביה אמ' לון ר' זעירא ארפון ליה לית אהן סבא ידע מה עביד כיון דדמך נחתת אישתא מן שמייא ואפסקת בין ערסא לקהלא והוון תלת שעין קלין וברקין בעלמא {חייא } {אמרין. חוון} דאהן סבא דעבדת ליה שושבתא ונפקת בת קלא ואמרה ווי דדמך שמואל בר רב יצחק גמיל חיסדא	

			5	כד דמך רב הושעיה נפל קלון דטיבריא	
6	דר' חייא נחיתו כיפי דנורא מן רקיעא		6	כד דמך ר' יצחק בן אלישיב איתעקרון שובעין איסקופין מבעלי בתים דגלילא אמרין דהוו תליין בזכותיה	
7	דר' מנחם בר סימאי איתשערו + [אשתניא] כל צלמניא והוו למחצליא		7	כד דמך ר' שמואל בר רב יצחק איתעקרון ארזיאי דארעא דישר' אמרין דהוו נסיב שושיבתה ומקלס קומי כלייה והוון רבנן מרגנין ביה אמ' לון ר' זעירא ארפון ליה לית אהן סבא ידע מה עביד כיון דדמך נחתת אישתא מן שמייא ואפסקת בין ערסא לקהלא והוון תלת שעין קלין וברקין בעלמא {חייא} אמרין. חיוון דאהן סבא דעבדת ליה שושבתא ונפקת בת קלא ואמרה ווי דדמך שמואל בר רב יצחק גמיל חיסדא	
8	דר' תנחום בריה דר' חייא איש כפר-עכו אתעקרו כל אנטודיא	2	כד דמך ר' חנן איתכפון אנטודיא	8	כד דמך ר' יסא בר חלפותא משכו צינורות דם בלדוקיא אמרין דיהב נפשיה על גזורתא
9	דר' יצחק בן אלישיב אתחתרו שבעין מחתרתא בטבריה	6	כד דמך ר' יצחק בן אלישיב איתעקרון שובעין איסקופין מבעלי בתים דגלילא אמרין דהוו תליין בזכותיה	9	כד דמך ר' אבהו בכן עמודיא דקיסרין אמרין כותיא לית אינון אלא מריעין אמ' לון יש' ידעין רחיקיאי כמה דקריביא מריעין
				ר' אבהו מי דמך עברון קומי יג נהרין דאפרסמון אמ' לון כל אילין למאן אמרו ליה דידך אמ' לון וכל אילין דאבהו ואני אמרתי לריק יגעתי וגו'	

ברוב הקטעים יש התאמה בניסוח בין הבבלי ובין הירושלמי. עיין בייחוד בקטע 3
ובקטעים 4 ו-5 (לפי מספר הקטע, לפי סדר הבבלי).

2.4.2 שחזור הספרייה מתוך מקבילות מבחינת המסר

להלן אביא דוגמאות להעדפת ניסוח של מאמר של אמורא ארץ-ישראלי בבבלי על פני מקבילתו בירושלמי (ראה לעיל §2.1).

כיוון שאין התאמה מלאה בניסוח בין הבבלי ובין הירושלמי, יש להראות (א) שבניסוח בבבלי נשמרו חלקים של הצפנת המסר הארץ-ישראלית, דהיינו שנשמרו בו ביטויים בארמית יהודית ארץ-ישראלית; (ב) שהניסוח של המסר הארץ-ישראלי בבבלי עדיף על זה בירושלמי, בין משיקולים של מסירת דברי האמוראים המוזכרים בסוגיה כלשונם בין משיקולים של קונטקסט ראי.

דוגמה 1

כתובות כג ע"א, כ"י וטיקן 130	ירושלמי כתובות כו ע"ג, 964 ₂₀
הנך שבוייתא דאתיין לנהרדעא, אותיב אבוה דשמו' נטורי בהדייהו.	נשים נשבו לשם אתא עובדא קומי אבא בר בא ולוי ושמואל אמ' ומסרו להן עדים ניסקון לארעא דישראל
אמ' ל' שמואל: עד האידנא מאן נטר' אל' אילו הוו בנתך מי קא מזולת בהו כולי האי	אמ' ליה ומה נעשה לימים הראשונים שנתיחדו אמ' ליה אבא בר בא אילו הוינן בנתך כן הייתה אר'
הוה כשגגה היוצאה מלפני השליט, ואישתביין בנתיא דמר שמו' ואסוקינהו לארעא דישר' ואמטינהו לב' מדרשא אוקמינהו לשבויינהו מאבראי ועיילי איהו לקמיה דר' חנינא,	ואישתביין בנתיא דשמואל כשגגה שיוצא מלפני השליט
הא אמרה נשביתי וטהור' אני, והא אמרה נשביתי וטהורה אני (נאמנת) שרנ' (רב יוסף) לסוף על שבויינהו, איר חנינא: בנן דמורי' אינון.	כד סלקון להכא סלקן שבין עמהון עלין קומי ר' חנינא אוקימן שבין מלבר
לסוף איגלאי מילתא דבנתיא דמר שמו' הוויין, אל' ר' חנינ' לרב שמן בר אבא: פוק איטפל בקריבתיך	אמ' ליה נשבינו וטהורות אנו והתינן מן דנפקן שלחון שבין עלין אמ' ניכרות אילו שבנות חכם הן מן דאיתו(ד)עין מאן הוין
כ"י מינכן 95: בנתן מורי' [י]ן? נינהו כ"י וטיקן 112: בנן מורי' אינון כ"י וטיקן 113: בנן דמוריין אינין כ"י וטיקן 11/487: בנן מוריין אינון דפוס ראשון: בנן דמוריין אינון	אמריין לשמעון בר בא איטפל בקריבתיך

1. בתיאור המאורע בבבלי נשמרו צורות בארמית יהודית ארץ-ישראלית, דבר המצביע על שמירה מסוימת על הצפנת המסר הארץ-ישראלית: (א) הצורות בנן, מוריין (ראה להלן §4.2.3.1) וכן כינוי הגוף אינין (כך כ"י וטיקן 113) אופייניים ללשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי; (ב) השם מוריין מזדמן כנראה רק ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי. לכאורה אנו מוצאים את השם הזה בפי האמורא

הבבלי רב יוסף: "א' רב יוסף ר' יהוד' מוריינא דבי נשיא' הוה ואורי ליה כשמעתיה" (מנחות קד ע"א). יש תימוכין לכך שהניסוח "ר' יהוד' מוריינא דבי נשיא' הוה" אינו כפי שיצא מפיו של האמורא הבבלי רב יוסף; הרי בסוגיה בירושלמי שקלים נא ע"א, 631₄₀ (ומקבילות)⁴⁸ מסביר רב יוסף שהמחלוקת בין ר' יצחק בר ביסנא ובין ר' ביבי אם דם נבילות (יותר מכדי רביעית) טמא או טהור תלויה במחלוקת ר' יהודה (המטמא) ור' יהושע בן פתירא (המטהר). הנחותה ר' אבדומא (=ר') דימי) מחזק את דברי רב יוסף, שהרי מתוך המעשה של פרדה של בית רבי מתברר שבית רבי פסקו דם נבלות טמא בהתאם לדעתו של ר' יהודה, שהוא היה מוריינא דבית רבי. עורך הסוגיה הבבליה הכניס בתוך דברי רב יוסף את הסייע של הנחותה רב דימי בלשונו המערבית של רב דימי ("עיבוד מקורות"). ועיין להלן 2.6§.

מנחות קד ע"א	ירושלמי שקלים נא ע"א, 631 ₄₀
א' רב יוסף ר' יהוד' מוריינא דבי נשיא' הוה ואורי ליה כשמעתיה	אמ' רב יוסף מאן דאמ' טמא כר' יהודה ומאן דאמ' טהור כר' יהושע בן בתירה אמ' ליה רב אבדומא נחותא ויאות ר' יודה מורייניה דנשיא הוה

הסוגיה במסכת מנחות קג ע"ב – קד ע"א מראה סימנים אחרים של עיבוד לשוני, דהיינו ניסוח בארמית בבליה של הצפנה ארץ-ישראלית:

מנחות קג ע"ב	ירושלמי שקלים נא ע"א, 631 ₃₂
א"ל ר' זריקא: מאי טעמ' לא קא מיהדר ליה מר? א"ל: היכי איהדר ליה?	אמ' ליה ר' זריקן בגין דהוא שאיל לך את בעיט ביה אמ' ליה [בגין] דלא הוות דעתי בי

2. העדפת ניסוח המסר בבבלי על פני הניסוח בירושלמי: נראה לי שניסוח דברי ר' חנינא בבבלי קרוב יותר לדבריו כפי שיצאו מפיו לעומת הניסוח בירושלמי. הרי משמעות מורייין כאן היא כנראה כמשמעות מוריינא דבי נשיאה, 'מורה הוראות של הנשיא',⁴⁹ ולא 'חכם' באופן סתמי; הרי בנותיו של שמואל הכירו את ההלכה. לכן הניסוח מורייין מתאים יותר לקונטקסט הראלי מן הניסוח בנות חכם. נראה לי שבנות חכם הוא תרגום לעברית של "בנן דמורייין" (עייין עוד להלן 2.6§). דרך אגב, התרגום מורייין teacher⁵⁰ אינו מדויק, ומוטב לתרגם scholar who makes legal

48. עיין עסיס, מקבילות, עמ' 62.

49. כך א"א אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, ירושלים 1984, עמ' 188; בכר, תנאים, ב, עמ' 194.

50. כך סוקולוף, א"י, ערך "מורייין", עמ' 296.

decisions.⁵¹ בתיאור המאורע בבבלי נשמרו פרטים שאינם בתיאור המקביל בירושלמי: הביטוי דאטיין לנהרדעא מפורט יותר (marked) מהביטוי נשים נשבו לשם. לכן התיאור בבבלי שמר טוב יותר על הניסוח בספרייה המשותפת של הבבלי והירושלמי.

דוגמה 2

קידושין לג ע"ב	ירושלמי ביכורים סה ע"ג, 359 ₄₉
ר' יעקב בר זבדא ור' אילעא הוו יתבי חליף ואזיל ר' שמעון בר אבא וקום מקמיה א' להו חדא דאתון חכימין ואנא חבר ועוד כלום תורה עומדת מפני לומדיה	ר' הילא ר' יעקב בר אידי הוון יתבין עבר שמואל בר בא וקמו לון מן קומוי אמ' לון תרתיי גבכון חדא שאיני זקן וחדא שאין התורה עומדת מפני בנה

1. בתיאור המאורע בבבלי נשמרו צורות בארמית יהודית ארץ-ישראלית, דבר המצביע על שמירה מסוימת על הצפנת המסר הארץ-ישראלית: הצורה המוחלטת של שם העצם ברבים חכימין אופיינית ללשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי (ראה להלן §4.2.3.1).

2. העדפת ניסוח המסר בבבלי על פני הניסוח בירושלמי: נראה לי שניסוח דברי ר' שמעון בר אבא בבבלי קרוב יותר לדבריו כפי שיצאו מפיו (ipsissima verba) לעומת הניסוח בירושלמי. הערכוב חדא (ארמית) + ש' (עברית) אינו מזדמן עוד בירושלמי ונראה לי שהוא זר לדיבור חופשי.

תיאור היחס בין החכמים כפי שיוצא מדברי ר' שמעון בר אבא כפי שנמסרו בבבלי משתלב בידוע לנו על הקונטקסט היראלי הארץ-ישראלי. בכר מעלה שחבר בזמן האמוראים בארץ ישראל משמעו 'תלמיד' (בניגוד לחכם) בזמן התנאים.⁵² ר' שמעון בר אבא, שלא קיבל סמיכה,⁵³ מתנצל שהוא רק תלמיד חכמים ולעומתו ר' יעקב בר זבדא ור' אילעא הם חכמים.⁵⁴ לפי התיאור בירושלמי, בעברית, שמואל בר בא מביע את המסר העיקרי, שאין מקום לקום בפניו, במילים "איני זקן". כנראה אין דבריו כפי שהם נמסרים בירושלמי משקפים את דברי ר' שמעון בר אבא כפי שיצאו מפיו, שהרי כתוצאה מן התרגום לעברית נשמטו פרטים על אודות היחס המדרגי בין החכמים (מסר משני, מסר רפרנציאלי). עיין עוד להלן §2.6.

51. כך סוקולוף, בבלי, ערך "מורינא", עמ' 649.

52. בכר, חברייא, עמ' 353–358.

53. ראה סנהדרין יד ע"א שורה 29; ירושלמי ביכורים סה ע"ד 361₁₀; אפשטיין, אמוראים, עמ' 609; בכר, אמוראי א", א, עמ' 214; בכר, אמוראי א", ב, עמ' 91; ועיין עוד אפשטיין, מחקרים ב, עמ' 311; יושם לב שביירושלמי הגרסה "שמואל בר בא", אבל בצדק חסר שם תואר ר' שהרי הן שמואל בר אבא הן שמעון בר אבא לא היו סמוכים.

54. עיין סוקולוף, בבלי, עמ' 459 ערך "חכים" II: "poss. to be understood as a title".

דוגמה 3

נדרים כא ע"ב, דפוס ראשון	ירושלמי נדרים מא ע"ג, 1044 ⁴⁶
ההיא איתתא⁵⁵ דאדרתה לברתה. אתאי⁵⁶ לקמיה דרבי יוחנן. אמר לה. אילו הוה⁵⁷ ידעת דאמנן מגירתא עלה דברתך אילו לא חמת בה אימא מילין דעזיבה בכדי לא אדרתה. מי אדרתה. אמר ליה . לא. ושרייה.	כהדא חדא אית(ה)ת[ת'] נדרת מן ברתה אתת לגבי ר' יוחנן אמ' לה אילו הוית ידעת דברתיך נסבה שום ביש נודרת הוית אמרה לא ושרת לה.

1. בתיאור המאורע בבבלי נשמרו צורות בארמית יהודית ארץ-ישראלית, דבר המצביע על שמירה מסוימת על הצפנת המסר הארץ-ישראלית. צורות דקדוקיות: פועל – עבר נסתרת ל"ה אתת, חמת (ראה להלן §4.2.2.1.5); שם עצם – אתא, מילין (ראה להלן §4.2.3.1); תחביר – נטייה הן של פועל עזר הן של בינוני הוית ידעת (ראה להלן §4.3); אוצר המילים: מגירתא,⁵⁸ חמת, מילין דעזיבה.⁵⁹

2. העדפת ניסוח המסר בבבלי על פני הניסוח בירושלמי: נראה לי שבתיאור המעשה בבבלי ניסוח דברי ר' יוחנן קרוב יותר לדבריו כפי שיצאו מפיו לעומת ניסוח דבריו בירושלמי. סגנון דברי ר' יוחנן בבבלי מתאים לנסיבות החיים (Sitz im Leben) של נשים מתקוטטות; בניסוח דברי ר' יוחנן בירושלמי, "אילו הוית ידעת דברתיך נסבה שום ביש", חסרים כל הרכיבים של תיאור דברי הרכילות של השכנות.

דוגמה 4

ערכין טו ע"ב	ירו' פאה טז ע"א, 83 ₄₃ = ויקרא רבה עמ' 592
במערכא אמרי לישן תלת" קטיל תלת"	ולמה היה קורא אותו שלישי שהוא הורג שלשה האומרו והמקבלו וזה שנאמ' עליו

55. בספר הלכות גדולות, חלק ב, עמ' 302: "ההיא אתא".
56. בכ"י גניצבורג 1134: "אתת". הרשום בדקדוקי סופרים השלם למסכת נדרים (עמ' קפז שורה 16) מוטעה.
57. בכ"י מינכן 95: "הוית".
58. שם העצם מגירתא (שכנות) רגיל בארמית ארץ-ישראלית יהודית (עיין סוקולוף, א"י, ערך "מגירה", עמ' 290) אבל מזדמן רק במקום זה בבבלי (הרגיל בבבלי ובתרגום אונקלוס: שיבכתא). וראה להלן §4.5.2.
59. מילין דעזיבה מזדמן בפסיקתא דרב כהנא, עמ' 242 שורה 11 (ועיין עוד סוקולוף, א"י, ערך "עזיב", עמ' 401). המילה מזדמנת אולי בסיפור בעל רקע ארץ-ישראלי בבא מציעא פה ע"א "הא מומי עזובה דא".

1. בתיאור הפתגם הארץ-ישראלי נשמרו צורות בארמית מערבית, דבר המצביע על שמירה על הצפנת המסר הארץ-ישראלית. שם העצם לישן, וכן הצורה תלתי הם מערביים (בארמית מזרחית: "גונדא קמייטא... תניינא... תליתאה", ברכות נח ע"א).

2. העדפת ניסוח המסר בבבלי על פני הניסוח בירושלמי: משמעותו של הרכיב הראשון היא לשון הרע. הסבר הקשר בין לשון הרע ובין לישן תלתי שנוי במחלוקת: לפי שאול ליברמן, לשון הרע מכונה לישן תלתי כי לישן תלתי פירושו לשון (אבר) המפולגת לשלוש, כלומר לשון הנחש (לפי הדעות שהיו רווחות בדבר אנטומיה של בעלי חיים).⁶⁰ לפיו יש לתרגם את הפתגם: "לשון הנחש (לשון הרע) הורג שלוש". העוקץ בפתגם, דהיינו הפונקצייה הפואטית של הפתגם, מבוסס על דו-המשמעות של תלתי בפתגם הזה (גם 'מפולגת לשלוש' וגם 'שלוש'). דו-משמעות זו אינה קיימת בעברית, לכן בניסוח בעברית בירושלמי ובמקבילותיו, (לשון) שלישי, אבד העוקץ של דו-המשמעות של תלתי (עיין עוד להלן §2.6). ריבוי המשמעויות בולט במאמר בשכת פח ע"א: "דרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא: בריך רחמנא די יהב אוריין תליתאי לעם תליתאי, על יד תליתאי, ביום תליתאי, בירח תליתאי". הביטוי אוריין תליתאי לעם תליתאי משמעותו 'תורה המחולקת לשלוש לעם המחולק לשלוש', הביטוי על יד תליתאי משמעותו 'על ידי השלישי' (משה רבינו שלישי לבטן) או 'על ידי השליש, המתווך, איש הביניים' (משה רבנו).⁶¹ ביום תליתאי, בירח תליתאי משמעותו 'ביום השלישי בחודש השלישי'.

הביטוי *γλωσσα τριτη*, שהוא תרגום שאילה של "לשון שלישית", מזדמן כבר בספר בן סירא כח, יד. לפי קיסטר, "לשון שלישית" פירושו לשון המתווך המוליך דברים (של לשון הרע) בין אדם לחברו.⁶² לפי פירוש זה בניסוח בעברית בירושלמי ובמקבילותיו, (לשון) שלישי, נשמר העוקץ של דו-המשמעות (שלישי פירושו 'מתווך' וגם 'שלוש') ואין העדפה לניסוח המסר בבבלי על פני הניסוח בירושלמי.

הניסוח ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי מתאים לתרגום המיוחד ליונתן (בר' מט, כג; וי' יט, טז) וכן הוא בתרגום הארץ-ישראלי לפי כ"י נאופיטי: לשן תליתי (בר' מט, כג); לישנה תליתיה (וי' יט, טז); לישנא תליתיה (שם, יח); לישן תליתאי (דב'

60. ליברמן, יונית, עמ' 292.

61. הפירוש הראשון כך רש"י, הפירוש השני כך רונטל, למילון, עמ' 48. בהסתמך על דברי רונטל יש למצוא בדרשתו של איש הגליל משחק של שלוש משמעויות.

62. מ' קיסטר, "לפירושו של ספר בן-סירא", תרביץ נט (תש"ז), עמ' 306 הערה 8, ג. פירוש מבוסס על דברי א"ש רונטל ששליש פירושו מתווך (ראה לעיל הערה 61). ועיין עוד מ' מישור, "מעמד המקורות האפיגרפיים במילון ההיסטורי", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 147. תודתי לד"ר מרדכי מישור שהעיר את תשומת לבי למאמרו של קיסטר.

כן, כד גליון⁶³ וכן בתרגום הקטעים (על פי כ"י פריז): ולשני עלוי לישן תליתאי (בר' מט, כג); בתר לישנא תליתאה (וי' יט, טז)⁶⁴ ולעומתו תרגום אונקלוס: לא תיכול קרצין (שם).

קרכה זו באוצר המילים בין היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובין התרגומים, הבאה לידי ביטוי בכינוי לשון הרע בשם לישן תלתי, עולה בקנה אחד עם ההתאמה בדקדוק הקיימת בדרך כלל בין לשון מאמרי ארץ ישראל בבבלי ובין לשון התרגומים הארץ-ישראליים (ראה להלן §4.5.1).

דוגמה 5

	שבת לח ע"ב	קטעי סוגיית הירושלמי מסודרים לפי סדר הבבלי	ירושלמי שבת ה ע"ד, 384 _g
1	דא'ר הושעיא: פעם אחת היינו עומדין לעילא מר' חייא רבה, והעלינו לו קומקום של חמין מדיוטא התחתונה לדיוטא העליונה, ומוגנו לו את הכוס והחזרנוהו למקומו, ולא אמ' לנו דבר.	2 ר' לעזר בשם ר' הושעיה משרת הייתי את ר' חייא הגדול והייתי מעלה לו חמין מדיוטי התחתונה לדיוטי העליונה ומחזירן לכירה...	1 ר' סימון דתרי (ר' תדי) ⁶⁵ בשם ר' הושעיה הניחו בארץ אסור לטלטלו
2	א'ר זריקא [אמר רבי אבא] א'ר תדאי: לא שאנו אלא שעודן בידו, אבל אם הניחן על גבי קרקע אסור.	4 אמ' ר' זריקן לר' זעירא לא שמע מינה מותר ש"מ אסור ר' סימון דתרי (ר' תדי) ⁶⁵ בשם ר' הושעיה הניחו בארץ אסור לטלטלו	2 ר' לעזר בשם ר' הושעיה משרת הייתי את ר' חייא הגדול והייתי מעלה לו חמין מדיוטי התחתונה לדיוטי העליונה ומחזירן לכירה...
3	א'ר אמי ר' תדאי דאמ' לגרמיה הוא דאמ'	3 אמ' ר' אמי זימנין סגין יתיבית קומי ר' הושעיה ולא שמעית מיניה הדא מילתא	3 אמ' ר' אמי זימנין סגין יתיבית קומי ר' הושעיה ולא שמעית מיניה הדא מילתא
		4 אמ' ר' זריקן לר' זעירא לא שמע מינה מותר ש"מ אסור	

1. בתיאור המאורע בבבלי נשמרו צורות בארמית יהודית ארץ-ישראלית, דבר המצביע על שמירה מסוימת על הצפנת המסר הארץ-ישראלית: הביטוי לגרמיה הוא דאמ' אופייני ללשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי; יתר על כן, הוא בשימוש בחוגו של ר' חייא בר אבא ור' אמי (ראה להלן §4.2.1.3).

63. על פי S. A. Kaufman and M. Sokoloff, *A KWIC Concordance to Targum Neofiti*, Baltimore and London 1993, עמ' 855.

64. על פי M. L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch*, Rome 1980.

65. עיין אלבק, מבוא, עמ' 191.

הצירוף ר' חייא רבה מזדמן רק במקום הזה בבבלי (ראה לעיל §2.1). הכינוי חייא רבה (או רובא) בא בירושלמי כ־140 פעם, וחייא הגדול בא 12 פעם. הביטוי לעילא מ־אופייני ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי (ראה להלן §4.2.4).

2. השוואת ניסוח המסר בבבלי עם הניסוח בירושלמי: אני מפרש הדא מילתא (ירושלמי קטע 3 בטבלה) 'הניחו בארץ אסור לטלטלו' (ירושלמי קטע 1 בטבלה), דהיינו "אמ' ר' אמי [...] ולא שמעית מיניה 'מר' הושעיה' הדא מילתא" פירוש 'אמ' ר' אמי הניחו בארץ מותר לטלטלו', ומאמר זה של ר' אמי בירושלמי עולה בקנה אחד עם מאמרו בבבלי: "א'ר אמי ר' תדאי דאמ' לגרמיה הוא דאמ'" (בבלי קטע 3 בטבלה). לפי פירוש זה יש לבבלי ולירושלמי מסר משותף: שורת מחלוקת בין ר' תדאי הסבור כי "הניחו בארץ אסור לטלטלו", ובין ר' אמי הסבור כי "הניחו בארץ מותר לטלטלו". ר' זריקא תומך בר' תדאי.

מצד אחד יש תימוכין לדבר שהביטוי לגרמיה הוא דאמ' אופייני ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי, דהיינו הניסוח הארץ-ישראלי הגיע כצורתו לבבל; יתר על כן, הביטוי לגרמיה הוא דאמ' אופייני לסגנונו של חוג מסוים ולכן הביטוי הוא כפי שיצא מפיו של ר' אמי (ראה לעיל §2.1 ולהלן §4.2.1.3). אבל מצד אחר השוואת הסוגיות המקבילות בבבלי ובירושלמי מגלה גם עדיפות של הסוגיה בירושלמי. הרי בבבלי מצורפים יחד מאמרו של ר' תדאי (קטע 1 בירושלמי) ותמיכתו של ר' זריקן (קטע 4 בירושלמי) למאמר אחד (קטע 2 בבבלי). דוגמאות אחרות של סוג זה של שינויים החלים במעבר מן הספרייה עד לשיקוע בבבלי ("עיבוד מקורות") ראה להלן §2.6 (דוגמאות אחרות: §§2.5.2; §2.5.3; §4.2.3.2 הערה 56).

2.5 הוכחת קיום מקורות באמצעות שיטת הצרימה⁶⁶

אדם המנסח מסר ללא הגבלות ואילוצים עשוי לנסחו בצורה הברורה והשקופה ביותר. בניגוד לכך, המשבץ מקורות לתוך ניסוחו של מסר כבול לפעמים לניסוחים מעומעמים במקור או לשימוש במילים זרות במקור המשובץ, שאינן משמשות בלשונו של המשבץ (ראה §2.5.1). אנו מוצאים לא רק הבדלים בין לשונו של המקור ובין לשון הבבלי, אלא אף הבדלים לשוניים וסגנוניים בין המקור המשובץ ובין סביבתו הטקסטואלית, שמנסח המסר חופשי לנסח אותה כרצונו (חוסר קישוריות [cohesion] בין המקור ובין סביבתו הטקסטואלית, ראה §2.5.2). מצד אחד שיקוע מקור בסביבתו החדשה גורם לאי התאמה – הן בתחום הלשון הן בתחום הקונטקסט – בין המקור ובין הסביבה הזאת (צרימה, Spannung); מצד אחר, יש לצפות לאחידות בתוך המקור המשוקע, ובפרט לקשר של הסיפה של המקור לרישה (לכידות פנימית). עיין להלן §2.5.3.

2.5.1 חוסר התאמה בין לשון המקורות הארץ-ישראליים ובין לשון התלמוד הבבלי – קונטקסט לשוני

ביטוי אחר של חוסר התאמה בין לשון המקורות הארץ-ישראליים ובין לשון התלמוד הבבלי הוא תפוצה משלימה בין הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובין הארמית הבבלית. התפוצה המשלימה היא כלי עזר בתחום התהוות יצירה ספרותית (הכרת מקורות) מצד אחד, ומצד אחר היא עשויה ללמד על היחס בין שתי לשונות (ארמית בבלית וארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי). נושא זה יידון ב-§4.

2.5.2 חוסר קישוריות (cohesion) בין המקורות הארץ-ישראליים ובין סביבתם הטקסטואלית

אחת התכונות של מקור היא נטייתו לשמור על לשונו כאשר הוא משובץ בסביבה חדשה גם אם נוסח בנסיבות השונות מאלו של ניסוח המסגרת שהוא משובץ בתוכה. נסיבות שונות אלו קובעות הבדלי סגנון. כתוצאה מכך עלולים להיווצר חילופים לשוניים וסגנוניים בין המקור ובין המסגרת שהמקור משובץ בתוכה (חוסר קישוריות בין המקור לסביבתו).

2.5.2.1 דוגמאות לחוסר קישוריות לשונית בין מקורות ארץ-ישראליים לסוגיות הבבליות שהם משובצים בתוכן

"והא ר' ירמי' חלש על לגבי' ההו' אסיא לאסויי'... ונפק וא' מלאך המות אית ליה לדין ואנ' איעול לאסאה יתיה" (נדרים מט ע"א);⁶⁷ "ואמ' אבו קריאתא אילי כרמיא אילי זיתיא אילי... אמ' ליה מא אעביד אמ' ליה אפקרו זיתיא לחשיכיא והב פריטיא לקשקשא + (כ)רמיא ומישרי... אמ' רב עוקבה בר חמא תרי קשקושי" (סוכה מד ע"ב); "מסתמיך ואזיל ר' ינאי אכתפיה דר' שמלא שמעיה מלי ואתי ר' יהודה [נשיאה] לאפיהו אמ' ליה בר אנש דאתי לקיבלנא הוא יאי וגולתיה יאי" (בבא בתרא קיא ע"א); "בעא רחמי אימסר ליה אקלידא דמטרא... בעא רחמי על אקלידא דתחתית המתים... דרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא משל דאלהיו למ' הדבר דומ' לגברא דטריקה לגליה ואבדיה למפתחיה" (סנהדרין קיג ע"א); "אבין ציפוראה גר ספסלא בעיילה דשי?ש?א לעילא מר' יצחק בן אלע' [עיי' 2.5.2.3] א' ליה אישתיק לך כי האיי דשתקו ליה חבריאי לר' יהוד' בשפופרת של ביצה ונפיק מינה חורבא דהוראה להיתר. לאו שפיר עבדת דמשכת ספסילא. גזירה עיליתא דשישא דלית בה חריץ אטו עליתא דעלמא" (שבת כט ע"ב; נוסח התלמוד היוצא מתוך פירוש רבנו חננאל; דבריו של רבנו חננאל מסומנים באותיות קטנות); "אמ' עולא ידעין חברין בבליא מה טיבותא עבדינן בהדיהו מאי טיבותא" (ראש השנה כ ע"א, כ"י מינכן 140).

67. עיי' שלזינגר, עמ' 105. לעניות דעתי אין הוא דק.

דוגמה מתקופת רבי יהודה הנשיא

בבא מציעא פה ע"א, כ"י ק"ג ג'	בבא מציעא פה ע"א
איכלע רבי לאתריה דרבי אלעזר בר ר' שמעון, אמלהו: יש לו בן לאותו צדיק...	איכלע ר' לאתריה דר' אלעזר בר' שמעון, אמ' להו: יש לו בן לאותו צדיק...
שדר אחייה סמכיה ואשלמיה לר' שמעון בן יוסי בן לוקניא אחוה דאימיה.	אתיה אסמכיה בר' ואשלמוה לר' שמע' בן איסי בן לקניא אחוה דאימיה
כל יומא אמ'ל: לקריתי אנא אזיל. אמ'ל: חכים עבדו יתך, וגולתא דדהבא פראסו עלך, ורבי רבי קרו לך, ואת אמרת לקריתי אנא אזיל	אגמריה ופרס ליה סודרא ארישיה. כל יומא אמ': לקריתי אנא אזיל. אמ' ליה: חכם עבדי יתך, וגולתא דדהבא פרסי על רישך, ור' קרו לך, ואת אמרת לקריתי אנא אזיל

המשפט "אגמריה ופרס ליה סודרא ארישיה" הוא אולי הרחבה מאוחרת.⁶⁸

2.5.2.2 דוגמאות לחוסר קישוריות סגנונית בין מקורות ארץ-ישראליים לסוגיות

הבבליות שהם משובצים בתוכן

הנסיבות של שיחה חופשית בין אמוראים לעמיתיהם שונות מאלו של תיאור דיון אקדמי ומכאן הבדלי הסגנון ביניהם. למשל, הזכרת שם אמורא בלי התואר "רבי" או הזכרת כינוי של אמורא בתוך שיחה מוכיחה שהשיחה נמסרה כלשונה וקל וחומר שהשיחה היא מקור.⁶⁹

להלן דוגמאות של דבריהם של אמוראי ארץ ישראל כפי שיצאו מפיהם. שם אמורא בלי התואר רבי: "ר' יהודה נשיאה גזר תלי-סר תעניאתא ולא + (איעני2) סבר למיגזר טפי. אמ' ליה ר' אמי: הרי אמרו אין מטריחין את הצבור יותר מדאי. א"ר אבא בריה דר' חייה בר אבא אמי דעבד לגרמיה (ה)א[ו] דעבד" (תענית יד ע"ב; אבל במקבילה מועד קטן כה ע"ב: "אמ' ר' אבא בריה דר' חייה בר אבא ר' אמי דעבד לגרמיה הוא דעבד").

68. דוגמה מתקופת התנאים: "חזייה דלא סיים מסאניה א"ל (לר' יהושע בן קרחה) דעל סוס מלך דעל חמור בר חורין דמנעלין ברגלוהי בר איניש" (שבת קנב ע"א). עיין מקבילה בקהלת רבה י, ז (מוטוס לופז, קהלת, עמ' 186). לדוגמאות אחרות עיין עוד וייסברג, אמוראים, § 3.2.3.1; סבתו, סנהדרין, עמ' 150-152, ובייחוד עמ' 152; טלמון, בחנים, עמ' 278; מורגנשטרן, גאונים, עמ' 12 (אבל עיין להלן § 4.2.2.1.1 תת-סעיף 2); נ"מ ברונוניק, "הסמנטיקה של השורש חלש להסתעפויותיו", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 171 הערה 63.

69. עיין וייסברג, אמוראים, § 2.5.1; הדוגמאות הבאות בדבר חכמים בלי תואר מכוונות לחכמים שקיבלו סמכיה אבל תוארם הושמט בשיחה בין חכמים. איני דן בשאלה אילו חכמים הוסמכו (בבבלי או בארץ ישראל), דהיינו היו רשאים לקבל תואר רב או ר'. עיין לעיל § 2.4.2 דוגמה 2; י"נ אפשטיין, מחקרים ב, עמ' 311; עיין עוד איגרת רב שרידא גאון, עמ' 127; ברויא, רב, עמ' 47.

קידושין מד ע"א	ירושלמי קידושין סב ע"ב, 1161 ⁴³ = ירושלמי גיטין מח ע"א, 1080 ⁴⁸
רב א(כ)ס[י] לא על לבי מדרשא, אשכחיה לזעירי אמ' ל': מאי אמור רבנן בבי מדרש' א"ל: אנא לא הואי אף אנן לא אבל ר' אבין הוה התם דהוא אמ' לי ח!כור חבורתא כולה כר' יוחנן, וצווח ר' שמע' בן לקיש כי כורז(מ)[כ]מ?א רכת' ויצאה והיתה, מקיש הויה ליציאה וליכא דאשגח ביה. א"ל (רב אסי) ואבין דסמכא הוא אמ' ל' (זעירי) אין כמין ימי לטיגני הוה	אמ' ר"י אסי חד רב נפק מן בית וועדא אמ' נפק עובדא כר' יוחנן וסמכון עלוי לא דהוה צורכא מיסמך עלוי אלא דהוות מן ימא לטיגני
אשכחיה לזעירי. כ"י מינכן 95: לר' זיר; דפוס ראשון: לר' זירא; דפוס ספרדי: לרבי זירא	

מצאנו את הביטוי מן ימא לטיגנא עוד פעם אחת בפי ר' זעורא (יר' ברכות ו ע"ד, 30³³), דבר המחזק את האמינות של הנמסר בסוגיית הבבלי. יתר על כן, המאורע כאן נמסר בירושלמי ללא כל הפרטים, ומכאן שהמסירה בבבלי מדויקת יותר מזו שבירושלמי.

לא רק ניגוד בסוגיה אחת בין הזכרת שמו של אמורא פעם בלי התואר ר' ופעם בתואר ר' מצביע על כך שדברי המזכיר את שמו של אמורא בלי התואר ר' נמסרו בדיוקנות, אלא כל מקרה של הזכרת שם אמורא בלי התואר ר' מצביע על מסירה מדויקת.⁷⁰ דוגמאות: "אמ' להו ר' חנינא פוקו ואמרו ליה לבר ליואי (ר' יהושע בן לוי) לא מזל יומ' גורם" (שבת קנו ע"א); "הדר חזייה לר' אלעזר בבישות, א"ל (ר' שמעון בן לקיש לר' אלעזר): שמעת מילי[תא] מיני' דבר נפחא (כיניו לר' יוחנן) ולא אמרת לי משמיה" (כתובות כה ע"ב, כ"י וטיקן 130; ועיין עוד בבא מציעא פה ע"ב; סנהדרין צו ע"א; מכות ה ע"ב; חולין נד ע"ב); "ויחלק עליהם לילה א"ר יוחנן: אותו מלאך שנודמן לו לאברהם לילה שמו, שנ' והלילה אמר הרה גבר. ר' יצחק נפחא אמ': שעשה עמו מעשה לילה, שנ' מן שמים נלחמו אמר ריש לקיש: טבא דנפחא מדבר נפחא" (סנהדרין צו ע"א);⁷¹ "אמ' ליה על דא אכסוה שערי לאלעזר בבבלי" (כתובות עז ע"א; ראה עוד §4.2.1.1.3).

הערה: במסכת תענית ט ע"א נאמר: "אמ' ליה (ינוקא דר' שמעון בן לקיש לר' יוחנן) אי מטאי להתם לא איצטריכנא לך ולא לאושעיא רבך". מצד אחד "אושעיא רבך" ללא התואר ר', אבל מצד אחר המשפט מנוסח בארמית בבליית ואינו משקף את דבריו של ינוקא דר' שמעון בן לקיש כפי שיצאו מפיו. וצ"ע. ראה עוד §4.2.2.1.1.3 תת-סעיף 3.

70. עיין וייסברג, אמוראים, §2.5.1.

71. עיין בכר, אמוראי א", א, עמ' 217 הערה 6.

דיונים של התלמוד בלשונם של מאמרי אמוראים מוכיחים שלשון המאמרים נשמרה. למשל: "אמ' עולא חבריא אמרי בחולין... מאן חבריא רבה בר בר חנה היא" (חולין לד ע"א; רבה בר בר חנה הוא אמורא ארץ-ישראלי).⁷²

2.5.2.3 חוסר קישוריות פרגמטית בין מקורות ארץ-ישראליים לסוגיות הבבליות שהמקורות משובצים בתוכן

אחת מתכונות הלשון הטבעית היא שסמלים מסוימים זקוקים מעצם מהותם להשלמה מתוך הסביבה הטקסטואלית או מתוך הקונטקסט, כגון כינויים המצביעים (רמיזה, deixis) אל שמות עצם. לא תמיד ברור לאיזה שם עצם מכון הכינוי. קיום משמעות שונות לטקסט בעקבות אפשרויות שונות להשלמת כינויים או להשלמת נושא של פועל וכדומה מכונה דר-משמעות פרגמטית.⁷³ דר-משמעות פרגמטית עשויה לנבוע משיקוע של מקור המכיל כינוי רמז בתוך מסגרת שיש בה אפשרויות שונות להשלמת שם העצם הנרמז (עיין עוד §2.2, 4.2.1.1.2). דוגמה: "עמד ר' יצחק בן חקולא"⁷⁴ על רגליו ואמר: אני ראיתי את ר' יוסי בן זימרא, זקן ויושב בישיבה היה, ועמד למעלה מזקנו של זה ונטל רשות להתיר בכורות" (יומא עח ע"א). זה רומז ל"נשיא זה שבדורנו" (כך רש"י), אבל "נשיא זה שבדורנו" אינו מוזכר קודם. לכן נראה לי שכל הקטע "עמד ר' יצחק בן חקולא... להתיר בכורות" נשלף מתוך סביבה טקסטואלית או מתוך קונטקסט שבו לא היה ספק על מי מוסב כינוי הרמז של זה.

אחזק טיעוני זה בשלוש דרכים: (א) הביטויים למעלה מן, לעיל מ-, לעילא מ-, במובן 'לפני' אופייניים ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי (ראה להלן §4.2.4); (ב) שנינו בפסחים ק"ג ע"ב: "הוא ר' יצחק בן טבלאי הוא ר' יצחק נפח?א, הוא ר' יצחק בן הקילא הוא ר' יצחק בן אלעזר".⁷⁵ בבבלי מזדמן מהזוג השני רק השם ר' יצחק בן אלעזר, וכאן המקום היחיד שמשמשים בשם ר' יצחק בן חקולא. לעומת זאת בירושלמי מזדמנות גם הצורה יצחק בן אלעזר וגם הצורה יצחק בר חקולא (ראה לעיל §2.1); (ג) הסגנון "עמד ר' א על רגליו ואמר" אופייני לסיפורים על תנאים ועל אמוראי ארץ ישראל. עיין עוד יומא עח ע"ב; מועד קטן יז ע"א; קידושין עב ע"א.

72. דוגמאות מחוץ לקורפוס המבעים הנידון במאמרי זה: עירובין נח ע"א: "אמ' רב אסי אין מודדין אלא בחבל של אפסיקמא מאי אפסיקמא אמ' ר' אבא נרגילא [מאי נרגילא] ר' יעקב אמ' דיקלא דחד נברא +"; עבודה זרה כט ע"א: "אמ' ר' יהושע בן לוי מעלין אונקלי בשבת מאי אונקלי אמ' ר' אבא אצטומכא דליכא". עיין עוד וייסברג, אמוראים, §2.5.2. ואכמ"ל.

73. וייסברג, דוקטורט, §1311113 תת-סעיף c.

74. כ"י אנלאו 270: ר' יצחק בן חקולא, דפוס ראשון: רבי צדוק בן חקולא.

75. ועיין אלבק, מבוא, עמ' 186 הערה 93.

2.5.3 חוסר לכידות (coherence) בין המקורות הארץ-ישראליים ובין סביבתם הטקסטואלית

בבא בתרא קיא ע"א	ירושלמי בבא בתרא טז ע"א, 1252 ₅₀ ⁷⁶
מסתמיך ואזיל ר' ינאי אכתפיה דר' שמלא שמעיה. מלי ואתי ר' יהודה [נשיאה] לאפיהו אמ' ליה בר אנש דאתי לקיבלנא הוא יאי וגולתיה יאי כי מטא לגביה גששיה ואמ' ליה דין שיעורי[ה] כשק	ר' ינאי ור' יוחנן הוון יתבין עאל ר' יודן נשייא
בעא מיניה	ושאל
מניין לבן שקורם לבת בנכסי האם דכת' למטות מקיש מטה האם למטה האב מה מטה האב אין לבת קודם לבת אף מטה האם אין קודם לבת אי מה מטה האב בכור נוטל פי שנים אף מטה האם בכור נוטל פי שנים	וכל בת יורשת נחלה ממטות מהו אמ' ליה מקיש מטה האב למטה האם מה מטה האב אין לבת במקום הבן אף מטה האם אין לבת במקום בן או חילוף מה מטה האם יש לבת במקום בן אף מטה האב יש לבת במקום בן
<00111> אמ' ליה גוד לי לית דין צאבי דיליף	אמ' ליה ר' יוחנן איתא מן תמן לית אהן גוברא בעי מישמע מילה דאורייתא

1. הצפנת הדו-שיח בין ר' ינאי ור' שמלאי נשמרה כלשונה (מקור), ולהלן ההוכחה: הקטע דן בשאלה אם בת יורשת את נכסי האם. שאלת טיב בגדו של ר' יהודה נשיאה אינה רלבנטית, דהיינו אין לכידות בין מחלוקת ר' שמלאי ור' ינאי בדבר בגדו של ר' יהודה נשיאה ובין מסגרת הסוגיה, אך מידע מיותר זה היה חלק של המעשה והוא נמסר בבבלי ללא השמטה (בניגוד לירושלמי).⁷⁷

לעומת חוסר הלכידות בין הסיפור ובין מסגרת הסוגיה מצאנו לכידות פנימית בסיפור. פירוש גוד לי הוא אולי 'הנהגה אותי', שהרי 'מסתמיך ואזיל ר' ינאי אכתפיה דר' שמלא שמעיה', וכן נשמע מתוך מהלך הסיפור שר' ינאי היה כבד ראייה (עיין פירוש רבנו גרשם ופירוש הרשב"ם). משמעות זאת של הנהגת עיוור (ואולי גם של הדרכת זקן) מתועדת.⁷⁸ וכן מצאנו את המשמעות הזאת ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי בדרשתו של ההוא גלילאה: "כדדרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא. כ) (ד) רגיו רעיא על עאניה עביד (ל) Xנגודא סמי[ו]תא" (בבא קמא נב ע"א).

השיחה בין ר' ינאי לר' שמלאי מנוסחת בארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי (עיין להלן §4.1, 4.1.1.1 ובייחוד §4.4.1).

76. עיין רוזנטל, ירושלמי, עמ' 99 ופירוש בעמ' 213 ומבוא עמ' כ.

77. עיין בית הבחירה למקום (ספר בית הבחירה על מסכת בבא בתרא, מאת מנחם בן שלמה לבית מאיר המכונה בשם המאירי, מהדורת א' סופר, ניו יורק תשט"ז, עמ' 478) המתלבט במטרת הסיפור בדבר הבגדים. עיין עוד לעיל §2.5.2.1 בדבר חוסר הקישוריות הלשונית בין המקור הארץ-ישראלי לסוגיה הבבלית שהמקור משובץ בתוכה. הערה פרשנית: מלי ואתי. עיין סוקולוף, בבלי, עמ' 679 ערך "מלי 4".

78. סוקולוף, א"י, ערך "נגד" משמעות 3, עמ' 340.

מסקנה: הן מתוך שיקולים לשוניים, הן מתוך ניגוד לשוני בין מסגרת לגוף הסיפור (ראה לעיל § 2.5.2.1), הן מתוך עודף מידע הגורם לחוסר לכידות, הן מתוך אחידות הסגנון (עניין גוד לי) מסתבר שבקטע נשמרה הצפנת דברי האמוראים כלשונה (מקור).

2. ניסוח המסר בבבלי עדיף על פני הניסוח בירושלמי. השוואה עם מקבילי בירושלמי מראה שהמסר המשתקף מן המקור בבבלי קרוב יותר לאמת ההיסטורית מן המסר המשתקף מן הניסוח בירושלמי. כנראה המקור בבבלי נשמר כהווייתו, ולעומת זאת המקור הזה עובד בירושלמי על ידי השמטת פרטים בלתי רלבנטיים.

2.6 השפעת הסוגיות המשבצות על לשון הסוגיות המשובצות בהן – עיבוד מקורות במאמר זה ענייני בשמירה על הניסוח של המקורות הארץ-ישראליים ולא בשינויים שחלו בהם. למרות זאת הצבעתי בכמה מקומות על השינויים שחלו בסוגיות הארץ-ישראליות בעת שיקוען בסוגיות הבבליות – ראה זכחים ח ע"ב (§ 2.4.1.1 דוגמה 2); מנחות קד ע"א (§ 2.4.2.1 דוגמה 1); שבת לח ע"ב (§ 2.4.2.2 דוגמה 5).

הצבעתי על מקרים שמקורות ארץ-ישראליים נשמרו ביתר דיוק בתלמוד הבבלי לעומת התלמוד הירושלמי. בפרט הדגמתי שינוי שיטתי: מקורות ארץ-ישראליים שנשמרו כלשונם בארמית הארץ-ישראלית היהודית בבבלי תורגמו לעברית בירושלמי. עיין § 2.4.2.2 דוגמה 1; דוגמה 2; דוגמה 4.

במקרים רבים מצאתי בבבלי לשון ארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי ובירושלמי עברית ואין העדפה של האחת על רעותה. ראה § 2.4.2.2 דוגמה 5, 4.2.1.1.3, 4.2.1.3 והערה 82 שם, 4.2.2.1.1 תת-סעיף 79.

2.7 השפעת מסירת הטקסט התלמודי על שחזור הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי

2.7.1 השפעת מסירת הטקסט התלמודי על התצורה של תופעות לשוניות מערביות עד שהגיע הטקסט התלמודי לידי גיבוש (עם הדפוס הראשון של הבבלי) חלו ידי מעתיקים בטקסט התלמודי. בפרט נפגעה הארמית במקורות הארץ-ישראליים בבבלי והיא הושוותה לארמית הרווחת ברוב הבבלי, הארמית הבבלית. כמו כן נפגע הסגנון הארץ-ישראלי. תהליך זה של "בבליזציה" ידוע בכתבי היד של

79. ספרות: בעניין תרגום ארמית (גלילית) לעברית: ש"ק מירסקי, "תרגומים מארמית לעברית בספרות המדרש והגאונים", פרקים ד (תשכ"ו), עמ' 9–28. שם עמ' 10: "הלשון העברית בתרגום מארמית היא סימן מובהק למדרשים בטר אמוראיים"; מנדל, איכה, חלק א, עמ' 142–143 ובהערה 82 שם; זוסמן, כתובת, עמ' 148 הערה 427; אליצור, פסיקתא, עמ' 64. ברי לי שאין לתלות את כל החילופים של עברית-ארמית בין הבבלי לירושלמי בתרגום מארמית לעברית. רצ"ע.

הירושלמי.⁸⁰ דוגמאות מתחום הלשון: איתתא במקום אתא, אתאי במקום אתת (לעיל §2.4.2.4 דוגמה 3); חכם במקום חכים (לעיל §2.5.2.1). לדוגמאות מתחום הסגנון ראה לעיל §2.1.

לכן יש לבסס את שחזור הארמית הארץ-ישראלית בבבלי על הממצא בכתבי היד המדויקים מבחינה לשונית (ראה לעיל הערה 7).⁸¹ את המחקר הזה ביססתי על מאגר הטקסטים אשר באקדמיה ללשון העברית (ראה לעיל §1) והשווייתי את הממצא במאגר זה עם כתבי יד אחרים ועם דפוס ונציה הראשון של הבבלי. על הצורות הלא-בבליות אני מביט כעל lectio difficilior ורואה אותן כנכונות.

2.7.2 השפעת מסירת הטקסט התלמודי על קביעת קורפוס היצירה הארץ-ישראלית בבבלי

התלמוד הבבלי מכיל הוספות מאוחרות, בדרך כלל הרחבות פרשניות, עד סוף זמן הגאונים.⁸² הוספות פרשניות אלו נוסחו לפעמים בלשון הגאונים הדומה לארמית המערבית. הכרת גיבוש הטקסט התלמודי חשובה להכרת הוספות מאוחרות אלו הן לשם הכרת קורפוס המבעים הן לשם בניית לשון היצירה הארץ-ישראלית בבבלי. לפעמים נוספו ליצירות הארץ-ישראליות בבבלי הרחבות שיש בהן צורות בעלות ייחוד לשוני, ואין אתה יודע אם הייחוד הלשוני בהרחבה זו הוא חלק של הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי אם לאו. למשל, בבא מציעא פד ע"א: "וכי להדין צריכנא" (להלן, §4.2.1.1.1 תת-סעיף 2); פסחים קיט ע"א (=סנהדרין קי ע"א): "וכולהי אקלידי וקופלי דגילדי פטירא" (להלן, §4.4.2.1). ועיין עוד §4.2.2.1.1 תת-סעיף 2. ועיין עוד סנהדרין צו ע"א: "ומנעו בניכם מן ההגיון כגון הדין פיסקא אמרינן להו" (להלן, §4.2.1.1.2).

לפעמים נוספו בסתם התלמוד הרחבות שיש להן ייחוד לשוני ואין אתה יודע אם הייחוד הלשוני בהרחבה זו הוא חלק של הארמית הבבלית. הכרת הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי מבוססת על מציאת תפוצה משלימה בין צורות מערביות המזדמנות ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי, ובין צורות שוות משמעות המזדמנות רק בסוגיות בבליות. הוספות פרשניות בלשון הגאונים הדומה לארמית המערבית בסתם התלמוד מעצמות את ההבחנה בין הארמית המערבית ובין הדיאלקטים הארמיים הבבליים.

80. י' זוסמן, "מבוא", תלמוד ירושלמי, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' לא ואילך.

81. עיין עוד רוזנטל, מסורות, עמ' 8-11.

82. ספרות דבר ההוספות המאוחרות בתלמוד: G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Translated and edited by M. Bockmuehl, Second Edition, Edinburgh 1996, עמ' 204-207; א"ר זייני, רבנן סבוראי וכללי ההלכה, חיפה תשנ"ב, פרק 5. ועיין עוד להלן §4.2.2.1.1 הערות 4, 7; §4.2.2.2 הערה 35; §4.4.1 הערה 77.

דוגמאות: "גופה אמ' רב בהו... דאמרין ליה כי קבילנא לך עלון אדעתא דדיינת לן דינא דאורייתא" (סנהדרין ו ע"א; להלן § 4.2.2.1.1 תת-סעיף 1); "חננו' לצור בה צורתא דצבו בה אנשי והוי אגרא טפיי" (בבא מציעא סט ע"ב, דפוס ראשון; להלן § 4.4.1 תת-סעיף 3); "אי דלמא כגון אנא די גמירנא וסבירנא אע"ג דלא נקטנא רשותא מבי ריש גלותא דיננא דינא" (סנהדרין ה ע"א; להלן § 4.1 תת-סעיף 3); "אמרי מאי אלא מדעתן נמי בסתמא לאפקא היכא דאמרה לא" (פסחים פח ע"א; להלן § 4.2.2.2 תת-סעיף 3); "כדון" (סנהדרין נח ע"ב; להלן § 4.1 תת-סעיף 5). עיין עוד להלן § 4.2.2.1.2 תת-סעיף 3, שם הדגמתי את ההתלבטות בהסבר צורות לשוניות חריגות כתוצאה מהרחבה או כתוצאה מסגנון, דיגלוסיה.⁸³

3. קונטקסט – קביעת אופיים הארץ-ישראלי של המבעים

להלן אנסה לחשוף בטקסטים התלמודיים הן את לשונם של עורכי הסוגיות הארץ-ישראליות הן את המקורות המנוסחים בידי אמוראי ארץ ישראל. בחשיפת מקורות המנוסחים בידי אמוראי ארץ ישראל אנו מסתמכים על עדויות של עורכי הסוגיות שמקורות אלו משוקעים בהן. כמה קשיים כרוכים בהסתמכות על עדויות מפי עורכים (בבליים).

א. נאמנות: היכרותנו את עולם האמוראים מבוססת כמעט אך ורק על מה שניתן לתלמוד מתוך הטקסטים התלמודיים. החוקרים חלוקים בדעתם בדבר הנאמנות של ייחוס מאמרי אמוראים לאומריהם, שהרי הייחוס "אמר ר' א" הוא בדרך כלל עדות מפי עורכי הסוגיות שהמאמרים משובצים בהן (אבל עיין לעיל § 2.1)⁸⁴ ואין לנו קנה מידה פנימי לאשש עדות זו (ראה להלן § 5). מכאן הקושי לבנות ביוגרפיה של התנאים ושל האמוראים בתלמוד. בזיהוי אמוראי ארץ ישראל הסתמכתי בדרך כלל על אלבק.⁸⁵ אחד הקשיים בהבחנה בין אמוראי ארץ ישראל ובין אמוראי בבל מקורו בכך שהיו אמוראים שירדו מארץ ישראל לבבל והיו שעלו מבבל לארץ ישראל.⁸⁶ זמן האמוראים והמעשים שאני דן בהם הוא מהדור הראשון לאמוראים ואילך. לכן יש להיזהר בעדויות אם התקופה של העדות אינה ברורה, למשל "בני גלילא" (מועד

83. בדבר מעמדו הלשוני של ניסוח האגדה ראה להלן § 4.0.2 תת-סעיף 3.

84. ועיין עוד וייסברג, אמוראים, § 3.1 ו הערה 9.

85. אלבק, מבוא, פרק ו. עיין עוד להלן § 4.2.3.2 בעניין ארץ-ישראליות של רמי בר אבא.

86. בעניין האמורא רב עיין בבר, אמוראי בבל, עמ' 6 וכן ברכות מה ע"ב. בעניין ר' זירא עיין מועד קטן כה ע"ב רש"י ד"ה רבי זירא; כתובות מג ע"ב (ועיין ברויאר, רב, עמ' 45) ועיין עוד דקדוקי סופרים, בבא בתרא, עמ' 47–48 אות (ר); דקדוקי סופרים, יומא, עמ' 283 אות (כ).

קטן כג ע"א); "ההוא בר גלילא" (שבת פ ע"ב) ועיין להלן §4.2.1.1.3; "ההוא בר גלילאה" (עירובין נג ע"ב) ועיין להלן §4.2.2.2.⁸⁷

ב. רב-משמעות: גם אם ייחוס המאמר ברור, יש לשים לב לרב-המשמעות של הייחוס "אמר ר' א", כפי שהסברתי במאמרי.⁸⁸ לדוגמה, עבודה זרה יא ע"ב: האמורא הבבלי שמואל מוסר מקור המנוסח בארמית מערבית (ראה להלן §4.2.1.2 תת-סעיף 4), דהיינו הוא רק מסרן. ייתכן גם שכוונת הייחוס "אמר ר' א" אצל אמורא בבלי היא שר' א אמנם ניסח את המאמר, אבל השתמש בביטויים ארץ-ישראליים.⁸⁹ תופעה זו מעמעמת במקצת את התפוצה המשלימה בין ביטויים ארץ-ישראליים אצל אמוראי ארץ ישראל לבין ביטויים בבליים מקבילים אצל אמוראי בבל.

לפעמים שם האמורא הוא רב-משמעי. עיין להלן, §4.2.1.1.1.1 ודעה 31 שם, שם הדגמתי ששם אחד (מסמל) מייצג שני אישים שונים (אמורא ארץ-ישראלי ותנא: ר' יוסי בר יאסין).

ג. נוסח: לא הבאתי את המקום הזה: "ר' סימון ור' אלעזר בר' שמעון הוו יתבי וקא חליף ואזיל ר' יעקב בר' אחא אמ' ליה חד לחבריה ניקום מקמיה דגבר דחיל חיטאין הוא א"ל אידך ניקום מקמיה דגבר בר אורייאן הוא" (שבת לא ע"ב). יש אי-בהירות בגרסת השמות וממילא בזוהר האמוראים או התנאים המוזכרים. לכן קשה לקבוע את זמנו של המעשה.⁹⁰ על חילוף זעיר-ר' זירא עיין עוד לעיל §2.5.2.2.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלבק, מבוא = ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט
 אליצור, פסיקתא = ב' אליצור, פסיקתא רבתי, פרקי מבוא, ירושלים תש"ס
 אפשטיין, אמוראים = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג
 אפשטיין, דקדוק = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים-תל-אביב תשכ"א

87. עיין עוד סוכה מד ע"ב וא"ש רוזנטל, "רב בן-אחי ר' חייא גם בן-אחותו", ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 302 הערה 51. ייתכן שגם זמנם של פתגמים הוא קדם-אמוראי ואין הם עדות נאמנה ללשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי. עיין הערות 216, 235.

88. וייסברג, אמוראים, §221.

89. עיין י' קוטשר, "מצב המחקר של לשון חז"ל" (בעיקר במילונות) ותפקידיו, ערכי, המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 63 ואילך; בכר, אמוראי בבל, עמ' 66; מ' בר, "על החבורה בארץ-ישראל בימי האמוראים", ציון מז (תשמ"ב) ב, עמ' 182.

90. עיין בכר, אמוראי א", ב, עמ' 7 הערה 2.

- אפשטיין, מבוא לנוה"מ = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
אפשטיין, מחקרים א = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות,
א, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ד
אפשטיין, מחקרים ב = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות,
ב, כרך א-ב, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח
W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 1, Strassburg i.E. 1892
בכר, אמוראי א"י, א = W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 2, Strassburg i.E. 1896
בכר, אמוראי א"י, ג = W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 3, Strassburg i.E. 1899
בכר, אמוראי בבל = W. Bacher, *Die Agada der Babylonischen Amoräer*, Strassburg i.E. 1878
בכר, חברייה = W. Bacher, "Zur Geschichte der Schulen Palästina's im 3. und 4. Jahrhundert. Die Genossen (חֲבֵרִיָּא)", *MGWJ* 43 (1899), pp. 345–360
בכר, תנאים, ב = W. Bacher, *Die Agada der Tannaiten*, 2, Strassburg i.E. 1890
ברויאר, העברית = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת
פסחים, ירושלים תשס"ב
ברויאר, רב = י' ברויאר, "גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו", תרביץ
סו (תשנ"ז), עמ' 41–59
גולדנברג, ארמית א"י = D. M. Goldenberg, "Retroversion to Jesus' *ipsissima verba* and the Vocabulary of Jewish Palestinian Aramaic: The Case of *mata* and *qarta*", *Biblica* 77 (1996), pp. 64–83
דלמן, דקדוק = G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*, Zweite Auflage, Leipzig 1905
דקדוקי סופרים = רנ"ג ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, א-טז, מינכן-נירנברג
תרכ"ח-תרפ"ו
דקדוקי סופרים השלם = תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי-היד של
התלמוד כולל קטעי הגניזה ודפוסים ראשונים בשם "דקדוקי-סופרים-השלם",
הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב-תשס"א
הירשמן, קהלת = M. G. Hirshman, *Midrash Qohelet Rabbah*, Chapters 1–4; Commentary (ch. 1) and Introduction, Dissertation, the Jewish
Theological Seminary of America 1982

- הלכות גדולות = ספר הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, חלקים א-ג, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז. כל המובאות לפי כ"י פריז 1402
- הלכות פסוקות = ספר הלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, עם תשלום הלכות פסוקות, ירושלים תשנ"ט
- וייסברג, אמוראים = א' וייסברג, "הלשון הארמית בבבל בתקופת ראשוני האמוראים", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 95-156
- וייסברג, דוקטורט = א' וייסברג, תורת העברת מסרים תלמודיים, עבודת דוקטור, ליידן תשס"א
- ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך זוסמן, כתובת = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88-158
- זוסמן, נזיקין = י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תש"ן, עמ' 55-133
- טל, דיאלקטים = A. Tal, "The Dialects of Jewish Palestinian Aramaic and the Palestinian Targum of the Pentateuch", *Sefarad* 46 (1986), pp. 441-448
- טל, כינויי הרמז = א' טל, "בירורים בארמית של ארץ-ישראל, כינויי הרמז", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 43-65
- טל, המקור = א' טל, "המקור לצורותיו ברובדי הארמית היהודית בארץ ישראל", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראש ואחרים, ירושלים תשמ"ג
- טל, רבדים = א' טל, "רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165-184
- טל, תרגום = א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה
- טלמון, חננים = צ' טלמון, חננים לשוניים בפתגם הארמי שבתלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד
- יוסולה, קערות = H. Juusola, *Linguistic Peculiarities in the Aramaic Magic Bowl Texts*, Studia Orientalia, 86, Helsinki 1999
- לונד, גוף ראשון = J. A. Lund, "The First Person Singular Past Tense of the Verb הוה in Jewish Palestinian Aramaic", *Maarav* 4 (1987), pp. 191-199
- ליברמן, יוונית = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג
- ליברמן, ירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
- ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א

- T. Muraoka, "On the Morphosyntax of the Infinitive in = המקור, המוראקה, Targumic Aramaic", *Arameans, Aramaic and the Aramaic Literary Tradition*, ed. M. Sokoloff, Ramat-Gan 1983, pp. 75–79
- מורגנשטרן, גאונים = מ' מורגנשטרן, הארמית הבבליה היהודית בתשובות הגאונים: עיונים בתורת ההגה, בתצורת הפועל, בכינויים ובסגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2002
- C. Motos Lopez, *Qohelet Rabbah*, Tesis Doctoral, = מוטוס לופז, קהלת, Vol. III, Madrid 1999
- מנדל, איכה = פ"ד מנדל, מדרש איכה רבתי: מבוא ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז
- סכתו, סנהדרין = מ' סכתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of = סוקולוף, א"י the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic = סוקולוף, בבלי of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan, Baltimore and London 2002
- ספראי, מקורות = ש' ספראי, "מקורות ארץ-ישראליים היסטוריוגרפיים קדומים במסורת התלמוד הבבלי", עיונים בהיסטוריוגרפיה, בעריכת מ' צימרמן, מ' שטרן ו' שלמון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 73–83
- עסיס, מקבילות = מ' עסיס, סוגיות מקבילות בירושלמי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו
- S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum = פסברג, דקדוק Fragments from the Cairo Genizah*, Harvard Semitic Studies, 38, Atlanta 1990
- פסיקתא דרב כהנא = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו-יורק תשכ"ב
- פרידמן, אגדה = ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 119–164
- פרידמן, האשה רבה = ש"י פרידמן, "פרק האשה רבה בבבלי בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיה", מחקרים ומקורות, מאסף למדעי היהדות, ניו-יורק תשל"ח, עמ' 175–441
- פרידמן, הנוסח = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין, הנוסח, ניו יורק וירושלים תשנ"ז
- פרידמן, הפירושים = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין, הפירושים, ירושלים תשנ"א

- פרידמן, שלוש הערות = ש"י פרידמן, "שלוש הערות בדקדוק ארמית בבלי", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 58–69
- קארה, הארמית = י' קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד
- קוטשר, גלילית = E. Y. Kutscher, *Studies in Galilean Aramaic*, tran. M. Sokoloff, Ramat-Gan 1976
- קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז
- קלמין, חכמים = R. Kalmin, *Sages, Stories, Authors and Editors in Rabbinic Babylonia*, Atlanta 1994
- רובנשטיין, סיפורים = J. L. Rubenstein, *Talmudic Stories: Narrative Art, Composition, and Culture*, Baltimore 1999
- רוזנטל, מסורות = ד' רוזנטל, "מסורות ארץ-ישראליות ודרכן לבבל", קתדרה 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 7–48
- רוזנטל, ירושלמי = ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, מבוא ופירוש ש' ליברמן, ירושלים תשמ"ד
- רוזנטל, למילון = א"ש רוזנטל, "למילון התלמודי *Talmudica Iranica*", איראנו-יודאיקה, לחקר פרס והיהדות, בעריכת ש' שקד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 134–38
- שאלתות, ויקרא = שאלתות דרב אחאי גאון, ויקרא, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תשמ"ב
- שליזינגר = M. Schlesinger, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928

מילים יווניות קשות בספרות רבנית מאוחרת

א. אוכרוסוס

בפירוש קדום למדרש ויקרא רבה שהוציא לאור מ"ב לרנר¹ יש קטע קשה, וזה לשונו (עמ' 148 [לב, ח], שורות 95–99):

אמר זכריה אנא חמי להקב"ה אולוכרוסון דדהבא נקי: ראיתי צח ומצוחצח ביותר, כזהב נקי, שהוא אדום על אדומים, בלע' טריש דורוננט. ופ"ר [=ופירש רבי] תחילה, אלי כורסון דדהב נקי, על כסא זהב נקי. ור' סעדיא אמר לי: בלשון יוון קורין למלך הגדול על כל המלכים ולכל דבר גדול מחבירו, אוכרוסוס. ולא פורש מה ענין זכריה אצל ממזרים. ונ"ל שחסר בספרים. אבל לעתיד אמר הקב"ה, לכך נראה שחסר שם.

בכדי להבין קטע זה צריך לחזור למקור בויקרא רבה לב, ח (מהדורת מ' מרגליות, ג, ירושלים תשי"ח, עמ' תשנד–תשנה). המדובר בממזרים שנאסר עליהם לבוא בקהל ה' (דברים כג, ג), ולפי המדרש הם המכונים "העשוקים" (על פי קהלת ד, א), ואף על פי ש"אין להם מנחם" (קהלת שם):

אמר הקב"ה: עלי לנחמן. לפי שבעולם הזה יש בהן פסולת. אבל לעתיד לבוא אמר זכריה, אנא חמיתיה אולוכרוסון דדהב נקי.

עניינו של זכריה, שהקשה עליו בעל הפירוש הקדום באמרו "ולא פורש מה ענין זכריה אצל ממזרים", מתבאר יפה על פי המקבילות בשיר השירים רבה ד, ז ובבראשית רבתי, מהדורת ח' אלבק, ירושלים ת"ש, עמ' 255 (וכפי שציין מרגליות, שם, הערה לשורה 3):

לפי שירמיהו אמר "כסף נמאס קראו לך" (ירמיהו ו, ל), ויחזקאל אמר "היו לי בית ישראל לסיג" (יחזקאל כב, יח). בא זכריה ואמר: אנא חמית[ה] א[ולוכרוסין] כלה דדהב, הה"ד "ראיתי והנה מנורת זהב כלה" (זכריה ד, ב).²

1. מ"ב לרנר, פירוש קדום למדרש ויקרא רבה, ירושלים תשנ"ה.

2. על פי מדרש בראשית רבתי, והשלמתי על פי ויקרא רבה. וראה פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ש' בובר, ליק 1862, ה ע"א, הערה עט. והשווה ויקרא רבה לג, ו, עמ' תשסח.

ותורף הדרשה הוא כדעתו של ר' יוסי (ויקרא רבה שם, עמ' תשנג), שממזרים "טהורין הן לעתיד לבא". מילת אולוכרוסון היא ὁλόχρυσον³, שפירושה כולו זהב, והמילים "בדהב נקי" הן גלוסה.⁴ אף צדק בעל הפירוש הקדום באמרו "ונ"ל שחסר בספרים", כי אכן חסר בויקרא רבה הפסוק שמספר זכריה המופיע במקבילות. עוד הוסיף אותו מפרש קדום שהזהב הנקי "אדום על אדומים" הוא, ובלעז טריש דורוננט, שפירש אותו מ' בנית (לרנר, שם, עמ' 199) על פי הצרפתית: très dorant, זהב מופז. ואולם המשך הפירוש הקדום מוקשה הוא:

ופ"ר תחילה, אלי כורסון דדהב נקי, על כסא זהב נקי. ור' סעדיא אמר לי: בלשון יוון קורין למלך הגדול על כל המלכים דבר הגדול מחבירו, אוכרוסוס.

כוונתו לומר כי תחילה חשב שהצורה אולוכרוסון מכילה שתי מילים "אלי כורסון", כי אכן כך היא מופיעה בהרבה כתבי יד.⁵ המפרש חשב שפירושה "על כסא (מהארמית כורסי⁶ 'כסא') זהב נקי". ושמה חשב שהכוונה היא שזכריה רואה את הממזרים יושבים על כסא[ות] של זהב טהור, אלא שלאחר מכן הוא מוסיף שאמר לו ר' סעדיא⁷ שהמדובר במלך הגדול "דהגדול מחבירו, אוכרוסוס". וכצדק תמה לרנר המהדיר (שם, עמ' 189) וכתב בזה הלשון: "אינני יודע למאי כוונתו. ופשיטא שהתיבה היוונית ὁλόχρως פירושה: חיורון, מראה חיצוני חולני, וצריך עיון גדול".

יש עוד להוסיף כי גדולה התמיהה, שהרי המהדיר עצמו עמד על כך במבואו (עמ' 32) ש"מסתבר שגם [...] למחבר הייתה ידיעה מסוימת ביוונית [...] ברם [...] שאר הפירושים שקיבל מ'יודעי יוונית' שונים [...] ממש מעוררים גיחוך.⁸ תופעה זו אומרת דרשני ודומה שהיא מעידה לכאורה על ליקוי חמור למדי במפעלו הפרשני". על כן נראה לי לפרש את המילה אוכרוסוס שהיא המילים היווניות ὁλόχρυσος, שפירושה "איש הזהב", כלומר איש מורם מעל, איש ברום המעלה, שהרי מצאנו מעין שימוש זה – אמנם בצורה אירונית – אצל לוקיאנוס (בן המאה השנייה)

3. ראה במילונו של S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1889 (repr. Hildesheim 1964) (להלן לענוערטרער), עמ' 19, ערך "אולוכרוסון".

4. וכך העיר מרגליות שם, ואף בובר בפסיקתא דרב כהנא שם.

5. ראה באפרט של מרגליות שם: אילו כורסון פ (=כ"י פריז 119), אילו כריסין ל (=כ"י לונדון, ב"מ 340), אולי כורסון ש (=כ"י ירושלים 245).

6. ראה במילונו של M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990, עמ' 257, ערך "כורסי". אמנם הצורה כורסון, או כורסון, כפי שהיא אצלו, היא לשון רבים, והיה צריך לפרש "על כסאות זהב נקי".

7. על ר' סעדיא זה ראה מה שכתב י' תא-שמע בפתח דבר שלו למהדורת לרנר, עמ' 5.

8. כדבריו של תא-שמע, שם, עמ' 14–15.

1 pro Lapsu inter Salutandum⁹, וכן כך נקראו אנשים עשירים מאוד. וכוונתו לפרש שלעתיד לבוא יהיו הממזרים כ"אנשי זהב" המורמים מעל.¹⁰

ב. ניקורים של ברולקי

באחד הקטעים הקשים שבמדרש שמואל קוראים אנו: "ותקח מיכל את התרפים ותשב אל המטה" (שמ"א יט, יג) – תני בשם רבי איבו: ניקורים של בדולקי" (כד, י¹¹). ש' בובר כתב שם הערה ארוכה כדי לפרש את שלוש המילים האחרונות, ומחמת חשיבות העניין נביא את דבריו במלואם:

ניקורים של בדולקי, כן הוא בדפוס ראשון, ובכתב יד:¹² נקודים של בריקלי. ובילקוט הגירסה ניקורים של ברולקי.¹³ והמפרש מהר"י כ"ץ בדפוס פראג¹⁴ הציג בפנים כגירסת הילקוט רק אחר כך נשתבש ונדפס ניקודים במקום ניקורים, והוא מפרש ניקורים ענינו חלולים, כלומר כלי חלול ודיחק שם לפרשה. וכאשר הוא בדפוס פראג נדפס כן בכל הדפוסים ניקודים של ברולקי. והמוספי ערך בדולקי¹⁵ הביא המאמר הזה וגורס נקודים של בדולקי, והביא ובקצת נוסחאות כתוב של ברולקי, פירוש נקודים ציורים וצורות מלשון נקודות הכסף,¹⁶ ופירש ברולקי באות רי"ש בלשון רומי veriloqui [כך יש לקרוא], דוברי אמת¹⁷ כו'. עיין שם. אולם מה שהביא שבקצת נוסחאות כתוב של ברולקי היא שגגה, ויש לתקן, ובקצת נוסחאות כתוב של ברולקי. והרב בעל הערוך השלם¹⁸ כתב ניקורים ענינו חלולים ומנוקבים,

9. ראה במילונם של M. G. Liddell, R. Scott and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*⁹, Oxford 1940 (להלן לידל-סקוט), עמ' 2009ב, ערך χρύσεος.
10. נעיר כי אחד המלכים בשושלת המקדונית היה Romanus III Argyrus, שפעל בין השנים 1034–1028. Argyrus כאן = ἀργυρέος (בניבים שונים: ἀργυρῶν 'מכסף' [לידל-סקוט, עמ' 236א, ערך ἀργυρέος]) ובוודאי χρύσεος יהיה חשוב יותר. ומידי השערה לא נפקין.
11. מהדורת ש' בובר, קרקוב תרנ"ד (ד"צ: ירושלים תשכ"ה), עמ' 110.
12. הכוונה לכ"י פרמה דה-רוסי 563. וראה במבוא שם, עמ' 34.
13. ילקוט שמעוני, ב, רמז קכט, מהדורת הימן-שילוני, ירושלים תשנ"ט, עמ' 266, והשווה הערה לשורה 37 שם, ויש מה לתקן שם.
14. הכוונה לדפוס פראג של מדרש שמואל משנת שע"ג עם פירוש קצר מאת הגאון ר' יצחק בן שמשון כ"ץ. ראה במבוא של בובר, עמ' 37.
15. ראה דברי ר' בנימין מוספיה בערוך השלם, מהדורת א' קאהוט, ב, ניו יורק תשט"ו (ד"צ), עמ' 18–19.
16. על פי שיר השירים א, יא.
17. כוונתו בוודאי ל-verilocus (= veridicus), שפירושו (prophets, conveying the truth of prophetic utterances, etc.).
18. הוא קאהוט; ראה הערה 15 לעיל.

וברוקלי הוא לשון יוונית מדבר מכריסו ומשחיו ולמעלה,¹⁹ ובימים הקדמונים חשבו שהוא על ידי כישוף, ואם כן התרפים הם צורות דמות אדם תוכן חלולות ומדברות מבין חללן כו', עיין שם. ועיין במשביר שהביא הגירסה נקודים בדולקי בדל"ת ורצה לפרש המלה מיוונית,²⁰ עיין שם. והרב החוקר הרשד"ל [שמואל דוד לוצאטן] ז"ל כתב באגרותיו (אגרות שד"ל ח"ה דף תשיב) מאמר ר' אייבו איננו על התרפים אלא על כביר העזים [בהמשך הפסוק בשמואל א שם: "ואת כביר העזים שמה מראשותיו ותכס בבגד"], והמעתיקים כתבו תחילת הפסוק והשמיטו קצתו. והנה כביר העזים פירש רש"י עור מופשט שלם כחמת, ובלשון יווני *vákos* עניני עור עם הצמר, על כן במקום ניקורים צ"ל נקוס, ובמקום ברוקלי צ"ל ברולקי, והא ביוני[ת] *βαρύλογος*, והוא תואר לדובר רע ומוציא דבה.²¹ והתואר זה יצדק מאד על המשחקים בימי קדם בפני קהל ועדה ומשמיעים שירי עגבים ליצנות ולשון הרע. והנה האנשים ההם היו מתכסים בעור עזים בעל שער, להדמות לשעירים. והנה צדק ר' אייבו באמרו כי כביר העזים הוא עור עם השער שעליו כאותו שהיו רגילים ללבוש בעלי הסאטירע העושים עצמם כשעירים.

לא רק בוכר התלבט בפירושם של הדברים עד שהביא דעות שונות ומגוונות, אלא אף קאהוט לא היה מרוצה מן ההצעות השונות. וכן הוא כותב שם בהמשך להבאת דעתו של ר' בנימין מוספיה:

ואם הגירסה בדולקי אמיתית אז תהיה מלשון יוונית *βδελυκτός*²² [...] פירוש מכוער. ודרש תרפים מלשון יוונית *turpis*.²³ ורד"ק למלכים וליחזקאל שם, שם²⁴ פירש תרפים הם צלמים עשויים לדעת עתידות, ואם כן

19. *Eupoklēs* שם הוא *a famous ventriloquist*, וממנו המילה *eupoklēs* לכל דברן מבטן; ראה לידל-סקוט, עמ' 730 בערכו. הוא מוזכר על ידי ארוטיאנוס, איש המאה הראשונה; ראה E. Nachmanson (ed.), *Erotianus Grammaticus*, Upsala 1918, עמ' 308. ארוטיאנוס כתב כנראה ספר על היפוקרטס בשם *de Articulis*, אך ספר זה אינו מצוי.

20. ראה י' שיינהאק, ספר המשביר או ערוך החדש, א, ורשה 1858, דף נ ע"א, ערך "ברלקי": "ויש גורסים בדולקי *ειδολικός* צורות דומות להתרפים". ובהערה פב שם האריך בביאור העניין וסיים: "אבל בבית דוד היו רק ניקודים, פי' צורות עשויות בתבנית דומה מעט להדולקים, או גוף האדם". כוונתו של שיינהאק הייתה ל-*ειδολικός*, אלא שפירושה של מילה זו הוא *phantasmal, imaginary image, likeness* (ראה לידל-סקוט, עמ' 483) וכנראה התחלפה לו מילה זו במילה *ειδολικον* (לידל-סקוט, ערך *ειδολον* III).

21. "Vented in bitter words; offensive". ראה לידל-סקוט, עמ' 307 בערכו.

22. וכן מתרגם השבעים את תועבת שבמשלי יז, טו.

23. J. Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und die Midraschim*, 1, Leipzig 1876, ערך "ברקין", עמ' 271א. שם הוא מפרש ברוקלי וכן הוא גורס. השווה שם, עמ' 194א, ערך "בדולקי"; השווה לאברקין, *bracae, βράκαι*, מכנסיים.

24. ראה מלכים ב כג, כב ויחזקאל כא, כו.

לפי זה יש לומר שמלת ברוקלי כמו ארקילין שבא פירושו שבערך ארקל,²⁵ והוא לשון רומית oraculum [...] וכן ראיתי במ"ע יאהרביכער להחכם ברילל צד ק"ע²⁶ [...]

ואילו יסטרוב במילונו מפרש: "ברוקלי, ראה אַמְבוֹרְקֶלֶן: wrapper, cover, ניקורים של ברוקלי: shreds of (horse) cover".²⁷ ואילו הצעתו של ש' קראוס, בלענווערטער שלו: βρίκελοι Larven, כלומר 'מסכות', נדחתה על ידי עמנואל לעף במקום.²⁸ שם גם גרס נקוסים במקום ניקורים, ופירש על פי היוונית ὄγκος haaraufsatz, כלומר 'פאה נכרית', הצעה שאף אותה דחה לעף.²⁹ והנה נראית לי דרך אחרת בפירוש של קטע קצר זה. בספרו החשוב של לוסון³⁰ (פרק ד, §§א-ב) הוא דן ב-The Modern Greek Vampire (ערפד, מוצץ דם).³¹

25. ראה ערוך השלם, א, עמ' 302.
26. N. Brüll (ed.), *Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur*, 1, Frankfurt 1892, עמ' 169-170.
27. M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, 1, New York 1902, עמ' 191א, ערך "ברוקלי". והשווה שם, עמ' 74א, ערך "אמבורקלין", מן הלטינית involucrum. על מילה זו ראה מה שכתבתי בספרי D. Sperber, *Roman Palestine 200-400: Money and Prices*², Jerusalem 1991, עמ' 207, וכן במאמרי "אמבורקלין", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 444-449.
28. ראה לענווערטער, עמ' 165א ערך "ברוקלי". קראוס כתב על כך בהרחבה במאמרו הגדול "Zur griechischen und lateinischen Lexicographie aus jüdischen Quellen", *Byzantinischer Zeitschrift* 2 (1893), עמ' 499-502 (ולא עמ' 450 כפי שרשום בלענווערטער שם). לגבי βρίκελοι ראה לידל-סקוט, עמ' 330א: "name of a tragic mask", ואצל M. Schmidt (ed.), *Hesychius*, Jena 1867, עמ' 322 ערך βρίκελοι, προσοπεία: "Δίδυμος δὲ τὰ τραγικά" קראוס הביאו במאמרו הנזכר, עמ' 500, והזכיר מקורות נוספים ואת כל שאר ההצעות שהוצעו.
29. קראוס (במאמרו הנזכר בהערה הקודמת), עמ' 501, ובלענווערטער, עמ' 366א, ערך "נקוס" והערתו של לעף שם. טרם מצאתי משמעות זו בלקסיקונים היווניים.
30. J. C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, Cambridge 1901 (מהדורה שנייה: ניו יורק 1908; להלן לוסון).
31. L. J. Ivanits, *Russian Folklore*, New York-London 1922, p. 121; D. A. Calmet, "Vampires of Hungary, Bohemia, Moravia and Silesia", in J. L. N. Perkowski, *Vampires of the Slaves*, Cambridge 1976, p. 80. עוד על הערפד ראה G. Polites, "Περὶ Λυκοανθρώπων", *Πανδώρα* 16 (1886), pp. 453 ff.; idem., *Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν Νεωτερόν Ἑλλήνων*, 1, Athens 1871, pp. 67 ff.; idem., *Παραδόσεις*, S. Baring-Gould, *The Book of Wares*, 2, Athens 1904, pp. 1240 ff. *Wolves*, London 1865; W. Hertz, *Der Werwolf*, Stuttgart 1862; W. Fischer, *Dämonische Wesen, Vampir und Werwolf in Geschichte und Sage (Aberglaube alter Zeiten iii)*, Stuttgart 1906; E. O'Donnell, *Warewolves*, London 1913-1922. ויש עוד ספרות נרחבת על נושא מרתק זה.

המילה, בצורתה הרווחת יותר, לערפד ביוונית היא βρυκόλακας.³² הצורה הסלבונית של מילה זו היא vrykólakas. לוסון מביא את דבריו של הסופר בן המאה הי"ז Leo Allatius, שכתב:³³

The vrykólakas is the body of a man of evil and immoral life [...] Such bodies do not like those of other dead men suffer decomposition after burial nor turn to dust, but having, as it appears, a skin of extreme toughness become swollen and distended all over, so that the joints can scarcely be bent; the skin becomes stretched like the parchment of a drum, and when struck gives out the same sound; from this circumstance the vrykólakas has received the name τυμπαναῖος ('drumlike').

אין ספק בעיניו של לוסון שמקור המילה בצורתה היוונית היא מן השפות הסלבוניות העתיקות, חרף ניסיונות למצוא לה אטימולוגיה יוונית.³⁴ לוסון מבדיל בין משמעות המילה אצל הסלבים, המפרשים 'ערפד', לבין זו אצל היוונים, ומסכם:³⁵

[...] in Greece proper and in the Greek islands the word 'vampire' is, so far as I can discover, absolutely non-existent, and it is vrykólakas which ordinarily denotes the resuscitated corpse.

אם אכן נניח שברולקי היא צורה מקוצרת מברוקולקי,³⁶ ופירושו גופה החוזרת ל(סוג

32. שם, עמ' 364. בהערה 3 שם הביא אודונל כעשר צורות דיאלקטיות שונות, בעיקר על פי ספרו B. Schmidt, *Das Volksleben der Neugriechischen und das hellenische Altertum*, של Leipzig 1871, עמ' 158, ובהן צורת הועירות βρυκολάκι. ראה גם G. F. Abbott, *Macedonian Folklore*, Cambridge 1903, עמ' 217–222. יש לשים לב לכך שבוולכיה מכנים אותו priccolitsch (אבוט, שם), וזו בוודאי אותה מילה.

33. בספרו *De quorundum Graecorum opinionibus*, 1645 (לוסון, עמ' 364 הערה 5). שמו היה Leone Allacci.

34. אודונל, שם, עמ' 377. שם מצוין כי שמידט (שם, עמ' 158) דחה את הצעתו של קוראץ' לקשור אותה עם צורה קדומה של מילת μωρολόγι, μωρολόγι. hobgoblin. אצל לוסון, שם, הערה 2, הובאו השורשים מ-Old Slavonic *velkŭ, זאב, דלאק, Dlak, שָׁר (של פרה או סוס). ראה על כך בספרו של F. von Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*, Amsterdam 1970, עמ' 380, ערך *velkŭ.

35. שם, עמ' 378.

36. צורה דומה לכך מופיעה בספר חכמת הנפש, למברג תרל"ו, דף יז ע"א: בורוקולי, ואילו בספרו של מנשה בן ישראל, נשמת חיים, לייפציג תרכ"ב, מאמר ג סוף פרק יד, היא מופיעה כבורוקולאקס. ראה J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, Philadelphia 1961, עמ' 279 הערה 40. הוא אף מציין את ספרו הגדול של

של) חיים, אזי נוכל אף לפרש את מילת ניקורים, אף היא על פי היוונית מ-νεκρός, 'גופה (של אדם).'

ושיעורם של דברים, כי מיכל בת שאול עזרה לדוד לברוח מפני שלוחיו של שאול שביקשו להרגו: "ותרד מיכל את דוד מבעד החלון" (שמ"א יט, יב). היא לקחה תרפים העשויים מגופות, אשר בהיותם מעין חיים יכולים להשמיע קולות, שמה אותם במיטה וכיסתה אותם כדי לתת לדוד שהות להימלט. תיאור זה של התרפים יש בו קרבה מסוימת למסורות אחרות שמצאנו על אודות התרפים, כגון זו שבתנחומא בראשית, ויצא, יב:

"ורחל לקחה את התרפים" (בר' לא, לד). למה גנבה אותם? כדי שלא יהיו אומרים [התרפים] ללבן שיעקב בורח עם נשיו וימצאנו. וכי התרפים מדברים הם? כן, דכתיב "כי התרפים דברו און" (זכ' י, ב) [...] וכיצד היו עושים? מביאין אדם בכור ושוחטים אותו ומולחים אותו במלח ובשמים וכותבין על ציץ זהב שם רוח טומאה ומניחין הציץ במכשפות תחת לשונו, ומניחין אותו בקיר ומדליקין לפניו נרות ומשתחווין לו, ומדבר עמם בלחש [...] ³⁷

הווה אומר שהתרפים עשויים מגופות של בני אדם, ובדרך כלשהי יש בהם מעין חיים, וזה הצד השווה שבין המסורות הללו.

זמנו של מדרש שמואל אינו ידוע בבירור. צונץ חשב שאין הוא מלפני המאה הי"א, ³⁸ אבל כעת מקובל שהוא קדום יותר מאחר ויש ציטוטים ממנו בכתבי הגאונים, ר' שמואל בן חפני ורב נסים גאון ועוד, ³⁹ הגם שיש בו תוספות מאוחרות יותר. ⁴⁰ על

M. Güdemann, *Geschichte des Erziehungswesen und der Kultur der abendländischen Juden*, 2, Vienna 1884, עמ' 366, המקשר מילה זו למילה הסלכית (=מ' גידמן, התורה והחיים, א, ורשה תרנ"ז [ר"צ: ירושלים תשל"ב], עמ' 176 הערה 4).

37. ניתחתי את המוטיבים שבמדרש זה בספרי *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*, Jerusalem 1994, עמ' 104–107, 115–118.

38. יוס'טוב ליפמן צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 133, 414.

39. ראה H. L. Strack and G. Stemmerger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1991, עמ' 390–391; וכן צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 179.

40. ראה לדוגמה במהדורת בובר, עמ' 54 הערה ז, על מעשה בר' ישמעאל ור' עקיבא, שהיא תוספת מאוחרת (שאינה בכתב היד, ונמצאת במהדורה הראשונה), והיא על פי מדרש תמורה (וציון אף אצל רבינוביץ, שם, עמ' 182 הערה 11). לפי מה שהצענו אין מאמר זה מפיו של ר' אייבו, שהיה אמורא ארץ-ישראלי מן הדור השני, אלא זהו קטע פסידראפוגרפי. על ר' אייבו ראה א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים ², ירושלים תשכ"ב, עמ' 138–139.

כן קשה יהיה לתארך את הקטע דידן. ואולם נראה מימי הביניים, שהרי עד כה לא מצאתי את המילה הזאת בספרות היוונית הביזנטית.⁴¹

41. E. Trapp, *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität*: אצל מילה זו מצויה אצל (שהוא המילון החדש והמלא ביותר בתחום זה). לעומת זאת, המילה נמצאת במילונים ליוונית של ימי הביניים ואילך. כך למשל אצל P. and S. Dimitraka, *Neon Orthographikon Erimnevutikon Lexikon*, Athens 1970, pp. 323b–324a, “βρυκόλαξ”; E. Krairas, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας*, 4, Salonika 1975, pp. 191–192, “βρικόλακιάω”, “βρικόλακας”; J. Stamatakos, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γρασσης*, 1, Athens 1971, p. 843a, “βρυκόλαξ”; N. P. Anarioste, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, S. Menandros, “Βουρβούλακας”, *ראה עוד*, Salonika 1967, p. 56a, “βρικόλακας” *Λαογραφία* 8 (1921), pp. 301–297; R. Browning, *Mediaeval and Modern Greek*, “Sometime after the tenth century the word: הייד כותב: Cambridge 1968, p. 16 W.) began to denote a vampire, and this is its sole meaning in Greece at present” על מילים שאולות משפות סלביות ביוונית *ראה* G. Meyer, *Die slavischen, albanischen und rumänischen in Neugriechischen*, Vienna 1894; M. Triamphyllides, *Die lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur*, Salonika 1963, pp. 299 ff.; J. Irmscher, *Die slavischen Sprachen und das neugriechische*, Sophia 1978; M. W. Weltmann, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel*, München 1978 עמ' 170–166. כאן המקום להעיר כי יש מילים ממקור סלבי שנכנסו לספרות הרבנית בימי הביניים. *ראה* בספרו של א"א הרכבי, היהודים ושפת הסלאוים: מדרשות וחקירות בקורות בני ישראל בארץ רוסיה, וילנה תרכ"ז, עמ' 47–48. הרכבי הזכיר את דברי א' גייגר בפרשנותא, לייפציג תרס"ז, החלק העברי, עמ' 33, וכן העיר על כך צונץ בספרו תולדות רש"י וספריו, לבוב ת"ר (ללא ציון העמוד). הרכבי (שם, עמ' 45 הערה קכב) דן בשאלה מניין לו לרש"י מילים כנעניות (סלביות) אלה (ארבע שהוא מביא שם). ואולם כמה שנים לאחר מחקרו של הרכבי הראו חכמים שפירוש זה אינו לרש"י כלל (י"ה שור, "פי' בראשית רבה ופי' מס' נדרים המיוחסים לרש"י, א: פירוש בראשית רבה", החלוצ, מחברת עשירית [תרל"ח], עמ' 111–118, ושוב בתוך *Magazin für die Wissenschaft des Judentums* 14 (1887) עמ' 17–1). וסיכם את הדברים י' תיאודור במאמרו המקיף, "מאמר על פירוש בראשית רבא", תפארת ישראל: מנחת תודה ומזכרת אהבה לכבוד... ישראל לוי..., ברסלוי תרע"א (ד"צ: ירושלים תשל"ב), עמ' 132–154, והביא עוד חוקרים אשר עסקו בחיבור זה. מוסכם שהוא קדמון, אולי מן המאה הי"ב, אולי איטלקי, ושהביא הרבה מילים זרות מיוונית (שם, עמ' 140), מערבית ומ"לשון כנעני" (שם, עמ' 141). עיין בדברי א' אפשטיין, "ר' יוסף קרא והפירוש לבראשית רבה המיוחס לרש"י", מקדמוניות היהודים, בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תשי"ז, עמ' שכח–שלו. וראה לאחרונה דברי י' תא-שמע, בפתיחתו לפירוש קדום למדרש ויקרא רבה, מהדורת מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 15, ושם לרנר, עמ' 54–55. וראה עוד J. Theodor, "Die Laazim in den alten Kommentar zu Bereischit rabba", *Festschrift A. Schwartz*, ed. S. Krauss, Berlin–Vienna 1917 עמ' 367–388, ואכמ"ל.

הסדרן והמסדר

א. הסדרן

תוך כדי הכנת מחקרי על הפרשנים היהודים הביזנטים שנכללו באוסף הפרשנות שפרסם דה לג',¹ הגעתי לנושא הסדרן בכתבי התקופה הזאת.

על נושא הסדרן כתב ריצ'רד שטיינר במאמרו ב"לשוננו" ובו הצביע על שימוש של הפרשן רעואל, בעל הפירוש לספר יחזקאל בקובץ של דה לג', במונח הסדרן ככינוי לעורך הספר.² שטיינר מצא שתי הופעות של המונח בפירוש ליחזקאל ועוד הופעה אחת בפירוש לתורה שנכלל בקובץ, שאולי הוא מידי מחבר שונה מרעואל. באותה שנה זכה נושא הסדרן למאמר נפרד משל ישראל תא-שמע, שבו נידונה הופעת המונח במקור אחר מאותה תקופה.³

בכוונתי להצביע כאן על מראי מקום נוספים בספרות התקופה שאותה תופעה באה בהם לידי ביטוי,⁴ ובשולי עניין הסדרן אצביע על מונחים נוספים שעניינם קרוב לזה של הסדרן.

במחקרי על רעואל וחבריו, הפרשנים הכלולים בקובץ האמור, אני מצביע על שורת קשרים סגנוניים וענייניים עם מדרש לקח טוב, המיוחס לר' טוביה בן אליעזר.

* לחומר נוסף על הסוגיות הנידונות כאן ראה גם מאמרי "חיבור פרשיות מן המקרא בתפישת פרשנים קראיים כותבי עברית – עיון בכתביהם של יעקב בן ראובן ואהרן בן יוסף", בית מקרא ד (תשס"ב) קצא, עמ' 305–321.

1. N. de Lange, *Greek Texts from the Cairo Genizah*, Leiden 1996.

2. ר' שטיינר, "בחניות לשון בפירוש ליחזקאל ולתרי עשר שבמגילות העבריות מביוזנטין", לשוננו נט (תשנ"ו), 39–56. וראה עוד R. C. Steiner, "A Jewish Theory of Biblical Redaction from Byzantium: Its Rabbinic Roots, its Diffusion and its Encounter with the Muslim Doctrine of Falsification", *Jewish Studies Internet Journal* 2 (2003), עמ' 123–167.

3. י' תא-שמע, "פירוש דברי הימים שבכ"י מינכן", מגזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 135–141. תא-שמע אף חזר לנושא הסדרן במאמר הביקורת "פרשנות עברית-ביזנטית סביב שנת 1000 מן הגניזה", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 247–256, וכן "לתולדות הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטין ואשכנז", מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים, לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 63–64. תא-שמע ושטיינר מצביעים על תפיסה ביקורתית מסוימת בחיבור המקרא, הבאה לידי ביטוי בשימוש בלשון הסדרן.

4. על פנים נוספות של פעילות הסדרן בקובץ הפרשנות הביזנטית של דה לג' אני עתיד לכתוב במחקרי על פרשנים אלה.

יש להדגיש שמדובר בפרשן משלהי המאה האחת-עשרה מצפון יוון, כלומר אנו עוסקים כאן באותה תקופה ובאותו אזור. מסתבר שניכרת זיקה בין הפרשנים שבקובץ לחיבורים ביוזנטיים נוספים מאותה תקופה. קשרים אלה יידונו בחיבור שאני מכין, כאמור, על הפרשנים היהודים מביזנטיון. כאן אני בא להצביע על הסדרן המצוי גם בכתבי של ר' טוביה בן אליעזר.

בפירושו לבראשית מב, לד, "והביאו את אחיכם הקטן אלי ואדעה כי לא מרגלים אתם כי כנים אתם את אחיכם אתן לכם ואת הארץ תסחרו", אומר בעל לקח טוב: "ללמדך שיש לדרוש ולהוסיף על דברי האגדה בכל מקום לפי שהסדרן מקצר הענין, שהרי לא אמר למעלה ואת הארץ תסחרו, והם ספרו לאביהם ואת הארץ תסחרו". וכל כך משום שבהוראת יוסף אותם נאמר: "ואת אחיכם הקטן תביאו אלי ויאמנו דבריכם ולא תמותו ויעשו כן" (בר' מב, יט-כ). נמצא שבדברי יוסף שהם מצטטים אין מופיעות המילים "ואת הארץ תסחרו", ואף על פי כן הן נכללו בדיווחם של אחי יוסף.

על כך אומר חזקוני בד"ה "ואת הארץ תסחרו": "יוסף לא אמר להם כן אלא כל זה היו אומרים מעצמם כדי שישלח אתם את בנימין". והשווה גם הרמב"ן למקום: "שינו לו בדבר מפני השלום כדי שישמע אליהם לשלח אתם בנימין, כי ברצונם מיד היו חוזרים לולי שאמר לא ילך בני עמכם. וכן אמרו לו אחיכם האחד הניחו אתי, ולא הגידו לו מאסרם ולא מאסר שמעון. ויתכן שאמר להם יוסף 'ואת הארץ תסחרו', ולא סיפרו הכתוב, וטעמו שתביאו סחורה כרצונכם לקנות התבואה ולא אקח מכם סחורתכם כי איטיב לכם תחת בשתכם".

חזקוני סבור שהאחים הוסיפו את הדברים מדעתם. אמנם הרמב"ן מסכים לפירוש זה, אבל בצדו הוא מעמיד על אפשרות אחרת, שאמנם אלה הם דברי יוסף "ולא סיפרו הכתוב". אולם לדעתי הגדיל ממנו בעל לקח טוב, באשר הוא מייחס את ההחלטה כיצד "לארגן" את מסירת הדברים בסיפור המקראי ל"הסדרן". הסדרן הוא שהחליט לקצר את העניין במקום אחד ולהרחיבו במקום אחר. ללא ספק זו דעה עקרונית על קיומה של יד עורכת או מחברת, המביעה גם תפיסה של כלל דרכי הכתיבה שבמקרא.

על פי המובא בכתבי רעואל, תפקיד הסדרן מתרכז בענייני נוסח בעיקר – "ב' ספרים מצא הסדרן" וכו' – והוא שקבע, למשל, את הנוסחה הכפולה ביחזקאל לה, וכן הוא לגבי הגרסה "וישקהו". בניגוד לכך, לדעתו של בעל הפירוש לספר בראשית בקובצו של דה לנג', מדובר בשתי גרסאות שמצא הסדרן.

המיוחד במקום זה בלקח טוב הוא, שמחד גיסא הוא נוגד לתורה ואמירה כזאת לגבי עריכת התורה היא רגישה ביותר, ומאידך גיסא הפרשן מזכיר דרך עקרונית שגרתית של דרכי הסיפור המקראי. מסתבר שאת ארגון החומר ואת ההחלטה מה לכתוב והיכן לכתוב ייחס הפרשן לסדרן זה. דומה לו אחד המקומות המיוחדים לסדרן בפירוש רעואל ליחזקאל י, ח: "וירא ונראה לכרובים תב[נית] יד אד[ם]

ת[חת] כנפ[יהם] מיכן למדם בטוב היאך היו ואמרם למעלה⁵. גם שם ההחלטה על הכללת ביטוי זה או אחר נתונה בידי הסדרן. אף על פי כן אני סבור שהמקום בלקח טוב לבראשית מב, לד חשוב יותר, משום שכאמור מדובר בתורה ומשום שעניינו תפיסה עקרונית של דרכי הכתיבה של הסיפור המקראי, המשתמש בתיאור אליפטי מחד גיסא ובהשלמות לחוסר האליפטי במקום אחר מאידך גיסא. זוהי דרך כתיבה השלטת בכלל המקרא.

הלשון סדרן (סודרן, סדרנא) במשמע עריכה וסידור חיבורים לסוגיהם בא כבר בספרות התלמודית, ושטיינר העיר על שלוש הופעותיה: ירושלמי הוריות פ"ג ה"ה (מח ע"ג): "הסודרן קודם לפילפלן"; פסחים קה ע"ב: "גמרנא וסדרנא אנא (=רש"י: "מסדר שמועות"); שוחר טוב לתהלים פז, ה: "כד הוי חמי סדרן טב, מייתי ליה לקרתא, תנייה טב מייתי ליה לקרתא, הדא הוא דכתיב גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיהו" (מש' כה, א).⁶ וצריך להוסיף על דבריו, שבשוחר טוב, שם, באה גם הופעה נוספת של סודרן, שלא הזכירה שטיינר. נאמר שם על חזקיהו המלך: "שהוא [חזקיהו] סודרן, ואינו מדבר אלא בדברי תורה שנמשלו כמים, שנאמר הוי כל צמא לכו למים [יש' נה, א], ואומר לכו לחמו בלחמי" (מש' ט, ה). נראה שנרמזה כאן מסורת על חזקיהו הקשורה בעריכת חלקים מסוימים של ספרות המקרא, וכל זאת בקשר לאמור על חזקיהו במשלי כה, א: "גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה".

לשאלת תפיסתו הביקורתית של ר' טוביה בן אליעזר יש לעיין בדבריו לדברים יב, ח, "לא תעשון ככל אשר אנחנו עשים פה היום": "כי לא יכשר לאמר לאותו הדור שהיו עומדים לפני משה רבינו כי אתם עושים הישר בעיניכם, כי הוא היה מנהיג להם בתורה ובמצות אלא הוא זמן השופטים שנאמר [שופ' כא, כה] 'בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה'".

תמיהה היא האם סבר הפרשן שכתוב זה נתחבר רק בימי השופטים, ואם כן הוא, הרי זו דעה מהפכנית ביותר, אולם אפשר שנתכוון לומר שמשה דיבר על העתיד לקרות בימי השופטים, ואזי זו דעה מסורתית מקובלת. עם זאת אני סבור שגם לפי אפשרות זו, מעניין שהפרשן מפרש כתוב המדבר על ההווה, "אנחנו עשים פה היום", כמכוון לעתיד הרחוק.

מכל מקום, לגבי המקום המפורש שדנתי בו קודם, בראשית מב, לג, לעניין דרכי הכתיבה האליפטית במקרא, תמה אני שבכל פירושו של בעל לקח טוב זה המקום היחיד, לפי דעתי, שהוא משמיע דעה כזאת.⁷

5. ראה על כך שטיינר (הערה 2 לעיל), עמ' 51 הערה 61, בעקבות ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 67.

6. שטיינר, עמ' 51. בכתב היד הגרסה כאן היא סודרן במקום סדרן. הנוסח שהבאתי בפנים שונה ממה שהובא אצל שטיינר, שם.

7. אני קובע זאת על סמך קריאה רצופה בכל חלקי מדרש לקח טוב, זאת ללא אפשרות של בדיקת הטקסטים באמצעים אלקטרוניים.

ב. המסדר⁸

נוסף לתואר סדרן/סודרן יש, לדעתי, לכלול גם את הכינוי (ה)מסדר, שנראה לי שהוא בן זוגו של הסדרן.⁹

ר' משה קמחי (בפירוש המיוחס לראב"ע), בפירושו לעזרא ד, ח, "רחום בעל טעם ושמשי ספרא כתבו אגרה חדה על ירושלים לארתחששתא מלכא כנמא", אומר בד"ה "כנמא": "כאשר נאמר וזה מאמר הסופר ומסדרים הספר וטעמו כאשר נאמר כן היתה האגרת ששלחו הנזכרים". כלומר, הפרשן סבור שמילת כנמא היא מדברי הסופר ואינה חלק מדברי האיגרת. מעניין ביותר הוא התואר הכפול "הסופר ומסדרים הספר", היינו הסופר ועורכי הספר.¹⁰ לדעתי, תואר זה מקביל לתואר הסדרן שעסקנו בו עד כאן. וראוי להשוות לדברי מצודת דוד, עזרא ד, ח: "רחום

8. כללתי כאן את הסעיף על המסדר אף שאין בו דוגמאות מפרשנות יהודית בינונית, כציר הדברים של מאמרי. הסעיף בא להצביע על הכינוי המסדר כמקביל להסדרן, ונראה לי שתואר זה לא צוין די צורכו בספרות המחקר.

9. שאלת הפועל סדר במשמע 'ערך' נידונה אצל ר' הריס, "מודעות לעריכת המקרא אצל פרשני צפון צרפת", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יב (תש"ס), עמ' 289–310, בייחוד בעמ' 292 (וראה ביבליוגרפיה מפורטת לכל אורך המאמר). גם לגבי ספרות חז"ל יש שימוש בלשון מסדר ושאר שימושי הפועל משורש סד"ר בקשר לעריכת חיבורים ולסידורם ועוד כיוצא באלה שימושי לשון. עיין למשל בתוספות יום טוב למשנה תמיד ו, א: "אלא שיש לתמוה על המסדר משנה זו איך קבעה במקום הזה ללמד על עבודה של בין הערבים. וכל מה שקדם לה והבא אחריה בעבודה של בך [...] לפיכך יש מקום למסדר המשנה שיסמון ויסדר כאן עבודת המנוחה בשל הערבים באותו המקדים שזכה בדשון המנוחה". וכן מזכיר רש"י בתענית כא ע"א: "מסדרי מתניא", ובסנהדרין לה ע"א: "מסדרי הגמרא". ועיין לגבי הגדה של פסח בספר השל"ה, מסכת פסחים, ביאור ההגדה, ג: "ואז לא יקשה למה שאל אלו שאלות ולא אחרות, כי לא היה בכאן שואל ומשיב, רק החכם המסדר ההגדה סידר השאלות בעצמו, הוא מותיב והוא מפרק, והוא סידר בכאן עניינים המביאים לדבר גדול, ארבע לשונות של גאולה". ועוד על הגדה של פסח בספרי ר' צדוק, ספר אור זרוע לצדיק, "בי"ת רבתי ובי"ת זעירא": "ולכן יסד המסדר הגדה אחד מי יודע כו' אלהינו כו' שהוא האחד האמיתי [...] ולכן תפס המסדר הגדה שנים כו' רק שני לוחות". וכן עוד בספר השל"ה, מסכת שבת יד, רמה: "וע"ז תקנו מסדרי התפלה" וגו'. ויש עוד מקורות כיוצא באלה. על סדר במשמע 'חיבור דברים' וכדומה ראה עוד: רש"י צפניה ב, ד, ד"ה "כי עזה עזובה תהיה": "כי אם תעשו כן אפקוד על שכינתכם הרעים פלשת ועמון ומואב כמו שהנביא מסדרן והולך"; רש"י מלכים ב, ה, א: "ועמנן שר צבא – נסים שנעשו על ידי אלישע, מסדר והולך"; רש"י מלכים ב, ו, א "ויאמר בני הנביאים – נסים שנעשו לו מסדר והולך"; רמב"ן על שמות לב, יא: "אבל במשנה תורה ספר הענין בסדר אחר, כי אחרי דבר ה' שאמר הרף ממני ואשמידם, אמר ואפן וארד [דב' ט, כו] והטעם, לפי שהיה משה מסדר להם שם כל חטאיהם והטורח שטרח עליהם, והנה ספר מה שעשו בחורב בעגל" (פסוקים יב–טז).

10. השווה עוד לפירושו לעזרא ה, ד, ד"ה "כנמא אמרנא להום": "הם דברי הבונים או דברי הסופרים לשואלים להם מן שם לכוּם טעם ופי' כאשר נאמר בספר כן אמרנו להם מי הם האנשי הבונים".

היה המסדר ושמשי היה הכותב". מדברים אלה עולים הפרדה ובידול בין הכותב לבין המסדר, שהוא תואר לעורך או כיוצא בו. והשווה לרש"י בד"ה "רחום בעל טעם": "רחום היה מזכיר ובעל דברים לסדר המכתב", ובד"ה "ושמשי ספרא": "וכן דרך המקרא להזכיר סופר ומזכיר שניהם ביחד לפי שהם זקוקים זה לזה הא' מסדר ומזכירו והסופר כותב" וגו'.¹¹

והנה, במפתיע, בפירושו של ראב"ע עצמו בא צירוף לשון זה. בפירושו לשמות ו, כח, ד"ה "ויהי" אומר הוא: "ויהי – יש לתמוה על המסדר הפרשיות" ¹² למה לא ¹³ דבק זה הפסוק עם הבאים אחריו, והוא סמוך אליהם, ואם לא ידענו בו טעם כי כן ביום דבר ה' אל משה בארץ מצרים, וזה שדבר לו אני ה' דבר אל פרעה. וכמוהו ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות מקרב העם דבק בפרשה הסמוכה אליו. אולם בעל ההפסקות ידע לו טעם למה עשה כן כי דעתו רחבה מדעתנו". ונראה לי, שהלשון מסדר הפרשיות במקום זה הוא תואר לאל כמחבר התורה.¹⁴

11. צירוף מעניין ביותר בא בפירושו של ר' אברהם סבע, מדור גירוש ספרד ופורטוגל, שבפירושו לשמות טו, כ ב"צרור המור" הוא מדבר על "משה המחבר ומסדר השירה".

12. בעל אור החיים משתמש כאן בצירוף "מסדר הפרשיות", ללא ספק בהשפעת ראב"ע.

13. כך על פי כ"י פריז; ראה במהדורת וייזר (תל-אביב תשל"ו) על אתר.

14. ראוי להעיר שבכתבים קראיים מצוי שימוש במונח הערבי ה"מדון" במשמע 'המספר', אשר ניתן לראות בו גם עורך וכדומה, ויש בכך מקבילה ערבית למונחים שדנתי בהם כאן: הסדרן, המסדר ודומיהם. על כך ראה בספרו של א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 86–94. ביקורת על ספרו של סימון ובכלל זה דיון במשמעות ה"מדון" כתב ח' בן שמאי, "על אוריאל סימון, 'ארבע גישות לספר תהלים מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא', כולל שריד משיטה ראשונה של פירוש ראב"ע שעדיין לא ראתה אור", קרית ספר נח (תשמ"ג), עמ' 400–406, ושם במיוחד על תפקיד משה כמדון של התורה. בכלל פעולותיו הייתה החלטה על סדר הבאת הדברים בה, מה ייכלל בה, היכן לקצר בתיאוריו והיכן להאריך (ראה לעיל דברים מקבילים שכתבתי על ר' טוביה בן אליעזר בפירושו על "ואת הארץ תסחרו"). והשווה ר' דרורי, ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית, תל-אביב 1988, עמ' 114 והערה 14 שם. על תפקיד המדון לפי יפת כאחראי לסדר ספרי המקרא ושאר תפקידים מעין אלה עיין אצל L. Marwick, "The Order of the Books in Yefet's Bible Codex", *Jewish Quarterly Review* 33 (1942/43), עמ' 448, 453–454. על מעמד המדון ראה גם במחקריה של מ' פוליאק, "יעוד הפוך בה", פעמים 88 (תשס"א), עמ' 139–156 (במיוחד עמ' 148–154); מ' פוליאק וא' שלוסברג, "תרגומו של יפת בן עלי הקראי לספר עובדיה", פעמים 89 (תשס"ב), עמ' 61–82 (במיוחד עמ' 62–63 והערה 5, ושם ספרות לנושא); M. Poliack and E. Schlossberg, "Historical-Literary, Rethorical and Redactional Methods of Interpretation in Yefet ben 'Eli's Introduction to the Minor Prophets", *Exegesis and Grammar in Medieval Karaite Texts*, ed. G. Khan, Oxford 2001, עמ' 1–39 (במיוחד עמ' 26–34). תודתי למאירה פוליאק על שהעמידתני על מעמד המדון בכתבי הקראים.

הפרדת הניקוד הטברני מטעמי המקרא

סימני הניקוד העברי המוכרים לנו הותקנו בטבריה במאה השביעית או השמינית, בידי חכמי המסורה, כדי למסור על ידם את מסורת הקריאה במקרא שהייתה מקובלת בפיהם.¹ לימים התקבלה שיטת הניקוד הטברני בכל תפוצות ישראל, ודחתה מפניה שיטות ניקוד קדומות אחרות עד שנשתכחו לחלוטין.

שימושם של סימני הניקוד התרחב במשך הדורות והם שימשו גם במשניות, בסידורים ומחזורים ועוד.² בדורות האחרונים משמשים סימני הניקוד בספרי קודש רבים, בספרי ילדים, בספרי לימוד ובעיתונים בעברית קלה, בספרי דקדוק וכן בשירה העברית החדשה ובההדרת שירים ופיוטים קדומים.

במצחפי המקרא הקדומים, מקום הולדתה של מערכת סימני הניקוד, אין מערכת זו עומדת לעצמה. לצדה משמשת מערכת שנייה של סימנים – הלוא היא מערכת טעמי המקרא. שתי המערכות נוצרו כדי להביע בסימני כתב את מסורת הקריאה של המקרא: מערכת הניקוד עוסקת (בעיקר) בתנועות, ומערכת הטעמים – במנגינה ובפיסוק המובע בה. למעשה, אין מדובר בשתי מערכות נפרדות לחלוטין; קיימת זיקה הדדית בין הניקוד לטעמים, וחוקים שונים קושרים בין שתי המערכות ובאים לביטוי לעתים תדירות.

ארבעה קשרים הם בין הניקוד והטעמים: (א) טעמי המקרא משמשים לסימון ההברה המוטעמת במילה, ולמקום ההברה המוטעמת השפעה רבה על הניקוד; (ב) אותיות בגדכפ"ת בראש המילה רפות אחרי טעם מחבר (משרת); (ג) למילים במבנים מסוימים קיימת צורת הפסק, הבאה במקום טעם המסמן הפסק חזק;

* את עיקרי הדברים שבמאמר הזה השמעתי בהרצאתי לפני מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום כ"ז באדר תשס"ב (11 במארס 2002).

כמה מהחלטות האקדמיה ללשון העברית הובאו פה על פי המסמך "החלטות האקדמיה בדקדוק (תשי"ג-תשס"ג): מהדורת עיצוב (אייר תשס"ג)" (להלן: החלטות, תשס"ג). אני מודה למוכירות המדעית של האקדמיה שאפשרה לי לעשות שימוש במסמך הזה טרם פרסומו. תודתי נתונה גם לחיים א' כהן, שהעיר לי כמה הערות חשובות.

1. ראה ש' מורג, הערך "ניקוד", אנציקלופדיה מקראית, ה, טור 841.
2. יש כתבי יד חשובים המנוקדים ניקוד מלא, כגון כ"י קאופמן, כ"י פרמה א ופרמה ב של המשנה וכגון מחזור וורמס. מרובים הרבה יותר ספרים וקטעי ספרים שנוקדו ניקוד חלקי, רק במקומות שסבר המנקד שעלולים לבוא בהם לידי טעות.

(ד) מילה מוקפת (המחוברת במנגינה למילה הבאה) ניקודה משתנה לעתים בהשפעת ההקפה.³

כאמור, סימני הניקוד עברו לשמש גם מחוץ למקרא. לעומת זאת, טעמי המקרא אינם משמשים (כמעט⁴) מחוץ למקרא. בעקבות ניתוק זה של מערכת הניקוד ממערכת הטעמים יש מקום לבדוק מה אירע לזיקות השונות שבין שתי המערכות. ניתן לבדוק את הדבר בכתיבתם של סופרים ושל נקדנים שונים במשך הדורות. בדיקה מפורטת של כל אחת מן התופעות בתחומים שונים של היצירה העברית היא עניין למחקרים רבים. בדבריי פה אשתדל לשרטט תמונה כוללת על סמך מחקרים של חוקרים שונים ועל סמך כמה בדיקות מדגמיות שערכתי.

במיוחד יש מקום לבדוק את השאלה בעברית החדשה ובפסיקה הנורמטיבית שנעשתה בה, ועל כן ייבחנו פה במיוחד הפסיקות הדקדוקיות של האקדמיה ללשון העברית.

סימון ההברה המוטעמת

אחת התוצאות של הפרדת הניקוד מן הטעמים היא אבדן הסימון של ההברה המוטעמת במילה. כידוע, סימונה של ההברה המוטעמת נעשה בשיטה הטברנית באמצעות טעמי המקרא,⁵ ועל כן אין הוא קיים בניקוד של ימינו.

3. הזיקה בין הניקוד ובין הטעמים ניכרת יפה בעשרת הדיברות (בשמות כ ובדברים ה). שתי מערכות של טעמים משמשות במקומות האלה, "הטעם התחתון" ו"הטעם העליון" (והן מבטאות שתי דרכים של חלוקת הפסוקים). בכמה מקומות השינוי בטעמים גורם שינוי בניקוד. למשל, בטעם התחתון בא דגש בראש המילה כל בצירוף "וְעִשִּׂיתָ כָּל מְלָאכָתָךְ" (שם' כ, ח) משום שבמילה שקדמה לה בא טעם מפסיק, ואילו בטעם העליון אין דגש במילה כל משום שלפניה טעם מחבר. בטעם העליון באה צורת ההקשר פָּנִי (שם' כ, ב) משום שהמילה מוטעמת במפסיק חלש (רביע), ואילו בטעם התחתון באה צורת ההפסק פָּנִי (נ' קמוצה) משום שבא בה הטעם "סוף פסוק". שינויי ניקוד שמחמת ההקפה לא נודמנו בעשרת הדיברות (אף שיש הבדלים בעניין ההקפה בין שתי המערכות, כגון לא־יִהְיֶה לָךְ בטעם התחתון לעומת לֹא יִהְיֶה־ לָךְ בטעם העליון).

4. בניקודן של משניות היה לעתים שימוש בטעמים, אולם מערכות הטעמים שנהגו שם אינן זהות למערכת הטברנית של טעמי המקרא. ראה י' ייבין, "הטעמת תורה שבעל-פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 47-69, 167-178, 207-231; י' עופר, "בין טעמי המקרא לסימני הפיסוק", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 191-192. רס"ג ניקד והטעים כמה מחיבוריו, והשימוש שעשה בטעמים עורר תרעומת אצל מתנגדיו. להגנתו פירט רס"ג כמה חיבורים שהוטעמו בטעמים: ספרי בן סירא, בן עזרי, בני חשמנאי ובני אפריקא. ראה א"א הרכבי, השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי, זכרון לראשונים ה, ס"ט פטרבורג תרנ"ב, עמ' קסב-קסג; נ' אלוני (מהדיר), האגרון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 396.

5. לאמתו של דבר, סימון ההטעמה באמצעות טעמי המקרא אינו שלם. כמה מטעמי המקרא מסומנים תמיד במקום קבוע במילה: בראש המילה (תלישא גדולה ודחי) או בסופה (פשטא,

ההברה המוטעמת במילה העברית היא מרכיב חשוב בהגיית המילה, ואינה קשורה דווקא לקריאה במנגינה. ההטעמה היא פונמטית, היינו שינוי ההברה המוטעמת עשוי לגרום לשינוי המשמעות. הדוגמות הידועות למילים שוות-ניקוד הנבדלות זו מזו בהטעמתן הן צורות עבר קל לנסתרת ובינוני לנקבה בגזרת ע"ו (בָּאָה–בָּאָה), וצורות העבר לנסתרים בגזרת ע"ו ול"י (כגון זָנוּ, חָלוּ, חָסוּ, מָשׁוּ, צָדוּ, צָפוּ, רָבוּ, רָצוּ, שָׁבוּ, שָׁחוּ, שָׁרוּ). בעברית החדשה, שאימצה את המבטא הספרדי בן חמש התנועות, יש להוסיף עליהן צורות שנודחו בהגייתן, כגון בָּקֶר–בּוֹקֶר, נַחֲשׁ–נָחֶשׁ.⁶

גם במילים שאין בהן הבחנת משמעות בין הגייה מלעילית להגייה מלרעית קיימת בעיה בגלל היעדר הסימון של ההברה המוטעמת. והלוא הניקוד משמש כיום כעזר לקריאתם של המתקשים בעברית (כגון ילדים או עולים חדשים), והוא מסייע גם לקורא הבקיא בקריאה של מילים קשות ובלתי מוכרות, ובפרט בקריאה של שמות זרים. בכל אלה ניכר עד מאוד חסרון הסימון של ההברה המוטעמת.

לעתים ניתן לזהות את ההטעמה במילים עבריות בדרך עקיפין, על פי הניקוד, כגון בשמות סגוליים מלעיליים דוגמת אֶכָל, אֶסֶף, גַּעַשׁ, זַחַל, בִּרְךָ, פָּרַט. אולם דרך זו יעילה רק בחלק מן המקרים, ורק הבקיאם בדקדוק יכולים להיעזר בה.

פתרון אפשרי לבעיה הוא סימון ההברה המוטעמת בסימן מיוחד. ר' שבתי סופר מפרמישלא הנהיג בסידורו (שנדפס לראשונה בפראג בשנת שע"ז) סימון קבוע של ההברה המוטעמת באמצעות מתג,⁷ וכן נהג ש"ז הענא בסידורו "בית תפלה" (יסינץ תפ"ה). יצחק זליגמן בִּר הנהיג בסידורו "עבודת ישראל" (רדליים תרכ"ח) סימון קבוע של הטעמת מלעיל באמצעות מתג בהברה המוטעמת. מילה שאין בה מתג הטעמתה מלרע, וכך הושגה הבחנה בין מלעיל ומלרע באמצעות סימון מקצת המילים בלבד. שיטה זו התקבלה בכמה סידורים.⁸ סידור "רינת ישראל" (שיצא לאור

זרקא, סגול ותלישא קטנה). הטעם השכיח פשטא מוכפל דרך קבע במילים מלעיליות, וכך מסומנת ההברה המוטעמת. כמה מדפוסי המקרא נוהגים להכפיל גם את הטעמים זרקא, סגול, תלישא קטנה ותלישא גדולה, ואילו בכתבי היד סימון כזה בא רק לעתים נדירות. בטעם דחי (מטעמי אמ"ת) אין בדרך כלל סימון להברה המוטעמת, אפילו בדפוסים. לעתים נדירות בא בכתבי היד סימן מירכא או געיה לסימון מקום הטעם במילים המוטעמות בדחי. ראה י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 301; מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 175.

6. זאת ועוד: בלשון המדוברת, ובמיוחד בלשון הילדים, יש מונחים שנטבעו באמצעות שימוש במילים מלרעיות בהגיית מלעיל, כגון רָאשׁוֹן, פְּרָסִים, עֲנֵר. ראה ז' בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 47–48 (המאמר הופיע לראשונה בלשונונו לעם ד [תשי"ג]).

7. ראה סדור מה"ר שבתי סופר, מהדורת י' סץ, בולטימור תשמ"ז, ובהקדמה הכללית שם, כרך א, עמ' 12.

8. לסימון ההברה המוטעמת באמצעות מתג יש שורשים קדומים: כבר בכתבי היד הטברניים של

לראשונה בשנת תש"ל) הלך בדרך אחרת: הוא קבע סימן אחד להברת מלרע וסימן אחר להטעמת מלעיל, והוא משתמש בהם בכל מקום שעלול להתעורר ספק אצל הקוראים. בכמה ספרי דקדוק נהוג סימון אחר: ראש חץ הפונה שמאלה בא מעל ההברה המוטעמת.⁹ אולם תפוצתן של כל הדרכים האלה היא מצומצמת למדי, ועדיין רוב הספרים המנוקדים חסרים סימון של ההברה המוטעמת.

שלוש השאלות שיידונו להלן שונות מהותית מן הבעיה שדנו בה לעיל. בעניין ההברה המוטעמת גרם הניתוק מן הטעמים לחסרונן של סימון אחת ממהויות ההגייה. ואילו בשאלות שנידון להלן קיים קשר של תנאי בין הטעמים לניקוד, וניתוק שתי המערכות גורם להתלבטות בקביעת הניקוד במקרים המותנים בטעמים.

דגש קל בראש המילה

בלשון המקרא לא יבוא דגש באותיות בגדכפ"ת בראש המילה אם מתקיימים שני תנאים: (א) המילה הקודמת מסתיימת בתנועה; (ב) המילה הקודמת מוטעמת בטעם מחבר (משרת).¹⁰

כאשר אין משתמשים בטעמים, אי אפשר להבחין בין משרת למפסיק וממילא אין ההתניה יכולה להתקיים. על הנקדנים לבחור אפוא בין שתי דרכים: הדרך האחת היא לדגש כל אות בגדכפ"ת בראש המילה. הדרך האחרת היא לדון כל מקרה לגופו

המקרא נהוג סימון כזה לעתים רחוקות, במילים המוטעמות בטעם דחי בספרי אמ"ת (ייבין, הערה 5 לעיל, עמ' 301–302; צורת הסימן בכתר ארם צובה היא לעתים כמתג [=געה] ולעתים כמירכא). בראש עמד על שימוש כזה בכ"י פריז 328–329, שהוא כתב יד של המשנה שנכתב באיטליה בשלהי המאה הארבע-עשרה. סימון מקום הטעם באמצעות מתג נהוג בו בעיקר בהטעמת מלעיל. ראה מ' בראש, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ס, עמ' 49–51.

9. ראה למשל מ' גושן-גוטשטיין, ז' ליבנה וש' שפאן, הדקדוק העברי השמושי, ירושלים ותל-אביב תשי"ד, עמ' 11. שימוש אחר נהוג בטבלאות הפעלים והשמות שבסוף ספרו של י"ל בן זאב, תלמוד לשון עברי, למברג תרכ"ו:⁶ מתחת להברה המוטעמת בא סימן מתג (שאפשר לראות בו גם את סימן הטעם סוף פסוק). ד' ילין (דקדוק הלשון העברית, ירושלים תשכ"ג,³ עמ' 80) מציע לסמן מתג, במקרה הצורך, במילים המוטעמות מלעיל. ע' אורנן (דקדוק הפה והאוזן לתלמיד, תש"ח [ואילך]) מסמן את ההברה המוטעמת בחץ המופנה למטה.

10. לכלל זה כמה חריגים: דחיק ואתי מרחיק (כגון עֲשֶׂה-פִּרְי, וּמִשְׁנֶה-פֶּסֶף, אֶרְצָה כְּנָעַן), מילים הפותחות באותיות בב, בפ, ככ (כגון וַיְהִי בְּבֹאֹ, וְאַכְבְּדָה בְּפִרְעָה, הִלֵּא בְּכִרְפָּמִישׁ) ועוד חריגים ספורים. כללי אהו"י ובגדכפ"ת נדונו רבות בספרות המסורה והדקדוק. ראה י' בר וה' שטראק, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסא 1879, דפוס צילום ירושלים תש"ל, עמ' 28–30; א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 209–214, 408–413, 422–423.

ולשקול אם יש קשר הדוק, וממילא רצף של הגייה, בין המילה המסתיימת בתנועה ובין המילה שאחריה הפותחת באות בגדכפ"ת.

שתי הדרכים כבר נוהגות בכתבי יד של המשנה: כתב יד פרמה א מטיל דגש כמעט בכל בגדכפ"ת שבראש המילה.¹¹ לעומתו, כתב יד קאופמן מנקד בדרך הקרובה לניקוד המקרא.¹²

ברבות ממסורות הקריאה של עדות ישראל מתקיים בדרך כלל המבטא הסותם של בגדכפ"ת בראש תיבה גם כאשר התיבה שלפניהן מסתיימת בתנועה ויש קשר הדוק בין שתי המילים. שלמה מורג ציין כי כך הוא במסורת של עדת תימן, וקבע בהכללה כי בספרות הבתר-מקראית במסורת זאת "התיבה, היחידה הצורנית הכתובה, היא יחידה עצמאית, וההתניות הקובעות את הריפוי או את הדיגוש אינן מוסבות מתיבה אל חברתה".¹³ אילן אלדר בדק את מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית בפיוטים ובתפילות, ומצא כי לרוב מדגישים בגדכפ"ת בראש המילה גם בתנאים שהן רפות במקרא, ואפילו בצירופים מקראיים, כגון "הרי בְּתָר", "אל תתְּנִי פִּנְיָתְךָ", "פִּדְהָ תִּפְדֶּה". אבל יש כתבי יד הנוהגים כדרך המקרא ומסמנים סימן רפה, כגון "אנו כְּטוֹחִים", "כִּפְסָא לְבֹדֶךָ", "הִיוּ תִּהְיֶה".¹⁴ גם ייבין, שבדק את מסורת הניקוד הבבלי, מצא כי מסורת לשון חכמים שבניקוד הבבלי שונה ממסורת לשון המקרא, וריפוי בגדכפ"ת בראש המילה כמעט שאינו נוהג בה. לעומת זאת, מסורת לשון המקרא קרובה לכלל הנוהג במסורת הטברנית. אמנם יש כמה חריגים שבהם בגדכפ"ת דגושות בראש מילה אחרי מילה המסיימת בתנועה והמחוברת בעניינה, אך דוגמות אלה אינן אלא מיעוט ואין בהן כדי לשנות את הכלל.¹⁵

נקדני מהדורות המשנה בנות דורנו מנקדים בדרך כלל על פי הנוהג במקרא (בדומה לנקדן כ"י קאופמן שזכר לעיל). אולם קשה ביותר להגדיר במדויק את

11. בדקתי את מסכת ברכות בכ"י פרמה א ומצאתי שני מקומות בלבד שבהם מסמן הנקדן סימן רפה באות בגדכפ"ת שבראש המילה: "היה בָּא בְּדֶרֶךְ" (ט, ג), "עד שלא תִּנָּח" (ג, ה). ברוב המקרים סומן דגש בראש המילה, כגון "שבאו בְּנֵי" (א, א), "ולא זו בלבד" (שם). בכמה מקומות לא סומן דגש ולא רפה. גם לפי מסורת תימן, "בגדכפ"ת דגושות הן, ואין הקפדה ברפינות כשהן סמוכות לאהו"י" (י' שבטיאל, "מסורת התימנים בדקדוק לשון המשנה" [מסכת סנהדרין], ספר חנוך ליון, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 340). כך גם בכתב היד האיטלקי של המשנה משלהי המאה הארבע-עשרה, פריז 328–329. ראה בראש הערה 8 לעיל), עמ' 52 הערה 257.

12. ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 34 הערה 2.

13. ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 53–57 (הציטוט מעמ' 57). וראה גם ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד בקריאת המקרא והמשנה: תורת ההגה, עדה ולשון, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 19–20.

14. א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, א: ענייני הגייה וניקוד, עדה ולשון, ד, ירושלים תשל"ט, עמ' 108–113.

15. י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 339–341.

התנאים שבהם שתי המילים "מחוכרות בעניין". לא ניתן "לשחזר" כביכול את טעמי המקרא שהיו ראויים לבוא בטקסט העומד לניקוד, והתוצאה היא חוסר אחידות בין מנקדים שונים בניקודו של אותו הטקסט.¹⁶

גם מהדירי שירת ימי הביניים מתלבטים בשאלת ריפוי בגדכפ"ת, שהרי כתבי היד שהם מתבססים עליהם אינם מנוקדים בדרך כלל. לרוב ניסו המהדירים ליישם את כללי המקרא בניקודם, כלומר לשחזר את "טעמי המקרא" שהיו ראויים כביכול לבוא בשירים, ולנקד רפה אחרי תנועה בטעם מחבר.¹⁷

16. בדקתי את מסכת ברכות בכ"י קאופמן (ק) ובשלוש מהדורות דפוס נפוצות: אלבק-ילון (ל), קהתי, תשכ"ו (ה), ששה סדרי משנה מנוקדים של הוצאת הספרים "אשכול" (ש). הנה ביטויים שבהם כל המקורות מרפים: "שבאו בניו" (א, א), "ולא זו בלבד" (שם), "אני הייתי בא בדרך" (!; א, ג), "כדברי בית שמאי" (שם), "וסכנתי בעצמי" (שם), "שעברת על דברי בית הלל" (שם) ועוד רבים. הנה ביטויים שבהם כל המקורות מדגישים: "הרי אני פכן שבעים שנה" (א, ה – ק: אין סימון), "אלו ואלו פטורין מן התפלה" (ג, א), "ברוך שעשה נסים לאבותינו במקום הזה" (ט, א), "הוה מודה לו בכל/ב מאד מאד" (ט, ה), "לא יקל אדם את ראשו פנגד שער המזרח" (שם). להלן המקומות שאין בהם אחידות בין המקורות (תחילה באים סימני המקורות המדגישים, ולאחר הלוחסן – סימני המרפים): "אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות" (א, א) – ה/ש/קל; "כאדם הקורא בתורה" (א, ב) – ב/ק/הלש; "אינו נוהג אלא ביום (בלבד)" (ב, ב) – ב/ש/קהל; "מעשה ברבן גמליאל שקרא בלילה הראשון שנשא" (ב, ה) – ה/ש/קהל; "אמרו לו תלמידיו" (ב, ו, ז) – ה/ש; "רבי נחוניא בן הקנה" (ד, ב) – ה/ל/קש; "אין תפלתו תחנונים" (ד, ד) – ה/ש/ק; "אין תפלת המוספין אלא בחבר עיר" (ד, ז) – ה/ש/קהל; "על רבי חנינא בן דוסא" (ה, ה) – ל/קשה; "אם שגורה תפלתי בפ"י" (ה, ה) – ק/הלש; "בורא פרי העץ/הגפן/האדמה" (ו, א–ב) – ש/ש/היקריות; "מה מצינו בבית הכנסת" (ז, ג) – קהל/ש; "שלשה שאכלו כאחד/כאחת" (ז, א, ד) – ש/קהל; "וקנה כלים חדשים" (ט, ג) – ש/קהל; "הרי זו תפלת שוא" (ט, ג; 3x) – ש/הל (ק: בהיקרות הראשונה דגש ובשתי היקריות רפה); "ושמע קול צוחה בעיר" (ט, ג) – ה/ש; "יהי רצון שלא יהיו אלו בני/בתוך ביתי" (ט, ג) – ה/ל/קש; "שואל את שלום חברו בשם" (ט, ה) – ק/הלש. במהדורה חדשה של משניות קהתי (תשנ"ח) בא דגש דרך קבע בכל הדוגמות שפורטו כאן.

חנוך ילון מעיד על עצמו (במבואו לסדר מועד, תשי"ב, עמ' כז; במהדורות שנדפסו לאחר מכן נדפס המבוא בראש סדר זרעים) כי ניקד על פי הרגשה אינטואיטיבית, וכי לא גיבש לעצמו כללים ברורים כיצד "לשחזר" את "טעמי המקרא" שהיו אמורים לבוא במשנה. ראה גם בספרו, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 28, 121.

17. אביא כמה מקרים לדוגמה. ניתן להתרשם מן הדוגמות כי יש מהדירים המרבים לרפות ויש המעצמים. ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים ותל-אביב תשט"ו, ספר ראשון, שירי דונש בן לברט: רפה – "לא תוקש" (עמ' 36, שורה 4), "הגה תמיד" (שם, 5), "נטעי גנים" (שם, 14), "וראשו בהנחה" (37, 27), "וסופות לו פורים" (שם, 30), "וקנא במורה" (שם, 33), "הביאו כהלך" (38, 45), "אשר היתה עוטה / מלוכה כגברים" (שם, 48), "בשבתו בשערים" (39, 64), "עלי כל השרים" (40, 80). דגש – "בעז מלכו פלם" (38, 57) "ישועה גם אורה" (39, 69).

ע' פליישר, היצירות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד: רפה – "גדלו ורוממו בנועם הגיון" (145, 3), "טהרה בהדר ועבות וכפות וערבי נחלה" (146, 15), "קדושתו בכל יום

רב סעדיה גאון מביא עדות מעניינת שרפיון בגדכפ"ת נהג בזמנו בדיבור החי בארמית:

מנהג לשון אבותינו הוא [...] ואין זה נוהג במקרא בלבד, אלא בכל הדיבור והשיחה, אף בקרב הנשים, כמו שמספרים, כי אישה אחת הלכה אל המורה ואמרה לו "יא ספרא אפני ברי", כלומר שלח את בני, ולא אמרה כרי דגוש. ואחת מהן קראה לבנה גד דגוש ולא נענה, ואז קראה יא גד רפי, מפני שהוסיפה יא.¹⁸

בניקוד טקסטים בעברית החדשה מעדיפים בדרך כלל לבחור בדרך הפשוטה יותר ולוותר לחלוטין על ריפוי אותיות בגדכפ"ת בראש המילה. בשנת תרפ"ח, בגיליון הראשון של לשוננו, קרא קדיש יהודה סילמן "לבטל את כל דין הרפאת בגד כפת אחרי יהו"א נסתרות", והעורך אברהם אברונין מוסיף הערת הסכמה ומעיר כי נהג כך הלכה למעשה בספר הדקדוק שכתב (ספרו, נתיבות הדקדוק, הופיע בשנת תרפ"א).¹⁹ סילמן מתלבט כיצד ראוי לנהוג בלשון "סמיכות מפרשת", ואברונין

תערוך" (37, 147), "תמימי בצדקתי אסתירהו" (שם, 43), "גדודים נושאי כסאי כניחים בשמך" (3, 261), "טפסריך גור אריה בהתאירי" (שם, 15), "יעדתי במרום מראשון לקשור" (19, 262). דגש – "לשמך בקרב מחניך" (21, 146), "ואענהו פיוס גזרתי ים סוף והעברתיהו" (147, 147), "אצים באימה בדברי הועד" (1, 256).

ש' אליצור, שירה של פרשה, ירושלים תשנ"ט: רפה – "נוצרי ינצרו כבכת" (עמ' 152, שורה 15), "יפציחו אלה במרומים" (13, 154), "מקדישים אלה בנעימים" (שם, 16). דגש – "ואלה אש ואלה בית אש" (6, 154), "חלים אלה בנפשיה" (שם, 8).

פרופ' שולמית אליצור אמרה לי כי יהודה אבן-שמואל התלבט כל ימיו בשאלה זו, ולבסוף הכריע לרפות רק במקרים של צירוף סמיכות. אני מודה לה על שיחתה עמי בנושאי מאמר זה. פירוש לספר יצירה, מהדורת למברט, פריז 1891, עמ' 45 (במהדורת "קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' עח). התרגום המובא פה הוא תרגומו של זאב בן-חיים (לקט מקורות לתולדות הדקדוק העברי, קונטרס ב, ירושלים תש"ט, עמ' 10). ילון הביא את העניין כולו בדיון על ניקוד המשנה בספרו (הערה 16 לעיל), עמ' 121.

18. ראה ק' סילמן, "בגד כפת הסמוכות ליהו"א", לשוננו א (תרפ"ח), עמ' 210–211. יש להסתייג מקביעתו של סילמן כי "בתנ"ך גופו, כידוע, שוררת ערבוביה גדולה מאד בענין זה [...] באין יודע מדוע פה כך ומדוע שם אחרת". כללי המקרא נדונו בהרחבה אצל בעלי המסורה ואצל המדקדקים הקדמונים ואין בהם "ערבוביה". הקושי הוא ביישום הכללים האלה בטקסטים שמחוץ למקרא.

מעניין לעקוב אחר השינויים בדיון בשאלת בגדכפ"ת בראש המילה בספרי הלימוד. בספר המסורתי תלמוד לשון עברי (1866; הערה 9 לעיל) מובאים רק כללי המקרא (מאמר ב, סעיפים מא–מג). כך גם בספרו של דוד ילין (הערה 9 לעיל, פרק 24, עמ' 107–111) ובספרו המפורט של צ' הרצובה, דקדוק הלשון העברית מימות ילדותה... בהסקת מסקנות ללשון שבימינו, תל-אביב תשי"א, עמ' 179, 183. לעומת זאת, בספרו של ע' אורנן (הערה 9 לעיל) מובאים חוקי הניקוד המקראי בסעיפים מיוחדים בסוף הספר (סעיפים 144–145), ונאמר שם: "לניקוד חוקים מיוחדים במקרא. בשעה שאין משתמשים בלשון מקראית אין נוהגים לפיהם [...]"

מציין כי נהג להדגיש בגדכפ"ת גם במקרה הזה, בהסתמך על מקרים מסוימים במקרא. בשנת תשי"ג ביקר יצחק אבינרי קשות את המדקדקים התובעים להנהיג ריפוי בגדכפ"ת בלשון ימינו, ולדעתו ראוי למעט בריפוי כזה גם בניקודן של משניות וסידורים. אבינרי מביא חומר מגוון שליקט בנושא וקובע לסיכום: "סוף דבר: רפיון בכפ"ת אחר אהו"י הוא מן הדברים שלא רק רובם קשה: אף מיעוטם קשה. יש להסתפק במיעוט דמיעוט, ובעיקר – בביטויים השאולים משפת המקרא, ואף בהם יש לעיין יפה אם אין מקום לדגש".²⁰

דומה כי הדרך שהציעו המדקדקים האלה התקבלה בעברית החדשה. שרדו בה כמה מקרים ספורים של ריפוי אותיות בכ"פ בראש המילה בהשפעת המילה הקודמת, כגון אחרי כן, לפני כן, אף על פי כן, לא כן, לא כלום.²¹ אולם אלה רק שרידים, ודקדוק העברית החדשה של האקדמיה אינו מכיר בתופעת הריפוי. הדבר משתקף בהחלטת האקדמיה משנת תשמ"א: "מותר לדגש את אותיות בג"ד כפ"ת אחרי מלות השלילה אי-, לא-, כגון אי-בהירות"; כלומר הדגש יכול לבוא אפילו אחרי תחיליות, שהקשר בינן ובין המילה הדוק ביותר.²² לאחרונה הוחלט על ניסוח

- באותיות בכפ-גדת בראש המלה אין דגש קשין אם המלה הקודמת מסתיימת בתנועה ואם יש קשר בין המלים". ספרים אחרים, כגון הדקדוק העברי השמושי (תשי"ד; הערה 9 לעיל) מתעלמים לחלוטין מן הניקוד במקרא ומורים להדגיש כל בגדכפ"ת בראש המילה (במהדורות תשכ"ה ואילך בא "פרק השלמה בתורת ההגה למתקדמים", ושם הבחנה בין לשון המקרא ובין לשוננו היום). וראה גם ש' בהט, "בני-ברק או בני-ברק", לשוננו לעם מג (תשנ"ב), עמ' 155.
20. י' אבינרי, "דגשות ורפיון של בכפ"ת אחרי אהו"י", יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 105-108 (נתפרסם לראשונה בשבט תשי"ג).
21. ראה למשל נ' נצר, הניקוד הלכה למעשה, תל-אביב 1976, עמ' 37. [תוספת בעת ההגה: ראה י' רשף, "ריפוי בכ"פ בראש מילה אחרי מילה שמסתיימת בתנועה", הזמר העברי בראשיתו, ירושלים תשס"ד, עמ' 103-106.]
22. החלטות בדקדוק ומילים בשימוש כללי, ירושלים תשנ"ה, עמ' 7. בדיון במליאת האקדמיה ללשון העברית הדגישה שושנה בהט כי אין האקדמיה פוסלת את הריפוי בצירופים כגון אי בחירות, ועד להחלטה "נהגנו במילונים לראות את המלים האלה כצירוף של מלה אחת". החלטת האקדמיה באה להתייר גם את דרך הדיגוש (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כח-ל, ישיבה קנא מיום ג' בסיוון תשמ"א, עמ' 94).
- בדיקה במילוני האקדמיה מעלה כי בניקוד המונחים חל שינוי שיטתי. בימי ועד הלשון ובשנותיה הראשונות של האקדמיה אותיות בגדכפ"ת שאחרי תחיליות נוקדו רפות, ואילו מראשית שנות השבעים ואילך הן נוקדו דגושות. למשל, בגדכפ"ת רפות במונחים האלה: אי פִּרְק (מתמטיקה, תרצ"ג), לא תִּקֵּן (רפואה, תרצ"ט), אי כְּנוֹת, דו תוֹדָעָה (פסיכולוגיה, תש"ב), אי פִּרְעוֹן (משפט, תשי"ז), אֶשְׁלֶגְן דו גִּפְרִיתִי (צילום, תשכ"ח), אי תאֹם, אִיתוֹת דו תִּדְרִי (קשר ואלקטרוניקה, תשל"), לא דְּחִיס, אי דְּחִיסוֹת (מכניקה, תשל"ג). לעומת זאת בגדכפ"ת דגושות במונחים סְכוּנָר דו תִּרְנִי (ימאות, תשל"), מִשְׁאָכָה דו פְּרָגִית (משאבות, תשל"ד), דְּגִלִּיל דו-פֶּס (דגים, תשמ"א), אי-תְּלוֹת (מתמטיקה, תשמ"ה), אי-פֶּשֶׁר (דמוגרפיה, תשמ"ז), אי-בְּלִיעָה (רפואת שיניים, תשנ"א), חִפּוּשׁ דו-כּוּוּנִי (בינה מלאכותית, תשנ"ז); קֶטֶר דו-כְּתִפִּי, אי-בְּשָׁלוֹת (רפואה, תשנ"ט), לא-תְּלִי (דיפלומטיה, תשנ"ט).

חדש של ההחלטה, והוא ניסוח החלטי יותר: "בג"ד כפ"ת בראש תיבה דגושות גם כשהתיבה באה אחרי נסמך, מילת יחס או מילת המסתיימים בתנועה. למשל: כְּלִי בֵּית, לְפָנַי בּוֹאוּ, דּוּכְּוֹנִי, אֵי-בְּהִירוֹת, לֹא-פָעִיל. יוצאים מן הכלל: הצירוף 'לא כלום' וצירופי 'כן' – 'לפני כן', 'אחרי כן', 'כמו כן', 'אף על פי כן', '(ה)לא כן' וכיו"ב".²³

ועוד הערה בשולי הדברים: כידוע, הדגש באותיות בגדכפ"ת אינו פונמטי, ולכן אין כל שינוי במשמעות אם יסומן דגש קל בראש המילה או אם לא יסומן. דוגמה נדירה של שיר שמשמעותו תלויה בריפוי האות שבראש המילה היא השיר "איה צבי עלג" לרבי שמואל הנגיד. נושא השיר הוא עילגות הלשון של העלם, המתכוון לבטא מילה אחת, אך יוצאת מפיו מילה אחרת שמשמעותה הפוכה:

בְּקֶשׁ לְדַבֵּר "רַע" וְאָמַר לִי "גַּע" – גִּשְׁתִּי אֲנִי כְּאֶשֶׁר לְשׁוֹנוֹ עָנָה;
חָפֵץ אֶמֶר "סוּרָה" וְאָמַר "סוּגָה" – חִשְׁתִּי אֲלֵי סוּגָה כְּמוֹ שׁוֹשְׁנָה (שורות 5-4).

שני זוגות של מילים באים בשיר: רַע-גַּע, סוּרָה-סוּגָה. מן הזוג השני ברור שהעלם החליף כדיבור רי"ש וגימ"ל רפה, ועל כן גם בזוג הראשון הגה העלם גַּע, בגימ"ל רפה. הניקוד הזה מתאפשר בשיר מפני שהמילה הקודמת, לִי, מסתיימת בהברה פתוחה.²⁴

מצב מעניין נוצר בטקסט העוסק בהוראת דרך הקריאה של מילה מסוימת, למשל במאמר התלמוד "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם. שנאמר: 'וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך' (יש' נד, יג). אל תקרי 'בניך' אלא 'בוניך'" (ברכות סד ע"א ועוד), הנאמר בסוף תפילת מוסף של שבת (ובחלק מן הנוסחים גם בסוף תפילת שחרית של חול ואחרי פרק "במה מדליקין" הנקרא בליל שבת). בסידורים רבים מנוקדות המילים בניך, בוניך בכי"ת דגושה, אף שהיא באה כאן לאחר תנועה, שהרי כאשר

לכלל שהותווה כאן יש חריגים אחדים לכאן ולכאן, כגון אֵי בְּרִירוֹת (צילום, תרצ"א), אֵי תְלוֹת (מתמטיקה, ת"ש), אֵי פְעִילוֹת (תרבות הגוף, תשי"ח), קרקע לֹא בְּשֻׁלָּה (קרקע, תשכ"ו), הַתְּקַנְנוֹת לֹא תְקִינָה (רפואת שיניים, תשנ"א). הנתונים נלקחו ממאגר המונחים של האקדמיה ונבדקו באדר תשס"ב.

23. ההחלטה התקבלה בישיבה רעא (אדר ב תשס"ג). החלטות, תשס"ג, §4.2.2.

24. אני מודה לירידי ד"ר ציון עוקשי שהפנה את תשומת לבי לשיר זה. וראה מ' זולאי, "העלמה המגממת" בשירת הנגיד", לשוננו לעם ד (תשי"ג), עמ' 17-19. השיר נדפס בלא ניקוד במהדורת ד' ששון, דיואן שמואל הנגיד, אוקספורד תרצ"ד, עמ' קו. במהדורת א"מ הברמן (כל שירי רבי שמואל הנגיד, ספר שלישי, תל-אביב תש"ו, עמ' 66) הגימ"ל במילה גַּע רפה (כך גם אצל י' לוין, שמואל הנגיד: חייו ושירתו, תל-אביב תשל"ד, עמ' 130, אף שהוא מצטט את שירמן!). במהדורת ד' ירדן (דיואן שמואל הנגיד – בן תהלים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 296) הגימ"ל דגושה. כן גם אצל ח' שירמן (הערה 17 לעיל), א, עמ' 156.

קוראים את הפסוק מישעיהו יש להדגיש את הבי"ת. אבל בכמה סידורים בנוסח עדות המזרח מצאתי בי"ת רפה בשתי המילים.²⁵

שינוי הניקוד במילה מוקפת

בלשון המקרא, מילה המסתיימת בהברה סגורה המנוקדת בחולם (חסר) או בצירי, והיא מוקפת למילה שאחריה, ניקודה משתנה בדרך כלל: החולם הופך לקמץ קטן והצירי הופך לסגול. כלל זה אינו מוחלט אך נוהג ברוב המקרים.²⁶ מערכת ניקוד שאין בה טעמים היא גם חסרת מקפים,²⁷ ועל כן עולה השאלה אם שני שינויי הניקוד האלה נוהגים בה.

יש להעיר כי שינוי הניקוד מחולם לקמץ ומצירי לסגול הוא תופעה טברנית מובהקת. בניקוד הבבלי אין היא נוהגת, וגם בתיבות "מוקפות" באים סימני צירי וחולם.²⁸ גם במסורת ההגייה הספרדית אין ביטוי פונטי לשינוי הניקוד (אף שהוא כתוב בספרי המקרא, כירושה ממסורת טבריה), שהרי במבטא זה אין הבחנה בהגייה בין חולם לקמץ קטן ובין צירי לסגול. לפיכך אין לייחס משמעות רבה לניקודו של נקדן בעל מסורת הגייה ספרדית: אם ניקד בקמץ קטן ובסגול, הרי הדבר מבטא אימוץ גרפי של שיטת הניקוד הטברנית גרידא.

25. הנה כמה דוגמות לסידורים שבהם שתי המילים דגושות: סדר עבודת ישראל (רדל היים תרכ"ח), סדור מה"ר שבי סופר (בולטימור תשנ"ד), רינת ישראל (בכל הנוסחים, גם בנוסח עדות המזרח). סידורים שבהם שתי המילים רפות: איש מצליח (בני ברק תשנ"ז), סידור החיד"א בנוסח ק"ק ספרדים (ירושלים תש"ס), זרח השמש – נוסח יהודי מרוקו (ירושלים תשנ"ח), יסוד מלכות (תשנ"ט). ואילו סדור יחוד דעת (ירושלים תשנ"ה) מנקד בנ"ך דגוש ובונ"ך רפה, כנראה משום שהמילה בנ"ך מפורשת ומנוקדת בכתוב ואילו המילה בונ"ך עולה מן הדרשה.
26. קשה למצוא התניה ברורה מתי משתנה הניקוד ומתי אינו משתנה. שני גורמים משפיעים במידת מה על שינוי הניקוד. הגורם האחד הוא פונטי: המילה הבאה מוטעמת בראשה. דוגמות: שְׁלֹש־אֵלָה לעומת שְׁלֹש־מֵאוֹת, שְׁלֹש־עֶשְׂרֵה; בְּרַב־כֹּחַ וְרַב־כֹּפֶר לעומת וְרַב־צֶדֶק; שֶׁש־הִנֵּה לעומת שֶׁש־מֵאוֹת, שֶׁש־אֲמוֹת, שֶׁש־שְׁעָרִים. הגורם האחר, שהשפעתו מועטה, הוא קיום קשר תחבירי הדוק בין המילים (כגון נסמך וסומך). דוגמות: בָּתֶּם־לְכֹבֵי, תֶּם־דֶּרֶךְ לעומת תֶּם־יָשָׁר; חֶקֶד־עוֹלָם לעומת חֶקֶד־חַיִּי (על־פְּנֵי־מֵיִם) (אבל: חֶקֶד־חַיִּי).
27. יש להבחין היטב בין המקף במקרא, שהוא סימן לחיבור מוזיקלי בין שתי מילים, ובין שני שימושי של המקף בעברית החדשה: כסימן לחיבור מילים שביניהן קשר תחבירי הדוק וכסימן דקדוקי פורמלי לצורת הנסמך (בעיקר בספרי דקדוק). בצייטוט של פסוקים מן המקרא אין מקום להעתיק את המקפים אם אין מעתיקים את טעמי המקרא. ראה מאמרי: "כיצד מצטטים מן התנ"ך", לשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 60–61.
28. ראה ייבין (הערה 15 לעיל), עמ' 373–375. לדעת ייבין, החולם והצירי בתיבות "מוקפות" כאלה הם קצרים. אולם סברה זו נסמכת על ההשוואה למסורת הטברנית, ואף מעמדן של התיבות כמוקפות נסמך על המסורת הטברנית, שהרי במסורת הבבליית העתיקה אין טעמים משרתים וממילא אין הקפה.

יתר על כן, גם במקום שהוטעמה תורה שבעל פה בטעמים, אין השיטה דומה לשיטה הטברנית במקרא. המקף משמש בכל מילה שאין בה טעם מפסיק, וממילא אין שימושו זה גורם לשינוי הניקוד כמו במקרא. כך למשל מצינו בכ"י פרמה ב של המשנה "אם יש לו ליזבז עורך", "ולמה הוזכרו רימוני בדן", "הכל לפי מה שהוא אדם".²⁹

שינוי הניקוד במילה מוקפת אינו משפיע על משקל השיר על פי חוקי שירת ספרד, וממילא אי אפשר להוכיח כיצד ניקדו המשוררים. אפשר גם להניח שהמשוררים לא ייחסו חשיבות לשאלת הניקוד, שהרי אינו מעלה ואינו מוריד לא לעניין ההגייה ולא לעניין משקל השיר.³⁰

בדיקה טופה שערכתי בכ"י קאופמן ובניקודן של מהדורות משנה בנות ימינו לא העלתה דוגמות של שינוי הניקוד מחולם לקמץ קטן מחמת ההקפה. לעומת זאת בא לעתים סגול במקום צירי במעמדים כאלה.³¹

במבטא הישראלי, שני השינויים (חולם-קמץ קטן, צירי-סגול) אינם מובחנים בהגייה, והשאלה מצטמצמת אפוא לתחום הניקוד.³² האקדמיה ללשון העברית החליטה להתעלם מהשפעת ההקפה על הניקוד ולנקד כל מילה בצורתה הלא-מוקפת, היינו בחולם או בצירי, ולא בקמץ קטן או בסגול.³³

29. ליקטתי את הדוגמות האלה מן הציטוטים של קטעי משנה מוטעמים שהביא בר-אשר (הערה 41 להלן), עמ' 53.

30. מהדירי שירת ימי הביניים משתמשים בסימן המקף בהקשרים שונים. לשם דוגמה: הברמן (הערה 24 לעיל) מסמן מקף אחרי מילים כגון אַת, כָּל, כֵּן, צַד. ירדן (הערה 24 לעיל) משתמש במקף לציון צירופי סמיכות או צירופים אחרים, וכן לציון מילה הנחלקת מחמת המשקל.

31. לדוגמה: "תן לי מעותי [...] תן לי מה שהונתני" (בבא מציעא ד, ד); בכ"י קאופמן הראשון בסגול והשני בצירי. ילון, קהתי ואשכול מנקדים את שניהם בסגול. "מכור לי בדינר בשר" (ביצה ג, ז); כ"י קאופמן וכל שלוש המהדורות הנזכרות מנקדים בחולם.

32. כללי הכתיב חסר הניקוד כמעט אינם מושפעים משינויי הניקוד במילים מוקפות, וזאת מפאת העיקרון הקובע שצורות נגזרות ייכתבו כמו צורת היסוד. למשל, גם לו הייתה מתקבלת הצורה אָמְרוּ-לוּ, הרי הכתיב חסר הניקוד היה אמור לו, על פי צורת היסוד אָמַר. רק כתיבה של המילה כל מושפע משינוי הניקוד. לפי החלטת האקדמיה, "המילה כל מנוקדת בקמץ קטן כשהיא נסמכת לאחריה (ובכתיב חסר הניקוד: כל), ובחולם חסר כשהיא עומדת לעצמה (ובכתיב חסר הניקוד: כול)". ראה גם כללי הכתיב חסר הניקוד, טבת תשס"ב, עמ' 40 הערה 4.

33. ההחלטה התקבלה בשנת תשנ"ז ושולבה במהדורה החדשה של כללי נטיית השם שהתקינו רונית גדיש ועינת גונן (לשונונו לעם נא-נב [תש"ס-תשס"א], עמ' 173 ועמ' 176): כלל א מכללי הצירי - הצירי בצורת הנסמך: "שמות המסתיימים בצירי - בין שהוא מתקיים בנטייה ובין שהוא מתבטל - מנוקדים בצירי גם בצורת הנסמך. למשל: לִבִּי, שֵׁם, חֲבֵרִי, הַבְּדֵל־" (וראה הערה 1 שם).

כלל ב מכללי החולם - החולם החסר בצורת הנסמך: "חולם חסר הבא בהברה האחרונה מתקיים בצורת הנסמך. למשל: בֹר (פִּיךְ), חֶסֶם, חֶזֶק, לֵאס־, חֶרְטֶם־.

אבל המילה כל מנוקדת בקמץ קטן כשהיא דבוקה לאחריה (ובכתיב חסר הניקוד: כל), ובחולם חסר כשהיא עומדת לעצמה (ובכתיב חסר הניקוד: כול). למשל: כָּל חֲבֵרִי הָאֲרֻגֹן, כָּל שְׁעָה,

שתי מילים נקבעו כחריג לכלל הזה: את, כל.³⁴ שתי המילים האלה באות במקרא ברוב המקרים כשהן מוקפות לאחריהן וניקודן אֶת־, כֹּל־.³⁵ דרך הניקוד הזאת נקבעה ככלל בעברית החדשה.

לא כן הוא במילה מֵאֵת. מילה זו אינה באה במקרא אלא בטעם לעצמה וניקודה תמיד בצירי, מֵאֵת־.³⁶ ניקוד זה נקבע אפוא גם בעברית החדשה.³⁷ תוצאתה של החלטת האקדמיה היא שחוקי הניקוד של העברית החדשה מבחינים בין שתי משמעויותיה של המילה את: מילית המושא מנוקדת בסגול, ומילת היחס – בצירי. יש להדגיש כי במקרא גופו אין הבדל בניקוד בין שתי משמעויות המילה, והניקוד בשני המקרים נקבע על פי חוקי ההקפה, שהם חוקים מוזיקליים הקשורים בטעמים.³⁸ אולם בעברית החדשה הוחלט לנקד את מילת המושא בסגול, ואילו במילת היחס את אין משתמשים אלא כשם"ם השימוש בראשה, ובמקרה הזה היא תנוקד בצירי.

צורות הפסק

צורות ההפסק באות בלשון המקרא במבנים הראויים להפסק. כאשר המילה מוטעמת באתנחתא או בסוף פסוק, צורת ההפסק באה ברוב מוחלט של המקרים. לעתים באה צורת ההפסק גם בטעמים מפסיקים נוספים, שכוח ההפסק שלהם חלש יותר.³⁹

לְכָל דּוֹרֶשׁ, כֹּל שְׂרוּחַ הַבְּרִיּוֹת נוֹחָה הִימָנוּ; לְעוֹמֵת: הִכָּל יוֹדְעִים, מִסְפָּר יוֹדֵעַ כָּל־ (בהמשך באה הערה על הניקוד במקרא).

למעשה, גם ניקוד המילה כן הוא בבחינת חריג. ניקוד המילה במקרא אינו קשור לחוקי ההקפה אלא למעמד המורפולוגי של המילה; צורת הנפרד מנוקדת בצירי וצורת הנסמך בסגול. חוק זה נקבע בהחלטת האקדמיה גם בעברית החדשה (ראה הערה 33 לעיל, כלל א מכללי הצירי, הערה 1). וראה א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, שער ו, עמ' 117, 193.

המילה את (ואת) באה במקרא מוקפת למילה שאחריה כ־8500 פעמים, ובטעם לעצמה כ־1000 פעמים. המילה כל (בפני עצמה או כשאותיות שימוש בראשה) באה מוקפת למילה שאחריה כ־4300 פעמים, ובטעם לעצמה כ־850 פעמים.

במקרא 125 היקרויות. במקום אחד הטעם במילה "נסוג אחור" והאל"ף מנוקדת בסגול: "מֵאֵת שְׁמֶר" (מל"א טז, כד).

זה לשון החלטת האקדמיה: "מיליות אחדות מנוקדות בסגול, כגון אֶת־, אֶל־, פֶּן־. במילת היחס מֵאֵת האל"ף מנוקדת בצירי. במקרא ניקוד המילה את תלוי בהקפה: אֶת קלעי החצר אֶת־עַמְדֵי וְאֶת־אֲדִינָה (שמות לה, יז)" (החלטות, תשס"ג, §2.5.5).

השווה: "אֶת פְּדֻלְעֶמֶר" (בר' יד, ט) לעומת "וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת־בְּרִיתוֹ אֶת־אַבְרָהָם אֶת־יִצְחָק וְאֶת־יַעֲקֹב" (שם' ב, כד). רשימה של הפסוקים בתורה שבהם המילה את משמשת כמילת יחס באה במסורה הבבלי. ראה ייבין (הערה 15 לעיל), עמ' 1120.

על צורות ההפסק במקרא ראה בפירוט בספרו של י' בן־דוד, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא, ירושלים תשנ"ה.

בטקסט שאין בו טעמים קשה לשער היכן כוח ההפסק מקביל לזה של אתנחתא והיכן הוא חלש יותר.⁴⁰ אף על פי כן, צורות ההפסק נפוצות גם מחוץ למקרא. הן מצויות בכתבי יד מנוקדים של המשנה, ושגורות גם בפיוטים, בשירת ספרד ובשירת ההשכלה.

בבדיקת שימושן של צורות ההקשר וההפסק במשך הדורות ראוי לבחון שתי שאלות: האחת, האם צורות הפסק קיימות לצד צורות הקשר; והשנייה, במקום שבאות צורות הקשר והפסק, האם תפוצתן דומה לתפוצה המקראית, או שמא מצויות גם צורות הקשר בהפסק וצורות הפסק בהקשר. את השאלה השנייה ראוי לבחון במקומות מובהקים בלבד, היינו מקומות של הקשר מובהק שאין בו כל עצירה ומקומות של הפסק מובהק, כלומר סוף המשפט. במקרי ביניים הלוא אף במקרא גופו אין הגדרה חותכת מהו מקום הראוי להפסק במילים שאינן מוטעמות באתנחתא ובסוף פסוק, קל וחומר בטקסטים שאין בהם כלל טעמי המקרא.

בדיקה של לשון המשנה בכתבי יד מראה שבאופן עקרוני נשמרת בה המגמה המקראית של הפסק והקשר. משה בר-אשר בדק את צורות ההקשר וההפסק במשנה בכ"י פרמה ב, שיש בו ניקוד וטעמים,⁴¹ ומצא כי כתב היד הזה "מייצג מסורת לשון חכמים הקרובה קרבה מכרעת למסורת הטברנית של המקרא". החריגים מועטים; כדגמים בודדים שליטה צורת ההפסק (הופעלה/הופעלו, פעי, פעי) ובדגמים בודדים שלטת צורת ההקשר (אחת, פעל, פועלת).⁴²

40. קושי זה אינו חמור כל כך, שהרי בכל טקסט קל למצוא מקבילה לסוף פסוק. מצד אחר, ההתניה במקרא עצמו אינה פשוטה וניכרת בה השפעה של גורמים רבים (ראה בן-דוד, בהערה הקודמת, ומאמרי "סודן של צורות ההפסק", תרביץ סח [תשנ"ט], עמ' 437-447). משום כך אין לומר בהחלטיות כי בטקסט שאינו מנוקד אבדה ההתניה, שהרי זו לא הייתה קיימת מעולם באופן מוחלט.

41. מ' בר-אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על פי מסורת כתב-יד פארמה ב)", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 51-100. וראה גם ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-רוסי 138), תל-אביב תש"ם, עמ' 39-62.

42. שם, עמ' 93-94. מעניין להשוות את הממצאים בכתבי היד עם ניקוד משניות הנהוג בימינו. להלן לקט לא שלם מן המסכתות הראשונות בסדר זרעים. נבדקו שלושה דפוסים נפוצים (ל = אלבק-ילון; ה = קהתי (תשכ"ו ותשנ"ח); ש = הוצאת אשכול). לאלה הושווה הניקוד בכ"י קאופמן (ק). מימין ללוכסן באות צורות הפסק ומשמאלו צורות הקשר. "ובבקר יעמדו" (א, ג) - קל/שה; "אפילו שעה אחת" (ב, ה) - ש/קלה; "אסטנים אני" (ב, ו) - קש/לה; "קברו את המת וחזור" (ג, ב) - קל/הש; "תפילת המנחה עד הערב" (ד, א) - ש/קלה; "על הכסת" (ח, ג) - קלהש; "נוטל את נפשך" (ט, ה) - קש/לה; "בכל ממונך" (ט, ה) - קש/לה; "פאה אחת" (פאה ב, ה) - ש/קלה; "וכן בכרם" (ג, ג) - קלהש; "כדי שלא יפחתו" (ד, ה) - קל/שה; "עד שלא נגמרו" (ד, ח) - קל/הש; "אינן פרט, אינן לקט" (ו, ה) - קלהש; "בסלע" (ח, ז) - ש/קלה; "יבאו ויאכלו" (דמאי ד, ד) - ל/קהש; "בירושלים" (ו, ד) - להש/ק; "שמך" (ו, ח) - קלהש; "חמשה לא יתרמו" (תרומות א, א) - קלהש; "ואם תרמו" (שם ועוד) - קל/הש.

ישראל ייבין חקר כתבי יד של לשון הפיוט ומצא כי בצורות הסביל בבניינים פועל והופעל רוב התיבות באות בצורת הפסק. יש גם נטייה חזקה לשימוש בצורות הפסק במשקל קָטִי, וצורות ההפסק קָטִי, קָטִי משמשות אפילו בסמיכות. מבחינה זאת ייבין רואה את לשון הפיוט כלשון הממשיכה קו התפתחות הניכר בהשוואת לשון המקרא אל לשון חכמים, ולדבריו מסתבר לראות את לשון הפיוט בתחום זה כשלב בלשון חיה ומתפתחת.⁴³ מדבריו אלה של ייבין משתמע כי מחוץ לצורות שציין נוהגות בדרך כלל צורות הקשר והפסק בתפוצה דומה לתפוצתן במקרא.⁴⁴

גם בשירת ספרד נוהגות צורות הקשר והפסק, ובמקרים רבים תפוצתן מתאימה לזו הנוהגת במקרא.⁴⁵ אולם לפעמים באות צורות הסוטות במובהק מכללי ההקשר וההפסק, וככל הנראה נעשה הדבר מחמת "דוחק השיר": המשורר בחר את הצורה על פי התאמתה למשקל, גם אם לא התאימה למעמדה של המילה במשפט. אסתר גולדנברג ציינה את ריבוי צורות ההפסק בהקשר והביאה כמה דוגמות.⁴⁶ ומצויות גם צורות הקשר הבאות בהפסק.⁴⁷

צורות ההפסק נמצאות גם בשירה העברית החדשה. צורות הפסק מרובות באות בשירי ביאליק והן מתאימות במיוחד למשקל המלעילי שלהם (לדוגמה, בשיר

ניתן להתרשם מחוסר האחידות המשתקף פה. ניתן לראות כי קהתי אינו מביא כלל צורות הפסק (פרט לחרגי אחד: תרומות א, א). ניכר קשר בין ילון ובין כ"י קאופמן, שהיה לפניו. ילון מעיד בספרו: "צורות כתיב וניקודים ישנים ופירווי מסורות שבעל פה לימדוני לנהוג בפועל, בענייני הפסק, על דרך המקרא, גם בהפסק מועט" (מבוא לניקוד המשנה, עמ' 47; וראה גם שם, עמ' 57).

43. 'י ייבין, "אופייה של לשון הפיוט", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 109–110.

44. וראה גם א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, כך שני: ענייני תצורה, עדה ולשון, ה, ירושלים תשל"ט, עמ' 386–389, וברשימה הביבליוגרפית הבאה שם, עמ' 389.

45. בחינה של צורות ההקשר וההפסק בשירת ספרד נסמכת בעיקר על התאמת המילים למשקל השיר. בדיקה כזאת חושפת בדרך כלל את הנוסח שהתכוון לו המשורר, והיא מהימנה יותר מבדיקת הניקוד בכתב היד, המשקף את קריאתו של הנקדן שאינה זהה בהכרח לזו של המחבר. מה גם שבמקרים רבים כתבי היד אינם מנוקדים או מנוקדים ניקוד חלקי בלבד.

46. ראה א' גולדנברג, "דוחק השיר בתורת הלשון העברית בימי-הביניים", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 127 הערה 13 ועמ' 141 הערה 24. לעתים העדיף מהדיר לנקד בהתאם למעמד התחבירי, אולם משקל השיר מורה על צורת הפסק בהקשר, כגון בתחילת שירו של שמואל הנגיד "יום צר ומצוק": "צָרָה וְאֶחָיִל לִישָׁעָךְ וְשָׁגוּבָךְ". שירמן ניקד לִישָׁעָךְ שהרי המילה באה בהקשר, ואילו הברמן וירדן ניקדו לִישָׁעָךְ על פי משקל השיר (שירמן [הערה 17 לעיל], עמ' 78; א"מ הברמן, כל שירי רבי שמואל הנגיד, א, תל-אביב תש"ה, עמ' 151; ירדן [הערה 24 לעיל], עמ' 3).

47. ראה למשל צורות הקשר רבות בשירו של שמואל הנגיד "יום צר ומצוק" (שירמן [הערה 17 לעיל], עמ' 78–79) ובשירו של יהודה הלוי "אהבה" (שם, עמ' 466). במכתם של משה אבן עזרא באה הצורה שָׁבִי לצורך המשקל ולצורך הצימוד (שם, עמ' 376).

"אל הצפור" באות הצורות פִּלְתָּה, לָחָשׁוּ, יִרְעָשׁוּ, תִּשְׁמָעִי, וְרִנִּי – כל שירי ח"נ ביאליק, תל-אביב תשכ"ו, עמ' ט-יא). לעתים בוחר המשורר בצורת הקשר או בצורת הפסק על פי החרוז [פִּקְשָׁר]. נחרז עם פִּשָּׁר; פִּרְץ נחרז עם יִרְץ – "המכונית", שם, עמ' שא-שב). מצאתי דוגמות בודדות של הפסק בשירי אברהם שלונסקי, אמיר גלכוב, חיים גורי ודליה רביקוביץ.⁴⁸ לא מצאתי צורות הפסק בשירי זלדה ודן פגיס.

צורות ההפסק אינן ניכרות בכתיבת פרוזה. אפשר שתרמה לכך גם העובדה שההבחנה בין צורות הקשר והפסק בכתיב חסר ניקוד אפשרית רק לעתים רחוקות מאוד, במקרים שבצורת ההפסק בא חולם כנגד שווא בהקשר, כלומר בצורות כגון ישמרו-ישמורו (יִשְׁמְרוּ-יִשְׁמְרוּ), יכלו-יכולו (יָכְלוּ-יָכְלוּ), עמדו-עמדו (עָמְדוּ-עָמְדוּ). צורות הפסק כגון אלה נקרות רק כ-150 פעמים במקרא כולו.⁴⁹ צורות ההפסק אינן נזכרות במפורש בהחלטות האקדמיה ללשון, וביטולן מן הלשון נחשב כנראה עובדה ברורה ומובנת מאליה. ובכל זאת, כמה צורות הפסק שרדו בלשון והן נזכרות בהחלטות האקדמיה על המשקלים פָּעִי, פָּעִי, פָּעִי. וזה לשון ההחלטות:

שמות סגוליים משורשי ל"י כגון חֲלִי, יָפִי, עֲבִי, עֲנִי, קֶשִׁי, באים בחולם חסר בנפרד ובנסמך. לצד הצורות בחולם חסר מתקיימות בנסמך גם צורות בשווא (ובפ' הפועל גרונית בחטף-קמץ). למשל: יָפִי יָפִי- (וגם יָפִי-), עֲבִי עֲבִי- (הקורה; וגם: עֲבִי-), חֲרִי חֲרִי- (אף; וגם חֲרִי-). במקרא הצורות בחולם באות בדרך כלל בהפסק ראשי, כגון חֲלִי (דברים ז, טו), עֲנִי (דברים טז, ג) [אבל צִרִי (יחזקאל כז, יז) בהפסק משני]. הצורות בשווא (או בחטף קמץ) באות בהפסק משני או בהקשר, כגון צורות הנפרד אֲנִי (מלכים א ט, כו), דָּמִי (ישעיהו סב, ו), חֲלִי (דברים כח, סא), עֲנִי (תהלים

48. רוב הצורות שנמצאו מסייעות לחרוז: אֶתְרָשָׁה (א' שלונסקי, שירים, ספר שני, ירושלים תשל"ב, עמ' 23, שורה 4), הַמְּבֹרָכָת (13, 29), צָהֳלוּ (2, 33), נִבְקָעָה (1, 33), וְנִבְתָּה (3, 34), א ב ל גִּדְּיָן]. (22, -1), אָכְנָן]. (5, 23), שָׁמֵשׁ [!]. (3, 35). שָׁרְחָמוּ (א' גלבע, כל השירים, תל-אביב 1987, עמ' 50, שורה 2), נִבְתָּמוּ (4, 50), א ב ל אֲנִי]. (12, 65), לָחֶסֶם]. (6, 36). הִלְכָה (ח' גורי, השירים, ירושלים תשנ"ח, א, 35, -2), א ב ל הַגֶּשֶׁם]. (3, 39), תְּדַבְּרִי]. (3, 39) ועוד הרבה. שתי צורות הפסק נמצאו בשיר של דליה רביקוביץ (ד' רביקוביץ, כל השירים עד כה, תל-אביב תשנ"ה): יִתְרוֹצְצוּ (8, 323), הִנֵּקְשִׁי (שם, 12). ואולי לא מקרה הוא ששתיהן נמצאות בשיר "העיעגול" שיוחד לו מדור מיוחד בספר ששמו "מן הגניזה". יודגש כי בעברית החדשה יש לבחון את קיום ההפסק רק בצורות שיש בהן הבחנה בהגייה, כגון שמש, ולא במקרים של חילוף קמץ ופתח, התלוי במנקד בלבד.

49. מעניינת העובדה שכמה צורות הפסק נשתמרו דווקא בלשון משחקי הילדים, כגון חֲזוּר, עָמְדוּ. ככל הנראה, תרמה לכך הנטייה הכללית למלעיליות בלשון זו. צורות הציווי לָכִי, לָדִי שכוחות בלשון המדוברת (לצד שָׁבִי, צָאִי), ואולם אפשר שיסודן בהיקש לצורת הנוכח ולא בחזרה אל צורת ההפסק.

קז, י'), צָרִי (בראשית מג, יא), וצָרִי (בראשית לז, כה); צורת הנסמך בְּדָמִי יָמִי (ישעיהו לח, י').⁵⁰

השמות במשקל פָּעִי (פָּעִי) ערוכים בשלוש קבוצות:

- (1) רוב השמות תחילתם שווא (או חטף) הן בנפרד הן בנסמך.
למשל: אָרִי, גָּדִי (חוץ מֵעֵין-גָּדִי), דָּלִי, חָלִי, חָפִי, טָנִי, טָפִי, פָּוִי, פָּלִי, מָעִי, נָהִי, נָשִׁי, סָחִי, עָדִי, עָלִי, פָּרִי, צָבִי, רָאִי, רָעִי, שָׁתִי.
- (2) לכמה שמות שתי צורות בנפרד: האחת תחילתה שווא והאחרת – סגול, ואלו הם:

בְּכִי בָכִי, דָּחִי דָּחִי, יָרִי יָרִי, לָחִי לָחִי, מָרִי מָרִי, קָרִי קָרִי, שָׁבִי שָׁבִי.

שמות אלו מנוקדים בנסמך בשווא.

דומה להם השם חצִי: ניקודו בנפרד חָצִי או חֲצִי, ובנסמך חָצִי.

- (3) כמה שמות, תחילתם סגול הן בנפרד הן בנסמך, והם: מָשִׁי, פָּתִי, צָפִי, שָׁפִי.⁵¹

במשקל פָּעִי נקבעה אפוא צורת ההפסק כצורה היחידה בנפרד וכצורה אפשרית גם בנסמך, בניגוד למקרא. לפי עדותו של זאב בן-חיים, "הוועדה [=ועדת הדקדוק] נתנה דעתה על כך שבמקורות התלמודיים כתוב ו', ולכן התירה לומר יוֹפִי וכדומה גם בסמיכות" (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יח [תשל"א], עמ' 23). במשקל פָּעִי/פָּעִי המצב שונה: ברוב השמות נקבעה צורת ההקשר בלבד; בשבעה שמות נקבעו צורת ההקשר וההפסק זו לצד זו, ובארבעה שמות נבחרה רק צורת ההפסק: בשניים מהם זו הצורה היחידה גם במקרא (מָשִׁי, פָּתִי). השיקול העיקרי של ועדת הדקדוק במקרה זה, בקבעה חריגים למשקל פָּעִי, היה לפי עדותו של יהושע בלאו "בגלל המצוי בדיבור" (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כח-ל [תשמ"ח], עמ' 295).

יודגש כי החלטות האקדמיה אינן מזכירות כלל את ההפסק, ואין אפוא כל הבדל בין צורות הבאות במעמד של הקשר לאלה הבאות במעמד של הפסק. "צורות ההפסק" שנקבעו אינן אלא מילים שמשום מה נקלטו בלשון בצורת ההפסק שלהן דווקא. צורות אלה היו שגורות על לשונם של הדוברים, בהיותן כלולות בביטויים שכיחים מן המקרא או בניבים ידועים.⁵²

50. כלל ו מכללי החולם, כללי נטיית השם (הערה 28 לעיל), עמ' 175. ההחלטה התקבלה בישיבה ק (תשל"א) ועודכנה בישיבה רלז (תשנ"ח).

51. החלטות, תשס"ג, משקלים ושמות, § 2.1.7. ההחלטה התקבלה בישיבה קסב-קסג (תשמ"ג). וראה זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כח-ל (תשמ"ח), עמ' 291-304.

52. הנה פסוקים שהשפיעו כנראה על החלטת האקדמיה: "מנעי קולך מִבְּכִי" (יר' לא, טו), "בערב ילִין בְּכִי" (תה' ל, ו), "את רגלי מִדְּחִי" (תה' קטז, ח – צורת ההקשר אינה נקריית במקרא; וראה ד' סדן, "מדחי אל דחי", לשוננו לעם ד [תשי"ג], עמ' 9-12). הצורות יָרִי, שָׁבִי שכיחות בלשון הצבא. הצירוף "סטירת לחי" רגיל בלשון המדוברת.

תופעות נוספות

בניקוד המקרא קיימות תופעות נוספות שלהן זיקה כלשהי לטעמי המקרא. רובן ככולן בטלו בהדרגה בדורות שאחר המקרא ובעברית החדשה. ואלה הן:

א. דחיק ואתי מרחיק – דגש הבא באות הראשונה בתיבה שטעמה בראשה, ולפניה תיבה המסתיימת בהברה פתוחה המנוקדת בסגול או בקמץ והיא מוטעמת בטעם מחבר או מוקפת.⁵³ התופעה אינה נוהגת בעברית החדשה ואינה נזכרת בכללי האקדמיה.

ב. דגש אחרי המילה מה – במקרא בא בדרך כלל דגש בראש התיבה שאחר מה, והמילה מנוקדת בפתח. במקרים האלה מה מוקפת לתיבה שאחריה. האקדמיה החליטה כי מה תנוקד בקמץ ולא יבוא דגש בראש המילה שאחריה.⁵⁴ ניתן לראות בהחלטה זו מעין ביטול של ההקפה הנוהגת במקרא, ומבחינה זו היא דומה להחלטות על הניקוד בצירי ובחולם חסר בצורות הנסמך שנדונו לעיל.

ג. ניקוד וי"ו החיבור בקמץ לפני הברה מוטעמת – במקרא ניקודה של וי"ו החיבור לפני הברה מוטעמת תלוי במידת ההפסק שבמילה.⁵⁵ החלטת האקדמיה מאפשרת את הניקוד הזה במקרים מסוימים, בלא קשר למידת ההפסק.⁵⁶

סיכום

הניקוד העברי בימינו אינו תלוי עוד בטעמים. הפרדה זו בין השניים לא נעשתה ביום אחד. במשך דורות המשיכו הכותבים לנהוג על פי חוקי המקרא המושפעים מן הטעמים, אף על פי שהטעמים עצמם לא שימשו עוד. אולם במהלך הדורות הלך שימוש זה ופחת. השימוש בצורות ההפסק הידלדל, וריפוי בגדכפ"ת בראש מילה נעשה נדיר. גושפנקה רשמית למצב זה נתנה האקדמיה ללשון העברית בכמה מהחלטות הדקדוק שלה, ורק כמה שרידים מאובנים שרדו פה ושם בלשון, כחותם שהטביעו העבר ולא הצליח הזמן למחותו כליל.

53. סקירה על דחיק ואתי מרחיק ראה אצל י' ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ד, עמ' 243–245.

54. ההחלטה התקבלה בישיבות רל, רלט (בשנים תשנ"ז–תשנ"ח). ראה החלטות, תשס"ג, 2.5.3.

55. ראה בפירוט בן־דוד (הערה 39 לעיל), עמ' 335–340. בן־דוד מעיר כי "לשון חכמים נוהגת כלשון המקרא: אלו נָאָלוּ, בשר נָדָם, קוֹל נְחֻמָּר, בהמה חיה נְעוּף" (שם, עמ' 340).

56. האקדמיה דנה בניקוד וי"ו החיבור בישיבה רנ"ח (בשנת תשס"א), וזה לשון ההחלטה: "ניקוד ו' החיבור בקמץ. בשם המספר, ניקוד וי"ו החיבור בקמץ לפני הברה מוטעמת הוא רשות. למשל: שלושים וָש או שלושים וָש (אבל אחת נְחֻצִי, שתיים וָרבע). הערה: ניקוד וי"ו החיבור בקמץ לפני הברה מוטעמת מקובל בצירופים קבועים, כגון בשר נָדָם, יומם וָלילה, עיר נָאָם, חנה נָסַע". בין הצירופים שהובאו כאן להדגמת וי"ו קמוצה בא הניב עיר נָאָם. אף שבמקורו המקראי של הניב הזה האות וי"ו שוואה ("אֵתָהּ מִבְּקֶשׁ לְהִמִּית עִיר נָאָם בְּיִשְׂרָאֵל", שם"ב כ, יט), רבים נוהגים להגותו בווי"ו קמוצה, והאקדמיה אישרה את המנהג הזה.

המילים העבריות בפירוש לפרקי אבות לאנשל לוי

1. מבוא

בחמש־עשרה השנים האחרונות (עשרים שנה אחרי מחקריו החלוציים של חנוך ילון¹) גבר עניינם של החוקרים במסורת אשכנז של הלשון העברית. מסורת אשכנז הוזנחה בשל הערכתה כמסורת משובשת ומאוחרת שאין בכוחה להרים תרומה של ממש לחקר העברית.² אך בעת האחרונה הראו חוקרים שאף בה (ובמסורות מערביות אחרות) יש לעתים עקבות של מסורות קדומות.³ הכרה זו הביאה לידי התעניינות מחודשת במסורת זו.⁴ המחקר החלוצי של מישור (חקר) הוקדש בעיקר למסורות שבעל פה שנשתמרו בהקלטות של מסרנים שעלו מאירופה ולניקוד המשניות ה"וולגריות", אם כי הוא דן גם במקורות אחרים ובדרך השתלבותם במחקר.⁵ מחקריו של כהן (רז"ה; דקדוקי) עוסקים בעיקר בניקוד הסידורים של המאות ה"ט"ז–ה"י"ז ובעדויות המדקדקים האשכנזים, העשויות להוסיף הרבה לידיעתנו את מסורת אשכנז, לרבות מה שהילך במסורות "עממיות", מסורות שהמדקדקים האלה יוצאים נגדן לעתים קרובות.

מישור הדגיש את חשיבותו של מקור נוסף – המילים העבריות שביידיש.⁶ לכאורה תחום זה נחקר רבות, החל במחקרים המקיפים והמעמיקים של מקס ויינרייך, של

1. היו, כמובן, גם חוקרים אחרים שהביאו נתונים רבים ממסורת אשכנז ודנו בהם בדיונים מעמיקים. לדוגמה, חומר רב נמצא במחקריו של ברגרין (ברגריין, עיונים), אך לא היה זה חקר שיטתי של מסורת ממסורות העברית. אדגיש שכוונתי דווקא למסורת אשכנז, כי המסורת הקדם-אשכנזית מצאה את גואלה באילן אלדר (ראה אלדר ד, ה; ולפני בית-אריה, וורמזא).
2. מישור, כתב־עת, עמ' 253–254; כהן, דקדוקי, עמ' 257–258; מישור, חקר. וראה את דבריו של ויינרייך (ההברה, עמ' 134) על כך שהלשון העברית הרבנית האשכנזית "היא כעניין ממדרגה שנייה" לחוקר העברית. "אפילו המתבונן מטעם המדע לא נתעוררה דעתו כהלכה על הדקדוק העממי שנחפז כל כך" (ויינרייך, העברית, עמ' 58).
3. מישור, כתב־עת, עמ' 254; מישור, חקר, עמ' 102; בר־אשר, לשון חכמים, עמ' 675.
4. וכן פעלה גם תחושת הדחיפות לתעד את מה שנשאר, "הרצון לגאול את שרידי התרבות של קהילות אשכנז מן השואה שפקדה אותן במלחמת העולם השנייה, ובמיוחד את שרידי המסורת שבעל פה" (מישור, חקר, עמ' 88).
5. שם, עמ' 89–94.
6. שם, עמ' 91.

אוריאל ויינרייך ושל בירנבאום;⁷ ויוזכרו כאן גם סקירתו של וולדמן⁸ והביבליוגרפיה בסוף מאמרו של כץ (פונולוגיה); מן הזמן האחרון נציין את סקירתו של באומגרטן (מחקר) ואת הביבליוגרפיה המובאת שם.

אבל מחקרים אלו ואחרים מתעניינים בעיקר בתפקידו של המרכיב העברי בתוך היידיש בלבד, תוך נתינת דעת להיבטים הפונולוגיים, הדיאלקטליים, הסמנטיים והסוציולינגוויסטיים.⁹ הצד המורפולוגי מוגבל בדרך כלל לחקר שילובם של המרכיבים השמיים, הגרמניים, הסלאביים והאחרים (הרומאניים) בתוך השפה,¹⁰ אך המילים העבריות שביידיש ראויות למחקר מבחינת התצורה העברית¹¹ כמהיות העומדות לעצמן.¹² על חשיבות מחקר המרכיב העברי לחקר העברית הצביעו חוקרים שונים.¹³ ערכן של המילים העבריות שנכנסו ליידיש הוא בעיקר בכך, ש"היסוד העברי שביידיש אינו חשוד בעריכה של מדקדקים ויש בו כדי לחזק גרסאות תמוהות לכאורה".¹⁴ מחקרן עשוי להרים תרומה למחקר העברית משתי בחינות בעיקר: (א) הבנת התהליכים המורפופונולוגיים שהתרחשו במסורת אשכנז של העברית ושעיצבו את פניה; (ב) הבנת היחסים שבין המסורת האשכנזית לבין מסורות העברית האחרות (הקדם-אשכנזית, הספרדית, מסורות מזרחיות, מסורת איטליה). שיבוץ המסורת האשכנזית במפת מסורות העברית האחרות עשוי

7. ויינרייך, ההברה; ויינרייך, געשיכטע, א, עמ' 184–320; ויינרייך, נוסח; ויינרייך, העברית; בירנבאום, מרכיב.

8. וולדמן, מחקר, עמ' 176–190.

9. לדוגמה, כץ, פונולוגיה; ויינרייך, העברית (לעניין דיאלקטולוגיה); באומגרטן, מחקר (לעניינים סמנטיים ראה את הנאמר שם בעמ' 226: המחקר התעניין בעיקר בצד הסמנטי של המילים העבריות, בהבחנה בין משמעויות המילים העבריות ובמקבילותיהן הגרמניות והסלאביות). הצד הסוציולינגוויסטי נחקר במחקרים רבים (ראה את הסקירה שם).

10. כגון היחס שבין "הנטייה העקיפה" של הפועל (המבנה האנליטי), מעין מפיל זיין, לבין "הנטייה הישירה" (המבנה הסינתטי), מעין מפלען (בן-נון, העברית, עמ' 143–144; ויינרייך, העברית, עמ' 73–74).

11. העיר על כך עוד ויינרייך, העברית, עמ' 192: "האחידויות המפתיעות ברכיב העברי של יידיש, כשהן נראות על גבי רקע ההבדלים הגיאוגרפיים, שנוספו אחר כך, מניחות לנו פתח התבוננות לתוך יידיש, והן גם מסייעות לכרונולוגיזציה של פרטים מסוימים בדקדוק, באוצר המילים, בפראזיאולוגיה של העברית 'העממית' ממש, שאינם מתחווים מתוך המקורים העבריים המוגבלים של התקופה ההיא".

12. אין צריך לומר שגם במחקר זה המילה העברית צריכה להיתפס לא כמילה עברית בעלמא אלא כמילה עברית שנשמרה בתוך היידיש, והיא שהשפיעה רבות על צורתה ועל הגייתה. לדוגמה, הצורה 'burix' (=בֶּרֶךְ) ביידיש הדרום-מזרחית אינה מעידה על קיום המשקל *קִטְטִיל בעברית, אלא על ההגייה המסוימת של הקמץ והשוורוק.

13. ראה לאחרונה את המאמרים הכלולים בספר Vena Hebraica in Judaeorum Linguis, ed. Sh. Morag, M. Bar-Asher and M. Mayer-Modena, Milano 1999.

14. מישור, חקר, עמ' 91.

לעזור גם לפתרון בעיית הופעתה של המסורת הזאת ודחייתה של המסורת הקדם-אשכנזית.¹⁵

במהלך מחקרי את מסורת לשון חכמים של יהודי איטליה¹⁶ ראיתי דמיון בין מסורת העברית המתועדת בקבוצת המחזורים שמוצאם מצפון איטליה מן המאה ה־17 והמראים סימני קרבה הן למסורת אשכנזי הן למסורת המזרח, לבין המילים העבריות הנמצאות בפירוש לפרקי אבות בידיש לאנשל לוי, שנכתב בוונציה או במקום אחר סמוך לה בסוף המאה ה־17.¹⁸ נראה לי שהמחקר הכולל של המילים העבריות האלה יכול להרים תרומה חשובה לנושא שלנו.

2. פירוש לפרקי אבות לאנשל לוי

פירוש לפרקי אבות לאנשל לוי נשמר בכתב יד יחיד¹⁹ והוצא לאור במהדורתו של מייטליס (מא"ל). תאריך כתב היד בא בדף 130 ע"א: "יום ג' ג' פ"ב [=פברואר] של"ט".²⁰ על החיבור ועל הצדדים הפילולוגיים בחקירתו ניתן ללמוד ממבואו הגדול של מייטליס למהדורתו; כאן אביא רק תמצית הדברים העיקריים החשובים להערכת החיבור מבחינת חקר המילים העבריות הכלולות בו.

אנשל לוי היה אשכנזי שהיגר לאיטליה והתיישב, כנראה, באחת הקהילות בצפונה. חיבורו נכתב בשביל אישה ששמה מרת פערלן.²¹ הפירוש כתוב בידיש המערבית התיכונה²² והיא מתובלת במילים איטלקיות שחלקן הוכנסו למערכות נטיותיה,²³ אך המחבר משתמש גם במילים ובמשפטים באיטלקית כמות שהם, והללו מסומנים בטעם זרקא.²⁴ סימון זה מעיד לכאורה שהמחבר ער לזרותם של יסודות אלו, אך עצם השימוש בהם מעיד על פתיחותו לתרבות היהודית האיטלקית

15. על הבעיה ועל הדעות השונות ראה ויינרייך, העברית; בירנבאום, מרכיב; אלדר, ד, עמ' 75-77; באומגרסן, מחקר, עמ' 233.

16. ריזיק, איטליה. החקר נעשה בעיקר לפי כתבי יד של המחזורים מן המאות הי"ד-הט"ו. קיצורי שמות המחזורים עם תאריכי כתיבתם ומקום כתיבתם מובאים בסוף המאמר.

17. שם, עמ' 464-473.

18. מא"ל, עמ' יט.

19. כ"י פריז 589. heb. (מא"ל, עמ' י; ראה שם את תיאור כתב היד). נוסף לפירוש לפרקי אבות כתב היד כולל אוסף מעשיות בלא כותרת, אף הן פרי עטו של אנשל לוי (מא"ל, עמ' י).

20. מא"ל, עמ' יא.

21. שם, עמ' 174; ראה גם עמ' כ-כא; על ההקדשה למרת פערלן, בין היתר על הדמיון שבינה לבין ההקדשה בסוף "מעשה בוך" ראה עמ' מ הערה 14.

22. מא"ל, עמ' טו; לפי חלוקתו של ויינרייך (ההברה, עמ' 141).

23. אובליגערט (>obligare), אוערטערט (>avvertire), אינטרערן (>entrare; מא"ל, עמ' יז).

24. שם, עמ' יח.

המקומית. על "איטלקיותו" של האשכנזי הזה מעידה גם השיטה שבה תיארך את כתב היד (ראה לעיל), החודש הלועזי ליד השנה לפרט קטן, השיטה שהייתה נפוצה בקרב יהודי איטליה בלבד.

פירושו של אנשל לוי נראה מעניין לחקר המרכיב העברי מטעמים שונים: לפנינו טקסט גדול (134 דפים של כתב יד המתאימים ל-174 עמודים במהדורתו של מייטליס) שחובר, נכתב ונוקד בחלקו בידי אדם אחד.²⁵ מאות מילים עבריות נוקדו, רבות מהן נקרות עשרות פעמים, ואפשר לראות שהניקוד עקיב במידה רבה.²⁶ שתי הבחנות חשובות נוגעות ליסוד העברי ביידיש; עמדו עליהן אוריאל ויינרייך ומקס ויינרייך. אוריאל ויינרייך הבחין מבחינה ספרותית בין טקסטים שהיסודות העבריים בהם (מרובים ככל שיהיו) הותכו בתוך היידיש, לבין הטקסטים "ביחוד מן המאה הי"ז והי"ח, שנכתבו לא ביידיש ולא בעברית, אלא במה שנראה כנוסח כלאים, כתערוכת מעובה של שתי לשונות אשכנזי אליו".²⁷ בטקסטים מן הטיפוס הראשון המילים ממוצא עברי שהותכו בתוך היידיש אינן נוטות לפי מין ומספר ואינן מקבלות כינוי או יידוע לפי כללי העברית;²⁸ המובאות מתוך החיבורים העבריים עומדות בתוך טקסטים אלו כציטטות משפה אחרת ושומרות על עצמאותן בתוך הטקסט היידי, ואילו בטקסטים הכתובים בנוסח כלאיים המילה העברית עשויה לנטות לפי כללי העברית ושתי הלשונות מעורבות בדרך שרירותית למראה.²⁹ מקס ויינרייך הבחין מבחינה לשונית בין "לשון קודש ממש" ("יסוד משוביץ") ל"לשון קודש שבהיתוך" ("יסוד משוקע"). "לשון קודש ממש" אופיינית לא רק לטקסטים המחוברים במלואם בלשון קודש, אלא גם למליצות או למילים הבודדות שהוצאו מטקסט מחובר בלא שינוי, שדובר יידיש היה "קורא בעיניו בספר או אומרם מזיכרונו".³⁰

25. שם, עמ' יט. להתרשמותי, כמעט אין תיקונים בכתב היד וייתכן שאנשל לוי ניקד מה שניקד במקביל לכתיבת החיבור ולא עבר עליו לאחר מכן. ביטויים אחדים של אנשל לוי מעידים שהחיבור נמסר לנו בצורה חיה מאוד; למשל, כאשר הוא מוכרח לקצר את סיפורו הוא מתנצל: "איך בין מויד צו שרייבן" ("אני עייף מלכתוב", מא"ל, עמ' יב).

26. אנשל לוי לא הקפיד בפרטים שאינם משמעותיים להגייה. מייטליס (מא"ל, עמ' יג) מציין שחוסר זהירות ורשלנות בכתיבה, האופייניים לכותבי יידיש קמאית, מתועדים גם בכתיבתו של אנשל לוי, אך מוצאים את ביטויים בעיקר בחוסר ההקפדה על כתיב חסר או מלא, למשל: לאנג/לנג, לוייט/לויט, זאמילונג/זאמלונג, הימיל/הימל.

27. ויינרייך, נוסח, בייחוד עמ' 54; לטיפוס השני שייכות בעיקר תעודות הקהל.

28. שם, עמ' 58.

29. לדוגמה: "הסכמנו ווען איזה ב"ב [בעל בית] לאיזה מלמד שכר לימוד שולדיק ווער, אב או מעט דרך קיין אנדרר להנער הלטין בחדרו יותר משמנה ימים" (ויינרייך, נוסח, עמ' 54). ויינרייך (שם, עמ' 65) מעיר על הדמיון בין צורות אלו לבין הצורות המיוחדות של עירוב רומי גרמני (מעין mit dem Verbo).

30. ויינרייך, ההברה, עמ' 134. דוגמת ההבדל בין הצירוף בעל הבית בפיו של האורח המברך

נראה שלחיבורו של אנשל לוי שני יתרונות משתי הבחינות הללו. מצד אחד רב היסוד של "לשון קודש ממש" בלשונו של אנשל לוי. רבים בה מילים וביטויים הנדירים ביותר בידיש, שאומצו על ידי המחבר לעת מצוא. כידוע, חלקה של העברית בדרשות המסורתיות גדול במידה רבה מזה שבשיחת חולין, וכל מילה וביטוי עבריים עשויים היו להיכנס ללשון הדרשה.³¹ יחידה לשונית עברית הייתה עשויה להיכנס לתוך היידיש בדרכים שונות:³² (א) מלשון קודש ממש, בתקופה קדומה יותר של היידיש; (ב) מלשון קודש ממש, כשאלה בשעת הכתיבה או הדיבור, למשל דרך מובאה, ואז היה היתוכה מועט ביותר; דווקא בדרך זו נכנסו מילים רבות ללשונו של אנשל לוי בפירושו.³³ רבים סיכוייהן של יחידות משולבות לשמר קווים שאינם מצויים בלשון קודש שבהיתוך,³⁴ לרבות קווים פונטיים שנעלמו מן היידיש ומהיסוד המהותך. בידיש הפולנית er בלתי מוטעם נעשה e, לכן בעסער נהגית ['bese], אך בלשון קודש ממש כתר נהגית ['keser].³⁵ צריך להדגיש שהעובדה שיסודות רבים אינם מהותיים חשובה, כי בלשון קודש שבהיתוך חל כידוע עמעום התנועות בהברות הבלתי מוטעמות, אך עמעום זה חלש במידה רבה ביסוד הלא-מהותך. הביטוי "וזאת הַבְּרָכָה" בלשון קודש ממש הופך ל"מֵאֲכָן אַ בְּרָכָה" בלשון קודש שבהיתוך.³⁶ הניקוד העקיב, בעיקר של ההברה האחרונה הבלתי מוטעמת בפירושו של אנשל לוי,³⁷ מעיד אף הוא על כך שמדובר בלשון

- בברכת המזון את בעל הבית ['baal ha'bajis] לבין אותו הצירוף בפי אורח זה בשיחה המתנהלת בידיש, [bal'bus] או [bal'bos]; כך הוא גם ההבדל בשתי ההגייות של המילה תענית: ['tunes/tones] בהיתוך, [tanis/'tajnis] בלשון קודש ממש.
31. בן-נון, העברית, עמ' 139–140. בניסוחו של ויינרייך, העברית, עמ' 60 הערה 32: "בפתיחות אוצר המילים של היידיש כלפי העברית הייתה באפשר תופעה של 'שאיילה פורייה', כלומר העשרה רוהטת של אוצר המילים, שפרינה כשל תוצרת המילים (גזירה) במקרים מצויים. כשם שלגבי דוגמאות עושות פרי של תוצרת מילים אין בידינו לפסוק, אם מילה קיימת בלשון, או עשויה שתהא קיימת בה, כך ממש, לגבי גבולות לשון פתוחים, אין בידינו לידע, אם מילה כבר שאולה, או לאו".
32. ויינרייך, ההברה, עמ' 135.
33. הייתה עוד דרך אחת, בתיווכה של הלשון הקודמת, הלעז הרומאני; ראה ויינרייך, שם.
34. כך, "בתקופה מאוחרת, בבתי הספר הידיים שבווילנא בין שתי מלחמות העולם נשמע לפרקים קרובות ['limud] ב-/u/ בהברה שאינה מוטעמת, אך לא היה עולה על דעתו של איש להגות /u/ במילה סידור" (ויינרייך, ההברה, עמ' 136).
35. רבים גם הרמזים להגייות המיוחדות ללשון קודש ממש. מחבר לקט יושר, המאה ה"ו, מזכיר שהלועזים הוגים עיי' בגרון; אליהו בחרו ב"התשבי", ערך "ישו", מביא בשם אבן עזרא שמי שלא למד להגות עיי' וחית' בנעוריו, לא ילמד עוד; מכאן רואים אנו אילו הבדלים היו בין לשון קודש ללשון הדיבור אף בתחום הפונמות (ויינרייך, העברית, עמ' 249).
36. ויינרייך, ההברה, עמ' 134.
37. מילים רבות, למשל השמות הסגוליים או המילים במשקל קְטִיל, באות בעשרות ובמאות הקרורות וההברה האחרונה שלהן מנוקדת בעקיבות בסימן אחד.

קודש ממש. בהברה האחרונה הבלתי מוטעמת מתועדים בעיקר חילופי קמץ-פתח והם יידונו להלן ב-58. הסיבה לחילופים אלו נעוצה בעיקר בתהליכים מורפולוגיים, והם לא נגרמו רק בשל ההגייה המרושלת, מעין $\text{gonev} = \text{גֻנֵב}$; תעיד על כך העובדה כי ליד הניקוד זיין בפתח בהברה אחרונה סגורה בלתי מוטעמת בא הניקוד זין בפתח בהברה אחרונה סגורה מוטעמת, וראה להלן.³⁸

מצד אחר, נוסחו של החיבור אינו עברי-ידי מעורב אלא יידי. המילים העבריות בו אינן מיודעות בדרך העברית ואינן נוטות לפי כללי העברית. הבינוני העברי נכנס למערכת היידית עם פועל עזר: נִהְיָה זיין ,³⁹ מְהִירָה זיין , מְצִיל זיין , מפסיק זיין, מְכַבֵּד זיין ; יש גם בְּטֵל גִּין .⁴⁰ צורות בינוני אלו אינן משתנות בנטייה, לדוגמה: "אונ' אזו וור ער זיך גר זער מְצִיעֶר" (3, 147);⁴¹ "זא ווארן זיא זיך זער מְצִיעֶר זיין" (158, 20); "אזו ווארן זיא זיך נעביך זער מְצִיעֶר" (29, 162). הפועל מצטרף לביטוי שמים וארץ ביחיד: "שְׁמַיִם וָאָרֶץ היישט איין קְנִיין" (115, 16). כנראה, מאחר שהיסוד העברי הלא-המהותך לא התערבב ביסוד היידי, נשמרה צורת המילים העבריות בטקסט.⁴²

3. מילוני היידיש המערבית מן המאה הי"ח

ארבעה מילונים גרמניים לעברי טייטש מן המאה הי"ח שימשו בידי כחומר עזר בבואי להעריך את הממצאים בלשונו של אנשל לוי: ליטקה (פרייברג 1733), טירש (פראג 1777), פרידריך (פרנצלאו 1784) וזליג (לייפציג 1792). מילים יידיות ומילים

38. אמנם לשונו של אנשל לוי, בהיותה יידיש, עשירה גם ביסוד המהותי; אנו נתקלים בפעלים רבים ששורשם עברי וסיומם גרמני: גִּילֵן , גִּנְבֵן , גִּירֵט , יִרְשֵׁן (מא"ל, עמ' טז), אך יסודות אלו לא נבדקו במסגרת זו.

39. על צורת בינוני זו ראה להלן; מא"ל מנקד בטעות נִהְיָה .

40. מא"ל, עמ' טו.

41. במובאות מכאן ולהלן המספר הראשון מציין את מספר העמוד במהדורתו של מייטליס ולאחר הפסיק בא מספר השורה. בין מספרי העמודים באים פסיק ונקודה.

42. כדאי להדגיש עוד שני צדדים בעניין מהימנותו של אנשל לוי: (א) הוא השתמש במסורות שבעל פה שרווחו בעם (מא"ל, עמ' יג). התרגומים של פרקי אבות ליידיש היו נפוצים ובעלי מסורת טובה. ההוצאה הראשונה ביידיש הופיעה בקרקוב בשנת שמ"ו (1586), אך כבר קודם לכן הופיע תרגומו של יוסף בר יקר בסידורו, איכנהויון ש"ד (1544). תרגומי פרקי אבות בעברי טייטש נכללו בסידורי עם (כגון הסידור "קרבן מנחה") שהיו מן הנפוצים באירופה (מא"ל, עמ' יג); (ב) כאמור, כמו אצל רוב כותבי יידיש בזמנו, האורתוגרפיה של אנשל לוי לעתים מרושלת ומשובשת, אולם ניתן לומר שהוא מדייק בכתיבה בהביאו פסוקי מקרא או מימרות חז"ל. בדרך כלל מנוקדים הפסוקים או צירופי המילים שבלשון הקודש (אך יש שאינם מנוקדים). אוסיף שמעמד הביניים של אנשל לוי בין אשכנז לאיטליה עושה אותו למעניין במיוחד מבחינת תולדות היחס בין מסורות הלשון.

עבריות שנכנסו לידיש נכתבות במילונים אלו באותיות לטיניות. המילונים אינם שווים בערכם ולכל אחד תכונות המייחדות אותו (ולא זה המקום לדון בהן בפירוט). עם זאת, כולם מתמקדים ביסוד העברי שבידיש, כי היסוד הגרמני במקרים רבים אינו מצריך תרגום לגרמנית. המילונים מרבים לעסוק בעגה (סלנג), משום שהמדקדים הנוצרים של המאה ה"ח שעסקו בידיש ראו ברצון היהודים להסתיר מהנוצרים את תוכן דיבורם את המניע העיקרי לשימוש במילים העבריות, כלומר הם ראו בידיש מעין *langue secrète des Juifs*.⁴³ ליטקה כותב בהקדמה למילונו, שאיש עסקים הבא בקשרי מסחר עם היהודים יוכל להיזהר משקריהם בעזרת ספרו.⁴⁴ ויינריך אומר כי "בכלל ניכר איזה צד דומה בין העגה של היידיש המערבית ובין הלשון העברית-ידיש המעורבת של הסופרים".⁴⁵

נביא שתי דוגמות לכך מן החומר של אנשל לוי. העגה של היידיש המערבית בתקופת פריחתה, המשתקפת במילונים של המאה ה"ח, השתמשה במשקל העקיף בדרך פורה ביותר לשם יצירת פעלים קצרי קיום, שלא נשתמרו לא במזרח ולא במערב.⁴⁶ (א) בין הדוגמות ממילונו של זליג מביא ויינריך את ממת זיין, שמתועדת גם במא"ל: "ווארן ניט ממת" (90, 10); (ב) בביטוי מביין זיין משתמשים במקום פארשטיין בלשון הסתרים.⁴⁷ אך דווקא הביטוי מביין זיין מתועד כמה פעמים במא"ל (54, 22, 24, 25; 75, 13, 14). ניתן להרבות בדוגמות כהנה וכהנה, אך המילים העבריות במילונים אלו הן נושא למחקר בפני עצמו.⁴⁸

43. באומגרטרן, מחקר, עמ' 224–225.

44. אמנם בסוף המאה השתנתה המטרה המוצהרת. זליג כותב בהקדמתו על הצורך ללמוד את לשון היהודים בתקופת הסובלנות וההשכלה, כשמתחזקים קשרי העמים בכל אירופה עם היהודים. את ספרו הוא מיעד לאנשים שונים, ורק במקום השלישי הוא מונה גם את הסוחרים: "Theologen, Juristen und Kaufleute".

45. ויינריך, העברית, עמ' 67 הערה 48. אף על פי שמבחינה צורנית לשונו של אנשל לוי אינה מעורבת, מבחינת אוצר המילים המלומד דומה היא לידיש של הסופרים.

46. שם, עמ' 74 הערה 61.

47. שם, עמ' 66. כדי שגוי לא יבין את הנאמר, במערב משמש פארעומדן < פארשטיין במקום מבין זיין (שם, עמ' 69).

48. כך גם היחס בין היסוד העברי בידיש המערבית של אנשל לוי לבין היסוד העברי בידיש המערבית והמזרחית המאוחרת. בתקופה החדשה דווקא בידיש המזרחית יש שורה של פעלים בצורה העקיפה שמתאימים להם בידיש המערבית הפעלים בצורה הישירה (שם, עמ' 74). ויינריך מביא קניען בידיש מערבית מודרנית כנגד קונה זיין במזרחית, אך במא"ל: איז קונה (7, 33). בידיש המערבית של היום מתרצן, במזרחית מתרץ זיין (שם, עמ' 74 הערה 62), אך במא"ל: מתרץ זיין (23, 5; 35, 8; 135, 15, 17). וראה להלן לגבי הצירוף מתרץ זיין ותפוצתו במילונים הנוצרים. עממיות המילונים האלה והעובדה שעל אף שמחבריהם מקדימים להם סקירות דקדוקיות ובמקרים רבים הם מוסרים את הנשמע ולא את הנקרא, מתבטאת בכמה דברים, למשל בחלוקה שגויה של הביטויים למילים, מעין Handschuh botejo dajim (כתב ידיים; ליטקה, עמ' 30).

ייתכן שבכמה מקרים המילונים מראים סימני קרבה לאיטליה (או למה שנחשב איטליה במסורות היהודים) או לספרד שבאמסטרדם. במילונו של פרידריך העי"ן מועתקת פעמיים n-b: nozel (עָצֵל; עמ' 281); nausse peiress (עושה פִּרוֹת; עמ' 292). כך גם פעם אחת במילונו של ליטקה: biqvoone neousse (בכוונה עושה; עמ' 11). זליג (עמ' 19) כותב במפורש על העי"ן, הנהגית פעמים gn ופעמים ng, אך בהגיית היהודים היא נשמעת רק אחרי הפתח באמצע המילה, למשל: יִדְעָתִי ⁴⁹.Ja = dain = ti

מעניין האזכור של שתי הגיות חלופיות של העי"ן: gn או ng. נראה שהמסורת היחידה שבה מתועדים שני ציונים אלו של העי"ן זה ליד זה היא מסורת האנוסים בדרום-מערב צרפת.⁵⁰ אמנם באזור זה מדובר בשני אלופונים,⁵¹ ואילו מתוך דבריו של זליג אי אפשר להבין מה היחס בין שתי האפשרויות להגיית העי"ן, אם כי סוף דבריו עשוי ללמד שההבדל בהגייה נקבע על פי מעמד העי"ן בתוך ההברה.⁵²

4. הערכים של סימני הניקוד בפירושו של אנשל לוי

סופר כתב היד משתמש בשבעת הסימנים של הניקוד הטברני: קמץ, פתח, צירי, סגול, חיריק, חולם, שורוק. אין הוא משתמש בחטפים ובמקומם מופיע שווא (אֶפִּילו, אֶכִּילָה, אֶכְנִים טוֹבוֹת, הֶלְכוֹת, עֲנִיִּים, עֲבוֹדָה).

49. אך בגוף הספר אין זליג מציין את העי"ן גם כאשר קודם לה פתח, אפילו באותה מילה עצמה שהוא מביא כאן כדוגמה: jadati (עמ' 191).

50. ראה בר-אשר, מחזור, עמ' 17-18.

51. שם, עמ' 18.

52. מקור נוסף שבו ההבדל בין הגיות העי"ן שווה להגה אפי ושווה לאפס הוא המילים העבריות המועתקות בתוך מודנה. אין בספר זה דוגמות רבות להעתקת העי"ן, לכן ייתכן שיד מקרה בדבר; אך במילים היחידות שבהן העי"ן מועתקת על ידי נר"ן, היא באה בסוף מילה: Arban Canfod (עמ' 14), Chiriat Sceman (עמ' 26), Chirad Sceman (עמ' 27); אשר לצורה Chirad ראה את הצורה "קירת" המתוקנת לקרית במחזור קי, ריזיק, איטליה, עמ' 353). ואילו בתחילת ההברה ובין שתי תנועות העי"ן אינה מיוצגת בהעתקה (או מיוצגת על ידי h), למשל: Merubaad (מרובעת; עמ' 21), Hez Haim (עץ חיים; עמ' 22), Harvid (ערבית; עמ' 23), Scemona Asre (שמונה-עשרה; עמ' 26, 27), Haleno Lesabeah (עמ' 26), Haleno Meubar (עלינו לשבח; עמ' 27), Mazza Ascira (מצה עשירה; עמ' 63), Hazazel (מעובר; עמ' 61), Homer (עומר; עמ' 65), Sciauuod (שכועות; עמ' 66), Hazazel (עוזאל; עמ' 72), Amalech (עמלק; עמ' 89), Tisha beau (חשעה באב; עמ' 76). במילה הושענה העי"ן סוגרת את ההברה אך אי אפשר לקבוע אם היא מוצאת ביטוי בכתיבתו של מודנה: Osaana rabba (עמ' 74), אם כי נראה ששתי a מעידות על אי הגייתה של העי"ן (הראשונה בפתח והשנייה בחטף-פתח). ההקבלה הזאת רומזת לסימני קרבה נוספים בין אשכנז לאיטליה, אך נראה שכל עניין הגייתה של העי"ן באירופה במאות הט"ז-הי"ח צריך בירור נוסף.

א. קמץ-פתח

המילים האיטלקיות המנוקדות עשויות לעזור לנו לפענח את הערכים של הקמץ ושל הפתח. יש די מילים איטלקיות מנוקדות כדי להראות שקמץ מסמן את התנועה o ואילו הפתח מסמן את התנועה a.⁵³ השוואת המילים האלה עם המילים העבריות המסתיימות בקמץ ובה"א (אם קריאה) מלמדת שהגיית התנועה בהברה האחרונה לא התעמעמה במידה רבה (כידוע, אף באיטלקית שולטת הטעמת מלעיל); במילים האיטלקיות התנועה a בהברה הפתוחה האחרונה מצוינת כמעט תמיד בפתח, ואילו במילים העבריות במעמד הזה בא תמיד קמץ, המסמן o (כגון אֶהְבָּה, גָּאֵלָה).⁵⁴

ב. ערך השווא

הניקוד במא"ל אינו מאפשר לקבוע את ערך סימן השווא בו. אמנם מתועדים חילופי השווא בסימנים אחרים, אך אין הם נראים מקריים.

המילה חלום מנוקדת פעם אחת בשווא, פעם אחת בסגול: חָלוּם (45, 16), חִלוּם (45, 27), אך ייתכן שהניקוד בסגול קשור לסביבה הפונטית (לחי"ת).⁵⁵ המילה צוואה מנוקדת פעם אחת בצד"י שוואה ופעם אחת בצד"י פתוחה: צוּוּאָה

53. אולינה oliva = (12, 120), אֶלְאוֹרָה = (23, 82; 21, 25), allora = מְלִי וואַלְטִי מִלִּי שְׁקוֹדִי (26, 94), milli vorti milli scudi = טַרְגָּה = (1, 65), targa = טַאשָׁה = (7, 75), tassa = טִירָא לֹא פְרִיצִי אֶל קוֹר = (11, 143), tira la frecce al cor = ועוד: יוֹשְׁטִיפִינָה = (5, 28), לֹאטִירִינָה = (15, 143), לֹרָה = (7, 96), לִיבֶארְטָה = (15, 63), לִיטִירָה = (20, 127), פֶּאוֹוֶער = (29, 58), פֶּארִינָה = (12, 26), פֶּארִינָה = (2, 55, 31, 54), פֶּער אָמור וְשֶׁטֶר = (4, 166), פֶּרוֹוֶערֶינִין = (29, 60), פֶּרא קֶוֹוֶעֲלִי = (6, 81), פֶּרִימָה = (2, 5), קֶוֹוֶרְטָה = (3, 74), קֶוֹוֶטֶרָה דִּין וואַלֶונְטָה = (6, 76), לֹאֶרִידָה = (52, 27), רִידָה = (28, 52), שְׁפִיזָה = (5, 130).

54. בשני מקרים במא"ל יש חילופי קמץ-חולם: (א) פֶּרְעָה קוִינִיג בּוֹן מִצְרַיִם = (11, 82) / פֶּרְעָה מֶלֶךְ מִצְרַיִם = (27, 107); (ב) שְׁלֹמָה הַמֶּלֶךְ = (13, 23), שְׁלֹמָה הַמֶּלֶךְ = (14, 47), שְׁלֹמָה הַמֶּלֶךְ = (16, 50), שְׁלֹמָה הַמֶּלֶךְ = (5, 87) / שְׁלֹמָה הַמֶּלֶךְ = (7, 88). ניקוד דומה מתועד בכתב היד היידי שהועתק אף הוא בוונציה באמצע המאה ה־17 (בודליאנה, נויבאואר 1217): שְׁלֹמָה (ווינרייך, ההברה, עמ' 248). ועוד ניקוד דומה בכ"י פריז 586 heb: שְׁמֶנָה עֶשְׂרָה (מא"ל, עמ' יח). חילופי קמץ-חולם מתועדים במחזור קפ (ריז'יק, איטליה, עמ' 28), שנכתב בצפון איטליה והשייך לקבוצה ה"צפונית" של המחזורים האיטלקיים המראים זיקה למסורת אשכנז (שם, עמ' 464-473). לדמיון לניקוד המילים העברית במא"ל ראה לעיל.

55. בידידש המערבית מתועדת הצורה הָדָס כנגד הָדָס בדיאלקטים המזרחיים (ווינרייך, העברית, עמ' 189), ובקשר לצורה זו כותב ווינרייך שלא ברור אם זה שריד של ההגייה ה"צרפתית" לחטף-פתח (השווה גומפרץ, מבטאי, עמ' 4, 9, 13), או שמא יש כאן זיקה לתעתיק פונטי שאינו פועל עוד, ושמתוכו צמחו בידידש המערבית גם צורות כמו פֶּחַד 'פֶּחַד' (ווינרייך, שם). אשר לצורה פֶּחַד אעיר שאין ברור היחס בינה לבין הצורה pehad המתועדת בלהג יהודי פרארה (טירציני, שרידים, עמ' 70; טירציני, לשונות, עמ' 284, 292; פורטיס וצולי, עמ' 327) לבין הצורה פֶּחַד המתועדת במחזור האיטלקי קב (ריז'יק, איטליה, עמ' 431).

(107, 16), צְנוּאָה (19, 107). חילופים אלו קשורים לחילופי קָטֶלָה-קֶטֶלָה בעברית שבתוך היידיש (וראה להלן).⁵⁶
להלן נדון בכמה תופעות כלליות ובכמה מילים וביטויים המתועדים במא"ל.

5. עניינים בתורת ההגה

5.1 חילופי קמץ-פתח והפתח הקדם-אשכנזי

כאמור, קמץ ופתח מובחנים היטב במסורתו של הנקדן אנשל לוי, והניקוד של המילים האיטלקיות מלמד שערכן הפונטי שונה: הקמץ הוא o והפתח הוא a. אך בשתי קטגוריות מורפונולוגיות הפתח מתועד במקום קמץ במקרים רבים: (א) פתח במקום קמץ בהברה אחרונה סגורה; (ב) בהיעדר תשלום דגש לפני הרי"ש בבניינים הכבדים.

5.1.1 פתח במקום קמץ בהברה אחרונה סגורה

התופעה מתועדת היטב כמעט בכל ההברות מסוג זה, אך בכמה קטגוריות דקדוקיות היא נפוצה ביותר, כמעט בלא יוצאים מן הכלל:
בינוני נפעל: נִזְהַר (30, 6 ועוד 5), נִכְבֵּד (59, 7), נִמְסַר (90, 12), נִעֲנֵשׁ (39, 13), נֶאֱמָן (41, 14; 86, 26). רק בהיקרות אחת: נֶאֱמָן (105, 20).
בינוני פועל: מְזוּמָן (44, 8), מְיוֹשֵׁב (112, 15), מְסֻכֵּן (44, 18, 19).⁵⁷
בינוני הופעל: מוֹתֵר (90, 28; 91, 11).
עו"י קל: דִּין (22, 13 ועוד 5), קָם (84, 13).
משקל קל: בָּאָב (20, 17), אָב וְאָם (27, 26; 28, 15), דָם (33, 6 ועוד 5), יָם (68, 21 ועוד 9), מִן (84, 8, 9; 86, 27), שָׂא (63, 9), וְשָׂא (91, 5), תָּג (62, 25). רק בהיקרות אחת: תִּיו (154, 4).

56. המילונים הגרמניים של היידיש מראים תמונה מגוונת של הגיית השווא והחטפים. טירש הקפיד על מסירת התנועות גם בהברה אחרונה בלתי מוטעמת והשתמש באות a בהעתיקו חטף-פתח, כגון Avonim (אבנים; עמ' 14). כך גם זליג: Awonim (עמ' 68), Atallef (עטלף; עמ' 235), Atoross, Ateress, Atoro (עטרה, עטרת; עמ' 235). ליטקה, המסודר פחות, מעתיק חטף-פתח בדרך כלל על ידי האות e: evonim (אבנים; עמ' 20), chechomim (חכמים; עמ' 22, 33, 55), אך גם avonim (עמ' 46). פרידריך אינו עקיב, ולעתים מציע שתי הגיות חלופיות: egole, agole (עגלה; עמ' 12). אף המילון המאוחר יותר של שטרן (1858) אינו עקיב: Atalef (עמ' 16), Krone, Attahre (עמ' 16), Wagen, Egloh (עמ' 32). על הגיית החטף במסורת אשכנז ראה מישור, חקר, עמ' 106-107.

57. רק בהיקרות אחת: מְפֻנֵּק (64, 7). היחס הפוך במילה משוגע: מְשֻׁנֵּעַ (57, 19), מְשֻׁנֵּעַ (90, 5; 135, 20) / מְשֻׁנֵּעַ (126, 20). אין לנו עדויות מפורשות על הגיית העי"ן במסורתו של אנשל לוי; ייתכן שהעי"ן נאלמה (לפחות במילים שנכנסו ליידיש) וההברה האחרונה במילה משוגע הייתה פתוחה.

מ ש ק ל ק ט ל : דִּיין (62, 8 ועוד 8), מִזֵּל (155, 6, 9), שִׁבַּת (21, 29 ועוד 16), שִׁמֵּשׁ (4, 19 ועוד 4), חֵיִיב (44, 18 ועוד 13).⁵⁸

מ ש ק ל ק ט ל / ק ט ל : כָּלֵל (34, 8 ועוד 5), כְּבָלֵל (19, 29), כָּתַב (73, 15 ועוד 2), שִׁבְכָתָב (5, 20 ועוד 2), סִיג (112, 23), סָתַם (46, 4), פָּסַק (7, 20 ועוד 3), פָּסַק (111, 3), כְּפָרַט (1, 21; 40, 1), פָּשַׁט (20, 14 ועוד 20), שָׁמַד (25, 11).

בכמה קטגוריות דקדוקיות במעמד הנדון עשוי לבוא הן פתח הן קמץ:

במשקל מקטל החלוקה נראית לקסיקלית: (א) במילים מדבר, מכתב, מנהג, מדרש, מלאך בא תמיד פתח: מְדַבֵּר (55, 10 ועוד 7), וְהַמְכָּתֵב (88, 14), מְנַהֵג (5, 23 ועוד 3), הַמְדַרֵּשׁ (16, 17), מְדַרֵּשׁ (25, 9 ועוד 19), בֵּית הַמְדַרֵּשׁ (135, 14), מְלַאֵךְ (5, 19 ועוד 12); (ב) בביטוי משא ומתן פעמיים מתועד פתח לפני הנו"ן ופעם אחת קמץ: מִשָּׂא וּמִתֵּן (29, 21; 54, 17), מִשָּׂא וּמִתֵּן (32, 7). (ג) במילים משפט ומקדש מתועד רק קמץ: חֹשֶׁן הַמִּשְׁפָּט (87, 12), מִשְׁפָּט (90, 10 ועוד 3), בֵּית הַמִּקְדָּשׁ (7, 3 ועוד 11), הַמִּקְדָּשׁ (14, 13), בֵּית הַמִּקְדָּשׁ (85, 22).⁵⁹

אף במילים בסימות הן בא עתים פתח עתים קמץ לפני הנו"ן. במילים בניין וקניין בא לרוב פתח: כְּנִיין (83, 13), קָנַן (115, 17 ועוד 6), קָנִיין (116, 4; 157, 21).⁶⁰

במילה קרבן מופיע פעמיים פתח ופעמיים קמץ: קָרְבָּן (14, 24, 26), קָרְבָּן (82, 25; 88, 23). המילה שלחן מתועדת פעם אחת, במעמד הנסמך ובקמץ: שִׁלְחָן הַזֶּהָב (85, 22). גם בבוישן בא קמץ: בּוֹיִשָּׁן (33, 19).⁶¹

58. פעם אחת הו"ד בצירי: חֵיִיב מִיָּתָה (20, 26). ייתכן שבביטוי הנפוץ הזה נתרשל הנקדן ("וור מויד צו שרייבן", ראה לעיל) וניקד לפי ההגייה הרהוטה, או יש כאן השפעת פֶּעַל הארמי (ראה להלן). השווה חֵיִיבו שמביא מישור (חקר, עמ' 99). פעמיים מתועד הקמץ: "מְזַכָּאֵי הַחֵיִיב אֹנוּ" מְחִיִּיב הַזֶּכָּאִי" (90, 27; על הביטוי הזה ראה להלן), "נְקִיִּים בְּמִאֲמָרוֹ" (86, 26). האם בשלוש המילים האלה, תִּי (ראה לעיל), החייב ונקיים השפיע העיצור השפתי?

59. במילה משפט מופיע פתח בסמיכות: "בְּמִשְׁפָּט יוֹשֵׁר וְצָדִיק" (53, 23). במילה מקדש בא פתח בשתי היקרויות: בֵּית הַמִּקְדָּשׁ (132, 10, 16). שתי ההיקרויות באות במרחק של כמה שורות זו מזו, הרחק מן ההיקרויות האחרות, ומופיעות באוסף המעשיות קרוב לסופו של כתב היד. קשה להסביר את ההבדל בין השמות השונים במשקל זה על ידי תפוצתם במקרא, כי מלאך ומדבר נפוצים במקרא אף הם, והמילים מתן ומנהג מתועדות במקרא אם כי אינן נפוצות. אולי במילים משפט ומקדש הורגשה יותר הזיקה לסגנון גבוה ולכן השתדלו לשמור על צורתן המקראית, ואילו המילה מלאך נראתה דומה מבחינה צורנית למילים מן המשקל קָטַל (הגיייתה בטוסקנה הייתה בלמ"ד דגושה; ראה הרטום, מבטא, עמ' 53 הערה 1) שהפתח בהברה האחרונה שולט בהן (ראה לעיל).

60. ארבע פעמים קָנַן בקמץ, בשתי שורות סמוכות בסוף הפרק השישי של מסכת אבות בביטויים דומים: "תוֹרָה הִיִּשְׁט אֵיין קָנָן" (115, 15), "שְׁמַיִם וְאָרֶץ הִיִּשְׁט אֵיין קָנָן" אֲבֵרְהֶם הִיִּשְׁט אֵיין קָנָן יִשְׂרָאֵל הִיִּשְׁט אֵיין קָנָן" (115, 16). ברבים: קָנִיִּים (115, 14).

61. אולי במשקל זה השפיעה הנו"ן, שהתנועות עשויות להיעשות אחוריות יותר בסביבתה (בר־אשר, משוגות, עמ' 7); והשווה אל המילה רבנן: רַבָּנָן (68, 5; 123, 28; 131, 22; 136, 15) / רַבָּנָן (123, 13), רַבָּנָן (129, 24).

במשקל קוּטל מתועדות שלוש מילים: אוֹצַר (25, 8) בפתח, אך חוֹתֶם (87, 17),⁶² וכמעט תמיד עוֹלָם, הָעוֹלָם, בְּעוֹלָם (1, 23 ועוד למעלה מחמישים היקרויות).⁶³

גם במילים אחרות בא בדרך כלל פתח בהברה אחרונה סגורה.⁶⁴

לעומת זאת, במשקל קוּטל שולט הקמץ: אָדָם (48, 26 ועוד 5), בָּרָד (83, 1), בָּשָׂר וְחָלָב (91, 19), דָּבָר מִתּוֹךְ דָּבָר (54, 22, 25), שְׁלֵחַן הַזֶּהָב (85, 22), חָכֶם (13, 16 ועוד 46 פעמים), יָשָׁר (105, 20), וְיָשָׁר (39, 1), מָשָׁל (5, 2 ועוד 7 פעמים), עָנִיו (17, 9 ועוד 2), עָנָו (72, 17), הָעֲנָן (83, 20),⁶⁵ קָטָן (78, 20; 18, 79); הִקְטֵן (72, 13 x2), רָעַב (82, 6), שָׁטָן (67, 21 ועוד 3), שָׁכַר (11, 3 ועוד 28), שָׁלַל (111, 15), שָׁפַל (58, 1 ועוד 5).⁶⁶ רק בשתי היקרויות: מָשָׁל (3, 3), שָׁפַל (49, 1).

נשווה את הנתונים בפירושו של אנשל לוי לנתונים בצפון-איטליה ובמילונים מן המאה הי"ח.

המצב דומה מאוד במחזורים האיטלקיים מן הקבוצה ה"צפונית", שבה חילופי פתח-קמץ מוגבלים כמעט לחלוטין לפתח במקום קמץ בהברה אחרונה סגורה.⁶⁷ במחזורים אלו ברוב המכריע של המקרים בא קמץ בהברה האחרונה במשקל קוּטל, בהתאם למצוי בפירושו של אנשל לוי.

התמונה דומה עוד יותר במילונים הגרמניים (אביא רק דוגמות אחדות). במילוני של ליטקה ה-a נפוצה בהברה אחרונה: Nisan (ניסן; עמ' 13), abh (חודש) אב; עמ' 14), av, oves (אב, אבות; עמ' 51), Haar (הר; עמ' 16), dam (דם; עמ' 17), malochim, malach (מלאך, מלאכים; עמ' 21), jad (יד; עמ' 30), Nisan, Adar, Af (אדר, ניסן, אב; עמ' 38), l'misrach (למזרח; עמ' 40), Gallach (גלח; עמ' 41).

62. פעם נוספת המילה כתובה חתום (81, 25), אולי בגלל הגיית הקמץ כ-o.

63. רק פעמיים בפתח: בְּעוֹלָם הָבָא (22, 13), הָעוֹלָם הָבָא (43, 17). עוֹלָם וחוֹתֶם אף הן בקמץ בגלל עיצור שפתי.

64. למשל במילה קיסר: קִיסָר (25, 13 ועוד כארבעים היקרויות).

65. יושם לב לניקוד ה"א הידיעה. נטייה חלשה להנעת ה"א הידיעה לפני חית קמוצה בתנועה a קיימת בכיפ"ס (ליד נטייה חזקה להנעת ה"א הידיעה לפני חית מונעת בפתח; בראשור, איטליה, עמ' 75). נטייה זו מתועדת גם במחזורים איטלקיים (ריזיק, איטליה, עמ' 306 הערה 8) והיא קיימת גם בקריאת האשכנזים (מישור, חקר, עמ' 104: הָהָרִים, הָעֲנִי).

66. כך גם במילה רשע: רָשָׁע (2, 22 ועוד 19 פעמים); רק פעם אחת: רָשָׁע (67, 9). אך ראה מה שכתבתי לעיל בנוגע למילה משוגע.

67. ריזיק, איטליה, עמ' 26-27. אביא דוגמות אחדות משני מחזורים (למראי המקומות ולדוגמות נוספות ראה ריזיק, שם): קפ - הָרֶם, מְצוֹרֶע, נָאֶכֶל, מְכָלֶל (2x), וּפְרָט (3x), הָפְרַט, וּכְלָל (2x), כָּלֶל, הָפְלַל, וּמְפָרַט, לְפָרַט, דָּן, בְּעֵטְרֹן, שִׁבַּת, בְּעֵיקָר, הַמְקַדֵּשׁ (ליד הַמְקַדֵּשׁ), עֵיקָר, הַקְּפָדֹן, מְחֻקֵּן, מְכּוּפָד, רָץ, בּוֹ, נִיר, נָכֶס, נִבְהָל. מר - מְאָכֶל, מְצוֹרֶע, נָאֶכֶל, מְכָתֶב, מְכָלֶל (2x), וּפְרָט, מְפָרַט, וּכְלָל, הָפְרַט, לְפָרַט, וּמְפָרַט, לְכָלֶל, הָפְלַל, דָּן, מּוֹכֵטָח, מְשָׁקֶל, מְשׁוּבָח, הַמְלָאךְ, וּמְקַרְבָּן, הַנְּאֻתָן, מְעִין, הַנּוֹלָד, וְנֶאֱמָן, וְהִיד, מְתוּקָן, מְכּוּבָד, רָץ, מְחֻלָּל, מִיטֵל, הַדִּין, בְּמֶאֱמָר, שִׁבַּת, וְהַפְתָּב, וְהַמְכָּתֶב, וּבְמִנְיָן, נָכֶס, נִבְהָל, כְּעִנְיָן, דָּר.

Raaf (רב; עמ' 41), midbar (מדבר; עמ' 57), Tomar (תמר; עמ' 40). לעומת זאת, במשקל קָטֵל תמיד תופיע תנועת o: roscho (רשע; עמ' 29), sohof (זהב; עמ' 29), cholof (חלב; עמ' 37), sorof (שרף; עמ' 44), bosor (בשר; עמ' 46), lovon (לבן; עמ' 55).

תמונה דומה מתועדת במילונו של טירש: galloch, gallochim (גלח, גלחים; עמ' 35), devasch (דבש; עמ' 38), jam (ים; עמ' 65), malach (מלאך; עמ' 80), nisan (ניסן; עמ' 99) ועוד הרבה כנגד קָטֵל ב־o: Odom (אדם; עמ' 15), bosor (בשר; עמ' 27) ועוד; אמנם גם kohal (קהל; עמ' 131), אך המילה קהל היא עניין בפני עצמו ותידון להלן.

כך גם במילונו של פרידריך: Ach (אח; עמ' 12), aw (אב; עמ' 15), dag, dogem (דג, דגים; עמ' 18), dam (דם; עמ' 18) ועוד הרבה. פרידריך מסמן את התנועה בהברה אחרונה בלתי מוטעמת ב־e או בגרש (דוגמת schab's או gannev), לכן אי אפשר לבדוק את המצב במשקל קָטֵל (וכן במשקלים מְקָטֵל וקָטֵל).

תמונה מפורטת יותר ונוטה לזו המיוצגת במא"ל מתועדת במילונו של זליג. כאן יש נציגים של כל הקטגוריות הדקדוקיות שראינו במא"ל (נִפְעֵל, מְפַעֵל, מְפַעֵל, קָל, קָטֵל, מְקָטֵל); אליהן מצטרפות גם מילים בסיומת ׀ן. אביא רק דוגמות מעטות: בתנועת – a Nisan, Jar, Sivan, Av, Schvat (ניסן, אייר, סיון, אב, שבט; עמ' 55), ein mispar (אֵין מספר; עמ' 69), achar cach (אחר כך; עמ' 68), isch neman (איש נאמן; עמ' 68), mesumman (מזומן; עמ' 176), Bne Mairaff (בני מערב, עמ' 153), masso umattan (משא ומתן; עמ' 178), Dam (דם; עמ' 169), Nejar (ניר; עמ' 218), lefikach (לפִיכך; עמ' 207), Auzar (אוצר; עמ' 134), Galloch, Gallochim (גלח, גלחים; עמ' 162), Gannan (גנן; עמ' 165), batlan, batlonim (בטלן, בטלנים; עמ' 151), Watran (ותרן; עמ' 174). אבל במשקל קָטֵל תמיד o: sohof (זהב; עמ' 67, 174), bossor wedam (בשר ודם; עמ' 75) ועוד הרבה.⁶⁸

בעיית "הפתח הקדם־אשכנזי" במסורת אשכנז ידועה היטב ונידונה הרבה במחקר.⁶⁹ ניקודו של אנשל לוי והשוואתו לחומר מצפון איטליה מן המאה ה־17 ולמילים עבריות שבמילונים הגרמניים לידיש מן המאה ה־18 מאפשרים לנו לעמוד

68. התמונה הזאת מתועדת בחלק הראשון של המילון, עד האות P. אחר כך התעתיק נעשה דקדוקי יותר, אם כי לרוב מוסיפה להופיע a בקטגוריות הנדונות. נראה לי שהעברית במילונים אלו היא עניין למחקר בפני עצמו, ואכמ"ל. אזכיר רק כמה כתיבים במילונו של זליג: "Plani, der Name eines ungenannten Mannes oder Orts, als: N.N." (עמ' 251; אך באותיות העבריות כתב זליג פלוני בוי"ו), Iamin, Iad iamin (ימין; עמ' 193; וראה אלדר, ה, עמ' 113), Sifre jeschenim, alte Bücher (עמ' 229).

69. ויינרייך, העברית, עמ' 183, 192; ויינרייך, ההברה, עמ' 140; ויינרייך, געשיכטע, ב, עמ' 42–49; ילון, שבילי מבטאים, א, עמ' 63; מישור, חקר, עמ' 96, 99.

על כמה פרטים הנוגעים להתניות המורפופונולוגיות של התופעה ולתפוצתה במפת מסורות ישראל.

תחילה נפנה לקטגוריה השנייה שבה נפוץ פתח במקום קמץ ולתופעה של היעדר תשלום דגש לפני הרי"ש בבניינים הכבדים.

5.1.2 תשלום דגש לפני הרי"ש

א. הנתונים בפירושו של אנשל לוי:

1. בשורשים בר"ך ופר"ש בבניינים הכבדים בא תמיד תשלום דגש: מִי שְׁבִירָךְ (43, 3), כָּרְכוּ (165, 10), יִתְבָּרַךְ (52, 23 ועוד 6), שֵׁם הַמְּפֹרֵשׁ (87, 1), שֵׁם הַמְּפֹרֵשׁ (87, 25), פִּירוּשִׁים (91, 1).

2. כך גם בצורה המקראית מצורע: מְצוֹרַע (139, 10; 158, 22), מְצוֹרַעִים (139, 10).
3. הבינוני של הפועל המקראי הנפוץ גִּרַשׁ, שאינו מתועד בצורת הבינוני במקרא, מופיע לרוב בתשלום דגש, אך גם בגימ"ל פתוחה: מְגִרַשׁ (18, 12; 82, 22), מְגִרַשׁ (60, 11).

4. בפעלים שאינם מופיעים במקרא ובבינוני של הפועל קָרַב (שמופיע בפיעל רק שמונה פעמים ואין ממנו בינוני במקרא) אין תשלום דגש: מְקַרֵּב (19, 2 ועוד 3), מְתַרְץ (23, 5 ועוד 3), מְתַחַרֵּט (19, 6).

5. בשמות חריף, קראים ובשם הארמי ברייתא (שקיבל את צורת הרבים העברית) מתועד פתח לפני הרי"ש: חָרִיף (97, 20), קְרָאִים (10, 25), בְּרִייתוֹת (105, 6).
6. בשם המקראי חרש החי"ת קמוצה: "דש חָרַשׁ איז איין צייברר" (68, 1).

ב. תמונה דומה מתועדת במחזורים האיטלקיים ה"צפוניים": וּמְעַרְבִין (בן, פצ, פי, קפ, מר); מְקַרְבִין (מט, קפ, מר), וּמְקַרְבְּתוֹ (מט), וּמְקַרְבְּתוֹ (בן, מר), וּמְקַרְבְּתוֹ (קפ), וּמְקַרְבִין (מר), וּמְקַרְבִין (קפ), אִירַע (מט, בן, מר), עֲרַבְתֵּן (מט, בן, מר), עֲרַבְתֵּן (פצ). אבל: לְבָרַךְ (קפ), מְבָרַךְ (מט, פי, מר, רר), מְפָרֵשׁ (מט, פי, רר), מְפָרֵשׁ (מר), מְצוֹרַע (בן, פי, פר), מְצוֹרַע (מט, פצ, קפ, מר, רר).⁷⁰

ג. התמונה דומה מאוד גם במילונים הגרמניים מן המאה הי"ח. במילונו של ליטקה מופיע תשלום דגש בפעלים בָּרַךְ, פָּרַשׁ ובצורה המקראית משרת, אבל אין תשלום דגש בצורות מתרץ, מגרש; אמנם כך הוא גם בצורה המקראית מחרף.⁷² אצל טירש

70. כך גם הארקאורי, עמ' 231.

71. ריז'יק, איטליה, עמ' 30, 284–285; ראה שם את מראי המקומות המדויקים.

72. befeiresch (בפירוש; עמ' 14), m'vourech (מברך; עמ' 16), lischborech (יתברך; עמ' 29), meschorens (משרת; עמ' 33) messarez / (מתרץ; עמ' 13, 14, 19, 21), tarrez (תרץ; עמ' 22), m'iarresch (מגרש; עמ' 52). אין זה ברור למה הגימ"ל מתועתקת על ידי i. אולי זה שריד להגייה הרפה של הגימ"ל; ראה אלדר, ד, עמ' 107; ריז'יק, איטליה, עמ' 112) m'charref / (מחרף; עמ' 34). אמנם במקרא הצורה מחרף יחידאית, והיא נפוצה מאוד בספרות שלאחר

תשלום דגש מתועד בפעלים בִּרְךָ וּפָרַשׁ ובצורה המקראית משרת, אך אין תשלום דגש בצורות מגרש ומכורך.⁷³ אצל פרידריך בא תשלום דגש בפעלים בִּרְךָ וּפָרַשׁ ובצורה משרת, אך אין תשלום דגש בצורות שאינן נמצאות במקרא, מסרס, מברר, מתרץ, חירוף ובצורה מחרף.⁷⁴ גם המילה חרף מתועתקת ב-a: charef godel (חרף גדול, כביטוי נרדף ללמדן גדול; עמ' 178). התמונה דומה גם במילונו של זליג.⁷⁵ במילונו של שטרן מתועדות שתי צורות, שתיהן בלא תשלום דגש: Girusch (עמ' 35), Bareitha (ברייטא; עמ' 18).

ד. גם במסורת האשכנזית המאוחרת יותר נשתמר היעדר תשלום דגש לפני הרי"ש בצורות מעין מעורבין.⁷⁶

ה. התניות להיעדר תשלום דגש המתועדות בפירושו של אנשל לוי, וגם אלו המתועדות במחזורים האיטלקיים ה"צפוניים" ובמילונים הגרמניים מן המאה הי"ח, דומות מאוד להתניות להכפלת הרי"ש המתועדות במסורות המזרחיות שבעל פה, לאלו של ג'רבה ושל חלב.⁷⁷

דמיון רב ביותר נמצא למסורת בגדאד:⁷⁸ (א) בפעלים ברך, פרש אין הרי"ש נכפלת לעולם; (ב) הרי"ש אינה נכפלת בצורות הנמצאות במקרא; (ג) יש שהרי"ש נכפלת בפעלים המתועדים במקרא, אבל רק בצורות שאינן מקראיות. מורג מביא כדוגמה את צורות הפעלים קרב, גרש, ארס; (ד) בפעלים שאינם נמצאים במקרא

המקרא; ראה במאגרים של האקדמיה ללשון העברית. נפוץ מאוד בספרות זו גם שם הפעולה חרף (בצירוף חירוף וגידוף, וראה להלן בנתונים מפרידריך).

73. jisborach (יתברך; עמ' 31), mephoresch (מפרש; עמ' 122), hamphorosch (המפורש; עמ' 153), meschores (משרת; עמ' 159), megaresch (מגרש; עמ' 37), mekurach (מכורך; עמ' 78).

74. Haschem jisborech (השם יתברך; עמ' 89, 234), meschorress (משרת; עמ' 88) / messaress (מסרס; עמ' 85), mewarer (מברר; עמ' 97), mecharef umgadef, chiref wegidef (מחרף ומגדף, חירף וגידף; עמ' 162).

75. jisborech schmau (יתברך שמו; עמ' 69), Mefaurosch, meforschim (מפרש, מפרשים; עמ' 259), bepeirusch, Peirusch (פירוש, בפירוש; עמ' 259), אבל בלא תשלום דגש בצורות שאינן נמצאות במקרא: מגרש, מקרב, סירוס וחירור; (מגרש; עמ' 166), Mekaref (מקרב; עמ' 278), Ssiruss (סירוס; עמ' 230), Tiruz (חירור; עמ' 345).

76. מישור, כתב-עת, עמ' 254; מישור, חקר, עמ' 102; בראש, לשון חכמים, עמ' 675. תמונה דומה לזו שבפירושו של אנשל לוי מתועדת במהדורה הראשונה של הקונקורדנציה של קוסובסקי למשנה, המעידה אף היא על מסורת אשכנז (ריזיק, יד שהוזנח, עמ' 74-75); תשלום דגש נעדר בפעלים מרח, מרס, מרק, ערב, ערה ובשמות הרגין, קרר. לפירוש הנתונים ראה ריזיק, שם.

77. כ"ץ, ג'רבה, עמ' 53-57; כ"ץ, חלב, עמ' 33-36.

78. מורג, בגדאד, עמ' 42-44. ראה שם את פירוט הנתונים.

הרי"ש נכפלת; (ה) הרי"ש נכפלת בצורות קָרָא וּבְרִיתָא; (ו) הרי"ש אינה נכפלת בתיבות המצויות במקרא; כדוגמה מורג מביא את הצורה הַקָּרָשׁ. המילה חָרִיף, המנוקדת בפתח בפירושו של אנשל לוי, נהגית כך במסורת תימן.

ו. דעות החוקרים חלוקות באשר למוצא ההגייה האשכנזית המבחינה בין קמץ ופתח, שדחתה את ההגייה הקדם-אשכנזית. מקס ויינרייך ואוריאל ויינרייך⁷⁹ ראו בהגייה זו השפעה של חכמי המזרח שהביאו אותה אחרי חורבן ישיבות בבל. ילון כתב על שאלה זו במקומות רבים, והוא נוטה כנראה לומר כי הלשון הגרמנית היא שהשפיעה על ההגייה, אך מוסיף ש"כירור מפורט של פרק זה קשה ומסובך ביותר".⁸⁰ אלדר סבור ש"הקמץ הטברני, המובחן היטב מפתח, צמח בספרי אשכנז בסביבת פעילות למדנית פנים-אשכנזית של חסידי שיטת טבריה; מבטאו כחולם נברא בהגייה האשכנזית של העברית בסביבת מעתק פונטי חוץ-עברי".⁸¹ נראה לי שההתאמה בין ההתניות להיעדר תשלום דגש במסורת אשכנז (ובמחזוריים האיטלקיים ה"צפוניים") לבין ההתניות להכפלת הרי"ש במסורות המזרח, בייחוד במסורת בגדאד, רומזת לקיום מסורת אִם משותפת שממנה התפתחו מסורות מזרחיות שבעל פה ומסורת אשכנז.

ההתפתחות בצפון איטליה, שהביאה לניקוד המבחין בין פתח לקמץ בקיום של יוצאים מן הכלל המתמקדים בהברה אחרונה סגורה,⁸² מעוררת את הרושם שהשיטה החיצונית "הולבשה" על השיטה הקודמת. ניתן להסביר את ניקוד ההברה האחרונה הסגורה בפתח כהיקש להברות סגורות אחרות שבהן מופיעה התנועה a, המנוקדות כמעט תמיד בפתח.⁸³ ייתכן שהשיטה החיצונית הזאת⁸⁴ נולדה בעקבות שינוי

79. ראה, למשל, ויינרייך, העברית, עמ' 12 הערה 27; ויינרייך, ההברה, עמ' 236.

80. ילון, גלינוי ספרים, עמ' 34. גם ויינרייך אינו סובר שהסוגיה תתחזור: "תמונת האטלס [של הדיאלקטים של היידיש] לא תיתן ביאורים נהירים על הגבולות הגיאוגרפיים של אותה תחיה בבליית, שהנהיגה, כמשוער, את החידוש קמץ = o במאה ה"ג בערך" (ויינרייך, העברית, עמ' 183).

81. אלדר, ד, עמ' 45.

82. ראה ריזיק, איטליה, עמ' 15–47. במחצית הראשונה של המאה ה"ט נעלמה בצפון איטליה ההגייה שכנראה מתבטאת בניקוד זה ונראה שהיא נדחתה אחרי הגעת המגורשים מספרד. וראה מה שכתב ילון (שבילי מבטאים, א, עמ' 71) על "מקנה אברם" לר' אברהם דבלמש: "מי שיקרא בדברי 'מקנה אברם' על התנועות שהוא מתארן בכמה דפין ברוב פלפול ובחזרות ובשינוי לשון, אין לו אלא להסיק, שבני ארצו וזמנו אשכנזים היו בהגיית התנועות". ר' אברהם דבלמש חי בשנים 1440–1520; הוא נולד בדרום איטליה ופעל בצפונה. המדקרים שקדמו לו באיטליה כתבו שבני איטליה אינם יודעים להבחין בהגייה בין פתח לקמץ; כך כתבו גם מי שפעלו אחריו.

83. ריזיק, איטליה, עמ' 47–49. בדומה לכך, המילה בתים נהגית ביידיש כ"פתח הקדם-אשכנזי" בביטויים מסוימים.

84. ראה ילון, הגייה, עמ' 27: "ההגייה האשכנזית של יהודי אירופה מן החוץ באה להם".

ההגייה בשפת הדיבור, שאפשרה להבחין הבחנה פונטית בין קמץ לפתח. עוד ייתכן, וכפי שכותב אלדר (ראה לעיל), שהפעילות הלמדנית היא שהביאה לידי בניית השיטה החדשה של מסורת אשכנז. אך ההתאמה בין "יוצאים מן הכלל" מן השיטה הזאת לבין מסורות המזרח⁸⁵ רומזת לכך שיד חכמי המזרח הייתה בעניין.⁸⁶

5.1.3 קמץ < פתח לפני היו"ד

הנתונים במא"ל: לוייה (2, 158), בהריות העולם (19, 54), משניות (102, 12 ועוד 6). בחלק מן ההיקריות של השם המקראי בניהו: בניהו (87, 18 ועוד 2) / בניהו (8, 171), בניהו (1, 172).

ואלו הנתונים במילונים הגרמניים: ליטקה – l'vaije (לויה; עמ' 35), Rayos (ראיות; עמ' 51); פרידריך – lewaje (לויה; עמ' 151, 205); זליג – Raia (ראיה; עמ' 282).

התופעה נראית מיוחדת למסורת אשכנז⁸⁷ ולעת עתה לא מצאתי לה מקבילות במסורות אחרות.⁸⁸

אגב דיוגנו בתופעה זו נעיר על תופעה אחרת, ניקוד דר-תנועה ay בסוף מילה. במא"ל היא מנוקדת תמיד בפתח: "דוסתאי זון ינאי" (27, 46), ינאי (17, 6 ועוד 8), חכניאי (16, 44), יוחאי (30, 123), נהוראי (21, 19, 66), עזאי (4, 57 ועוד 3), שמאי

85. כמו גם מקרים רבים אחרים של דמיון בין המסורות; ראה ריזיק, איטליה, עמ' 464–473 וראה להלן.

86. (א) בעניין הפתח במקום קמץ בהברה אחרונה סגורה אביא את דבריו של ייבין (מסורת, א, עמ' 372): "יש נטיות אחדות שבהן חילוף קמץ-פתח. כך, למשל, בעבר ובינוני נפעל יש דוגמות (מעטות בל"מ ומרובות יותר בל"ח) [...] בל"ח, ובייחוד בספרא, מצויות צורות מנוקדות בקמץ ומנוקדות בפתח בשמות שונים, כגון [...] משקל: קטל/קטל, חבית-חבית, מנת-מנת, ה'אך-ה'אך, כך-כך, מלך-מלך. חילופים בין נפרד-נסמך של שמות שונים, כגון: אב-אב, פר-פר, ועוד. עיין ילון, פרקי לשון, 262 ואילך, ובייחוד 268 ואילך, הקובע שבספרא אין חילוף חפשי של פתח-קמץ, אלא צורה צורה והסיבה לחילוף-התנועות בה. מצויים עוד חילופים יחידים של פתח-קמץ, שאינם מצטרפים לכלל, כגון: ח'מס, ב'שד, ה'שד". כמעט כל היוצאים מן הכלל המובאים בקטע זה מתועדים בהברה אחרונה סגורה. אולי כדאי להעיר שההברה הראשונה של המילה חָכַר, הנהגית בידיש בתנועה a, וזה להברה הראשונה של המילה חבית, היחידה בין המובאות אצל ייבין שבה החילוף מתועד בהברה שאינה אחרונה; (ב) על ההגיית הקמץ השונה מפתח בבבל במאות ה'–ה"א (כתיבים מעין בורוך = ברוך, הועולם = העולם) ראה, למשל, ויינרייך, ההברה, עמ' 236.

87. מישור, חקר, עמ' 95. אם כי מישור מעיר (שם, הערה 35) שכבר במקרא "יש ליווד כדי לעכב את המעטק של a פרוטושמית קצרה לקמץ בהברה סגורה מוטעמת (כגון שְׁדִי)".

88. יושם לב לשתי תופעות בידיש: (א) אפילו באזור שבו הקמץ נקרא בדרך כלל u מצויה ההגייה o לפני היו"ד (הֶזֶה, אדוני; ויינרייך, העברית, עמ' 248; ראה מישור, חקר, עמ' 121); (ב) בפודוליה, בבסרביה ובמולדובה, ששם הפתח הגוי o (וכך הגויה התנועה a היידיה ההיסטורית), ההגייה a נשמרה דווקא בדר-תנועה י, שהפכה ל־a: וויין = van, רייטן = ratn (ויינרייך, העברית, עמ' 249).

(17, 1 ועוד 6), אַשְׁמֵדַי (87, 14 ועוד 3), "מִזְכָּאי הַחַיִּיב אוֹנִי מַחַיִּיב הַזְכָּאי" (27, 90). רק פעם אחת, במילה ארמית, בא קמץ ואחריו חיריק: שֶׁקְרָאִי (140, 10). הניקוד הזה מוצא תימוכין במילונים הגרמניים מן המאה הי"ח: ליטקה – chai (חי; עמ' 41), b'fataj (בוודאי; עמ' 45), effataj (וודאי; עמ' 57), b'vadaj (בוודאי; עמ' 59), aschmedai (אשמדאי; עמ' 48), pnay (פנאי; עמ' 58); טירש – ulai (אולי; עמ' 16), ello mai (אלא מאי; עמ' 20), badai (בדאי; עמ' 25), dai (די; עמ' 40), vaddai (ודאי; עמ' 44), chai (חי; עמ' 51), mosai (מתי; עמ' 94); פירדריך – tna, betnasu (תנאי, בתנאי זה; עמ' 85); זליג – behai alma (בהאי עלמא; עמ' 75), Vlai (אולי; עמ' 133), biladai (בלעדי; עמ' 153), bonai, benotai (בני, בנותיי; עמ' 153), lignai (לגנאי; עמ' 165), Dai (די; עמ' 168), Halwai (הלואי; עמ' 172), bewadai (בוודאי; עמ' 173), Sannai (זנאי; עמ' 176), Kdai (כדאי; עמ' 198); שטרן – Aschmodai (אשמדאי; עמ' 16).
הן פירושו של אנשל לוי הן המילונים הגרמניים רומזים לקיום מסורת אשכנזי שבה כל דר־תנועה בסוף מילה נהגתה a־ ולא o־, כנראה בהתאם לנטייה לפתח לפני הי"ו.⁸⁹

5.2 קיבוץ לציון התנועה u בהברה סגורה בלתי מוטעמת

בפירושו של אנשל לוי נפוץ מאוד השימוש בקיבוץ לציון התנועה u בהברה סגורה בלתי מוטעמת אף אם מופיעה בה וי"ו כאם קריאה; ואלו הנתונים: עֹלִים (45, 5 ועוד 2), אֹמֶה (51, 17), אֹמֹת (52, 6), אֹמֹת (80, 6 ועוד 2), הָאֹמֹת (43, 3 ועוד 3), סֹכֹת (92, 28), מְזֹמֵן (44, 8); מְסֹכֵן (44, 18, 19), מְפֹנֵק (64, 7), מְשֹׁנֵעַ (90, 5; 135, 20), מְשֹׁנֵעַ (126, 20), גְּאֹלָה (113, 16), גְּדֹלָה (6, 29 ועוד 3), יְרוּשָׁה (172, 24), כְּהֹנֶה (110, 25, 27), קְדוּשָׁה (6, 29).⁹⁰

89. הניקוד במא"ל אינו יכול להעיד דבר מפורש על פירוק הדר־תנועה ay בסוף חיבה שנתרחש ככל הנראה באיטליה (בר־אשר, איטליה, עמ' 45–44) ובמסורת הקדם־אשכנזית (אלדר, ד, עמ' 159). ההגייה oji, המתאימה לפירוק הדר־תנועה והפיכת הפתח לקמץ, מתועדת היטב במסורת אשכנזי (מישור, חקר, עמ' 111–112; כך גם במהדורה הראשונה של הקונקורדנציה של קוסובסקי למשנה, ראה ריזיק, עֵד שהוּנַח, עמ' 73–74). ייתכן שה־j בסוף מילה במילוניו של ליטקה רומזת להגייה aj בלא תנועה בסוף, שאף היא נפוצה באשכנזי (ראה מישור, חקר, שם; יושם לב להגייה Re'vaj = רבעי, המעידה על התהליך a'i < aj, שמביא מישור שם).

90. ניקוד זה מופיע רק פעמיים בהברה פתוחה: לֹחֹת (17, 18), הִלְחֹת (108, 18). לשם ההשוואה נביא את ניקוד התנועה u בהברה פתוחה: אֹמֶה (82, 1), בְּאֹמֶה (22, 12; 80, 26), בְּאֹמֶה (29, 21), גְּבוּרָה (102, 26), גְּבוּרָה (105, 23), חֲפֹרֹת (75, 5), סְעִידָה (53, 24), קְבוּרָה (33, 16; 123, 29), קְבוּרָה (3, 16; 72, 1), רְפֹאָה (5, 9), שְׁבוּעָה (86, 23; 106, 11), שְׁבוּעַת שָׂא (63, 9), שְׁמוּעָה (33, 10 ועוד 2), תְּבוּעָה (56, 3), תְּבוּעָה (85, 17 ועוד 2), תְּבוּעָה (92, 27), תְּבוּאוֹת (90, 15), תְּבוּאוֹת (93, 8), תְּבוּנָה (35, 16), תְּקִיפַת טִבֶּת (130, 9), תְּקִיפַת תְּמוּז (138, 18), תְּקִיפֹת (55, 28), תְּשׁוּבָה (1, 24 ועוד 13).

ניקודים דומים מאוד מתועדים במחזור האיטלקי ה"צפוני" קפ (אם כי אין הם נפוצים בו כל כך כמו במא"ל), למשל: בְּכֹלֶן, טוֹמָאָת (במה מדליקין), גִּלְגֵּלָה (אבות ב, ח), פְּעֹלֶתֶךָ (אבות ב, כא; ו, ד), מְתוֹקֵן (אבות ג, כב), מְחֹלֶל (אבות ד, ז), לְחֹפֶה (אבות ה, לא), וּגְדֹלָה (אבות ו, א), לְשׁוֹלְחָנָם (אבות ו, ד), כְּהוֹנֶה, וְהַכְהוֹנֶה, גְּאֻלָּה (אבות ו, ה). במחזור זה נפרץ גם כתיב חסר לקיבוץ, למשל: כָּלוּ, מְסִבִּין, מְשַׁעֲבָדִים, לְגֻלָּה (הג), פְּעֹלֶתֶךָ (אבות ב, כג), מְרִבִּין (אבות ג, כה). אך התנועה u בהברה פתוחה בלתי מוטעמת מנוקדת תמיד בשורוק, למשל: מְתַנִּים (אבות א, א), תְּבוּנָה (אבות ב, ט), שְׁמוּעָתוֹ (אבות ו, ה).

במילונים הגרמניים יש רמזים שהגיית הקיבוץ שונה מזו של השורוק. ליטקה בדרך כלל מעתיק את השורוק ואת הקיבוץ ב־u, אך פעמיים באה האות i: Hütter Sikes (עמ' 32), Weihnachten, Chanike (עמ' 55). זליג מבחין בפירוש בין שורוק לקיבוץ: Schurek U, kübbuts ü (עמ' 6). כדאי להדגיש שזליג אינו מבחין בין חיריק מלא לחיריק חסר, בין פתח לחטף-פתח ובין סגול לחטף-סגול. אמנם רק בשלוש מילים מצאתי אצלו הגייה של קיבוץ השונה מזו של השורוק (שהיא u): Lechem chuika (לחם חֻקָּה; עמ' 206), Annigo, die Zaertliche (ענגה; עמ' 239), Kübbo (קבה; עמ' 269).⁹¹

ניתן לתת שני הסברים חלופיים לניקוד המתואר (קיבוץ במקביל לכתיב מלא בוי"ו): (א) הקיבוץ מציין הגייה שונה מזו של השורוק; (ב) הקיבוץ מציין הכפלת העיצור שלפניו.

משני טעמים נראה לי שההסבר הראשון עדיף: (א) באזורים רבים בצפון איטליה הכפלת העיצורים לא הייתה קיימת בהגייה (בהתאם למתרחש בשפת הדיבור האיטלקית);⁹² (ב) במחזור קפ, שסימון הקיבוץ בו דומה לזה שבמא"ל, הקיבוץ מתועד אף בהברה הסגורה בשווא נח; במא"ל הברות אלו אינן מתועדות. הגייה שונה של קיבוץ ושל שורוק מתועדת במסורת אשכנז.⁹³ ילון מביא הוכחות בעיקר מן הפוסקים והמדקדקים האשכנזים⁹⁴ ונוטה לראות קשר בין תופעה זו לתופעה דומה בתימן.⁹⁵

91. ייתכן שההבחנה בין שורוק לקיבוץ הייתה ידועה לו אך ניטשטשה כבר בזמנו.

92. הרטום, מבטא, עמ' 60; ריזיק, איטליה, עמ' 125–129.

93. ילון, שבילי מבטאים, א, עמ' 66–74.

94. מהר"ל אומר שקיבוץ נמשך "למטה" בהשוואה לשורוק, כלומר נוטה לחיריק (ילון, שם, עמ' 68). ר' מרדכי יפה בעל ה"לבושים" אומר שהקיבוץ והשורוק שונים בהגייתם כמו קמץ/פתח וצירי/סגול (ובניגוד לחיריק חסר וחיריק מלא שהגייתם זהה; שם, עמ' 69). ר' שבת סופר יצא נגד ההגייה המבחינה בין קיבוץ ושורוק (שם, עמ' 70). אלו העדויות מאשכנז מן המאה ה־17. מעיד על הגייה זו גם ר' אברהם דבלמש (שם, עמ' 71). ילון מביא גם את הניקודים של אליהו בחור: בֹּר = für, אֹבֵר = über (שם, עמ' 74), הדומים מאוד לניקודים במא"ל ובמחזור קפ, אם כי מתועדים במילים שביידיש.

95. מעניין שילון, שנטה לסברה שהקמץ צמח בגרמניה, קושר את ההגייה השונה של קיבוץ

חוקרים רבים הצביעו על הגייה שונה של קיבוץ ושל שורוק בתימן.⁹⁶ אמנם מורג לא מצא הבחנה בין שורוק לקיבוץ במסורת תימן,⁹⁷ אך שבטיאל (קונטרסים, ב, עמ' 8) פסקני מאוד: "ואין הדברים רחוקים ויכול כל מומחה לעניינים שבפונטיקה לבדוק מפי מקורות ראשונים ולעמוד מעצמו על דיוקם של דברים". אולי ניטשטשה הגייה זו בזמנו של מורג בהשפעת המבטא הישראלי?

מכל מקום, יש רמזים רבים להגייה שונה של קיבוץ ושל שורוק באשכנז, ומעניין הניקוד בפירושו של אנשל לוי ובמחזור האיטלקי ה"צפוני" קפ, הנותן ביטוי להגייה זו. ואם הצדק עם המדברים על שתי הגיות בפי יהודי המזרח, לפנינו עוד קשר אחד בין מזרח למערב.

5.3 e < i בסביבת העיצורים הגרוניים והרי"ש

א. מְחִיָּה (29, 21 ועוד 3), מְחִיּוֹת (35, 11), פְּרִיָּה (102, 16);⁹⁸ א' ויינריך מעיר שתהליך הנמכת התנועה לפני r ולפני x נפרץ מאוד ביידיש המערבית.⁹⁹
 ב. חֻזְקָה (14, 11, 13); שם זה מעיד לכאורה על הנמכת ה־i גם אחרי החי"ת. שתי התופעות, הנמכת התנועה לפני הגרונית או לפני הרי"ש ואחריהן, מתועדות במילונים הגרמניים מן המאה הי"ח.¹⁰⁰ רמזים (או עדויות) להנמכת הצירה לפתח

ושורוק להגייה דומה בתימן (ילון, שבילי מבטאים, א, עמ' 76 הערה 56): "על כל פנים אין זו תופעה גרמנית שפציפית, ואפשר שקדום הוא שם יותר ממה שנדמה לנו, וביורר ענין זה תלוי בבירור כל הפרובלימה של הגיית התנועות של יהודי אשכנז. ואוסף, שאף בפייהם של התימנים מצוי חירק מקובץ [...] ומר יצחק דמתי (אשכנז) הוסיף לי כמה פרטים מעניינים מאוד, שהם מעין דמיון לשל יהודי אשכנז". גם כץ דן בסוגיה זו. ראה כץ, פונולוגיה, עמ' 61-65.

96. ש"ד גויטיין, "היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן", לשוננו ג (תרצ"א), עמ' 361. ילון, שבילי מבטאים, א, עמ' 76 הערה 55; שבטיאל, בתוך קונטרסים, א, עמ' 11, 13, ובעיקר קונטרסים, ב, עמ' 7-8; גומפרץ, מבטאי, עמ' 76 הערה 62. אידלזון (הגייה, עמ' 539) מתאר את הקיבוץ התימני: "לפני הגאי הגרון הוא נשמע כמו ü קצר". שבטיאל מכחיש את ההגבלה להגאים גרוניים בלבד. אך אם נניח קשר בין מזרח לאשכנז בעניין זה, נסביר את היוצא מן הכלל הבודד לוחות במא"ל. בעניין רמזים במסורות אחרות ראה ילון, בתוך קונטרסים, ב, עמ' 102; ילון, שבילי מבטאים, א, עמ' 76.

97. מורג, תימן, עמ' 75-91.

98. בשתי ההיקריות האחרות של מילה זו הפ"א חרוקה, וראה להלן.

99. ויינריך, העברית, עמ' 45. אמנם הדוגמות שמביא ויינריך אינן זהות לצורות המתועדות במא"ל; במא"ל מצאנו מְרִים (65, 20; 86, 15). נראה שבדומה למקרים רבים אחרים מדובר כאן בהבדלים דיאלקטליים.

100. ליטקה - Tercho (טרחה; עמ' 38), charp'nen (> חרפה; עמ' 43); טירש - chasoron (חסרון; עמ' 57), chaduschim (חידושים; עמ' 50); פרידריך - charpe (חרפה; עמ' 41), terche (טרחה; עמ' 220); זוליג - Barjaunim (בריונים; עמ' 157), Charpo (חרפה; עמ' 189). גם לפני הצירוף dr, וראה להלן בעניין המילה מדרש: Sedrah (סדרה; עמ' 225),

לפני הרי"ש נמצאים במשניות בניקוד "וולגרי" (עם עברי טייטש) ובקריאת האשכנזים.¹⁰¹

ג. ייתכן שלתופעה זו קשור גם הניקוד של המילה מדרש, הנפוץ בכל מסורות ישראל. משלוש ההיקריות של הביטוי הזה פעם אחת המ"ם סגולה – בְּתִי הַמְדָּרְשֹׁת (37, 10), ופעמיים חרוקה – בְּתִי מְדָרְשֹׁת (105, 2, 5).¹⁰² במילה זו המי"ם סגולה במסורת הקדם-אשכנזית,¹⁰³ אצל הספרדים והאשכנזים ובמקורות האיטלקיים המאוחרים, כמו מחזור שד"ל וד"ל. ברוב המחזורים האיטלקיים מימי הביניים המ"ם חרוקה, אך היא סגולה במחזורים מן הקבוצה ה"צפונית", המראים זיקה למסורת אשכנז (כולל המחזור הנזכר הרבה לעיל, קפ).¹⁰⁴

5.4 אל"ף כאם קריאה באמצע המילה: "מכאן"

בהיקרות אחת (מתוך השתיים הנמצאות בביטוי אחד) המילה כאן מנוקדת במא"ל בשני פתחים: "וְנִמְצָא קָרַח מְכָאן וּמְכָאן" (64, 15). לכאורה התופעה מוסברת כנובעת מן הרצון לנקד את כל האותיות, בדומה לניקודים הנפוצים במקורות האיטלקיים, מעין מְאָנִים (וגם פְּאָן).¹⁰⁵ גם אם נביא בחשבון שבמא"ל מרוכות המילים שאינן מנוקדות או המנוקדות בחלקן, כלומר אנשל לוי היה יכול להשאיר אותן בלא ניקוד, ניתן להסביר את הניקוד כהשגרת המנקד, הרגיל לראות ניקודים דומים לִמְכָאן. אך נראה שהמילונים הגרמניים מעידים על ההגייה הכפולה של התנועה a במילה זו: ליטקה – bekaan, m'bekaana (בכאן, מְכָאן; עמ' 31), b'kaan (עמ' 55); טירש – mikaan, ad kaan, mikaan, kaan, bekaan (עמ' 71); זליג – Bekaana (עמ' 169), bekaana (עמ' 181), Kaan, bekaana (עמ' 198), ad kaan (עמ' 233).

אולי הגייה זו המכפילה את ה-a (מן הסתם בהטעמת מלעיל) קשורה לנטייה למבנים סגוליים בסוף מילה, נטייה שבה נדון להלן.

chut haschedro (חוט השדרה; עמ' 304), אבל Chissoron (עמ' 186), בניגוד לטירש; וראה לעיל בנוגע להבדלים בקריאת השם מרים. במילון של זליג התופעה מתועדת בצורה מחיה עצמה: Mechjo (עמ' 181).

101. מישור, חקר, עמ' 103 הערה 85.

102. הצורה e- אחרי ה-m מתועדת במילון של זליג: bess hammedrasch (עמ' 151); ליד bess hammickdasch ב-i באותו המשקל), אך במילון של טירש התנועה היא i: bes hamidrasch (עמ' 28).

103. אלדר, ד, עמ' 47-48; ה, עמ' 169-170.

104. ריזיק, איטליה, עמ' 374.

105. בראשר, איטליה, עמ' 47-49. ניקודים דומים נפוצים במחזורים איטלקיים, למשל: זַפְּאִי, הַמְלָאָה, הַנְדָּאִי, מְכָאן (ריזיק, איטליה, עמ' 137).

5.5 שי"ן הזיקה בשווא

במא"ל מתועד פעמיים ניקוד שי"ן הזיקה בשווא, ושתייהן לפני המילה לא: שלא (97, 15; 99, 6). בהיקרות השלישית השי"ן מנוקדת בסגול: "מתוך שלא לשמה בא לשמה" (24, 30).¹⁰⁶

כידוע, ניקוד שי"ן הזיקה בשווא לפני התיבות הפרוקליטיות אין, אם, הוא, היא, הם, הן מאפיין את מסורות המזרח.¹⁰⁷ ניקוד שי"ן הזיקה מתועד היטב במסורת איטליה, במקורות מסוימים בהתניה דומה (שְׁאִינִי, וְשְׁאִינִי, אֶךְ שְׁהוּא),¹⁰⁸ במקורות מסוימים בלא התניה ברורה,¹⁰⁹ ובמקורות אחרים בהתניות שונות.¹¹⁰ נראה שלמסורת איטליה (לפחות לכמה ענפים בה) אופייני ניקוד השי"ן בשווא דווקא לפני המילה לא (בהיותה קצרה ופרוקליטית וגם משום שהיא פותחת בעיצור מעיצורי למ"נ).¹¹¹

6. עניינים בתורת הצורות

6.1 תהליכים כלליים בתחום שם העצם

6.1.1 צורות הרבים

א. צורן הרבים העברי הנפוץ ים נכנס לידיש והוא עשוי להצטרף הן למילים היידיות שאינן מן המוצא העברי, למשל דאקטוירים, הן למילים עבריות שצורן ריבוי צריך להיות שונה לפי כללי הדקדוק העברי: מקורים, שבתים.¹¹² המילים שהצורן הזה מצטרף אליהן עשויות לשמור על צורת היחיד: טליתים, תעניתים, בלא זיקה לדקדוק העברי.¹¹³

106. כך גם בהיקריות האחרות של שי"ן הזיקה: שְׁבַעַל פָּה (5, 20, 21; 2, 20); דִּין שֶׁל גִּיהֶנֶם (108, 20).

107. ייבין, מסורת, ב, עמ' 1160–1162; מורג, תימן, עמ' 184–186; בראשר, פרמה, ב, עמ' 180.

108. בראשר, מחקר, עמ' 17 הערה 115; על כ"י פ"א ראה ייבין, מסורת, ב, עמ' 1162; על כ"י דיינארד ראה בן-טוליה, מסורת, עמ' 112; כך גם במקור מאוחר כמחזור שד"ל; ראה ריזיק, איטליה, עמ' 402.

109. כך בכיפ"ס; ראה בראשר, איטליה, עמ' 37–40.

110. ריזיק, איטליה, עמ' 399–404.

111. ריזיק, איטליה, עמ' 401, 403. אולי תופעה דומה, חיטוף תנועה במילה פרוקליטית, מתועדת במא"ל בניקודה של המילה בן בשמו של בן עזאי: בֶּן עֲזַאי אוֹנִי, בֶּן עֲזַאי (57, 4; שנהגה מעין bnazay*?). חיטופים דומים קיימים במסורת איטליה; ראה ריזיק, איטליה, עמ' 183–184.

112. ויינריך, נוסח, עמ' 57; ויינריך, העברית, עמ' 78.

113. בן-נון, העברית, עמ' 142; ויינריך, נוסח, עמ' 57. והשווה במובאה מאליהו בחור שמביא שד"ל (אגרות שד"ל, בעריכת ש"א גראבער, קראקא תרנ"ב, עמ' 1020): "אמר המתנצל הכותב הספר הזה, אל יאשימני אדם כאשר ימצא בס' הזה טעותים" ואת הערתו של שד"ל: "אמר שד"ל ר' אליהו היה מדקדק אבל היה אשכנזי".

צורות אלו מתועדות במא"ל: מִסִּים (113, 3), ¹¹⁴ עַמֵּי הָאֲרָצִים (1, 19), עַמֵּי הָאֲרָצִים (48, 4), ¹¹⁵ רִבְּאִים (35, 14), רִבְּאִים (42, 11).¹¹⁶

צורות הרבים הדומות, שבהן צורן הריבוי יים מצטרף לצורת היחיד השומרת על צורתה בניגוד לדקדוק העברי, מתועדות גם במילונים הגרמניים. ליטקה – Ochse, schourim, schor (עמ' 40); טירש – kevesim, keves (כבש; עמ' 72); אך ליטקה – Kevossim, Keves (עמ' 34). אף בריבוי של הצירוף עם הארץ: ליטקה – Om hoorets, ein (עמ' 48), amrazem (עמ' 51); טירש – Ungelehrter. Am ratsim, Ungelehrte (עמ' 24).

על קיום הצירוף עם הארצים מעיד אף אליהו בחור (בצאתו נגדו): "ובלשון רבים עַמֵּי הָאֲרָץ יש אומרים עַמֵּי הָאֲרָצִים ובאמת הם עם אֲרָצִים".¹¹⁷
ב. בשתי מילים בא הריבוי ה"ארמי" של הסגוליים, הנפוץ במסורת איטליה:¹¹⁸ טַעְמִים (73, 25, 29), טַעְנוֹת (172, 29). בשני המקרים העיצור השלישי של השורש הוא מ"ם או נו"ן, כלומר הריבוי ה"ארמי" נוצר בהתאם לנטייה הקיימת כנראה במסורת איטליה.¹¹⁹ נעיר שבהגיותו האשכנזית של אנשל לוי, המבחינה בין קמץ לפתח, ההגייה של הצורות טַעְנוֹת/טַעְנוֹת וטַעְמִים/טַעְמִים לא הייתה זהה.

6.1.2 נסמך במקום נפרד ונפרד במקום נסמך

התופעה הנדונה בראש הסעיף הקודם (שמירה על צורת היחיד בהוספת צורן הריבוי) מעידה על תצורה לפי היקש. התצורה לפי היקש מביאה גם לידי שימוש בצורת הנסמך במקום בצורת הנפרד ובצורת הנפרד במקום בצורת הנסמך. תופעה זו ידועה היטב במסורות שונות של העברית.¹²⁰ גם בעברית שביידיש נפוץ השימוש

114. ביחיד: מִסִּים (45, 5, 12; 75, 7; 142, 19).

115. (א) ביחיד: עַמֵּי הָאֲרָץ (32, 9, 10, 15, 19, 23, 27, 29; 44, 24; 93, 19); אשר לניקוד עם הארץ ראה לעיל. (ב) את ההגייה עם הארצים מביא בן-נן (העברית, עמ' 142).

116. ויינרייך (העברית, עמ' 34) מביא רִבְּאִים כצורת הרבים של רָבִי (ליד רִבְּאִים/רִבִּים/רִבְּנִים).

117. התשבי, ונציה ש"א, עמ' 155. יושם לב לכך שאליו בחור מעיד כאן על שני שלבים בהתרחקות צורת הרבים מן הצורה הדקדוקית: עַמֵּי הָאֲרָץ / עַמֵּי הָאֲרָצִים / עם אֲרָצִים. ייתכן שגזירה לאחר מצורת הרבים עַמֵּי הָאֲרָצִים הביאה להיווצרות צורת היחיד באל"ף שוואה המתועדת פעם אחת במא"ל: עם הארץ (32, 31), אך ייתכן שגרמה לכך הזות הטעם להברה האחרונה בשם סגולי, תופעה שיש אליה רמזים במקורות שמוצאם מאיטליה (ריז'יק, איטליה, עמ' 307–308). במחזור איטלקי אחד משנת 1423 (מצ) מתועד ניקוד דומה: הָאֲרָץ, הָאֲרָץ (ריז'יק, איטליה, עמ' 313). ויינרייך (העברית, עמ' 13 הערה 28) מעיר שלהטעמת מלרע יש "אפקט ריגושי" בזוגות נֶדֶן/נֶדֶן, חֶתֶן/חֶתֶן. הביטוי עם הארץ שייך לכאורה לביטויים הטעונים קונוטציות ריגושיות.

118. בראש, איטליה, עמ' 86–87; ריז'יק, מערכת, עמ' 76.

119. ריז'יק, איטליה, עמ' 180–181.

120. בראש, איטליה, עמ' 85–86.

בנפרד במקום בנסמך, מעין לשון קודש, חֶתֶן תורה, אָרוֹן קודש, כְּבוֹד המת.¹²¹ אף בתהליך שויינרייך מתארו כמעבר פֶּעַל < פֶּעַל (שָׁכַר, שָׁלַל) מתבטאת כנראה תופעה זו.¹²² היא מתועדת היטב גם במדרשו של אנשל לוי.

צורת הנפרד במקום צורת הנסמך: "איין מענש זול ביטן בור שְׁלוֹם מְלֻכּוֹת" (2, 43), "מְעָשֶׁר איז לְשׁוֹן עוֹשֶׁר" (11, 50),¹²³ "דער עקביא וואר איין תְּלִמִיד חָכֵם אוני' איין גְּדוֹל הַדּוֹר" (1, 42).

צורות דומות אנו מוצאים גם במילונים הגרמניים: ליטקה – Privet, bais, hakisse (עמ' 41); טירש – lek vod schabbas (עמ' 132); זליג – Iajin nessech (עמ' 192).¹²⁴ אף הסיומת ת־ה עשויה להישמר במעמד שהוא כנראה מעמד הנסמך, כך במילונו של ליטקה – beschono Habrias Haoulom (עמ' 32). צורת הנסמך במקום צורת הנפרד:

א. שָׁכַר במעמד הנפרד ליד שָׁכַר: "דא הוט ער זיין שָׁכַר דרום דש ער גיאורט אוני' גילערנט הוט [...] דער הוט ויל שָׁכַר דען ער היישט איין חֲסִיד" (3, 1, 96).¹²⁵

ב. פעם אחת באה הצורה הִלְכוֹת במעמד הנפרד: "דש דיין מאן דש הִלְכוֹת ניט רעכט גילערנט הוט" (16, 23). בשלוש ההיקריות האחרות הניקוד הוא הִלְכוֹת.¹²⁶

ג. במילים בסיומת ת־ה, ההופכת ל־ת בנסמך: "בון אלי תְּקֻנָּת אוני' שפיראנצה" (25, 60), "אוני' אל זיין תְּאֻנוֹת בון דעם יצר הרע גיט ער נון" (5, 100).¹²⁷

ד. שם העצם גזל מנוקד כשם סגולי, כרגיל במסורת אשכנז: "דער דא מערט ויל עֲבָדִים גוֹיִם דער מערט גִּזְל" (5, 35), גִּזְל (63, 9).

121. ויינרייך, ההברה, עמ' 140.

122. ויינרייך, העברית, עמ' 38.

123. ייתכן שכאן הביטוי איז לְשׁוֹן מתפקד כביטוי עצמאי (ידי) ואין לצפות לקשר מורפוסִינְטקְטִי (עברי) בין המילים לשון ועושר, כלומר אין זו דוגמה לשימוש הנפרד במעמד הנסמך.

124. צורה זו ידועה היטב ממסורות לשון חז"ל (בראשר, איטליה, עמ' 86). גם בן־נון (העברית, עמ' 142) מביא אותה בצורות "שנשתבשו בתוך היידיש". כך גם במהדורה הראשונה של הקונקורדצייה של קוסובסקי למשנה (ריזיק, עַד שהוזנח, עמ' 80).

125. שָׁכַר במקום שָׁכַר מביא ויינרייך (ראה לעיל). צורה זו מתועדת גם במילונו של ליטקה: S'char (עמ' 39), S'chaar (עמ' 51).

126. בנסמך: הִלְכוֹת נֶדָה (23, 55). צורת הנסמך מופיעה כצורה הבסיסית במילונו של ליטקה: Ceremonien Hilches (עמ' 18), Rechte, hilches (עמ' 42). הארקאוי (עמ' 194) מביא הִלְכָה, הִלְכוֹת = The legislative part of the Talmud. הוא מביא גם הִלְכוֹת, אבל רק במשמעות הנסמך: the laws of, ובתור דוגמה מביא פתגם: "אין הלכות עסן איז ער א גרוסער למדן".

127. כאן צורת הנסמך מופיעה בהשפעת הביטוי "תְּאֻנוֹת הָעוֹלָם" (1, 100) הקודם לו בכמה שורות. בשתי ההיקריות האחרות הצורה היא צורת הנפרד: תְּאֻנָּה (13, 74), קְבֻרוֹת הַתְּאֻנָּה (15, 84), צורה זו מביא גם מא"ל, מבוא, עמ' יח.

6.1.3 צורות ההפסק של הסגוליים

התופעות שנדונו בשני הסעיפים הקודמים קשורות בתפישת המילה כיחידה נפרדת, בלתי משתנה, הקופאת בצורה מסוימת (צורת היחיד שאינה משתנה בהצטרפות צורת הרבים, צורת הנפרד שבאה הן במעמד התחבירי של הנפרד הן במעמד התחבירי של הנסמך, או צורת הנסמך שבאה הן במעמד הנסמך הן במעמד הנפרד). לנטייה זו קשורים גם השינויים בתפוצה של צורות ההפסק ושל צורות ההקשר; במילים ובמבנים מסוימים משתלטת צורת ההקשר, במבנים אחרים משתלטת צורת ההפסק.¹²⁸

א. המילה כלי מנוקדת תמיד בכ"ף צרויה, כלומר בצורת ההפסק: כְּלִי (51, 12 ועוד 4). התמונה דומה במסורת איטליה. ברוב המחזורים האיטלקיים (כולל מחזור קפ הנדון כאן הרבה לאור דמיונו למסורת המופיעה במא"ל) באה הצורה כְּלִי/כְּלִי במעמד ההקשר. בכ"ף הצורה בכ"ף שוואה מופיעה רק במעמד הנסמך, ואילו במעמד הנפרד, הן בהקשר הן בהפסק, באה הצורה בכ"ף צרויה (סגולה). התמונה דומה גם בכיפ"ס¹²⁹ אך שונה במסורות המזרח: במסורת בבל במעמד הנפרד המילה מופיעה "עתיים בניקוד הפסק עתיים בניקוד הקשר"¹³⁰; בכ"י פ"ב צורת ההפסק מופיעה רק בהפסק הראשי.¹³¹ כלומר בפרט הזה מא"ל מראה קרבה דווקא למסורת איטליה.

ב. בהתאם לכלל בלשון חז"ל¹³² אין במא"ל צורות הפסק של הסגוליים, מעין גֶּפֶן, והסגוליים מנוקדים תמיד כבהקשר, כגון עֲבֹדֶת פָּרֶךְ (164, 8). צורת ההפסק מופיעה פעם אחת: 'אונ' כְּגֶשׁ הוא צוויא טויטש נוך דעם איינן שטוירמונג אונ' נוך דעם אנדרן זאמלונג" (109, 17). כאן היא באה כגרירה אחרי הפסוק המובא שתי שורות לפני כן: "בֵּית אֱלֹהֵינוּ נִהְלַךְ כְּגֶשׁ" (109, 15; על פי תה' נה, טו).

6.1.4 חילופי המשקלים

בתחום חילופי המשקלים ותפוצת השמות לפי המשקלים בולטת במסורתו של מא"ל הנטייה למבנה הסגולי, ושמות ממשקלים שונים עוברים למשקל קָטֵל. אינני בטוח שאין זה מקרה, לכן לא איחדתי את המעברים האלה בסעיף אחד אלא בכמה סעיפים רצופים.

128. התהליך מתועד בעדים טובים של לשון חז"ל; השווה את התפוצה הלקסיקלית של השתלטות צורות הקשר או הפסק במשקל קָטֵי (בר-אשר, הקשר, עמ' 70–72), את השתלטות צורות ההקשר במשקל קָטֵל (שם, עמ' 91–92) ואת השתלטות צורות ההפסק בבניין הִפְעֵל (שם, עמ' 64).

129. ריז'יק, איטליה, עמ' 320–321.

130. ייבין, מסורת, ב, עמ' 872.

131. בר-אשר, הקשר, עמ' 70–71.

132. שם, עמ' 91–92.

א. קרח

"וְנִמְצָא קָרַח מִכָּאֵן וּמִכָּאֵן" (64, 15). המילה קרח שקולה לכאורה במשקל הסגוליים. ייתכן שהצורה קשורה לתופעה המתבטאת בהטעמת המלרע במסורת אשכנז של המילים המנוקדות בפתח הגנוב בהברה האחרונה.¹³³ הניקוד בפתח במקום בצירי בהברה האחרונה ובלא פתח גנוב מתועד במהדורה הראשונה של הקונקורדנציה של קוסובסקי למשנה: הַמְבָקֶע, הַמְתְּבָקֶע, מְטַפֵּח.¹³⁴ אמנם קוסובסקי מנקד קָרַח, אך את צורת הרבים¹³⁵ הוא מנקד כמשקל הסגוליים: בְּקָרְחִים; כך גם בד"ל: בְּקָרְחִין,¹³⁶ כלומר ייתכן שהצורה שמוצאה בתהליך הפונולוגי (קָרַח < קָרַח/קָרַח, בדומה לְמִטְפֵּח < מְטַפֵּח) נתפשה כשייכת למשקל הסגוליים וקיבלה את צורת הרבים החדשה בתהליך המורפולוגי של ההיקש: קָרַח < קָרְחִים (בהיקש לשמות הסגוליים הרגילים) במקום קָרְחִים. ואולי דווקא בצורת הרבים נשתמרה בקונקורדנציה של קוסובסקי מסורת אשכנזית עתיקה?¹³⁷

ב. אמת

במילה אמת האל"ף תמיד סגולה: אָמֶת (23, 22 ועוד 9). כזכור, החטפים מסומנים במא"ל רק בשווא, לכן הסגול באל"ף הוא סימן ברור למשקל הסגוליים, בהתאם להגייה הידועה מן היידיש ומקריאת האשכנזים.¹³⁸ אמנם התהליך שהביא להטעמת מלעיל של השמות החד-הברתיים המנוקדים בחטף בראשם לא היה גורף במסורתו של אנשל לוי, כפי שראינו לעיל בצורה חָלוּם. נראה שבמילה אמת הנטייה לשמות סגוליים גרמה למעתק במשקל.

ג. חָבֵר, ערב

המילה חבר שקולה במא"ל במשקל קָטֵל: חָבֵר (13, 14 ועד 18), חָבֵר (109, 21).¹³⁹ מילה זו שומרת בידיש על הגיית הקמץ כ-a, וכך הוא כמעט בכל המילונים

133. מישור, חקר, עמ' 106: "יש לשקול שמא הצורה מְסִיע [mə'sajə] (ה, ו) וכי"ב משקפות תבנית חסרת פתח גנוב, מעין מְסִיע או מְסִיע". וכפי שהעיר לי קורא המאמר עלום השם, כדאי להשוות את התהליך קָרַח < קָרַח לתהליך שהביא ליצירת השם הסגולי מְקַח מן השם מְקַח.

134. ריז'יק, עַד שהזנח, עמ' 77.

135. נדרים ג, ח: "הנודר משחורי הראש אסור בקרחין ובעלי שיכות".

136. כ"ק: בְּקָרְחִים; כ"פ"ס: בְּקָרְחִין.

137. אמנם ייתכן התהליך ההפוך. הצורה קָרְחִים עשויה הייתה להיווצר מן הצורה קָרְחִין בעקבות השינויים שחלו במסורת איטליה בסביבות עיצורי למנר, בייחוד בסביבות הרי"ש, מעין אלו המתועדים במחזור מל משנת 1489: קָרְבֵנו/קָרְבֵנו, קָרְבֵנו > קָרְבֵנו; ראה ריז'יק, איטליה, עמ' 178–179. הצורה קָרַח עשויה הייתה להיווצר מן הצורה קָרְחִים בגזירה לאחור.

138. מישור, חקר, עמ' 103.

139. (א) מעיר על כך מא"ל, מבוא, עמ' יח; (ב) בצורת הרבים הבי"ת צרויה: חָבֵרִים (35, 15; 113, 2), חָבֵרִים (26, 4).

הגרמניים.¹⁴⁰ עד כה לא מצאתי עדויות אחרות לצורה חֶבֶר במשמעות זו במשקל הסגוליים. צורת הנקבה (חֶבְרָה) נוטה כשקולה במשקל הסגוליים בניקודו של קוסובסקי במהדורה הראשונה של הקונקורדנציה למשנה: חֶבְרָתָהּ, וְחֶבְרָתָהּ, מִחֶבְרָתָהּ.¹⁴¹

אף המילה עֶרֶב, המתועדת במא"ל פעמיים, שקולה במשקל קָטֵל: "בּוֹן אִיטְלִיכִים מעֲנֵשֶׁן הוּט גוֹט יִחְבֶּרֶךְ אֵיין מִשְׁכּוֹן בִּיא זִיךְ דֵּש אִיז דִּיא נִשְׁמָה דִּיא אִיז עֶרֶב בּוֹר זֵיין לִיב" (52, 23), "גִּיא הִיז אונ' זג אים אִיך וויל אים עֶרֶב זֵיין" (69, 22).¹⁴² נסיבות הפיכת משקלה של עֶרֶב למשקל קָטֵל נראות ברורות יותר. מילה זו שקולה במשקל קָטֵל במסורות המזרח;¹⁴³ בכתבי יד ממוצא איטלקי היא שקולה במשקל קָטֵל,¹⁴⁴ ומצורת הרבים עֶרְבִים עשויה להיווצר צורת היחיד עֶרֶב. ייתכן שעל אף השוני בתהליך ההיווצרות של הצורות עֶרֶב, סֶפֶק, גָּזֵל (ראה לעיל; גם של יֵתֶר, יֵרֶךְ, גָּדֵר ואולי של שמות נוספים), מבחינה סינכרונית הן נתפשו כצורות המתאימות לצורות עֶרֶב, סֶפֶק, גָּזֵל, גָּדֵר, יֵרֶךְ במסורות אחרות, ובכך יכלו להביא לשקילת חבר במשקל הסגוליים. בכל מקרה רואים אנו כמה שמות שמשקלם הפך למשקל קָטֵל במסורת אשכנז, ואולי אין צורך להניח השוואות למסורות אחרות, אלא ההסבר עשוי להיות קשור לנטייה לשקול את המילים במשקל הסגוליים. הנטייה למשקל זה (שהוסיפה לה הטעמת מלעיל במסורת אשכנז) התבטאה אולי גם בניקוד השם הפרטי סַנְחֶרֶב: סַנְחֶרֶב (14, 9, 10, 14).¹⁴⁵

140. לידיד בת ימינו ראה הארקאולוגי – ליטקה – guter Freund Chlaver (עמ' 18), Camerad; Chav'r (עמ' 18); טירש – chaver (עמ' 49); פרידריך – Camerad, chawer (עמ' 106); זליג – Chawer (עמ' 177); רק במילונו המאוחר של שטרן – Chover (עמ' 28).
141. ריזיק, עַד שהזנח, עמ' 84; שם ייחסתי את הצורה לאלו שאין להן אסמכתה ממקומות אחרים.

142. על הצורה עֶרֶב מעיר מא"ל, מבוא, עמ' יח. מילה נוספת שמשקלה הפך ממשקל קָטֵל למשקל הסגוליים היא המילה סֶפֶק, והיא מתועדת במילונו של טירש: sephék, der Zweifel (עמ' 106). גם במהדורה הראשונה של הקונקורדנציה של קוסובסקי למשנה: סֶפֶק-סֶפֶק, הַסֶּפֶק-הַסֶּפֶק, בְּסֶפֶק (ריזיק, עַד שהזנח, עמ' 81 הערה 24). ועוד צורות שמשקלן הפך למשקל הסגוליים במסורתו של קוסובסקי: יֵתֶר ("בחסר וּבִיֵּתֶר", בבא מציעא ג, יב), יֵרֶךְ; ונוסף לכך גם גָּדֵר הידועה ממסורת אשכנז (אלדר, ה, עמ' 93; מישור, חקר, עמ' 105).

143. שרביט, אבות, עמ' 114; ייבין, מסורת, ב, עמ' 968.
144. שרביט, אבות, עמ' 113–114; ריזיק, איטליה, עמ' 328–329. יוצא מן הכלל הניקוד בכ"י פ"א: בְּעֶרְבִים.

145. (א) התנועה e אחרי החי"ת מתועדת בצורת הרבים במילונו של ליטקה: achvos cheveirim (עמ' 36), והיה אפשר להניח גזירה לאחור של צורת היחיד chevir < chevir; אך ליטקה מעתיק e- כל שווא וחטף, ראה לעיל. אולי ייתכן קשר בין הצורה חֶבֶר למילה חֶבֶר (המתועדת גם במילונו של פרידריך: "Zunft, e chewre", עמ' 331, "der zünftliche Schmauß heißt die", "chewre zude", עמ' 213); (ב) ייתכן שלכתחילה היה קיים בלבול מסוים בין הצורות חֶבֶר (במשמעות 'קוֹסֶם' או 'חֶבֶר') / חֶבֶר / חֶבֶר (במשמעות 'קסם' או במשמעות 'חֶבֶר') שהביא

ד. קהל

ייתכן שגם ניקוד המילה הזאת קשור לנטייה לשמות סגוליים. היא מנוקדת במא"ל בשני פתחים: קהל (29, 31 ועוד 3), הקהל (29, 29; 165, 2).¹⁴⁶ בידיש המערבית שולטת הצורה קהל;¹⁴⁷ כך גם במילונו של ליטקה: Gemeinde Kahle (עמ' 26).

ה. דוחק

לתופעה שתיארנו מנוגד לכאורה ניקוד המילה דוחק. מילה זו מתועדת פעמיים במא"ל בחי"ת צרויה: "צו העלפן אין זיינס דוחק" (30, 10), "אונ' ער לייט גרוש ארמוט אונ' גרושן דוחק" (110, 9). המילה דחק שקולה במשקל קטל במסורת האשכנזית והקדם-אשכנזית.¹⁴⁸ ייתכן שניקוד החי"ת בצירי מקורו בהגייה מטושטשת של התנועה בהברה האחרונה; אך מצד אחד גם במילונים הגרמניים בהברה האחרונה של מילה זו מופיעה התנועה e,¹⁴⁹ ומצד אחר השימוש בבינוני קוטל במקום משקל הסגוליים קטל מתועד בכמה מילים במסורת אשכנז.¹⁵⁰ אולי היו נטיות שונות בתחומי משקל קטל ומשקל קטל.

ו. קטול < קטול

סוג אחר של חילופי המשקלים קשור להיחטפות התנועה הקצרה בהברה הסגורה בדגש חזק ובפישוט העיצור הכפול שאחריה, המתועד היטב במקורות שונים של לשון חז"ל, כולל מקורות איטלקיים.¹⁵¹ התהליך קטול < קטול מתועד במחזוריים האיטלקיים מימי הביניים, לדוגמה: למודי < למודי, והפכורים < והפכורים, מיסורי < מיסורי. כך גם צורות דומות, מעין הילוד (> הילוד), אולי גם קלופה (קלופה).¹⁵² צורות אלו נמצאות גם במא"ל: (א) יסורים (43, 11 ועוד 5), יסורים (53, 17); אמנם פעמיים: יסורים (53, 21; 75, 23). המילה יסורים מופיעה ביו"ד שוואה בלא דגש בסמ"ך במחזור האיטלקי משנת 1486 פא: מיסורי (ריז'יק, איטליה, עמ' 356;

לנוסחאות חוברין, חוברין במקום תברין, תברין במגילת ישעיהו (ראה קוטר, ישעיהו, עמ' 242–243; ייבין, מסורת, א, עמ' 444). ויושם לב לגרסת ד"ל בברכות ד, ז: "בְּחֶכֶר עִיר".

146. (א) על צורה זו מעיר מא"ל, מבוא, עמ' יח. (ב) פעמיים באה הצורה בשני קמצים: קהל (40, 2; 85, 27).

147. ויינרייך, העברית, עמ' 183. שם, הערה 82: בשאילה מן היידיש בפולנית: kahal.

148. שרביט, אבות, עמ' 93–94; פלמן, חילופי, עמ' 88–89; אלדר, ה, עמ' 40.

149. ליטקה – Kaum b'douchech (עמ' 33); טירש – dochech; er hat bedochech pas lechem; (עמ' 40); פרידריך – in Anmut leben, in dauchek leben (עמ' 89); זליג – Dauchek – leiden (עמ' 169).

150. ראה מישור, חקר, עמ' 100 והערה 65 שם על אוכל = אכל, יותר = יתר; וראה פלמן, חילופי, עמ' 48. נוסיף גם חילופי קודם/קדם בסידורים אשכנזיים.

151. קוטר, למילונה, עמ' 112; בראשר, פרמה ב, עמ' 175–176, 181; בראשר, איטליה, עמ' 73.

152. ריז'יק, איטליה, עמ' 183, 356.

מחזור פא קרוב במסורתו למחזורים ה"צפוניים"; מתועדים בו מקרים אחרים של היחטפות תנועה). מילה זו מופיעה במילונים הגרמניים ב-e אחרי ה-j, שמניחה את השווא בראש מילה. פרידריך - jessuren (עמ' 163), jessurem (עמ' 265, 329); זליג - Iesurim (עמ' 194); טירש - Jesurim, die Schmerzen (עמ' 67); (ב) ענויים: "מיט גרושי ענויים [...] ניט בישטנדן ענויים" (31, 26), אבל: "ענוי הדין" (90, 16).

ז. קטלה-קטלה

אף החילופים בין המשקלים קטלה-קטלה מתועדים במסורת איטליה.¹⁵³ חילוף זה מתועד גם במא"ל: צוואה (107, 16), צוואה (107, 19).¹⁵⁴ המילה הנאה נשקלת במסורתו של אנשל לוי במשקל קטלה: הנאה (3, 10 ועוד 19). נזכיר שחטפים, כולל חטף-פתח, מסומנים במא"ל בשווא, כלומר הפתח הוא פתח ומעיד על המשקל קטלה. צורה זוהי מתועדת במחזור קפ, הקרוב במסורתו למא"ל: הנאתן (אבות ב, ד). במסורת איטליה המילה הנאה נכללת בקבוצה אחת עם המילים חזקה,¹⁵⁵ הלכה.¹⁵⁶

בשתי מילים מן המשקל קטלה הצורה היא יידית מובהקת וידועה: (א) כליה (27, 18 ועוד 12), כלליה (90, 9; 114, 8), כליות (62, 5). אמנם פעם אחת הצורה היא על טהרת לשון חז"ל: לכלליה (79, 10); (ב) פרשה בון קרבנות" (9, 21).¹⁵⁷

ח. קטלה-קטלה (שפלה)

בניקוד של מילה זו מתבטאת הנטייה להיקש: "ינפש שפילה" (99, 26).¹⁵⁸ הפ"א צוריה במחזור אחד מאיטליה משנת 1403 (מצ), בבד"ל ובמהדורה הראשונה של קוסובסקי.¹⁵⁹ אין זה ברור אם יש מוצא אחד לצורה בצירי, כי הנחת הקשר בין שפלה לשפל יכלה לפעול בתודעת הדובר (הלמד) גם באופן בלתי תלוי.¹⁶⁰

153. בראשר, איטליה, עמ' 71; ריזיק, איטליה, עמ' 344-345.
154. הצורה בשווא נמצאת גם במילונו של ליטקה - Zvo, Testament (עמ' 49) וכנראה כך אף במילונו של פרידריך - zewoe, ein Testament, Befehl (עמ' 40). היחטפות התנועה מתועדת במילונים הגרמניים אף במילים אחרות: ליטקה - kavooone/biqvoone (עמ' 11); t'konos, t'kono (תקנה; עמ' 12), skonos, skono (סכנה; עמ' 26); פרידריך - zekone (סכנה; עמ' 39), bekwone, kewone (עמ' 76); זליג - Tphillo blo kwono - Kwonoo; Ssekonoo (עמ' 199), Szekonoss nefoschoss (עמ' 220), Ssekonoo (עמ' 227).
155. על מילה זו בכיפ"ס ראה בראשר, איטליה, עמ' 71.
156. ריזיק, איטליה, עמ' 344-345. רמז לצורה חזקה מתועד גם בקריאת האשכנזים (מישור, חקר, עמ' 114).
157. גם במילונו של טירש: parscha (עמ' 122). ייתכן שהעיצורים ל ור גרמו להיחטפות התנועה דווקא במילים אלו ולארגון מחדש של מבנה ההברות בהן (ריזיק, איטליה, עמ' 176).
158. ליד שפל רוח (60, 28), שפלים (69, 34).
159. ריזיק, איטליה, עמ' 346.
160. והשווה סדן, תג, עמ' 419-422, בעניין החילופים מעין לכנים/לכנים, ישנים/ישנים.

ט. משקל קְטִילָה מְשׁוּרְשִׁי ל"י

כידוע, בלשון חז"ל המילים מְשׁוּרְשִׁי ל"י הכוללים את העיצור רי"ש עוברים ממשקל קְטִילָה למשקל קְטָלָה.¹⁶¹ תופעה זו מתועדת גם במסורתו של מא"ל.

1. השמות שתיה ושהיה מנוקדים כמשתייכים למשקל קְטִילָה: שְׁהִיָּה (32, 4), שְׁתִּיָּה (16, 48).

2. המילים פריה ורביה עברו למשקל קְטָלָה, בהתאם למתרחש בלשון חז"ל: פְּרִיָּה וְרִבְיָה (22, 11; 123, 6), פְּרִיָּה וְרִבְיָה (102, 16).¹⁶²

3. המילה בריה במשמעות 'יצור' מתועדת בשתי צורות: בְּרִיּוֹת (7, 25; 79, 2), הַבְּרִיּוֹת (172, 5).¹⁶³ במשמעות 'יצירה, עשייה' הצורה היא בְּרִיאָה: בְּרִיאַת עוֹלָם (115, 22).¹⁶⁴

4. המילה קריאה נשקלת במשקל קְטִילָה: קְרִיאַת שְׁמַע (39, 32; 47, 28; 166, 6).¹⁶⁵

י. בוישן

במילה זו מתועד המשקל קוּטֵלִן: בּוֹיִישָׁן (33, 19).¹⁶⁶ כידוע, במקורות טובים של הטיפוס המערבי של לשון חז"ל, במילים ממשקל קְטָלִין או קוּטֵלִין מופיע חולם או שורוק בהברה הראשונה.¹⁶⁷ במקורות מאוחרים יותר תוקנו השמות האלה ונוקדו

161. קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 26–30.

162. דוגמה אחת לחיריק שהפך לסגול תחת הפ"א, וראה לעיל בעניין הנמכת ה"י שלפני הרי"ש. תזכר הצורה berye המתועדת בידיש (קוטשר, לשון חז"ל, עמ' 27), וגם במחזור אחד מאיטליה משנת 1420 (או) ובכפי"ס (הַבְּרִיּוֹת; ראה ריז'יק, איטליה, עמ' 352).

163. קשה לדבר על "התפוצה" בדיון על שלוש דוגמות, אך ניתן לראות את התופעה גם בקטעי תפילה במחזור האיטלקי קפ, שראינו בכמה מקומות את קרבתו למסורתו של אנשל לוי: הַבְּרִיּוֹת/בְּרִיּוֹת (2x); ראה ריז'יק, איטליה, עמ' 447.

164. תפוצת בְּרִיָּה/בְּרִיָּה תפוצה במא"ל מתועדת בצורה מפורשת במילוננו של זליג: בְּרִיאָה – Briah, die Schöpfung (עמ' 157) / בְּרִיָּה – birjah, ein vollkommen Geschöpf; ein feiner Birjoh (עמ' 157). במילונים של פרידריך ושל שטרן מילה זו מתועדת רק במשמעות 'יצור', ובשתיהן e אחרי ה"ב: פרידריך – berje, ein Geschöpfe (עמ' 16); שטרן – Berjo, gescheid, klug (עמ' 20). במילוננו של ליטקה המילה נשקלת במשקל קְטִילָה בשתי המשמעויות: Schöpfung, habrias (עמ' 32), beschono Haoulom (עמ' 32), Geschöpfe brijoh (עמ' 27).

165. מילה זו מתועדת במילונים הגרמניים רק במשקל קְטִילָה: ליטקה – kreie – זליג – Kriass hagewer (עמ' 160) Krio (עמ' 278); שטרן – Kreie; Krias (עמ' 48). הצורה קְרִיאָה, בייחוד בביטוי קְרִיאַת שְׁמַע, מתועדת (ליד הצורה קְרִיָּת שְׁמַע) כבר במחזוריים האיטלקיים מן המאה הטי"ו (ריז'יק, איטליה, עמ' 353). ייתכן גם שצורה זו עדיפה על הצורה קְרִיָּת שְׁמַע בהסבר התהוות הצורה האשכנזית קְרִישְׁמַע (וראה בן-נון, העברית, עמ' 142).

166. יתר המילים ממשקל קוּטֵלִין/קְטָלִין מנוקדות בפתח בהברה הראשונה: בְּטָלְנִים (64, 13, 17), גִּזְלָנִים (44, 19; 114, 11), זִיפְנִים (140, 11), שְׁקָרְנִים (140, 11). במא"ל מתועדת גם הצורה מְשִׁתְּדָלְנִים (30, 2, 3).

167. שרביט, אבות, עמ' 96–98; גרוס, המשקלים, עמ' 57–58, 96–97; בראשר, הטיפוסים, עמ' 208, 203.

בפתח. אך דווקא במילה בוֹישָן מופיע במסורת איטליה עד המאה ה־12 חולם או שוורק בהברה הראשונה (בניגוד למילים אחרות ממשקל זה).¹⁶⁸

יא. מֶרְחֵץ

כידוע, מילה זו שקולה במקורות טובים של לשון חז"ל במשקל מֶקְטֵל.¹⁶⁹ במא"ל היא מתועדת פעמיים, בשתי צורות כלאיים (בין המשקלים מֶקְטֵל/מֶקְטֵל): מֶרְחֵץ (103, 15), מֶרְחֵץ (111, 27). אחת מן צורות הכלאיים האלה מופיעה גם במילונו של פרידריך: Bad. Boed, does merchelz: (עמ' 85). צורת הכלאיים הזאת מתועדת גם בכיפ"ס: מֶרְחֵץ (בבא בתרא י, ז), מֶרְחֵץ (עבודה זרה ג, ד).¹⁷⁰ כלומר הצורה מֶרְחֵץ, על אף המלאכותיות שבה, מתועדת בשלושה עדים בלתי תלויים מאיטליה ומאשכנז במאות ה־12, ה־13 וה־14.¹⁷¹

יב. מסורת

מסורת (50, 4, 8). הסמ"ך הדגושה מתועדת במחזור איטלקי אחד משנת 1481 (מט), השייך למחזורים ה"צפוניים", ובמקורות האיטלקיים המאוחרים, במחזור שד"ל ובד"ל;¹⁷² באשכנז הסמ"ך רפה (עניין זה מתבטא בתנועת המ"ם כמוכן).¹⁷³ מצד אחר, הנוסח מסורת כנגד מסורות מאפיין את סידורי תימן וחלק מסידורי אשכנז כנגד סידורי איטליה וספרד (וחלק מסידורי אשכנז).¹⁷⁴ באיטליה הנוסח מסורת מופיע במחזורים הצפוניים, ובכלל זה מחזור קפ.¹⁷⁵ כלומר, הצורה מסורת במ"ם פתוחה (ובסמ"ך דגושה) וביחיד, המתועדת במא"ל, אופיינית דווקא לצפון איטליה.

6.1.5 שמות מיוחדים

א. רבי

הרי"ש חרוקה תמיד: רְבִי (3, 13 ועוד 49). כך גם במעמד עצמאי של מילה זו, למשל: "קִיין רְבִי הוּט" (23, 3), "וויא ער אין העט גילערנט בון זיינס רְבִי" (47, 5). ניקודי המילה רבי רבים ומגוונים במסורות ישראל. באיטליה בימי הביניים שלטה בלשון הדיבור ההגייה בתנועה אחורית (u/o) אחרי הרי"ש וכך הוא עד לשון

168. ריזיק, איטליה, עמ' 365–366. אמנם בדפוס ראשון של המשנה (נפולי רנ"ב): הביישן.

169. ילון, מבוא, עמ' 214; בראשר, פרמה ב, עמ' 175; ייבין, מסורת, ב, עמ' 999 הערה 23.

170. אם כי לרוב בכתב יד זה בא מֶרְחֵץ; ראה בראשר, איטליה, עמ' 13, 73.

171. ויושם לב לכך שבכיפ"ס הצורה מֶרְחֵץ/מֶרְחֵץ תוקנה פעמיים מן הניקוד מֶרְחֵץ; ראה שם, עמ' 73 הערה 375.

172. ריזיק, איטליה, עמ' 348–349.

173. שרביט, אבות, עמ' 111–112; שרביט מצא את הסמ"ך הדגושה רק במחזור אחד מבלקן, ראה שם.

174. שם.

175. ריזיק, איטליה, עמ' 348.

ימינו.¹⁷⁶ במסורת הקדם-אשכנזית שלט הניקוד ברי"ש צרויה (סגולה),¹⁷⁷ המתועד אף הוא באיטליה, בכי"ק.¹⁷⁸ הניקוד בחיריק מאפיין את מסורת תימן.¹⁷⁹ כנראה זה הניקוד העיקרי גם במסורת ספרד.¹⁸⁰ בדפוסים איטלקיים מאוחרים (כולל מחזור שד"ל וד"ל) הניקוד הוא רְפִי, אך הניקוד הזה נדיר מאוד במחזורים איטלקיים מימי הביניים ושולט רק במחזור ה"צפוני" קפ.¹⁸¹ בנוסף הוא מתועד רק במחזור משנת 1399, קב, המתאפיין אף הוא בעקבות של השפעות המזרח.¹⁸² ייתכן שאף צורה נפוצה ורגילה זו מעידה על העברת מסורות ממזרח לאשכנז דרך איטליה.¹⁸³

ב. גיהנם

במא"ל מילה זו מנוקדת לרוב בה"א שוואה: גִּיהֶנֶם (20, 9 ועוד 10). ניקוד זהה מתועד בקפ: לְגִיְהֶנֶם (אבות א, ו; ה, כז).¹⁸⁴ הה"א השוואה במילה זו מתועדת במסורת הקדם-אשכנזית: גִּיְהֶנֶם.¹⁸⁵

ג. אֶלֶף

מילה זו מנוקדת במא"ל שלוש פעמים בפתח ופעמיים בקמץ: אֶלֶף (88, 11 ועוד 2) / אֶלֶף (78, 7, 8). בן-יהודה מעיר שהספרדים, האשכנזים והתימנים הוגים מילה זו באל"ף פתוחה: אֶלֶף, אך ניקודה בספרי הדקדוק (גם בספרי הדקדוק של היהודים)

176. ריז'יק, לשון הדיבור.

177. בית-אריה, וורמזא, עמ' 333; אלדר, ה, עמ' 274–275.

178. ובתעתיק הקדום *filia rebbitis, duo rebbites* (קוטשר, ישעיהו, עמ' 48 הערות 18, 19).

179. ראה למשל מורג, תימן, עמ' 237–239.

180. בן-יהודה, עמ' 6375–6376 הערה 5; קוטשר, ישעיהו, עמ' 49 והערה 21 שם; לתעתיקים לטיניים קדומים יותר ראה למשל בראשר, הסידורים, §16.

181. ריז'יק, לשון הדיבור.

182. מעין הניקוד הַשְׁפֵּל, וראה ריז'יק, איטליה, במקומות רבים ובעיקר עמ' 464–473.

183. יש גם פרטים קטנים רבים המצביעים על קרבה למזרח. המילה קן מנוקדת במא"ל בקו"ף פתוחה: שְׁלוֹחַ הַקֵּן (28, 11; בצורת הרבים: קִינִין, 55, 21). צורה זו ידועה מהגייה של מקצת אשכנזים וכך במילוננו של פרידריך: *kan, ein Nest* (עמ' 25). כך גם בכי"ס: הַקֵּן (חולין יב, ג; ראה ריז'יק, משקלים, עמ' 180). הקו"ף פתוחה אף במסורת תימן (יבין, מסורת, ב, עמ' 785 הערה 97. הפתח במשקל זה הוא גם מסימני הניקוד הבבלי). כלומר שוב לפנינו קן המחבר את המזרח למערב דרך איטליה.

184. ריז'יק, איטליה, עמ' 413.

185. אלדר, ה, עמ' 286. ניקודים אלו מעידים כנראה על אי הגייתה של הה"א ואולי גם על התלכדות שתי התנועות, לפני הה"א ואחריה, להכרה אחת. ייתכן שעל כך מעידים גם הניקודים בגימ'ל שוואה (מעין גִּיהֶנֶם) המתועדים במחזורים האיטלקיים ה"צפוניים" האחרים (ריז'יק, איטליה, עמ' 412) והניקוד גִּיְהֶנֶם המתועד בסידור האשכנזי מתחילת המאה הי"ח (כהן, דקדוקי, עמ' 267 והערה 51). על התלכדות זו מעידות גם המילים העבריות מן הרובד המשוקע באיטלקית היהודית, מעין *ginnam, ghinnam, ginnamme* (ריז'יק, איטליה, שם; ריז'יק, לשון הדיבור, עמ' 16).

הוא אֶלֶף.¹⁸⁶ הראשון שניקד כך היה, לדעת בן-יהודה, אליהו בחור ב"התשבי" (ונציה ש"א). בן-יהודה תולה את הניקוד של אליהו בחור בהגיית הסורים .olaf. הניקוד באל"ף קמוצה אינו היחיד שנמצא ב"התשבי". בערך "אלו" (עמ' 11) מנוקד: "הָאֶלֶף [...] הָאֶלֶף". אם נכון שהניקוד באל"ף פתוחה שונה על ידי אליהו בחור, נראה שהפריעה לו התנועה הקצרה בהברה פתוחה (במבנה שאינו נמצא בשמות סגוליים אחרים), והוא ניסה לתקן את המצב בשתי דרכים חלופיות – על ידי סגירת ההברה או על ידי הארכת התנועה.¹⁸⁷

ד. פרנס

צורת היחיד של מילה זו מתועדת פעם אחת במא"ל ומנוקדת בנו"ן צרויה: "ראש הקהל אוני' פֶּרְנֶס" (2, 165). ודאי כי התנועה בהברה האחרונה עשויה להיהגות כמו תנועה בלתי מסוימת הדומה לתנועה e אף במסורתו של אנשל לוי, המקפיד בעיקרון על הגיית התנועות בהברה אחרונה, אך וינרייך מביא עדות לתנועה e בצורת הרבים שבה תנועה זו מופיעה בטעם: פֶּרְנֶס ופֶּרְנֶסִים.¹⁸⁸

6.1.6 שמות פרטיים

א. יוחנן

השם הפרטי הזה מנוקד במא"ל בחי"ת שוואה: יוֹסִי זון יוֹחָנָן (11, 15), רבן יוֹחָנָן זון זִכְאִי (17, 6 ועוד 7), רבן יוֹחָנָן בֶּן זִכְאִי (38, 18), ר' יוֹחָנָן (45, 21 ועוד 3), ר' יוֹחָנָן (124, 23 ועוד 5).

ניקוד החי"ת בשם הזה בחטף-פתח מתועד במחזורים איטלקיים, בכי"ק ב ובמקורות איטלקיים מאוחרים יותר: בדפוסי אשמורות הבקר מן המאה ה"ו והט"ז, במחזור שד"ל ובד"ל,¹⁸⁹ כלומר הצורה נראית מושרשת היטב באיטליה.

ב. נחום

"נָחוּם איש גם זו" (127, 16 ועוד 2). כך, בקמץ, היא הצורה המקובלת בידיש ובהגייה האשכנזית.¹⁹⁰

186. בן-יהודה, עמ' 256 הערה 2.

187. גם וינרייך מעיר שההגייה olef באשכנז מאוחרת, אך לדעתו היא תלויה בנטייה להגיית פתח כ-ו האופיינית לפודוליה ולבסרביה, ששם גם שבת = šobes (העברית, עמ' 8–9). במילונים הגרמניים לרוב באה התנועה a בראש מילה זו: ליטקה – Sonntag, jourm alef (עמ' 48); טירש – Aleph (עמ' 20); פרידריך – Aleph (עמ' 1). רק בזליג – Ollef (עמ' 1); גם Dollet; עמ' 140).

188. וינרייך, נוסח, עמ' 57. אמנם במא"ל ברבים: פֶּרְנֶסִים (29, 29), פֶּרְנֶסִים (30, 2). צורות דומות מתועדות במילונים הגרמניים, אם כי אף הן יכולות להביע הגייה מטושטשת של התנועה: טירש – parnes, parnes (עמ' 122); פרידריך – parness (עמ' 24, 30); זליג – Parnes, der Vorsteher, parnessim pl. (עמ' 257).

189. ריז'יק, איטליה, עמ' 416–417. כך במחזור קפ, אך גם במחזור פו ובמחזור או, שאינם משתייכים למחזורים ה"צפוניים".

190. וינרייך, ההברה, עמ' 141; ילון, מבוא, עמ' 111–112.

6.2 תופעות בתחום הפועל

א. הבינוני נפֿעה/נפֿעה

בינוני נפעל משורשי ל"י מתועד פעמיים במא"ל, פעם אחת בצורה נפֿעה: נבֿזה (60), (6) ופעם אחת בצורה נפֿעה: "נִהְיָה זֵיין" (153, 29). רק שתי דוגמות לפנינו, אך תפוצתן מתאימה למתרחש בטיפוס המזרחי של לשון חז"ל.¹⁹¹ במהדורה הראשונה של הקונקורדנציה של קוסובסקי הנו"ן השנייה בכל צורות הבינוני נהנה מנוקדת קמץ: נִהְיָה, הִנֵּהנָה, וְהִנֵּהנָה. ייתכן שהניקוד במא"ל משקף אף הוא קשר בין המזרח לאשכנז המתגלה בטקסט שנוצא באיטליה.

ב. קיים

הניקוד במא"ל: "כל המקיים נפש אחד מישראל כאילו קיים עולם מלא" (79, 22). לכאורה שגיאה, אך צורה דומה (זהה, אם נביא בחשבון היעדר דגש חזק ונטייה לפתח במקום קמץ בשיטת ניקודו של אנשל לוי) מופיעה באחד המחזורים האיטלקיים ה"צפוניים" בביטוי "כאילו קיים כל התורה כולה" (אבות ג, ג), במחזור פר: "כאלו קיים כל התורה כלה". האם זו קונטמינציה עם הפֿעל הארמי? לעניין זה ראוי להשוות מה שכתב מישור על שִׁיר ועל חִיבו.¹⁹² יושם גם לב לגרסה ביו"ד פתוחה ובקו"ף צרויה במילה זו בכ"י פ"א: "קיים על התאנים" (נדרים יא, ו).¹⁹³ אחת האפשרויות שמציע הנמן להסבר צורה זו היא תיקון מצורת קיים המוטעית; מא"ל ומחזור פר מוסיפים לכאורה דוגמות לצורה קיים במקום קיים.¹⁹⁴

ג. מחייב את המזכאי ומזכאי את המחייב

הגרסה במא"ל: "מִזְכָּאֵי הַחַיִּיב אוֹנֵי מְחַיֵּיב הַזְכָּאֵי" (90, 27). נראה שלפנינו הכנסת השם כצורתו לתוך המערכת המורפולוגית של הפועל; המי"ם השוואה לפני השם והפתח בהברה שאחריה די בהם ליצור בתודעת הדובר (הלמד) הרגשה של פועל גורם (השקול בבניין פיעל); מצד אחר, הגרירה אחרי השם שומרת על צורתו של השם במשקל קטל. צורה זוהי מתועדת במשניות עם עברי טייטש: מְחַיֵּיב.¹⁹⁵ אולי גם השימוש בקיים במקום קיים הוא ביטוי לטשטוש מסוים של הגבולות בין השם לפועל.

191. בראשר, לשון חכמים, עמ' 673.

192. מישור, חקר, עמ' 99.

193. הנמן, הצורות, עמ' 165.

194. אך אולי הצורות קיים במא"ל וקיים בפר רמזו הן לקיום הצורה קיים בקו"ף צרויה שתוקנה בטעות לקיים? ואולי יש קשר אחר בין שתי צורות אלו.

195. מישור, חקר, עמ' 90.

קיצורי שמות כתבי היד והמחזורים

כתבי היד ומהדורות של המשנה

כ"י פ"א = משנה כ"י פרמה א דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
 כ"י פ"ב = משנה כ"י פרמה ב דה-רוסי 497, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"א
 כ"י פ"ס = משנה כ"י פריז 328–329, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ג
 כ"י ק"ק = משנה כ"י קאופמן A50, מהדורה פקסימילית מאת ג' בר, האג 1929
 ד"ל = משניות... עם כל חילופי גרסאות אשר בנה אצלם הרב דוד אלטאראס ז"ל,
 ליוורנו תרנ"ב

כתבי היד של המחזורים האיטלקיים

פו = כ"י רומא קונסטנסה 77 (3103), פויאה קל"ד
 קב = כ"י פריז heb. 604, קשטיל בולונייסי קנ"ט
 מצ = כ"י פרמה 61 (3132), מצירטה קס"ג
 או = כ"י וטיקן ebr. 545, אורטונא ק"פ
 קי = כ"י מנטובה, הספרייה העירונית 20, קייאנפו רל"ז
 מט = כ"י אוקספורד 1071/2 (Caht. Or. 27), מנטובה רמ"א
 בנ = כ"י סינסינטי 331, בולוניא רמ"ד
 פא = כ"י סינסינטי 337, פרמא רמ"ו
 מל = כ"י פרמה 814 (2738), מונציליסי רמ"ט
 פצ = כ"י מודנה-אסטנזה 26 (L.J. 9.21), פלייורינצא ר"ן
 פי = כ"י מודנה-אסטנזה r. F. 7.14, פירארא רנ"א
 פר = כ"י ניו-יורק-בית המדרש לרבנים 4653 Mic, פירארא רנ"ב
 קפ = כ"י מוסקבה-גינזבורג 200/1, קסטלפראנקו רנ"ד
 מר = כ"י קופנהגן, הספרייה הממלכתית 4 Cod. hebr. Add, מראנו רס"ו
 רר = כ"י וטיקן Rossiana 328, ס' 701, פירארא רע"ג

הקיצורים הביבליוגרפיים

A. Z. Idelsohn, "Die gegenwaertige Aussprache des = הגייה
 Hebraeischen bei Juden und Samaritanern", *Monatsschrift fuer*
Geschichte und Wissenschaft des Judentums 21 (1913), pp. 527–545,
 697–721

אלדר ד, ה = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות
 המשותפות לה ולמסורת ספרד, א-ב, עדה ולשון, ד, ה, ירושלים תשל"ט
 J. Baumgarten, "L'étude de la composante hébraïque = מחקר
 du yiddish: repères historiques et outils théoriques", *Vena Hebraica in*

- Judaeorum Linguis*, ed. Sh. Morag, M. Bar-Asher and M. Mayer-Modena, Milano 1999, pp. 221–241
- S. Birnbaum, *Das hebraeische und aramaeische Element in der jiddischen Sprache*, Leipzig 1922
- בית-אריה, וורמיזא = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמיזא", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 27–46, 80–102 (=קובץ א, עמ' 302–344; העמודים צוינו כאן על פי הקובץ); "נספח למאמר על מחזור וורמיזא", קובץ א, עמ' 345–347
- בן-טולילה, מסורת = י' בן-טולילה, מסורת צרפתית-איטלקית של לשון המשנה, עדה ולשון, יד, באר-שבע תשמ"ט
- בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א–טז, ירושלים–תל-אביב תרע"ז–תשי"ט
- בן-נן, העברית = י' בן-נן, העברית שביידיש, לשוננו יז (תשי"א), עמ' 139–144
- בר-אשר, איטליה = מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם
- בר-אשר, הסידורים = מ' בר-אשר, "הסידורים והמחזורים מבאיון שהעתיק יצחק ארתור פיריר", דברי הכנס המדעי העברי השנים-עשר באירופה (אוניברסיטת שטרסבורג, תמוז תשנ"ו / יוני 1996), ירושלים תשנ"ח, עמ' 11–25
- בר-אשר, הקשר = מ' בר-אשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה על פי מסורת כתב-יד פארמה ב", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 51–100
- בר-אשר, הטיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187–220
- בר-אשר, לשון חכמים = מ' בר-אשר, "לשון חכמים – דברי מבוא", ספר היוכל לרב מרדכי ברייאר: אסופת מאמרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בר-אשר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 657–688
- בר-אשר, מחזור = מ' בר-אשר, "מחזור קהילת באיון (בדרום מערב צרפת) בתעתיק לכתב הצרפתי (סקירה ראשונית)", מסורות ט–י–יא (ספר היוכל לגדעון גולדנברג; תשנ"ז), עמ' 3–19
- בר-אשר, מחקר = מ' בר-אשר, "מחקר הדקדוק של לשון חז"ל: הישגיו, בעיותיו ותפקידיו (על-פי העדויות שבכתב)", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 3–38
- בר-אשר, משוגות = מ' בר-אשר, "על משוגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 1–17
- בר-אשר, פרמה ב = מ' בר-אשר, "משנה כתב יד פארמה ב' לסדר טהרות (מבוא)", המהדורה הפקסימילית למשנה כ"י פארמה ב', ירושלים תשל"א, עמ' 1–20 (=קובץ א, עמ' 166–184)

- ברגריין, עיונים = נ' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה
 גומפרץ, מבטאי = יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתינו: מחקרים פונטיים-היסטוריים,
 ירושלים תשי"ג
 גרוס, המשקלים = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים,
 ירושלים תשנ"ד
 הארקאזוי = א' הארקאזוי, יידיש-ענגליש-העברעישער ווערטערבוך, ניו-יורק
 1928
 הנמן, הצורות = תורת הצורות של לשון המשנה, על פי מסורת כתב-יד פרמה (דה-
 רוסי 138), תל-אביב תש"ם
 הרטום, מבטא = א"ש הרטום, "מבטא העברית אצל יהודי איטליה", לשוננו טו
 (תש"ז), עמ' 52-61
 וולדמן, מחקר = N. M. Waldman, *The Recent Study of Hebrew*, Cincinnati
 1989
 ויינרייך, געשיכטע = מ' ויינרייך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך, א-ד, ניו יורק
 1973
 ויינרייך, ההברה = מ' ויינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות
 של היידיש ושל העברית האשכנזית", לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ'
 131-147, 230-251, 318-339
 ויינרייך, העברית = א' ויינרייך, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן
 הגיאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 242-252; כה (תשכ"א), עמ' 57-89,
 196-180
 ויינרייך, נוסח = א' ויינרייך, "נוסח הסופרים העבריים", לשוננו כב (תשי"ח),
 עמ' 54-66
 זליג = G. Selig, *Lehrbuch zur gruendlichen Erlernung der juedischdeutschen*
Sprache, Leipzig 1792
 טרציני, לשונות = B. Terracini, "Le parlate giudaico-italiane negli apunti
 di Raffaele Giacomelli", *Rassegna Mensile di Israele* 28 (1962), pp.
 260-295
 טרציני, שרידים = B. Terracini, "Residui di parlate giudeo-italiane raccolti
 a Pitigliano, Roma, Ferrara", *Rassegna Mensile di Israele* 17 (1951),
 pp. 3-11, 62-72, 111-121
 טירש = L. Tirsch, *Nuetzliches Handlexicon der juedischen Sprache*, Prag
 1777
 ייבין, מסורת = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב,
 ירושלים תשמ"ה
 ילון, גליוני ספרים = ח' ילון, "גליוני ספרים", קונטרסים, ב, עמ' 33-34

ילון, הגייה = ח' ילון, "הגייה ספרדית בצרפת הצפונית בדורו של רש"י ובדורות שלאחריו", ענייני לשון, בעריכת ח' ילון, ירושלים תש"ב, עמ' 16-31
 ילון, מבוא = חנוך ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 ילון, שבילי מבטאים = ח' ילון, "שבילי מבטאים", קונטרסים, א, עמ' 62-78; ב, עמ' 70-76

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולים מהם", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 256-283
 כהן, רו"ה = ח"א כהן, "שערי תפילה" לרו"ה ומסורות אשכנזיות בקריאת המשנה", עיונים בלשון חכמים: תקצירי ההרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 50-51
 כץ, פונולוגיה = D. Katz, "The Phonology of Ashkenazic", *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*, ed. L. Glinert, New York 1993, pp. 46-87

כץ, ג'רבה = ק' כץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה, עדה ולשון, ב, ירושלים תשל"ח

כץ, חלב = ק' כץ, מסורת הלשון העברית של יהודי ארם-צובא (חלב) בקריאת המקרא והמשנה, עדה ולשון, ז, ירושלים תשמ"א

ליטקה = J. P. Luetke, *Philologottus, Kurze und gruendliche Anweisung zur Deutsch-juedischen Sprache*, Freyberg 1733

מא"ל = מדרש לפרקי אבות ביידיש קמאית לאנשל לוי, ההדיר לפי כתב היד והוסיף מבוא וביאורים יעקב י' מייטליס, ירושלים תשל"ט

מודנה = L. Modena, *Historia de gli Riti Hebraici... di Leon Modena Rabi, Hebreo di Venezia*, Parigi 1637

מורג, בגדאד = ש' מורג, מסורת הלשון העברית של יהודי בגדאד, עדה ולשון, א, ירושלים תשל"ז

מורג, תימן = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג
 מישור, חקר = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז - בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 87-127

מישור, כתב-עת = מ' מישור, "כתב-עת לחקר מסורות הלשון", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 252-260

סדן, תג = ד' סדן, "תג למסורת", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 419-424

פורטיס וצולי = U. Fortis and P. Zolli, *La parlata giudeo-veneziana*, Roma 1979

פלמן, חילופי = ק' פלמן, חילופי צורה במסורות לשון, עדה ולשון, ח, ירושלים תשמ"ב

C. W. Friedrich, *Unterricht in der Judensprache und Schrift*, = פרידריך
Prentzlow 1784

קובץ א, ב = מ' בראש (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א: ירושלים תשל"ב;
ב: ירושלים תש"ם

קוטשר, ישעיהו = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה
ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קוטשר, למילונה = י' קוטשר, "למילונה של ל"ח", לשוננו לא (תשכ"ז), עמ'
117-110

קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, לשון חז"ל, קובץ א, עמ' 1-35
קונטרסים, א, ב = קונטרסים לעניני הלשון העברית, בעריכת ח' ילון, א: ירושלים
ניסן תרצ"ז - טבת תרצ"ח; ב: ירושלים אלול תרצ"ח - טבת תרצ"ט (ד"צ:
ירושלים תשכ"ד)

ריז"ק, איטליה = מ' ריז"ק, מסורות לשון חכמים באיטליה בכתבי יד של מחזורים
מן המאות הארבע-עשרה עד החמש-עשרה ובתיעוד אחר, עבודת דוקטור,
האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"א

ריז"ק, לשון הדיבור = מ' ריז"ק, "מסורת לשון חכמים באיטליה בימי הביניים
ומילים עבריות בלשון הדיבור", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 7-20

ריז"ק, מערכת = מ' ריז"ק, מערכת המשקלים של השמות הלא-דגושים בעיצור
השני של השורש בלשון המשנה על פי כתב יד פאריס 328-329: התיאור
המורפולוגי והעיון הפונולוגי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים
תשנ"ה

ריז"ק, משקלים = מ' ריז"ק, "הערות למערכת המשקלים של לשון המשנה על פי
כתב יד פאריס 328-329", מסורות ט-י-יא (ספר היוכל לגדעון גולדנברג;
תשנ"ז), עמ' 165-190

ריז"ק, צד שהוזנח = מ' ריז"ק, "צד שהוזנח (המהדורה הראשונה של 'אוצר לשון
המשנה' לרח"י קוסובסקי)", לשוננו סא (תשנ"ה), עמ' 73-86

שד"ל, מחזור = מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, עם מבוא מאת ש"ד
לוצאטו, א-ב, ליורנו תרט"ז

I. F. Stern (pseud. von Friedrich Holzschuler), *Lexicon der* = שטרן
juedischen Geschaefts- und Umgangssprache, Leipzig-Meissen 1858

שרביט, אבות = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות והכנות למהדורה
מדעית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ו

תצורה ומשמעות בלשונו של מאיר שלֵו על פי "רומן רוסי"

1. הקדמה

1.1 מאמר זה מסתמך על עיון רחב בלשונו של מאיר שלֵו בספרו "רומן רוסי" (מור, 1999, 2003, תשס"ג), והוא נכתב בהמשך למחקר רחב בלשון הפרווה של דוד פוגל (מור, 1994). בלשונו של פוגל מצאנו זיקה מובהקת בין תצורה למשמעות.¹ תהינו על הדרך המיוחדת שבה בחר פוגל ליצור גוני משמעות דקים מן הדקים באמצעות דרכי תצורה שהעמידה לרשותו הלשון העברית. נסתבר לנו שיסוד מוסד ביצירתו הלשונית הוא חישתו האינטואיטיווית שהלשון היא מערכת, חישה שאכן מצאה את ביטוייה התאורטי בגישה של הבלשנות המבנית (סוסיר, 1916; ליונס, 1977, 1979). גילינו שפוגל יוצר מערכות סמנטיות הן ממילים קיימות בלשון הן ממילים שהוא מחדשן לצרכיו, תוך כדי פיצול המשמעות המשותפת לקבוצה הסמנטית כולה לגוני משמעות ספציפיים המיוצגים באמצעות חברי המערכת השונים.² ניתן היה לעמוד על המשמעות הספציפית שהעניק פוגל לחידושו הלשוני, למשל בהיתקן אחד, בתוך קבוצתו הסמנטית, רק לאחר בחינת כל הופעותיו של צירוף לשוני זה בהקשרים השונים של היצירה (הרומן "חיי נישואים"). גם שאר חברי הקבוצה נבדקו בהקשרים השונים ביצירה, ורק על פי בדיקה כוללת כזו ניתן היה להצביע על גוני משמעות ספציפיים שהעניק פוגל ללקסמות הקיימות מכבר בלשון (בכת-אחת או מיד, למשל) לצרכיו הספרותיים. אישוש תאורטי לעשייה לשונית זו של פוגל ולדרך הגילוי של אותם גוני משמעות שפוגל ראה חשיבות בבידולם מצאנו בתפיסה הבלשנית "הסמנטיקה הלקסיקלית" (קרז, 1986, עמ' 1; קרוז, 2000). על פי תפיסה

* יסודו של מאמר זה בהרצאה בשם דומה שנישאה בוועידה ה-27 של האגודה הישראלית לבלשנות שימושית שהתקיימה באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע בכ"ג בתשרי תשס"א (22 באוקטובר 2000).

1. על קיומה או אי-קיומה של זיקה דומה ראה בולינגר, 1977; בייבי, 1985; מרלה, 1988; קורבין, 1989; מור, 2002.

2. דוגמות לכך עשויות לשמש קבוצות סמנטיות כמו בכת-אחת, מיד, במחיי-אחד, בהיתקן אחד וכו' (מור, 1994, עמ' 30-35), קבוצת בגלוי, בנגלה, בנראה, בניכר, בסמוי (מור, 1994, עמ' 27-24) ורבות אחרות.

זו, משמעותה של לקסמה נוצרת מן החיבור בין משמעותה המילונית לבין מה שעולה מן ה"ברית" הנכרתת בין משמעותה זו לבין הקשרה.³

1.2 הסדירות ביצירתו הלשונית של פוגל דרבנה אותנו לגבש מודל לשוני (להלן: "מודל תצורה-משמעות"), שיאפשר להצביע על ייחודה של משמעות באמצעות התצורה. תהינו אם דרך כתיבה ייחודית זו היא דרכו של פוגל בלבד או שמא גם סופרים אחרים משתמשים בה. תשובה לשאלה חשובה זו ניסינו למצוא בלשונו של מאיר שלן בספרו "רומן רוסי" (שלו, 1989).⁴

1.3 הלשון העברית מאפשרת להשתמש בתצורה לשם הדגשת גוני משמעות שונים החשובים בעיני היוצר. הדבר יכול להיעשות באמצעות משקלי שמות עצם, שמות תואר, תוארי פועל וכד' מחד גיסא, ובאמצעות בנייני הפועל למיניהם מאידך גיסא. ואכן הראינו שפוגל משתמש במרבית התצורות שהעמידה לרשותו הלשון (מור, 1994). על פי הרושם הראשוני שהתרשמנו מלשונו של שלן, יוצר זה בוחר לומר את עיקר אמירותיו באמצעות התצורה של בנייני הפועל. במאמר קודם (מור, 1999) התמקדנו בפעלים גזורי בניין נפעל ובחלופותיהם כבניינים אחרים. כלי העבודה ששימש אותנו בעיונו האמור הוא "מודל תצורה-משמעות" המסב את תשומת הלב אל חריגותה של הצורה הלשונית שהיוצר העדיף להשתמש בה על פני השימוש המקובל בלשון (ראה סעיפים 4 ו-7 במודל להלן), למשל, חריגותן של תצורות כמו נדאג ("פינס נדאג", עמ' 6) או נרעד ("פינס [...] נרעד [...]"), עמ' 384). באותו עיון עלתה מיד השאלה, מדוע דווקא תצורות אלו מופיעות בהקשרים לעיל ולא דאג או רעד, כמקובל בלשונם של רוב הדוברים.

1.4 מכיוון שמערכת בנייני הפועל דומה למערכות סמנטיות שונות שבין חבריהן מתקיימים יחסי מערכת, יש לבחון את משמעויות הפעלים גזורי התצורה המסוימת כנגד המשמעויות העולות מגזירתם בתצורה אחרת, שכן גם בה, כמצופה, מתבדלים גוני משמעות שונים באמצעות תצורות של הפעלים גזורי הבניינים השונים. גם בה בידולי המשמעות של הלקסמה שהיוצר מחולל בה באמצעות תצורתה עשויים להיות מותנים ביחסיה עם לקסמות אחרות בנות קבוצתה הסמנטית, ושינויי משמעותה עשויים להשפיע על המשמעויות של בנות קבוצתה (סוסיר, 1916; ליונס, 1977, 1979; מור, 1994, 1999, 2003, תשס"ג). מעצם טיבה של מערכת הבניינים, תצורות אלו נועדו לבטא גוני משמעות שונים באמצעות גזירה שונה של פעלים. העובדה שהיוצר אכן משתמש בתצורה מסוימת להשמעת משמעות מוגדרת

3. למשמעותה של לקסמה על פי הקשרה ראה יונגר ושמיד, 1996; גרופן ואחרים, 1997.

4. כל המובאות מ"רומן רוסי" יצינו כאן בציון העמוד בלבד. הניקוד במובאות הוא כך במקור.

ומסוימת מקבלת משנה תוקף מן השימוש שיש באפשרותו לעשות בתצורות המנוגדות לה. למשל, תהינו מדוע נשון (עמ' 382) ולא נֶשֶׁן או מדוע נפרזות (עמ' 290) ולא מופרזות. נוכחנו לדעת ששלו אכן משתמש בתצורה ליצירת גוני משמעות הנדרשים לו (מור, 1999).

1.5 במאמר זה נבחן את השימוש ששלו עושה בפעלים גזורי בניין פיעל ובחלופותיהם האפשריות. נזכיר שבניין פיעל משמש מלכתחילה להבעת דבקות של הפועל בביצוע הפעולה (גזניס, 1910, §52). דבקות זו מביאה לידי אינטנסיביות של הפעילות, לביצועה בצמצמה, לחזרה עליה, ולעתים דבקות זו מתבטאת בדרכון עיקש של האחרים לפעול בדרכו של מבצע הפעולה. אלא שמערכת הבניינים שנועדה לבדל משמעויות שונות של פעלים גזורי אותו שורש באמצעות תצורתם השונה נתערערה כבר בלשון המקרא מסיבות דיאכרוניות והיא הוסיפה להתערער בלשון חז"ל. לענייננו, בלשון חז"ל מתחיל בניין פיעל לאבד את ייחודו ולשמש גם במקום בניין קל (בן-חיים, תשי"ח), כלומר כבניין בלתי מסומן (בהכללה רבה), בדומה לבניין קל. הקדמנו דברים אלו לעיוננו בלשוננו של שלו משום שעשייתו הלשונית מלמדת, להבנתנו, על מגמה ברורה לנצל את תצורתו של בניין פיעל למשמעויות ספציפיות. נחדד את אמירתנו: עם ששלו נשען בעיקר על המשמעויות שנתרבו בבניין פיעל משכבר, נראה שהוא מחזק גוני משמעות החשובים בעיניו ואולי גם מחדש משהו על יסוד מה שכבר היה מצוי בבניין זה קודם לכן.

1.6 תוך כדי איסוף החומר (על פי עקרון החריגות לעיל) ראינו שיחסי המרה מתקיימים בלשוננו של שלו בין הבניינים פיעל וקל. כלומר, כששלו רוצה לנצל את תצורת בניין פיעל לצרכיו, הוא מעז להמיר פועל מקובל גזור בניין קל באחיו גזור אותו שורש אך בבניין פיעל. למשל, הוא אומר שמאן דהוא "מְבַזֵּק עליהם מעט פְּרִשְׁיָה" (עמ' 227) ולא בוזק אותה. תפיסת הלשון כמערכת חייבה אותנו לבדוק האם נוקט שלו דרך דומה כשחשוב לו להפחית גוני משמעות מפועל המקובל בלשון כגזור בניין פיעל ואפילו לרוקנם ממנו לחלוטין. כלומר, האם הוא ממיר פועל כזה לצרכיו בפועל גזור בניין קל משורשו. נראה שאכן טעמי הפחתת גוני משמעות כאמור מביאים לידי שינוי ההתנסחות המקובלת ועושים אותה אחרת וחריגה, למשל, כשמישהו "רק" "נכש את החבלבל שפשה בערוגת הירק של פיגה" (עמ' 74), ולא ניכש אותו. חילופי פעלים גזורי בניין פיעל באחיהם בני שורשם שהם גזורי בניין קל הם המעניקים תוקף לאותה משמעות שמעלה שלו באותם פעלים שדוברי הלשון גוזרים אותם בבניין קל, אך הוא ממירם באחרים באותו שורש בבניין פיעל, ולהפך. נעיר עוד כי רב החומר שנאסף תחת ידנו ובו צורות בלתי צפויות אף בבניינים אחרים. למשל, ננסה להוכיח שבחירתו של שלו בתצורות הסתמם (עמ' 228), נמטר (עמ' 375), הִדְרָה (עמ' 29), גִּדְרָה (עמ' 87), חָפַז (עמ' 293) ורבות

אחרות נועדה לבטא במדויק את אשר הלשון העברית מאפשרת לו לבטא באמצעותן.

1.7 אין מטרתנו לבחון כאן את הוראות הבניינים בלשון ימינו. נסתפק באזכור המחקרים השונים שעסקו בהן,⁵ אך לא נדון בהוראות אלו.

1.8 לפני תחילת העיון בקורפוס נציג את הכלי לעבודתנו, "מודל תצורה-משמעות".⁶ כדי שמרכיב לשוני מסוים יכלול במודל תצורה-משמעות חייבות להתקיים בו ההתנאות הבאות:

1. הוא חלק ממערכת סמנטית (שיחסי מערכת מתקיימים בין חבריה על פי גישת הבלשנות הסטרוקטורליסטית).

2. אותה משמעות עולה מכל הופעותיו של מרכיב לשוני זה בהקשרים השונים של הטקסט הנבדק (על פי גישת הסמנטיקה הלסקיקלית).

3. המשמעות הכללית של כל אחד מחברי מערכת לשונית זו (למשל, מערכת התיאורים המאייכים הכוללת את בגלוי, בנגלה, בניכר ואחרים שעלו בלשונו של פוגל במור, 1994) מתפצלת לגוני משמעות אחדים. משמע, כל אחד מחברי המערכת נושא משמעות כללית המשותפת לו ולשאר חברי המערכת ומשמעות ספציפית שעם שהיא סינונימית לזו הכללית, היא מיוחדת רק לו.

4. התהליך הלשוני המתמצה במודל תצורה-משמעות נבנה על שימוש בתצורה שהיא ייחודית למרכיב הלשוני המצטרף אל מערכת סמנטית קיימת ואשר דווקא באמצעותה ניתן לממש אותם גוני משמעות (ייחודי תצורה שאין עמם ייחודי משמעות אינם נכללים במודל זה).

5. מרכיבים לשוניים בעלי תצורות הקיימות מכבר בלשון ייכללו אף הם במודל זה רק אם הם חלק ממערכת סמנטית, ומשמעותם הכללית שנתקיימה בהם מכבר בלשון נתבדלה למשמעות ספציפית יותר (על פי הופעתם של מרכיבים אלו בהקשריו השונים של הטקסט הנבדק, דוגמת בגלוי שהוזכר לעיל).

6. גוני המשמעות יוגבלו לתכונותיה של הלשון בכללה (במקרה זה הלשון העברית שעיקר המשמעות בה עולה משורשן של המילים, מתצורתן ומן ההקשר המסוים שבו הן מופיעות על פי גישת הסמנטיקה הלסקיקלית).

7. סימן היכר אפשרי להיותו של מרכיב לשוני חלק ממודל תצורה-משמעות הוא חריגות אפשרית של השימוש הלשוני של היוצר בו לעומת השימוש השכיח בלשון

5. אבינרי, תרפ"ט-תר"ץ; הר-זהב, תרפ"ט; זלוטקין, תרפ"ט; רון, תשט"ז; אורן, 1971, תשל"ו, תש"ם; ברמן, תשל"ה; ברמן-אהרנסון, 1978, 1987; שורצולד, 1973, 1981; בולוצקי, 1978, 1982, 1986, 1999; דורון, תש"ס; מור, 2000 ואחרים.

6. המודל התגבש בשלבים; ראה מור, 1994; מור, 1999.

(ראה התניה 4 לעיל). חריגות זו עשויה להתממש בחידוש של מרכיב לשוני שלא היה קיים בלשון קודם לכן או בשימוש בתצורה בלתי מקובלת של המרכיב הלשוני הנבחן, הגזורה משורשו של מרכיב לשוני הקיים מכבר בלשון, והוא בעל תצורה מקובלת; ואפשר שחריגות זו תצטמצם לשימוש בקבוצות של סינונימים בלשוננו של היוצר הלשוני המסוים בלבד.

8. מרכיבים לשוניים מאלו שנזכרו בהתניה 7 אכן ייכללו במודל זה רק בתנאי שיתקיימו בהם התניות 1-6.

1.9 נתווה את דרך העיון: נבדוק את כל הפעלים החריגים בשימושם לעומת השימוש המקובל בפי דובר העברית בת ימינו בבניינים פיעל-פועל מצד אחד ובבניין קל לנגזריו השונים מצד אחר. עם שחזוקם של הטיעונים מותנה בריבוי הדוגמות, נציע עיון בחלקן בלבד משום קוצרו של המצע. כדי לחזק את מסקנותינו נעייץ גם בפעלים שתצורתם מקובלת בהקשרם והם גזורי אותם שורשים ששלו בחר להשתמש בצורתם החריגה בטקסט הנבדק בהקשרים אחרים. עיון זה יצורף בהערות שוליים.

2. עיוני תצורה ומשמעות: חילופי קל-פיעל

2.1 בעזרת המודל שלעיל נצביע בדוגמות להלן על גוני משמעות ייחודיים העולים בתצורת בניין פיעל בלשוננו של שלו:

1. הצצנו [...] וראינו את הטורף ואת מְרַדְפו ההולך מאחוריו, כשני צללים שקטים. (עמ' 147)

2. נהנו למראה שני הילדים [...] משוטטים בשדות, מרדפים פרגיות בחצר. (עמ' 77)

3. שמעתי אותו מפרך את פרקי אצבעותיו במבוכה וביאוש. (עמ' 12)

4. אני מהפך את ההברות המשונות הללו בפי, טועם את חיי אפרים. (עמ' 126)

5. היה מתבונן בנכדו, מהפך את דמותו בתוך עיניו, כאילו בנו האבוד הוא. (עמ' 134)

6. שישים וחמש שנים היפך סבך בלבו את שולמית. (עמ' 257)

7. את תשובתו המרטנת של אליעזר ליברסון לא הצלחתי לשמוע. (עמ' 33)

8. 'חבל שביזבוזו עליו סרטיפיקט', ריטן. (עמ' 106)

9. הוא כינס את הילדים סביבו, מטפח בידיו כדוגרת, ושם לכפר. (עמ' 118)

10. בצהריים באה אחת התרנגולות אל השדה, מטפחת בחשיבות כנפיה. (עמ' 270)

11. וסבא אמר לו, בשורה מנקשת של קוביות קרח שהידרדרו [...] מבין שיניו. (עמ' 218)

12. הן זיהו את הקול [...] את צהלת הרמקן ואת האור המבקע את העין. (עמ' 252)
13. השלכתי [...] את רגבי העפר, מרקד כמטורף ומהדק את האדמה בכל כוחי. (עמ' 261)
14. ומנורת-הלילה של הרפת מנטפת צללים מכפות-רגליו. (עמ' 296)
15. אולר כזה בדיוק היה לסבי, ובו היה מחתך בקליפת העץ. (עמ' 338)
16. סבב [...] במושבים [...] משסף גרגרות, מחתך בפרסות שגדלו יתר-על-המידה. (עמ' 355)

2.2 דבקותו של הפועל בפעילותו, חזרה על הפעילות, העצמתה לדידו של שְׁלֹ, תצורות גזורות השורש רד"ף בבניין קל (כמקובל בלשון ימינו) אינן תואמות את צרכיו הלשוניים המבקשים לבטא את התנועה העולה מן הפועל, והוא מעצב חלופות בתצורת בניין פיעל שעולה מהן כוונת המכוון המניעה אותה: חזרה על הפעילות המעצימה אותה. כן משתמעת בהן היצמדות עקבית של הפועל אל פעילותו. כך, למשל, משתמע מבחירתו במרדף⁷ (1). הטורף הוא החתול בולגאקוב שלאחר ש"פגש [...] את חתולי הבר [...] השתנו אורחו ורבעו", והוא החל לטרוף תרנגולות בלול (עמ' 146–147). מרדפו הוא אפרים, בנו של סבא, שלמד לרדוף אחרי קרבנו רדיפה שניתן לממשה רק באמצעות בניין פיעל המעביר אותו מסר נדרש של אינטנסיוויות הפעילות, חזרה עליה והיצמדותו של הפועל בעקביות אל מימושה ללא פשרות. כך גם חוזרים על הפעולה הילדים, אסתר (אמו של המספר)

7. בלשון המקרא מופיעות דוגמות אחדות של פעלים גזורי בניין פיעל מן השורש רד"ף (למשל, הו' ב, ט; מ' יב, יא ועוד). הוראתו של רד"ף היא 'הרבה לרוץ אחרי משהו או משהו' (כלומר ריבוייה של הפעילות הוא חלק ממשמעות השורש; הוראותיהן של מילים והעמדתן ברובדי הלשון לתקופותיה באות במאמר זה על פי אב"ש). בצד בידולי המשמעות בפעלים גזורי בניין פיעל מן השורש רד"ף (לעיל), אין שְׁלֹ מניח ידו מתצורות בנות אותו שורש בבניין קל לצרכיו: (1) "אורי [...] רודף התרגשויות כבר אז" (עמ' 202); (2) "'מתי תירגע כבר', אמרה [...] 'צירקין ומירקין כבר מתו. ליברסון עיוור מסכן, בבית-האבות. אחרי מי אתה רודף?'" (עמ' 224). בדוגמה (1) צורת הבינוני של בניין קל שמנית והיא מופיעה בצירוף סמיכות שבו יחס פרדיקטיווי של נשוא-מושא. בדוגמה (2) הצורה פועלית. למרות השונות בהיערכות התחבירית של הצורה, העצמה המצויה בה בצד המשמעות הבסיסית העולה מן השורש רד"ף גוברת בהשפעת מושא הרדיפה, בין שמושא הרדיפה הוא ההתרגשויות (המסעירות והמרגשות את הרודף) ובין שכל העולם כולו (המסעיר ומרגש את לויין שכבר החל לאבד את שפיות דעתו). מן ההקשר משתמע לנו ששְׁלֹ, לבחירתו, עשוי לוותר על השימוש בתצורת הפועל להעברת גוני משמעות כאשר אותם גוונים נדרשים (דוגמת דבקות הפועל בפעילותו, חזרה על הפעילות והעצמתה) מצויים בפועל עצמו. ויותר מזה: מן ההקשר משתמע שגם משלימו של פועל גזור רד"ף בבניין קל עשוי לצרף גוני משמעות נדרשים לצירוף הפועלי כולו. מכאן שדי לשְׁלֹ בהקשר זה בתצורת השורש רד"ף בבניין קל. ראה גם "רודף קדים" (עמ' 238) שנבנה על הו' יב, ב.

ודניאל (אהובה), המרדפים אחרי הפרגיות בחצר (ואין להם כל סיכוי לתפוסן), ומשום כך גם מתעצמת דבקתם במטרתם לתפוס את אותן פרגיות (2).

2.3 הדגשת החזרה על הפעילות

2.3.1 הפך-מהפך

בבניין פיעל המקראי יש גוני משמעות הקשורים זה בזה קשר של סובב ומסובב כפי שניסח זאת גזניוס (1910, §52). בשימוש שעושה שלו בפעלים גזורי בניין פיעל יש שהפך האחד של הפעילות בולט יותר ומאפיל משהו על האחר, אך בסופו של דבר ניכר פן זה או זה כתוצאתו הסיבתית של האחר. במבט ראשון בולטת החזרה על הפעילות, חזרה המתממשת בגזירת השורש הפ"ך בבניין פיעל. הנכד-המספר, למשל, אומר ששישים וחמש שנה היפך⁸ סבא את שולמית אהובתו בלבו (6). גם הנכד מהפך בפיו את הברותיה של שם עיר שלידה התאמן דודו אפרים כשהיה בצבא הבריטי (וכך הוא חש כטועם מטפורית את חיי דודו) (4). כך גם משתמע מן הדרך המיוחדת ששלו בחר בה לתאר את סבא הזוכר שהיה מהפך את דמותו של נכדו האחר, אורי, בתוך עיניו כאילו היה בנו האבוד (5). למעשה, בכל אלה הפועל היפך-מהפך בא במשמעות מטפורית. על פי הקשרם של הדברים נראה שבניין פיעל מאפשר לשלו להמחיש את דבקתו של המהפך בעשייתו, שאינה אלא ביטוי רגשי בעל עצמה רבה כלפי זולת אהוב. כלומר החזרה על הפעילות מאדירה ממילא את עצמתה.

2.3.2 טיפח-מטפח

ובדומה מתוארת טפיחתה⁹ של התרנגולת בכנפיה (10) באמצעות גזירת פועל מן השורש טפ"ח בבניין פיעל דווקא. התוספת "בחשיבות" גם היא מוסיפה עצמה

8. עם שהוראת הפועל הפך בבניין קל בלשון המקרא היא 'הפנה לצד שכנגד', הרי בלשון חז"ל מתחדש פועל בבניין פיעל בהוראת 'הפך מצד לצד'. כאן מובלטת בבירור החזרה על הפעילות. נעיר שהופעותיו של הפועל הפך גזור בניין קל רבות בלשוננו של שלו, אך במרביתן אין הפועל משמש בהוראתו הבסיסית, הלוקטיווית (הפנה לצד שכנגד), אלא בהוראה שנתפתחה בו (אב"ש: "שינה, הביא לידי מצב הפוך"), למשל, "רק אז התחלתי להבין כי בצל השגיא, המצמית, של גופו, הפכו חיי שלי לשרכים שפלים" (עמ' 262). פעם אחת בלבד מופיע פועל זה בהוראתו המקורית: "למראה הזה התרגז לוין אף יותר, הלך ובעט בכלי המים של הפרד והפכו" (עמ' 237). כאן בוחר שלו בגזירה בבניין קל דווקא כדי לתאר את לוין המונע מן הפרד לשתות: הוא פשוט הפך את כלי המים. לא היה עליו להפכו. בדוגמה אחרת, "אבל אפרים [...] בזוועת קלסתרו, במסווה שעל ראשו, ובכך שהרכיב את העגל על כתפיו והפך את הסדר החברתי של קהילתנו" (עמ' 159), ניכרת משמעותו הבסיסית של הפועל הפך גם אם השימוש בו מטפורי.
9. בלשון חז"ל נחדרשו פעלים גזורי הבניינים קל ופיעל מן השורש טפ"ח, ואין שוני של ממש בין משמעויותיהם (קל: "הכה ביד, הקיש, דפק"; פיעל: "דפק, חבט"). ואולי הופעתו של הפועל בפיעל בשיר השירים רבה ב, יד "מה עשתה היונה? התחילה צווחת ומטפחת באגפיה", גם היא השפיעה על בחירת הפועל בבניין פיעל בלשוננו של שלו. לחלופין, בדוגמות להלן

לטפיחה (התרגולות באה מן הבית אל השדה כדי לקרוא לנכד שיחזור הביתה בשל מותו הקרב של סבו; עמ' 267–271). ריבוי דומה של הפעילות שתוצאתו העצמתה נשמע גם כשפינס המורה כינס את תלמידיו סביבו כדוגרת בין אפרוחיה (9) תוך שהוא מנסה לגונן עליהם בטיולם בשדות מפני הצבוע שהסתתר בחלקת התירס (עמ' 118).

2.3.3 ריקד-מרקד, ניטף-מנטף, חיתך-מחתך, ניקש-מנקש
ובאים הדברים לידי ביטוי גם בפעלים האחרים גזורי בניין פיעל: מרקד (ולא רוקד) כשהנכד מגלה ש"הכיצה [...] התחילה לגאות" והוא מנסה לסתמה (13). בדריכתו המרובה, האינטנסיביות, במקצבה הגובר, בתנועתיותה המיוחדת ובדבקותו של הדורך בפעילותו זו – הוא אכן נראה למספר כמי שמרקד (ולא רק רוקד).¹⁰ כלומר, הדגש כאן הוא על דרך ביצוע הפעילות שניתן לממשה לשונית באמצעות גזירתו של הפועל בבניין פיעל.

ייחוד דומה עולה מן הפועל מנטפת (14) המשמש פה בצורה מטפורית. הצורה גזורת בניין פיעל נדרשת לשלל כדי לרבות את הפעילות או להמחיש את הימשכותה. מושא הפעילות, צללים, מופיע בלשון רבים, דבר התורם לריבוי הפעילות.¹¹ דברים דומים משמיע גם הפועל מחתך¹² (15, 16), שכן נדרשו פעולות חיתוך רבות כדי לנקות את זחלי המזיקים ששכנו בתוך ענפי העץ או פעולות חיתוך דומות לעיצוב פרסות הסוסים.

- בוחר שלל בתצורת בניין קל דווקא משדי לו ברכיב העצמה המצוי במשמעות השורש עצמו: (1) "רטן אברהם, אבל טפח בחיבה על עורף בנו" (עמ' 134); (2) "התרגולות צרחו זו לזו, רצו בחצר וטפחו בכנפיהן" (עמ' 173; כן ראה עמ' 160, 179).
10. לחלופין, שלל גזר מן השורש רק"ד גם פעלים גזורי בניין קל, רובם בזמן עבר. הם משמשים לתיאור אותה פעילות לוקטיווית ייחודית מוגדרת של יושבי המקום בעבר, פעילות המכונה "ריקוד": "סבא סיפר לי איך רקדו ורעבו, יבשו, חצבו וחרשו" (עמ' 42; ראה גם עמ' 68, 75). לעתים פעלים גזורי בניין קל מאפיינים ריקודים שיש בהם ייחוד כלשהו: "כל הלילה רקדו יחפים" (עמ' 43); "ורקדנו בלי חולצות בכרם" (עמ' 70; ראה גם עמ' 121, 282).
11. אף שאין אב"ש מבחין בין הוראת נט"ף בבנינים קל ופיעל (בשניהם ההוראה 'הוריד טיפות טיפות'), בוחר שלל במנטפת כשמושאה בלשון רבים. לחלופין, בדוגמות להלן מושאיהם של הפעלים גזורי בניין קל מופיעים תמיד בלשון יחיד והנטיפה-ניולה בהקשרים השונים אינה חוזרת על עצמה או מועצמת, כדלהלן: "נכרתו הגזעים הגדולים, הנוטפים עסיס" (עמ' 364); "כדי החזקתי עט נובע [...] והמשאבה הפגומה נטפה דיו" (עמ' 73; ראה גם עמ' 165, 273).
12. פעלים מן השורש חת"ך נחתדשו בלשון חז"ל בבניין קל ובבניין פיעל. באחרון, שהוראתו היא 'גזר לחלקים אחדים' ("מחתכין את הדילועין לפני הבהמה", שבת כד, ד), אכן מתממשות החזרה על הפעילות, האינטנסיביות שבה וכד'. בניגוד לתיאורו של סבא המחתך והחוזר ומחתך באולורו בקליפת העץ לעיל, די לשלל לממש באמצעות פעלים גזורי בניין קל משורש זה חיתוך חד-פעמי של פריט אחד או של פריטים אחדים: "הוא מדד את הענף הקירח, בחר עין מפותחת בקליפתו, וחתך מעליה חריץ דמוי סהר" (עמ' 170); "לזין חתך בציפורן אגודלו ניירות קופי לפנקסי הקבלות" (עמ' 38; ראה גם עמ' 76, 109, 150, 182, 203, 222, 236, 317, 363).

פעילות שחוכרת אליה עצמה העולה מן האינטנסיוויות שלה ניכרת בגזירתה של צורת הבינוני מנקשת¹³ (11). קוביות הקרח המידרדרות מפיו של סבא, תוך כדי נקישתן הרמה זו בזו ובשינוי, נשמעות לנכד מנקשות ניקוש של ממש ולא נוקשות נקיש בלבד.

2.4 התמקדות בעצמתה של הפעילות

2.4.1 ריטן-מרטן

בפעלים גזורי השורש רט"ן בבניין פיעל (או בדומים להם, גזורי השורש בק"ע או פר"ך, להלן) של מתמקד בעיקר בעצמתה של הפעילות. הסבר לתצורה הייחודית מרטנת¹⁴ המייחדת את תשובתו של ליברסון (7) ניתן להציע רק לאחר עיון רחב יותר בהקשר שבו היא מופיעה. נזכיר שליברסון הוא חברו של מירקין, סבו של המספר. סבתו פייגה הייתה חברתה הטובה ביותר של פאניה ליברסון. נכדו של סבא (מירקין) נוהג לצותת למתרחש בביתם של פאניה וליברסון (עמ' 33). קודם לכן שמע מירקין מפיה של פאניה ש"פייגה, שכבר היתה חולה וחלשה, וסבלה מקוצר נשימה

13. מן השורש נק"ש נתחדש בלשון חז"ל פועל גזור בניין קל ובלשון ימי הביניים פועל גזור בניין פיעל. הוראת הפעלים בשני הביניים היא 'הכה', (חבט), דפק'. רצף הפעילויות ההופך לפעילות אחת אינטנסיווית שעצמתה עולה ניכר בוודאות מן השימוש הלשוני שעושה שלו בפועל מנקשת. לעומת זאת, פעלים גזורי בניין קל מן השורש נק"ש (להלן) מפחיתים הן מהחזרה על הפעילות הן מעצמתה. למשל, בסיטואציה המתוארת: "שינוי [...] נוקשות נקישות רעב וירניות בפיו" (עמ' 195), מופחתת עצמת הנקישות, שכן נשמעות נקישות השיניים בלבד (ולא עולה מהן עצמת נקישות קוביות הקרח זו בזו ובשיניים, כמצוי לעיל); וכן: "רוח שרקה בבדי האילנות [...] במחסן התערובת זימומו המערבלים, ממטרות נקשו מתוך האפלה" (עמ' 241). העצמה מופחתת משום שקול נקישות הממטרות התעמעם הן משום ריחוקו מאוזניו של הנמען הן משום רעשי הרקע האחרים (שריקת הרוח, זמזום המערבלים) שביניהם הוא נבלע משהו. שלו גזור את גזירותיו בבניין קל למימושה של הנקישות הבודדת שעצמתה בהכרח מופחתת כדלהלן: "האורח נקש בציפורן [...] על צלוחית 'דבש החצירים'" (עמ' 145); "ידעתי שהדבר קשור לאישה שבאה מרוסיה, נקשה על דלת הצריף, ונכנסה פנימה" (עמ' 244).

14. רטן ורטן נחשדו שניהם בלשון ימינו. כנגד התצורות הייחודיות שגזור שלו מן השורש רט"ן בבניין פיעל הוא גזור גם צורות פועליות שונות בבניין קל: "אנחנו הפקדנו אותה בידך", רטן צירקין מנדולינה" (עמ' 67); "יש לו איזה דורשת", רטן אברהם, אבל טפח בחיבה על עורף בנו" (עמ' 134). השימוש בגזירה שונה של השורש רט"ן בבניין קל בדרשיח בין צירקין לסבא על מצבה העגום של סבתא פייגה מאפשר לשלו להבליט את יחסי סבא ושני חבריו בחבורת העבודה על שם פייגה כפי שרואה אותם הנכד, המספר. צירקין נשמע לנכד רק רטן את מה שרטן, ואילו מליברסון הוא ציפה לשמוע הרבה יותר (לעיל). בדוגמה השנייה נראה שדי לשלו בפועל גזור בניין קל משום שאין לו צורך בעצמה המוספת באמצעות תצורת בניין פיעל. נעיר עוד שבשורש זה חוכרות יחד אמירה לא בהירה מצד אחד ועצמה רגשית העולה ממצבו הרגשי של הדובר מצד אחר. במרבית גזירותיו של שלו משורש זה בבניין קל להלן עולה הגוון של מילוליות בלתי ברורה (ראה עמ' 131, 137, 143, 190, 224, 301).

וממחסור באהבה, באה אלינו בבכי, וגם אנחנו לא הצלחנו לשכנע את סבא שלך. היא המשיכה לסחוב בלוקים של קרח" (עמ' 33). עתה שמע הנכד מעבר לקיר את פאניה טוענת כלפי ליברסון, אישה, ש"החבר שלך, מירקין היה בלוק הקרח הגדול ביותר שלה" (שם). לדידו של הנכד, תשובתו של ליברסון לפאניה הייתה מרטנת בהכרח, אלא שהוא לא שמע אותה. כלומר, באמצעות העצמת הרטינה המצופה של ליברסון כתגובה לסבלה ולמותה של סבתא פייגה, העצמה המתבטאת בתצורת הבינוני מרטנת, שומע הנכד את תגובתו של ליברסון לדברי פאניה שמיעה פנימית כפי שהייתה צריכה להיות בעיניו.

הפועל ריטן (8) אכן מבטא את תגובתו של ליברסון על כך שבנו דניאל, אוהבה של אסתר (בתו של מירקין ואמו של הנכד, המספר), מאבד את אהבתה של אהובתו לאחר שהאהבה ניתנת לאביו של המספר (שעלה לארץ מגרמניה ועבד באחד ממשקי הכפר). וכשהחליטו ליברסון וצירקין להתערב בעניין כדי להחזיר לדניאל את אסתר אהובתו, מתייצבת נגדם פאניה, אמו של דניאל: "ועברו הימים שלכם, שבחורות התחתנו לפי התקנון" (עמ' 106). בתגובה, "ליברסון התרתח. הפועל המטומטם של רילוב לא נראה לו כבן-תחרות לבנו" (שם), ועל כך הוא חייב לרַטן (ולא רק לרטון).

2.4.2 ביקע-מבקע, פֶּרֶךְ-מפרך

כדי לממש לשונית חישה-תפיסה בעצמה מרבית דווקא בחשכה, שְלוּ בוחר בתיאור המטפורי של קרן האור המבקעת¹⁵ את העין בכל עצמתה (ולא בוקעת אותה) (12). המורה פינס מפרך¹⁶ את אצבעותיו למשמע דברים הסותרים את תפיסת עולמו, אך אין הוא יכול עוד להיאבק בהם (3). לכל היותר הוא יכול להיאבק פיזית בגופו-שלו, באצבעותיו. עצמת הסערה הרגשית שהוא חווה מתבטאת בפריכת פרקי אצבעותיו. לשְלוּ אין די בעצמה העולה מהוראת השורש, והוא מגבירה באמצעות גזירת הפועל הנדרש לו בבניין פיעל (דוגמות נוספות של תצורות גזורות בבניין פיעל מן השורשים הפ"ך, רק"ד וכן מן השורשים בז"ק, תפ"ש מצויות בעמ' 18, 82, 227, 263, 351, 369–370).

15. הוראות פעלים גזורי השורש בק"ע בבניינים קל ופיעל קרובות זו לזו. שְלוּ בוחר בגזירת פעליו מן השורש בק"ע בבניין קל דווקא (כנגד הגזירה בבניין פיעל, לעיל) על פי עצמת הבקיעה המותנית בבוקע כדלהלן: (1) "ריח עז של התייחמות [...] בקע את וילאות הבשמים שהייתה עטופה בהם" (עמ' 87); (2) "ושני חריצים נוראים בקעו את מצחו [...] כמו באבחה של מכוש" (שם). משום התינה זו, עם שהאור המבקע, הריח הבוקע והחריצים הבוקעים מופיעים כישויות עצמאיות הפועלות לרצונן, הן נבדלות זו מזו בעצמתן הפיזית. אין דומה עצמתו של האור (לעיל) החודר אל העין כבוקע אותה לעצמתו של הריח הבוקע מטפורית את "וילאות הבשמים" החוצצים בין ישות כלשהי לסביבתה (1), או לעצמת חריצים, גם אם הם "חריצים נוראים" (2) הבוקעים את המצח (ואפילו אותה בקיעה נעשית "כמו באבחה של מכוש").
16. במקרא נמצא מן השורש הזה השם פֶּרֶךְ בלבד. פועל גזור שורש זה מתחדש בלשון חז"ל הן בבניין קל בהוראת "שבר, פורר, ריסק", הן בבניין פיעל בהוראת דומה. מן השורש פר"ך לא נמצאה גזירה בבניין קל בקורפוס הנבדק.

3. חילופי פיעל-קל

3.1 ראינו כי שלו אכן משתמש בתצורות פעלים בבניין פיעל לשם הדגשת ייחודי משמעות, פעלים שהם בדרך כלל גזורי בניין קל. תפיסת הלשון כמערכת מחייבת אותנו לבחון את היפוכם של הדברים: האם באמצעות פועל גזור בניין קל, בן זוגו הלא-מסומן של בניין פיעל, שלו מצביע על היעדרם של אותם ייחודי משמעות של פועל גזור בניין פיעל המקביל לו, פועל שהשימוש בו חריג בלשון רוב הדוברים?¹⁷

הדוגמות החריגות גזורות בניין פיעל עולות במספרן על אלו הגזורות בתצורת בניין קל, וטעמיו של שלו בוודאי עמו. אין בכך כדי לערער את מה שעולה מן השימוש שעושה שלו בגזירתן החריגה של אלו לעומת חברותיהן לעיל לצורך האמירות החשובות לו. נעיין בדוגמות להלן:

1. שמעתי את רגליו הזקנות שפוט את רצפת העץ. (עמ' 11)
2. [...] ויכולתי לאחוז בקרניו של עגל מגודל ולכופף את ראשו אל הקרקע. (עמ' 13)
3. הוא נבר בחצרות ובבתים, לקט נפות קמח אכולות, מגרדות כביסה. (עמ' 22)
4. הוא נכש את החבלכל שפשה בערוגת הירק של פיגה. (עמ' 74)
5. הייתי הולך לשם, מקצר דרך השדות וגומא [...] את המרחק בשלוש שעות. (עמ' 133)
6. האדמה הגסה הזאת [...] פעה פיה בצחוק למראה החלוצים שנשקו אותה ושפכו עליה את מנחת דמעתם. (עמ' 257)
7. "כל נשיקה שלא נשקתי אותו אז חוזרת ונושכת בלבי". מצאתי כתוב על אחד מפתקיו. (עמ' 129)

17. כאן המקום להעיר שבמור, 2000 (שנבדקו בו דוגמות מלשון העיתונות) הצבענו בלשון זהירה על מגמתו של דובר לשון ימינו להחזיר את בניין קל לתפקידו המרכזי: מימוש הלשוני של המשמעות הלא-מסומנת. באותו מאמר שבחן את העולה מהשימוש שעושה הדובר בפעלים מבניינים אחרים (בעיקר נפעל והתפעל) העזנו להבין מגמה זו הנוגעת לבניין קל לעיל כחלק ממגמה כללית של הדובר לערוך סדר מחודש בהוראות הבניינים. בניגוד למור, 2000 שבו נבדקו דוגמות אקראיות שהשתמשו בהן דוברים שונים לצורכי אמירותיהם בטקסטים פובליציסטיים שונים, הרי העיון בלשוננו של שלו עוסק בטקסט הספרותי כולו; הוא בוחן באמצעות המודל שלעיל את השימוש שעושה היוצר הספרותי בכלי תצורה שונים לשם יצירת משמעות שמעמידה הלשון העברית לרשות דובריה, ואין הוא מסתפק בבחינת תצורת הבניינים השונים בלבד. ובאשר למסקנות במור, 2000, השמא הנוגע להסקתן רב על הכרי. הצבענו בו על מגמות אפשריות בלבד.

3.2 גזירות פעלים בבניין קל

לעתים משתמש שִׁלּו בפעלים הגזורים בבניין קל בניגוד למקובל בעברית בת ימינו, וזאת לשם ריכוך או אף ביטול משהו המייחד את הפעילות בפעלים גזורי אותם שורשים בבניין פיעל.

3.2.1 שָׁף (ולא שפּשֶׁף)

פעילות של מגע תוך כדי חיכוך קל בין שתי ישויות (למשל, כְּזֶה הנוצר בין הרגליים לבין המשטח שעליו הן נעות) שִׁלּו בוחר לממש לשונית בפועל מן השורש שו"ף הגזור בבניין קל (ולא בקרוב אליו, הצפוי, מן השורש שפּשֶׁף, גזור בבניין פיעל).¹⁸ מהמשפט "רגליו הזקנות שָׁפוּת את רצפת העץ" (1) משתמע ששִׁלּו אולי מבקש להצביע על כך שסבא גורר את רגליו (משום כובדן?) ללא כוונת מכון, והרי הן רק מתחככות ברצפה (ואינן משפשפות אותה מתוך דבקותו של הפועל בפעילותו, תוך חזרה על הפעילות וביצועה באינטנסיביות).

3.2.2 נָכַש (ולא ניכש)

לוי, אחיה של פייגה (אשתו של מירקין וסבתו של המספר), "נָכַש את החֶבְלָבֶל" (עמ' 74) ולא נִיכַש אותו (4). ייתכן שכאן אין הסיבה דווקא מיעוטם של צמחי החבלבל (והרי נאמר שהוא "פֶּשֶׁה בערגת הירק של פייגה" (שם), אלא תכונותיו של המנכש. ידיו של לוי הקופאי לא הסכינו לעבודת כפיים, כלומר לא הסכינו לנָכַש¹⁹ את החבלבל אלא לנָכְשו בלבד (בלא דבקות בפעילות, בלא חזרה עליה, בלא אינטנסיביות או עֲצֻמָה?). ואמנם שִׁלּו מזכיר שלוין, בתחילת ימיו בארץ, "כרה בורות והסיע מריצות עץ בחולות, עד שגבו נשבר" (עמ' 50), והוא כותב לאחותו פייגה: "ידי העלובות, שלפוחיות עלו בהן ונתפקעו מיד [...] היספיקו לי כוח בגוף וכוח הרצון לעמוד במבחן?" (שם). והוא אכן לא עמד במבחן: "למחרת הלך לבנק ביפו וביקש עבודה [...] ושנה אחר־כך כבר היה קופאי [...] וידיו נרפאו והיו שוב רכות וחלקות" (עמ' 52).

18. שָׁף נתחדש בלשון חז"ל בהוראה 'שפּשֶׁף, גרד, מרט'. ברובד לשוני זה גזור מן השורש הזה גם הפועל שפּשֶׁף (שאינו אלא הכפלתו של הבסיס הדו־עיצורי שף) בהוראה 'מרק, ליטש, צחצח'. נראה בבירור שהפועל שפּשֶׁף אכן מעצים את ההוראה הבסיסית של חיכוך עצם בעצם המכונה שפּשֶׁף. כנגד הגזירה של הלקסמה שָׁפוּת בבניין קל, הרי כשנזקק שִׁלּו לפועל מן השורשים שו"ף/שפּשֶׁף כדי לממש חיכוך בין שתי ישויות שהוא חוזר על עצמו, אינטנסיביו ומצטרפת אליו כוונת מכון, הוא גזור בבניין פיעל. הדוגמה "את העטינים לא עיסה עוד באצבעותיו, אלא שיפּשֶׁף בורות" (עמ' 314) מחזקת את האבחנה לעיל. המספר מבחין הבחנה דקה בין שתי פעולות לוקטיוויות דומות שבאמצעותן ניתן לחלוק את הפרה. בחינת ההבדל בין עיסה לשפּשֶׁף בדוגמה הנידונה אינה רלוונטית לעיונו.

19. נָכַש בבניין קל לא נמצא במילונים שנבדקו. אפשר שלפנינו חידושו של שִׁלּו.

3.3 התמקדות בהקטנת עצמתה של הפעילות

3.3.1 לכוף (ולא לכוּפף)

שלו בוחר להבליט את חוזקו של הנכד המגודל (שמידותיו וחוסן גופו "עורור השתאות בכפר" [עמ' 13], ובגיל חמש-עשרה כבר שקל כמאה ועשרה קילוגרם) באמצעות המרת שם פועל צפוי, גזור בניין פיעל משורש כפ"ף, לכוּפף, בגזירה שאינה מצופה בבניין קל, לְכוּף, מאותו שורש (2),²⁰ שכן משום כוחו הרב אין הנכד נזקק לַעצמה המצויה בשם הפועל לכוּפף בתצורת בניין פיעל, ודי לו לְכוּף את ראשו של העגל (לעיל).

3.3.2 נָשֶׁק (ולא נישק)

הקפדתו של שלו לנקוט לשון נָשֶׁק ודומיה (6, 7), גזורות בניין קל, ולא לשון נישק²¹ בבניין פיעל, כצפוי, מעלה שהוא רואה חשיבות במימוש לשוני של משמעות הפעילות, התהליך או המצב, ללא ייחודים כלשהם המיתוספים אל עיקרה באמצעות תצורת בניין פיעל.

פינס (המורה הוותיק) נשמע כמתאכזב מן האדמה שעליה התיישבו סבא וחבריו (6). הוא מאניש את האדמה "המזולזלת" באוהביה. לדידו, אדמה זו "שהורגלה בצחנת עצמות של קדושים ובמדרך רגליהם של צליינים וגייסות" (עמ' 257), התייחסה בציניות אל רגשותיהם של אותם חלוצים שבאו "לעבדה ולשְׁמרה", משום

20. כנגד גזירת לכוּף לעיל משתמש שלו בתצורה גזורת בניין פיעל מן השורש כפ"ף ברצותו להדגיש את העצמה העולה ממנה. כך הוא מתאר את יחסי הנכד עם ילדים בני גילו או עם גדולים ממנו בפי הנכד: "לאט-לאט כופפתי שלוש מאצבעותי של עוזי לאחר, עד שנפץ קטן נשמע" (עמ' 218; כל זה קרה כשהיה הנכד-המספר בכיתה ב' ואילו עוזי רילוב היה אז נער בן שלוש-עשרה. ראה גם עמ' 15).

21. פעלים מן השורש נש"ק משמשים הן בבניין קל הן בבניין פיעל כבר בלשון המקרא ובאותה הוראה. לעניין הבחנה אפשרית בין נשק ל- לבין נשק את ראה בורוכובסקי, 1996. כנגד נָשֶׁק שבבניין קל נמצאו אצל שלו לשונות נש"ק גזורות פיעל כדלהלן: (1) "הם הרסו את הילד היפה שלי, ולפני השינה הוא אמר לי "לילה טוב אבא" ומיד הסתובב לאחר כדי שלא אצטרך לחבק או לנשק אותו" (עמ' 129); (2) "הכין ליברסון בצריפו מעדן [...] מילא בו את פיו והלך לשם, לנשק את אשתו ולהגיד את הקרם המתוק לתוך פיה" (עמ' 215); (3) "אפרים הצליח לעטות על ראשו שק [...] ומיד חש את ידי אביו על כחפיו. מירקין נישק את אריג היוטה הגס וגרס בשיניו את אבק התערובת, ש[...] נמס ברוקו ובדמעותיו. אחר-כך הסיר בעדינות את השק מעל ראש בנו" (עמ' 130). בדוגמה (1) סבא מספר לנכד על הערב הראשון שבילה עם בנו אפרים יפה התואר שחזר מן המלחמה ופניו מושחתים לחלוטין (עמ' 128). הוא רצה לנשק את בנו בכל עצמת רגשותיו אליו, כלומר בכל מה שעולה מן הפיעל דווקא: הדבקות, העצמה שבפעילות. דברים דומים עולים בדוגמות (2), (3). גם באלו המנשק חש אהבה עזה למנושק: אם ליברסון האוהב המטורף של אשתו-שלו, פאניה (2), ואם סבא מירקין המביע את עצמת רגשותיו לבנו המצולק, אפרים, שעטה שק על ראשו כדי להקל על הסובכים אותו להתמודד עם מראהו הנורא (3).

שאהבתם כלפיה לא הייתה דומה לזו של אלה שאהבוה בכל העצמה הרגשית (ועל כן נישקוה בבואם אליה). לפי "חישתה" של האדמה, אותם חלוצים רק נשקו אותה ולא נישקוה.

גם סבא מירקין, אביו של אפרים, מתיסר על כך שלא יכול היה אפילו לנשוק את בנו בעל הפנים המעוותים כל כך באותם ימים, אף שרצה כל כך לחבקו ולנשקו (7).

3.3.3 גמא (ולא גימא)

כששלו רוצה להצביע על כך שייחוד ההליכה מותנה בהולך, הוא בוחר לתאר את הנכד ההולך אל סבא מירקין השוכן בבית אבות כמי שגומא²² את מרחק שמונה-עשר הקילומטרים מן הכפר לשם (5) ולא כמי שמגמא מרחק כזה (כפי שניתן היה לצפות). שכן בעבור הנכד המגודל מרחק של שמונה-עשר קילומטרים אינו אלא דבר של מה בכך ואין הוא צריך לגמא מרחק זה (בכוונה מרובה, באינטנסיביות, אולי גם בחזרה על הפעילות); די לו לגמאו "כלאחר יד".

3.4 התמקדות בהתמעטות פריטים הרלוונטיים לפעילות

3.4.1 לקט (ולא ליקט)

שלו גוזר מן השורש לק"ט פועל בבניין קל שאינו צפוי, אולי משום שהוא מייחס חשיבות להתמקדות בהמעטת הפעילות (משום מיעוט מושאיו של הפועל שממשה). לפיכך לקט עדיף מליקט משום מיעוט הפריטים הנלקטים (3).²³

22. לפי תחושתי, בעברית בת ימינו משמש הפועל בבניין פיעל ובהוראה מטפורית (למשל "הוא מגמא מרחקים"). במילון אב"ש מופיעות דוגמות מלשון ימינו בגזירות השורש גמ"א בבניין קל בהוראת שתייה בלבד: "גמאתי את התה" (כרנר, א 146). על פי אב"ש נוצר בלשון ימינו צירוף ככול: "גמא (גמא) ארץ" במשמעות מטפורית על יסוד ההופעה של הפועל גמא באיוב (לעיל), למשל "גומאי ארץ" (ביאליק, קטינא); "ויטושו הסוסים וגמאו ארץ" (ביאליק, שלמה ואשמדאי ז). בהוראת השתייה משמשת גמ"ע, חלופתו המשנאית של גמ"א. לא נמצאה בטקסט הנבדק גזירה בפיעל מן השורש גמ"א.

23. בלשון המקרא מופיע לק"ט בבניין קל ובבניין פיעל. משמעויות הפעלים גזורי שני הבניינים קרובות מאוד. הוראת לקט מוגדרת אצל אב"ש: "1. אסף, צבר...; 2. קטף, תלש ואסף...", והוראת ליקט: "1. אסף, צבר, קבץ דברים ממקומות שונים..." בלשון חז"ל משמש הפועל בבניין פיעל בהוראה 'קטף, תלש' (ללא 'אסף'). לענייננו, נתעלם מהוראת הקטיפה והתלישה ונתמקד באיסוף ובצבירה. הגדרת ליקט אצל אב"ש מדברת על איסוף ממקומות שונים ללא אבחנה הנוגעת לכמות הנלקטת. הדברים הנלקטים באמצעות הפועל בבניין קל מופיעים כשם (או כינוי) בלשון יחיד המייצג פרטים רבים: "וילקטו אתו בבקר" (שם' טז, כא) או בשם עצם ברבים: "וילקט שושנים" (שם' ו, ב). ודומים הדברים בבניין פיעל: "וילקט קצירך לא תלקט" (וי' יט, ט) או "וילקט ממנו פקעת שדה" (מל"ב ד, ט). נסתפק בהבאות מלשון המקרא. כנגד לקט לעיל שלו משתמש גם בפעלים גזורי בניין פיעל אולי גם למימוש ריבוי של הפעילות משום ריבוי הפריטים הנלקטים. למשל: (1) "בין שרידי צמחיית הביצה [...] ליקט נרקיסים ובריוניקות" (עמ' 175); (2) "ואת אורחיו כיכר בחוביזה שליקט בצדי הדרכים"

בהקשר זה של מתאר את פעילותו של משולם צירקין ש"התמסר למחקר, איסוף ותייעוד" (עמ' 21). הוא אסף בין השאר גם כלים ישנים מימי ראשית ההתיישבות, כמו נפות קמח, מגרדות כביסה וכד' (3), אלא שהפריטים הנלקטים היו מעטים ובוודאי לא נמצאו בכל בית משום ענייתם המרודה של התושבים.

3.4.2 למרות מיעוטן של הדוגמות שנידונו נראה לנו שאכן הוכח (באמצעות מודל תצורה-משמעות) השימוש שעושה שלו בתצורה לצורך העלאת משמעויות שונות. בקבוצה זו של פעלים גזורי בניין קל, הניצבים כנגד פעלים משורשיהם גזורי בניין פיעל, ניכרת מגמתו של שלו לשחרר ככל האפשר את הפועל מייחודי תצורה ולהשאיר בו את הוראת השורש בלבד או להשאירו כמעט ללא ייחוד נוסף כלשהו. משמע, ניכרת מגמה להחזיר אותו ל"אי-מסומנותו" המקורית (ראה גם פותה, עמ' 357; פטטו, עמ' 357; נשק ל', עמ' 46, 128; לרטוט, רטטו, עמ' 60, 346, 376).

4. חילופי בינוני פעול – בינוני פועל

4.1 חילופי תצורות הבינוני הפעול והבינוני של בניין פועל משלימים את החילופים שעורך שלו בין צורות פועליות שונות של בניין קל לבין חלופותיהן בבניין פיעל. חשוב להזכיר שבניין פועל, כבן זוגו של בניין פיעל, נושא את ייחודיו הסמנטיים של האחרון, למעט הרכיב של המשמעות הפעילה (שכן בהכללה רבה הוראתו סבילה. ראה לעניין זה גם רחן, 1957; מירקין, תשכ"ח; בלאו, תשי"ב; מור, 1995; דורון, תש"ס). מרבית הדוגמות שנאספו כאן הן אכן צורות סבילות שיש כנגדן צורות פעילות בבניין פיעל (למשל, הודק-מהודק כנגד הידק-מהדק). על אף הקושי שבדיון בצורות בינוני בגלל מוצאן האפשרי השונה (בינוני פעול של בניין קל או בינוני של בניין פועל), הרי זיקתן הברורה של חלק מצורות אלו לפחות לבניינים פיעל וקל חשובה להשלמת העיון במה שנבחן לעיל. נענין בדוגמות שלהלן:

1. טופח על עורפי ואני עוצם את עיני כשעור כפותיו המחורץ נוגע בבשרי. (עמ' 166)
2. "לא לדבר [...]" היה מתרה בנו כלסות מהודקות, כי פיו היה מלא מסמרים. (עמ' 197)
3. לא עוד אוהלים [...] בשממה, אלא בית ורפת וניר, דרכים מהודקות וסלולות. (עמ' 241)

(עמ' 268). לפנינו תיאור גינתו של המורה פינס (1) ששתל בה "פרחי בתה וחורש" (עמ' 175). הוא ליקט לגינתו פקעות של צמחים שונים. אותן פקעות רבות לעיל אין לוקטים, לידו של שלו, אלא מלקטים. כך גם ליקוטם של צמחי החוביזה ששימשו את הרופא הטבעוני לצורך טיפול בחוליו (עמ' 268).

4. סיפר על שמשון [...] ושאגות האריה המשוסע [...] החרידו את [...] בית-הספר. (עמ' 199)
5. בכובעי הקסקט שלהם [...] ובאצבעותיהם המעוקמות משגרון ומעבודה דמו כולם לסבא. (עמ' 296)
6. נהג סבי לשבת אל שולחן המטבח [...] מנדנד את זמורות רגליו המעוקמות מעבודה. (עמ' 8)
7. הצעקה – מחוצפת, רמה וצלולה – התריסה מבין צמרות האורנים [...] שליד מגדל המים. (עמ' 5)

4.2 דגש על נגרמות ועצמה

עיון ראשוני בשורשים שמהם נגזרו צורות בינוני פועל השונות בדוגמות המובאות מעלה מלמד שעם ששורשים אלו מייצגים קבוצות סמנטיות שונות, הרי כולם משמש רכיב המשמעות של עצמה בצד משמעותם הבסיסית. למשל, השורשים המממשים חלוקת השלם לחלקיו כמו חר"ץ (1) מביעים אלימות מעצם טיבם. אלא שבשורשים כמו חר"ץ או שס"ע יש עצמה הנוספת על אותה משמעות בסיסית של האלימות שבחלוקת השלם לחלקיו. אלימות דומה עולה מן השורשים הלוקטיוויים הד"ק, עק"ם ואף מן השורש חצ"ף (שהוא מקבוצה סמנטית אחרת). למרות זאת, אין שִׁלּוֹ מסתפק באותה עצמה שבמשמעות השורש והוא מוסיף עליה את המשמעות הרצויה לו באמצעות גזירת תצורותיו הבינוני פועל במקום הבינוני הפעול של בניין קל הצפוי לפחות בחלק מן השורשים לעיל (למשל, עקום ולא מעוקם, הדוק ולא מהודק או חצוף ולא מחוצף).²⁴

4.2.1 מחורץ, משוסע, מהודק

העור המחורץ הוא עור כפותיו של סבא. את מחורצותו חש הנכד כאשר סבו שגידלו שוקל אותו במחסן התערובת (1). בסיטואציה אהובה זו חש הילד את עור הכפות המחורץ.²⁵ ונדמה שנשמעת פה טענת הנכד נגד מחורצותן של כפות ידיו של סבא. מתצורת מחורץ עולה הנגרמות או הסבילות של החריצה האלימה, על העצמה שבה.

24. הנחה זו מבטאת את תחושותי הלשונית.

25. הפועל חָרַץ מופיע כבר במקרא בהוראה מטפורית: 'גזר, פסק, קבע והחליט' (כגון מל"א כ, מ). הוראת הפועל כפשוטה (חתך, עשה חריץ, שרט) נתחדשה בלשון חז"ל. פועל בבניין פועל מן השורש חר"ץ נתחדש בעברית בת ימינו בהוראת 'נעשו בו חריצים'. הוראה דומה, 'עשוי חריצים', מצויה הן בצורת הבינוני הפעול חרוץ ('יש' מא, טו) בלשון המקרא, הן בצורת הבינוני מחורץ בלשון חז"ל. ברובדי הלשון השונים לא נגזרה מן השורש חר"ץ תצורה בבניין פיעל. מכאן נראה שגזירת צורת הבינוני של הפועל, מחורץ, אינה חלק מהשלמת מערכת הביניים, אלא היא גזירה דנומינטיווית משם העצם חריץ. ולמרות זאת, הרי הנגרמות העולה מן התצורה בהקשרה (לפי תחושתו של הילד) מעלה את אפשרות קיומו הפוטנציאלי של הפועל הגורם *חָרַץ בתודעתו של הדובר כלקסמה מופשטת שלא התממשה בפועל בלשון

דומים הדברים כאשר לתצורת משוסע²⁶ (4). תצורה זו מזכירה את לשון המספר המקראי הנוקט לשון דומה, אך בבניין פיעל: "יִשְׁפָּעוּהוּ כְּשֶׁפַע הַגִּדִי" (שופ' יד, ו). כך מתפרשת גם המהודקות²⁷ (2, 3). שְׁלוֹ אינו מסתפק בעצמה המגולמלת בשורש הד"ק והוא מוסיף עליה את העולה מן התצורה. משום כך לסתותיו של ברנשטיין הסנדלר מהודקות (ולא רק הדוקות). הוא מהדקן היטב כדי שלא ייפלו המסמרים שבפיו כשהוא מדבר, בשעה שהוא נותן הוראות לילדים בעת מדידת כפות רגליהם לשם הכנת סנדליהם החדשים (2). גם הדרכים הפכו מהודקות מאוד לאחר שכלי רכב רבים ושונים נסעו בהן במשך שנים רבות (3).

(ראה ארנון, 1992, עמ' 13). תוצאתו של הפועל האפשרי *חָרַץ/מָחַרַץ היא שערור כפותיו של סבא *חָרַץ (בעבורה הקשה) ועתה הוא "מחורץ". ההצעה להבין את צורת הבינוני מחורץ כסבילה נובעת מתחושת הנגרמות העולה ממנה (לעיל) גם אם הצורה הפעילה הגורמת *מָחַרַץ עדיין אינה קיימת בלשון.

26. לעומת השימוש בצורת בינוני פועל של השורש שס"ע בזיקה ברורה למקור המקראי, משתמש שְׁלוֹ גם בתצורת הבינוני הפועל לצרכיו האחרים. התצורה המופיעה בדוגמה (1) להלן, שסועה, אכן צפויה כי היא נוקטת אל המינוח המקראי (דב' יד, ז): (1) "האיש [...] ניגש אלי בהיסוס [...] כמו חיפס פרסה שסועה בכפות-רגלי" (עמ' 136). בדוגמה האחרת מספר הנכד על ססיעת תמונתה של שולמית שעל אהבתה לא ויתר סבא מעולם: (2) "פניה צעירים ושסועים לאורכם [...] ידיה, כרותות בשינאת המספריים" (עמ' 259). הנכד מוסיף ש"התמונה הייתה חתוכה כמעט למלוא אורכה, כמו באבחה של חרמש. נייר דבק חום, ישן, הדביק את חלקיה מגבה" (עמ' 259). מידע זה חשוב להבנת הבחירה של שְׁלוֹ בצורת הבינוני הפועל ולא בצורה המקבילה בבניין פועל. בשלב כלשהו (אולי משרצה סבא לעקור את אהובתו מלבו בצורה סמלית ופיזית) הוא חתך את פניה של שולמית שעל התמונה, ואחר כך איחה מחדש את חלקי התמונה. הנכד רואה את התמונה לראשונה כשסבא עומד להיפרד מביתו וממנו ועובר לגור עם שולמית בבית אבות. הנכד כועס עליה ("היא שכבה עם כל הקצינים [...] בגללה לא ישנת בלילות. בגללה סבתא מתה" [שם]). משום כך פניה של שולמית בתמונה "רק" שסועים ולא משוסעים. כלומר בעיני הנכד הפנים החתוכים שסועים בלבד (אולי בלא העצמה שהוא, בשנאתו אותה, היה קורעה לגזרים). ואולי האוהב-המשסע, סבא, היה חסר כוחות נפשיים לעשות את פעולת החיתוך בעצמה שתוצאתה תהיה בהכרח פנים משוסעים ולא שסועים בלבד.

27. הד"ק בבניין פיעל נתחדש בלשון חז"ל ואילו מהדוק בבניין פועל בהוראת 'צמוד ומחובר בְּחֻזָּק' נתחדש בלשון ימי הביניים. גם צורת בינוני פועל משורש זה קיימת בעברית והיא נתחדשה בלשון ימינו בהוראת 'קשור, צמוד'. מכאן נראה בבירור שהתחדשותה של האחרונה באה להציע לדוברי הלשון אפשרות של תצורה בלתי מסומנת לעומת זו המסומנת הקיימת בלשון מכבר. ואכן, שְׁלוֹ משתמש גם בבינוני פועל גזור הד"ק בדוגמה להלן: "תלתליה הצפופים, ההדוקים, כבר התחילו אז להישזר באפור" (עמ' 200). בעיניו של הנכד נראים תלתליה של רחל צפופים והדוקים, אך זוהי צורתם הטבעית ומשום כך אין הם יכולים להיות מהדוקים אלא הדוקים בלבד. נחזור לצירוף שבדוגמה 2 (לעיל) "דרכים מהודקות". אפשר שהחלופה "דרכים הדוקות" אינה עולה בלשונם של רוב דוברי הלשון, אך גם הצירוף שבחר שְׁלוֹ, "דרכים מהודקות", אינו שגור בה (לפי תחושת הלשונית). ההקשר, כך נראה, הכתיב לשְׁלוֹ את בחירתו. זוהי הסיבה להעזה לצרף דוגמה זו לכאן. מכל מקום, ברור ששְׁלוֹ בוחר בהדוק בהקשר האחד ובמהדוק בהקשר האחר.

4.2.2 מעוקם

בתצורת הבינוני של בניין פועל מן השורש עק"ם (5–6)²⁸ מוחשת עצמת הפגיעה בפעילותם של איברים, פגיעה המתבטאת בעיוות קשה של צורתם. עקימות כזאת ניכרת באיבריהם של מי שהזקנה פגעה בהם אנושות: אצבעות ידיהם של זקני העמק (5) או רגליו של סבא (6), שאף הן עוותו משום עבודה קשה והן מכונות בפי הנכד "ומורות", כנראה על שום דקותן ואולי גם על שום מעוקמותן.

4.2.3 מחוצף

גם ממשמעות השורש חצ"ף²⁹ עולה אלימות. שלו משתמש בתצורת הבינוני של הפועל, מחוצפת, ומן ההקשר (7) מתפרש שיותר משמושם הדגש על האלימות כלפי

28. בלשון חז"ל נתחדשו מן השורש עק"ם פעלים הן בבניין קל הן בבניין פיעל. הפעלים בשני הבניינים יוצאים, אך נוסף להוראת 'כפף, שיווה לדבר-מה צורה בלתי-ישרה, הטה לכאן ולכאן' שבבניין קל, מופיעה בבניין פיעל הוראת הגרימה: 'עשה שיהא עקום'. אב"ש מבחין בין צורות הבינוני של שני הבניינים על פי קיומה או היעדרה של הגרימה בהם: עקום – 'בלתי-ישר, מעוקם, כפוף'; מעוקם – 'שנעשה עקום, מפותל'. שלו משתמש גם בתצורות הבינוני הפועל גזורות עק"ם להפחתה מעצמתו של תהליך התעקמותו של איבר כלשהו בגוף האנושי המצביע על התמעטות יכולותיו לבצע פעילויות שונות, כבדוגמות להלן: (1) "הוא יצא אלי, עם הרגליים העקומות שלו, ואמר לי, 'ככה לא תשיג אותה אף פעם'" (עמ' 153); (2) "החברים של סבא [...] אצבעותיהם כבר היו עקומות [...] מחליבה" (עמ' 120). עקימות רגליו של סבא (1) מתוארת כעבודה בפי דניאל שהמשיך לאהוב את אסתר אהבה כפייתית אף שהיא כבר נתנה את לבה לאחר. דניאל, העוין את סבא על דבריו לעיל, אינו מתעניין כלל בו או בסיבות לצורתן המעוותת של רגליו. משום כך רגליו של סבא מתוארות כאן כעקומות בלבד ולא כמעוקמות. במקביל, משתמש שלו בשתי התצורות עקומות ומעוקמות כדי לתאר את תהליך התעקמות האצבעות של החברים של סבא (2). הן כבר היו עקומות כשהגיעו לחתונת הוריו של הנכד-המספר, וכשבאו שוב לבקר, שנים רבות אחר כך (ראה דוגמה 5, § 4.1, לעיל), כבר היו אצבעותיהם מעוקמות. על פי הופעת התצורות הנידונות בהקשריהן אפשר שגון משמעות אחד ("גרימה") עולה על האחר ("עצמה"), ואפשר שהאחד מופיע כנובע מזולתו. נעיר גם ששימוש נוסף עושה שלו בתצורת עקום לתיאור תכונה מוגדרת, "עקימות תכליתית", המצויה באיברי גוף או במכשירים. למשל: (3) "ולבו מקור עקום ושנון, מותאם לקריעת בשר" (עמ' 134); (4) "ימשולם [...] חמוש במגל גומא עקום" (עמ' 344). המגל עקום עקימות כוז לצורך מלוי התפקיד שלשמו נוצר. עקימותו של מקור הכוז מאפשרת לו לקרוע את בשר טרפו. השורש חצ"ף נתחדש בלשון חז"ל בבניין הפעיל בהוראת 'נהג כחוצפה, העז פניו'. נוסף על כך כי פשוטם של הדברים העולה מן השורש הוא דיבור הפוגע בדרך כלל בנמען משום העצמה בנימת הדברים של המוען, משום תוכנם הקשה וכד'. כן נתחדשה ברובד לשוני זה צורת הבינוני הפועל של הקל בהוראת 'עז-פנים, נוהג בגסות כלפי אחרים, חסר נימוס'. בצדה, נתחדשה בלשון ימינו התצורה מחוצף בהוראה דומה: 'עז-פנים, חצוף, מי שנוהג בגסות ובחוצפה'. כנגד תצורת מחוצף מציב שלו גזירות חצוף למיניהן, כדלהלן: (1) "'החצוף הזה!' ירק פינס" (עמ' 14); (2) "'הוא חצוף, אבל יודע חשבון', אמר" (עמ' 27); (3) "הקריאה החצופה נשמעה עכשיו ממש לידו" (עמ' 246). עם שמשמרת בדוגמות לעיל ההוראה הבסיסית של חצוף (לעיל), נדמה שמובלט בהקשרים אלו הפן האחר שלה, תחושתו של הנמען הנפגע. בשתי דוגמות (1, 3) החצוף הוא אורי בפיו של פינס. הוא מכונה כך משום שצחקתו,

הזולת, הנמען (ראה הערה 29 לעיל), מובלטת באמצעותה נועזותו של המכונה "מחוצף". כזו היא נועזותו של אורי (בן דודו של הנכד, המספר), החוזר ומודיע לעולם כולו מעל מגדל המים עם מי שכב קודם להכרותו הרמה (7). התצורה מחוצפת מגבירה את הנועזות הנדרשת כדי להפר כללים המקובלים במציאות שבה מדובר.

5. חילופי בינוני פועל – בינוני פעול

5.1 במקביל לחילופי תצורות בינוני פעול בתצורות בבינוני של פועל שומה עלינו לברוק את היפוכם של חילופים אלו (ראה 3.18 לעיל). למרות מיעוט הדוגמות להלן יש בצירופן כאן כדי להשלים פרק זה בעיוננו בלשוננו של שלו.

1. רוח נשבה בחוץ, ושפתיה של פאניה היו לחוצות לצווארו הקמוט של בעלה. (עמ' 72)
2. נשרים נקבצו סביבה [...] מבטם העז וגרונום הקמוט, היו מוכרים לי. (עמ' 135)
3. רך ניגר הקול מגרונות הנשר הקמוטים של האבות המייסדים. (עמ' 297–298)
4. על כתפי נשאתי תרמיל צבאי רבוע ובו פינצטות, רשתות. (עמ' 218)
5. רק הציקדה, רבועה וחסונה, זימרה בכוח [...] את שירי השרב השחונים שלה. (עמ' 331)

5.1.1 קמוט (ולא מקומט)

בדוגמות 1–3 תצורות בלתי צפויות מן השורש קמ"ט³⁰ בבינוני פעול. גם במשמעותו הבסיסית של שורש זה יש רכיב של עֲצֵמָה (אלימה). משום כך ניתן

"אני דופק את הנכדה של לִיפֶרסון" (עמ' 11), סותרת את כל עולם הערכים של פינס. בדוגמה 2 מעז העולה החדש ממרוקו, בוסקילה, לבקש עבודה ב"הנהלת חשבונות, בבית-הספר או במדגרה" (עמ' 27). על כך מגיב שלמה לויין שבוסקילה אמנם חצוף (כמי שמעז להתרומם למעלת בוני הארץ כמו ידיהם לפני עשרות שנים, לדעת כמוהם ולפגוע בהם), אך הוא יודע חשבון. בדוגמות לעיל שלו בוחר בתצורה הבלתי מסומנת (בין שהיא בעלת זיקה ישירה לצורה הפועלית של הקל בין שלא) כדי להציג את תחושתו של הנמען, הנפגע, כלפי המוען שהוא "עז-פנים, נוהג בגסות כלפי אחרים" (לעיל; ראה לעניין זה גם בלאו, תשי"ב; רוזן, 1957; מירקין, תשכ"ח; מור, 1995; דורון, תש"ס). בדוגמות 1, 3 הנמען הוא המורה פינס שלא יוציא מפיו דברי גנאי שחריפותם עוברת גבולות מסוימים. בדוגמה 2 הנמען הוא שלמה לויין המעודן ונעים ההליכות שאינו מחרף ומגדף את זולתו גם בשעותיו הקשות ביותר. כל אחד מהם משתמש רק בלקסמה חצוף ולא בחלופתה מחוצף שהעצמה הגלומה בה גדולה יותר.

30. השורש קמ"ט כבר מצוי במקרא בבניין קל בהוראת 'מעך, לחץ' (איוב טז, ז–ח) ובבניין פועל בהוראת: 'נלחץ, דוכא, נכרת' (איוב כב, טז). בלשון חז"ל נתחדשה בבניין פועל הוראה שנתבדלה משהו (בהתאם להוראה הפעילה שנתחדשה בה בבניין פיעל): 'נמעך, פוּנֵךְ, נעשו בו קמטים'. תצורת הבינוני מקומט משמעה בלשון חז"ל 'מעוך, עשוי קמטים-קמטים'. צורת

לצפות לגזירתו בצורתו הלא-מסומנת משירצה הסופר מסיבותיו שלו להימנע מהעצמת מעיכתו יותר מן המתחולל בישות הנמענת על פי הוראתו הבסיסית של השורש. כך הם הדברים כשהמספר מתאר באורח אובייקטיבי את צורתה של ישות כלשהי כהווייתה, ללא פרשנות סובייקטיבית. משום כך גרונם של הנשרים קמוט (2) וכך נראים "גרונות הנשר הקמוטים של האבות המייסדים" (3). גם תיאורו של ליברסון (שהיה אחד מבני חבורת העבודה על שם פייגה) אינו אלא כפי שהוא נראה בעיני הנכד (1). ואולי מתבטא בתיאור זה רצונו של הנכד להסתפק במה שהמציאות עשתה בו, או אפילו להפחית במידת מה את תוצאותיה הקשות, ולכן צווארו של ליברסון קמוט בלבד ולא מקומט (ראה גם עמ' 322). שִׁלּו מעדיף את גזירונותיו של בניין קל לצורך מימושה של המשמעות הלא-מסומנת והוא מציב כנגדן צורות גזורות פועל הנזקק אל הפועל לצורך מימושה של המשמעות המסומנת, קרי זו המבטאת עֲצמה.

5.1.2 רְבֻעַ (ולא מרובע)

בכל אחד מן ההקשרים שבדוגמות 4, 5 לעיל היינו מצפים לגזירתן של לקסמות מן השורש רב"ע בתצורת בינוני של פועל.³¹ אלא שעיון באותם הקשרים מעלה ששִׁלּו בוחר לצרכיו בתצורה הבלתי צפויה (והבלתי מסומנת) כדי שתשמש לו יסוד לשמות תואר לצורך ייחודן של ישויות שונות על פי צורתן בת ארבע הצלעות. הישות הייחודית עשויה להיות דוממת, כמו התרמיל הצבאי (4), או חיה, כמו ציקדה (5). תכונת "רביעיות" זו ללא תוספת כלשהי באמצעות התצורה היא החשובה בעיני שִׁלּו. משום כך הוא בוחר בתצורה גזורת הבינוני הפועל של הקל ולא בתצורה השכיחה גזורת הבינוני של בניין פועל (ראה גם עמ' 373).

הבינוני הפועל של הקל נתחדשה אף היא בלשון חז"ל בהוראה דומה: 'מכוון, מעוך, שיש בו קמטים'. בניגוד לעולה מתצורות בינוני פועל לעיל, עיון בחלופותיהן בבינוני פועל בלשונו של שִׁלּו אכן מצביע על כך שחשוב לו להשמיע באמצעות תצורה זו עֲצמה הנוספת על זו המצויה בהוראת השורש (לעיל) כדלהלן: (1) "היא אשה זקנה. גבוהה אבל כפופה. שעה היה עבה ולבן, פניה מקומטים" (עמ' 244); (2) "רואה את צווארו המקומט של סבא, את ראשו הקירח" (עמ' 372). התצורה בבינוני פועל מממשת חזותית את הזקנה ותוצאותיה. לעתים העצמת תוצאות הזקנה באמצעות קימוט העור אינה אלא התמונה שעולה בזיכרון (2). ואפשר שהעצמה זו (1) באה לפגוע משהו בצורתו החיצונית של מי שהנכד לא אהב בלשון המעטה. למשל, שולמית, אהובתו של סבא, שבעטייה עזב הסב את הכפר והלך לבית אבות.

31. המשמעות הראשונית של רְבֻעַ ומרובע (המופיעות שתייהן במקרא) דומה עד זהה (רְבֻעַ – עשוי בתבנית ריבוע, בעל ארבע צלעות שוות שהזוויות ביניהן ישרות; מרובע – עשוי בתבנית ריבוע, בעל ארבע צלעות שוות). התצורה מרובע לגזירותיה השונות מצויה בלשון חז"ל. כנגד השימוש שעושה שִׁלּו בתצורה רבוע לעיל הוא מבדל את צורת הבינוני של הפועל, מרובע, להוראת מה שמתבצע באמצעות ארבעה מכשירים, כלהלן: "רילוב היה מביט כך במבט המרובע המפורסם שלו – שתי עיניים מלוכסנות ושני לועי רובה עגולים" (ואומר "עמ' 45). העצמת הפעילות (ראייה) עולה מריבוע: ריבוי האמצעים שבאמצעותם היא מתבצעת ("שתי עיניים" ו"שני לועי רובים").

6. חריגות: חילופי תצורה בינוני פועל (קל) – בינוני פועל

6.1 מלוהט (ולא לוהט)

נמצא בטקסט הנבדק גם חילוף בין הבינוני הפועל ("לוהט") לבין הבינוני של בניין פועל ("מלוהט")³² שאינו צפוי: "אמרו מלות סתר ש'הניפו אותם ברוח חזקה' [...]. מלוהטים ועצומי עיניים" (עמ' 10).

אם אכן בחר שלו להמיר את הבינוני הפועל הצפוי, לוהט, בחלופה "לוהטת" יותר המבטאת עצמה, למשל, היינו מצפים לתצורת בינוני פיעל, מלהט, שהיא חלופתו הטבעית של לוהט, ולא למלוהטים. אלא שביר לנו ששלו מעוניין בהעצמת כמיהתם של "החברים של סבא" לבוא לארץ ישראל כפי שמסופרים הדברים בפי נכדו ("החברים הללו [...] כך סיפר לי [...] עלו לכאן לפני הרבה שנים. [...] חלקם בקרונות של 'מוזיקים' [...] חלקם, רכובים על אוויו צפון בהירים [...] אחרים אמרו מלות סתר ש'הניפו אותם ברוח חזקה' והעתיקו אותם לכאן, מלוהטים ועצומי עיניים" (עמ' 10). אלה לא יכלו להגיע לארץ ישראל אלא בכוח איזו בערה פנימית אדירה. חיזוק לאותה בערה פנימית נמצא גם בתיאורם הנוסף, "עצומי עיניים". ולא די לשלו להבעיר את גיבוריו החולמים בשורש לה"ט שעצמתו אדירה כשלעצמה, אלא הוא נזקק גם לעצמה המיתוספת לתיאורם מעצמתו של בניין פועל השמורה בו מכוחו של בניין פיעל. אך מלהטת נדחית הן משום הפועליות שהיא נושאת עמה הן משום הגרימה שבה, ואילו שלו מעוניין אולי בבינוני של הפועל המעביר את רעיון הסבילות, שכן מי שאמרו "מלות סתר" ש'הניפו אותם ברוח חזקה" היו כשבוים בכמיהתם שלהם. מילותיהם, כוחן האדיר נושא אותם אתו, וכבר אין הם אדונים לעצמם או לרצונם. הם מלוהטים, בבחינת שבוים חלומותיהם המלהטים אותם.

32. בצד צורת הבינוני מלוהט שנתחדשה בלשון ימינו בהוראות (1) 'קלוי, מלובן באש'; (2) 'משולהב, מחומם', נתחדש בלשון ימי הביניים פועל בבניין פועל בהוראה דומה ('הובער, שולהב, לובן באש'). צורת הבינוני הפועל לוהט כבר מצויה בלשון המקרא (תה' קד, ד), וכן מצויה בה תצורה גזורה בניין פיעל שכולטת בה משמעות הגרימה: 'שרף, הבעיר' (יואל א, יט). שלו אמנם עושה שימוש מקביל גם בתצורת לוהט, אך גם אותה הוא מבדל לצורך מימושה של הוראת 'חום גבוה מאוד, בעיקר פיזי', כדלהלן: (1) "יכולתם של הזקנים לאחוז בידיהם כוסות לוהטות וללגום [...] מים רותחים" (עמ' 12); (2) "ישבתי [...] מתחת לזרמים הלוהטים של המים" (עמ' 379). שונה הדבר בדוגמה להלן: (3) "מנוחה שלמה שררה כאן [...] חרבות הויכוחים הלוהטים חדלו להתהפך" (עמ' 315). למרות ציפיה אפשרית ל"ויכוחים מלוהטים", הם לוהטים בלבד כי הכול השתנה: "מנוחה שלמה שררה כאן [...] הדי ההכרזות הגדולות נאלמו תחת מתק רגבי העפר, חרבות הויכוחים הלוהטים חדלו להתהפך" (עמ' 315). זהו בית הקברות של חלוצי העמק או כפי שהוא מכונה בפי הנכד, יוזם הקמתו, "בית העולם לחלוצים". כלומר, כל מה שהיה חי, תוסס, מלהט או מלוהט כבר חדל להתקיים (נעיר עוד ששלו בנה, כנראה, את מבצע "חרבות הויכוחים הלוהטים חדלו להתהפך" בזיקה ברורה ל"להט החרב המתהפכת" [בר' ג, כד]. גם זיקה ברורה זו אינה מאפשרת לו לבחור בהקשר זה במלוהטת ולו בגלל ריחוק צלילה מהמילה להט לעיל).

7. סיכום ביניים

צורות גזורות בניין פיעל (הכולל לדידנו את בניין פועל) החורגות מן השימוש הלשוני המקובל על דובר העברית בת ימינו, וכנגדן צורות בניין קל הנתפסות כחריגות, מלמדות על השימוש של שְׁלֹ בְּכָל התצורה להשמעת משמעות. מסקנות אלו ניתן היה להסיק בעיון בטקסט תוך כדי שימוש במודל תצורה-משמעות. מעיונו עולה ששְׁלֹ איננו מסתפק בכל גוני קשת המשמעויות המצויה בבניין פיעל מיסודה (דבקות בעשייה המתבטאת בדרך כלל בכוונת מכוון, בעצמה שמשמעה גם אינטנסיוויות, חזרה על הפעילות וכד'), אלא גם מוסיף עליהם את היצמדותו העקיבה של הפועל אל עשייתו שהיא תוצאה של דבקותו באותה פעילות (שהיא חזות הכול). ויותר מזה: באמצעות התצורות שנידונו לעיל הוא מייחד את דמויות גיבוריו, מייחד את רגשותיהם כלפי זולתם, את חשיבתם על הזולת הקרוב והרחוק, האהוב ושאינו אהוב. עשייה לשונית זו כל-כולה באה לאפשר לו לדייק באמירותיו. באמצעות בחירותיו הלשוניות הוא מנסה להחיות גוני משמעות שהושמעו באמצעות תצורות גזורות הבניינים פיעל-פועל בעבר ולבדל את התצורה המסוימת למשמעות המסוימת. עשייה לשונית זו נשתמעה גם מהשימוש החריג שעושה שְׁלֹ בתצורות גזורות בניין קל משורשים שדובר הלשון בן זמננו נוהג לגזור בבניין פיעל. האם יש בזה משום ראשית היערכות מחודשת של מערכת הבניינים בלשונו של שְׁלֹ? נתקשה להשיב על כך. בינתיים מצויה לנגד עינינו תמונה ראשונית וחלקית מאוד. כפי שכבר הוזכר לעיל, במאמר קודם (מור, 1999) נידונו יחסי תצורות גזורות בניין נפעל עם חלופותיהן גזורות בניינים אחרים וגוני המשמעות העולים מהם. מן התמונה החלקית לעיל אנו נוטים להשיב בחיוב על השאלה שלעיל. נעיר עוד שעל מגמה מעין זו המסתמנת בעיקר בשימושי לשון חריגים בבניינים נפעל, התפעל וקל בלשון העיתונות הצבענו במאמר נוסף (מור, 2000).

תם ולא נשלם. בהמשך מחקרנו תיבחן עשייתו הלשונית של שְׁלֹ בתצורות מן הבניינים האחרים כחלק ממערכת הבניינים ובתחומי תצורה אחרים בלשון שהם מעבר למערכת הפועל.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי, תרפ"ט-תר"ץ = י' אבינרי, "דרכי הלשון העברית בארץ-ישראל", לשוננו ב (תרפ"ט-תר"ץ), עמ' 197-210, 287-306
- אב"ש = א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים 1983-1984
- אורנן, 1971 = ע' אורנן, "בניינים ובסיסים, נטיות וגזירות", האוניברסיטה 16 (1971), עמ' 15-22
- אורנן, תשל"ו = ע' אורנן "על יצירת שרשים חדשים ועל כמה מלים מחודשות", לשוננו לעם ט (תשל"ו), עמ' 254-267

- אורנן, תש"ם = ע' אורנן, "עוד על הוראות הבניינים", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ד, ירושלים תש"ם, עמ' 1-9
- אורנוף, M. Aronoff, "Stems in Latin Verbal Morology", = 1992, *Morphology Now*, ed. M. Aronoff, Albany 1992, pp. 5-32
- בולוצקי, S. Bolozky, "Word Formation Strategies in the Hebrew Verb System: Denominative Verbs", *Afro-Asiatic Linguistics* 5/3 (1978), pp. 111-136
- בולוצקי, S. Bolozky, "Strategies of Modern Hebrew Verb Formation", *Hebrew Annual Review* 6 (1982), pp. 69-79
- בולוצקי, S. Bolozky, "Semantic Productivity and Word Frequency in Modern Hebrew Verb Formation", *Hebrew Studies* 27 (1986), pp. 38-46
- בולוצקי, S. Bolozky, *Measuring Productivity in Word Formation: The Case of Israeli Hebrew*, Leiden-Boston-Köln 1999
- בולינגר, D. Bolinger, *Meaning and Form*, London 1977 = 1977, בורוכובסקי, "התמשאות להגברת אינטנסיביות המבע", דברי המפגש השנתי האחד-עשר והשנים-עשר של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, בעריכת א' בורוכובסקי וי' טובין, באר-שב-תל-אביב 1996, עמ' 16-7
- בייבי, J. L. Bybee, *Morphology: A Study of The Relation between Meaning and Form*, Typological Studies in Language, 9, Amsterdam 1985
- בלאו, תשי"ב = י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ב), עמ' 81-67
- בן-חיים, תשי"ח = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 245-223 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 58-36; העמודים סומנו כאן על פי הקובץ)
- ברמן, תשל"ה = ר' ברמן, "מימוש המורפולוגי של תהליכים תחביריים במערכת הבניינים", בלשנות עברית חפ"שית 9 (תשל"ה), עמ' 39-25
- ברמן-ארונוסון, R. Berman-Aronson, *Modern Hebrew Structure*, = 1978, University Publishing Projects 1978
- ברמן-ארונוסון, R. Berman-Aronson, "Productivity in the Lexicon: New-Word Formation in Modern Hebrew", *Folia Linguistica* 2-4 (1987) 21, pp. 425-461
- גוניס, E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, revised... by A. E. Cowley, Oxford 1963

- J. Gropen, T. Epstein and L. Schumacher, "Context- = 1997, גרופן ואחרים, "Sensitive Verb Learning: Children's Ability to Associate Contextual Information with the Argument of a Verb", *Cognitive Linguistics* 8–2 (1997), pp. 137–182
- דורון, תש"ס = ע' דורון, "הבינוני הסביל", בלשנות עברית 47 (תש"ס), עמ' 39–62
 הר־זהב, תרפ"ט = צ' הר־זהב, "הבנינים בפעל העברי", לשוננו ב (תרפ"ט), עמ' 155–175
- זלוטקין, תרפ"ט = "בנין פֿעֿל", לשוננו ב (תרפ"ט), עמ' 22–34
- F. Ungerer and H.-J. Schmid, *An Introduction to* = 1996, יונגער ושמיד, *Cognitive Linguistics*, London–New York 1996
- J. Lyons, *Semantics*, 2, Cambridge 1977 = 1977, ליונס
- J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge = 1979, ליונס 1979
- מור, 1994 = ג' מור, תצורה ומשמעות: עיון בלשון הפרוזה של דוד פוגל, באר־שבע 1994
- מור, 1995 = ג' מור, "הבינוני כגרעיין של גזירות חדשות בעברית עכשווית", עם וספר ט (1995), עמ' 13–29
- מור, 1999 = ג' מור, "על תצורה ומשמעות בלשוננו של מאיר שלו (על פי "רומן רוסי")", דברי המפגש השנתי ה־15 של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, בעריכת ז' לבנת, רמת־גן 1999, עמ' 17–25
- מור, 2000 = ג' מור, "עוד על הוראות הבנינים בעברית עכשווית", חלקת לשון 29–32 (2000), עמ' 262–282
- מור, 2002 = ג' מור, "על ייחודים לשוניים אחדים בלשוננו של ש"י עגנון ב'שירה' הנוגעים לעברית המתחדשת", דברי המפגש השנתי ה־18 של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות, בעריכת א' שורצולד, רמת־גן תשס"ב, עמ' 23–24
- מור, 2003 = ג' מור, "בין לשוננו של דוד פוגל ללשוננו של מאיר שלו באשר לתצורה ומשמעות", עברית שפה חיה, 4, בעריכת ע' אורנן, ר' בן שחר וג' טורי, חיפה 2003, עמ' 221–240
- מור, תשס"ג = ג' מור, "על לשוננו של מאיר שלו בסוף המאה העשרים ועל לשוננו של דוד פוגל בתחילתה", דברי הקונגרס העולמי השלושה־עשר למדעי היהדות, אתר האינטרנט www.jewish-studies.org/PDFs/62.pdf
- מירקין, תשכ"ח = ר' מירקין, "משקל מפועל", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 140–152
- J. V. Marle, "On the Role of Semantics in Productivity = 1988, מרלה, *Yearbook of Morphology*, ed. G. Booij and J. V. Marle, Dordrecht/Providence 1988, pp. 95–154

- F. de Saussure, *A Course in General Linguistics*, La Salle = 1916, סוסיר, 1916
- D. Corbin, "Form, Structure and Meaning of Construct = 1989, קורבין, Words in an Associative and Stratified Lexical Component", *Yearbook of Morphology* 2, ed. G. Booij and J. V. Marle, Dordrecht/ Providence 1989, pp. 31–54
- D. A. Cruse, *Lexical Semantics*, Cambridge 1986 = 1986, קרוז, D. A. Cruse, *Meaning in Language, an Introduction to = 2000, קרוז, Semantics and Pragmatics*, Oxford 2000
- רוזן, 1957 = ח' רוזן, "מַפְעֵל בעברית הישראלית", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 148–139
- רוזן, תשט"ז = ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ז
- O. Schwarzwald, "Roots and Patterns in Modern = 1973, שורצולד, Hebrew Lexicon", *Hebrew Abstracts* 14 (1973), pp. 95–96
- O. Schwarzwald, "Frequency Factors as Determinants in = 1981, שורצולד, the Binyanim Meanings", *Hebrew Studies* 22 (1981), pp. 131–137
- שלו, 1989 = מ' שלו, רומן רוסי, תל-אביב 1989

מן העבודה במילון ההיסטורי

מרדכי מישור

זריות בתצורת הפועל

ד. צורות עתיד וציווי חלומות בפועלי ל' הפועל גרונית

בצורות העתיד והציווי של הקל בפועלי עה"פ גרונית ובפועלי לה"פ גרונית (ובכלל זה פועלי ל"א), עה"פ בדרך כלל פתוחה. בלשון המקרא כלל זה חל על פועלי עה"פ גרונית בחריגים מעטים, שבהם עה"פ חלומה,¹ ובפועלי לה"פ גרונית במידה מוחלטת או מוחלטת כמעט.²

בלשון מגילות מדבר יהודה מסתמנת נטייה להרחיב את תחום הצורות שבהן יש וי"ו אחרי עה"פ, כלומר שעה"פ בהן חלומה,³ ונטייה זו מתקיימת בלשון חכמים על טיפוסיה.⁴ הדברים אמורים בפועלי עה"פ גרונית, ואילו בפועלי לה"פ גרונית בלשון מגילות מדבר יהודה לעולם הכתיב חסר, ומן הסתם עה"פ בהם פתוחה. המעין בספרות המחקר יבין מתוך השתיקה שהוא הדין בלשון חכמים.

בארמית המקראית, בפועלי עה"פ גרונית ובפועלי לה"פ גרונית לעולם עה"פ פתוחה, אבל בניבי הארמית הבינונית של ארץ ישראל הנטייה לחולם חזקה מאוד, גם בפועלי עה"פ גרונית וגם בפועלי לה"פ גרונית. אותנו מעניינים כאן פועלי לה"פ גרונית. מן הארמית הגלילית הובאה במחקר⁵ צורת הציווי של תבע (בראשית רבה

* מאמר זה הוא הרביעי בסדרת מאמרים בנושא זריות בתצורת הפועל. שלושת המאמרים שנתפרסמו בעבר הם: א-ב – לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 291–293 [=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תש"ס, עמ' 296–298]; ג – ספר זיכרון לנ"ה טור-סיני, בעריכת י' ינאי, ירושלים תשנ"א, עמ' 61–66.

1. כגון תמעל (וי' ה, טו), וְיִנְהֹם (יש' ה, כט), תאחז (קה' ז, יח), ואחז (שמ' ד, ד); ראה ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מ' בן-אשר, ב: הפועל, ירושלים תשל"ב, § 22e, עמ' 512.

2. ברגשטרסר, שם, § 23, עמ' 514: אסלוח (יר' ה, ז) – קרי אַסְלַח; טַבַּח (בר' מג, טז) – אבל ראה רש"י.

3. והוא הדין בתעתיקי אורייגנס; ראה י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 262.

4. "בפועלי ע"ג [=עה"פ גרונית] באה עיקר הנטייה במשקל אפעול"ג (ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"ס, § 31.2, עמ' 99).

5. G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*, Leipzig 1905, עמ' 276.

מה;⁶ מן הארמית של התרגום הירושלמי הובאו צורות עתיד וצורות ציווי של מנע, פלח, פתח, תבע;⁷ מן הסורית של ארץ ישראל (הארמית הנוצרית) הובאו בלע, פתח, שבע, שמע, תמה;⁸ פלח.⁹

אגב התקנת הקורפוס לספרות העתיקה במפעל המילון ההיסטורי על דוגמאות אחדות לתצורת העתיד והציווי של פועלי לה"פ גרונית בווי"ר אחרי עה"פ, ואפילו בחולם מפורש. הדוגמאות שהצטברו במשך שנות עבודתנו אינן מרובות, אבל הן לוקטו מכתבי יד טובים; רובן מספרות התנאים, מיעוטן מן התלמוד הבבלי ומן הפיוט.

והרי הדוגמאות (בסדר האלף-בית של השורשים):¹⁰
גדע "ונתצתם את מזב"י¹¹ זו אבן שחצבה מתחילה. "ושברתם את מצב"י זו שחצב חציבה ועבדה. "ואשיר()ה]ם תשרפון באש" זו אשירה שנעשית תחילה לעבודה. "ופסיל' תשרפ' באש"¹² זו שהיתה נטועה ועבדה. אבידת כלאה. כלה שרופ שבור גדוע (ספרי דברים סא, כ"י וטיקן 32; פינקלשטיין, עמ' 126; הסיפה – "אבידת" וכו' – בכ"י זה בלבד).

מצא "אם אל המק' אש' יב' יי אלהי' מ' ש"י"¹³ דרוש על פי נביא. יכול תמתין עד שיומר לך נביא. ת' ל' "לשכנו תדרשו ובא' שמ"י". דרוש ומצוא ואחר כך יאמר לך נביא (ספרי דברים סב, כ"י וטיקן 32; פינקלשטיין, עמ' 127–128; נוסח אחר [ראה פינקלשטיין]: ומצא; ילקוט שמעוני: ואתה מוצא).

פסע אמ' ר' אלכסנדר אמ' ר' יהושע בן לוי. המתפלל צריך שיפסוע שלש פסיעות לאחוריו ואחר כך יתן שלום. תניא נמי הכי. המתפלל צריך שיפסוע שלש פסיעות לאחוריו ואחר כך יתן שלום. ואם לא עשה כן ראוי [לר] כאלו לא התפלל (בבלי, יומא נג ע"ב, כ"י אנלאו 271; וכן הוא בכ"י אנלאו 270, אלא שהסופר השמיט כמה תיבות מחמת הדומות: "אמ' ר' אלכסנדר אמ' ר' יהושע בן לוי. המתפלל צריך שיפסוע שלוש פסיעות לאחוריו וא"כ יתן שלום. ואם לא עשה כן" וכו'. בכ"י מינכן 6 ובכ"י מינכן 95: שיפסיע, וכן נוסח הדפוס).

6. ראה על כך להלן.

7. דלמן (הערה 5 לעיל), עמ' 271–270 S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian*; עמ' 173–172 Targum Fragments from the Cairo Genizah, Atlanta 1990.

8. Ch. Müller Kessler, *Grammatik des Christlich-Palästinisch-Aramäischen*, 1, Hildesheim–Zürich–New York 1991, עמ' 158–156.

9. א' טל, "המקור וצורתיו בארמית היהודית", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראש ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 210.

10. סימני התקנה: עיגול מעל לאות – ספק בקריאה; [] – תוספת במסירה; () – מחיקה במסירה; [] – תיקון במסירה; { } – ייתור במסירה.

11. דב' יב, ג.

12. בפסוק: "ופסילי אלהיהם תגדעון" (הסופר נקט את לשון דב' ז, ה).

13. דב' יב, ה.

מאמר זה מובא ב"פתרון שבעים המילים הבודדות" לרב סעדיה גאון, אגב הדיון בתיבה פִּפְשֶׁע (שמ"א כ, ג), ושם מנוקד: צריך שִׁפְסֹעַ שלוש פסיעות (כ"י קמברידג', ט"ש Ar.31.22; אלוני, עמ' 28).

פִּקֹּחַ ר' נתן או'. הרי הוא או' "ושמרו בני ישראל את השבת" וג'.¹⁴ פִּקֹּחַ עליו שבת אחד וישמר שבתות הרבה (מכילתא שבתא [כי תישא] א, כ"י אוקספורד 151, הורוביץ-רבין, עמ' 341; כ"י סנקט-פטרבורג, אנטונין 239: פִּקִּיחַ; מינכן 117: פִּיקֹּחַ; הורביץ-רבין בפנים: חלל. בדפוסים ראשונים [קושטה רע"ה, ונציה ש"ה] – ליתא).

וכן כמה שורות לאחר מכן: "ושמרו בני ישראל את" וג'. זו היא שהיה ר' נתן או'. פִּקֹּחַ עליו שבת אחת שיעשה שבתות הרבה (שם; הורביץ-רבין, עמ' 343; כ"י מינכן 117: פִּקֹּחַ; דפוסים ראשונים: חלל, וכן הורביץ-רבין בפנים). זו העדות היחידה במאגר לשימוש של בניין קל בהוראת 'פִּיקֹּחַ הגל' או 'פִּיקֹּחַ נפש', וייתכן שהצורה פִּקִּיחַ (=פִּקִּיחַ), בפיעל – כגרסת כ"י אנטונין – עומדת מאחוריה.

יחיה מתים ויוציא אסירי בור ופִּקֹּחַ עיני עורים (ספר זרובבל, קטע ב [מלכות ישמעאל?], עמ' תקג); בהשראת ישעיהו מב, ז: "לִפְקֹחַ עֵינִים עוֹרוֹת". **פִּתַּח מִנִּי** אם פתחת פעם אחת פתוח אפילו ק' פעמים. ת"ל "כי פתוח תפת" את ירך לו והעבט תעבי"י"¹⁵ (ספרי דברים קטז, כ"י וטיקן 32; פינקלשטיין, עמ' 175; שם בפנים: פתח).

ולמה "פתוח תפתח" שתי פעמים. פתוח ירך מלמטה (כד[ך]) שיפתח לך יד מלמעלה (תנחומא מאן, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 5029; מאן, עמ' קכא). **צָבַע** הצבע צובע לעצמו. לא יִצְבֹּעַ בשכר שאין עושין סחורה [בפירות] (ב)שביעית ולא בבכורת ולא בתרומות ולא בנבילות ולא בטריפות ולא בשקצים ולא ברמסים (משנה, שביעית ז, ג; כ"י קופמן; הווי"ו נמחקה בידי הנקדן. שאר המסירות: יצבע).

שָׁטַח לא ישטוח אדם את כליו ברשות הרבים לנגבן. אפי' מן הזיעה (תוספתא, שבת טז, כב; כ"י וינה, וכן דפוס ונציה רפ"א; כ"י ארפורט וכ"י לונדון: ישטח). אֲרוֹמֵמֶךְ אלהי אל רם ונשא. אשטוח כפי וידי לפניך אפרסה. "אליך יי אשא" (אברהם בן יצחק,¹⁶ יוצרות לשבת, ארוממך אלהי אל רם ונשא; כ"י קמברידג' ט"ש H5,11 [אוטוגרף המחבר]).

תָּבַע משתכבש ותירש ותשב {ב} בנה בית והקרב קרבן תבוע מלך ואבד זכר עמלק. אתה אומר. משתכבש ותירש ותשב בנה בית והקרב קרבן ותבוע מלך ואבד זכר

14. שמ' לא, טז.

15. דב' טו, ח.

16. חי בסביבות שנת 1000.

עמלק. או אינו מדבר אלא בכניסתך לארץ מיד. ת"ל "ועברתם את הירדן וישבתם בארץ" וג' "והיה המקום אשר יבחר יי אלהי בו" ¹⁷ (מכילתא לדברים יב, ה; כ"י קמברידג' מן הגניזה, על פי העתקת ש"ז שכתר, עמ' 191).

מלבד הצורות האלה, שבהן הגרונית היא בסוף התיבה, בִּידי עדויות לציווי של שני פועלי לה"פ גרונית בנטיית הנוכחים, שבהם יש תנועה אחר לה"פ: **זבח** בעה מיניה שמואל מרב הונא. מניין למתעסק בקדשים שהוא פסול. שני "ושחט את בין הבקר לפני יי". עד שתהא שחיטתו לשם בן הבקר. א"ל. ז(ה)[ו] בידינו היא. לעכב מניין. ת"ל "לרצונכם {ל} תזבחוהו". לרצונכם זבוחו. לדעתכם זבוחו (בבלי, חולין יג ע"א; כ"י וטיקן 122, וכן בדפוס). במקבילות בבבלי הגרסה תלויה בטיב המסירה: לרצונכם זבוחו. לדעתכם זבוחו (זבחים מו ע"ב; כ"י T 141 – X 893; הדפוס: זבוחו). לרצני זבוחו. לדעתכם זבוחו (מנחות קי ע"א; כ"י וטיקן 120; הדפוס: זבוחו. מסורת תימן [על פי מהדורת הרב עמר, ירושלים תש"ס] בכל מקום: זבוחו). **ברח** במדרש הגדול, בשלח יז, ח, כתוב: אמר להם [...] אם ינצחוני ברחו (מרגליות, עמ' שלט). אבל כנגד הגרסה הזאת, המונחת בפנים, כ"י להמן וכ"י מרגליות גורסים: ברוחו; ולפי עדות מכילתא דרשב"י, עמ' 119, בכ"י להמן מנוקד: ברוחו.

הצורות החלומות של העתיד והציווי של פועלי לה"פ גרונית, שהילכו בשולי דרך המלך של דקדוק לשון חכמינו, סופן שנדחקו כמעט לחלוטין, ובמסורת החיה לא שרדה, ככל הנראה, אלא צורת הנוכחים של הציווי זבוחו שבבבלי. נסיגתה של תצורה זו ניכרת בתולדות מסירת הטקסטים. בטקסט שעברו עליו ידי מנקדים יש שנמחקה וי"ו: **יצבוע** – **יצבע**; במקומות אחדים הצורה הוחלפה בצורה מוכרת יותר על ידי הפיכת וי"ו ליו"ד, כגון **יפסוע** – **יפסיע**, **זבוחו** – **זביחו**. במקרים אחרים נוספה אם קריאה והפועל נעשה שם חסר מובן בהקשר הנתון: **פקוח** – **פיקוח** (אבל ייתכן שהצורה המקורית היא **פקית**, כאמור); או שהוחלף מקומה של אם קריאה: **ומצוא** – **ומוצא**; ויש שהנוסח עבר גלגול נוסף: "ואתה מוצא".

מאלף המצב בתיבה ארמית דווקא – **תבוע** – ששרדה בדפוס ככתבה, אבל המהדיר-המפרש הציע לה מובן מחודש, שרק בדוחק מתיישב עם התוכן:

נמצא המלך עובר. אמר ליה חד: תבוע דיקיון ידי! [...] אלו אמרת: תבוע דיקיון דידן! [...] וכדו דאמרת: תבוע דיקיון ידי! [...] (בראשית רבה, מה, ה; מירקין-שבטיאל, עמ' 158–159).

"תבוע דיקין דידי" מתפרש שם: "תבוע המשפט שלי"; ולפירוש הצורה: "'תבוע' – על משקל: דרוש, בוז, וכדומה".

צורות אחדות ייתכן שצמחו מתוך גרר או הקבלה: ¹⁸ שרופ שבור גדוע; דרוש ומצוא. ואולי גם פתוח, גרירה אחר הפסוק הנדרש: "פְּתוּחַ תַּפְתַּח". דוגמה אחת, כאמור, מפוקפקת: פקוח (במכילתא), כנראה גלגול של פקח (כבקטע הגניזה). מעתה יש להעריך מחדש את משקלו של הכתיב אסלוח בירמיהו ה, ז.

הקיצורים הביבליוגרפיים

בראשית רבה = מדרש רבה, בראשית רבה, מהדורת מ"א מירקין, ב, תל-אביב תשי"ז

מדרש הגדול = מדרש הגדול על חמשה חומשי תורה, ספר שמות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשט"ז

מכילתא = מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"א הורוביץ וי"א רבין, פפד"ם תרצ"א
מכילתא דרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בן יוחי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו

מכילתא לדברים = ש"ז שטר, "תפארת ישראל" לכבוד ישראל לוי, ברסלוי תרע"א
ספר זרובבל = ש"א ורטהיימר, בתי מדרשות², חלק ב, ירושלים תשי"ג, עמ' תצה-תקה

ספרי דברים = ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט (ברלין ת"ש)

פתרון שבעים המלים הבודדות = נ' אלוני, "כתאב אלסבעין לפטה לרב סעדיה גאון", ספר הזכרון לכבוד יצחק יהודה גולדציהר, א, ירושלים תשי"ח, עמ' 1-48
תנחומא מאן = תנחומא, מדרש חדש, J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, Cincinnati 1940

18. השווה גרירה בכיוון הפוך, יפעול < יפעל: "סְמָה את עיני, קָטַע את ידי, שָׁבַר את רגלי" (משנה, בבא קמא ח, ז; כ"י פרמה); ראה הנמן (הערה 4 לעיל), עמ' 111 הערה 242 א (ושם הפניה לסעיף הדן בצורה סְמָה).

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

שמואל פסברג

“הבה נתחכמה לו” (שמות א, י) = ‘בואו נשתלט עליו’

לזכר פרופ' אהרן שפר

פרופ' אהרן שפר, שהלך לעולמו בִּי"ג בניסן תשס"ד, היה ידוע בקרב קהילת החוקרים כמומחה לשומרית ולאכדית, אך הוא היה ידען גדול גם בשאר השפות השמיות ובתחום הפילולוגיה השמית המשווה. לא אחת זכיתי לשמוע מפיו על מקבילות לשוניות מאירות עיניים בין העברית לבין השפות השמיות האחרות. בשיחות רעים הוא היה שב ואומר שרבות מן המילים בלקסיקון המקרא לא הובנו כראוי. הוא סבר שיש לפרש מילים רבות במקרא לאור שפות אחרות, ובייחוד לאור האכדית.

כידוע לכל מי שהכיר את פרופ' שפר, לא הפרסום היה העיקר אלא הרעיון. לזכרו אני מביא בשמו מקבילה אכדית-עברית אחת הקשורה למועד פטירתו, ערב חג הפסח.

אנו קוראים בהגדה “הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שְנֵאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ”. את המילה נתחכמה בפסוק זה, הלקוח מספר שמות א, י, קשרו המתרגמים הראשונים והאחרונים כאחד ל“חכמה” ועל כן תרגמוה כ“ננהג בחכמה או בערמה”.¹ למשל:

תרגום השבעים: Δεῦτε οὖν κατασοφισώμεθα αὐτοῦς

תרגום אונקלוס והפשיטתא: “הבו נתחַכֵּם להן”.

וולגטה: venite sapienter opprimamus eum

התפסיר של רב סעדיה גאון: “תעאלו נחתאל להם”.

Tanakh (Jewish Publication Society): Let us deal shrewdly with them.

Anchor Bible: Let us be wise concerning him.

1. כך הבינו גם את ההיקרות השנייה במקרא של הפועל בבניין התפעל בפסוק “אל תהי צדיק הרבה ואל תתַחַכֵּם יותר” (קה' ז, טז).

ואולם פשר זה לא היה מקובל על פרופ' שפר. לאור האכדית ואף לאור הערבית, הוא סבר שיש לפרש נתחכמה בהוראה 'נשתלט'. הוא הסיק מסקנה זו מההשוואה לפועל האכדי ekēmu 'לקחת ממישהו בכוח או לכבוש'.² לדעתו, פירוש זה נתמך בפועל חֲכָם בערבית שהוראתו 'שלט' (בבניינים הראשון, החמישי והשמיני) ובשמות העצם חֲכָם 'שליט' ו-חֲכֻמָּה 'שלטון'.³ לדעת פרופ' שפר, שיעורו של הפסוק הוא "בואו נשתלט עליו שמא ירבה...".

אמור מעתה: המצרים ביקשו להשתלט על בני ישראל בכוח ולא בחכמה או בערמה.

2. CAD 4:64-69: "take away (by force) [...] to annex, conquer"; AHw 194: "wegnehmen". פון זודן הציע בהיסוס לגזור את הפועל מהשורש עכ"ם.
3. ראה למשל E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1863 עמ' 618-616, עמ' 618-616, ובערבית הספרותית החדשה ד' איילון ופ' שנער, מלון ערבי עברי ללשון הערבית החדשה, ירושלים תש"ז, עמ' 78. במילונים לערבית ההוראה של שלט קשורה להוראה של 'הפעיל סמכות שיפוטית'.

"כלי חמס מכרתיהם" (בר' מט, ה) :

קריאה חדשה בכתוב והבהרת הקללה לשמעון ולוי

תגובה למאמרו של מ' פלורנטין, "כלי חמס מכרתיהם" (בר' מט, ה) והנוסח השומרוני של התורה", לשוננו סג (תשס"א), עמ' 189–202

לאחרונה נתפרסם מאמר ב"לשוננו" שיוחד לצלע המוקשה "כלי חמס מכרתיהם" לאור הנוסח השומרוני, ובו דיון נרחב בתרגומי הפסוק, בפירושו המסורתיים ובפירושו בעת החדשה. ברם הדיון בסוגיה זו לא מוצה. בכוונתי להלן לציין מחקרים אחדים בנושא זה שלא הוזכרו במאמר, לדון באופן כולל בדברי יעקב על שמעון ולוי ובייחוד בצלע המוקשה "כלי חמס מכרתיהם", ולהציע קריאה חדשה שתאפשר להבין נכונה את הצלע הזאת, תבהיר את השפעות הבנתה על הקטע כולו ותבסס את הגדרת דברי יעקב על שמעון ולוי כקללה מתחילתם ועד סופם.

מאמרו של פלורנטין סוקר בהרחבה את מחקרה של הצלע הזאת ובייחוד את המחקרים על המילה מכרתיהם, אך סקירה זו אינה שלמה וחסרים בה דברי פרשנים חשובים¹ ומחקרים מיוחדים. אציין בקצרה רק מחקרים מקיפים על דברי יעקב על שמעון ולוי (בר' מט, ה–ז) ומונוגרפיות מקיפות ביותר על ברכת יעקב (בר' מט) שלא הוזכרו. במחקרים אלה נידונה המילה מכרתיהם בהרחבה ומאוזכרת בהם ביבליוגרפיה מקיפה.

נזכיר שני מאמרים שיש בהם דיון נרחב ביותר על הכתוב "כלי חמס מכרתיהם" ובייחוד על המילה מכרתיהם.

קאקו הקדיש למילה מכרתיהם דיון נרחב ביותר, תוך סקירה מפורטת ומקיפה של התרגומים העתיקים למקרא, של התרגומים היווניים, של התרגומים הארמיים, של התרגום הלטיני ואף של התרגום השומרוני הערבי של אבו סעיד. הוא הביא את פירושי חז"ל, את הפירושים המסורתיים ואף את המילונים הערביים-יהודיים ללשון המקרא. מאלה עבר קאקו לפרשנים ולחוקרים מודרניים ודן בהצעות הפרשנות

1. ראה למשל פירוש לספר בראשית שיצא לאחרונה ושם ביבליוגרפיה מפורטת: V. P. Hamilton, *The Book of Genesis, Chapters 18–50*, Michigan 1995, עמ' 649–653.

ובהצעות התיקון למילה. מסקנתו היא שמכרתיהם נגזרת ממכר ויש לפרש את הביטוי 'ממכרם, רכושם בחמס'².

מאמר מקיף המכיל 36 עמודים ייחד סטנלי גבירץ לדברי יעקב על שמעון ולוי, והדין בחרוז הראשון "שמעון ולוי אחים / כלי חמס מכרתיהם" משתרע על פני שישה עמודים. גבירץ הציע קריאות שונות ומשונות ואף נועזות ביותר לתקן את הטקסט עד שלא השאיר בחרוז זה מילה כנתינתה מלבד השמות שמעון ולוי:

שמעון ולוי אחים כלי
{ת}חמסם כרתיהם.

ותרגם לאנגלית: Simeon and Levi are spent owls / Cashiered hawks are they. המעוניין ב"נימוקים" ימצאם במאמרו.³

לאחרונה אף נכתבה מונוגרפיה מקיפה מאוד על ברכת יעקב (בר' מט) ובין היתר נידונו בה בהרחבה הצלע "כלי חמס מכרתיהם" והמילה מכרתיהם.⁴ במסקנות מאמרו של פלורנטין נאמר בין היתר ש"אוגרית ומגילות ים המלח לא תרמו לענייננו" (עמ' 202). ברם, ראוי לציין שהיו הצעות בעניין מכרותיהם שהתבססו על האוגריתית ועל מגילות ים המלח.

מאמרו של ברוק ואוטר, "הרקע הכנעני לבראשית מט",⁵ דן בהרחבה במילה מכרתיהם והוא מציע שהנוסח המקורי היה משריתיהם (בשל הזהות בין האותיות כ/ש בכתב הפניקי). הוא טוען שלאור המילה האוגריתית ת'ר (קטן) המקבילה למילה האכדית šerru (ילד), למילה הארמית šerū (התחלה) ולמילה העברית שרות (הקרי בירמיהו טו, יא), יש לתרגם את הכתוב: כְּלִי חִמְס מַצְעִירוֹתָם (מִלְדָתָם).⁶ קופנס הזכיר הצעה זו וקיבל אותה.⁷

2. A. Caquot, "Siméon et Levi sont frères... (Genese 49,5)", *De La Tôrah au Messie*, ed. M. Carrez, J. Doré and P. Grelot, Paris 1981, עמ' 113-119.

3. S. Gevirtz, "Simeon and Levi in 'The Blessing of Jacob' (Gen. 49:5-7)", *Hebrew Union College Annual* 52 (1981), עמ' 93-128. באותה שנה נתפרסם בנושא זה גם מאמרו של כהן:

M. Cohen, "Mekērōtēhem (Genesis XLIX:5)", *Vetus Testamentum* 31 (1981), עמ' 472-482. וראה גם את תשובתו של מרגלית: O. Margalith, "Mekērōtēhem (Genesis XLIX:5)", *Vetus Testamentum* 32 (1982), עמ' 101-102.

4. R. de Hoop, *Genesis 49 in its Literary and Historical Context*, Leiden 1999. וראה גם J. S. de Moor, "Genesis 49 and the Early History of Israel", *Past, Present, Future: The Deutoronomistic History and the Prophets*, Oudtestamentische Studien, 44, Leiden 2000, pp. 176-198; R. de Hoop, "Genesis and the Early History of Israel", *Ugarit Forschungen* 32 (2000), עמ' 675-706.

5. B. Vawter, "Canaanite Background of Genesis 49", *The Catholic Biblical Quarterly* 17 (1955), עמ' 1-18.

6. שם, עמ' 3-4.

7. J. Coppens, "La Bénédiction de Jacob: son carde historique à la lumière de

גם הצעה המבוססת על לשון מגילות ים המלח נמצאת במחקר, הלא היא הצעתו של אמרטון, לגרוס (מנ)־כרת במקום מכרתיהם ולהסתמך על המילה כור בכתבי קומראן במשמע 'מרחם' (אמם)⁸.

נראה לי שאין צורך לחזור ולציין את ההצעות המרובות שהוצעו לצלע זו, הן אלה הכוללות תיקונים בטקסט והן אלה הכוללות פרשנות לטקסט, והקורא ימצאן במחקרים שצינו לעיל.⁹ לפני שנציע קריאה חדשה לכתוב ומכאן פרשנות חדשה, נציין שפרט למילים "כלי חמס מכרתיהם" לא עוררו דברי יעקב על שמעון ולוי בפרק המכונה "ברכת יעקב" קשיים רבים בהבנתם המלאה:

שמעון ולוי אחים / כלי חמס מכרתיהם
בסדם אל תבוא נפשי / בקהלם אל תִּתְּד כְּבֹדִי
כי באפם הרגו איש / ובִּכְצָנָם עֲקְרוּ שׁוֹר
ארור אפם כי עז / ועברתם כי קִשְׁתָּה
אחלקם ביעקב / ואפיצם בישראל (בר' מט, ה-ז)

אי הבנת הצלע השנייה, "כלי חמס מכרתיהם", שבדברי יעקב על שמעון ולוי הכתובים בעשר הצלעות שלעיל, האפילה על הבנתן המלאה של עשר הצלעות. לית מאן דפליג שדברי יעקב הם בגדר דברי גנאי והגדרתם הספרותית היא קללה במסגרת הקללות והברכות הידועות לנו מן המקרא. הופעת המילה ארור בהם אינה מותרת ספק באשר להגדרתם כקללה, אך עם זאת לא נתבררה הקללה במלואה בשל אי הבנתה המדויקת של הצלע השנייה שבהם, "כלי חמס מכרתיהם".

אף על פי שעל צלע זו נכתב הרבה הן בפירושים הן במונוגרפיות שיוחדו לפרק, הן במאמרים מיוחדים שהוקדשו לדברי יעקב על שמעון ולוי בכלל ולצלע המוקשה שבהם בפרט, אני מציע קריאה חדשה, וממילא פירוש חדש לצלע הזאת. במקום

,paralleles Ougaritiques", *Studia in Veteris Testamenti pseudoepigrapha* 4 (1956) עמ' 97-115.

8. J. A. Emerton, "Some Difficult Words in Genesis 49", *Words and Meanings: Essays Presented to David Winton Thomas*, ed. P. R. Ackroyd and B. Lindars, Cambridge 1968, עמ' 81-93.

9. אעיר רק על הצעה אחת שהובאה במאמרו של פלורנטין, והיא הצעת יאנג. פלורנטין העיר שמאה וחמישים שנה קודם לכן הציע שד"ל ב"אוהב גר" אותה הצעה, היינו, שמכרותיהם משמשת להביע את האירוסין. יש להעיר ששד"ל חזר בו מהצעתו זו וכתב בפירושו לתורה: "בימי נעורי פירשתי מכרתיהם ענין התחתנות מלשון סורי ואחרי כמה שנים מצאתי שכן כתב ג"כ קלעריקוס ועתה רואה אנוכי שאין הפירוש הזה נכון [...] ונראין לי עתה דברי קצת קדמונים (פדר"א, תנחומא היירונימוס) שפירשו מכרותיהם כלי זין מל' יוניית וכן היא גם דעת אחרים ואין ספק כי מלות רבות באו מלשון הקודש ללשון יוניית" (פירוש שד"ל על חמשה חמשי תורה, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 193). שד"ל לא רק העיר שהוא חוזר בו, אלא ציין שהצעה זו כבר הוציע קלריקוס לפניו.

"כָּלִי חֶמֶס מְכַרְתִּיהֶם" אני מציע לגרוס שינוי מזערי של הפרדת מילים לעומת נוסח המסורה וניקוד שונה: "כָּל יֶחֱמֵס מְכַרְתִּיהֶם". קריאה חדשה זו נותנת פירוש פשוט, חד וחלק. יעקב קילל את שני האחים, שמעון ולוי, שמכורותיהם, נחלותיהם, אחוזותיהם, יהיו נחמסות בידי הכול, דהיינו שמעון ולוי יהיו חסרי נחלה. זו קללה מובהקת, והיא הקללה העיקרית והמרכזית בכל עשר הצלעות. כל יתר שמונה הצלעות מנמקות קללה זו. בתחילתן הן מציינות את קללתו ואת התרחקותו של יעקב מהם: "בסדרם אל תבוא נפשי / בקהלם אל תחד כבודי", לאחר מכן מובאים נימוקיו לקללה קשה זו: "כי באפם הרגו איש / וברצנם עקרו שור", ובהמשך הולכת הקללה ומוגדרת ביתר בהירות: בפתיחת הקללה במילה ארור, המאפיינת את הקללות, ובשימוש באמצעי מידה כנגד מידה. הוא מקלל את אפם שגרם למעשיהם: "ארור אפם כי עז / ועברתם כי קשתה". הסיום הוא התוצאה של הקללה: בשל חמיסת מכורותיהם יימצאו שמעון ולוי ללא נחלה, לכן "אחלקם ביעקב / ואפיצם בישראל".

ייתכן מאוד שניתן לתלות את מצב נחלתם של שמעון ולוי במעשיהם בקדמת הימים, מעשים שבגינם אביהם מקלל אותם. מצבו של לוי חסר הנחלה מוגדר במקום אחר במקרא: "על כן לא היה ללוי חלק ונחלה עם אחיו, ה' הוא נחלתו" (דב' י, ט). לפיכך בני ישראל נצטוו "ונתנו ללוויים מנחלת אחזתם ערים לשבת ומגרש לערים סביבתהם תתנו ללוויים" (במ' לה, ט), והדברים ידועים. גם מצבו של שמעון לא שפר ונחלתו הייתה למשיסה בידי האויבים (ראה שופטים א) ולא זה המקום להרחיב בנושא.

התיקון שאני מציע מבהיר שדברי יעקב על לוי ושמעון הם יחידה ספרותית אחת בת עשר צלעות הנתונה במסגרת (אינקלוזיו) של פתיחה וחתומה.¹⁰ בפתח באה הקללה ש"כל יחמס מכרתיהם" ובחתימה נאמרת התוצאה: "אחלקם ביעקב / ואפיצם בישראל".

ועתה לביאור הלשוני של הקריאה המוצעת. השימוש בכל במשמע 'כלל האויבים' מצוי במקרא ובייחוד בהקשר של קללה או של מצב קשה, כגון "ידו בכל ויד כל בו" (בר' טז, יב). דברים אלה נאמרו על ישמעאל, שבדומה לשמעון שכן במדבר ובספרו. הופעת המילה כל בלא פירוט אחריה מצויה גם בכתוב "כל שְׁתָּה תחת רגליו" (תה' ח, ז). והשווה במיוחד: "כָּלִי לְחֶמֶס יבוא" (חב' א, ט). חמס בזיקה למקום או לארץ מצוי במקרא, כגון "מדמי אדם וְחֶמֶס אָרֶץ, קריה וכל יִשְׁבֵּי בה" (חב' ב, ח), "כי חֶמֶס לבנון יִכְסֶּךְ / וְשֹׁד בהמות יִחִיתֶן" (שם, יז), וכן גם מִחֶמֶס אחיר יעקב" (עוב' י).

10. על אינקלוזיו במקרא ובספרות השמית של המזרח הקדמון ראה Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word-Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literatures*, Neukirchen-Vluyn 1984, עמ' 242–228.

המילה מכורה וברבים מכורות בכתיב מלא ובכתיב חסר במשמע 'ארץ, נחלה' מצויה ביחזקאל שלוש פעמים: "מְכֻרְתֵיךָ וּמִלְדֵיךָ מֵאֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי" (טז, ג), "אשר נבראת בארץ מְכֻרְתֵיךָ" (כא, לה), "והשבתי אתם ארץ פתרוס על ארץ מְכֻרְתֵיךָם" (כט, יד).

נראה לי שקריאה חדשה זו, המוצעת בלא תיקונים מופרזים, שיש לה בסיס בלשון העברית והמשתלבת היטב בקטע, הייתה ביסודו של הטקסט, ורק הפרדת מילים וחיבור מילים, תופעות הידועות לנו היטב ממסירת נוסח המקרא, גרמו לשיבושים ולתלי תלים של פרשנות.

על "הרהורים על תחיית העברית"

תגובה למאמרו של י' בלאו, "הרהורים על תחיית העברית",
לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 315–324

אחלק את דבריי לשני פרקים: (א) עניינים שבמחלוקת; (ב) עניינים של פגיעה בשמי הטוב.

א. עניינים שבמחלוקת

1. בלאו טוען (עמ' 317) כי הדור הראשון של דוברי העברית, שהיה מחניכי החברה היהודית המסורתית, היה בעל "חוש לשוני" עברי מפותח לגבי לשון התרבות שלו. "שילוב גורמים חד-פעמי בין מציאות יודעי עברית, יוצאי החברה היהודית המסורתית, אידאל ההחייאה והיעדר לשון מתחרה כוללת, שהעברית הייתה צריכה להתחרות עמה ולעקרה, הוא שאפשר את המאורע החד-פעמי של 'נס' תחיית העברית" (עמ' 319). מתיאור זה נובע שהעברית הילידית שבפי דור ילדי המהגרים היא בעיקרה אותה עברית קדומה שדיבר דור המהגרים. בכתיים ובכתי הספר הוקנתה המורשת הספרותית העברית, ועשו זאת הורים ומורים "שהפנימו את המבנה הלשוני של העברית העתיקה" (עמ' 321).

לדעת בלאו (עמ' 320–321), הניסיונות לתאר את תחיית העברית כתהליך של היווצרות לשונות פידג'ין וקראול הוא מוטעה, משום ש"החומר על הדור הראשון של דוברי עברית שבידינו מייצג לשון מושתתת על המקורות ואינו מניח מקום לא להנחת הפידג'ין ולא לקראוליציה ולא לדה-קראוליציה".

ותגובתי: "חוש לשוני" אינו מושג בלשני. הוא מטשטש את העובדה שהעברית שבפי דור המהגרים, הדור הראשון של דוברי העברית, אף אם אחדים שלטו בה היטב, לא הייתה לשון אמם אלא לשון נלמדת. המונחים הבלשניים המתארים את החוש הלשוני של הדובר הילדי, כגון "צורה פנימית" (הומבולדט), langue (סוסיר), או "כשירות לשונית" (צ'ומסקי) אינם חלים על דוברים אלה, שכן רק דוברים ילידיים ממש הם בעלי כשירות לשונית מלאה. חוש לשוני הוא תכונה אישית, ודוברים שונים עשויים להיות ניחנים בה ברמות שונות. כשירות לשונית היא תכונת הדובר הילדי, ולהוציא מקרים פתולוגיים, כל דובר ילידי ניחן בה בכל מאת האחרים.

הטענה בדבר "היעדר לשון מתחרה כוללת" אינה מדויקת. אמנם בתקופת העלייה

הראשונה זה היה המצב, אלא שבתקופה זו היו הישגי העברית החיה צנועים ביותר. התנופה העיקרית לתקומת העברית המדוברת באה עם תחילת העלייה השנייה (1904–1905) והתהליך התרחש בקרב עולים אלה (כמובן, תוך מגע מסוים עם דוברי העברית מהעלייה הראשונה). לבני העלייה השנייה הייתה גם הייתה לשון אם אחידה, הלא היא היידיש. ההחלטה של חלקם שלא להשתמש ביידיש ולהתחיל להשתמש בעברית, ובעיקר החלטת המוסדות לחנך את הדור הצעיר בעברית, היא שהכריעה את הכף לטובת תקומת העברית הישראלית כשפה חדשה. השפה שבפי העולים הייתה תערובת של שני סוגי תשומה: מצד העברית הקדומה – מורפולוגיה, תחביר הצירוף ואוצר מילים (גם אוצר המילים המיוחד הוא ברובו על דרך התבניות הקלאסיות), ומצד היידיש (ולשונות אירופה נוספות) – פונולוגיה, סמנטיקה, פרגמטיקה לשונית ותחביר המשפט. בפיהם של דור המהגרים זו הייתה לשון בלתי אחידה שהושפעה במידה ניכרת מגורמים אישיים שונים של כל דובר, ובכלל זה רמות שונות של חוש לשוני. לשונם של דור הדוברים הילידים הייתה אחידה יותר, והחלו להתרחש בה תהליכי לשון נורמליים שקיימים בכל לשון. לשון זו אינה המשך ישיר לעברית הקדומה אלא מערכת לשונית חדשה. אופן התהוותה מזכיר בעניינים אחדים את התהוותן של לשונות קראוליות מתוך לשונות פידג'ין, שהרי גם באלו התשומה שהדובר הילידי סופג מדור ההורים היא בלתי אחידה, ואף על פי כן הלשון הטבעית של דור הילדים נעשית לשון אם טבעית ואחידה. יש אפוא טעם בהשוואה בין התהוותן של לשונות פידג'ין וקראול ובין התהוותה של העברית הישראלית על בסיס הגורמים הסוציו-בלשניים המשותפים, אף אם יש גורמים חברתיים אחרים שהם שונים בתכלית.

2. בלאו מאמין שיש במדעי הרוח "אפנות": "בשנות השמונים של המאה העשרים הציפה את הבלשנות אפנת הפידג'יניזציה והקראוליציה" (עמ' 320, ובכמה מקומות נוספים), ושהניסיון להציג את תקומת העברית דרך הפריזמה של אסכולת פידג'ין-קראול היא אפנה שכזאת.

תגובתי: עולם הידע שלנו מתפתח דרך התפתחותן של אסכולות. הניסיון להציג אסכולות כאילו היו אפנות (כאילו מדובר בבגדים או בריהוט) טומן בחובו במובלע את ההנחה המוקדמת שמי שנתפס לאפנות אינו עוסק במדע, ושמי שאינו נכנע לאפנות עוסק בעבודה מדעית. אבל אין עבודה מדעית בעלמא. במדע, וכך גם במדעי הרוח, יש נקודות מוצא ונקודות ראות הקודמות לעצם המחקר, ואלו מגובשות בצורת אסכולות. אסכולות באות והולכות ומביאות עמן נקודות ראות חדשות. בלאו עצמו אינו איש מדע סתם המנותק מאסכולה, כי אם חניך אסכולת הבלשנות ההיסטורית המשווה כפי שנתגבשה בסוף המאה התשע-עשרה ועיקר עבודתו המדעית הוא במסגרת אותה אסכולה. כינויה של אסכולה כאפנה הוא אמצעי שיח המקל ראש בקיומה של האסכולה ומפגין את היציבות המדעית לכאורה של הדובר שאינו נסחף בזרם האפנות.

3. לדעת בלאו המונח "תחייה" הוא מונח ראוי לתהליך התקומה של העברית הישראלית, ראשית בשל ההמשכיות הבסיסית שבין העברית הקדומה לעברית החדשה, ושנית בשל החדרפעימיות של התהליך, שהיה בבחינת "נס" (עמ' 319). אמנם בלאו עצמו שם את המילה נס במירכאות כדי להתרחק מהבנה מילולית מדי של המושג. עם זאת הוא משתמש בו כדי להדגיש שתהליך זה אין לו אח ורע בתולדות הלשונות.

תגובתי: תקומת העברית היא אכן חד־פעמית במובנים מסוימים, אבל אין כאן שום תופעה שמחוץ לגדרם של תהליכים סוציו־בלשניים רגילים. החדרפעימי נעוץ במפגש הייחודי בין גורמים שונים, אולם תהליך זה לא היה תהליך של תחייה אלא תהליך של תקומה או של התהוות, שמרכיביו ידועים ומקובלים בהתהוותן של לשונות. האידאולוגיה העמוקה שאפשרה את תקומת העברית למרות קיומה של שפת אם משותפת אחרת, קיימת למשל גם במשפחות של דוברי אספרנטו המגדלות ילדים דוברי אספרנטו. גם כאן יש תהליך של נאטיביזציה, שבו לשון בלתי ילידית שלמד דור ההורים הופכת ללשון ילידית טבעית בפי הילדים. הרעיון של לשונות סובסטרט וסופרסטרט התורמות חלקים שונים לתקומתה של לשון חדשה וכן תופעות אחרות של מגע עמוק בין לשונות – כל אלה הם תהליכי לשון אוניברסליים. אפשר לכנות מפגש ייחודי של תנאים סוציו־בלשניים כחדרפעימי, אך אין צורך להקנות לו כינוי מיתולוגי, מה גם שהלשון שקמה לא הייתה הלשון שמתה.

דומה הדבר להבדל בין הביטוי "בריאת העולם", מונח תאולוגי־תרבותי אשר פייזיקאים לא ישתמשו בו, לבין "התהוות" או "היווצרות היקום". באופן דומה, הביטוי "תחיית העברית" הוא מונח תרבותי־פוליטי המעיד על התפעמות הרגש מצד הדובר. עדיף לדבר על תקומה, על היווצרות או על התהוות של לשונות (כולם תרגומים של emergence). מתוך המבחר האפשרי בעברית אני מעדיף "תקומה" כדי להדגיש את היבט הכוונה של הדוברים. לטעמי, הביטויים "התהוות" ו"היווצרות" מתאימים יותר ללשונות פידג'ין קלאסיות, שנוצרו לא מתוך כוונה אלא בכורח הנסיבות. בלאו (עמ' 324) מתלונן על שלמה יזרעאל שבחר "במילה החיזורת 'התהוות'". אכן זוהי מילה חיזורת, כדינם של מונחים מדעיים רבים שאינם כוללים בתוכם את היחס הערכי של החוקר כלפי מושא מחקרו. גם "היווצרות היקום" הוא מונח חיזור יחסית ל"בריאת העולם".

4. בלאו סבור שלשון התרבות העברית החדשה ראויה לטיפוח. הוא אומר (עמ' 321):

לפי השקפתי אני, מן הראוי לטפח את הקשר בין לשוננו לבין העברית לכל תקופותיה, לראות בעברית החדשה חוליה בשרשרת תולדות העברית, למרות כל השינויים, לחזק את קשרה התרבותי עם העבר ולשמר את האחרות התרבותית המשתקפת בכל תקופות העברית, כולל העברית החדשה.

אני מסכים לכל מילה, ככל שהדברים אמורים בלשון התרבות. אך מכיוון שאני מכיר בהבחנה בין לשון אם ללשון תרבות, תפיסתי הכוללת בדבר חינוך לשוני מורכבת יותר.

חינוך לשוני טוב צריך להכיר בפער שבין לשון האם הילידית ובין לשון התרבות. המפגש של תלמיד עם צורות לשון הנחשבות בחברתו לשלבים קלאסיים של לשונו או ללשונות שהתקיימו בכפיפה אחת עם אותן לשונות קדומות, כגון העברית המקראית, לשון חז"ל, לשון ימי הביניים, ארמית המקרא, ארמית התלמוד, וכן עם טקסטים של אותן לשונות, כגון התנ"ך, המשנה, התלמוד, סידור התפילה, ספרות ימי הביניים, מעשיות חסידים וכו' הוא מפגש חשוב המעשיר את התלמיד והמאפשר לו להיות אזרח בן תרבות בחברתו. לשם כך יש לערוך תכנית לימודים שתחשוף את התלמיד לשלבים הקלאסיים של לשונו מבחינה טקסטואלית וגם מבחינה דקדוקית. כך יישארו שלבי לשון אלה חלק מלשון התרבות של התלמיד וישמר הרצף התרבותי שליווה את החברה היהודית במשך הדורות. ללא תכנית כזאת, והרי זהו המצב כיום, נוצרת בורות הולכת וגוברת של בני הנוער בספרות העברית הקלאסית, עד כדי כך שטקסט מקראי נרטיבי פשוט מציב אתגר פענוח כבד בפני התלמיד.

לשון התרבות עשויה להכיל גם חומרים הסותרים את לשון האם. אין בכך כל אסון. ידע התלמיד שכאשר הוא נדרש לשימוש בלשון התרבות ישתמש בצורה הלשונית הנלמדת הראויה ללשון זו, וכאשר הוא נדרש לשימוש בלשון האם ישתמש בצורה הילידית הראויה לה, והרי כך הדבר בכל לשונות התרבות בעולם.

לימוד השלבים הקלאסיים של העברית ולימוד צורות חלופיות לאלו שבלשון האם הם יסודות חשובים ביותר בחינוך הלשוני, אך אין הם תחליף ללימוד מודע של לשון האם. מדרך הטבע דוברי לשון האם שולטים בלשונם רק באופן אינטואיטיבי, אך אין הם מכירים את חוקיה באופן מודע. חשיפת חוקים אלה בפני התלמיד היא תהליך חינוכי העשוי להיות מעשיר ביותר, כשם שלימוד עקרונות המוזיקה מעשיר את האדם היודע לשיר ולנגן. חלק זה של החינוך הלשוני חסר במדינת ישראל, ובמקומו מוצבת בפני התלמיד מערכת נורמטיבית, נכונה יותר לכאורה, המבוססת על מבחר מתוך לשון התרבות. סוג זה של חינוך לשוני פוגם בביטחון העצמי של התלמיד, אשר לומד שבצעם הוא תמיד בחזקת לומד ואינו יודע, שהרי לעולם לא יגיע בלשון זו לרמת השליטה שהוא שולט באופן טבעי בלשונו הילידית. אין צריכה להיות שום סתירה בין הכרה מודעת של העברית הישראלית הילידית ובין התוודעות אל נורמות חברתיות לשוניות ואל שלבים מוקדמים של הלשון. שתיהן מטרות נעלות ויש לטפח את שתיהן, תוך מציאת האיזון הראוי. גם אם יש סתירות בין הלשון הילידית ובין לשון התרבות, אין בכך שום פסול. אם ידע התלמיד שבלשונו הילידית הוא אומר "חסר לי את הספרים האלה", "מתאים לך מדים" ו"ממש מעניין הכתבה הזאת", ושיש חוקיות באופן התבטאות זה (כוזר, 2002א), אבל באותה עת ידע גם שבלשון התרבות הנוהגת בחברתו יש לכתוב (ולעיתים גם לומר) "חסרים לי

הספרים האלה", "מתאימים לך מדים" ו"ממש מעניינת הכתבה הזאת", ושגם לאופן התבטאות זה יש חוקיות, הרי הוא יצא אך נשכר מן הידע זה ויטיב לנצל אותו. אך כאשר איש אינו יוצר אצלו מודעות ללשונו הילידית, זו משתרבת בכלי משים אל התבטאויותיו בלשון התרבות.

5. תוך דיון בתולדות החשיבה על תקומת העברית הישראלית ומעמדה בלאו טוען ש"חיים בלנק וחיים רוזן ז"ל ביקשו שיניחו ללשון (בחינת 'leave your language' 'alone') (עמ' 321). לראיה הוא מפנה את הקורא הפניה כללית אל קובץ מאמרי של בלנק "לשון בני אדם" ואל ספרו של רוזן "עברית טובה".

בלאו אינו מספק שום מראה מקום ספציפי, ואכן בשום מקום בספרים האלה ואף לא בשום כתבים אחרים שלהם לא דגלו בלשנים אלה בגישה של "הנח ללשונו". רוזן ובלנק פעלו למען ההכרה בעברית הישראלית כשפה חדשה, שונה מקודמותיה, אשר יש לה מערכת לשונית עצמאית, וזאת בניגוד לדעתו של זאב בן-חיים שטען במהלך אותו ויכוח ציבורי בראשית שנות החמישים שבעברית החדשה עדיין אין מערכת כזאת. כפועל יוצא מעמדתם זו האמינו רוזן ובלנק שניתן לתאר את העברית הישראלית תיאור מקיף שיש בו ניסוח של כלליה, ואילו בן-חיים (עמ' 44-45) חלק על עמדה זו. על כך נסב הוויכוח ביניהם ולא על "הנח ללשונו".

ודווקא בענייני לשון התרבות וטיפוחה רוזן (עמ' ו) לא התנגד לכך כלל:

אנו עומדים על סף "מדיניות לשון" חדשה לגמרי. הוכר הצורך לחפש את "לשון המופת" החדשה ולבנות את "העברית הרמה" לפיה. זוהי מטרה אסתטית-תרבותית שמחוץ למדע הלשון ושאין הבלשן רשאי לחלוק עליה. אבל עליו להכשיר את הקרקע למעשה כזה: אין יסוד בריא לכל דיבור על מדיניות-לשון, בטרם נדע את שכבות הלשון הקיימות בחברה (בכתב ובעל פה) לכל פרטיהן ונדע לזהות את הבדליהן האופייניים.

רוזן אמנם מגדיר את בנייתה של "העברית הרמה" כפעילות שאינה בתחום הבלשנות, אך הוא טוען כי "הוכר הצורך" בקיומה וכי זוהי "מטרה אסתטית-תרבותית [...] שאין הבלשן רשאי לחלוק עליה". רוזן מפגין כאן גישה חיובית למפעל זה. כל שהוא דורש הוא לגיטימציה למחקר שיזהה את כל שכבות הלשון, כולל השכבה הישראלית המדוברת, כלומר הילידית, כדי שמפעל זה יתבסס על אדנים בלשניים יציבים.

לסיכום פרק זה אעיר כי כמעט כל הדברים שאמרתי כאן מופיעים גם בספרי (כוזר, 2001). המעט שאינו מופיע, בעיקר דבריי בזכות החינוך הלשוני, אינם עומדים בסתירה לדברים שאמרתי בספרי והם מופיעים במאמר (כוזר, 2002) שבלאו קרא ואף העיר עליו. אף על פי כן אני מוכן לראות בנקודות 1-4 עניינים שבמחלוקת גרידא ובנקודה 5 טעות שנעשתה בתום לב. לא כך הדבר בנקודות שאציג בהמשך.

ב. עניינים של פגיעה בשמי הטוב

1. בעמ' 322 קובע בלאו כי לדעתי תיקוני לשון הם סימן היכר למיושנות או אף לסנליות, וכי מתקני הלשון הם זקנים ללא תקנה. הקביעה מבוססת על הוצאת ציטוט מהקשרו. אין לי מנוס אלא להאריך מעט כדי להחזיר את הציטוט להקשרו. במאמר ביקורת על ספרה של רות אלמגור-רמון "רגע של עברית" (כוזר, 2002) אמרתי:

היום התוכנית [רגע של עברית] בדרך כלל אינה פוסלת שימוש לשון קיים, אלא מציגה אותו, מסבירה את אופן התהוותו, ויחד עם זאת מציעה חלופה על-פי דרכה של העברית הקלאסית [...]. רוחה הקלילה יותר של התוכנית ודרכי הנועם שהיא נוקטת בהפניית השומעים לספרות המקור הן בלי ספק שיפור התואם את רוח התקופה. הדובר הילידי של ימינו אינו מעוניין לשמוע שלשונו אינה תקינה. ברוב המקרים אין הוא רואה את עצמו כדובר מתוסכל שאינו יודע את לשונו ועדיין נצרך להנחיה בלמידתה, עמדה שהייתה מקובלת בימיה הראשונים של העברית הישראלית, אלא כדובר בלתי-מתוסכל של שפתו הטבעית הקולחת מפיו בשטף. אבל כל דובר לשון בן-תרבות שמח להעשיר את לשונו ואת אופציות הביטוי העומדות לפניו, ומבחינה זו "רגע של עברית" עונה על צרכים אלה.

כלומר, עמדותי החיובית כלפי קיומה של לשון התרבות ואף לגבי שיפורה לא הייתה בגדר סוד ששמרתי בלבי. בהמשך אותו מאמר דנתי בשאלת קהל היעד של הספר. עקב מדיניות חינוך לקויה, ואולי גם עקב תהליכים אחרים, בני הנוער של היום מעוניינים פחות בספרים מסוג זה. לפיכך אמרתי:

זה שילדים לא מתעניינים בנושאים אלה, זה לא מכשול. [...] אבל לדעתי יש עדיין "פלח שוק" [...] שעשוי ליהנות ממנו, וזהו דור המדינה, אותו דור שהתנדנד ועדיין מתנדנד בין תחושת הדובר המתוסכל של ראשית העברית הישראלית לדובר שלשונו טבעית ושוטפת ופחות נלחצת ביד תקני הלשון. אלה שעדיין למדו דקדוק בהיקף נרחב, ושפיתחו עמדות נפשיות של עניין וסקרנות לסוגיות הלשון העברית המתפתחת.

הביאו לנו, אם כן, את הספר בהגיענו לחמישים, שישים, שמונים, כאשר נחגוג את חתונת הכסף או הזהב, או כשנעבור אל מגורי הזהב! האותיות הגדולות יחסית, האיורים הצבעוניים ונייר הכרזתו מבטיחים את חגיגותה של המתנה.

הדברים האחרונים מנוסחים בבדיחות הדעת. ממרומי 57 שנותי (דור המדינה) אני מוכן גם להעיד שאותיות גדולות עדיפות בעיניי ומקלות עליי את הקריאה, ושגם את חתונת הכסף כבר עברתי לפני כמה שנים טובות. שני הקטעים שהבאתי לעיל

מוכחים שיחסי לשיפור לשון התרבות הוא חיובי ושאינ בדבריי משום הטחת עלבון בזקנים.

והנה דבריי כפי שהם מצוטטים ומוסברים בידי בלאו (עמ' 321–322):

אם אמנם אני צודק [בכך שמן הראוי לטפח את הקשר בין לשוננו העברית לבין העברית לכל תקופותיה], יש להשתדל שלא להאיץ את השינויים המתרחשים בעברית החדשה ולא לבנות חומה שתחסום את גישתנו לעברנו. הקהל אכן מעוניין באופן אינסטינקטיווי בתיקוני לשון. יוכיחו זאת הפניות המרובות כל כך לאקדמיה ללשון העברית מכל שדרות העם כדי לקבל הדרכה לשונית. בוודאי אין מקום לראות בתיקוני לשון סימן היכר למיושנות [הערה 19: או אף סניליות, עיין בהמשך], כפי שרון כוזר רוצה לשכנעני. בסיום עוקצני של ביקורת על ספרה של רות אלמגור-רמון הוא כותב: "הביאו לנו, אם כן, את הספר בהגיענו לחמישים, שישים, שמונים, כאשר נחגוג את חתונת הכסף או הזהב, או כשנעבור על מגורי הזהב! האותיות הגדולות יחסית, האיורים הצבעוניים ונייר הכרמו מבטיחים את חגיגותה של המתנה" [הערה 21: ר' כוזר, "אין בו מתום אבל יש בו דופי", הארץ, מוסף "ספרים", 27 בפברואר 2002]. אם נדון את רון כוזר לכף המתינות, נסיק מן הפסקה הזאת שהוא מזהיר אותנו שלא נעסוק חלילה בשיפור לשוננו, שהרי אם כן נעשה, נהיה מיושנים ולא מתקדמים. אך אני מלא חשדות, שכוזר מרחיק לכת מכך ומאשימו שאנו מתקני הלשון לא רק מיושנים אלא אף זקנים ללא תקנה, [הערה 22: ושם אף סניליים] בני חמישים ולמעלה מזה.

לצערי, חוש ההומור של בלאו, שבעבר הסב לי עוגג לא מועט, אינו משעשע אותי כלל במקרה זה. נוטל לו בלאו קטע אשר מבכה באופן הומוריסטי את מצב העניינים ומתנחם בכך שעדיין יש ציבור יעד לספר, והופך אותו להזהרה נגד שיפור לשון התרבות ולעוקצנות כלפי זקנים סניליים. אם יש עוקצנות כלשהי בקטע זה, הרי זו עוקצנות עצמית.

המאמר שבו כתבתי את הדברים נקרא "כבר לא רש"ע" (רש"ע = רגע של עברית)*, וכותרתו מעידה שאני משבח את הפינה הרדיופונית על כך שהיא חדלה להיות פינה של "אל תאמר כך, אלא אמור כך" (כפי שהייתה בימיו של אבא בנדודי) והחלה להיות ידידותית יותר לשומע (בימיה של רות אלמגור-רמון). אין צריך לומר שכותרת זו מעידה ממילא שזוהי דעתי גם על הספר המיוסד על הפינה, ודבר זה מתברר היטב לכל הקורא את המאמר כולו.

* הערת מזכירות המערכת: בציון שם המאמר (הערה 21 במאמרו של בלאו) נשתרבה לצערנו טעות שמקורה בשלבי ההתקנה לדפוס. שם מאמרו של כוזר צ"ל כמצוין כאן: "כבר לא רש"ע". אין שינוי בשאר הפרטים (מקום הפרסום ומועדו).

2. בעמ' 322 קובע בלאו: "רון כוזר אף פרסם ספר רהוט ומסוגנן המתיימר להיות ספר מדעי, אך לטעמי אינו אלא תיאור חלקי של העובדות, וחסרים בו פרטים העשויים להפריך את השקפתו". ובהערה מוסיף בלאו: "בהרצאתי כיניתי את ספרו של כוזר 'פמפלט', אולם כינוי זה משמש חיבורים מצומצמים בהיקפם, וספרו של כוזר אינו כן. אך יתר התכונות המאפיינות פמפלטים אכן מצויות בספרו".

וכאן בוודאי מצפה הקורא למצוא כמה דוגמאות המאששות טענות אלה, אך אלה אינן קיימות. אם יש בספר תיאור חלקי של העובדות, ראוי היה לתת דוגמה אחת לפחות לעובדה שלא נזכרה בספר. אם חסרים בספר פרטים העשויים להפריך את השקפתי, יוצג נא אחד מהם למצער. המונח "פמפלט" הוא מונח שלילי המציין חיבורים קצרים, לעתים קרובות חיבורים פוליטיים, בדרך כלל שטחיים, המהווים כתב שטנה נגד אדם או נגד רעיון. בדבריו של בלאו אין שום ניסיון להוכיח את קיומם של מרכיבים כאלה בספרי. שנאתי כלפי מתקני הלשון היא דחליל שבלאו עצמו יצרו ואחר כך בא לתקפו.

3. בהמשך אותו עמוד קובע בלאו: "הוא נמנע מלנתח עובדות ומנתח במקום זאת את דעותיהם של מי שעסקו בעברית החדשה".

תמהני, האומנם לא מצא בלאו כ־300 עמודי הספר ויותר שום ניתוח של עובדות? האמנם מצא שם רק ניתוח של דעות? ונגיח שאכן חלק נכבד מספרי מוקדש לניתוח דעותיהם של מי שעסקו בעברית החדשה, מה פסול בכך? ספרי נקרא *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study*. כותרת המשנה פירושה: מחקר תרבות המבוסס על חקר השיח. יכול היה בלאו לטעון שאין זה ספר בלשני. טענה מעין זו שמעתי מפי אחדים מידידיי הבלשנים ואין בלבי דבר עליהם. אבל אין אפשר לבוא בטענות אל ספר המגדיר את עצמו כמחקר תרבות על שהוא עוסק באנשים? ואף על פי כן, אין ספרי עוסק באדם עצמו אלא בדמות המספר העולה מתוך הטקסטים שלו. בעמ' 102 אני מבחין בין הסופר למספר (author, narrator), בעמ' 110 אני מדבר על הפרסונה של השיח (discursive persona) ובעמ' 193 אני מדבר על *the authorial agent of a text*, ואלה רק דוגמאות ספורות. לא ערכתי ראיונות עם האנשים שעליהם כתבתי ולא ניתחתי את אישיותם משום זווית, חוץ מזו הטקסטואלית. דמות המספר שמפגין הכותב נבחנת בספר רק על סמך דברים שכתב הוא עצמו בטקסטים, ובעזרת כלי הניתוח של חקר השיח השוויתי שיח בלשני ושיח תרבותי-פוליטי והגעתי למסקנות בדבר הקשר בין שני סוגי שיח אלה.

4. ועדיין באותו עמוד: "כוזר בונה מסגרת על פי דעותיו הקדומות ומנסה לדחוס חלק של העובדות לתוך אותה מסגרת".

דעות קדומות אינן אלא אותן דעות שהכותב אינו מסכים להן. לאורך כל ספרי הפגנתי יחס של כבוד לדעותיהם של אחרים משום שאיני מאמין בהבחנה בין עמדה

מדעית לדעה קדומה. כל תאוריה מדעית מבוססת על תפיסתו של הכותב את המציאות, על האידאולוגיה שלו. תפיסתו את המציאות אינה המציאות עצמה ואף לא שיקוף אובייקטיבי שלה. אבל בלאו חוזר ומדגיש את ההבחנה הזאת (עמ' 315, 322), שכן לדעתו הוא אכן אוחד בעמדה מדעית ואילו אני אחוז בדעות קדומות. בספרי הקפדתי להבהיר מהי האידאולוגיה שלי ומהן האידאולוגיות שאני מתנגד להן. בכך אין משום הפגנת בוז או המעטת ערכו של האוחד בהן. בנוסף, בלאו טוען שאני בונה תאוריה על סמך עובדות חלקיות ומסתיר (ראה גם נקודה 2 לעיל) עובדות שאינן תואמות את התאוריה. זוהי האשמה בשרלטנות מדעית שאין לה כל ביסוס.

5. בשני מקומות בלאו מאשים אותי בהבעת רגשות שליליים כלפי הביטוי "תחייה". בעמ' 323 קובע בלאו: "כמעט נדמה לי שהמילים *revival* ו-*prescription* מעוררות בעת (phobia)". ובעמ' 324 קובע בלאו: "הזכרתי לעיל את סלידתו של חוזר מן המונח 'תחייה'". הקביעה שאני מבטא בספרי פוביה או סלידה מהמונח "תחייה" מציגה אותי כמי שמונע על כורחו במניעים פסיכולוגיים פסולים. בספרי אני מנתח את השימוש במונח "תחייה", וקובע כי מונח זה טעון מבחינה אידאולוגית וכי הוא עולה בקנה אחד עם תפיסות ציוניות בדבר תחיית העם היהודי במולדתו. יתר על כן, אני טוען שאמונה בתחיית העברית מדגישה את הייחודיות של האירוע כאירוע שאינו בר-ניתוח רציונלי, ובכך היא תורמת למסגרת מושגית החוסמת חשיבה על תקומת העברית כאירוע שיש לו יסודות סוציו-בלשניים נורמליים ובני-ניתוח. בלאו מזהה את התנגדותי למונח "תחייה" כסלידה או כפוביה, ובכך יוצר מצג שווא שלילי של אישיותי.

בניגוד לדברים שאמרתי לסיכום הפרק הקודם, אני רואה בדברים שהצגתי בפרק זה עניינים שבמחלוקת בלבד או טעויות שנעשו בתום לב. הפרסונה הטקסטואלית העולה מן הטקסט של בלאו מפגינה כאן ביקורת אישית עליי ועל אישיותי. מוטב היה לנקודות אלו אלמלא נאמרו.

ביבליוגרפיה

- אלמגור-רמון = ר' אלמגור-רמון, רגע של עברית, ירושלים תשס"א
 בלנק = ח' בלנק, לשון בני אדם, כינס מ' זינגר, ירושלים תשמ"ט
 בן-חיים = ז' בן-חיים, לשון עתיקה במציאות חדשה (שיחות על בעיות בלשון העברית החיה), לשוננו לעם ד (תשי"ג), ג-ד
 חוזר, R. Kuzar, *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic* = 2001
Cultural Study, Berlin 2001

כוזר, 2002א = ר' כוזר, "תבנית החג"ם הפשוטה בלשון המיוצגת כמדוברת",
 מדברים עברית, בעריכת ש' יזרעאל, תעודה, יח, תל-אביב תשס"ב, עמ'
 352-329

כוזר, 2002ב = ר' כוזר, "כבר לא רש"ע", הארץ, מוסף "ספרים", 27 בפברואר
 2002

רוזן = ח"ב רוזן, העברית שלנו: דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז

תעתיק פונטי של עברית מדוברת

תגובה למאמרו של ש' יזרעאל, "מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות לטקסטים", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 289–314

אחת המטרות של תעתיק פונטי היא הצגה גרפית של דיבור. אפשר לדרג תעתיקים שונים של קטע דיבור אחד בסולם שבתחתיתו התעתיק הרחב ביותר ובראשו התעתיק הצר ביותר. בתעתיק הרחב ביותר מסמנים רק את אבני הבניין הלשוניות של שפת המדבר, את הפונמות, ולמעשה התעתיק הפונטי הרחב ביותר הוא תעתיק פונמי. לעומתו, בתעתיק הפונטי, המוצב בראש הסולם, מציינים את כל הגוונים שבדיבור, גם את אלה המאפיינים את זהותו של המדבר ואת מצב רוחו. התעתיק הצר ביותר האידאלי הוא הצגה גרפית נאמנה, שוות ערך להקלטה עצמה.

חוקרים משתמשים בשלבים שונים בסולם התעתיק, לפי צורכיהם ויכולתם. לשם זיהוי של דובר משתמשים בתעתיק צר מאוד. לעומת זאת, לרוב צורכי הבלשנות אפשר להסתפק בתעתיק רחב מאוד, שהוא זהה לתעתיק פונמי שמצוינות בו רק יחידות הבניין המהותיות לשפה הנבדקת. כאמור, הצרכים השונים מכתבים את סוג התעתיק. אם מטרננו לגלות את אוצר המילים או את שכיחות המילים בשפה, נוכל להסתפק בתעתיק רחב. אך אם נרצה, למשל, לציין הבדלי הגייה דיאלקטיים או אישיים, לא נוכל להסתפק בתעתיק פונמי ויהא עלינו להשתמש בתעתיק צר יותר.

במאמרו הציג שלמה יזרעאל את מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד) וכלל בו שני תעתיקים לדוגמה. בדבריי אלו ארצה לדון בשיטת התעתיק שהוצגה שם, ומדבריי יובן גם מה נדרש לדעתי בתעתיק פונטי של עברית מדוברת. אפתח בתשכחות על שיטת התעתיק שנבחרה ואנמק מדוע זוהי הבחירה המוצלחת, אך אמשיך ואראה כי התעתיק המודגם אינו משתמש כראוי בשיטה שנבחרה. אסיים בהצבעה על החסר בתעתיק ובתמליל.¹

1. בעניין "תכתוב ותמלול" העירה רונית גדיש בלשוננו (סה [תשס"ג], עמ' 97), ואני מודה לפרופ' משה בראשר על שהפנני להערתה. מליאת האקדמיה קבעה בתשנ"ה את שם הפעולה תכתוב לציון ההעברה של טקסט מוקלט לכתב. מכיוון שבדבריי אלה אדון במאמרו של יזרעאל, אשתמש במונחים שלו.

שיטת התעתיק של יפ"א

אני מבקש לברך את מתכנני המאגר על החלטתם לתעתק את המאגר בתעתיק הפונטי הבין-לאומי בשיטת יפ"א (IPA – ראשי התיבות של International Phonetic Alphabet). מכיוון שלצערנו יש חוקרי לשון בארץ שאינם משתמשים בתעתיק הפונטי הזה, ננצל הזדמנות זו כדי להציג את מעלותיו.

הבחירה בסימני יפ"א היא תוצאה של תהליך ממושך שראשיתו בשנת 1886, בהקמת האגודה הפונטית הבין-לאומית. סימני יפ"א נבחרו בקפידה, והקווים המנחים היו פשטות בסימון מצד אחד ובחירה בסימנים שהם אינטואיטיביים לרוב החוקרים בעולם מצד שני. מעלה נוספת של סימני יפ"א היא מספרם המועט והעובדה שכל אחד מהם מוגדר בצורה חד-משמעית מבחינה מדעית. לוח יפ"א הוא בן עמוד אחד בלבד, אך עמוד תמים זה מסכם את הסימנים שהתקבלו על ידי קהילת הבלשנים, ומבחינה מסוימת הוא תמצית מדע הפונטיקה. כל הידוע להשתמש בלוח יכול לסמן או לפענח כל הגה מבחין הקיים בכל שפה משפות בני האדם. יתר על כן, די בעמוד האחד של לוח יפ"א כדי לתעתק (או לפענח) בכל דרגת דיוק הנדרשת למתעתק. הלוח מאפשר לסמן מחד גיסא תעתיק פונטי רחב ביותר, תעתיק פונמי, ומאידך גיסא אותו לוח עצמו מאפשר גם תעתיק פונטי צר ככל שמאפשרים אוזן המתעתק או מכשיריו. בעזרת הלוח אפשר לסמן גם את רוב ההגאים בלשונם של הלוקים בדיבורם. היודעים להשתמש בלוח יפ"א יכולים לסמן ולפענח גם תופעות על-מקטעיות כמו דרגות טעם, גבולות (של הברה, של קבוצת משמעות ושל קבוצת הנגנה), משך, טונמות והנגנה. סיכומו של דבר, שיטת התעתיק של יפ"א היא שיטה מדעית בין-לאומית, המאפשרת לסמן בצורה גרפית את רוב תופעות הלשון שבכל שפות העולם, ובכלל זה את הדיבור של הלוקים בדיבורם.

לוח יפ"א המעודכן הוא תמצית של ידע פונטי שהצטבר במשך שנים רבות. סיכום מעודכן של הוראות השימוש בו פורסם בספר יפ"א.² בקובץ ההנחיות אין מצוין שם מחבר, כי הוא פרי עבודה משותפת של פונטיקאים רבים במשך דורות, כמוסבר שם בהקדמה. לוח יפ"א המעודכן האחרון יצא בשנת 1996, והוא מפורסם בכל ספר בסיסי בפונטיקה שיצא מאז. אפשר להעתיק חינם את הלוח המעודכן מאתר האינטרנט של האגודה הפונטית הבין-לאומית: <http://www2.arts.gla.ac.uk/ipa/html3>.

2. IPA (= International Phonetic Association), *Handbook Of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*, ed. J. Esling, Cambridge 1999 (להלן: ספר יפ"א), עמ' 38–3.

3. מאתר זה אף ניתן להעתיק חינם את הגופנים (הפונטים) של לוח יפ"א למחשבי מקינטוש או למחשבי PC. באתר יש גם קישורים לרבים מתחומי ההתעניינות של העוסקים בפונטיקה בפרט ובבלשנות בכלל, ואפשר גם להאזין בו להקלטות של שפות שונות המתועדות בתעתיק פונטי.

למעשה, אין בנמצא שיטת תעתיק שגלומות בה האפשרויות ששיטת יפ"א מציגה, ומכיוון שעדיין אפשר למצוא בישראל תעתיקים שלא בשיטת יפ"א, יש לשבח את החלטת מתכנני המאגר שבחרו להשתמש בשיטת התעתיק של יפ"א, המקובלת והנפוצה כיום בעולם המדעי. אלא שיש לנו כמה הערות מהותיות באשר לתעתיק המוצג במאמרו של יזרעאל (להלן: יזרעאל), הן באשר למה שיש בו והן באשר לחסר בו.

רצוי שהתעתיק והתמליל ילכו בהקלטה העובדה שלקורא אין גישה להקלטות שהתעתיק והתמליל התבססו עליהן היא מגרעת, כי אין בידי הקורא דרך לבדוק אם התעתיק והתמליל אכן מהימנים.⁴ מגרעת נוספת קשורה בזהות המתעתק והמתמלל. מהערה 1 במאמרו של יזרעאל משתמע כי מי שערך את התמלילים לא ראה בהכרח את התעתיק הפונטי, ולהפך – המתעתק לא הוא שתמלל.⁵ כל המנוסה בהכנת תמליל רק על סמך שמע אוזן מודע לעובדה שמתמללים שונים "שומעים" באופן שונה. דוגמה לכך, מהמאגר המודגם עצמו, מביא בן-טולילה בבקשו להדגים את הבעייתיות במלאכת התמלול: הוא מביא ארבע גרסות של תמליל להקלטה אחת.⁶ ידוע שתעתיק פונטי מסייע לתמלול ושתעתיק המגובה בניתוח אקוסטי עדיף לעניין התמלול, כי הוא מסיר רבות מהעמימות. לפיכך מקובל כי מי שמתעתק הוא גם מי שמתמלל. אין זה מובן אפוא מדוע במאגר המודגם לא הוטל על מתעתק הדיבור גם לתמלל אותו (או לפחות להיות אחד מהמתמללים).

מכיוון שההקלטות לא צורפו למאמר, לא אתרכו בדבריי הבאים בנכונותו או באי-נכונותו של התעתיק, אלא אעלה נקודות הקשורות לתעתיק עצמו.

תעתיק המאגר

במאמר הוסבר שסוגריים מרובעים נבחרו לסמן חפיפה בדיבור, וסוגריים צומדים לסמן תעתיק פונטי.⁷ כל העוסק בבלשנות יודע שתעתיק פונטי מסומן בסוגריים מרובעים דווקא, ולכן יש לתמוה מדוע בחר המחבר דרך שונה מהמקובל בעולם הבלשנות. בכל מקרה, שימוש בסוגריים מרובעים שלא לסימון של תעתיק פונטי מבלבל את הקורא.

4. בהערה 1 במאמרו של יזרעאל נאמר שהתעתיקים "הותקנו ועובדו" [?] בידי יעל מימון" ושהגרסות הסופיות בתמליל ובתעתיק "עובדו" על ידי יזרעאל.

5. שם, עמ' 290.

6. "בן-טולילה", "השיחה הטבעית כנושא למחקר", אקדם (ידיעון האקדמיה ללשון העברית) 22 (שבט תשס"ג), עמ' 7-6.

7. יזרעאל, עמ' 291.

אוריינטציה פונולוגית

התעתיק הפונטי במאמר הוא "צר למחצה"⁸ והדבר מקובל לצרכים כמו זה של מאגר לשון. ידוע שאפילו בתעתיק צר יש לפעמים כמה דרכים לסמן הגה אחד,⁹ ומכיוון שהתעתיק צריך לשרת מאגר שאפשר יהיה לשחזר בעזרתו אוצר מילים, למשל, רצוי שהתעתיק הפונטי ידמה ככל האפשר לתעתיק פונולוגי (כלומר התעתיק יהיה בעל אוריינטציה פונולוגית). לפי עיקרון זה יפה תועתקה המילה אז בסימן [z] ולא בסימן [s].¹⁰ אבל לפי אותה שיטה היה צריך לתעתק את מימוש הבי"ת במילה מבסוט¹¹ ב-[b] ולא בסימן [p], וכן את מימוש הבי"ת באוהב¹² ב-[v] ולא בסימן [f], את מימוש הדל"ת בדפוק¹³ ב-[d] ולא בסימן [t], את מימוש הדל"ת בחודשים¹⁴ ב-[d] ולא בסימן [ð] ואת מימוש התי"ו במקלחת¹⁵ ב-[tʃ] (הסימן [t], ומתחתיו סימן לקוליות [ʃ]), בצירוף הסימן לאופן חיתוך ריוח יותר [ʔ] ולא בסימן [ð].¹⁶ גם בתנועות יש לשאוף לאוריינטציה פונולוגית. בעברית המדוברת אמנם יש לאין סוף ביצועים פונטיים, המתפרסים על רוב שטחו של טרפו התנועות, אך אין-סוף התנועות הוזה מתמין לחמש המשפחות של חמש התנועות הפונמיות בעברית.¹⁷ כמו בעיצורים, ראוי שסימן הבסיס בתעתיק הפונטי יהיה הסימן הפונולוגי והגיוון הפונטי האישי יסומן בסימנים דיאקריטיים. לפי זה יפה תעתקו את התנועה שאחרי מימוש הלמ"ד במילה לרמי בסימן [e].¹⁸ אם נניח ששמעו בהקלטה תנועה ממורכזת במילה לאסי,¹⁹ ראוי היה לסמנה [ē] ולא [ə], וכן במילה איזה²⁰ היה ראוי לסמן [ē] ולא [ə]. כן היה ראוי לסמן את זה שבאיזה²¹ בתנועה [e] ולא ב-[ē]. אף שמבחינה פונטית ייתכנו כמה אפשרויות סימון,²² ראוי שהאוריינטציה תהיה פונולוגית וכך תישמר גם העקיבות בשיטת התעתיק.

8. שם, עמ' 292 הערה 2.

9. ספר יפ"א, עמ' 30.

10. פעם בעמ' 313 ופעמיים בעמ' 314.

11. יורעאל, עמ' 313.

12. שם, עמ' 314.

13. שם, עמ' 313.

14. שם, עמ' 313.

15. שם, עמ' 313.

16. שם, עמ' 313.

17. אגב, ללא עדות של הקלטה או של ספקטרוגרמה אני מתקשה להאמין שבהקשר זה הייתה גם הידמות בקוליות.

18. A. Laufer, "Hebrew", *Handbook of the International Phonetic Association (IPA)*, ed. J. Esling, Cambridge 1999 (להלן: לאופר, עברית), עמ' 97.

19. יורעאל, עמ' 313.

20. שם, עמ' 314.

21. שם, עמ' 314.

22. ספר יפ"א, עמ' 30.

עקיבות בתעתיק

בתעתיק שבעמ' 312 מופיע [ka'con] וזהו המקור לתמליל המילה רצון. גם בעמ' 306 מתועתקת הצד"י שבעצרי פעמיים בסימן [c]. השימוש בסימן זה מעורר תמיהה: בתעתיק יפ"א הסימן [c] מוגדר "סותם חיכי בלתי-קולי", הקיים, למשל, כפונמה בהונגרית והוא נשמע כסותם שבין [k] ל-[t]. אני מניח שנפלה כאן שגיאת תעתיק, אולי בהשפעתה של שיטת כתב שאינה של יפ"א, והכוונה המקורית הייתה לציין כאן "מחוכך מכתשי בלתי-קולי" שסימונו ביפ"א [ts] (אגב, בלוח יפ"א אין שורה מיוחדת למחוכך, כי אפשר להתייחס אליו כאל צירוף של סותם ואחריו חוכך שווה-בסיס-חיתוך. ואכן ביפ"א מסמנים מחוכך על ידי צירוף סימנים, וכשרוצים להדגיש שבשפה מסוימת מחוכך הוא פונמה אחת, יפ"א מאפשר להוסיף קשת מעל לסימנים או מתחתיהם: /tʃ/ או /ts/). מכל מקום, בתעתיק שלפנינו אין אחידות, כי שאר מימושי הצד"י בו אכן מסומנים [ts].²³

דיוק בתעתיק

כאמור, ההקלטה לא צורפה לתעתיק, אך מניסיוני בתעתוק של עברית מדוברת ובניתוח אקוסטי שלה קשה לי להאמין בנכונות או בדיוק של כמה מסימני התעתיק שלפנינו. למשל, כבר שמעתי וראיתי אצל דוברים מסוימים ש-/n/ בסוף יחידת טעם (יוסבר להלן) מתקצרת וכי התנועה שלפניה מאונפפת, אך טרם מצאתי ש-/n/ בעברית נשמטת לגמרי. נכון ש"לא מצאתי" אינו ראיה, אך בכל זאת אני ממליץ לבדוק שוב את כל ההיקריוות של תופעה כזאת.²⁴

פעמים רבות מצאתי בניתוח אקוסטי של דיבור עברי טבעי, כי כשיש היקרות של שתי פונמות זהות בתוך קבוצת משמעות אחת, דוברי עברית מממשים רק פונמה אחת, ואפילו אותה אין הם מאריכים בדרך כלל (תופעה כזאת נצפתה גם בשפות אחרות). לכן הייתי ממליץ לבדוק שוב גם את התעתיק של רוח חבל ב-[xx].²⁵ לא מצאתי בעברית רהוטה שתי הברות מוטעמות סמוכות במילה אחת, ומשום כך סימון הטעמים על המילה מבאוסית²⁶ נראה לי שגוי.

תעתיק בסיוע ניתוח אקוסטי

נעיר הערה כללית הקשורה לדיוק ולמהימנות של התעתיק: תעתיק פונטי על סמך שִׁמְעֵ אֶרֶץ תְּלוּי בְּמִיּוֹמָתוֹ שֶׁל הַמַּתְעַתֵּק, ואפילו המתעתק מנוסה ומיומן, בסופו של דבר התעתיק הוא סובייקטיבי ולכן אין הוא נאמן. כיוס, כשתכנות לניתוח דיבור

23. ראה אצל, אצלי ויצאה שבעמ' 314.

24. למשל, פעמיים במילה נכון בעמ' 312; כאן ה-/n/ היא בתחילת הברה ובכל זאת נרשמה כאילו הושמטה!

25. יורעאל, עמ' 313 והערה 8.

26. שם, עמ' 297.

זמינות, ראוי לכל מתעתק להסתייע בניתוח ספקטוגרפי. שילוב של ניתוח על סמך שמע אוזן עם ניתוח אקוסטי מקובל כיום בעולם. הדבר רצוי מאוד, שכן הוא הופך את התעתיק הפונטי לאובייקטיבי יותר, ובסופו של דבר למדויק יותר.²⁷ לעניין זה נסתפק בדוגמה אחת: מתעתקים נוטים להשמיט הגאים הקצרים מסטנדרד מסוים, אך מתברר שכאשר הם מתבוננים בניתוח האקוסטי, הם רואים אפילו הגאים קצרים, ובהאזנה נוספת הם גם שומעים אותם.²⁸ בכל מקרה, ההתייחסות לתעתיק המגובה בניתוח אקוסטי זוכה לאמון רב של המשתמשים בתעתיק, ולכן רצוי שכל תעתיק פונטי יגובה בניתוח אקוסטי.

יחידות דיבור כרמה שמעל לרמה הפונולוגית

המחבר כותב שהלשון המדוברת מאורגנת ביחידות הנגנה, וטוען כי "קביעת גבולותיה של יחידת ההנגנה הן עניין מסובך הדורש מיומנות רבה". הוא מתלבט בשאלה "מה הם הסימנים הפורמליים ליחידה שאחריה אנו מצפים להמשך או אין אנו מצפים להמשך, וכיצד נסמן שאנו מפנים שאלה או בקשה לבן שיחנו". הוא ממשיך וקובע כי "שאלות אלה לא נתבררו עדיין בקשר לעברית [ההדגשה שלי]". המחבר מעלה "שאלה בסיסית נוספת" בעניין "מהות היחידות הקטנות מיחידת הנגנה, דהיינו היחידות המקבילות למילים".²⁹ על כל אלה יש להעיר כי שאלות כאלה נתבררו בשפות רבות וגם בעברית בת-זמננו. ראשית, במאמרי,³⁰ שיזרעאל עצמו ציטט בעמ' 289, יש דיון על חלוקת הדיבור לקבוצות משמעות ולקבוצות נשימה, ומובא שם אף פירוט של הרמזים הפיזיים הגורמים לחלוקה, בצירוף דוגמות בעברית. שנית, במאמר מצוטט זה יש הפניות למקורות נוספים, ובהם ספרי בנושא הנגנה.³¹ אילו עיינו המחבר ושאר חברי הפרויקט

27. ראה למשל M. J. Ball and J. Rahilly, *Phonetics – The Science of Speech*, London 1999, pp. 139, 154; L. Lavoie, "Some Influences on the Realization of for and four in American English", *Journal of the International Phonetic Association* 32 (2002) 2, p. 189; J. E. Clark and C. Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*², Oxford 1995, פרק 7.

28. ראה למשל D. Binnepoorte and C. Cucchiari, "Phonetic Transcription of Large Speech Corpora: How to Boost Efficiency Without Affecting Quality", *Proceedings of 15th ICPhS*, Barcelona 2003, p. 4; M. Wester, J. M. Kessens, C. Cucchiari and H. Strik, "Obtaining Phonetic Transcriptions: A Comparison Between Expert Listeners and a Continuous Speech Recognizer", *Language and Speech* 44 (2001) 3, עמ' 390.

29. יזרעאל, עמ' 289.

30. א' לאופר, "הפסקה בדיבור רצוף ופיסוק", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים, מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 277–294.

31. א' לאופר, הנגנה, מפרסומי המכון למדעי היהדות, יב, ירושלים תשמ"ז (להלן: לאופר, הנגנה).

במקורות אלה, היו מוצאים שם שיטה לניתוח הנגנתי המתאימה לעברית המדוברת בת־זמננו.³² יתר על כן, אפילו לא היו מקבלים את השיטה המוצעת לעברית, אילו היו לומדים-מעיינים בספר הנגנה טוב כלשהו גם אם אינו מיוחד לשפה העברית, לא זו בלבד ששאלותיהם בעניין יחידות הדיבור היו נפתרות, אלא היו מגלים שבתעתיק המאגר שלהם הם השמיטו שני עניינים בסיסיים שבלעדיהם לא תיתכן הבנה של משמעות הדיבור. כוונתי לכך שגם בתמלילים וגם בתעתיקים שבמאמר לא סומנו לא ה"עיקריות" ולא ה"הנגנה".

כדי שנוכל לעמוד ביתר פירוט על חשיבותם ועל נחיצותם של סימני העיקריות וההנגנה, נקדים ונדגים כאן את מה שאנו מכנים "מודל התקשורת המילולית".

מודל התקשורת המילולית

הדיבור מורכב מרצף יחידות (אפשר לכנותן מקטעים, סגמנטים) המשתרשות זו אחר זו. מקובל שברמה הבסיסית המקטעים הם בגודל של יחידות הבניין הקטנות ביותר – פונמות. כלומר, ברמת הבסיס נוכל לראות בדיבור (הן זה המופק על ידי המדבר הן זה הנתפס על ידי המאזין) רצף לינארי של פונמות (עיצורים ותנועות). לפי מודל התקשורת שלנו גם הרמות הגבוהות יותר בנויות במתכונת דומה, מרצף לינארי של מקטעים. לדוגמה: רמת הדיבור שמעל הרמה הפונמית היא רמת ההברה, וגם אותה נוכל לראות כרצף לינארי של מקטעים, אך הפעם כל מקטע ארוך יותר וגודלו כגודל של הברה. ברמה שמעליה גודל המקטע הוא יחידת הטעם (לא נגדיר כאן את המונח, אך כדי לתת מושג-מה עליו נוכל לדמותו בפשטות ל'מילה' או ל'מבע', ומקובל גם המונח foot). ברמה הבאה גודל המקטע הוא קבוצת המשמעות (גם כאן לא נגדיר את המונח ולשם פישוט נוכל לדמותה ל'פסוקית'), וברמה שמעליה גודל המקטע הוא קבוצת הנשימה (בפשטות נוכל לדמותה ל'משפט').³³ ברמה שמעל קבוצת הנשימה גודל המקטע הוא קבוצת ההנגנה.

נוסף לתכונה המשותפת הזאת לכל הרמות, שכל אחת מהן מורכבת משרשור של מקטעים, נוכל לגלות עוד שתי תכונות משותפות לרמות השונות: (1) מְקָטַע מורכב מאלמנטים שהם המקטעים שברמה שמתחתיו; (2) בכל מקטע יש אלמנט מרכזי

32. בחוברת התרגילים שסופחה לספרי הנגנה, תרגילים בהנגנה של עברית מדוברת,² ירושלים תשמ"ז, יש אלפי דוגמות לתרגול בעברית.

33. בפשטות נוכל לדמותה ל'פסקה'; להגדרה מלאה של המונח ראה לאופר, הנגנה, עמ' 64; עוד על "מודל התקשורת" ראה א' לאופר וא' טייטלבוים, "דיבור עברי מפי מחשב כחיקוי למודל תקשורת מילולית", דברי הקונגרס העולמי השנים עשר למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשנ"ט; A. Laufer, Y. Sonnenblick and A. Teitelbaum, "Fundamental Frequency Contour in Hebrew Synthesis by Rule – An Imitation of a Speech Communication Model", *ICPhS-99, Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*, San Francisco 1999, עמ' 65–69.

אחד לפחות המלכד את שאר האלמנטים שבו. לדוגמה, ברמת ההברה נוכל להבחין (1) שמקטע ההברה מורכב מפונמות שהן האלמנטים שברמה שמתחתיו; (2) שבכל הברה יש גרעין המלכד את ההגאים באופן שהקשר ביניהם בתוך הקבוצה הדוק יותר מהקשר שבין הגאים השייכים להברות שונות: פונמה אחת (בדרך כלל תנועה) משמשת גרעין המלכד את שאר הפונמות שבהברה ליחידה אחת. באופן דומה, הרמה של יחידת הטעם מורכבת מהברות שהן האלמנטים של הרמה שמתחת ליחידת הטעם, ונוסף לכך יש ביחידת הטעם גרעין (ההברה המוטעמת) המלכד את ההברות באופן שהקשר ביניהן בתוך הקבוצה הדוק יותר מהקשר בין הברות השייכות ליחידות טעם שונות.

להמחשת הדברים נביא להלן דוגמה ממשית של תקשורת מילולית בעברית. לפני כן נזכיר שבדיבור או בהאזנה איננו הוגים או שומעים פונמות שהן יחידות מופשטות. בדיבור אנו הוגים הגאים ממשיים, שהם נציגים של הפונמות אחרי שהושפעו מכל היחידות שברמות מעליהן, ואת הרמה הבסיסית הזאת נכנה "רמת האלופון". גם רמת האלופון היא שרשרת הגאים פיזיים שהדובר מפיך כדי להביע את רעיונו. רמה זו היא המגיעה באופן פיזי לאוזניו של המאזין, ומתוך ניתוח פיזי ולשוני של האלופונים מתפענחות רמות הדיבור השונות המאפשרות לו לתפוס את רעיון הדובר. במבט כמו אני מבקש סליחה, אני לא מדבר עברית, החלוקה לרמות התקשורת בדיבור עשויה להיות כלהלן:³⁴

0. ברמת האלופון (בסימון ברמה זו אין כל משמעות לסימן הרווח):
[ʔani miʔakef səliħa: ʔani loʊ meɖaber ʔivɹitʰ]

1. ברמת הפונמה (בסימון ברמה זו אין כל משמעות לסימן הרווח):
/ʔa ni mevakef səliħa ʔani lo meɖaber ʔivrit/

2. ברמת ההברה (הגבול בין המקטעים מסומן על ידי נקודות או על ידי רווחים):
/ʔa.ni me.va.kef se.li.ħa ʔa.ni lo me.da.ber ʔiv.rit/

3. ברמה של יחידת ההטעמה (המקטעים מסומנים על ידי קו תחתון ובכל מקטע יש סימן טעם אחד לפחות):

/ʔa'ni me.va'kef se.li'ħa ʔa'ni 'lo me.da'ber ʔiv'rit/

4. ברמה של יחידת קבוצת המשמעות (הגבול בין המקטעים מסומן על ידי קו מאונך (|)):
/ʔa'ni me.va''kef | se.li''ħa | ʔa'ni 'lo me.da'ber ʔiv''rit | /

5. ברמה של קבוצת הנשימה (הגבול בין המקטעים מסומן על ידי קו מאונך כפול (||)):
/ʔa'ni me.va''kef | se.li''ħa || ʔa'ni 'lo me.da'ber ʔiv''rit || /

34. רמת האלופון המוצגת היא תעתיק פונטי של דברי סגן נשיא ארצות הברית בשעתו, מר אל גור, בחגיגות יובל החמישים למדינת ישראל.

יש להדגיש שהמדבר משקע בדיבורו את רמות התקשורת השונות והן משפיעות זו על זו. מרמות הדיבור השונות נוצרת סינתזה שבסופה רק רמת האלופון המסונתזת היא היוצאת מפינו. אצל המאזין התהליך הפוך: לאוזניו מגיע גל קול שהוא תוצר של רמת האלופון הבסיסית של המדבר, ומהרמה הזאת הוא מסוגל לפענח את רמות התקשורת השונות.

לפי מודל התקשורת שלנו נוכל לתאר את רצף הדיבור כשרשרת של פונמות (הגאים), המתקבצות לשרשרת של הברות, המתקבצות לשרשרת של יחידות טעם (מילים), המתקבצות לשרשרת של קבוצות משמעות (או קבוצות מילים, פסוקיות), המתקבצות לשרשרת של קבוצות נשימה (או קבוצות מילים, משפטים), המתקבצות לשרשרת של קבוצות הגגנה (או שיח). בכל הרמות, למעט הרמה הבסיסית והרמה הגבוהה ביותר, נוכל לראות מבנה דומה: בכל מקטע יש מרכיב אחד לפחות המשמש גרעין היכול ללכד סביבו מרכיבים נוספים, וקבוצת כל המרכיבים היא המקטע של הרמה הנוכחית. כל אחת מרמות הדיבור תורמת לתקשורת ולפיכך יש לציינה בתעתיק הפונטי. בתמלילים ובתעתיקים שהוצגו במאמרו של יזרעאל לא סומנו שתי רמות דיבור חשובות הבאות לידי ביטוי בעיקריות ובהגגנה.

עיקריות וההבדל בינה ובין טעם

הרמה הגבוהה מרמת יחידת הטעם מכונה "קבוצת המשמעות" (sense group), והגרעין המלכד את הרמה הזאת מכונה "עיקריות" (prominence), ויש המכנים אותה (accentuation). במבצע הכתוב דן היה שוטר חרש כל אחת מהתיבות עשויה להיות עיקרית (לשמש גרעין של הקבוצה כולה), אך שינוי במיקום העיקריות גורר גם שינוי במשמעות של קבוצת המשמעות כולה. נסמן כאן את העיקריות בקו ניצב עלילי כפול [']. משמעו של המבצע [dan ha'ja fo'ter 'Xere] עשוי להיות הנגדה של דן לעומת נפתלי; במבצע [dan ha'ja fo'ter 'Xere] היה הוא גרעין הקבוצה, ומשמע המבצע יכול להיות דן היה בעבר שוטר חרש, אבל עכשיו הוא איננו בתפקיד זה; במבצע [dan ha'ja fo'ter 'Xere] חרש היא המילה העיקרית, ומודגש שדן היה שוטר חרש, כלומר שוטר סמוי, ולא שוטר שאינו שומע. המילה חרש הופיעה בשלוש דוגמות המבצים שלנו כשהיא מוטעמת מלעיל, אך רק בדוגמה האחרונה הייתה חרש גם המילה שיש בה טעם וגם המילה שהעיקריות חלה בה.

משתמע מכאן שגם העיקריות וגם הטעם הם גרעינים שתפקידם להבליט או להדגיש, אך אין הם שווים. ההבדל ביניהם הוא ברמה שהם מדגישים: טעם הוא הבלטה ברמה של יחידת טעם, ואילו עיקריות היא הבלטה ברמה של קבוצת המשמעות.³⁵

35. שאלה מעניינת היא כיצד אנו גורמים מבחינה פיזיולוגית או אקוסטית להבחנה בין טעם ובין עיקריות, אך אין זה המקום לדון בה.

סימון העיקריות הכרחי בתעתיק ובתמליל

עיקריות כשמה כן היא – ההבלטה של העניין העיקרי שהדובר רוצה להביע ביחידת המשמעות, ומיקומה הוא גורם התורם רבות למשמעות המבט כולו. שלוש הדוגמות שהבאנו לעיל המחישו ששינוי מקומה של העיקריות משנה את משמעות המבט כולו. כשם שברור לכול שאנו חייבים לסמן את מקום הטעם בעברית שכן בלעדיו לא נוכל להבחין למשל בין [Xereʃ] לבין [Xe'reʃ] או בין [bira] לבין [bi'ra], כך גם לא יעלה על הדעת לתעתק מבע רצוף בלי לסמן את העיקריות. לפיכך ברור שאי אפשר לקבל תעתיק פונטי ואף לא תמליל, בלא שתסומן בהם העיקריות.

סימון העיקריות חשוב גם להבהרת שינויים פונטיים

בדיבור טבעי נמצא שיש נטייה להקפיד על חיתוך המילים העיקריות, וככל שההגאים רחוקים מהעיקריות יש נטייה "לחסוך" בחיתוכם. במילים שאינן "עיקריות", ובייחוד בהברות הלא-מוטעמות, רובנו נוטים לא להקפיד על חיתוך ההגאים, וכתוצאה מכך אנו מגלים בהן ביתר שאת את תופעות ההידמות וההשמטה.³⁶ בני אדם נבדלים במידת השימוש בהידמות ובהשמטות בדיבורם, אך בכל מקרה העיקריות חייבת להיות מסומנת, כדי שיהיה אפשר לדעת אם ההשמטה היא תופעה טבעית הנגרמת מהריחוק מהעיקריות, או שמא היא תכונת דיבור אישית של הפרט הנבדק.

סימון ההנגנה הוא דיווח על הכוונה הפנימית של המדבר

גם ההנגנה אינה מסומנת בתעתיק המובא במאמרו של יורעאל, אף שיש לה משמעות. להמחשת חשיבות הסימון של ההנגנה ניעזר שוב במשפט שהבאנו לדוגמה, דן היה שוטר חרש. לצורך ההדגמה לא נשנה את מקומות הטעם ולא את מקום העיקריות והם יישארו קבועים, כמו בתעתיק זה: [dan ha'ja fo'ter "Xereʃ]. כשנרצה להביע תמיהה נוכל להגות [dan ha'ja fo'ter "Xereʃʔ], כשנרצה להביע שאנו מגלים סוד נגנן [dan ha'ja fo'ter "Xereʃʔ], וכשנרצה לקבוע עובדה בלתי מעורערת נגנן [dan ha'ja fo'ter "Xereʃʔ].³⁷

בעזרת ההנגנה הדובר מוסר לנו מידע חשוב על כוונתו הפנימית, על גישתו ועל הרגשתו. ההנגנה מסייעת בידנו לרדת לרוח הדברים שנאמרו ולקלוט מידע שאינו קיים בצירוף המילים כשלעצמן. לפיכך, אם מטרת מאגר של שפה מדוברת היא מחקר כללי של השפה, אי אפשר להסתפק בתעתיק ובתמליל ללא ציון ההנגנה, שכן

36. ראה פירוט בלאופר, הנגנה, עמ' 27 ואילך, וכן א' לאופר, פונטיקה ופונולוגיה, יחידות 4–5 בקורס מבוא לבלשנות, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 93.

37. הסתפקנו כאן בהדגמת שלוש הנגנות שונות שההבדל ביניהן הוא ב"נעימת הגרעין" בלבד. על הגדרת "נעימת גרעין" ועל הנגנות נוספות ועל דרכים לסימון בתמליל עברי ראה לאופר, הנגנה.

היא אחד הגורמים המרכזיים בהבנת הנשמע.³⁸ כיום אפשר להגיע ברשת האינטרנט לעשרות מאגרי דיבור בשפות שונות ולראות שיטות תעתיק של תופעות מקטעיות ועל-מקטעיות.³⁹

סיכום

כדי שיהיה אפשר להפיק תועלת ממאגר של עברית מדוברת, על ההקלטות להיות נגישות לקורא. האפשרויות הפשוטות כיום הן לקשר את ההקלטות לאתר ברשת האינטרנט או להעתיק אותן לתקליטור שיצורף לתעתיק ולתמליל. אין די בכך שהתעתיק יהיה בשיטת יפ"א. על המתעתק (שהוא גם המתמלל) להסתייע בניתוח אקוסטי כדי להגדיל את הדיוק ואת האובייקטיביות. כמו כן יש לכלול בתעתיק ובתמליל גם מרכיבים חיוניים בדיבור שהם מעל הדרגה של יחידת הטעם, כמו עיקריות והנגנה. אפשר אפוא לראות את התעתיק ואת התמליל המובאים במאמרו של יזרעאל רק כטיוטה מקדימה לתעתיק של עברית מדוברת.

38. ראה שם, וכיחוד בפרק "תפקידיה של ההנגנה".

39. למעוניינים נציין כי ברשת האינטרנט קיימים אתרים כלליים למאגרי לשון – <http://devoted.to/corpora>, <http://www.icp.inpg.fr/ELRA/>, <http://www.ldc.upenn.edu> או <http://www.let.kun.nl/scratch/pubPERcat.php3?cat=3> – ומהם אפשר לפנות לעשרות מאגרי דיבור בשפות שונות ולקבל מידע על שיטות תעתיק של תופעות מקטעיות ותופעות על-מקטעיות במאגרי דיבור בשפות שונות.

כיסוח

תגובה למאמרה של נורית רייך, "כיסוח" בטקס חלוקת פרסי ישראל תשמ"ו:
נוספות למאמרו של ניסן נצר 'כס"ח – שורש רב-שימושים בעברית המדוברת",
לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 143–149

א. בנוספות אין שמץ של חידוש ענייני או סתירה של קביעותי אלא ניסיון עקיב להביא לכל דוגמאותי דוגמאות קודמות.
במאמרי לא התיימרתי כלל להביא דווקא את הדוגמאות ה"עתיקות" ביותר, אלא בררתי לי מתוך ה"אוסף העממי" הגדול שלי את הדוגמאות המשכנעות והחד-משמעיות ביותר. את אלה העדפתי בכוונת מכוון על דוגמאות "ותיקות" מהן, שכן מה חשיבות יש ב"הקדמת" הדוגמאות בשנים ספורות, כשמדובר בעברית החדשה? לא היה לי ספק שאפשר לחטט ולמצוא "ותיקות" מהן בדיוק כשם שאפשר למצוא קודמות לדוגמאותיה של גב' רייך שלא תעלינה ולא תורדנה דבר.
נושא הזמן היחיד שבו עסקתי במאמרי הוא ההנחה שהשורש כס"ח חדר אלינו כנראה בשנות השבעים.

ב. העובדה שבפועל כס"ח לשימושו יש עצמה ריגושית מוגברת, גלויה לכל אוזן ואין על ציונה "זכות יוצרים", ולכן מוזרה בעיני הערתה של גב' רייך בסעיף 5.2, שכבר כתבה כזאת מישהי לפני.

על גלגול צורות העתיד בעברית הקדומה

תשובה לדברי התגובה של י" בן-דוד, "עוד על צורות העתיד כהיותן במקרא",
לשונונו סו (תשס"ד), עמ' 171–192

ישראל בן-דוד מגיב באריכות רבה על מאמרי "הצעה חדשה לפירוש צורות העתיד בעברית הקדומה" (לשונונו סא [תשנ"ח], עמ' 31–43), ודבריו מחזיקים 22 עמודים (המאמר המבוקר מחזיק 13 עמודים בלבד). דברי התגובה ערוכים הערות הערות כסדר המאמר המבוקר. המבקר אינו מציג כלל את המאמר המבוקר, מה עיקר עניינו ומה משמיע לנו מחברו, והכותרת שבחר (ראה למעלה) אינה מסייעת לקורא. אדרבה, היא מטעה אותו לסבור שהמאמר המבוקר עוסק בתיאור צורות העתיד במקרא, בעוד שבאמת הוא עוסק בהשתלשלותם של סוגי העתיד (הידועים לקורא) למן זמן המקרא ועד חתימת המשנה ובייחוד במגילות מדבר יהודה. אין בו תיאור של ניקוד הצורות והטעמתן; הרי זה מובא בדקדוקים למקרא ובמאמרו של המבקר הנזכר בהערה 2 בדברי הביקורת. מאמרי עוסק בסוגי העתיד שהמדקדקים מסמנים אותם בדגמים yaqtula, yaqtul, yaqtulu. אין הוא בא לתאר את הצורות המשתלשלות מן הדגמים הללו אלא את שימוש הדגמים הללו בעברית לחטיבותיה. נאמר שם שהדגמים yaqtul ו-yaqtula, ששימשו מלכתחילה לציון איווי, איבדו בהדרגה את משמעותם המקורית והחלו לשמש כצורות של ראש משפט בתפוצה משלימה לצורות yaqtulu באמצע המשפט או בסופו, כגון "אחריבה הרים וגבעות וכול עשבם אויביש" (מגילת ישעיהו מב, טו).

המבקר מלין עליי שלא הבחנתי בין צורות מעין יִקֵּם לצורות מעין יִקָּם כפי שעשה הוא במאמרו המתאר את העברית המקראית נוסח טבריה. הוא אומר שאיני יודע להבדיל בין פועלי וי"ו ההיפוך לבין פועלי וי"ו החיבור (עמ' 174 בדברי התגובה). מעניין זה אין הוא מרפה ומוסיף רשימות ארוכות הבאות ללמדנו פרק בדקדוק לשון המקרא. כאמור, אין הדברים האלה עניין למאמרי. בהערה 2 במאמרי הודעתי שבחרתי להסתמך על הדגמים ההיסטוריים מבלי להתחשב במימושיהם בעברית המקראית נוסח טבריה (או בחטיבות האחרות של העברית הקדומה). כדי להסיר מכשול מקוראים שהגישה ההיסטורית בחקר העברית הקדומה אינה נהירה להם די הצורך אסביר מדוע יש לראות בצורות שונות של העתיד הקצר במסורת טבריה חלופות של צורה אחת:

א. הבחנה צורנית בין וי"ו ההיפוך לבין וי"ו החיבור אינה נחלת כל חטיבות העברית

העתיקה. מסורת השומרונים ומסורת התעתיקים של אוריגנס אינן מבחינות ביניהן.

ב. ההטעמה בצורות העתיד המהופך אינה קבועה. אפילו במסורת טבריה עצמה אתה מוצא צורות מעין *יִשָּׁב* (מלרע בהפסק). האם עלינו לפרש את *וַיִּשָּׁב/וַיִּשָּׁב* כשתי צורות שונות או כחלופות של צורה אחת המשמשות בתפוצה משלימה? ומה נאמר על אי העקיבות המתגלה במסורת טבריה בצורות *וַיִּנָּחם* (בר' כד, סז) / *וַיִּנָּחֶם* (בר' ו, ו)? האין אלה חלופות של צורה אחת?

הדקדוק בן ימינו מבחין בין צורות שונות מעיקרן לבין חלופות התלויות בנסיבות הפונולוגיות או בהקשר התחבירי. דווקא שיטתו של המבקר איננה מקובלת היום ומזכירה את השלבים הראשוניים במיון הדקדוקי של צורות לשון המקרא. מכאן יבין הקורא שרוב הדברים שבמאמר הביקורת קשורים למאמר הנזכר של המבקר ואינם נוגעים למאמרי.

המבקר לא אמר לנו אם התיאור של השתלשלות השימוש בצורות שהצעתי במאמרי מקובל עליו אם לאו, ואני מפרש את שתיקתו כהודאה. אם כן הוא, מה גרס לו להאריך שלא לצורך בעניינים שוליים? דומני שהכעס דחפו. בעמ' 173–174 הוא מלין עליי שלמדתי רק לאחרונה שמקום הפועל קובע את השימוש בצורות העתיד המתחלפות והצגתי את התגלית כחידוש שלי. הוא טורח להראות שבמאמר משנת 1986 ביארתי את חילוף הצורות בדרך אחרת ורק באחרונה למדתי דבר. ממי למדתי? האם הוא מרמז שלמדתי זאת ממנו וייחסתי לעצמי את חידושו? הרי את החידוש הזה הצגתי כבר בשנת תשנ"ה, שנתיים ויותר לפני שבן-דוד לימדנו על העדפת הצורות הקצרות בראש דיבור. הרציתי עליו בכנס שהתקיים בעיר ליידן שבהולנד (דבריי בכנס התפרסמו במאמר שנוצר ברשימת הקיצורים של מאמרי בלשונו סא [תשנ"ח], עמ' 43 – המאמר האחרון ברשימה). אילו טרח המבקר לעיין במאמר הזה היה נמנע מלהפריח חשד שווא.

המבקר מקדיש שלושה עמודים מלאים (184–187) לדיון במשפט אחד במאמרי: "השלילה של ויפעל היא ולא יפעל עם עתיד רגיל (ולא ואל יפעל עם עתיד מקוצר)" (עמ' 37). אותו משפט מיוסד על קביעתו של דרייוור בספרו על שימוש הזמנים, עמ' 67: *is not* לא *Where clauses of this nature have to be negated almost invariably employed*.

דרייוור מדבר על שימושים לא מודאליים של *יִקְטֹל* וגם אני מדבר בעמ' 37 על מבעים של חייו. הרשימות הארוכות של *ואל יפעל* לציון איווי הממלאות את העמודים האלה שבביקורת אינן לעניין. האם סבר המבקר שגם דרייוור וגם אני נבערים מדעת ונעלם משנינו קיום של המבנה *ואל יפעל* (קצר) בלשון המקרא? ושלא סבר שדרייוור לא אמר את הדברים שייחסתי לו? הרי הוא אומר שלא מצאם במקומם. אילו התעמק יותר בכתוב במאמרי לא היה פוסק שהקביעה הזאת "מוטעית תכלית טעות" (עמ' 184).

סבורני שדי בדברים הללו כדי להראות שבן-דוד לא הלך בדרך מבקרים תמימי לב אלא בדרך הנוקרנים. הוא מודד את דבריי לא על פי שיטתי, שהיא השיטה הרווחת בדקדוק ההיסטורי, אלא על פי שיטתו הוא. אין הוא בא לתקן או להשלים את מאמרי פרט לתיקוני טעויות ולכמה דיוקים. על התיקונים והדיוקים האלה אני מודה לו.

ספרים שנתקבלו במערכת

אבניאון, איתן, קורא בשם: מילון עברי-עברי נושאי וחזותי, איתאב, תל-אביב 2003, 552 עמודים

אליצור, שולמית (מהדירה), פיוטי רבי פינחס הכהן, מקורות לחקר תרבות ישראל, 8, האיגוד העולמי למדעי היהדות – קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, ירושלים תשס"ד, יד+898 עמודים

אסופות: ספר שנה למדעי היהדות של "יד הרב נסים". ספר ארבעה עשר, יד הרב נסים, ירושלים תשס"ב, 376 עמודים

ביתן, חנה (עורכת), אטלס ההתיישבות בישראל: אטלס שמות היישובים והמקומות בישראל, משרד ראש הממשלה, ירושלים תשס"ד, 208 עמודים

בלשנות עברית 52: כתב-עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, בעריכת יצחק שלזינגר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג, 106 עמודים

בלשנות עברית 53: כתב-עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, בעריכת יצחק שלזינגר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד, 90 עמודים

דישון, יהודית ואפרים חזן (עורכים), פרקי שירה: מגנזי השירה והפיוט של קהילות ישראל, ג, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג, 179 עמודים

הכהן, עדן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, חיבור לקבלת תואר דוקטור, א-ב, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד

מורג, שלמה, עיונים בעברית, בארמית ובלשונות היהודים, בעריכת מ' בר-אשר, י' ברויאר וא' ממן, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"ד, 416 עמודים + מפתחות

מורג, שלמה, עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בר-אשר, י' ברויאר וא' ממן, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"ד, 210 עמודים + מפתחות

פרקים בתולדות הלשון העברית: מבוא, החטיבה הקלאסית, יחידות 1-3, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשס"ד

קצומטה, נאויה, הסגנון העברי בפיוטי שמואל השלישי, ירושלים 2003, XLII+377 עמודים

שלזינגר, יצחק ומלכה מוצניק (עורכים), למ"ד לאיל"ש: קובץ מחקרים במלאות שלושים שנה לאגודה הישראלית לבלשנות שימושית, צבעונים, ירושלים

תשס"ד, 372+XXVI עמודים

שרביט, שמעון, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות ונספחים, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ד, 307 עמודים

Katsumata, Naoya, *The Liturgical Poetry of Nehemiah Ben Shelomoh Ben Heiman Ha-Nasi*, Hebrew Language and Literature, 2, Brill, Leiden 2002, 325 pp.

Summaries

Ze'ev Ben-Hayyim

וַיִּתָּא רֵאשִׁי עָם (Deut. 33:21)

From the Middle Ages, the verb וַיִּתָּא has been assigned to the root אָתָּ"ו, meaning 'come' as in Aramaic. The Samaritans read this biblical verb with a geminate *tav*. This is surprising because this verb exhibits no gemination of the *tav* in Samaritan Aramaic.

Indeed, Samaritan exegesis understands this verb, וַיִּתָּא, not in the meaning of 'come' but rather as 'shout at', 'berate'. It stands to reason that the Samaritans view this verb as derived from the root חָתָּ"ו, with its denotation borrowed from the basic meaning 'to burn' and hence 'a severe wound'. The root חָתָּ"ו in this borrowed meaning of 'severe wound' is attested in the mishnaic expression ...נִפְשׁוּ שֶׁל אָדָם חָתָה מִ... (*Makkot* 3:15, according to old mss.), namely, 'abhors, is harmed'.

The Aramaic column of the Samaritan dictionary *Ha-meliz* suggests two translations for the Hebrew verb וַיִּתָּא, one derived from the root כָּבָ"ו and the other from כָּבָ"ע. It seems that these are not orthographic variants of the same root but two homonymous roots: כָּבָ"ו is related to the Hebrew כָּוָה ('burn'), whereas כָּבָ"ע is related to the Hebrew כָּוַח (וכָ"ח in metathesis) from which the verb הוֹכִיחַ ('to rebuke') derives.

Jonathan Jacobs

Word Pairs That Shape "Measure for Measure" in the Bible

The goal of this article is to present examples of word and antonym pairs that assist in revealing the "measure for measure" relationship between an action and its reward in biblical prose. The use of word pairs to form a "measure for measure" connection presents readers with a challenge – will

The word pairs discussed in the article are: חסד-טובה; חסד-אמת; חסד-כתר; חסד-קטר; חסד-כסא; חסד-בנה-כן; חסד-טוב; חסד-ישר; חסד-צדקה; חסד-עלה-ירד.

Different Readings in the Mishnah

תרבות-בני תרבות

אוד-אור

Based upon the best manuscripts and the readings of Joseph Ashkenazi, the author suggests that אור is a better reading than אורד in *mMak.5.5:7*. Although אורד ‘firebrand’ appears three times in the Prophets, it is a hapax legomenon in the Mishnah. The author further submits that the correct

reading in the Mishnah is אור 'fire' and that of the Tosefta (*Makš.* 2:16) is אור 'a firebrand plucked out of the fire'. Over time, swayed by the prophetic language and by the reading in the Tosefta, mishnaic אור became אור.

Chaim E. Cohen

קצוות

The construct form קצוות is extremely rare in early classical Hebrew. It is attested twice in Scripture – but only in the *ketiv*, where the *qere* is קצות – and three times in the Isaiah Scroll from Qumran, where the MT reads קצות. We have no evidence for this form's pronunciation.

This construct form reappeared in Hebrew writings approximately a thousand years ago and has become a common construction in contemporary Hebrew. The pronunciation קצוות (as in בכול קצוות חבל) fits the rules of normative grammar. Surprisingly, nearly all Hebrew dictionaries, including those produced in the past decade, have ignored this form and it is not listed as an alternative to the construct forms קצוֹי, קצוֹת, despite the literary evidence for its use in the Hebrew literature of the past millennium.

Eljakim Wajsborg

The Aramaic Dialect of the Palestinian Traditions in the Babylonian Talmud

Source-critical and linguistic examination of the abundant Palestinian traditions in the Babylonian Talmud led to the conclusion that a substantial portion of these traditions preserve the form in which they originated in Palestine. Collection of the characteristic linguistic traits of these sources yields a uniform system, a language, which is no slavish imitation of a known dialect and thus not an artificial construct. This language partially matches the language of the Palestinian Targums and stages of Aramaic even earlier than the language of the Palestinian Talmud. The article provides examples of the grammar of this language in

the realm of phonology and morphology and cites examples where its vocabulary differs from that of standard Babylonian Aramaic and from Galilean Aramaic as well. It argues that the Palestinian sources in the Babylonian Talmud are often more authentic than the parallel ones in the Palestinian Talmud. This source-critical statement is in harmony with the linguistic-diachronic setting of the Aramaic Palestinian dialect of the Babylonian Talmud, which is older than the Galilean Aramaic dialect of the Palestinian Talmud.

Daniel Sperber

Difficult Greek Expressions in Late Rabbinic Literature

a. *Ochrosos*

In *Commentarius Antiquus ad Midrash Leviticus Rabba*, edited by M. B. Lerner (Jerusalem 1995), p. 148 (32:8), we read in the name of Rabbi Saadya: “In Greek they call the great king [who rules] over all kings and anyone who is greater than his neighbor **אוכרוסוס**”. It is suggested that this represents $\acute{o} \chi\rho\sigma\sigma\omicron\varsigma$, the ‘man of gold’, i.e., an exalted person. A similar usage is found in Lucian’s second century C.E work *pro Lapsu inter Salutandum*, albeit in an ironic sense.

b. *Nikorin shel Brukli*

In *Midrash Samuel* 24:10 (Buber ed., p. 110), in the exegesis of 1 Sam. 19:13, we read that the “teraphim” were **ניקורים של ברוקלי**. This phrase has long puzzled scholars, who have offered numerous unsatisfactory solutions. We suggest reading **ניקורין של ברולקי** in accordance with some manuscripts, representing Greek $\nu\epsilon\kappa\rho\acute{\varsigma}$ ‘corpse’, and $\beta\rho\upsilon\kappa\acute{o}\lambda\alpha\kappa\alpha\varsigma$ – *vrykólakas*, a post-Byzantine Greek word of Slavonic origin, meaning a ‘resuscitated corpse’. Michal hid the teraphim – resuscitated corpses which could speak – in her bed (1 Sam., *ibid.*), so that David could flee his enemies. Such an interpretation supplements our understanding of a passage in *Tanḥuma Genesis, Va-Yetze* 12, which describes how Rachel’s stolen teraphim (Gen. 31:34) were made to speak. Since *vrykólakas* is a post-Byzantine word, the short passage in *Midrash Samuel* attributed to R. Aivo, a third-century-C.E. Palestinian scholar, must be pseudoepigraphic, as indeed are other passages in *Midrash Samuel*.

Gershon Brin

הסדרן והמסדר

The paper treats texts that use the term הסדרן to designate an editor of Scripture, a term found to be typical of the biblical exegesis of the Byzantine era. It is compared to a parallel term, המסדר, that carries an almost identical meaning. This latter term, however, is not limited to Byzantine authors and can be found in exegetical writings from other periods and places. Tracing the use of these two terms reveals some of the underlying conceptions of biblical exegetes regarding the formation and editing of Scripture; for example, according to Reuel, in Ezekiel 35:6 the “editor” elaborated the text by combining two parallel sources.

Yosef Ofer

The Separation of the Tiberian Punctuation and Cantillation Systems

Instituted in seventh- or eighth-century Tiberias to express the reading tradition of the Bible, the masoretic vocalization system expresses mainly the vowels, whereas the accentuation system indicates melody and punctuation. There is reciprocity between the two systems and the links between them are governed by fixed rules.

If the use of the vocalization signs has expanded over time to various sacred texts, children’s literature, texts and newspapers in easy Hebrew, grammars, contemporary Hebrew poetry, and editions of early poetic and paytanic works, the accentuation system has remained almost entirely limited to the biblical context. Based upon various studies and representative samples, the article describes how the connections between the two systems changed as a result of their separation. It makes a diachronic survey of the work of punctuators through the generations, and examines the normative rules of contemporary Hebrew, paying particular attention to the rulings of the Academy of the Hebrew Language in this sphere.

Four main connections between the vocalization and accentuation systems are treated in the context of their separation: (1) the marking of

the stressed syllable using the accents and by alternate means; (2) the influence of a preceding conjunctive accent on the letters בגדכפ"ת, which makes them weak (*rafe*); (3) the acquisition of a pausal form and changed vocalization when words or structures have a "strong" accent; and (4) the influence of hyphenation on vocalization.

Michael Ryzhik

Hebrew Words in Anshel Levy's Commentary to *Pirkei Avot*

Anshel Levy's commentary to *Pirkei Avot* (published by J. Maizeles [Jerusalem 1979]) was composed in Yiddish in northern Italy in 1579. This paper compares the Hebrew component of Levy's Yiddish to other witnesses of this component in the Yiddish of that period, first of all, the non-Jewish dictionaries of the Deutsch-Jüdisch Sprache, as well as to the Hebrew component in the Italian-Jewish vernaculars. The data add some new details to the general map of the Hebrew traditions, enabling identification of some isoglosses that link Ashkenazic Hebrew to western as well as to eastern traditions; for example, reflections of the duplication of the /r/ (expressed by the absence of compensatorial vocal allongation), the conditions governing the appearance of the proto-Ashkenazic *pataḥ*, and different pronunciations of the *qibbuts* and the *shuruq*.

Galila Mor

A Study of Word Formation and Meaning in the Language of Meir Shalev

Based on previous studies of literary texts using a word-formation and meaning model, the language of Meir Shalev, especially his *Roman Rusi*, was studied. This model was constructed on the basis of two approaches: a structural approach, which takes a systemic view of language and examines the relationship between its members, and a lexical-semantic approach, according to which a word's meaning can be extracted from the combination of its lexical meaning with the context in which it is

embedded. Using this model, many subtle nuances of meaning emerged in Shalev's writing, exemplified mostly in verb formation using unexpected conjugations. The relationship between word formation and meaning was demonstrated primarily by Shalev's use of verbs in *nif'al* formation as opposed to the alternatives. This study considers a unique formation in *pi'el* and its alternatives: for example, the unexpected form *meradaf* 'persecuting' rather than the expected form of *rodef* in *pa'al* conjugation in contemporary Hebrew, and the form *riten* 'complained', 'whined' rather than *ratan* in *pa'al* conjugation. Each constituent was examined in the context in which it is embedded in order to elicit its meaning.

Mordechay Mishor

Imperfect and Imperative of *Binyan Qal* with *Ḥolam* before a Final Guttural

In Hebrew, before a final guttural, the imperfect and imperative of *binyan qal* normally have a *pataḥ*. *Ḥolam* forms are frequent in Palestinian Aramaic dialects. This article presents some occurrences of *ḥolam* forms, such as *gědoāʿ*, *mešo(ʿ)*, and *yīštoah*, found in Hebrew texts.

Steven E. Fassberg

הבה נתחכמה לו = 'Let Us Overpower Him'

The late Professor Aaron Shaffer believed that many Hebrew words in the biblical lexicon were misunderstood and should be analyzed anew in the light of other Semitic languages, particularly Akkadian. One such word was נתחכמה לו in the verse *כי תקראנה הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה* (Exod. 1:10). Instead of relating נתחכמה to חֲכָמָה 'wisdom' and understanding it as 'deal wisely' as have ancient, medieval, and modern translators, Shaffer preferred comparing it to the Akkadian verb *ekēmu* 'take away (by force), annex, conquer' and the Arabic حَكَم 'rule'. He suggested that הבה נתחכמה לו means 'let us overpower him'.

Yitzhak Avishur

כלי חמס מכרתיהם (Gen. 49:5)

A New Reading and Clarification of Jacob's Curse on Simeon and Levi

This article comes to supplement Moshe Florentin's paper (*Lěšonenu* 63 [2001], pp. 180–202). It adds several references and suggests a new reading for **כָּל יַחֲמַס מְכַרְתֵּיהֶם**: namely, **כָּל יַחֲמַס מְכַרְתֵּיהֶם** 'everyone who stole their homeland (inheritance)'. This new reading, which involves a small correction to MT's word division, both provides a better interpretation of the verse and fits the context of Jacob's curse.

Ron Kuzar

Response to Joshua Blau's "Reflections on the Revival of Hebrew"

My critique of Joshua Blau's article (*Lěšonenu* 65 [2003], pp. 315–324) takes issue with him on two levels: areas of legitimate disagreement and personal criticism. The first section explores our differences of opinion concerning the continuity vs. the discontinuity of classical and Israeli Hebrew; the status of "scientific fashions" vs. "schools of thought"; and the use of the term "revival" vs. "emergence", where the initial opinions are Blau's and the latter mine. It also examines Blau's allegation that I oppose the cultivation of the language of culture as opposed to my view that legitimizes both the cultivation of the language of culture and educated knowledge of one's native tongue, as well as the question of whether Rosen and Blanc were motivated by the slogan "leave your language alone" during the 1950s, or rather, as I see it, by a wish to systematically describe Israeli Hebrew.

I take greater issue with Blau's harsh criticism of my work: his claims that I consider advocates of prescriptive policies toward Israeli Hebrew to be senile and outmoded, that my book *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study* is unscientific, and that I have a prejudice against the term "revival". Whereas there are legitimate areas of disagreement between us, I feel I cannot overlook these personal attacks on my academic reputation.

Asher Laufer**Phonetic Transcription of Colloquial Hebrew**

Despite its long history of development from 1886, the rules of the International Phonetic Alphabet (IPA) transcription system are summarized in a single page. This system, the essence of phonetic sciences, enables transcription and decipherment of any idiolect and is well accepted and widely used in the scientific world. It facilitates description of the higher levels of the speech-act as it includes signs for suprasegmentals, such as duration, stress, tone, and intonation. When used narrowly, it resembles a recording; when used broadly, it resembles a phonemic transcription. This paper endorses the decision to utilize IPA transcription for the proposed Corpus of Spoken Israeli Hebrew. It also notes transcription errors in the two samples of this corpus presented in *Lěšonénu* 64 (2002), pp. 289–314. My comments are of two kinds in the main: (1) inaccuracies in the transcriptions, and (2) deficiencies in the transcription of Hebrew speech, such as the ignoring of prominence and intonation.

English summaries edited by Dena Ordan